

ББК 63.3

Д 36

Державний історико-архітектурний заповідник в м. Жовкві

Редакційна колегія:

Могитич Роман Іванович – заступник директора інституту
«Укрзахідпроектреставрація», кандидат архітектури (*голова колегії*)

Герич В.П. – директор ДІАЗ у м. Жовкві

Дубик Ю.Я. – доцент кафедри реставрації та реконструкції
архітектурних комплексів НУ «Львівська політехніка»

Кубай М.В. – заступник директора заповідника з реставраційної роботи

П'єх Н.Р. – науковий співробітник заповідника

Чурилик Я.Б. – Директор ПП «Ярко і К°»

Швець В.Я. – директор інституту «Укрзахідпроектреставрація»

*Публікуються матеріали наукової конференції, присвяченої 15-й річниці
утворення ДІАЗу в Жовкві, проведеної 22-24 квітня 2010 року*

За достовірність фактів, цитат, власних імен та назв,
посилань на джерела відповідають автори публікацій.

Редколегія не обов'язково поділяє погляди авторів
публікованих матеріалів.

Державний історико-архітектурний заповідник в м. Жовкві

Пл. Вічева 2, 80300, м. Жовква Львівської області

Тел.: +38 03 252 22564

Тел./факс: +38 03 252 62051

e-mail: diaz.zhovkva@gmail.com

ISBN 978-966-441-162-9

© Історико-архітектурний
заповідник м. Жовква, 2010.
© І.Кашук, макет, 2010.

Наукове видання

Державний історико-архітектурний заповідник у м. Жовкві

Редактор *Божена Джала*
Комп'ютерна верстка *Ірини Кашук*

Здано на складання 15.03.2010.
Підписано до друку 08.04.2010.
Формат 70х100/16.
Папір офсетний.
Гарнітура Times New Roman.
Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 45,63.
Обл.-вид. арк. 49,12.
Наклад

Д 36 Державний історико-архітектурний заповідник у м. Жовкві. – Жовква, 2010. – 562 с.

ISBN 978-966-441-162-9

ББК 63.3

ББК
Н

Державний історико-архітектурний заповідник в м. Жовкві

Редакційна колегія:

Голова колегії:

Могитич Роман Іванович – заступник директора інституту «Укрзахідпроктреставрація»,
кандидат архітектури

Герич В.П. – директор ДІАЗ у м. Жовкві

Дубик Ю.Я. – доцент кафедри реставрації та реконструкції архітектурних комплексів
НУ «Львівська політехніка»

Кубай М.В. – заступник директора заповідника з реставраційної роботи

П'єх Н.Р. – науковий співробітник заповідника

Чурилик Я.Б. – Директор ПП «Ярко і К°»

Швець В.Я. – директор інституту «Укрзахідпроктреставрація»

*Публікуються матеріали наукової конференції,
присвяченої 15-й річниці утворення ДІАЗу в Жовкві,
проведеної 22-24 квітня 2010 року*

Державний історико-архітектурний заповідник в м. Жовкві

Пл. Вічева 2, 80300 м. Жовква Львівської області

Тел. +38 03 252 22564

Тел./факс. +38 03 252 62051

e-mail: diaz.zhovkva@gmail.com

ISBN 978-966-441-

© Історико-архітектурний
заповідник м. Жовква, 2010.
© І.Кашук, макет, 2010.

Місія пам'ятки

Ж

овква належить до небагатьох міст, де історія тісно переплелась із сьогоденням і уявити собі це місто без старої ренесансної частини та її пам'яток неможливо.

Сьогодні в Жовкві понад 80 пам'яток архітектури, потенційно ще як мінімум стільки ж, значна частина з них має національне значення, в цих пам'ятках невід'ємною частиною є пам'ятки мистецтва. Унікальні комплекси Замку з замковим парком, міських фортифікацій з брамами, парафіяльного костелу, Василянського та Домініканського монастирів, житлової забудови ринкової площі, дерев'яних церков творять це місто як величний пам'ятник нашим предкам. Ми маємо матеріалізовану історію трьох етносів – українського, польського та єврейського як віддзеркалення високих ідей Ренесансу з їх гуманізмом та прагненням до гармонії не тільки в архітектурі та мистецтві.

Кожна пам'ятка – це свій мікросвіт з вкладеною в неї людською працею і талантом. За століття функціонування кожен об'єкт стає досконалою субстанцією з органічно поєднаними історичними матеріалами та технологіями, загальним образом та архітектурними деталями. Втручання в цю матерію має бути мінімальним і делікатним. Кожна пам'ятка – це документ часу, а тільки автентичний документ має ціну.

Пам'ятки Жовкви, попри вікові нашарування і спотворення, як і кожна пам'ятка, виконують свою роль, мають свою місію – донести до сьогоденішнього власника чи користувача таємницю походження, навчити себе поважати, захопити до відтворення колишнього стану та вигляду. В такий спосіб ми починаємо цінувати минувшину, пам'ять про своїх предків та рідних. У нас тоді є добрий шанс на майбутнє.

Окрему місію виконують сакральні пам'ятки. Поняття «християнства» невіддільне від поняття «культура». Саме в храмі пересікаються віра і високе мистецтво, саме для храмів митець творить найкраще, на що здатен. Через високу творчість ми вчимось любити ближнього і пробачати йому, саме в гарно оздобленій церкві ми знаходимо розуміння наших проблем і шлях до спасіння.

Пам'ятки не вмюють говорити. Хтось повинен озвучувати їх бажання, прохання, реакцію на сьогодення. Смію стверджувати, що цю частину місії

пам'ятки виконує спеціаліст – охоронець пам'яток. В Жовкві – це Державний історико-архітектурний заповідник.

15 років тому вистачило розуміння та волі не залишити напризволяще культурну спадщину Жовкви, яка колись була під опікою заповідника у Львові як його філія. Дитячі роки цієї установи були непрості, бідні на кошти та підтримку. Але виконувалось головне завдання – бути поряд з пам'ятками, заохотити до вивчення міста багатьох розумних і дієвих людей, розповідати, де ми живемо.

ДІАЗ виходить з юнацького віку. Сьогодні ми працюємо в багатьох напрямках. В першу чергу це дослідження величезної культурної спадщини та історії Жовкви. Ми вивчаємо архіви, проводимо археологічні дослідження, проектуємо. В цій роботі у нас появилось багато приятелів та колег як в Україні, так і за кордоном, головню в Польщі.

Для ствердження цієї великої праці заснований цей науковий збірник, який, я певен, має майбутнє.

Заповідник реставрує пам'ятки, здійснює екскурсійну, інформаційну та промоційну роботу. Ми активно працюємо з мешканцями та підприємцями міста, всіма, хто хоче добра Жовкві. Переміни в місті в останні роки сприймаємо як результат цієї роботи – адже росте повсюдне розуміння важливості історичної спадщини Жовкви.

Пам'ятки добре виконують свою місію – роблять людей кращими і змінюють їх життя. Допомагаймо їм в цьому й надалі.

*Директор Державного історико-архітектурного
заповідника в Жовкві*

В. ГЕРИЧ

Розділ І:
Охорона культурної спадщини:
теорія і практика

ОХОРОНА КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ В УКРАЇНІ І ПОЛЬЩІ – ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

Вступ

Стан справ з охороною культурної спадщини в Україні бажає кращого. Серед причин незадовільної ситуації – загальний правовий нігілізм, відсутність єдиної системи охорони культурної спадщини, недосконале законодавство, тиск великих приватних грошей тощо. В країні робляться спроби закріпити та вдосконалити існуючі напрацювання в цій сфері і кожен погляд може бути корисним. Ця стаття присвячена порівнянню вибраних законодавчих аспектів охорони культурної спадщини в Україні та в Польщі, країні, яка є сусідом та в багатьох питаннях орієнтиром в перетвореннях нашого життя, особливо з огляду на європейську орієнтацію нашої країни. Очевидно, не ставилось завдання провести фаховий скрупульозний юридичний аналіз особливостей законодавств з питань охорони культурної спадщини обох країн – це завдання спеціалістів-юристів. Йдеться про передбачення в майбутньому і застосування таких підходів до справи, які очевидні і з точки зору автора були б корисними в Україні.

1. Загальне законодавство

Діяльність в сфері культурної спадщини ґрунтується як в Україні так і в Польщі на підставі законодавчих актів, які охоплюють не тільки власне нерухому спадщину та все з нею пов'язане, а й музейну діяльність, бібліотеки тощо. В Польщі охорона пам'яток регулюється Законом «Про охорону пам'яток та опіку над пам'ятками». В Україні в цій сфері ми маємо низку законодавчих актів – Закони «Про охорону культурної спадщини», «Про охорону археологічної спадщини», «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей», проекти законів «Про архітектурну спадщину», «Про збереження об'єктів культурної та природної спадщини, включених і запропонованих для включення до Списку

всесвітньої спадщини ЮНЕСКО» тощо. В цьому дослідженні порівняння головню робитимуться опираючись на основні закони.

Кількість законодавчих актів і є першою різницею між законодавствами обох країн. Закон, який застосовується в Польщі, є більш інтегрований і охоплює ширше коло питань охорони культурної спадщини. З іншого боку, при більшій кількості законодавчих актів не вдається уникнути повторів, а подекуди і протиріч.

В Україні чітко проглядаються відомчі підходи до формування законодавства і незначна роль координації в цій сфері. Не виключено, що варто було б зосередитись на вдосконаленні діючої законодавчої бази, ніж витратити зусилля на її розширення.

2. Термінологія, класифікація

Існують певні розбіжності в законодавстві обох країн в частині визначення предмету законодавчого регулювання. Цю різницю видно в Таблиці 1.

Таблиця 1.

Предмет законодавчого регулювання в охороні культурної спадщини України та Польщі

Законодавство України	Законодавство Польщі
Культурна спадщина – сукупність успадкованих людством від попередніх поколінь об'єктів культурної спадщини.	Законом «Про охорону пам'яток та опіку над пам'ятками» не визначено.
Об'єкт культурної спадщини – визначне місце, споруда(витвір), комплекс(ансамбль), їхні частини, пов'язані з ними рухомі предмети, а також території чи водні об'єкти, інші природні, природно-антропогенні або створені людиною об'єкти незалежно від стану збереженості, що донесли до нашого часу цінність з археологічного, естетичного, етнологічного, історичного, архітектурного, мистецького, наукового чи художнього погляду і зберегли свою автентичність;	Законом «Про охорону пам'яток та опіку над пам'ятками» не визначено.

<ul style="list-style-type: none"> • пам'ятка – об'єкт культурної спадщини, який занесено до Державного реєстру нерухомих пам'яток України; • пам'ятка археології (археологічна пам'ятка) – об'єкт археологічної спадщини національного або місцевого значення, який занесено до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. 	<ul style="list-style-type: none"> • пам'ятка – нерухомість або рухома річ, їх частини або ансамблі, які є людським витвором або пов'язані з його діяльністю та є свідченням минулої епохи або події, збереження яких становить суспільний інтерес з огляду на історичну, мистецьку або наукову цінність; • пам'ятка археології – нерухома пам'ятка на поверхні, під землею або водою, яка є слідами побуту та діяльності людини і складається з культурних нашарувань та виробів, що в них знаходяться або їх слідів, а також рухома пам'ятка, що є цим виробом.
---	---

Джерело: опрацювання власне.

Як бачимо, в українському законодавстві широко застосовується поняття «культурна спадщина» та «об'єкт культурної спадщини». Фактично за визначенням цей термін аналогічний до поняття «пам'ятка» в польській практиці. Однак в правовому розумінні є різниці. Їх можна окреслити наступним чином:

1) в Україні пам'яткою є лише об'єкт, занесений до реєстру пам'яток. Поняття «щойно виявлена пам'ятка» законодавчо не визначений і не деталізований. В Польщі пам'яткою є будь-який об'єкт, що відповідає визначеним критеріям;

2) дещо розмите визначення «об'єкта культурної спадщини» в Україні дає можливість розуміти його як пам'ятку природи. Очевидно, основою для такого визначення є Конвенція про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини (Париж, 1972 рік). В польському праві чітко вказується на джерело походження пам'ятки – людська діяльність або поєднання останньої з природною;

3) суспільство має бути зацікавлене в збереженні пам'ятки, тобто в суспільстві повинен бути відповідний рівень знань про пам'ятку, що робить важливою промоційну та просвітницьку діяльність;

4) визначення пам'яток археології в Україні міститься в Законі «Про охорону археологічної спадщини».

Закон «Про охорону пам'яток...» в Польщі проводить чітку класифікацію нерухомих пам'яток культурної спадщини. Вона, як і визначення нерухомої пам'ятки, за невеликими винятками, подібна до української. В українському законодавстві пам'ятки окрім цього поділяються за типами.

Цей же закон визначає перелік рухомих пам'яток. На жаль, в українському законі «Про охорону...» цієї класифікації немає. Автор скористався переліком культурних цінностей із закону «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей», який приблизно визначає перелік рухомих об'єктів культурної спадщини.

Перелік об'єктів археологічної спадщини в Україні виписаний в законі «Про охорону археологічної спадщини» та близький до польської класифікації (Табл.2).

Очевидно, що кожна класифікація має свої переваги або недоліки. Важливим вбачається підхід, коли поділ пам'яток та їх систематизація не є громіздкою, зрозумілою для всіх зацікавлених, наскрізною для різноманітного використання.

Таблиця 2.

**Класифікація пам'яток (об'єктів культурної спадщини)
Польщі та України**

Республіка Польща	Україна
НЕРУХОМІ ПАМ'ЯТКИ	
Культурні ландшафти.	Ландшафтні об'єкти – природні території, які мають історичну цінність.
Міські, сільські системи планування і будівельні ансамблі.	Об'єкти архітектури та містобудування – окремі архітектурні споруди, а також пов'язані з ними твори монументального, декоративного та образотворчого мистецтва, які характеризуються відзнаками певної культури, епохи, певних стилів, традицій або авторів; природно-архітектурні комплекси (ансамблі), історичні центри, вулиці, квартали, площі, залишки давнього розпланування та забудови, що є носієм певних містобудівних ідей.
Твори архітектури і будівництва.	
Оборонні споруди.	
Об'єкти техніки, зокрема шахти, домни, електростанції та інші промислові заклади.	Об'єкти науки і техніки – унікальні промислові, виробничі, науково-виробничі, інженерні, інженерно-транспортні, видобувні об'єкти, що визначають рівень розвитку науки і техніки певної епохи, певних наукових напрямів або промислових галузей.

Цвинтарі.	–
Парки, сади та інші форми запроектованої зелені.	Об'єкти садово-паркового мистецтва - поєднання паркового будівництва з природними або створеними людиною ландшафтами;
Місця, які увічнюють історичні події а також діяльність видатних осіб або інституцій.	Історичні – будинки, споруди, їх комплекси (ансамблі), окремі поховання та некрополі, місця масових поховань померлих та померлих (загиблих) військовослужбовців (у тому числі іноземців), які загинули у війнах, внаслідок депортації та політичних репресій на території України, місця бойових дій, місця загибелі бойових кораблів, морських та річкових суден, у тому числі із залишками бойової техніки, озброєння, амуніції тощо, визначні місця, пов'язані з важливими історичними подіями, з життям та діяльністю відомих осіб, культурою та побутом народів.
–	Об'єкти монументального мистецтва – твори образотворчого мистецтва: як самостійні (окремі), так і ті, що пов'язані з архітектурними, археологічними чи іншими пам'ятками або з утворюваними ними комплексами (ансамблями).
РУХОМІ ПАМ'ЯТКИ	
Твори образотворчого мистецтва, художнього промислу і декоративно-прикладного мистецтва.	Оригінальні художні твори живопису, графіки та скульптури, художні композиції та монтажні з будь-яких матеріалів, твори декоративно-прикладного і традиційного народного мистецтва.
Твори народного мистецтва і рукоділля а також інші етнографічні об'єкти.	
Колекції, які становлять збірку предметів, нагромаджених і впорядкованих у відповідності з концепцією осіб, які її створювали.	–
Предмети нумізматики а також історичні пам'ятки, зокрема зброя, стяги, печатки, відзнаки, медалі та ордени.	Різноманітні види зброї, що має художню, історичну, етнографічну та наукову цінність.
	Рідкісні монети, ордени, медалі, печатки та інші предмети колекціонування.

Вироби техніки, зокрема пристрої, засоби транспорту та машини і механізми, які свідчать про матеріальну культуру, характерну для історичних і нових форм господарювання, а також документують рівень науки та цивілізаційного розвитку.	–
Бібліотечні матеріали.	Старовинні книги та інші видання, що становлять історичну, художню, наукову та літературну цінність, окремо чи в колекції. Манускрипти та інкунабули, стародруки, архівні документи, включаючи кіно-, фото- і фонові документи, окремо чи в колекції.
–	Предмети музейного значення, знайдені під час археологічних розкопок.
–	Складові частини та фрагменти архітектурних, історичних, художніх пам'яток і пам'яток монументального мистецтва.
–	Зоологічні колекції, що становлять наукову, культурно-освітню, навчально-виховну або естетичну цінність.
–	Рідкісні колекції та зразки флори і фауни, мінералогії, анатомії та палеонтології.
Музичні інструменти.	Унікальні та рідкісні музичні інструменти.
Предмети, що увічнюють історичні події або діяльність видатних особистостей та інституцій.	Предмети, пов'язані з історичними подіями, розвитком суспільства та держави, історією науки і культури, а також такі, що стосуються життя та діяльності видатних діячів держави, політичних партій, громадських і релігійних організацій, науки, культури та мистецтва.
ПАМ'ЯТКИ АРХЕОЛОГІЇ	
Територіальні залишки прадавніх та історичних поселень.	Городища, кургани, залишки стародавніх поселень, стоянок, укріплень, військових таборів, виробництв, іригаційних споруд, шляхів, могильники, культові місця та споруди, їх залишки чи руїни, мегаліти, печери, наскельні зображення, ділянки історичного культурного шару, поля давніх битв, а також пов'язані з ними рухомі предмети.
Цвинтарі.	
Кургани.	
Релікти господарської, релігійної і мистецької діяльності.	

Джерело: опрацювання власне.

3. Поняття охорони пам'яток і опіки над пам'яткою

І в Польщі, і в Україні охорона та опіка (утримання) є основними завданнями в охороні культурної спадщини. Поняття ці в польському законодавстві чітко розділені, а саме тут: «Охорона пам'яток полягає, зокрема, в реалізації органами публічної влади дій, метою яких є:

- забезпечення правових, організаційних і фінансових умов, які гарантують тривале збереження пам'яток, їх використання і утримання;
- запобігання загрозам, які можуть викликати втрати для цінності пам'ятки;
- запобігання знищенням та невідповідному використанню пам'ятки;
- протидія крадіжкам, пропажам або нелегальному вивозу пам'яток за кордон;
- контроль за станом збереження і призначення пам'ятки;
- передбачення завдань охорони пам'яток в просторовому плануванні та при формуванні середовища».

Покладення обов'язків охорони на органи влади (та їх спеціалізовані структури) носить однозначно обов'язковий характер з усіма наслідками у випадку бездіяльності. В українському праві виписано подібні повноваження, проте вони покладені лише на спеціальні органи, які не завжди можуть ефективно захистити пам'ятку.

Завдання щодо опіки або утримання пам'ятки в обох країнах подібні, за винятком обов'язку в Польщі популяризувати і розповсюджувати знання про пам'ятку та її значення для історії та культури (незалежно від власності на пам'ятку).

4. Форми охорони, облік та реєстрація

Польський законодавець визначає таке поняття як «форми охорони пам'яток», якими в Польщі є:

- 1) внесення в реєстр пам'яток;
- 2) визнання пам'яткою історії;
- 3) створення культурного парку;
- 4) визначення охорони в місцевому плані просторового розвитку.

В обох державах існує поняття переліку об'єктів, які мають ознаки історичної, мистецької чи іншої культурної вартості. В Україні це список щойно виявлених пам'яток, в Польщі – перелік пам'яток. Український законодавець практично не деталізував це поняття та спосіб його застосування. В Польщі метою переліку пам'яток є обстеження об'єктів в натурі та їх документування, збір та опрацювання основної формації про них, в тому числі про статус об'єкту, фіксація об'єктів, які є під загрозою розбирання, деструкції

або ґрунтової перебудови, моніторинг пам'яткової субстанції. Добре опрацьований список пам'яток допомагає в здійсненні планової охоронної політики в частині внесення пам'яток в реєстр, відповідної співпраці пам'ятникоохоронців з владою та проєктантами, виконавцями робіт і т. д. За результатами досліджень створюється спеціальна картка, один екземпляр якої знаходиться **в органі місцевої влади**. Керівник місцевого органу влади всіх рівнів зобов'язаний вести перелік пам'яток на своїй території.

Занесення пам'ятки в реєстр пам'яток є основною формою охорони як в Польщі, так і в Україні. В Польщі рішення про внесення пам'ятки в державний реєстр приймає воєводський консерватор. Одночасно він подає пам'ятку для внесення в сільську шнурову книгу та в кадастр нерухомості відповідної адміністративної одиниці.

В Україні ситуація з вдосконаленням діючого реєстру незадовільна. Процедура внесення пам'ятки в реєстр є невиправдано складна і тривала. Необхідно прискорювати роботу з формування єдиного реєстру, створювати цифровий загальнодоступний реєстр культурного надбання держави. Нечіткість та непублічність реєстру жодним чином не сприяє справі збереження пам'яток.

В Україні існує поділ пам'яток на пам'ятки національного і місцевого значення. В Польщі такого поділу немає. Проте введено поняття «Пам'ятка історії Польщі», рішення про надання якого приймає президент країни. Йдеться про найважливіші з історичного та мистецького погляду комплекси. На сьогодні в цьому списку налічується 37 об'єктів. Серед них: Ченстохова (Ясна Гора, ансамбль монастиря оо. Паулінів), Гданськ – місто в межах укріплень XVII століття, Кальварія Зєбжидовська – ландшафтний ансамбль манеристичного паломницького парку, поле битви на Вестерплатте в Гданську, міста Замость та Казімеж Дольний, історичний ансамбль Кракова та інші.

Не так давно в Польщі почали створюватись культурні парки, як ще одна форма охорони спадщини. Утворення це подібне до історико-культурних заповідників в Україні. Культурний парк створюється за рішенням ради гміни або рад кількох гмін (органу місцевого самоврядування) після висновку воєводського консерватора. Рішенням ради визначаються назва парку, його межі, спосіб охорони, а також заборони і обмеження як на всій території парку, так і його частин. На сьогодні в Польщі створено 20 культурних парків в 15 воєводствах. Тут досвід діяльності заповідників в Україні міг би стати в пригоді польським колегам.

В основі соціально-економічного розвитку Польщі та регіонів є проєкти просторового розвитку території. Поряд із стратегіями розвитку ці документи визначають перспективу забудови, характер та спосіб використання земель, за-

кладають обмеження та заборони на території гміни, воєводства та держави. В Україні теж розпочато розробку стратегій, діючим планувальними документами є генеральні плани населених пунктів, мова йде про зміну нормативів в частині планування територій сільрад, а не тільки окремих сіл. Внесення в проектно-планувальну документацію пам'яток, їх територій, зонування територій міст тощо є обов'язковою умовою для замовників та виконавців такої документації. Вона підлягає обов'язковому погодженню органом охорони культурної спадщини.

Чіткий та публічний облік пам'яток, відомий всім органам, що займаються операціями з нерухомістю, є серйозним бар'єром від втрат культурної спадщини.

Таблиця 3.

**Кількість пам'яток в Польщі та Україні
(станом на початок 2010 р.)**

№ п/п	Показники	Україна	Польща
1	Кількість зареєстрованих нерухомих пам'яток культурної спадщини.	140 тисяч	62,9 тисяч
2	Кількість об'єктів культурної спадщини, внесених в список ЮНЕСКО.	4	13

Джерело: опрацювання власне.

5. Управління культурною спадщиною та органи охорони

Формування чіткої вертикально інтегрованої структури органів охорони культурної спадщини є важливою запорукою благополуччя в цій сфері в кожній державі. Стан справ в Україні в цьому питанні відомий – формування системи органів охорони пам'яток потребує завершення. Як саме буде ця система виглядати – вирішувати законодавцю. Досвіду і прикладів таких систем в світі достатньо. Автор пропонує розглянути та проаналізувати систему охорони пам'яток в Польщі.

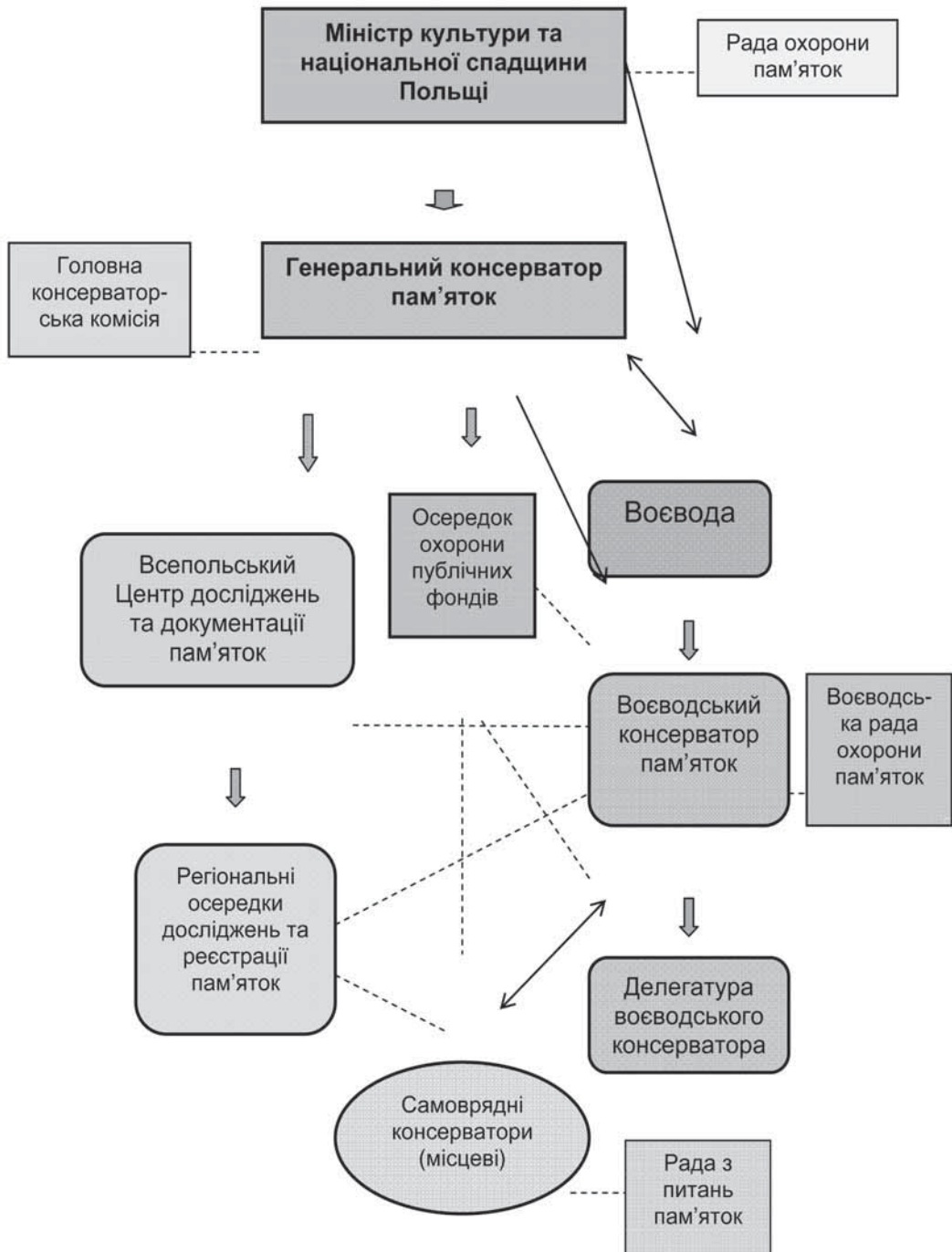

Рис.1. Схема охорони пам'яток в Польщі.

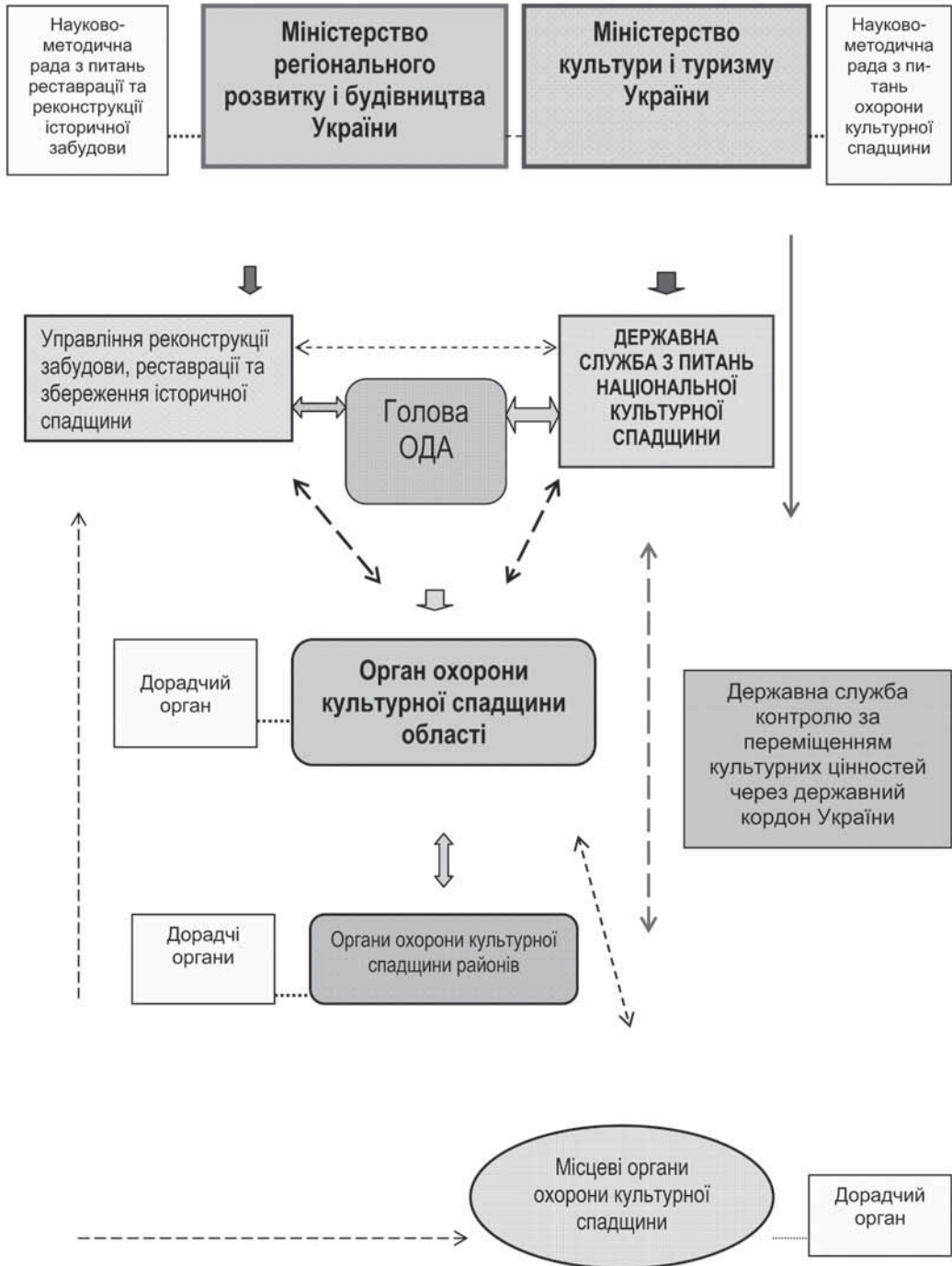

Рис. 2. Схема управління культурною спадщиною в Україні.

Відмінності польської системи охорони культурної спадщини та особливості, які можуть бути корисними для України, полягають в наступному:

- Охороні спадщини в Польщі надається більше значення, ніж в Україні. Свідченням цього є хоча б назва профільного міністерства з розвинутими міністерськими підрозділами з питань охорони пам'яток в Польщі та за кордонами, статус головного охоронця пам'яток на рівні заступника міністра, який має власні досить вагомні повноваження.

- На центральному рівні в Польщі діють два дорадчі органи з питань охорони спадщини:

1. Рада охорони пам'яток при Міністрі культури та національної культурної спадщини, головними завданнями якої є прийняття основних засад та проекту державної програми охорони пам'яток, оцінка реалізації завдань в сфері охорони пам'яток в світлі Концепції просторового впорядкування країни (Генеральної схеми планування території держави), охорона пам'яток історії, підготовка нормативних актів в сфері охорони пам'яток.

2. Головна консерваторська комісія при Генеральному консерваторі як рекомендаційний орган з питань здійснення робіт на пам'ятках. Комісія видає, зокрема, рекомендації з питань методик, технологій та матеріалів для застосування на пам'ятках, висловлюється щодо ведення запланованих або реалізованих роботах на пам'ятках та археологічних досліджень, способу дій в загрозливих ситуаціях.

Законом визначено категорії осіб, які можуть бути членами цих органів та термін їх ротації.

В Україні на центральному рівні створена науково-методична рада з питань охорони культурної спадщини при Міністерстві культури та туризму та в Міністерстві регіонального розвитку та будівництва працює науково-методична рада з питань реставрації та реконструкції забудови. Ці органи часто проводять спільні засідання. Логічним було б створення міжвідомчого органу з вищим статусом.

- Безпосередньо охороною культурної спадщини на центральному рівні в Польщі займаються два органи – Всепольський Центр досліджень та документування пам'яток і Осередок охорони публічних фондів.

Всепольський Центр досліджень та ресстрації пам'яток виконує функції, близькі до функцій Державної служби охорони культурної спадщини України.

Головними завданнями Центру є:

- реалізація державної політики у сфері охорони культурної спадщини та опіки над цією спадщиною;

- формування засад охорони пам'яток шляхом визначення загроз, опрацюванні зразків процедур та впровадженні стандартів дій консерваторів;

- освіта і промоція спадщини, тобто розповсюдження знань про пам'ятки та створення суспільних умов для їх успішної охорони.

Центр веде загальнопольський список пам'яток, готує експертизи у визначених випадках, опрацьовує основи консерваторської доктрини, займається об'єктами із Списку ЮНЕСКО та списку пам'яток історії, видає 4 спеціалізовані періодичні видання.

Центр має свої відділи в кожному з 16 воєводств, які тісно співпрацюють з воєводськими консерваторами, фактично виконують роботи за їх дорученням за державні кошти.

Осередок охорони публічних колекцій виконує наступні завдання:

- надання консультацій та висновків щодо охорони пам'яток, музеїв і бібліотек, збірки яких повністю або частково є національним бібліотечним фондом;

- ведення документації з інформацією про стан охорони публічних колекцій, пожежі і злочини, пов'язані з публічними колекціями та їх причини, засади, методи, технології та технічні засоби, які застосовуються до охорони збірок, про проєктантів, виробників та монтажників охоронних систем;

- ведення «Державного реєстру пам'яток викрадених або вивезених за кордон з порушенням законодавства»;

- підготовку тактично-криміналістичних основ охорони пам'яток перед злочинністю;

- підготовка звітів про стан охорони публічних колекцій;

- популяризація історичних, мистецьких та наукових вартостей зниклих та втрачених пам'яток, а також тих, які вдалось врятувати;

- ведення освітньої діяльності, поширення відповідних знань та результатів досліджень тощо.

В Україні подібної інституції немає. Діяльність цього осередку серйозно сприяє стану збереження культурної спадщини країни.

• Міністр культури та культурної спадщини Польщі згідно з законом призначає експертів в галузі охорони культурної спадщини з високим статусом і повноваженнями.

• **Центральною фігурою** системи охорони культурної спадщини Польщі є **воєводський (обласний) консерватор**. Ця посада входить до структури органів влади державного управління в кожному воєводстві. Воєводський консерватор очолює відповідний підрозділ воєводської адміністрації. В містах з великою чисельністю пам'яток створені делегатури (невеликі відділи) в складі підрозділу консерватора. Наприклад, в Люблінському воєводстві є делегатури воєводського консерватора в містах Замость, Хелм, Біала Подляска.

В законі «Про охорону пам'яток...» визначені критерії щодо кандидатур на посаду воєводського консерватора. Ним може стати громадянин Польщі з

магістерською освітою в одній із сфер, пов'язаних з охороною пам'яток та як мінімум з п'ятирічним стажем роботи в цій галузі; кандидат повинен володіти знаннями з питань функціонування публічної адміністрації та законодавства з охорони пам'яток і не мати судимостей.

Українські реалії відомі: підрозділи охорони культурної спадщини створені лише в п'яти регіонах та окремих містах. В більшості випадків повноваження щодо пам'яток делеговані суміжним службам регіональних або міських адміністрацій.

Повноваження воєводського консерватора перетворюють цю посаду у відповідальний та оперативний орган. Він здійснює повний набір повноважень на території воєводства з мінімальним узгодженням з центром (Табл. 4).

Таблиця 4.

Основні повноваження регіонального органу охорони культурної спадщини

Воєводський консерватор в Польщі	Керівник управління (відділу) облдержадміністрації з охорони культурної спадщини в Україні
Розробка у визначених фінансових межах планів фінансування охорони пам'яток та опіки над пам'ятками.	Організація розробки та погодження відповідних програм охорони культурної спадщини.
Ведення реєстру та воєводського списку пам'яток та збереження відповідної документації. Прийняття рішень про внесення пам'ятки в Державний реєстр, в тому числі рухомої. Ведення воєводського переліку пам'яток.	Подання пропозицій центральному органу виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини про занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України та про внесення змін до нього.
Прийняття відповідних рішень, постанов та інших документів з питань охорони пам'яток, передбачених законом та окремими актами. Серед цих рішень: дозволи на реставраційні роботи на пам'ятці та в охоронній зоні, на дослідження та проектування, на археологічні дослідження, на перенесення пам'ятки, поділ пам'ятки, зміну призначення або використання пам'ятки, на рекламу на пам'ятках та інші.	Виконання дозвільних функцій щодо пам'яток місцевого значення та окремих погоджень і дозволів, делегованих центральним органом охорони культурної спадщини.

<p>Здійснення нагляду над правильністю консерваторських та архітектурних досліджень, реставраційних, будівельних робіт та інших дій на пам'ятках та археологічних досліджень.</p> <p>Організація та здійснення контролю з питань охорони пам'яток та опіки над пам'ятками з винесенням відповідних приписів та прийняттям рішень.</p>	<p>Видання розпоряджень та приписів щодо охорони пам'яток місцевого значення, припинення робіт на пам'ятках, їхніх територіях та в зонах охорони, якщо ці роботи проводяться за відсутності затверджених або погоджених з відповідним органом охорони культурної спадщини програм та проектів, передбачених цим Законом дозволів або з відхиленням від них.</p>
<p>—</p>	<p>Укладення охоронних договорів на пам'ятки.</p>
<p>Опрацювання воєводських планів охорони пам'яток на випадок збройного конфлікту і кризових ситуацій та координація дій під час реалізації цих планів</p>	<p>Призначення відповідних охоронних заходів щодо пам'яток місцевого значення та їхніх територій у разі виникнення загрози їх руйнування або пошкодження внаслідок дії природних факторів або проведення будь-яких робіт;</p> <p>інформування центрального органу виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини про пошкодження, руйнування, загрозу або можливу загрозу пошкодження, руйнування пам'яток, що знаходяться на їх території.</p>
<p>Надання дозволів на тимчасовий вивіз пам'яток за кордон.</p>	<p>—</p>
<p>Виконання функцій замовника.</p>	<p>Виконання функції замовника, укладення з цією метою контрактів на виявлення, дослідження, консервацію, реставрацію, реабілітацію, музеєфікацію, ремонт, пристосування об'єктів культурної спадщини та інші заходи щодо охорони культурної спадщини;</p>
<p>Прийняття рішень про дофінансування робіт на пам'ятці в рамках коштів воєводи.</p>	<p>—</p>
<p>Розповсюдження знань про пам'ятки.</p>	<p>—</p>

Джерело: опрацювання власне.

6. Участь громадськості в охороні культурної спадщини

І в українському, і в польському законодавстві передбачена участь громадськості в охороні пам'яток. В Польщі громадського опікуна за згодою воєводського консерватора призначає староста повіту (голова районної адміністрації), він отримує посвідчення, існує система нагород та заохочень за успішну роботу. В Україні цим повинні займатись органи охорони культурної спадщини.

В українському законодавстві, на відміну від польського, окреслено можливості участі в охороні пам'яток підприємств, закладів науки, освіти та культури, громадських організацій, окремих громадян.

7. Фінансування охорони пам'яток

Фінансування охорони культурної спадщини є болючою темою для обох країн. На наукові дослідження, реставрацію тощо коштів ніколи не буде вистачати. Законом «Про охорону пам'яток» окреслено головні засади фінансування пам'яток з коштів державного бюджету Польщі:

- фінансування охорони пам'яток – обов'язок власника пам'ятки;
- фінансування з державного бюджету здійснюється у вигляді дотацій;
- дотації розподіляються по двох лініях: через міністра культури і культурної спадщини та через воєводського консерватора;
- законом чітко визначено перелік робіт, на які можуть бути виділені дотації; зазвичай це роботи по основних конструктивах для ліквідації загроз та збереження пам'ятки;
- як правило, розмір дотації не перевищує 50% вартості робіт, кошторис на які затверджує воєводський консерватор. Як виняток, на особливих пам'ятках дотація може скласти до 100% вартості робіт;
- в окремих випадках можуть бути виділені кошти на проведення досліджень.

Роботи на пам'ятках в Польщі окрім державного бюджету через міністерство культури та культурної спадщини фінансуються через інші відомства, регіональні та місцеві бюджети. Наприклад, в 2009 році в місцевому бюджеті Люблінського воєводства на реставрацію пам'яток було передбачено 2 млн. злотих (5,4 млн. гривень). Серйозним джерелом фінансування культурної спадщини є кошти Євросоюзу, які в Польщі розподіляються на конкурсних засадах через так звані «операційні програми», кошти інших європейських фондів для країн Євросоюзу, кошти програм територіальної співпраці, зокрема транскордонної, які зараз доступні для західних прикордонних областей України. Як приклад можна навести місто Замость (60 тис.чол.населення), яке активно залучає всі

джерела фінансування для ревіталізації історичної частини міста. За період 2004-2009 років виключно в пам'ятки та старе місто вкладено 169,3 млн.злотих (457 млн. гривень), з них біля 70% за рахунок залучених джерел фінансування.

В українських реаліях програми фінансування пам'яток вимагають скрупульозного відпрацювання, визначення пріоритетів тощо. Необхідно впроваджувати 2-3 річне фінансування, що буде гарантією нормальної роботи на об'єкті. Сьогоднішня практика виглядає так, що кошти виділяються посередині року та починають освоюватись в четвертому кварталі року, коли більшість робіт проводити неможливо без порушення технології. Законодавство також окреслює можливості різноманітного фінансування, в тому числі пільгового.

8. Державні програми

Відповідний міністр Польщі згідно закону має обов'язок опрацювати та подати на затвердження уряду програму охорони пам'яток та опіки над пам'ятками та програму охорони пам'яток на випадок збройного конфлікту та кризових ситуацій. В першій з цих програм, розрахованій на 4 роки, окреслюється, зокрема цілі та напрямки запланованих заходів, умови та способи фінансування запланованих дій, графік їх реалізації. Аналогічні програми зобов'язані прийняти органи влади всіх рівнів. Програма подібна до відповідних програм в Україні.

Друга програма пов'язана з надзвичайними ситуаціями. Окрім цього, закон зобов'язує міністра подати в ООН список пам'яток для внесення в «Міжнародний реєстр культурного надбання, що знаходяться під спільною охороною» на підставі Гаазької конвенції від 1954 року про охорону культурних цінностей у випадку збройного конфлікту.

9. Вивіз пам'яток за кордон

Вивозом рухомих пам'яток за кордон в Україні займається Державна служба контролю за переміщенням культурних цінностей при Міністерстві культури і туризму України на підставі окремого закону. В Польщі повноваження щодо надання дозволів на вивіз поділені між міністром культури та культурної спадщини і воєводським консерватором. Останні здійснюють повноваження в тісній співпраці з Осередком охорони публічних колекцій

Окремим розділом в законі «Про охорону пам'яток...», а саме щодо реституції пам'яток, нелегально вивезених з території країни – члена ЄС передбачено процедури в рамках держав Євросоюзу щодо повернення в країну нелегально вивезених пам'яток культури після 31 грудня 1992 року. Для Європи, де сьогодні практично відсутні кордони, тема ця актуальна. Для нашої країни вона

буде актуальна в майбутньому, однак деякі засади, виписані в нормах цього закону, можуть бути цікаві для відповідних служб України.

Висновки

1. В Україні в питаннях охорони культурної спадщини існує невизначеність та розпорошення зусиль. Охороною займаються два відомства, триває роздробленість в законодавчому полі тощо. Необхідна визначеність: або створення окремої відповідної служби, або чіткий поділ компетенцій та повноважень, або делегування відповідних функцій одному з відомств з врахуванням рівня професійної підготовки та досвіду в цій сфері.

2. З врахуванням значення та обсягу культурної спадщини України питання охорони пам'яток повинно бути піднято на вищій рівень. Йдеться про створення міжвідомчого дорадчого органу на рівні уряду, який би виробляв політику в цьому питанні, координував зусилля різних відомств, представляв інтереси сфери у парламенті. Необхідні зміни в законодавстві в частині покладення обов'язків охорони пам'яток на керівників влади різних рівнів. Повноваження збереження культурної спадщини для органів місцевого законодавства є делегованими державою, передача яких повинна супроводжуватись передачею фінансових ресурсів. На практиці цього немає. В Польщі такі повноваження є власними, що дає змогу планувати кошти в місцевих бюджетах на охорону в значних обсягах.

3. В справі охорони пам'яток центр компетенцій та відповідальності треба переносити в регіони, зрештою, як в цілому в системі управління державою. погодження проектів, отримання різноманітних дозволів тощо в Києві затягується в часі, вимагає додаткових зусиль, перетворюється часто в формальні процедури. Абсолютно нереально здійснювати функції управління, нагляду, прийняття рішень за великою кількістю пам'яток з центру.

4. За влучним висловом професора Б.Роубі з Торунського університету, суть справи охорони пам'яток полягає в першу чергу в діалозі з людьми та громадськістю. Починатись ця робота повинна з пропаганди і промоції. В нашому законодавстві, підзаконних актах пропагандою культурної спадщини мають займатись органи районного та нижчого рівня. Це питання не в компетенції центральних та регіональних органів влади та охорони культурної спадщини, що просто недопустимо. Зусилля місцевих установ з питань організації цієї роботи (наприклад, діяльність Міжнародного центру охорони культурної спадщини Жовкви) будується практично на місцевому ентузіазмі. Повинна бути створена система освіти населення з питань охорони культурної спадщини – за прикладом правової освіти на державному рівні.

Література

1. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» // ВВР України, №24, 1997.
2. Закон України «Про охорону культурної спадщини» // ВВР України, №39, 2000.
3. Закон України «Про охорону археологічної спадщини» // ВВР України, №26, 2004.
4. Закон України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» // ВВР, №48, 1999.
5. Опалько Ю. В. Збереження культурно-історичної спадщини в сучасній Україні: проблеми та перспективи // Стратегічні пріоритети, №1(2), 2007.
6. Ustawa o samorządzie województwa (Dz. U. 91 z dnia 18 lipca 1998 r. Poz. 576 z późniejszymi zmianami).
7. Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z 23 lipca 2003 r. (Dz. U. z dnia 17 września 2003 r.).
8. Szmygin B. (red.). Współczesne problemy teorii konserwanorskiej w Polsce. Międzynarodowa Rada Ochrony Zabytków ICOMOS. Politechnika Lubelska. Warszawa-Lublin, 2008.

Розділ II:
Історичні аспекти розвитку
Жовкви

Олег МАЗУР,
*молодший науковий
співробітник відділу історичної етнології
Інституту народознавства НАН України.*

Володимир-Богдан МАЗУР,
випускник ЛМВПУЗТ

ГРАД ШЕКОТОВ НА ОКОЛИЦІ ЖОВКВИ: СПІРНІ ПИТАННЯ ДОСЛІДЖЕНЬ

*Світлій пам'яті дослідників
Глинського городища
О.Мацюка та Р.Чайки.*

У кількох кілометрах західніше м. Жовква на південно-західній окраїні сучасного с. Глинське Жовківського району Львівської області, на мисоподібному узгір'ї Розточчя, що підноситься над долиною заледве не до 70 м, розташоване шестигектарне, класичної планувальної структури, городище літописного града Щекотова (Щекотина). Наполовину захищене природними укріпленнями – ярами та балками, городище складається з двох частин: невеликий дитинець округлої форми розміром 83 x 63 м, оточений потужним валом (довжина валу – 65 м, висота – 6 м, ширина – 3-4 м) та ровом (глибина від вершини валу до підосви – 14 м). За 120 м на північний схід від дитинця, на північному краю мису розташовувався посад, що також був обнесений валом (збережена частина бл. 260 м. висотою 0,5-1 м) та ровом (біля південно-східної сторони валу його ширина становить 2-4 м, а глибина сягає 2 м). З південного боку на відстані 106 м городище свого часу захищав ще один оборонний рубіж (довжина валу 106 м, висота з внутрішньої сторони 5 м, із зовнішньої – 8 м), що своїми кінцями поступово опускався до природних стрімких ярів. Внаслідок поєднання витвору природи та людських рук постав добре укріплений град, який займав стратегічно важливу позицію на шляхах, що з'єднували Холм, Володимир, Белз, Буськ, Звенигород, Перемишль, Галич з іншими містами Русі.

Літописний Щекотов вивчається, починаючи із середини ХІХ ст.

Його відвідували та описували краєзнавці В.Площанський (1) та С.Баронч (2), а також парох с. Глинське Р.Ковшевич (1). Російський географ Н.Барсов так

само звертав увагу на городище поблизу с. Глинське як ймовірний літописний Щекотов (2). Питанням локалізації града цікавились Б.Януш (3), М.Грушевський та І.Крип'якевич (4). Перші археологічні дослідження на городищі провів у 1934 р. Я.Пастернак (5). У другій половині ХХ ст. Щекотов продовжували вивчати археологи О.Ратич (1957) (6), В.Шелом'янцев-Терський (1981) (7), О.Корчинський (1982) (8), О.Мацюк (9), Р.Чайка (1999-2003) (10), В.Пшик (11). Чудовий знавець писемних джерел та європейської кастеології О.Мацюк свого часу виношував мрію: «Цікавий і надзвичайно цінний комплекс давньоруських і раніших пам'яток у Глинську повинен стати історико-культурним і археологічним заповідником. Його слід лише впорядкувати, збудувати з лісу, яким поросло городище, оборонні стіни та вежі» (12). Віриться, що цей та інші плани великого ентузіаста у царині охорони пам'яток історії та культури стануть дійсністю.

Останнім часом М.Котляр висловив сумнів щодо ототожнення Глинського городища і літописного града Щекотова на тій підставі, що «те городище занадто віддалене від Галича, щоб відповідати літописному Щекотову» (13), хоча відстань між ними не перевищує 120-150 км і не виглядає навіть для княжої доби тридев'ятою землею.

У 1987 р. на Глинському городищі працювала археологічна експедиція Львівського університету ім. Івана Франка, що провела розвідкову роботу (14). Щорічні стаціонарні археологічні дослідження експедиція ЛНУ (Р.Чайка) продовжувала з 1998 по 2003 р. (15).

На дитинці в різних частинах були проведені розкопки загальною площею біля 400 кв.м. Потужність доволі однорідного культурного шару в загальному складає 0,6-0,9 м. Його насиченість артефактами є незначною. Археологічні розкопки Р.Чайки на дитинці виявили три житлові споруди. До оригінальних знахідок слід віднести фрагменти кераміки, в їх числі й амфор із Північного Причорномор'я, бронзові та скляні браслети, ливарну формочку, одиничні екземпляри вушних підвісок, кістяного гребінця, скляної намистини, пряслиця, ножі, скоби, пробійники, рідкісну бронзову лунницю. У заповненні однієї з господарських ям знайдено наконечник списа, три наконечники стріл, що підтверджує оборонне призначення Щекотова (16).

Посад у плані має форму еліпса, довжина якого по осі північ-південь становить 212 м, схід-захід – 120м. Найбільший інтерес з-поміж споруд на посаді викликає у нас наземна будівля №3 (17). Її розміри значно більші, ніж у сусідніх житлових споруд, а дорогоцінні артефакти свідчать про особливий соціальний статус власника житла. Припускаємо, що тут замешкував можновладник, який забезпечував функціонування місцевого управління та обороноздатність града.

За час археологічного вивчення посаду Щекотова тут знайдено різноманітний матеріал, який засвідчує високий рівень розвитку господарства, побуту та культури його мешканців. Керамічний комплекс городища Р.Чайка поділяв на дві групи. До першої відносив фрагменти горщиків, виготовлених із глини зі значними домішками піску. Цей посуд добре випалений, сірої та сіро-жовтої барви. Більша ж частина кераміки належить до типу помірно-опуклих із найбільшою опуклістю вище половини посудини та з високими, плавно відігнутими назовні вінцями, край яких вертикально зрізаний та напівкругло сформований. Незначна частина посудин орнаментована тільки у верхній частині. Меншою кількістю фрагментів представлена друга група. Це переважно опуклоподібні горщики з високими плечиками і сильно відхиленими назовні валикоподібними вінцями із закраїнкою з внутрішнього боку. Вони виготовлені з добре відмуленої глини з домішкою дрібного піску. Ці керамічні вироби мають сіро-жовте, рідше – брунатне та чорне забарвлення. На території городища знайдено робочу ливарну формочку з мергелийної крейди для відливання хрестів розміром 34 x 27 x 8 мм. До ювелірних прикрас належить добре збережена срібна намистина з двох тонких півкуль, прикрашених зерну (18).

Населення Щекотова займалося переважно рільництвом. Відшукані господарські ями для зберігання зерна, коси, серпи, остеологічний матеріал свійських тварин (віл, бик, корова, вівця, свиня, кінь, домашня птиця) свідчать про високий рівень розвитку агрокультури та тваринництва. Частина мешканців займалася бортництвом, що підтверджується знахідкою добре збереженого ножа для розрізання медоносних сотів. Пружинні ножиці для стрижки овець, а також пряслиця потверджують їх широке використання мешканцями Щекотова у процесі виготовлення тканин. Допоміжну роль в економічному житті града відігравало й мисливство. Полювали, як засвідчують матеріали досліджень, на благородного оленя, дикого кабана, зайців та усяких видів птахів. Пік розвитку поселення припадає на XI-XIII ст. Згодом воно занепадає і остаточно втрачає своє оборонне значення.

Назва града – *Щекътовъ*, як посвідчують деякі ономастичні дослідження, є посесивом на *-ов-* від антропоніма *Щекътъ*. Це наймення, можливо, походить від руського апелятива *щекътъ*, що означав «солов'їний спів» (19). Утім, більш вірогідною нам видається аргументація відомого українського мовознавця М.Худаша, який присвятив імені *Щек* та його повнішим формам кілька статей (20). Ці праці переконливо спростовують погляди тих учених, які вважають, що не назва відомої київської гори походить від імені одного з легендарних засновників Києва, а навпаки, ім'я *Щек* було, скоріш за все, вигадане літописцем, щоб пояснити топонім *Щекавиця*. Проте й нині окремі автори продовжують дотримуватися традиційного погляду на найменування гори як

ймовірного місця розташування двору князя Щека (21). Нагадаємо, що вивести наукову етимологію топоніма *Щекавиця* зробив спробу О.Стрижак: від гіпотетичного слов'янського слова «щъкавыи» (у російській слово «щека» має діалектне значення «крутий берег річки»; відоме й українське прізвище «Щикатий») (22). О.Толочко все-таки піддає сумніву запропонований своїм попередником ряд «Скавика < Шкавица < Щьковиця» (23).

Утім існують й інші вагомні факти, що значно прояснюють й походження назви *Щекотов*. Свого часу російський священик М.Морошкін зафіксував слов'янське ім'я-комполит *Щеславъ* (24) неясного походження в препозиції, але з виразним постпозитивним компонентом **-Славъ**, який наводить нас на думку, що в глибоку давнину у слов'ян могло також існувати й ім'я-комполит **-Щекоть**. «Походження компонента **Ще-** у препозиції імен *Щеславъ*, *Щетхъ* вимагає окремого дослідження, – зазначає М.Худаш. Принагідно зауважимо, що до антропонімних утворень від цього **Ще-** у препозиції ми схильні відносити і ім'я *Щекъ* з легендарної тріади *Кий*, *Щек*, *Хоривъ*, тобто розцінювати його як гіпокористик від якогось слов'янського автохтонного імені-комполита з початковим **Ще-**» (25). Наведене чеським мовознавцем Я.Свободою ім'я *Ščetin* не залишає місця для сумніву, що імена з аналогічною препозитивною частиною побутували і в західних слов'ян (26). Ім'я боярина або якогось поважного лідера громади чи простолюдина-засновника поселення стало твірною основою астіоніма (назви міста) *Щекотов*. І не тільки. У княжі часи існувало ще одне поселення із препозитивною частиною **Щек-**. У Галицько-Волинському літописі двічі (1219, 1285) згадується оборонне місто *Щекарев*, розташоване на західному кордоні Волинської землі майже поруч краще вивченого прикордонного міста Сутейська (27), та це тема іншого повідомлення.

Значний інтерес для додаткової характеристики історії населення Глинського городища (Щекотова) представляють матеріали ґрунтового могильника, що знаходився в центральній частині посаду. До 2003 р. розкопано 8 поховань (6 чоловічих, 1 жіноче і 1 дитяче). В одному з них (№7) зафіксовано сліди давньої поховальної обрядовості (тризни). Нами проведено антропологічне дослідження краніологічного та остеологічного матеріалу, яке дало змогу порівняння його із синхронними краніологічними серіями, що походять з інших поселень Галицької та Володимирської земель (Галицько-Володимирського князівства, Руського королівства). Загалом мешканці літописного Щекотова виявляють велику подібність із мешканцями літописного Галича, Теревовлі та окремих західно- та південнослов'янських серій, а також пізніших автохтонів Жовківщини (28).

Археологічне дослідження Щекотова потверджує його оборонне призначення. Невипадковим тому є й характер першої писемної згадки про цей град у

Іпатіївському літописі: *«Ростиславъ же однако не престаяше отъ злости своєй, но воя собралъ и Володислава невернаго, пойдє на Галичъ; и пришедъ к Печери Домамири, и прельсти єго Володиславъ, и вдашася Ростиславу; и оттуда, пойма, пойдє к Галичу, рэкїй, яко: «Твой єсть Галичъ», а самъ прїя тысящу отъ него. Слышавъ же Даниль и Василко, собравши воя своя, скоро пойдоста на ныхъ; онъ же не стерпѣвый, бѣже изъ Галича до Щекотова, и с нимъ же бѣжа Артемїй, єпископъ галицькїй, и ины галичанє»* (29). Як бачимо, Щекотову відводилась поважна роль у планах Ростислава Михайловича Чернігівського (бл. 1219 – бл. 1264), що реалізовувались в умовах довголітньої боротьби за галицьке княжіння між ним та діархами Данилом та Васильком Романовичами, які, як відомо, у 30-ті рр. XIII ст. також прагнули повернення полуотчини свого батька – галицько-володимирського князя Романа Мстиславовича (30).

Історія цього протиборства має глибоку підоснову. Михайло Всеволодович Чернігівський, батько князя Ростислава, був одружений з дочкою Романа Мстиславовича від його першого шлюбу з Предславою Рюриківною, а отже, доводився Данилові й Василькові швагром. Чернігівські Ольговичі здавна ворогували з князями дому Мономаховичів (31). Ця ворожнеча неодноразово виявлялася й у подіях політичного життя Галицької землі першої половини XIII ст. Досить нагадати обставини протиборства волинських Мономаховичів та чернігівських Ольговичів у другому десятилітті XIII ст. Це протиборство мало своє продовження й у наступні десятиліття, коли не без допомоги угорського короля Бели IV у вирішення галицької династичної кризи втручаються Михайло Всеволодович Чернігівський із сином Ростиславом. Зрештою, у 1238 р. їм вдалося захопити галицький стіл. Розвиваючи ініціативу, Михайло Всеволодович того ж року посів київський стіл, скориставшись обставинами вимушеного від'їзду до Суздаля Ярослава Всеволодовича (він доводився рідним братом суздальському князеві Юрію Всеволодовичу, який наклав головою у битві з монголами на р. Сіті 4. 03. 1238 р.). Відтак Галич, а незабаром і Перемишль відійшли до Ростислава Михайловича, якого підтримала якась частина опозиційно налаштованих до Романовичів галицьких можновладців. Слід віддати належне й Данилові та Василькові, які не відмовилися від реалізації своїх планів щодо володарювання у Галицькій землі. Коли Ростислав Михайлович із військом пішов походом на Литву, Данило з Холма рушив до Галича і після триденного маршу стояв під його стінами. Більшість населення міста радо зустріли його повернення, а услід за ними припинили опір єпископ Артемій, двірський Григорій Васильович, та інші бояри, що були пов'язані двірцевою службою та «кормліннями» із Ростиславом. Останньому не залишалось нічого іншого як шукати притулку при угорському дворі, куди вслід за сином, рятуючись від монголів, прибув і Михайло Всеволодович. Проте король Бела не тільки відмовився віддати свою

доньку Анну заміж за Ростислава, але «погна их прочь» (32). Більш великодушними виявилися Данило з Васильком, які «обѣща ему Кыевъ Михайлови, а сынови его Ростиславу вдасть Луцескъ» (33). Проте Михайло Всеволодович «за страхъ татарскый, не смѣ ити къ Кіеву» та до часу вдовольнявся гостинністю Васильковичів, які дозволили йому «ходити по землі своєї» і щедро обдарували (34). Налякані розгромом Києва монголами князь Михайло зі сином спочатку втекли до польського князя Конрада, а відтак опинились аж у німецьких землях, де поблизу міста Среда були пограбовані. Так завершився перший етап протистояння цих двох княжих ліній. Його зміст найкраще, на наш погляд, відображає висновок П.Грицака: «З того, що сіверські князі намагалися захопити собі перш усього саме українські землі, можна бачити в їх політиці намагання творити українську національну монархію на основі київсько-чернігівській, із віссю на Дніпрі, всупереч концепції волинсько-галицьких князів, що природно хотіли бачити ту основу на Волині і в Галичині» (35).

Другий етап протиборства між обома династичними лініями припадає на початок 1241 – весну 1242 рр. Перечекавши монгольський наступ у Конрада, Михайло Всеволодович із Ростиславом через Пінськ вступили у володіння Романовичів. Направляючись у Київ, вони дорогою грабували населення, що знайшло справедливий осуд повістяра Данила Романовича; чернігівські князі за його словами «не показа правды въ здобродѣянїє Данилу же и Василку» (36). Якийсь час Михайло жив на одному з дніпровських островів поблизу Києва, а Ростислав перебував у Чернігові. Проте вони не полишали наміру повернути собі галицький стіл. Цього разу, скориставшись галицькою смутою, вони залучають до боротьби проти Романовичів болохівських князків. Ростислав Михайлович підступив під галицьке місто Бакоту, але, зваживши на справедливі докор та умовляння Данилового печатника Курила, повернувся на Наддніпрянщину. Долаючи відцентрові тенденції та боярський сепаратизм, Данило Романович розгромив болохівців – князків місцевої династії. Можливо, такі рішучі дії змусили опозиційне боярство покликати у черговий раз Ростислава на галицький стіл. Ініціатором змови був боярин Володислав. Саме з його намови здалися Ростиславові городяни Домамирової Печери, а згодом і галичани.

Щодо локалізації населеного пункту Домамирова Печера (у літописі – Печера Домамира, не зовсім зрозуміло зі змісту чи йдеться тут про назву укріпленого двору чи дрюнім – назву урочища, але М.Котляр слушно зауважив, що в урочищах громади не проживали), то думки істориків з цього приводу різняться. Уперше на цю назву звернули увагу Д.Зубрицький та А.Петрушевич (37). Позаяк у цитованому вище літописному уривку Домамирова Печера і Щекотов згадуються поруч, то перший населений пункт львівські історики стали шукати в околицях сучасного с. Глинське. Найближчий населений пункт із схо-

жою назвою виявився на відстані 20 км – с. Домажир (назва походить від тожого імені *Домажирь* (від давньоруськ. «домъ» (дім) + «жир» (багатство, достаток) теперішнього Яворівського р-ну Львівської обл, а у сусідньому с. Страдч є печера-монастир, який Я.Пастернак відніс другим за значенням після Києво-Печерської лаври підземним монастирем (38). Менш категоричним був М.Грушевський, який поділяв з цього приводу точку зору І.Верхратського (39) та зауважував: «... проф. Верхратський справедливо, як мені здається, виступив проти сеї поправки, вказавши на с. Домамориці в Тернопільським та попираючи сю лекцію вказівкою на боярську родину Домамиричів... На жаль, лишається незвідним, чи є яка печера коло Домамориці, тому уміщую тут літописну «Домамирю печеру» тільки гіпотетично» (40). І.Крип'якевич знайшов інший аргумент для утвердження особного погляду на це питання: «Як місцерозташування цього поселення в літературі вказується с. Домамориці Тернопільського р-ну Тернопільської обл., або с. Домажир Яворівського р-ну Львівської обл., але текст літопису «пойде ко Галичю, и пришед ко Печерѣ Домамири» свідчить, що це поселення знаходилося поблизу Галича. Можливо, це с. Підпечери Івано-Франківського р-ну Івано-Франківської обл.» (41).

У 80-90-ті рр. ХХ ст. до проблеми локалізації *Печери Домамири* звернувся львівський археолог М.Пелешишин, який у низці публікацій наполягав на її ототожненні з городищем розміром 400 x 150 м поблизу с. Страдч на Яворівщині (42). Таким чином, існує щонайменше три локалізації назви *Печера Домамира* (Львівщина, Тернопільщина та Івано-Франківщина).

На нашу думку, найбільш вірогідним розташуванням цієї назви є с. Домамориці Тернопільського району Тернопільської області. По-перше, не тому, що ми відхиляємо можливість переписувача літопису елементарно сплутати ці два схожі антропоніми, утім зовсім різні за звучанням і етимологією (43), по-друге, не тому, що назва теперішнього населеного пункту *Домамориці* найбільш наближена до літописної (як часто історики «прив'язують» на цій підставі події або ж людей до певного населеного пункту, хоч насправді вони відбувалися чи проживали в іншому місці (44), і, по-третє, не тому, що в околицях с. Домамориці так само не бракує укріплених городищ (сусіднє село поблизу Домамориці носить назву *Городище*) та більших та менших печер (45). Південніше, на околиці м. Підгайці розташоване с. Галич, можливо, засноване вихідцями із столярного града (46).

Ад'єктивні утворення, представлені посесивними сингулятивними формами, зокрема на *-*їь Домамор < Домаморь < Домаморь та Домажир < Домажирь < Домажирь* чітко розрізняються М.Демчук (47). На думку О.Купчинського топоформант *-*їь* перестав бути продуктивним в кінці ХІІ – початку ХІІІ ст. (48), тобто саме у той час, про який ведемо тут мову. Цей

же автор вважає, що «Домамиричі вар. Домаморичі, Димаморичі, Домаморич, Домамирич (с., пд-зх Тернополя, біля потоку Руда)... назва села пов'язує своє походження з історичною назвою «печерґ Домамири, яка локалізується у цих околицях» (49).

Л.Войтович, здається, так само довіряє версії про помилку переписувача, позаяк в одній із останніх своїх праць стверджує наступне: «Продовжував боротьбу за галицький престол і Ростислав Михайлович. На початку 1242 р. він з'єднався з галицьким боярином Володиславом Юрійовичем і рушив на Галич. По дорозі їм здалася **Печера Домажирова** (виділено нами. – Авт.). Якщо припустити, що Володислав був сином відомого боярина Юрія Домажирича, перемишльського тисяцького, а потім воєводи Володимира Васильковича, то зрозуміло, що в Печері Домажировій у нього мали бути прихильники. Незабаром Володислав Юрійович увійшов у Галич, проголосив Ростислава галицьким князем і отримав уряд галицького тисяцького. Але звістки про підхід Данила та Василька Романовичів, а також повернення монголів з Угорщини, змусили князя Ростислава Михайловича покинути столицю. З ним втекли владика Артемій та бояри, прихильники Ольговичів.» (50).

Гіпотеза Л.Войтовича про поєднання родинними зв'язками боярина Юрія Домажирича (героя Калкського побоїща 1223 р., воєводи Мстислава Мстиславича Удатного, який очолив так званих *галицьких вигонців* із середньої течії Дністра, згодом нібито – перемиського тисяцького та воєводи Василька Романовича, хоч з літопису невідомо чи йдеться про одну і ту саму особу) і боярина Володислава Юрійовича як його сина є привабливою, але, на жаль, не позбавлена вразливих місць, позаяк в Іпатіївському списку він названий не **Домажирич** Юрій як переклав Л.Махновець (51), а **Домамґрич** (там же удруге – **Домамирич**) (52), в Хлебніковському (Острозькому) – **Домамґлрґч** (53), Погодінському (Четвертинському) списку – **Домамґрґ** (54). Отож, якщо припустити, буцімто наймення по-батькові боярина Юрія *Домамирич* має зв'язок з родовим володінням, (а це є дуже сумнівним, оскільки перед нами не прізвищева назва, утворена за відтопонімним принципом, зрештою, саме існування у XIII ст. такої практики найменування не підтверджується джерелами), то якраз сучасний комонім (назва сільського поселення) *Домаморич* зостається єдиним нині відомим і тому більш привабливим для локалізації літописної *Печери Домамири*. Чому, приміром, з підльвівського с. Домажир не міг походити батько іншого боярина, адже у літописі згадуються «*Лазорь Домажиречь и Иворь Молибозжичь, два безаконика, отъ племени смердья*» (1241) (55), які в часи боярської сваволі отримали доходи від видобутку солі в околиці м.Коломиї? Якраз ім'я першого боярина жодного разу не перекручено та відсутні його різночитання у списках Галицько-Волинського літопису.

Щодо імені *Володислав* (від давньоруськ. «володѣти» (владеть) + «слава»), то воно відноситься до найдавнішого пласту слов'янського антропонімікону, причому у більшості випадків пов'язане з володаруванням (56).

Відтак, ми дотримуємося іншої версії ймовірного маршруту руху війська Ростислава Михайловича у 1242 р: від нинішнього с. Домаморич Тернопільського р-ну Тернопільської обл. (літописна *Печера Домамира*) на південь до с. Крилос Галицького р-ну Івано-Франківської обл (літописний *Галич*), а звідти – до с. Глинське Жовківського р-ну Львівської обл. (літописний *Щекотов*).

Повертаючись до попереднього, зауважимо, що Данило і Василько Романовичі невдовзі повернули собі Галич. А шлях утечі Ростислава Михайловича зі своїм двором саме до Щекотова вказує, що з цього града походив хтось із його прибічників (57). Хто саме? Літописець, пригадаємо, у цьому випадку не велемовний: «...с нимъ же бѣжа Артемій, епископъ галицькій, и ины галичане». Владика Артемій, невдоволений владними претензіями Романовичів на Галицьке княжіння, так само міг мати прибічників у Щекотові. Можливо, що звідси походив хтось із тих, кого літописець назавжди приховав від нас збірною назвою *галичане*. Про боярина Володислава Юрійовича книжник навіть не згадує, хоч не забув повідомити про обставини його убивства за наказом Романовичів у 1245 р. і не пожалкувавши для нього негативних епітетів (58). Остання обставина дає можливість припустити, що й екзотичний м.Галича також ретирувався з князем Ростиславом перед наступом Романовичів.

Вочевидь утікачами найперше бралися до уваги оборонні якості міста Щекотова та можливість у разі загрози швидкого відступу звідси князя Ростислава Михайловича до Польщі, або ж через Перемиську землю аж до Угорщини. Про це свідчать й наступні події, що складають третій, завершальний етап протистояння князів Романовичів та Ростислава Михайловича. Хронологічно він обіймає 1244–1245 рр. Початково Ростиславові з допомогою союзників-угрів та загонів перемиських воїв навіть вдалося у битві на р. Січниці потіснити полк, що ним командував княжич Лев. Але Данило Романович вчасно прийшов на допомогу синові та випровадив князя Ростислава в Угорщину. Нарешті, влітку 1245 р. у переможній Ярославській битві Романовичі остаточно довели Ростиславові та тим, хто його підтримував безперспективність продовження цієї тривалої боротьби за галицький стіл.

На основі датуючих матеріалів час існування града Щекотова можна з великою вірогідністю окреслити періодом XI–XIII ст. Початок його функціонування очевидно пов'язаний з урбаністичною діяльністю князів Ростиславовичів, які укріплювали північно-західні кордони своїх володінь. У XIII ст. Щекотов був одним із важливих оборонних пунктів та слугував опорою опозиційно налаштованим до Данила й Василька Романовичів князям та боярам.

Література та джерела

1. Ковшевич Р. Изследование местоположения старинного города Руси Галицкой Щекотова или Щекотина // Научный сборник Галицко-русской матиці. – Львів, 1865. – С. 161-170. Чайка Р. До питання історіографії та попередніх досліджень літописного городища Щекотин // Львівський археологічний вісник. – Львів. – 1999. – №1. – С.91-100.
2. Барсов Н. Географический словарь Русской земли. – Вильно, 1865. – С.118.
3. Janusz B. Zabytki przedhistoryczne Galicyi Wschodniej. – Lwów, 1918. – S.291; Сварник І. Богдан Януш: історик, консерватор доісторичних пам'яток Східної Галичини. – Пам'ятки України, 1996 р. – №3-4. – С.110-115.
4. Грушевський М. Історія України Руси. –Т.2. – Київ: Наукова думка, 1992. – С.612; Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. – Київ: Наукова думка, 1984. – С.34; Крип'якевич І.П. Деякі літописні назви з Галичини // Записки наукового товариства імені Т.Г.Шевченка. – Львів, 1991. – Т.ССXXI. – С.313-314.
5. Пастернак Я. Перші археологічні розкопки з рамени гр. Кат. Богословської академії у Львові // Богословія. – 1936. – Т.ХІV. – Кн.1-4. – С.176-178.
6. Ратич О. Древньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР. – Київ: 1957. – С.20-21.
7. Шеломенцев-Терський В. Звіт про роботу госпдоговорної теми розкопок в с. Мокротин та с. Глинське Нестерівського району Львівської області // Звіт зберігається у фондах Інституту археології НАН України. №1981/100.
8. Корчинський О. Исследования на Львовщине // Археологические открытия 1982 г. – Москва, 1984. – С.279; Його ж, До питання про типологію оборонних укріплень городищ верхнього подністров'я VIII–початку XIV ст. // Фортеця: збірник заповідника «Густань»: на пошану Михайла Рожка. – Львів: Камула, 2009. – Кн.1. – С.241.
9. Мацюк О. Замки і фортеці Західної України. – Львів, 1997. – С.56.
10. Чайка Р. Княже місто Щекотин. – Львів: Музей археології ЛНУ імені Івана Франка; Державний історико-архітектурний заповідник у м.Жовква, 2003.
11. Пшик В. Укріплені міста, замки, оборонні двори та інкастельовані сакральні споруди Львівщини XIII–XVIII ст. Каталог–інформатор. – Львів, 2008. – С.70-71.
12. Мацюк О. Вказ. праця. – С.56.
13. Котляр М.Ф. Коментар // Галицько-Волинський літопис. – Київ: Наукова думка, 2002. – С.248.
14. Чайка Р., Довгань П. Археологічні дослідження в зонах меліорації Мало-го Полісся і Прикарпаття // З історії стародавності і середньовіччя. Серія Історична. Вип.27. – Львів, 1992. – С.43.
15. Чайка Р. Дослідження дитинця та посаду літописного городища Щекотин // Археологічні відкриття в Україні 1998-1999 рр. – Київ: ІА НАН України, 1999. – С.156; Його ж, Дослідження дитинця та посаду літописного городища Щекотин // Археологічні відкриття в Україні 1999-2000 р. – Київ: ІА НАН України, 2001. – С.234-235.
16. Чайка Р. Княже місто Щекотин. – С.11.
17. Там само.

18. Там само.
19. Желєзняк І.М., Корепанова А.П., Масенко Л.Т., Стрижак О.С. Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. – Київ: Наукова думка, 1985. – С.176.
20. Худаш М.Л. До етимології одного з легендарних засновників Києва Щек // Одеський державний університет. Записки з ономастики. Збірник наук. праць. – Одеса, 1999. – Вип.3. – С.3-10; Його ж, До етимології імені одного з легендарних засновників Києва Щек та етноніма чехи // Народознавчі зошити. – 1999. – №2. – С.247-251.
21. Вулиці Києва: Довідник / Ред. А.В. Кудрицький. – Київ: Укр. енцикл. ім. М.Бажана, 1995; Пономаренко Л., Різник О. Київ. Короткий топонімічний довідник. – Київ, 2003.
22. Стрижак О. Щьковиця // Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. – Київ: Наук. думка, 1985. – С.176.
23. Толочко О. Яка гора в домонгольській період називалася Щекавицею? (Замітки з історичної топографії домонгольського Києва) // Київська старовина. – 1997. – № 5. – С.152-167.
24. Морошкин М.Я. Славянський именованослов или собрание славянских личных имен. – Москва, 1867. – С.210.
25. Худаш М.Л. Українські карпатські і прикарпатські назви населених пунктів Утворення від відапелятивних антропонімів. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 2004. – С.411-412.
26. Svoboda J. Staročeská osobní iména a naše priimeni. – Praha, 1964. – S.303.
27. Літопис Руський / Пер. з давньоруськ. Л.Є.Махновця. – Київ: Дніпро, 1990. – С.377, 434; Текст Галицько-Волинського літопису // Глицько-Волинський літопис. – Київ: Наукова думка, 2002. – С.84.
28. Пастернак Я. Антропометричні дослідження над українським населенням південної Жовківщини // Матеріали до української етнології. Т. XIX–XX. – Львів, 1919. – С.231-247.
29. Текст Галицько-Волинського літопису // Глицько-Волинський літопис. – Київ: Наукова думка, 2002. – С.104.
30. Чайка Р., Мазур О. Град Щекотов часів протиборства князів Данила й Василька Романовичів та Михайла чернігівського і його сина Ростислава // Галич в доісторії і середньовіччі. Матеріали міжнародної наукової археологічної конференції. Галич, 4-6 вересня 2003. – Галич: Інформаційно видавничий відділ Національного заповідника «Давній Галич», 2003. – С.45-51; Мазур О. Діархічна структура князівської влади у Галицько-Волинському князівстві XIII – початок XIV ст. // Король Данило Романович і його місце в українській історії. – Львів: ВМС, 2003. – С.195-198.
31. Коваленко В. Чернігів і Галич у XII–XIII ст. // Галичина і Волинь у Добу Середньовіччя. До 800-ліття з дня народження Данила Галицького. – Львів: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2001. – С.154-165; Бодрухін В.М. Чернігівська земля-князівство. – Луганськ: Східноукраїнський національний університет ім. В.Даля, 2002.
32. Текст Галицько-Волинського літопису // Галицько-Волинський літопис. – Київ: Наукова думка, 2002. – С.101.

33. Там само. – С.101.
34. Там само. – С.101.
35. Грицак П. Галицько-Волинська держава. – Галич: Національний заповідник «Давній Галич», 1995. – С.75.
36. Текст Галицько-Волинського літопису // Галицько-Волинський літопис. – Київ: Наукова думка, 2002. – С.103.
37. Зубрицкий Д. История древнего Галичско-Русского княжества. – Ч.3. – Львов: Институт Ставроп., 1855. – С.138; Петрушевич А.С. Кто были болоховские князья? – Львов, 1877; Його ж, Рассуждения о Галиче. – С.516.
38. Пастернак Я.І. Археологія України. – Торонто, 1961. – С.581.
39. Верхратський І. Чи «Домамири» чи «Домажири»? // Записки НТШ. – Львів, 1895. – Т.5. – Кн.1. – С.1-2.
40. Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 тт.; 12 кн. – Т.2. XI–XIII вік. – Київ: Наукова думка, 1992. – С.610.
41. Крип'якевич І.П. Галицько-Волинське князівство. – Київ: Наукова думка, 1984. – С.37, прим.121.
42. Пелещишин М., Берест Р. З історії вивчення печери в с. Страдч на Львівщині // Скелі і печери в історії та культурі стародавнього населення України. – Львів, 1995. – С.72-76; Пелещишин М.Я. Стародавня Яворівщина. Нариси з історії та археології. – Львів, 1996. – С.102; Його ж, З історії Галича XIII ст. (За літописними даними і археологічними матеріалами з Розточчя) // Галич і Галицька земля у державотворчих процесах України. Матеріали Міжнародної ювілейної наукової конференції. – Івано-Франківськ–Галич: Плай, 1998. – С.12-16.
43. Окрім назв Домамор та Домажир відомі й інші слов'янські імена композити з препозитивним компонентом Дома– типу Доморадь, Домославъ, Доманѣгъ, Домаборъ, Домавить, Домагост, Домажилъ та ін. Див.: Худаш М.Л. Українські карпатські і прикарпатські назви населених пунктів. – Київ: Наукова думка, 1995. – С.96. Назви Доманинци (Перемишль, Польща), Домашин (Велико-Березнянський р-н Закарпатської обл.), Домашів (Сокальський р-н Львівської обл.) походять від цих імен-композитів. Колишня назва с. Довгомостиська поблизу Судової Вишні у давнину також називались Домагостичі, від давньоруської особової назви Домагост.
44. Див.: Мазур О. Антропонім «Самбор» // Альманах «Старосамбірщина – П». – Львів: Місіонер, 2002. – С.196-202; Його ж Пліснеські можновладці Ярбузовичі // Конференція «Ольжині читання». Пліснеськ, 10 жовтня 2005 р. – Львів: Львівська картинна галерея, 2006. – С.36-41; Демчук М., Мазур О. Місто Костянтина на Покутті: етимологія назви Снятин // Українська культура: з нових досліджень. Збірник на пошану Степана Петровича Павлюка з нагоди його 60-ліття. – Львів, 2007. – С.208-218; Мазур О., Демчук М. Волинсько-галицькі топонімічні паралелі: Жидичин–Жидатичі–Жидачів–Жидовичі–Ожидів // Історія і сучасність Волині. Жидичин крізь віки. Науковий збірник. Вип. №3. Матеріали IV науково-практичної історико-краєзнавчої конференції. – Луцьк, 2007. – С.17-19; Мазур О. Демчук М. Осмомисл, Ярославна, Чагрівна, Настасич, Берладник, Берладничич: прізвищеві назви двох галицьких княжих родин. // «Слово о полку Ігоревім» та його доба. Матеріали Міжнародної науково-

теоретичної конференції. – Галич: Інформаційно-видавничий відділ Національного заповідника «Давній Галич», 2007. – С.71-77.

45. Мацкевий Л. Пам'ятки матеріальної і духовної культури у печерах Середнього Подністров'я // Галич і Галицька земля у державотворчих процесах України. Матеріали Міжнародної ювілейної наукової конференції. – Івано-Франківськ–Галич: Плай, 1998. – С.4-7; Його ж, Питання використання печер Галицько-Тлумецького Подністров'я // Галич в доісторії і середньовіччі. Матеріали міжнародної наукової археологічної конференції. Галич, 4-6 вересня 2003. – Галич: Інформаційно-видавничий відділ Національного заповідника «Давній Галич», 2003. – С.16-23.

46. Мазур О., Демчук М. Галич і Галиця: Ономастичний та історичний підходи // Народознавчі зошити. – 2005. – №5-6. – С.689-697.

47. Демчук М.О. Слов'янські автохтонні особові власні імена в побуті українців XIV–XVII ст. – Київ: Наукова думка, 1988 – С.44-45.

48. Купчинский О.А. Древнейшие славянские топонимические типы и некоторые вопросы расселения восточных славян // Славянские древности. Стногенез. Материальная культура древней Руси: Сб. научн. тр. – Киев, 1980. – С.49.

49. Купчинський О.А. До питання складання словника географічних назв України (Матеріали словника двочлених патронімних назв на -ичі) // Історичні джерела та їх використання. – Київ: Наукова думка, 1971. – С.113-114.

50. Войтович Л. Король Данило Романович: політик і полководець // Доба короля Данила в науці, мистецтві, літературі. Матеріали Міжнародної наукової конференції 29-30 листопада 2007 р. – Львів: Мистецький фонд імені короля Данила, 2008. – С.77.

51. Літопис Руський / Пер. з давньоруськ. Л.Є.Махновця. – Київ: Дніпро, 1990. – С.379.

52. Летопись по Ипатскому списку. – Санкт-Петербург: Издание Археографической комиссии, 1871. – С.496.

53. Староруські Київські та Галицько-Волинські Літописи: Острозький список [Хлебниковський] і список Четвертинського [Погодинський] / Гарвардська бібліотека давнього українського письменства, Т VIII. – Кембридж, Масс., 1990. (The Old Rus' Kievan and Galician-Voithynian Chronicles: The Ostroz'kyj (Xlebnikov) and Četvertyn'skyj (Pogodin) Codices (Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts: Volume VIII). – Harvard University Press, 1990. – С. 336.

54. Там само. – С.665.

55. Летопись по Ипатскому списку. – С.525; Літопис Руський. – С.399.

56. Коновалов Ю.В. Русский княжеский дом в середине X века // ИГ. – 1994. – Вып.4. – С. 86 – 97. Мазур О. Володислав Кормильчич: шлях до княжого столу // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. VI. – Дрогобич, 2002. – С.118-129; Його ж, Лотка, князь руський, прибув до Вишеграда: гіпотетична ідентифікація особи // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. VII. – Дрогобич: Коло, 2003. – С.72-79. Багато сучасних респондентів справді повідомляють, антропонім Лотка нагадує неповну форму імені Володимирь чи Володиславь – розмовні Влодко (Опілля), Володько, Ладько (Волинь, Полісся, Бойківщина, Західне Подлля). Це підтверджують і дослідження з ономастики. На початку XX ст. російський священик М.Тупіков на підставі писем-

них джерел зафіксував побутування імені Латко. Див.: Тупиков Н.М. Словарь древнерусских личных собственных имен // Записки отделения русской и славянской археологии Русского археологического общества. – 1903. – Т.6. – С.279. Велику кількість імен-комполітів таких як Ладомиръ. Ladamir, Лада, Ладка, Ладкович, Ладень, Ladek, Ladka проаналізувала М.Демчук. Див.: Демчук М.О. Слов'янські автохтонні особові власні імена в побуті укрїнців XIV–XVII ст. – Київ, 1988. – С.75. Див. також: Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. – Т.1. – Київ, 1977. – С.536. Цікаво, що і в угорській мові список особових імен виявляє запозичення таких слов'янізмів як Aladar (від руського Володаръ) та Ládoméř (від Володимиръ). Див.: Лизунець П.М. Давньоруська ономастична спадщина в угорській мові // Давньоруська ономастична спадщина в східно-слов'янських мовах. – Київ, 1986. – С.112-113. Антропонім Lodomeř знаходимо у дослідженні відомого українського фахівця у царині слов'янської ономастики П.Чучки. Див.: Чучка П.П. Антропонімія Закарпаття (Вступ та імена): Конспект лекцій. – Ужгород, 1970. – С.33. З огляду на аргументи лінгвістів видається логічним наступний антропонімний ряд: Лотка > Латко > Ладко > Ладимир > Володимир чи (Ладислав – Владислав). Останнє ім'я-комполіт етимологічно не менш прозоре – «Владислав, Володислав слов.; вів влад- (ст. сл. владцти – володіти) і слав- (слава). Д.-рус. форма імені Володиславъ. Владиславчик, Володиславчик, Владко, Владик, Владонько, Владочко, Слава, Славко, Славцьо, Славик, Славчик». Див. Скрипник Л.Г., Дзятківська Н.П. Власні імена людей. – С.42. Ім'я Владислав найчастіше присутнє у чеському та польському княжих антропоніміконах: Владислав I. кн. чеський (1109–1117 і 1120–1125); Владислав (Володислав) II, с. Владислава, кн. чеський (1140–1158), кор. чеський (1158–1172); Володислав (Владислав), п. 13.IX. 1281, с. Казимира I, онук Мешка I Ляскононого, кн. опольський і ратиборський; Володислав (Владислав) I Герман, н. бл. 1043, п.4.VI. 1102, с. Казимира I Відновителя, кн. польський (1079–1102); Володислав (Владислав) I Локетек, н. між 3.III 1260 і 19. I 1261, п.2. III 1333, с. Казимира I, онук Конрада I, кн. ленчицький і куявський, кн. серадзький, к. Великопольсько-поморський, кн. сандомирський, кн. краківський, кор. польський (1320–1333); Володислав (владислав) II Вигнанець, с. Болеслава Кривоустого, в. кн. польський (1138–1146); Володислав (Владислав) III Лясконогий, кн. великопольський і краківський; Володислав (Владислав) Одонич, кн. калішський і познанський; галицько-волинські бояри: Володислав Вітович, Володислав Воротиславич, Володислав Кормильчич, Володислав Ломоносій, Володислав Юрійович. Див.: ЛР. – С.473, 476.

57. Чайка Р., Мазур О. Град Щекотов часів протиборства князів Данила й Василька Романовичів та Михайла чернігівського і його сина Ростислава // Галич в доісторії і середньовіччі. Матеріали міжнародної наукової археологічної конференції. Галич, 4-6 вересня 2003. – Галич: Інформаційно видавничий відділ Національного заповідника «Давній Галич», 2003. – С.49.

58. Літопис Руський. – С.404; Летопись по Ипатскому списку. – С.534.

Юрій ЛУКОМСЬКИЙ

науковий співробітник

Інституту народознавства ім. Крип'якевича НАН України,

кандидат архітектури

Тарас ІВАНИШИН

науковий співробітник ДІАЗ у м. Жовкви

АРХЕОЛОГІЧНО-АРХІТЕКТУРНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ОБОРОННИХ СПОРУД ТА ВУЗЛА В'ЇЗНОЇ БРАМИ ЗАМКУ В місті ЖОВКВА 2009 року

В рамках комплексного науково-реставраційного вивчення пам'ятки архітектури – замку в місті Жовква XVII–XIX ст., впродовж 2009 року на замовлення Державного історико-архітектурного заповідника в м. Жовква проводилися архітектурно-археологічні дослідження його історичних реліктів, зокрема оборонних споруд та вузла в'їзної брами.

В'їзний вузол до замку знаходиться у центральній частині його північного корпусу. Він складається з двох порталів – зовнішнього і внутрішнього, засклепеного проїзду, влаштованого в партерному ярусі вежі, а також прилеглої ззовні ділянки, де згідно архівних джерел знаходився оборонний рів, через який до брами провадив дерев'яний міст на вісьмох опорах.

У внутрішньому проїзді при західному боці розплановано чотири шурфи, які пронумеровано з півдня на північ (Рис. 1, Фото 1).

Шурф 1 мав у плані $3,5 \times 1,5$ м і знаходився при внутрішньому порталі в'їзного вузла. Тут було розкрито фундаментну частину під тричетвертною колоною portalу. Визначено, що первісно під внутрішнім порталом було споруджено стрічковий фундамент, що був пошкоджений при прокладанні комунікацій дерев'яного водопостачання замку XVII–XVIII ст.

Крім того, під кутом portalу простежувалися тесані вапнякові блоки, мабуть, первісного білокам'яного обрамлення. Вздовж проїзду брами, через східну частину шурфа 1 проходять дві траншеї комунікацій водопостачання

замку XVII–XVIII ст. У часі здійснення першої з них стрічковий підмурок під порталом було частково знищено.

Західна стратиграфічна стінка шурфа 1 добре збережена в нижній частині. Поверхня материка у вигляді шару стерильного білого піску залягає на відмітці 0,84 м. Вона зрізана в процесі первісного будівництва, оскільки над піском в інших місцях з неpotrивоженою стратиграфією спостерігався передматериковий горизонт у вигляді сірого супіску, товщина якого виносила, як правило, 20–30 см. На поверхні зрізаного материкового піску при стрічковому підмурку, що під порталом, перевідклався виразний прошарок цеглястого румовища, який сформувався під час спорудження наземної частини в'їзної вежі. При фундаменті товщина прошарку виносить 7 см, а в міру віддалення від муру він тоншає і зникає на віддалі 64 см від його контуру.

Прошарок першого будівельного румовища перекриває шар неоднорідного супіску, назагал сірого відтінку, з домішками дрібного будівельного сміття. Його товщина складає 7–12 см. Над ним сформувався строкатий шар блідо-жовтого з домішками темно-жовтого супісків з вкрапленнями більших уламків цегли, каміння та згустків вапняно-піщаного розчину. Товщина цього шару складає 10–14 см. Він частково перекриває поверхню стрічкового фундаменту. Ще вище фіксується шар темно-сірого, з коричневим відтінком, супіску завтовшки 12–25 см, в якому простежується відносно тонкий прошарок жовтого піску. Далі стратиграфічна колонка знищена цегляною кладкою підмурків внутрішніх стін брами.

На північній стінці шурфа 1 виразно читаються контури двох комунікаційних траншей. Перша з них має вертикальну бічну стінку, а друга, натомість, характеризується значно похилою бічною стінкою. Вона перерізає першу траншею і опущена практично з-під рівня бетонної підготовки сучасного асфальтового покриття.

Отже, у шурфі 1 з'ясовано відносну послідовність спорудження підземних конструкцій внутрішнього portalу в'їзного вузла, констатовано стан їх збереження і основні параметри та будівельно-технічні особливості, вияснено рівень поверхні часу первісного будівництва, зауважено дві різночасові комунікаційні траншеї, а також зафіксовано стратиграфію до материкових горизонтів.

У шурфах 2 і 3 поперечна стратиграфія повторювалася. Певну новизну вдалося зафіксувати лише у шурфі 4. Тут, на глибині 12 см під денною поверхнею при західному контурі шурфа виявлено поверхню регулярного кам'яного мурування. Мур викладений верствами напівоброблених, переважно рваних, блоків вапняка на вапняно-піщаній середньоміцній заправі кремowego відтінку. Очевидно, це західна стінка підземного приміщення-камери, призначеного для функціонування підйомного мосту (Рис. 1).

У результаті подальшого заглиблення в межах шурфу 4 дане припущення підтвердилось, а крім цього на дні камери виявлено добре збережений фрагмент самого дерев'яного вагадлового мосту (Ф. 2). Конструкція вцілілої і доступної нам частини мосту являє собою платформу, скріплену з дубових тесаних брусів, які мають поперечний перетин близький до квадрата зі стороною 29 33 см.

Східне лице західного муру підземної камери було розкрито на всю його висоту і довжину. Довжина його виносить 3,20 м, а підшва залягає на глибині 2,60 м. Подекуди в лицевій кладці простежуються ремонтні закладки із цегли розмірами 26 × 13,5 × 6 см. Можливо, за часів функціонування підйомного мосту, тут існували гнізда для конструкцій, якими фіксували його положення. Натомість, північний мур підземної камери виявився знищеним пізнішою комунікаційною траншеєю до відмітки 1,40 м.

Отже, розкопками в межах шурфу 4 виявлено і розкрито західну частину підземної камери, призначеної для руху внутрішньої половини підйомного вагадлового мосту. На дні цієї камери виявлено автентичний фрагмент підйомного мосту в ідеально збереженому стані.

Траншею 1 розплановано як продовження шурфу 4 у північному напрямку для отримання поперечного розрізу зовнішніх оборонних укріплень в'їзного вузла замку (Рис. 1).

На віддалі ~6 м від площини фасаду в'їзного корпусу виявлено мурований контрескарп оборонної системи замку. Він зберігся до відмітки 0,55 м і має ширину у верхній частині – 70 см. Внаслідок влаштування каналізаційної траншеї з бетонними трубами верхня частина муру контрескарпу була знищена до відмітки 1,45 м. Мур контрескарпу складений у поверстовій техніці з напівобробленого та рваного різновеликого вапняка на середньоміцній вапняно-піщаній заправі сірого відтінку. Судячи з розкритого північного лиця муру, його нижня частина до відмітки 1,20 м влаштована до стінки котловану або рову, а верхня – мурована відкритим способом. З відмітки 2,36 м між лицем кладки контрескарпу та стінкою рову виявлено дошки опалубки, призначеної для укріплення стінки рову. Дошки опалубки розташовані горизонтально одна біля одної, постіллю впритул до земляної стінки. Стан збереження дошок опалубки у верхній частині незадовільний. Вони перетворились у темно-коричневий супісок. Щораз глибше, стан дошок покращується, особливо коли вони виявляються в оточенні материкової глини синюватого відтінку, починаючи з глибини 2,5 м. Тут товщина дошок складає 6-7, а ширина – 17 см.

На площі південної частини Траншеї 1 вже на початковій стадії розкопок було виявлено обриси кількох пізніх комунікаційних траншей і мурований каналізаційний колектор австрійського періоду. Колектор традиційної мурованої конструкції, споруджений з грубо обробленого, постелистого (у склепінні) вап-

няка на вапняно-піщаному розчині. Він спрямований у поперечному, відносно траншеї, напрямку, тобто паралельно до фасаду корпусу, за 6 м від нього.

Колектор складається з двох паралельних стінок і склепіння між ними. Споруда була влаштована у траншеї, між стінками якої та конструктивами існує пазуха завширшки 20-28 см, забутована ґрунтом, засміченим будівельними відходами. Зовнішні поверхні кладки бічних стінок виконаної відкритим способом, неакуратні.

Загальна ширина конструкції колектора виносить 2,50 м. Бічні стінки завширшки по 80 см, а простір між ними – 90 см. Склепіння приплюснуте, лучкового характеру. Верхня зовнішня відмітка склепіння у місці zenіту виступає на рівні 0,25 0,30 м, а бічних стінок – 0,35 м. Товщина склепіння складає 25-35 см. Поверхня склепіння нерівна, кострубата. Окремі камені у кладці склепіння відсутні, через що утворились наскрізні отвори, які спричинили швидке замулення колектора ґрунтом. На доступній нам ділянці порожнина колектора замулена майже по-під сам верх склепіння. Підшва конструкцій колектора залягає на відмітці 1,85 м. Висота його внутрішньої порожнини мала б виносити близько 1,25 м, без врахування можливого замоцнення долівки.

З метою з'ясування внутрішнього заповнення та характеру дна оборонного рову перед брамою, було вирішено здійснити глибинну зонду на всю ширину Траншеї 1. Виявилося, що до глибини 1,60 м в заповненні колишнього оборонного рову залягає потужний шар дрібного будівельного сміття, насичений цегляним щебенем, що надає йому назагал цеглястого відтінку. Його підстеляє злегка прогнутою дугою прошарок, насичений деревним тліном, темно-коричневого відтінку. Товщина цього прошарку коливається в межах 5 15 см. Під ним сформований масивний пласт болотистого гумусованого перезволоженого супіску темного відтінку, який на відмітці 2,64 м змінюється материковим, податливим, через перезволоження, кремевим піском, що часто змінюється плямами теж материкового суглинку із синюватим відтінком.

Під прошарком темно-коричневої деревної трухи, між відмітками 1,6 1,82 м виявлено рештки дерев'яних брусів, які залягали горизонтально і були зорієнтовані впоперек траншеї. Частину першого з півдня бруса виявлено на віддалі 3,2 м від фасаду корпусу. Брус в перетині квадратної форми зі стороною 16 18 см. Наступні два бруси залягали паралельно і так само глибоко, як і перший, на віддалі 1,8 і 1,2 м від нього і були подібними. Можливо, це рештки конструкцій в'їзного мосту (Рис. 1).

Нижче від першого бруса, на глибині 1,78 1,95 м, при східній стінці Траншеї виявлено фрагмент дерев'яної труби водогону. Труба являла собою колоду з просвердленим вздовж осі отвором. Діаметр колоди виносив 22 см, а отвір у ній – 6,5 см. В зону досяжності попав фрагмент водогону, збережений на віддаль

80 см. Північний край колоди знищений, а південний входить у стратиграфічну брівку.

В західному куті виявлено фрагмент кладки з вапнякового каменю на ґрунті. Кладка влаштована у ямі з вертикальними стінками, дно якої досягає поверхні материка. Яму опущено з поверхні болотистого гумусованого супіску. В плані конструкція відповідає напрямку одного зі згаданих поперечних брусів. Можливо, це конструкція основи однієї з мостових опор.

На наступному етапі робіт було локалізовано конструкцію так званого «бика» – мурованого виступу в рові перед брамою, верхня частина якого виявилася знищеною дренажною траншеєю 20 30 х років минулого століття.

Західна стратиграфічна стінка прирізки добре ілюструє послідовність влаштування інженерних мереж вздовж північного фундаменту в'їзного корпусу. При самому фундаменті до відмітки 1,30 м прокладено вентиляційний канал, який змурований з цегли у відповідній траншеї з вертикальною стінкою. Ширина траншеї – 80 см. Канал зі сходу завершувався глухою цегляною стінкою, зовнішня межа якої відповідала площині західної щоки порталльної пілястри. Судячи з параметрів цегли (28,5 × 14 × 6 см), вжитої до мурування цього каналу, споруда з'явилася в першій половині минулого століття.

На віддалі 1,8 м від фундаменту корпусу, у траншеї глибиною 1,45 м влаштовано бетонну трубу дощової каналізації. Вона аналогічна до виявлених раніше труб дощової каналізації. На одній із секцій бетонної труби помічено напис: «12.XI.07». Очевидно, це дата її виготовлення. На основі результатів попередніх досліджень (2003, 2008 рр.), а також з аналізу стратиграфічної ситуації, можна припускати, що бетонні труби з'явилися на пам'ятці на початку минулого століття.

Траншея керамічного дренажного трубопроводу прорізає потужний шар засипок колишнього оборонного рову і не досягає поверхні його дна. Під ним між відмітками 2,20 2,35 м залягає шар болотистого гумусованого перезволоженого супіску темного відтінку. Його підстеляє перевідкладений шар теж перезволоженого і подвижного кремового материкового піску, в якому спостерігаються вкраплення дрібного будівельного сміття. На відмітці 2,9 3,18 в масиві цього шару виявлено торці двох оброблених дошок, які перебували в оточенні материкового суглинку синюватого відтінку. Одна з них залягає плазом і має загострене за допомогою пили завершення. Інша – встановлена «на ребро» і дотикається своєю верхньою частиною до північної грані попередньої дошки. Дерево ясного відтінку, з широкими річними кільцями, очевидно хвойної породи. На поверхні дошок простежувалась тонка темна, як смола, плівка.

Дошки мають прямокутний профіль 22 × 8-12 см. Вони залягають горизонтально і паралельно до фундаменту, фактично на поверхні материка, тобто на

поверхні дна оборонного рову. Можливо, виявлені дошки використовувались як робоча платформа чи риштування у ході будівництва в'їзного корпусу і були залишені будівничими, а, можливо, мали якесь інше призначення. Спили цих двох артефактів узято на дендрохронологічний аналіз.

Отже, поверхні дна оборонного рову при корпусі досягнуто на відмітці 2,90 3,00 м. Підосва ж самого залягає на рівні -3,46 м.

В межах прирізки, виявлено західну межу, згаданого вище, «бика» мурованого виступу в рові перед брамою. Вона знаходиться на віддалі 1,10 м від західної щоки в'їзної арки, на відмітці 1,68 2,00 м. Лінія бічного лиця «бика» в плані зорієнтована під прямим кутом до площини фасаду. Поверхня конструкції зруйнована траншеєю дренажу. При північній стінці прирізки і при самому фундаменті корпусу вона уціліла на 1 2 верстви вище. Однак відмітку первісної поверхні конструкції «бика» визначити поки що важко.

Західне лице «бика» викладене регулярними верствами з грубо тесаних постелистих блоків вапняка на вапняно-піщаному розчині. У швах між блоками зустрічається й грубий вапняковий щебінь, яким виповнювали висоту верстви, що складала 25 30 см товщини. Кладка «бика» перев'язана з фундаментом корпусу, отже виконувалась на початковому етапі будівництва. Бічна стінка конструкції має виразний додатній нахил – так званий талус. Конструкція бічного західного лиця «бика» була розкрита до глибини 3,15 м. До підосви його дійти не вдалося (Ф. 74).

У межах Кв. А і західної прирізки розкрито значну ділянку лицевої кладки цоколя або фундаменту в'їзного корпусу. Верхня частина цього масиву перебуває у незадовільному стані збереження (Ф. 75). Під західною лицевим пілястром недавно реставрованого порталу, збереглися автентичні фрагменти профільованої бази пілястра первісного порталу. Це блок, котрий під пілястром завершується оберненим четвертним валом висотою 12 см. Нижня поверхня блоку знищена, хоч перехід від валу до плінта місцями прочитується. Під цим блоком уцілів один блок бази у непоганому стані. Параметри його лицевої частини 86 x 36 см. Наріжний блок бази пілястра сильно потрісканий і zdeформований, імовірно, внаслідок навантажень від осі підйомного мосту. Суміжні лицеві площини кладки цоколя знищені. Судячи з найвищого рівня блоків, які виступають з лицевої площини кладки фундаменту, поверхня «бика» мала б первісно перебувати на відмітці 1,5 м.

В полі прирізки на лиці фундаменту корпусу розкрито явно пізніше вмонтований з цегли продух вентиляційного каналу, який засклеплений лучковим перекриттям. Між цією вставкою і плоским блоком бази пілястра лицьова кладка не збереглась. Вона була знищена в процесі спорудження і функціонування вентиляційного каналу, завершення котрого доходило до західної грані цьо-

го блоку. Починаючи з відмітки 1,00 м, лицьова частина фундаменту корпусу в ділянці прирізки збереглася в основному задовільно. До рівня 2,46 м на поверхні кладки простежується темнокоричнева патина, що вказує на тривалий період функціонування цієї ділянки у відкритому вигляді, тобто у рівні оборонного рову. На фоні патинованого лица кладки простежується кілька блоків зі світлішою поверхнею, які, очевидно, з'явилися у мурі пізніше внаслідок пломбування лицевої кладки замку.

Таким чином, при фасадній стіні корпусу було з'ясовано послідовність і відносну хронологію влаштування інженерних комунікацій, що наближені до його фундаменту, а також вловлено західну межу «бика» і розкрито лицьові мурування фундаментів до поверхні дна оборонного рову. Лицева поверхня «бика» збереглася між відмітками 1,85 3,18 м на віддалі -2,20-2,25 м від площини північного фасаду корпусу. Вона являє собою поверстову кладку з рваного вапняка на вапняно-піщаному розчині. Як і з бічного лица, фронтальна площина «бика» була похилою, мала талус.

Отже, внаслідок розкопок у цій частині траншеї з'ясовано параметри та будівельно-технічні особливості решток «бика» перед брамою, дообстежено імовірну конструкцію фундаменту одної з опор під'їзного моста та дерев'яного водогону, встановлено відмітку і характер дна оборонного рову, а також зафіксовано стратиграфічні стінки від сучасної денної поверхні до материкового горизонту.

Внаслідок розмивання бічних стінок траншеї ґрунтовою водою, доводилося прискорювати комплекс фіксаційних робіт і якомога швидше консервувати глибинні зонди. Після повного завершення фіксаційних робіт виявлені дерев'яні та муровані нерухомі археологічні об'єкти було наглухо законсервовано привізним піском, а увесь верхній об'єм траншеї та шурфів – ґрунтом викиду. Над розкопом відреставровано колишню бруківку.

Для простеження напрямку і конфігурації в плані контрескарпу перед західною частиною в'їзного корпусу замку було здійснено додатково шурфи 5-7 (Рис. 1).

Шурф 5 розплановано за 32,6 м від початкової траншеї на північний захід по лінії контрескарпу для визначення стану його збереження, характеру та уточнення напрямку (Рис. 1). Розміри шурфу в плані – 2,8 × 1,2 м. Довшою стороною шурф зорієнтований по азимуту 46°10'.

Площу шурфу заглиблено до відмітки 1,68 м. У північно-східній частині шурфу материковий горизонт виступає горизонтальною лінією на відмітці 0,75 м, а в середній частині – стрімко, під кутом 20° до вертикальної площини, опускається вниз, тобто зрізаний в час влаштування контрескарпу.

Таким чином у шурфі 5 вловлено напільний край оборонного рову, який знаходиться на віддалі 15 м від площини фасаду в'їзного корпусу. Самої мурованої

субстанції контрескарпу в межах шурфу не виявлено.

Шурф 6 закладено при західній стінці траншеї на віддалі 1 м навпроти місця виявлення муру контрескарпу для перевірки: чи продовжується він за межами в'їзної дороги. Початково шурф мав прямокутну форму $1,3 \times 2,3$ м, а пізніше до його південно-західної стінки при західному куті було прирізано площу $1,00 \times 0,60$ м для розкриття зовнішнього контуру контрескарпу.

Мур контрескарпу виступив на глибині 1,60 м відносно сучасної денної поверхні. Його ширина на рівні виявлення виносить 1,40 м. Мур викладено до вертикально підрізаної і укріпленої дощатою опалубкою стінки оборонного рову в техніці однолицевої поверстової кладки з тесаного і рваного вапняка на вапняно-піщаному середньоміцному розчині світлосірого відтінку. Лицева площа контрескарпу має виразний талус, який складає 15° . Її формують рівно тесані квадрати вапняка, які встановлювалися не горизонтально, а скісно, у відповідності до кута нахилу лицевої площини муру.

На усіх бічних стінках шурфа 6 простежуються глибокі перекопи, котрі походять як з часу вибирання муру контрескарпу на будівельний матеріал, так і даються пізнішими часами. Відносно не поетривоженою збереглася стратиграфія у східному куті шурфа.

Отже, в результаті здійснення шурфа 6 з'ясовано, що мур контрескарпу збережений на глибині 1,60 м і він продовжується у північно-західному напрямку далі за межі шурфу.

Шурф 7 розплановано за 18 м від точки приєднання внутрішнього контуру муру контрескарпу до західної стінки траншеї по його, ймовірно, прямій лінії між шурфами 5 та 6. Шурф у плані виносив $2,5 \times 1,0$ м і довшою стороною був зорієнтований по азимуту 50° (Рис. 1).

На північно-західній бічній стінці шурфа 7 виразно простежувались двохярусні профілі підрізаноного материкового горизонту, горизонтальна ділянка мурованого контрескарпу, яка на рівні свого збереження (1,95 2,00 м в.д.п.) має ширину 1,10 м, а також зовнішній контур лицевого мурування контрескарпу, під рівнем якого помітне темніше заповнення колишнього оборонного рову.

Південно-західна торцева стінка шурфу демонструє стратиграфію культурного шару, який сформувався на місці оборонного рову до глибини 2,3 м – найнижчої межі розкриття археологічно-архітектурних об'єктів у шурфі 7. До рівня 2,15 м заповнення об'єму рову у вигляді темного болотистого суглинку формувалося поступово в процесі активного і пасивного функціонування оборонних укріплень замку. Найімовірніше, це могло статися наприкінці XVIII – початку XIX ст., під час приходу австрійської адміністрації. До цього часу слід відносити й розбирання муру контрескарпу.

Результати досліджень у шурфі 7 доводять, що оборонний рів з мурованим контрескарпом, який обмежував його з напільного боку, первісно простягався на всю фронтальну довжину в'їзного корпусу замку, аж по мури, які розходяться у діагональному напрямку від наріжних східної та північної башт.

Отже, в результаті архітектурно-археологічних досліджень в'їзного вузла Жовківського замку в 2009 році робимо наступні висновки:

1. Передзамковий оборонний рів глибиною 2,9-3 м відносно сучасної денної поверхні мав горизонтальне дно з такими обмеженнями: а) з боку корпусу – прямокутний виступ так званого «бика», який лицьовою площиною був висунений з площини фасаду корпусу на 1,92 м; б) з протилежної сторони – мурованим контрескарпом, який знаходився на віддалі 8,88 м від лиця корпусу. Отже, ширина рову навпроти брами виносилася 6,63 м.

2. Через рів між контрескарпом і «биком» провадив, згадуваний у архівних джерелах, дерев'яний міст на парних опорах. При зовнішніх воротах було влаштовано так званий вагадловий підйомний міст, який, обертаючись на поперечній осі, припиняв доступ до в'їзної вежі замку, оголюючи рів на ділянці близько 3 м і майже повністю затуляв собою проріз брами з воротами. На дні спеціально влаштованої підземної камери, яка забезпечувала рух підйомного мосту, збереглися його автентичні рештки. В межах розкопу їх розкрито, ідентифіковано, обстежено і законсервовано. Отже уцілілу частину автентичного підйомного мосту можна розкрити повністю та музеєфікувати у найближчому майбутньому.

3. Додаткове шурфування лінії контрескарпу навпроти західної частини чільного палацового корпусу довело, що оборонний рів з мурованим контрескарпом, який обмежував його з напільного боку, первісно простягався на всю фронтальну довжину замку, аж по мури, які розходяться у діагональному напрямку від наріжних східної та північної башт.

4. Незважаючи на втрати, яких зазнали оборонні елементи оборонної системи та в'їзного вузла Жовківського замку внаслідок нефахового прокладання чисельних пізніших інженерних комунікацій, стан їх збереження достатній для можливості реставрації і демонстрування навіть в комплексі з окремими автентичними фрагментами.

5. Археологічний матеріал, знайдений у шурфах, представлений переважно фрагментами керамічного та скляного посуду XVII–XIX ст.

Фото 1. Загальний вигляд в'їздового вузла під час проведення археологічних досліджень. Вигляд з півдня.

Фото 2. Шурф 4. Фрагмент збереженої частини вагadloвого мосту. Вигляд зверху.

*Фото 3.
Вигляд перед
замкової траншеї на
початкових етапах
дослідження.
Вигляд зверху.*

STANISŁAW ŻÓŁKIEWSKI W WALCE Z NAJAZDAMI TATARSKIMI

W zbiorach Muzeum Wojska Polskiego znajduje się portret nieznanego malarza ukazującego Stanisława Żółkiewskiego w średnim wieku, zapewne po otrzymaniu nominacji na hetmana polnego w 1588 roku. Obraz przedstawia popiersie mężczyzny w średnim wieku, ubranego w bogaty strój. Na kontusz ma narzuconą delię, rodzaj płaszcza, wykonaną z ciemnego materiału Spiętą klamrą srebrną Pod wizerunkiem z całą pewnością późniejszy dopisek z datami życia Stanisława Żółkiewskiego. Można podejrzewać, że jest to najstarszy wizerunek hetmana, który dał sygnał do stworzenia skutecznego systemu obronnego przed najazdami tatarskimi. Rzeczypospolita od wymarcia linii Jagiellonów stała się monarchią elekcyjną, w której silną pozycję uzyskała szlachta oraz magnateria. System nie wydawał się zły, podobny obowiązywał w Anglii, jednakże Anglia była wyspą a granice Rzeczypospolitej liczyły tysiące kilometrów.

Ród Żółkiewskich od pokoleń osiadł na Rusi Czerwonej, wywodzi swoje korzenie z wioski Żółkiew i pieczętował się herbem Lubicz. Druga rodzina Żółkiewskich osiadła w ziemi chełmskiej pieczętując się herbem Bończa. Wypada opisać wygląd herbów, dlatego, iż wiele osób myli przedstawicieli obu rodzin. Dwa różne herby sugerują nam, że pomiędzy nimi nie było pokrewieństwa. Herb Lubicz był jednym z bardziej rozpowszechnionych herbów w Rzeczypospolitej używanych przez szlachtę. Pieczętowało się nim kilkadziesiąt rodzin szlacheckich, a co niektórzy w różnych odmianach przypisują nawet kilka set nazwisk. W polu tarczy błękitnym bądź niebieskim umieszczona podkowa z barkiem ku górze, na którym zaćwieczono krzyż kawalerski. Taki sam krzyż znajdował się pomiędzy ramionami podkowy. Natomiast herb Bończa przedstawia srebrnego jednorożca szykującego się do skoku w polu tarczy błękitnej bądź niebieskiej.

W XIV wieku Żółkiewscy specjalnie nie wyróżniali się, ani nie posiadali znaczenia wśród braci szlacheckiej. Sytuacja zaczęła ulegać zmianie na początku XVI wieku, kiedy to zaczęli dochodzić do stanowisk urzędów ziemskich. Były to już znaczne urzędy ziemskie, o czym świadczą chociażby chorążostwo chełmskie Aleksandra Mikołaja Żółkiewskiego w 1508 roku. Inny przedstawiciel tej

rodziny – Stanisław Żółkiewski – otrzymał podkomorstwo bełskie, urząd ziemski, który w konstytucji sejmowej z 1611 roku uznany został za najstarszy w hierarchii urzędów ziemskich. Kilku z Żółkiewskich służyło w armii albo przynajmniej było mocno związanych z wojskiem. Jednakże prawdziwą karierę wojskową zrobił dopiero Stanisław Żółkiewski, syn Stanisława, wojewody ruskiego i Zofii Lipskiej, urodzony w 1547 roku w Turynie pod Lwowem. W wieku 26 lat rozpoczął wielką karierę polityczno – wojskową związując się z Janem Zamojskim, biorąc udział w poselstwie do Paryża w 1573 roku, które wyruszyło po elekta Henryka Walezego. Pierwszy raz jako żołnierz Żółkiewski miał okazję spotkać się z taktyką Tatarów już w 1575 roku, kiedy to ordyńcy najechali Wołyn i Podole. Wojska koronne nie były w stanie zapobiec najazdowi, ani przechwycić szybko przemieszczającego się przeciwnika. Już wówczas zapewne przyszły hetman wielki koronny miał możliwość przemyślenia taktyki, jaką stosowały wojska królewskie. Przekonał się naocznie, że bez szybkiego działania, odpowiedniej liczby żołnierzy oraz wywiadu trudno jest zaskoczyć oddziały tatarskie. Tym bardziej, że przeciwnik już nie zapuszczał się tak głęboko w teren ziem koronnych czy litewskich, jak to miało miejsce w 1506 roku w zwycięskiej bitwie pod Kleckiem¹. Jeszcze bardziej odczuł Żółkiewski niszczycielską działalność Tatarów w 1594 roku, kiedy spalono jego siedzibę – Żółkiew, niedawno co wyniesioną do rangi miasta.

Zanim przejdziemy do meritum tematu, czyli sposobu, w jaki radził sobie z ordami Stanisław Żółkiewski wypadałoby przedstawić w kilku zdaniach, kim był ten przeciwnik oraz jak prowadził działania wojenne, a także wspomnieć o jego uzbrojeniu. Chanat Krymski jako samodzielne państwo wyodrębnił się ze Złotej Ordy na początku XV stulecia. Bardzo szybko (już od lat 70 XV wieku), popadał jednak w zależność od Imperium Osmańskiego. Zależność ta z biegiem lat pogłębiała się. Na czele państwa stanęła dynastia Girejów, spośród której członków każdorazowo wybierano chana. Wywodzili swoje pochodzenie od Dżingis-chana. Chan był głową państwa, jednakże spośród członków dynastii Girejów wybierano również innych dygnitarzy. Następca tronu zgodnie z prawem i zwyczajem Tatarów krymskich był zarządcą wschodniej części Chanatu i nosił tytuł *kałgi*. Zarządca zachodniej części państwa nosił tytuł *nuredina* i był drugim w kolejności pretendentem do tronu. Tak, jak *kałga* pochodził z dynastii Girejów. Innymi dostojnikami wchodzącymi w skład tzw. dywanu – Rady Chańskiej, byli między innymi *wezyr* (zarządca pałacu chana), *kaziasker* (sędzia wojskowy) *mufti* (duchowny wydający interpretacje prawa koranicznego), *defderdar* (odpowiedzialny za finanse) oraz *bej perekopu* (strategicznego twierdzy wybudowanej w przesmyku perekopskim). Na pytanie jak liczne były siły tatarskie, bądź możliwości mobilizacyjne Tatarów historycy toczą dyskusje już od ponad stu lat. Z całą pewnością odrzucić należy wspomnienia pamiętnikarskie stwierdzające o dziesiątkach tysięcy Tatarów, czy wzmianki mówiące o chanie idącym w sto tysięcy.

Z całą pewnością tylu Tatarów nie było, a historycy szacują liczebność od 20 tysięcy do 30 tysięcy mężczyzn powołanych na wyprawę wojenną przez Chana, wliczone są w to również ordy tylko formalnie zależne od Chanatu Krymskiego². Skąd się brały u współczesnych takie liczby? W dużej mierze ze sposobu prowadzenia walki przez Chanat Krymski oraz pozostałe ordy³. Ogólnie można przyjąć, że większość Tatarów to koczownicy, albo na wół osiadłe klany. Do przemieszczania za stadami koni, bądź bydła potrzebowali koni i to nie jednego a kilku, gdy jeden się zmęczył. Zapewniało to mobilność połączoną z szybkością – był to warunek niezbędny do przetrwania na trudnym terenie. Takie zwyczaje ludy koczownicze przeniosły także na sposób prowadzenia wojny, wobec tego wojownik zabierał ze sobą dwa lub trzy konie, co wizualnie zwiększało liczebność oddziału nawet trzykrotnie.

Wyprawy tatarskie możemy podzielić na trzy rodzaje, wlane zwane *sefer*, w których brały udział wszystkie siły ordy pod dowództwem chana, przy czym lewym skrzydłem dowodził *kałga* prawym zaś *nureddin*. Celem tego rodzaju wyprawy było wywarcie na przeciwniku pewnych decyzji politycznych z pozycji siły oraz grabieżami. Chan podejmował samodzielnie decyzję o wyprawie walnej lub jako, zależny od sultana tureckiego władca, na jego wezwanie miał obowiązek wyruszyć na nią. Brały w niej udział wszystkie siły, jakimi dysponował w danej chwili Chanat Krymski i liczyły do 20 tysięcy ludzi. Kolejnym rodzajem wypraw były wyprawy zwane z tatarską *czapuł*, stąd wywodzi się polskie słowo czambuł. O wiele mniej liczne mające na celu albo dezorganizację zaplecza przeciwnika podczas wojny albo czysto łupieżcze, na których czele stawał przynajmniej jeden z dygnitarzy tatarskich. Były zdecydowanie mniej liczne osiągając średnio kilka tysięcy ordyńców. Bardzo często podejmowane samorzutnie przez któregoś z bejów bądź mirzów. Ostatnim typem wypraw tatarskich, ale najbardziej rozpowszechnionym były wyprawy *besz basz*, czyli pięć głów. Najczęściej organizowane z chęci czystego zysku, bez wiedzy, a nawet często zgody chana. Liczyły kilkuset wojowników, którzy najczęściej grabili pograniczne starostwa z rzadka zapuszczając się w głąb województw ukraińskich⁴.

Ordy docierały na tereny polskie trzema głównymi szlakami, które ustalały się od powstania Chanatu Krymskiego do XVII wieku, ciągnącymi się głównie wzdłuż wododziałów, pomiędzy większymi rzekami.

1. Czarnym, który swoją nazwę wywodzi od śladów, jakie zostawiali tatarscy wojownicy na czarnoziemnych terenach województwa Kijowskiego i Braclawskiego. Przebiegał od granicy Krymu przez Tawań między dorzeczem Dniepru i Bohu od górnego Ingułu na północ przez Wyżynę Naddnieprzańską, na wysokości Korsunia rozdzielał się w stronę Kijowa oraz poprzez północną Braclawszczyznę na wołyński Zbaraż. Bardzo często ordyńcy wybierali odnogę tego szlaku przebiegającego wzdłuż Udyczcu. Właśnie na tym szlaku 28 stycznia 1606 roku Stanisław Żółkiewski odniósł jedno ze swoich pierwszych większych zwycięstw w walce z najazdami tatarskimi.

2. Kolejną drogą, jaką obierali Tatarzy najeżdżając ziemię Rzeczypospolitej był szlak wzdłuż Dniestru, aż do miejscowości Tehinii, gdzie kilka kilometrów poniżej przekraczali rzekę. Następnie idąc z Budziaku podążali pomiędzy Prutem i Dniestrem przez Mołdawię. W okolicach Śniatynia wkraczali na Pokucie i dalej poprzez ziemię halicką podążali w kierunku Buczacza i Lwowa. Szlak ten zwano wołoskim.

3. Ostatnią główną drogą najazdów był szlak Kuczmański, który odłączał się od Czarnego niedaleko pomiędzy wioską Konstantynówką a dopływem Bohu zwanym Martwą Wodą, gdzie znajdował się dogodny bród do przekroczenia tej rzeki. Biegł następnie pomiędzy Bohem i Dniestrem przez województwo braclawskie aż rzeki Rów, gdzie znajdowało się uroczysko zwane wówczas Kuczmań, a stąd wziął nazwę szlak. Biegł on w stronę Baru i dalej w głąb Podola.

Oczywiście przedstawione szlaki to tylko zarys głównych dróg najazdów tatarskich, z których można było w każdej chwili skrócić w dogodny dla dowódcy wyprawy kierunek w zależności od stopnia zagrożenia ze strony regularnych wojsk oraz prywatnych jednostek magnackich⁵. Uzbrojenie jazdy typu tatarskiego składało się z szabli i łuku, często także używano broni drzewcowej. Na wyposażeniu ordyńców nie było broni palnej, również uzbrojenia ochronnego w zasadzie nie posiadali. Za to często posiadali kałkany, które bardzo szybko zostały przejęte również na wyposażenie w polskich chorągwiach pancernych. Wypukłe, koliste i lekkie tarcze wykonane prętów wiklinowych bądź figowych świetnie nadawały się dla jeźdźców. Pręty łączone są ze sobą albo w jaskółczy ogon, albo skośnie. Natomiast oplot wykonywano niemi jedwabnymi (najczęściej przy tarczach paradnych), ale także, bawełnianymi, lnianymi oraz wełnianymi. Nitami mocuje się zaś sznurki imacza, którego jeden ze sznurów jest na tyle długi aby tworzył pętlę umożliwiającą zarzucenie tarczy na plecy. Bardzo często nity dodatkowo osłonięte są tarczkami metalowymi w celu zabezpieczanie (w kałkanie bojowym) bądź zamaskowania ze względów estetycznych (przy kałkanie paradnym). Wewnętrzna część kałkana podbita jest najczęściej płótnem z wpasowaną poduszką, która umożliwia wygodniejsze trzymanie i posługiwanie się nią w czasie boju. Przeciętnie średnica kałkana waha się od około 50 do około 60 cm. Specyficzna konstrukcja z użyciem materiałów organicznych zapewniała pełne bezpieczeństwo przed strzałami oraz pchnięciami bronią drzewcową wojownikowi posługującemu się nią. Najprawdopodobniej nie stanowiła natomiast żadnej ochrony przed ręczną bronią palną używaną w XVII, to tłumaczyłoby słabą odporność na ogień muszkietowy oraz arkebuzowy Tatarów⁶.

Taktyka walki Tatarów była dość wyrafinowana i sprawiała niesamowite problemy zarówno wojskom Rzeczypospolitej jak i Rosji. Wynikało to po części z tego, że chan miał do dyspozycji w większości lekką jazdę, która unikała bezpośredniej konfrontacji z lepiej uzbrojonym i wyszkolonym w szermierce przeciwnikiem. Jak wielki problem dla armii koronnej stanowili Tatarzy potwierdzają słowa samego Stanisława Żółkiewskiego

skierowane do prymasa Gembickiego, sekretarza królewskiego 4 listopada 1618 roku: *A na to, co tam i owdzie mówią, że nie dał bitwy, że nie pobił Tatarów; naprzód to rzekę, że Tatarzy gromić tak to niemal podobna, jako kiedyby kto chciał ptaki na powietrzu latające pobić*⁷. Wojska tatarskie w zależności od rodzaju wyprawy grupowały się na obszarze kontrolowanym przez nich samych w celu uniknięcia zbyt szybkiego wykrycia i zaalarmowania potencjalnej ofiary najazdu. Na wyprawę każdy z Tatarów zobowiązany był zabrać dwa lub trzy konie w celu szybszego przemieszczania się, ale także możliwości zabrania łupów. Następnie zebrane siły przemieszczały się w kierunku granicy obierając jeden ze szlaków. Przy granicy rozbijano obóz w celu wypoczynku oraz wysłania zwiadu i wybadania, czy w stepach nadgranicznych nie znajdują się wysłane przez przeciwnika na rekonesans oddziały. Jeżeli droga była bezpieczna wojska tatarskie przekraczały granice i obierały szlak w celu zapuszczenia się w głąb nieprzyjacielskiego terytorium. Gdy napotkano siły wroga, albo wyprawa zbyt wcześnie została wykryta ordyńcy zawracali i przyczajali się w stepie. Czekali aż osłabnie czujność dowódców Rzeczypospolitej, albo jej wojska zostaną ponownie zdekoncentrowane wówczas ponawiali nagły i szybki najazd. Po dostaniu się w rejon, który dowódca wyprawy zamierzał łupić zakładano kosz, czyli obóz, do którego zwożono łupy oraz spędzano jeńców (jasyr). Dzielono siły w stosunku dwie trzecie jako ochrona kosza, a jedna trzecia działała w czambułach liczących od kilkudziesięciu do kilkuset Tatarów łupiąc okolice oddalone od kosza nieraz o kilkadziesiąt kilometrów. Miało to na celu zmylenie wojsk Rzeczypospolitej oraz nie ujawnienia za wcześnie miejsca postoju kosza. Po powrocie czambułów na łupy ruszała kolejna część Tatarów. Gdy uznano, że łupy są wystarczające lub, gdy przeciwnik zlokalizował kosz wycofywano się najkrótszą drogą. Bardzo często zostawiano w odwodzie wyznaczony oddział, który miał za zadanie opóźnić i mylić pościg przeciwnika. Gdy armii Rzeczypospolitej udało się zmusić Tatarów do walki, ci wysyłali na początek harcowników. Następnie po zbadaniu liczebności atakowali półksiężycem, czyli z cofniętym środkiem i mocno wysuniętymi do przodu skrzydłami. Zadaniem tak wysuniętych skrzydeł było odcięcie i okrążenie przeciwnika, zmuszenie go do walki na kilku kierunkach. Bardzo często po pierwszym ataku, gdy nie udało się rozstrzygnąć starcia symulowali ucieczkę próbując w ten sposób rozerwać szeregi wroga, żeby następnie zawrócić i zaatakować ponownie.

Zmagania z najazdami tatarskimi otwierają wyprawy hetmana Zamojskiego na księstwa naddunajskie (Mołdawię i Wołoszczyznę) przeprowadzone w latach 1595–1600. Terytoria leżące u południowo wschodniej granicy stanowiły lenno państwa tureckiego, jednakże zgodnie z traktatami zawartymi jeszcze pod koniec panowania Jagiellonów, władcy Mołdawii i Wołoszczyzny mieli być również przychylni Rzeczypospolitej. Zaangażowanie Turcji w wojnie z Persją i Habsburgami oraz niestabilność polityczna obszaru skłoniła polskich magnatów do próby rozciągnięcia wpływów politycznych na oba gospodarstwa. Mogło być to pretekstem rozpoczęcia

wojen, jednakże Turcy doskonale orientowali się, że dopóki wpływ na politykę Rzeczypospolitej ma Zamojski nie dojdzie do zbliżenia z Habsburgami. W wyniku wypraw hetmana Zamojskiego z lat 1595-1600 na Mołdawię i Wołoszczyznę usunięto hospodara Michała Walecznego, który usiłował zjednoczyć księstwa naddunajskie i uniezależnić się zarówno od państwa tureckiego, jak i od Polski. Hetman Zamojski osadził w gospodarstwach książąt z rodu Mohyłów, którzy byli od niego zależni. W celu utrzymania wpływów politycznych w obu księstwach, córki tychże gospodarów zostały wydane za mąż za polskich magnatów kresowych: Stefana Potockiego, Michała Wiśniowieckiego oraz Samuela Koreckiego. Konflikt na linii Sambuł – Warszawa narastał od początku panowania Zygmunta III Wazy, który od początku swoich rządów sprzeciwiał się polityce prowadzonej przez Zamojskiego, czyli łągodzenia Turcji i nie wiązania się z Habsburgami. Dla władcy z dynastii Wazów teatr południowo-wschodni stał się drugoplanowym. Dodatkowo samowolne wyprawy polskich magnatów kresowych i ingerowanie w sprawy księstw naddunajskich, a także częste wyprawy Kozaków na ziemie tureckie oraz wyprawy Tatarów na wschodnie ziemie polskie przyczyniły się znacznie do pogorszenia stosunków turecko-polskich. Śmierć kanclerza Zamojskiego w 1605 roku była olbrzymim ciosem dla stronnictwa, które chciało utrzymać poprawne stosunki z Turcją. Na reakcję nie trzeba było długo czekać, gdyż już w tym roku spadły na województwa pograniczne (ruskie, podolskie, kijowskie, wołyńskie, braclawskie) najazdy tatarskie. Maurycy Horn w swoim artykule podaje aż 5 najazdów od maja do grudnia 1605 roku, kontynuacją były kolejne wyprawy tatarskie od stycznia do maja 1606 roku w liczbie 4. W sumie w przeciągu roku spadło na ziemie pogranicza aż dziewięć większych wypraw, nie licząc pomniejszych wypadów ordyńców⁸.

Nasilenie wypraw łupieżczych, toczona wojna oraz śmierć kanclerza Zamojskiego, który potrafił zażegnać poważniejsze niebezpieczeństwa ze strony Tatarów wymusiła na jego następcy, Stanisławie Żółkiewskim, stworzenie skutecznego sposobu zwalczania wypraw łupieżczych odyńców. Nie będzie błędem stwierdzenie, że na doświadczeniach Żółkiewskiego młody hetman polny, Stanisław Koniecpolski uczył się trudnej sztuki prowadzenia działań przeciwko jednemu z najruchliwszych przeciwników. Stanisław Koniecpolski mógł uczyć się od swojego teścia (żonaty z najmłodszą córką hetmana wielkiego od 1615 roku), który zmuszony został niejako do przebudowania całego systemu obronnego województw ukraińskich. Nie była to łatwa sprawa, gdyż toczona wojna z Rosją powodowała zaangażowanie większości sił militarnych oraz finansowych Rzeczypospolitej na teatrze wschodnim spychając problem najazdów tatarskich i konfliktu z Turcją na drugi plan.

Polscy dowódcy wypracowali metodę płytkiego i głębokiego wywiadu. Początkowo wykorzystywali informacje przekazywane przez kupców, posłów oraz przychylnych gospodarów Mołdawii oraz Wołoszczyzny, co było wywiadem

głębokim. Przykładem takiego typu wywiadu może być list znajdujący się w zbiorach Muzeum Wojska Polskiego z 2 maja 1594 roku wysłany przez Arona Tyrana, hospodara mołdawskiego do hetmana polnego koronnego Stanisława Żółkiewskiego⁹. W liście proponuje wspólne działanie przeciw Tatarom, którzy idąc na wezwanie sułtana na Węgry walczyć z Habsburgami mogą chcieć przejść przez ziemie Rzeczypospolitej. Dokument wpisuje się w serię korespondencji pomiędzy Żółkiewskim a hospodarem mołdawskim dotyczących działań na Węgrzech podczas wojny turecko-cesarzkiej. Rok wcześniej Aaron informował hetmana polnego o możliwości przejścia przez teren Rzeczypospolitej Tatarów zmierzających na Węgry w celu wsparcia Turków przeciw cesarzowi Rudolfowi II. Wyprawa miała się odbyć późną wiosną 1594 roku, jednakże Żółkiewski działał bardzo ostrożnie nie dowierzając przy tym intencjom Arona. Sam hospodar zapłacił za swoją przychylność wobec Rzeczypospolitej głową, kiedy to w 1595 roku za zgodą Cesarza został ścięty przez Siedmiogrodzian najeżdżających Mołdawię¹⁰. Po uzyskaniu informacji dowódca koncentrował armię na potencjalnym szlaku wyprawy tatarskiej. W taki właśnie sposób udało się Żółkiewskiemu rozszyfrować zamiary przeciwnika w 1606 roku, wówczas wykorzystał zaskoczenie i działając odwozem 28 stycznia nad Udaczem, który jest lewym dopływem Bohu, rozbił wyprawę Kantymira, a następnie zniszczył pod Korsuniem inny kosz tatarski.¹¹ Skoncentrowane wojska dawały możliwość szybkiej reakcji na ruchy przeciwnika lub zaczekanie na niego w warownym obozie, z którego wysyłano podjazdy w celu jego lokalizacji. Takie działania mogły przynieść efekt, gdy odczytano prawidłowo zamiary przeciwnika. Przy mobilności Tatarów system defensywny miał nikłe szanse powodzenia, ponieważ ordyńcy potrafili poruszać się z prędkością 80-90 kilometrów dziennie, co raczej nie było osiągalne dla armii koronnej. Dochodził też kolejny problem, z jakim borykał się Żółkiewski, otóż po śmierci Zamojskiego rozpadło się jego stronnictwo. Żółkiewski poparł króla, co doprowadziło do niechęci magnatów kresowych do jego osoby. Było to o tyle istotne, że wojska kwarciane liczyły od 2 do 4,5 tysiąca żołnierzy, a to nie gwarantowało zabezpieczenia długiej południowej granicy przed najazdami tatarskimi. Nawet, jeżeli hetman zlokalizował przeciwnika najczęściej miał za małe siły regularne, żeby się z nim rozprawić, stąd wzywał szlachtę województw zagrożonych najazdem specjalnymi uniwersałami licząc również na to, iż zagrożeni zniszczeniem majątków magnaci przybędą z prywatnymi wojskami. W tym wypadku wszystko zależało od tego, jakie układy i prestiż miał głównodowodzący. Niestety Żółkiewski nie cieszył się sympatią magnackich rodzin, wobec tego Koreccy, Lubomirscy, Sieniawscy, Zasławscy czy Zbarscy dysponujący znacznymi wojskami prywatnymi nie słuchali rozkazów hetmańskich. Podejmowali również działania w księstwach naddunajskich na rzecz skoligaconych z nimi gospodarów bez zgody i wiedzy króla oraz hetmana. Jedną z takich wypraw poprowadził w 1612 roku Stanisław Potocki, który poniósł klęskę pod Sasowym Rogiem z rąk wojsk

turecko-tatarskich. Kolejna wyprawa z 1615 roku pod przewodnictwem Michała Wiśniowieckiego oraz Samuela Koreckiego również zakończyła się klęską w bitwie pod Dragsani. Spowodowało to wzrost napięć z Turcją oraz aż pięć odwetowych wypraw Tatarów. Do tego Żółkiewski musiał borykać się z nieopłaconymi żołnierzami. Przeciągająca się wojna z Rosją doprowadziła do kryzysu finansowo-skarbowego, co z kolei pociągnęło za sobą liczne konfederacje niepełnego wojska regularnego w latach 1612–1614¹². Nieopłacony żołnierz łupił kraj i ściągał wysokie kontrybucje na poczet zaległego żołdu zarówno z dóbr królewskich, duchownych jak i również szlacheckich. W związku z tym szlachta podjęła próbę przeciwdziałania zaistniałej sytuacji oraz obrony przed tak zwanymi kupami swawolnymi. Pierwsza konstytucja sejmowa z roku 1613 powstała na sejmie zwyczajnym, wówczas to ustalono, iż obok wojska kwarcianego będą rekrutowane oddziały powiatowe dowodzone przez szlachtę osiadłą w danym województwie bądź powiecie. Chorągwie te miały być opłacane z pieniędzy wojewódzkich. Kolejna konstytucja sejmowa z roku 1619 ostatecznie usystematyzowała stan prawny chorągwi powiatowych. Wojsko powiatowe to jednostki wystawiane przez poszczególne jednostki terytorialne Rzeczypospolitej na podstawie uchwały sejmików. W większości przypadków ich działanie było ograniczone do województwa, powiatu, który je wystawiał. Przez co Żółkiewski nie mógł bez zgody sejmiku wykorzystać ich do walki z najazdami tatarskimi. Bardzo często zaciąg ich nie przekraczał kwartału, spełniały rolę policyjną podczas wojen bądź bezkrólewia, ale często wspomagały oddziały regularne działające na obszarze danej jednostki terytorialnej. Zdarzały się również przypadki, iż chorągwie powiatowe przechodziły na żołd państwa stając się oddziałami regularnymi, jednakże ich jakość niekiedy pozostawiała wiele do życzenia.

W latach 1613–1616 Tatarzy prowadzili intensywne działania grabieżcze, a księgi grodzkie odnotowały dziewięć ich dużych wypraw. Krytykowany na sejmie Żółkiewski przedłożył projekt zwiększenia liczebności wojska stacjonującego na Ukrainie oraz podniesienia etatu armii 10 tysięcy żołnierzy. Sejm odrzucił taką możliwość uchwalając jedynie podatek, którego większość środków i tak pochłonęła wyprawa na Rosję w latach 1617–1618¹³. Czarę goryczy wśród szlachty przelał układ podpisany pod Buszą z Turkami i Tatarami oraz brak skutecznej obrony przed najazdami tatarskimi, które w latach 1617–1618 osiągnęły liczbę dziesięciu wywołując panikę i przerażenie wśród ludności województw braclawskiego, wołyńskiego, ruskiego, kijowskiego i bełskiego. Olbrzymie połacie kraju zostały spustoszone, gdy hetman z wojskiem stał pod Buszą w obozie kłócąc się z magnatami tam przebywającymi, którzy nie mieli zamiaru poddać się jego dowództwu.

Będąc w trudnej sytuacji Żółkiewski zmuszony został do wprowadzenia pewnych nowinek, aby skuteczniej zwalczać Tatarów. Aby wspomóc uderzenie jazdy wprowadzono oddziały ogniowe, złożonej z piechoty, która nie była w stanie

się bronić, gdy została zaskoczona. Pomimo, że Tatarzy obawiali się broni palnej jednak w otwartym stepie, gdy piechota znajdowała się poza umocnieniami, bądź taborem wykorzystywali niską szybkostrzelność broni palnej. Do tego jeszcze znaczna część broni palnej miała zamki lontowe, co oznaczało, że nie nadawała się do natychmiastowego użytku. Dlatego piechota polska zawsze była osłonięta wozami: czworobokiem spiętych łańcuchami wozów – na postoju i ruchomymi kolumnami wozów – w marszu (Orynin 1618, Cecora 1620 czy Martynów 1624). Szyk wyglądał w ten sposób, że jechało obok siebie kilka równoległych rzędów wozów niekiedy spiętych łańcuchami, a między tymi rzędami maszerowała w wąskich kolumnach piechota. W rzędach skrajnych na obu bokach takiego szyku posuwały się wozy, wyposażone w broń palną i śmigownice obsadzone piechotą, a w późniejszym okresie wspomaganę przez dragonów. Falkonetę znajdowały się najczęściej w przodzie (Cecora 1620)¹⁴. Do osłony wozów dodatkowo przeznaczano lekką jazdę, która wspierała w działaniach defensywnych piechurów. Zadaniem wozów będących na skrzydłach było uniemożliwienie oskrzydlenia i uderzenia na tyły przez Tatarów. Na szerszą skalę taki szyk wojska wykorzystano w bitwie pod Cecorą. Każdy towarzysz chorągwi posiadał wóz, które prowadzono przy tym najczęściej tylko na samym początku wyprawy. Po ustaleniu położenia wojska przeciwnika i określeniu jego liczebności podejmowano decyzję co do dalszego przebiegu działania. Gdy stwierdzono, że przeciwnik nie jest zbyt groźny – wozy pozostawiano w licznych w tej południowo-wschodniej części Polski stanicach bądź fortecach najczęściej z umocnieniami drewniano-ziemnymi, zatrzymując tylko najniezbędniejsze, z działkami, albo wręcz działając «komunikierem», czyli samą kawalerią, pozbawioną wszelkich taborów. Do wyjaśniania położenia służył specjalny system osłony zagrożonego przez Tatarów odcinka granicy. Nieliczne stałe wojska kwarciane (ok. 2000-3000 ludzi) rozrzucone były poszczególnymi chorągwiami na ogromnej przestrzeni w trzech rzutach w głąb, w sposób przypominający pajęczynę bądź wachlarz. Najczęściej chorągwie były umieszczone w stanicach budowanych na pograniczu i stąd prowadziły działania rekonesansowe starając się zlokalizować Tatarów przekraczających granicę. Pierwszy rzut, najbardziej rozrzucony w bezludnym stepie i złożony wyłącznie z kozaków, pełnił rolę dzwonka alarmowego. Jego zadaniem było zlokalizowanie kierunku wyprawy tatarskiej, zawiadomienie ludności, aby ta zdążyła schronić się za mury, zaalarmować chorągwie sąsiednie i - nie tracąc nieprzyjaciela z oczu – wycofywać się w kierunku drugiego rzutu. Ten drugi rzut składał się z mniejszej wprawdzie liczby posterunków niż pierwszy, ale posterunki te były znacznie silniejsze, składały się z jazdy cięższej uzbrojonej i obozowały pod licznymi tutaj, strzegącymi wszystkich przepraw i cieśnin, forteczkami, w których rolę garnizonów pełniła piechota na żołdzie państwowym bądź wchodząca w skład wojsk prywatnych poszczególnych magnatów. Zadaniem tego rzutu było przytrzymanie napastników, aż do nadejścia odwodu, czyli

trzeciego rzutu. Odwód ten usytuowany był pomiędzy trzema zwykle przez Tatarów używanymi szlakami, między innymi koło Winnicy nad Bohem, Żółkiewski również często wybierał świetnie położony Bar. Składał się z jazdy i piechoty z taborem. Dowodził nim bezpośrednio hetman. Do odwodu tego dołączały wszelkie wojska nieregularne, przede wszystkim piechota zaporoska i miejscowa szlachta, a nawet czasami uzbrojeni mieszczanie i chłopci. Taki właśnie odwód, dowodzony przez Żółkiewskiego, zniszczył Tatarów zatrzymanych nad rzeką Udycz (28.1.1606). Zamki, w oparciu o które działał drugi rzut ruchomej obrony, nie były w terenie rozrzucone równomiernie. Tworzyły skupiska, jakby obszary warowne, najczęściej wzdłuż rzek. Całkowite zamknięcie wielkich, otwartych przestrzeni systemem twierdz nie było bowiem możliwe. Ale istnienie tych obszarów warownych ograniczało możliwości nieprzyjaciela, kanalizowało jego najazdy, zmuszało do nacierania wzdłuż paru zaledwie szlaków, na których dość łatwo można było skoncentrować obronę. Z drugiej strony, obszary warowne umożliwiały przegrupowanie oddziałów polskich w wypadku ich porażki oraz dawały schronienie uchodzącej przed najazdem ludności cywilnej. System ten spełniał swoje zadanie i spowodował duży rozwój osadnictwa i gospodarki na tych prawie niegdyś pustych ziemiach. Jednakże w związku z tym Tatarzy zaczęli organizować wielkie wyprawy, wspierane przez wyposażonych w lontową broń palną wojowników walczących pieszo, a tylko w marszu używających konia (segbani albo semeni). Czasami nawet prowadzili z sobą lekką artylerię. Błyskawicznym natarciem w zwartych kolumnach przebijali się przez wątlą sieć posterunków i dopiero daleko w głębi kraju rozpoczynali rabunek. (W takim wypadku wojska kwarciane organizowały akcję represyjną. Śladem Tatarów maszerowała najpierw straż przednia, mająca ustalić miejsce kosza, czyli obozu głównego, z którego poszczególne oddziały napastników (czambuły) rozchodziły się promieniście na rabunek. Ustaliwszy następnie moment rozejścia się czambułów, uderzano wszystkimi siłami na kosz i likwidowano go. Później rozpoczynano walkę z czambułami, wchodząc w środek pomiędzy drogi ich marszów i działając z położenia wewnętrznego. Obowiązywała przy tym zasada, żeby najpierw atakować czambuł słabszy. Zwiększało to bowiem szansę, że zniszczy go się, zanim czambuł sąsiedni zdoła mu przyjść z pomocą. Atak na kosz lub czambuł przeprowadzano w dwóch rzutach – zawsze z wykorzystaniem zaskoczenia. Dlatego często manewrowano nocą. Pierwszy rzut atakował w szyku rozproszonym i starał się jak najszybciej przeniknąć na tyły Tatarów bez zatrzymywania się przy drobnych ośrodkach oporu. Jego zadaniem było dezorganizowanie i rozproszenie obrony nieprzyjaciela. Drugi rzut atakował już w szykach zwartych, systematycznie likwidując rozproszonych koczowników. Doświadczenie zdobyte przy boku Żółkiewskiego wykorzystał Koniecpolski prowadząc w podobny sposób operacje przeciw Tatarom pod Szmańkowcami (luty 1624) i Martynowem (czerwiec 1624) oraz Chmielecki, który również rozpoczął

służbę wojskowa pod komendą Żółkiewskiego rozbijając kosz pod Białą Cerkwią (9-12.VIII.1626). W 1618 roku zaciągnięto pierwszą chorągiew dragonów, piechota przemieszczająca się konno, na wyprawę przeciwko Rosji, dzięki czemu pojawiła się szansa rażenia odyńców ogniem broni palnej poruszając się komunikiem¹⁵. Ilość dragonii w armii koronnej w następnych latach wzrosła. Do perfekcji zwalczanie wypraw tatarskich doprowadził jednak dopiero prawnuk wielkiego hetmana, Jan Sobieski, a jego wyprawa na czambuły w 1672 roku stała się esencją systemu wprowadzonego przez Stefana Żółkiewskiego. Tatarzy starali się bronić przed tymi metodami ich zwalczania w ten sposób, że połowę swych sił, złożoną z wojowników lepiej uzbrojonych, w ogóle do rabowania nie angażowali, tylko przy ich pomocy prowadzili przewlekłe boje opóźniające z wojskami kwarcianymi, podczas gdy reszta starała się przeprowadzić eksploatację napadniętego terenu możliwie szybko, zanim Polacy zdołają zgromadzić większe siły. Oznaczało to z jednej strony, dla Tatarów, porzucenie na bardzo skromnej zdobyczy, a z drugiej, dla Polaków, stoczenie najpierw regularnej bitwy z komunikiem (jak pod Martynowem, 20.VI.1624), a następnie dopiero, po jego rozbiciu, akcję likwidowania kosza¹⁶.

W latach 1600–1620 województwa pograniczne doznały 41 większych najazdów tatarskich, nie zagrażały one państwowości Rzeczypospolitej, ale hamowały rozwój gospodarczy oraz zasiedlanie tych ziem¹⁷. Dopiero wprowadzenie aktywnej obrony przyczyniło się do spadku efektywności najazdów w pierwszej połowie XVII wieku. Sam Żółkiewski nie doczekał efektów zainicjowanej zmiany taktyki walki z najazdami, ale znalazł godnych kontynuatorów tej idei w osobach Stanisława Koniecpolskiego, Stefana Czarnieckiego oraz Jana Sobieskiego. Jak to już przedstawiłem wyżej wiele zależało od prestiżu dowódcy, jakości wojska, a także sprężystości dowodzenia. Przy takim przeciwniku, jakim byli Tatarzy stawało się nieodzownym niemal, żeby to dowódca wojsk polskich przejął inicjatywę zmuszając przeciwnika do walki w nie sprzyjających dla siebie warunkach terenowo-militarnych. Właśnie brak tych elementów spowodował, iż pod Cecorą w 1620 roku Stanisław Żółkiewski poniósł klęskę przypłacając to życiem, a jego syn Jan i bratanek Łukasz 19 września 1620 roku dostali się do niewoli. W zbiorach Muzeum Wojska Polskiego znajduje się skrypt z 2 października 1622 roku, w którym Jan Żółkiewski stwierdza, że pożyczka 1 500 złotych polskich od Stanisława Trzebuchowskiego na wykupienie z niewoli tureckiej Łukasza. Zwrot pożyczki nastąpi, gdy Łukasz Żółkiewski wypuszczony zostanie z niewoli, a gwarantem jej zwrotu jest sam Jan, który zobowiązuje się spłacić wszystko w terminie. Jeżeli by nie był w stanie wywiązać się z umowy w określonym czasie wypłaci podwójną wysokość sumy. Na polach Cecory zginął dowódca, który dał sygnał do zreformowania taktyki walki z najazdami tatarskimi¹⁸.

Szczęśliwą miejscowością jest Żółkiew, gdyż związanych z nią oraz z rodziną założyciela miasta, Stanisława Żółkiewskiego, jest kilku wybitnych wodzów doby

XVII wieku. Z najmłodszą córką w 1615 roku wziął ślub Stanisław Koniecpolski, jeden z najwybitniejszych wodzów XVII wiecznej Rzeczypospolitej, a trudnej sztuki wojennej uczył się przy boku właśnie Żółkiewskiego. Prawnukiem hetmana był kolejny wielki wódz, zwycięzca spod Wiednia i król Rzeczypospolitej – Jan Sobieski, który umiłował sobie Żółkiew i wybrał ją jako ulubioną posiadłość. Tu często przebywał, gdy potrzebował spokoju bądź układał plany przyszłych kampanii wojennych. W Żółkwi znajdują się groby rodziny Żółkiewskich oraz Sobieskich autorstwa Andreasa Schlütera, gdańskiego architekta. W Żółkwi znajdowały się także obrazy pokazujące wielkość i chwałę wodzów – *Bitwa pod Kluszyнем (1610)* Szymona Boguszowicza malowana przed 1620 rokiem – wielkie zwycięstwo Stanisława Żółkiewskiego, *Bitwa pod Chocimiem (1673)* pędzla gdańskich malarzy: Andreasa Stecha i Ferdinanda van Kessela. przedstawia króla Jana III Sobieskiego siedzącego na koniu (namalowany ok.1679), czy dwa malowidła z lat 1693–1695 Marcina Altomontego *Bitwa pod Wiedniem (1683)* i *Bitwa pod Parkanami (1683)*.

¹Stanisław Herbst *Kleck 1506 w: Potrzeba historii czyli o polskim stylu życia*, t. II, Warszawa 1978, s.214-230.

²Dariusz Skorupa *Stosunki polsko – tatarskie 1595-1623*, Warszawa 2004, s. 34 – 42.

³Stanisław Baranowski, *Stosunki polsko-tatarskie w latach 1632 – 1648*, Łódź 1947, s.8.

⁴Leszek Podhorodecki *Tatarzy*, Warszawa 1971, s. 245 -250.

⁵Stanisław Herbst *Kleck 1506 ... op. cit.*; Leszek Podhorodecki *Chanał Krymski*, Warszawa 1987, s. 125- 127; Dariusz Skorupa *Stosunki polsko – tatarskie... op. cit.*, s. 21 – 58; Paweł Nowatkiewicz *Orygin 28IX 1618*, Zabrze 2009, s. 15.

⁶Zdzisław Żygulski (jun.), *Kalkan - tarcza orientu* [w:] *Muzealnictwo Wojskowe* tom 7, Warszawa 2000, s. 147 – 170; Norbert Kopczyński, *Próba rekonstrukcji kalkana bojowego na podstawie tarczy ze zbiorów Muzeum Wojska Polskiego* [w:] *Muzealnictwo Wojskowe*, tom 8, Warszawa 2005, s. 517 - 526.

⁷Augusta Bielowskiego *Pisma Stanisława Żółkiewskiego: kanclerza koronnego i hetmana*, Lwów 1861, s. 295- 296.

⁸Maurycy Horn *Chronologia i zasięg najazdów tatarskich na ziemię Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1600 – 1647* [w:] *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*, tom VIII, cz. 1, Warszawa 1962, s. 8 – 10.

⁹Aaron Tyran do Stanisława Żółkiewskiego, Tihini 2 maj 1594, nr inw. 58996.

¹⁰Jerzy Besala, *Stanisław Żółkiewski*, Warszawa 1988, s. 91-99.

¹¹Augusta Bielowskiego *Pisma Stanisława... op. cit.*, s. 389.

¹²Jan Wimmer *Wojsko i skarb Rzeczypospolitej u schyłku XVI i pierwszej połowie XVII wieku* [w:] *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*, tom XIV, cz. 1968.

¹³Krzysztof Tyszkowski *Problemy organizacyjno wojskowe z czasów wojny moskiewskiej Zygmunta III* [w:] *Przegląd Historyczno Wojskowy*, 1930, z. 2, s.279 – 283.

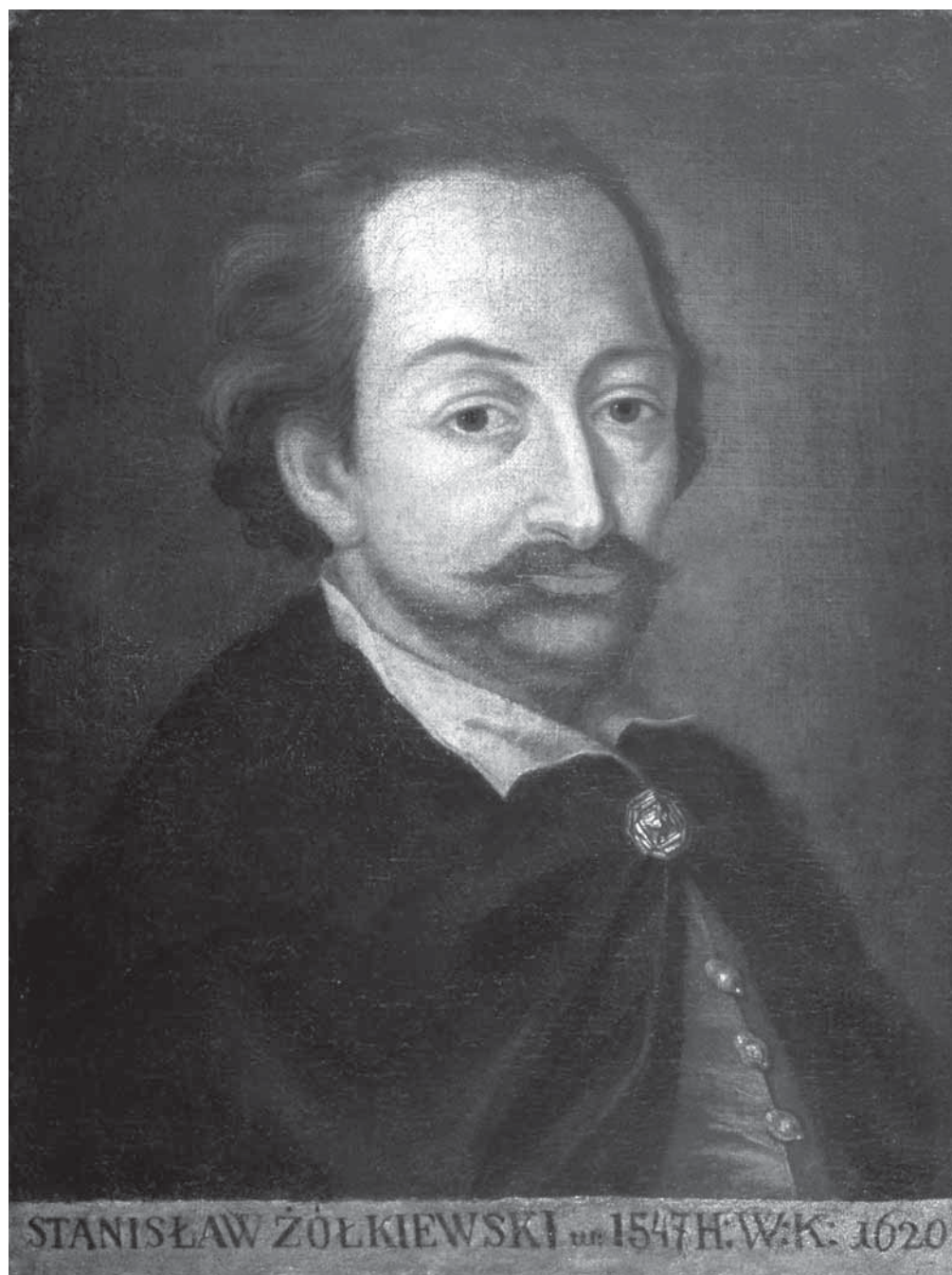
¹⁴Kacper Śledziński *Cecora 1620*, Warszawa 2007, s.170 – 176.

¹⁵Andrzej Majewski: *Moskwa 1617-1618*, Warszawa 2006, s. 130.

¹⁶Leszek Podhorodecki, Stanisław Koniecpolski, Warszawa 1978, s. 53 – 56.

¹⁷Maurycy Horn *Chronologia i zasięg... op. cit.*, s.65-66.

¹⁸Skrypt Jana Żółkiewskiego dla Stanisława Trzebuchowskiego, 2 październik 1622 Żółkiew, nr inw. 58997.

Stanisław Żółkiewski – malarz nieznany, portret z końca XVI wieku
(ze zbiorów Muzeum Wojska Polskiego)

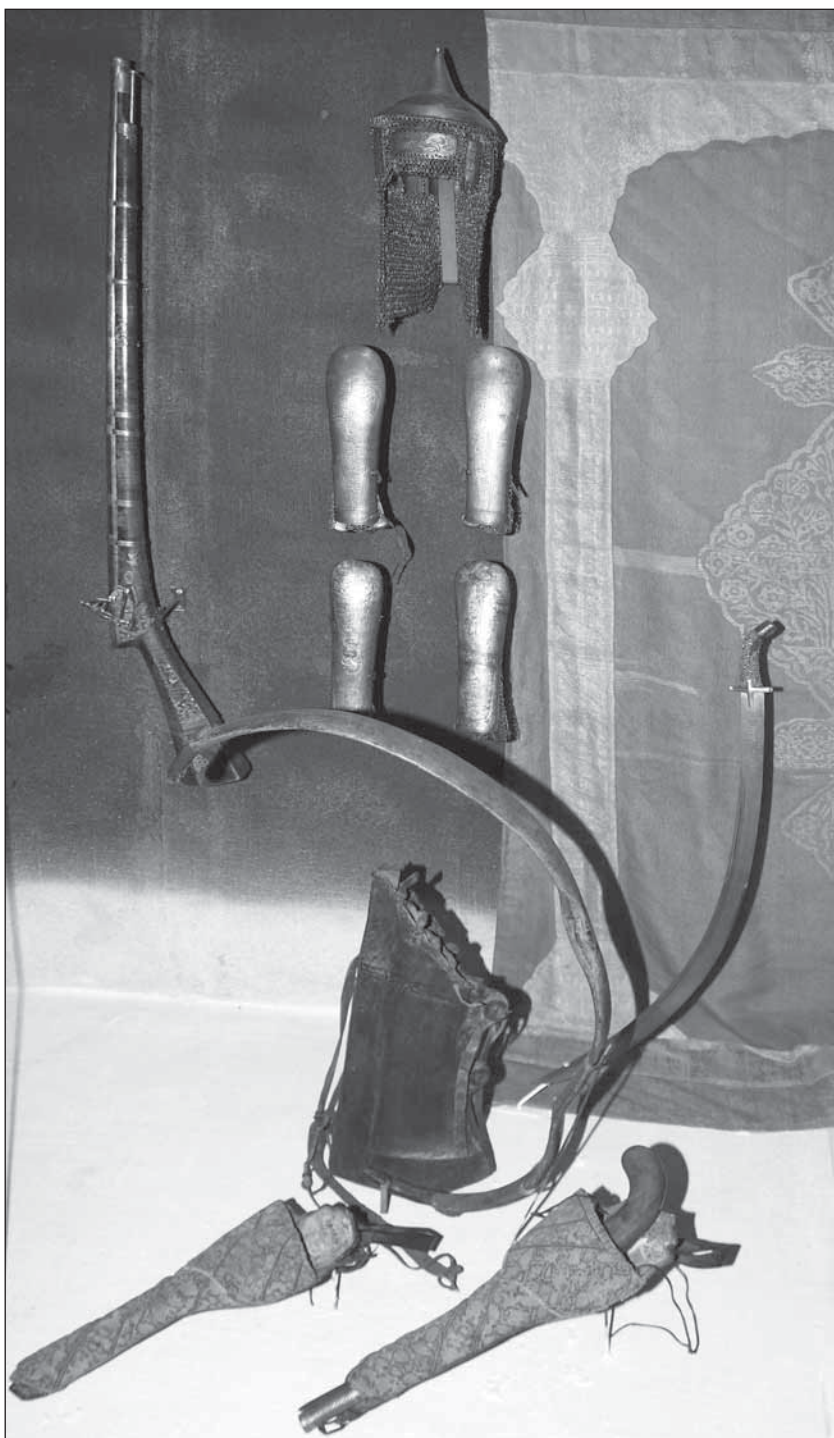
Towarzysz chorągwi pancernej uzbrojony w szable, bandolet nadziak oraz kałkan bojowy
(ze zbiorów Muzeum Wojska Polskiego)

Hussarz polski bezskrzydlny z czasów Zygmunta III.

(Podług drzeworytu z 1624 r. rysował Juliusz Kossak.)

Husarz z czasów Zygmunta III Wazy, rysunek Juliusza Kossaka
(ze zbiorów Muzeum Wojska Polskiego)

Uzbrojenie tatarskie z XVII wieku (ze zbiorów Muzeum Wojska Polskiego)

Żołnierze kwarciani z XVII wieku, akwarela Juliusza Kossaka
(ze zbiorów Muzeum Wojska Polskiego)

*Śmierć hetmana Stanisława Żółkiewskiego pod Cecorą,
obraz Walerego Eljasza Radzikowskiego (ze zbiorów Muzeum Wojska Polskiego)*

ZAMOŚĆ – ŻÓŁKIEW, HISTORYCZNE ZWIĄZKI, RELAJE, ANALOGIE.

Żółkiew, miasto nad rzeką Świnia, gniazdo znakomitego i sławnego rodu Żółkiewskich herbu Lubicz, z którego to – jak pisano w XIX wieku – *«Sławnej pamięci Stanisław Żółkiewski, będąc kasztelanem lwowskim i hetmanem polnym koronnym, przeistoczył wieś Winniki na miasto, co potwierdzając Zygmunt III dnia 22 II 1603 roku, obdarza prawem magdeburskim, w używaniu zaś swobód i wolności porównywa z Zamościem i Szarogrodem»*¹, opisywane było wielokrotnie. Najwięcej opracowań poświęconych przeszłości Żółkwi, powstało w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku. Badacze i regionaliści zajmowali się Żółkwią ze względu na jej bogatą przeszłość związaną przede wszystkim ze sławnymi rodami Żółkiewskich i Sobieskich (pierwszym dziedzicem Żółkwi z rodu Sobieskich był Jan, przyszły król Polski), a także ze względu na unikalny kształt architektoniczny miasta, niegdyś bogatego, obfitującego w ozdobne detale i formy architektury późnorenesansowej i barokowej, z rezydencją królewską Sobieskich i kolegiatą żółkiewską na czele.

Żółkiew, jedyne na Ukrainie miasto z zachowanym do dzisiaj urbanistycznym układem późno renesansowym, nie było po prostu osadą otoczoną warownymi murami, lecz całym organizmem miesjim, wzniesionym według najlepszych wzorów europejskiego budownictwa XVI i XVII wieku, z inicjatywy i pod ochroną możnych właścicieli. Szczególnie wiele zawdzięcza Żółkiew swojemu twórcy, Hetmanowi Stanisławowi Żółkiewskiemu. Jak pisał w XIX stuleciu, historyk Karol Szajnocha: *«O cztery godziny jazdy ku północy od miasta stołecznego, [Lwowa], mieszkał w Żółkwi (...) kanclerz i hetman wielki koronny Stanisław Żółkiewski herbu Lubicz (...) był [on] pierwszym twórcą zamku i miasteczka w którym teraz przebywał. Przed nim Żółkwi jeszcze nie było. Dobra, które składały późniejszą Żółkiewszczyznę otrzymał nieboszczyk ojciec kanclerza, wojewoda ruski Stanisław Żółkiewski [zm.1588 r.] dopiero około 1556 roku, darowizną od właściciela dawnego. W miejscu nieistniejącej*

¹Baliński M., Lipiński T., *Starożytna polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym*, Warszawa, 1845. – t.2, s.76;

jeszcze Żółkwi leżała wieś Winniki (...). Ojciec kanclerski przemieszkiwał zwyczajnie w dzierżawionej przez siebie wiosce Tuszyńce, niedaleko od Winnik, mającej tylko skromny dworzec folwarczny. Pod jego strzechą urodził się około 1547 roku młodszy Stanisław (...) chwala narodu i podpora korony. Kiedy ojciec w 1588 roku umierał, czterdziestoletni syn dostąpił już był hetmaństwa polnego koronnego i zasłynął świeżo szczęśliwym udziałem w bitwie byczyńskiej. Pierwszą myśl do założenia miasteczka i zamku w Żółkwi dała mu coraz większa obawa napadów tatarskich i tureckich, wzmagająca się osobliwie od czasów Henryka Walezego, kiedy Turcy pogromieniem hospodara Iwonii, założyli obóz u progów Polski w Multanach. W kilka lat po tym wypadku wielki Zamoyski zaczął ku obronie Rusi budować twierdzę Zamość. W tyleż lat po Zamościu, hetman polny Żółkiewski, czciciel i wierny towarzysz zwycięzcy pod Byczyną, umyślił w tym samym celu zbudować warowny zamek w swoich Winnikach»².

Istotną przesłanką dla budowy warownej siedziby było dla Stanisława Żółkiewskiego (1547–1620), zabezpieczenie swoich poddanych. Decyzję swoją podjął po wielkim najeździe tatarskim roku 1594, pustoszącym ziemię lwowską i przemyską. Równie silny impuls dla tego dzieła, w ocenie współczesnych badaczy, przyniosła realizacja Zamościa podjęta przez Kanclerza i hetmana wielkiego koronnego Jana Zamoyskiego (1542–1605) – Zamościa jako silnej twierdzy jak i ośrodka handlowego i gospodarczego na trasie z Warszawy i Lublina do Lwowa.

Ścisłe związki Żółkiewskich i Zamoyskich, oparte były nie tylko na więzach pokrewienstwa, ale na wspólnocie interesów politycznych. Wojewoda ruski Stanisław Żółkiewski (zm. 1588 r.), związał się już w latach 70 tych XVI wieku z młodym, pnącym się wtedy w górę, Janem Zamoyskim, człowiekiem olbrzymich możliwości. Wykorzystując swe wpływy i znaczenie od 1572 roku J.Zamoyski rozpoczął montowanie stronnictwa politycznego i wśród jego najbliższych współpracowników znaleźli się Żółkiewscy, ojciec i syn. Panowie z Winnik stali się filarami stronnictwa. Ich zadaniem było pozyskiwanie szlachty z Rusi Czerwonej dla zamiarów politycznych Jana Zamoyskiego.

W powstałych w tej samej epoce miastach: Zamościu i Żółkwi, odnajdują badacze także wiele wspólnych związków i cech łączących oba organizmy miejskie powstałe z fundacji prywatnych, Zamoyskich i Żółkiewskich. Dotyczy to zarówno tempa i sposobu realizacji obu założeń, a także wspólnoty w programach ideowych obu miast. Autor jedyne jak dotąd studium poświęconego w części związkom obu miast, R.Szczygieł, stwierdza: «Rozpatrując okoliczności realizacji [Żółkwi] łatwo możemy dostrzec podobieństwo w zakresie funkcji, jakie obydwie miasta miały pełnić (rezydencja właściciela, ośrodek rzemiosła i handlu, punkt obronny). Również etapy budowy ośrodka miejskiego w Żółkwi są podobne do faz powstawania Zamościa

²Szajnocha K., *Pisma*, Kraków, 1887. – t.2, s.14-16;

(rozpoczęcie od budowy zamku w Zamościu w 1579 roku, w Żółkwi w 1595 roku, szybkie poszerzenie programu inwestycji o organizację ośrodka miejskiego). Spoglądając na plan podziału przestrzeni miejskiej w Żółkwi, możemy także dopatrzeć się jego podobieństwa do planu Zamościa»³.

Badacze dziejów architektury na ziemiach polskich, sugerują także, że rozwinięcie i plan podziału przestrzeni miejskiej w Żółkwi, mógł być konsultowany przez architekta i budowniczego Zamościa, Włocha Bernarda Morando, lub też powstawał on przy jego aktywnym udziale. Jak stwierdził J.Kowalczyk: «Stanisław Żółkiewski naśladował Jana Zamoyskiego w zakresie poczynań urbanistycznych i architektonicznych podejmowanych w Żółkwi»⁴.

Ślady wpływu Zamościa na życie miejskie i jego organizację w Żółkwi odnajdujemy w tekście przywileju lokacyjnego dla Żółkwi, wystawionego w Krakowie 22 lutego 1603 roku. Król Polski Zygmunt III nadał nowemu miastu i jego mieszkańcom przywileje i wolności, «*jakie posiadają Zamość i Szarogród*». Żółkiew otrzymała także taki sam czas zwolnienia od podatków państwowych, jaki nadano wcześniej ośrodkom ufundowanym przez hetmana Jana Zamoyskiego. Podobnie jak w Zamościu zorganizowane zostały władze miejskie Żółkwi (Rada Miejska – 4 rajców urzędujących, Ława sądowa – 7 ławników). Również poszczególne obiekty znajdujące się w Żółkwi wzorowane były na zamojskich. Najlepszym tego przykładem jest Kolegiata zamojska, będąca pod względem ideowo-architektonicznym, wzorem dla kościoła farnego w Żółkwi⁵.

Według J.Kowalczyka, kościół żółkiewski wzniesiony w latach 1606–1618, był budowany jako przyszła kolegiata i przy jego tworzeniu wzorowano się na kolegiacie zamojskiej. Autorem projektu świątyni w Żółkwi był Piotr Szczęśliwy, architekt lwowski. Po jego śmierci budowę kontynuował Ambroży Przychylny, autor cerkwi wołoskiej i kościoła bernardynów we Lwowie. Świątynia żółkiewska, podobnie jak Kolegiata zamojska obok funkcji religijnych, miała być także «Świątynią Zwycięstwa». Należy dodać, że w porównaniu z Żółkwią, gdzie do dziś zachowały się detale zewnętrzne, znamionujące wojenną i bohaterską sławę fundatora, w Zamościu wszystkie tego typu przedstawienia (panoplia i armatury) usunięto w latach 20 tych XIX wieku, podczas przebudowy m.in., Kolegiaty i innych obiektów, na polecenie Wielkiego Księcia Konstantego Pawłowicza, naczelnego wodza armii Królestwa Polskiego w latach 1815–1830⁶.

³Szczygieł R., *Związki Zamościa ze Lwowem i Żółkwią w okresie staropolskim*, w: *Dzieje gospodarcze. Współczesność. Zamojszczyzna. Prace ofiarowane prof. Ryszardowi Orłowskiemu w pięćdziesięciolecie pracy naukowej*, red. Ćwik W., Szymański Z., Zamość, 2002 [Zamojskie Studia i Materiały WSZiA, Nr 3], s.424-425;

⁴Kowalczyk J., *Kolegiata w Zamościu*, Warszawa, 1968. – s.188;

⁵Szczygieł R., op. cit. s.426;

⁶Kowalczyk J., *Kolegiata w Zamościu*, op. cit. s.97, 187;

Po wygaśnięciu hetmańskiej linii męskiej rodu Żółkiewskich, Żółkiew wraz z innymi dobrami odziedziczyła starsza córka Hetmana, Zofia (ok.1590-1634), zamężna za Jana Daniłowicza herbu Sas (1570-1628), dziedzica Oleska, późniejszego wojewodę ruskiego. W związku z tym, że Jan Daniłowicz rezydował głównie w Olesku, w zasadniczej mierze Zofia czuwała nad dalszą rozbudową i rozwojem Żółkwi. Szczególnie dbała o stan fortyfikacji tak miasta jak i zamku żółkiewskiego. Było to koniecznością w tym bardzo niespokojnym czasie. Gdy następny dziedzic Żółkwi, Stanisław Daniłowicz (ok.1611-1636), syn Jana, zmarł bezpotomnie w niewoli tureckiej, dawne dobra Żółkiewskich, tj. Żółkiew, Olesko i Podhorce, odziedziczyła Teofila Dorota (1607-1661), żona Jakuba Sobieskiego herbu Janina (1580-1646), wnosząc je w dom mężowski. Po owdowieniu Teofila Sobieska zarządzała całym majątkiem w imieniu małoletnich synów: Marka i Jana Sobieskich. W tragicznym dla Rzeczypospolitej roku 1648, Teofila Sobieska «*Pani na Żółkwi*», schroniła się do Zamościa i tam u schyłku tego roku spotkała się z synami Markiem i Janem, powracającymi z podróży do Niderlandów. Po śmierci Teofili i jej starszego syna Marka Sobieskiego, dziedzictwo z trzema wiekami zamkami w Żółkwi, Złoczowie i Pomorzanach, objął młodszy z synów Teofili, Jan Sobieski (1629-1696), przyszły hetman wielki koronny i król Polski od 1674 roku⁷.

Jan Sobieski otaczał niezwykłą czcią pamięć o wielkim pradziadku hetmanie Stanisławie Żółkiewskim, który w jego oczach stał się symbolem najwyższych wartości żołnierskich, patriotycznych i obywatelskich. Komnaty zamku w Żółkwi, które kiedyś zamieszkiwał hetman, pozostały nienaruszone, w takim stanie, w jakim były za jego życia. Znajdowały się w nim nie tylko rzeczy osobiste, zbroja i broń, ale i buława, ofiarowana Żółkiewskiemu przez papieża i skrwawione szaty poległego pod Cecorą bohatera. Nad skromnym łóżkiem paliła się bezustannie lampa przed obrazem Matki Boskiej Częstochowskiej, którą to lampę wdowa po Żółkiewskim kazała zapalić po wykupieniu zwłok męża od Turków⁸.

Po śmierci Jana III Sobieskiego, Żółkiew przeszła w ręce jego synów: Konstantego Władysława i Jakuba Ludwika Sobieskiego. Wraz ze śmiercią tego ostatniego w 1737 roku skończył się okres świetności Żółkwi. Całość dóbr żółkiewskich złożonych z 11 miast oraz 140 wsi, odkupił ok. 1740 roku Książę Michał Radziwiłł «*Rybeńko*» (1702-1762) wojewoda wileński i hetman wielki litewski. Synowie i spadkobiercy wojewody wileńskiego: Książę Karol Radziwiłł «*Panie Kochanku*» i Hieronim Radziwiłł, zadłużając miasto i włości żółkiewskie, doprowadzili do wystawienia ich na licytację. Miasto zostało sprzedane w 1787 roku.

⁷Baliński M., Lipiński T., *Starożytna Polska*, op. cit. s.76-77; *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych Krajów Słowiańskich*, Warszawa 1895 t. 14, s.820-821;

⁸Jaworski F., *O Żółkwi i jej dziedzicach*, Lwów 1903; Wójcik Z., *Jan Sobieski 1629-1696*, Warszawa 1994 s.397-399;

Wtedy to Żółkiew przestała istnieć jako gniazdo rodowe wielkich i zasłużonych rodów polskich i stała się niewielkim powiatowym ośrodkiem z czasem miasteczkiem nad granicznym między zaborem austriackim i rosyjskim⁹.

Żółkiew należała w XVII i XVIII stuleciu do najefektowniejszych miast na terenie Rusi Czerwonej po Lwowie, Przemyślu czy Jarosławiu. Miasto podpadło po I rozbiorze Polski w 1772 roku i przez cały praktycznie XIX wiek, w początkach XX stulecia i w okresie lat 1918–1939 pozostało w pamięci jako zadbane i schludne, wabiące liczbą zachowanych i znajdujących się w dobrym stanie, zabytków przeszłości. Dewastacja, która nastąpiła w czasie II wojny światowej, przedłużyła się na pierwsze lata powojenne. Ówczesna degradacja miasta wyraziła się także w zmianie nazwy z Żółkwi na Nestierow i izolacji od świata zewnętrznego. Dopiero po roku 1991 sytuacja się zmieniła. Przywrócono miastu dawną, historyczną jego nazwę oraz dzięki systematycznym badaniom i pracom architektoniczno konserwatorskim przywraca się dawny blask rodowej siedzibie Żółkiewskich.

Pierwszymi, skromnymi opracowaniami do dziejów miasta Żółkwi i jego zabytków, była seria artykułów w czasopismach: lwowskich («*Rozmaitości*» – dodatek kulturalno-literacki do «*Gazety Lwowskiej*», wydawany w latach 1817–1848 i 1854–1859 i «*Lwowianin*» – tygodnik później miesięcznik, wydawany w latach 1835–1842 we Lwowie), w szerszym obiegu galicyjskich («*Galizia*» – czasopismo niemieckojęzyczne) oraz ponad zaborowych («*Przyjaciel Ludu*» – wielkopolski tygodnik popularnonaukowy, wydawany w Lesznie w latach 1834–1849). Artykuły z tych czasopism pochodzą z lat 1831 i 1837–1849. Uzupełnieniem, bądź też powtórzeniem niektórych informacji zamieszczonych w prasie było opracowane w «*Starożytnej Polsce...*» Michała Balińskiego i Tymoteusza Lipińskiego, hasło: «*Żółkiew*», opublikowane w tomie drugim tego wydawnictwa w 1845 roku¹⁰.

Najbardziej znaczącymi w XIX stuleciu opracowaniami dotyczącymi Żółkwi były jednak artykuły i monografie Sadoka Barącz (1814–1892), ormianina z pochodzenia, historyka-amatora, folklorysty a także członka zgromadzenia OO. Dominikanów w Podkamieniu k Brodów na Podolu (od 1835 roku). Był on także od 1858 roku członkiem korespondentem Towarzystwa Naukowego Krakowskiego. S.Barącz był autorem wielu prac popularnych i przyczynków, dotyczących dziejów zgromadzenia OO. Dominikanów i miast na wschodnich kresach Rzeczypospolitej. Zajmował się także dziejami ormian na ziemiach polskich. W odniesieniu do Żółkwi, obok najważniejszej pracy zatytułowanej «*Pamiętki Żółkwi*» i wydanej po raz pierwszy we Lwowie w 1852 roku (drugie wydanie w 1877 r.), opublikował także zarys dziejów Dominikanów i Dominikanek w Żółkwi w swoim głównym dziele pt. «*Rys dziejów zakonu Kaznodziejskiego w Polsce*» (t. 1-2, 1861 r.) oraz w ramach

⁹Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych Krajów Słowiańskich, op. cit. s.822;

¹⁰Baliński M., Lipiński T., op. cit. s.601-607;

odpowiednich haseł w «*Encyklopedii Kościelnej*» (t. 2 i 4, Warszawa-Płock 1873). Warto dodać, że duża część prac S. Barącza, także dotyczących Żółkwi, zachowała do dziś wartość od strony wykorzystanych i opublikowanych przez badacza źródeł historycznych.

Kolejnym XIX wiecznym historykiem, zajmującym się m.in. Przeszłością rodowej «kolebki Żółkiewskich i Sobieskich», był Karol Szajnocha (1818–1868), pisarz, publicysta i historyk, reprezentant nurtu romantycznej historiografii polskiej, uważający siebie za ucznia Joachima Lelewela. Karol Szajnocha w swoich «*Opowiadaniach o Królu Janie*» (Kraków 1887), odnoszących się do dziejów rodu Sobieskich, wiele miejsca poświęcił siedzibie Żółkiewskich i Sobieskich w Żółkwi. W swoim dziele z 1887 roku tak pisał m.in., o genezie miasta Żółkwi: «*Pierwszą myśl do założenia miasteczka i zamku w Żółkwi dała mu [S.Żółkiewskiemu] coraz większa obawa napadów tatarskich i tureckich, wzmagająca się osobliwie od czasów Henryka Walezego, kiedy Turcy pogromieniem hospodara Iwonii, założyli obóz u progów Polski w Multanach. W kilka lat po tym wypadku wielki Zamoyski zaczął ku obronie Rusi budować twierdzę Zamość. W tyleż lat po Zamościu, hetman polny Żółkiewski, czciciel i wierny towarzysz zwycięzcy pod Buczyną, umyślił w tym samym celu zbudować warowny zamek w swoich Winnikach...*»¹¹. Podkreślał, więc K. Szajnocha znaczący wpływ, jaki na założenie miasta w Żółkwi miały związki fundatora z Hetmanem Janem Zamoyskim. Fundacja Żółkiewskiego wzorowana była, bowiem na Zamościu a wpływ koncepcji wypracowanej przez J.Zamoyskiego dla Zamościa i praktycznej jej realizacji, w wielu miejscach jest powtórzony i widoczny także w Żółkwi oraz czytelny do dzisiaj¹². Prace K.Szajnochy cieszyły się wielką poczytnością, tak ze względu na duży stopień patriotycznego zaangażowania, jak i ze względu na ich styl, na barwność i wyrazistość opisu.

Odmienny charakter posiada praca Aleksandra Czołowskiego (1865–1944), archiwisty i historyka (w latach 1906–1939 Dyrektora Zbiorów miejskich Archiwum i Galerii Narodowej we Lwowie), zatytułowanej «*Dawne zamki i twierdze na Rusi Halickiej*» (wyd. Lwów 1892), w której znajdujemy w odniesieniu do Żółkwi przede wszystkim charakterystykę militarną zamku i umocnień miejskich. A.Czołowski jako wybitny znawca zagadnień wojskowości Małopolski Wschodniej i Rusi, należał, obok Tadeusza Korzona i Karola Górskiego, do pionierów historii wojskowości polskiej. Spośród innych badaczy, pamiątki i ślady po pobycie i działalności w Żółkwi hetmana Stanisława Żółkiewskiego i Króla Jana III Sobieskiego, opisywali m.in., Stanisław Kozłowski («*Stanisław Żółkiewski, Kanclerz i Hetman koronny*», Kraków 1904) i Lucjan Tatomir (1836–1901), historyk, popularyzator wiedzy i nauczyciel w Dublinach i Lwowie («*Ślady króla Jana III*», Lwów 1883). W drugiej połowie

¹¹Szajnocha K., *Pisma*, op. cit. s.16;

¹²Zob. Szczygieł R., op. cit. s.417-427;

XIX wieku ukazało się także szereg artykułów w prasie ukazującej się w zaborze austriackim i rosyjskim, a poświęconych dziejom i zabytkom Żółkwi. Szczególnie sporo materiałów publikował krakowski «Czas», warszawski «Tygodnik Ilustrowany» i we Lwowie «Gazeta Lwowska»¹³. Poza tym pojedyncze artykuły zamieszczały: «Dziennik Literacki» – czasopismo ukazujące się w latach 1852–1870 we Lwowie (od 1857 roku jako «Dziennik Literacki i Polityczny»), «Przyjaciel Domowy» – tygodnik gospodarczy, wydawany w latach 1851–1886 we Lwowie, oraz «Rocznik Samborski» i «Gazeta Narodowa» – lwowski dziennik społeczno-polityczny, wydawany w latach 1848 i 1862–1915¹⁴.

Początek XX wieku przyniósł szereg nowych prac poświęconych Żółkwi, zarówno syntetycznych jak i monografii, dotyczących m.in., architektury miasta i jego zabytków. Na owe czasy podstawowe znaczenie posiadają monografie i studia: Jana Zubrzyckiego, profesora Politechniki Lwowskiej («*Żółkiew. Opis zabytków. Studium architektoniczne*» Kraków 1901), Franciszka Jaworskiego («*O Żółkwi i jej dziedzicach*» Lwów 1903 i «*Przewodnik po Lwowie i okolicy*» Lwów 1907), Mikołaja Niedźwieckiego («*Z przeszłości Żółkwi*» Lwów 1908), a także: popularne studium Franciszka Gawelka, pt. «*Żółkiew*», napisane jeszcze przed wybuchem I wojny światowej, a opublikowane w częściach w roczniku czasopisma «*Ziemia*» (R. V, 1914 r.) i opracowanie monograficzne kolegiaty żółkiewskiej pt. «*Objaśnienia obrazów historycznych kościoła żółkiewskiego*» (Lwów 19050, związane tematycznie z wcześniejszą pracą zatytułowaną «*Kościół farny w Żółkwi jego dzieje i pomniki*» (Lwów 1869).

Podsumowaniem XIX wiecznego stanu wiedzy na temat przeszłości Żółkwi i powiatu żółkiewskiego, stało się hasło «*Żółkiew*» w «*Słowniku Geograficznym Królestwa Polskiego i innych Krajów słowiańskich*» (t.14, Warszawa 1895, s.817-822). Natomiast już w niepodległej Polsce ukazały się obszernie monografie Żółkwi, stanowiące podsumowanie dotychczasowej wiedzy o mieście, jego mieszkańcach i zabytkach historycznych Żółkwi. Autorem pierwszej z wymienionych monografii («*Zamek w Żółkwi. Studium historyczno-architektoniczne*», Lwów 1933), był Marian Osiński (ur.1883), profesor Politechniki Lwowskiej, a także Prezes Towarzystwa Opieki nad Zabytkami we Lwowie i m.in. także projektant odbudowy zamku w

¹³Kolegiata Żółkiewska // «Czas», 1862 Nr 54; Nagrobki Żółkiewskich w żółkiewskiej Kolegii-
cie, // „Czas”, 1862 Nr 181; Sprawozdanie z wycieczki archeologicznej do Żółkwi // «Czas», 1862,
Nr 103; Z wycieczki do Żółkwi, // «Czas», 1862 Nr 191; Grobowiec Stanisława i Jana Żółkiewskich w
Żółkwi // «Tygodnik Ilustrowany» I, 1863, t.7 s.187; Kościół farny w Żółkwi // Dodatek do «Gazety
Lwowskiej», 1868, Nr 1-10; Uroczystości Jubileuszowe w Żółkwi, «Gazeta Lwowska», 1883, Nr 207;

¹⁴Trzy akta dotyczące się bożnicy w Żółkwi // «Dziennik Literacki», 1862, Nr 61-62; Góra Horaj pod
Żółkwią, // «Przyjaciel Domowy», 1862, s.266; Przejazdźka do Żółkwi p. Zawadzkiego // «Rocznik
Samborski», 1884, t.7, s.40; Przywilej Jana III nadany Żydom w Żółkwi na założenie bożnicy // «Ga-
zeta Narodowa», 1883, Nr 174;

Żółkwi. Kolejna monografia zatytułowana «*Żółkiew*», której autorem był E.Hay, opublikowana została w 1936 roku w Żółkwi. Praca ta zawiera m.in., bardzo cenną bibliografię publikacji dotyczących miasta w tym także zestaw prac opublikowanych w XIX i XX wieku w językach obcych¹⁵.

Prace badaczy polskich okresu międzywojennego odnoszące się do Żółkwi, stanowią i dzisiaj nieocenioną pomoc przede wszystkim w rekonstrukcji wyglądu i odtwarzaniu planów zabytkowej zabudowy miasta i poszczególnych jego obiektów, na czele z zamkiem żółkiewskim i zabudową mieszczańską w obrębie, również w części zachowanych, murów obronnych.

¹⁵Feduszka J., *Żółkiew w opracowaniach historycznych w XIX i początkach XX wieku* // Zamojski Kwartalnik Kulturalny, 2004, Nr 1-2, s.109-111.

Богдана ПЕТРИШАК
молодший науковий співробітник
відділу використання інформації
ЦДІАУ у м. Львові

ЛИСТИ ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ІСТОРІЇ МІСТА ЖОВКВИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVIII ст.

Історія міст як напрямок історичних досліджень поволі набирає свого розвитку і поширення серед інших векторів історичної науки. Містознавчі розвідки виконуються по окремих регіонах країни (Волинь, Галичина), містах і містечках (Львів, Дрогобич), різноманітних проблемах міського життя (політичні, економічні, культурні питання) тощо.

Джерелами до таких досліджень стають переважно актові та описово-статистичні джерела, натомість поза увагою дослідників залишаються матеріали особового походження. Особливо варто звернути увагу на такий репрезентативний та інформативний вид джерел, як епістолярій. Попри певні особливості, пов'язані з суб'єктивізмом авторів листів, який необхідно враховувати, листи містять цінний матеріал для досліджень різних сфер міського життя, адже відзначаються полівалентністю, відвертістю й безпосередністю авторів, насиченістю прикметами часу. Епістолярні джерела допомагають історикові глибше вжитися в епоху, спостерігати дрібні деталі повсякденного життя. Листи відзначаються швидкістю «реагування» на події, що відбуваються у соціумі та є фактом відвертої поведінки людини.

Серед архівних матеріалів Центрального державного історичного архіву України у Львові знаходиться фонд 132 (Колекція листів державних, громадських та церковних діячів України, Польщі та інших країн), в якому міститься листування різних осіб з Жовкви, присвячене тим чи іншим фрагментам життя міста.

Всього проаналізовано 29 листів, написаних 18-ма адресатами. Крайні хронологічні межі охоплюють 1641–1738 рр. Серед адресатів були як відомі історичні особи, такі як польський коронний гетьман Станіслав Жолкевський, коронний канцлер Анджей-Станіслав Залуський, коронні підканцлери Міхал

Радзейовський та Ян Гнінський, коронний маршалок Юзеф-Карл Любомирський, познанський воєвода Станіслав Малаховський, так і руські воєводи Марек Матчинський та Якуб Собеський, його дружина Теофілія, дружина краківського воєводи і великого коронного гетьмана Адама-Миколая Синявського Ельжбета Синявська. Також жовківськими справами цікавилось духовенство: кардинал Дардаквен, львівський канонік Станіслав Усман, секретар королівської канцелярії священник Духновський. Участь у вирішенні важливих питань міського життя приймали белзький ловчий Миколай Глоговський, купець Соломон Левкович, львівський війський Олександр-Казимир Орховський, Єжи Осовський. Частина досліджуваного епістолярію опублікована, однак комплексно вони не досліджувалися.

Зазначимо, що серед сюжетів, які розвивалися авторами листів, найбільшу увагу приділено політичним питанням, зокрема, таким, як захист польських земель від орди, переговорах з венеціанським, турецьким і татарським послами, особливо наголошується на негайній передачі політичних новин. Кілька листів присвячено королівському двору в Жовкві, зокрема, його фінансовому забезпеченню, нормальному сполученню (ремонт доріг, впорядкування жовківського Ринку та прилеглих вулиць). Решта листів тією чи іншою мірою стосується справ самого міста Жовкви, наприклад, охорона прав жовківських купців, ремісників і міщан, врегулювання майнових суперечок шляхти, духовенства, етнічних громад міста. Церковна проблематика представлена справами з львівським архієпископом Станіславом Гроховським та переданням жовківському костелу кількох срібних ритуальних предметів. Цікавими є факти відрядження до Львова жовківського ката для виконання його професійних обов'язків та донесення про втечу з місцевої в'язниці трьох в'язнів.

Загалом комплексне дослідження листів поряд із залученням інших видів джерел дозволить знайти відповіді на багато питань, що виникають перед дослідниками історії міст.

Михайло КУБАЙ
*заступник директора
з науково-реставраційної роботи
Державного історико-архітектурного
заповідника у м. Жовкві*

БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ І ЖОВКВА

Цього року Україна відзначає видатну подію – 360 років з початку Визвольної війни під проводом гетьмана Богдана Хмельницького. Про нього, засновника Української держави у XVII столітті написано величезну кількість книг і статей, переважна більшість з яких стосується оцінювальних суджень. І не так вже й багато є праць, безпосередньо присвячених дослідженню життя та діяльності великого гетьмана. До цього часу біографія засновника нашої держави має суттєві прогалини, заповнені припущеннями і гіпотезами, чимало сторін його діяльності вивчено поверхово, а духовно-етична сторона його життя, здається, зовсім не досліджувалася.

Саме частина біографії Богдана Хмельницького від народження до початку повстання у 1648 році є найменш дослідженою. Адже у 1648 році йому було вже 53 роки – в ті часи це майже ціле життя; відбулося багато доленосних подій життя, сформувався його характер. Нам невідомо, як це відбувалося, під впливом кого і чого. Складність полягає в тому, що до наших днів дійшло дуже мало історичних джерел, які б дозволяли ґрунтовно дослідити цей період життя гетьмана. Ми також мало знаємо, які ключові риси характеризували духовну сторону його особистості, як протиріччя уживалися в ньому, і які глибинні мотиви керували його поведінкою в різний час.

Це важливі питання, відповідь на які допоможе нам не лише отримати правдивий портрет видатного сина України, а й краще та повніше усвідомити себе як народ, свідомість і самобутність якого творили такі особистості.

Серед цих питань для нас, мешканців Жовкви, особливий інтерес викликають питання походження Богдана Хмельницького, місця його народження та його дитячих років. Адже місто Жовква (до речі, ровесник гетьмана) знаходиться в числі кількох претендентів на місце його народження і дитинства. У 1995 році, в трьохсоту річницю від дня народження гетьмана, в Жовкві на замковій башті навіть був встановлений барельєф з дещо загадковим написом

«Гетьману України Богдану Хмельницькому від земляків». Підтвердження (чи заперечення) цієї дуже вірогідної гіпотези матиме для нас дуже велике значення. У місті ще не втрачені місця і німі свідки цих можливих подій (хоч можуть бути втрачені в недалекому майбутньому). Встановлення місця народження засновника нашої держави матиме важливе значення для всього нашого народу. Воно може прояснити багато неясних сторінок з життя гетьмана. Хоч багато людей, серед яких є й дослідники, не задаються такими питаннями: для них є очевидним, що син чигиринського полковника і підстарости, власника Суботова Михайла Хмельницького повинен був народитися там, в Суботові або Чигирині.

Проте, багато істориків подають й інші гіпотези про місце народження Богдана Хмельницького: Переяслав, Черкаси, а також село Туринка у Жовківському районі, і, навіть, Київ (остання гіпотеза будується лише на співпадінні прізвища якогось київського міщанського роду і абсолютна більшість істориків її відкидає).

Ми сподіваємося, що сьогоднішня конференція і публікація її матеріалів якщо не прояснить малодосліджених фактів і припущень в біографії гетьмана, то дасть певний поштовх і напрямки новим дослідженням.

Автор цього матеріалу не історик і не дослідник життя та діяльності Богдана Хмельницького, – ніколи цим спеціально не займався. По роду своєї діяльності протягом багатьох років автору довелося часто стикатися з історичними фактами і повідомленнями, які стосуються життя і діяльності Богдана Хмельницького у пов'язанні з нашим містом. У зв'язку з цим організатори конференції попросили представити місцеве бачення жовківської версії про місце народження і дитинства на розгляд істориків та дослідників.

Подані нижче кілька обґрунтованих припущень, які будуються на фактах з біографії його батька Михайла Хмельницького, є, на нашу думку, дуже вірогідними і вартими детальніших досліджень, хоча, з віднайденням нових джерел, вони можуть виявитися і помилковими.

Важливе значення для прояснення окремих сторінок з біографії гетьмана має походження його батька Михайла Хмельницького. Вихідним пунктом до встановлення цього є свідчення про шляхетське походження Михайла Хмельницького. Воно підтверджується застосуванням до нього процедури баніції (вигнання) та інфамії (знеславлення), його правами на відповідні посади, які він займав у житті, ближчими стосунками Хмельницьких із Жолкевськими та Собеськими, а також заявленими сином правами на користування власним гербом. В такому випадку прізвище шляхтича, як правило, безпосередньо пов'язане з власним родинним поселенням і походить від нього. І.Крип'якевич писав, що Михайло Хмельницький походив з села Хмельник на Перемишльській землі.

Інші історики припускають там ще інші поселення – Хмелєв, Хмелів, Хмельний чи Хмелівка.

Ґрунтуючись на свідченнях про близьке знайомство Хмельницьких з Жолкевськими і Собеськими та їх сусідство, а також на переконаннях наших польських колег щодо походження Михайла Хмельницького, можна сказати, що найбільш вірогідним є село Хмель, яке лежить в 20 км на південний схід від Любліна (одне з трьох сусідніх сіл під назвою Хмель, з яких більше село Хмель-І є на картах М 1:300000 та атласах автомобільних доріг). В тому ж південно-східному напрямку в 15 км від села Хмель знаходиться село Собеська Воля (з якого походить рід Якуба Собеського, батька короля) і ще за 7 км – село Жулкевка (з якого походить рід Станіслава Жолкевського, батька коронного гетьмана і канцлера, засновника Жовкви). Село Хмельник, яке, можливо, мав на увазі І. Крип'якевич, знаходиться набагато далі від зазначених сіл, у 18 км на захід від Любліна, і через його віддаленість від Жулкевки на 50 км є менш імовірним селом Михайла Хмельницького.

Постійне проживання ж Михайла Хмельницького в Дикому Полі (походження його із Наддніпрянщини) і переїзд звідти на службу до Жолкевських, на наш погляд, є малоімовірним з огляду на прив'язаність до якогось власного господарства, віддаль, різницю віросповідань, незнайомство і відповідальність посади при дворі Жолкевського. І Суботів тоді ще не міг належати йому. Найранішою датою володіння Хмельницькими цим хутором, як буде підтверджено нижче, може бути лише 1606 рік (що відповідало б зазначеним у відомому королівському привілеї від 1646 року 40 років володіння хутором Хмельницькими, – хоча ця цифра може бути дещо перебільшеною). Більшість істориків стверджують про 1616 рік як початок володіння Хмельницьким Суботовим.

Вказівки про конкретні місця народження Михайла Хмельницького дають можливість пошуку даних про нього в історичних метричних книгах у Польщі, де вони більш збережені, ніж в Україні.

До речі, суперечки істориків про те, що Богдан Хмельницький не був шляхтичем, могли виникнути на тих підставах, що за тодішнім правом він не міг бути шляхетного стану через те, що його матір'ю була не шляхтянка, а козачка, а також тому, що його батько формально втратив шляхетний стан внаслідок баніції та інфамії.

Щоб полегшити завдання дослідження можливих місць народження самого Богдана Хмельницького важливо дати наступну відповідь, де в той час могла перебувати його сім'я: на сході чи на заході України. Для цього продовжимо аналіз відомих і маловідомих фактів з біографії його батька.

Як пише Венеціанський посол Альберто Віміна про Богдана Хмельницького, його батько Михайло Хмельницький був підданий баніції і перед

приїздом до Жовкви перебував або у Литві, або у Наддніпрянській Україні. І перша, і друга знаходяться досить далеко від Жовкви. А отримати пропозицію служби при дворі у Винниках (Жовкви) Михайло Хмельницький міг лише при особистій зустрічі з гетьманом Станіславом Жолкевським. Така зустріч була більш ймовірною у Наддніпрянській Україні тому, що в обов'язки гетьмана Жолкевського входив захист саме південно-східних рубежів Речі Посполитої і в ті роки він був постійно зайнятий обороною їх від татарських нападів та повстань низових козаків. Близьке сусідство родин та знайомство Жолкевських і Хмельницьких, а також посилення небезпечної напруги в Наддніпрянській Україні, напевне, послужили важливими обставинами прийняття Михайла Хмельницького (до речі, незважаючи на ганебну баніцію) на службу досить високопоставленою особою у дворі – сотником приватного війська гетьмана. Приймала його на службу Регіна Жолкевська, дружина гетьмана, у відсутність гетьмана, у 1594 році. І, як видно із скупих історичних відомостей, Михайло Хмельницький невдовзі став довіреною особою і близьким другом родини Жолкевських.

Щодо обставин одруження Михайла Хмельницького на Агафії (Анастасії Федорівні), козачці з Переяславщини, то можна припустити, що зустрів він її на Наддніпрянщині (в Переяславі) до зустрічі з Жолкевським у 1594 році (або уже на службі у нього), і, отримавши постійне місце служби та проживання у Винниках (Жовкви), одружився з нею на початку 1595 року. Ця ймовірна дата одруження визначається також датою народження сина в кінці 1595 року (як правило, в ті часи у молодого здорового подружжя дитина народжувалася через 9 місяців після шлюбу).

Як впливає з вище сказаного і буде підтверджено нижче, в час народження сина у 1595 році молода сім'я Михайла Хмельницького не могла проживати на сході України, а знаходилася на заході, при дворі гетьмана Станіслава Жолкевського, де Михайло був на відповідальній постійній службі.

Тут необхідно прояснити також місце перебування двору гетьмана Жолкевського в кінці 1595 року, адже існує версія про місце народження Богдана Хмельницького у селі Туринка неподалік Жовкви. Ця версія ґрунтується на відомостях про те, що батько гетьмана Станіслава Жолкевського до отримання в 1550 р. у подарунок від львівського судді Андрія Висоцького кількох сіл з центром у селі (містечку) Винники (тепер Жовква), мав у державі (користуванні) від короля село Туринку і проживав там у невеликому дворі.

Ми вважаємо, що отримання у власність кількох сіл із центром у досить багатому містечку, яке мало два млини, частково муровану забудову і непогано укріплений оборонний двір, послужило безумовною підставою переїзду у власний двір у Винники з орендованого двору у Туринці ще задовго до 1595 року.

Крім того, у 1594 році Жолкевським було прийнято рішення про будівництво великого мурованого замку і оборонного міста у Винниках та розпочато підготовчі роботи. Існує лист Станіслава Жолкевського до дружини Регіни того часу, в якому йде мова про будівництво замку на протилежному березі ставу (давній Винниківський двір стояв на західному березі, новий замок і місто закладено на східному березі Середнього ставу у Винниках). Грандіозні роботи з будівництва замку і міста розгорнулися у 1595 році. В цьому ж році народився, ймовірно, тут, у Винниківському дворі також майбутній гетьман України. Нове місто, закладене Станіславом Жолкевським на території села Винники, у 1603 році отримало Магдебурзьке право і назву Жовква (польською Жулкев). Село Винники, яке зберігало при місті власне самоврядування до 1939 року, сьогодні є частиною міста Жовква.

В покійної Наталії Полонської-Василенко (відомого історика), як мені розповідали, є згадка про те, що вона бачила історичний документ, який свідчить, що малий Богдан Хмельницький ходив до братської школи при церкві Різдва Христового у Жовкві.

Наступною важливою датою в біографії Богдана є дата його переїзду із Жовкви.

Основні роботи з будівництва замку були закінчені у 1605 році і тоді ж двір Жолкевського переселився в новий замок (ця дата підтверджується численними історичними відомостями і подіями з історії міста). Відомо, що в цей же рік гетьман робив велике весілля – видавав старшу дочку Софію заміж за воєводу Яна Даниловича з Олеська. Відомо також, що невдовзі після весілля, можливо ще у 1605 або на початку 1606 року, в Олесько переїхала також і сім'я Михайла Хмельницького. Підтверджується цей факт, зокрема, листом Софії Жолкевської до батька з наполегливим проханням відправити в Олесько Михайла Хмельницького. З переїздом в Олесько Михайло Хмельницький був поставлений на посаду управителя майном Даниловичів.

Невдовзі після шлюбу, у 1606 році Ян Данилович за протекцією тестя стає Корсуньським і Чигиринським старостою та призначає там підстаростою свою довірену людину – Михайла Хмельницького. Окрім старости, посаду підстарости та інші державні посади у старостві в той час могли займати лише особи, які постійно проживали у даній місцевості. Тому слід вважати, що сім'я Хмельницьких переїхала на проживання у Чигирин зразу ж у 1606 році. Відомо, що Михайлові Хмельницькому доводилося дуже активно попрацювати на укріплення східних рубежів королівства, – ним було закладено кілька оборонних поселень на річці Тясмин. А у 1616 році, можливо, навіть у тому ж 1606 році, як впливає з королівського привілею 1646 р. на підтвердження прав Хмельницьких на хутір і землі, Хмельницький стає власником хутора Суботів (історики пишуть про заснування Суботова у 1616 р.).

Тут варто наголосити на тісних і тривалих стосунках Хмельницьких із Жолкевськими, бо це важливо і для розуміння подій того часу, і для підтвердження місць перебування Хмельницьких. По-перше, надання йому Жолкевським і Даниловичем відповідальних посад уже свідчить про високу ступінь довіри і її виправдання. Запрошення на навчання сина Богдана з Чигирина до заснованої Жолкевським у 1608 р. єзуїтської колегії у Львові також не випадкове. Є деякі свідчення про неодноразове відвідання Жовкви Богданом Хмельницьким до 1620 року. Важливим свідченням цих близьких стосунків є участь батька і сина Хмельницьких у завідома програшному поході Жолкевського у Молдавію проти наступу турків у 1620 році. Для відсічі наступаючим турецьким військам 73-річний Станіслав Жолкевський, тоді вже канцлер королівства, з почуття обов'язку змушений був особисто вирушити на зустріч із загоном чисельністю лише 7 тисяч солдат (більше зібрати йому не вдалося). В числі їх прийшли на допомогу йому в цю критичну годину також батько і син Хмельницькі, можливо із загоном козаків із Чигирина. В тій битві на Цецорі героїчно поліг в бою Станіслав Жолкевський, а обидва Хмельницькі і син Жолкевського Ян поранені потрапили в турецький полон. Досі історики вважали, що Михайло Хмельницький тоді загинув, але недавно знайдений Б.Возницьким лист свідчить про наміри Даниловича обміняти полоненого знатного турка Абдурахмана на Михайла Хмельницького.

Підсумуємо сказане. Якщо датою народження Богдана-Зеновія Хмельницького дійсно є 1595 рік (27 грудня), то можна стверджувати, що в цей час він не міг народитися на сході України (в Суботіві, Чигирині, Переяславі чи Черкасах), і найбільш вірогідним місцем народження гетьмана є місто Жовква, де він при дворі гетьмана Станіслава Жолкевського міг провести також 10 років свого дитинства.

Необхідно сказати ще кілька слів про відношення нас, українців, до самої особи Богдана Хмельницького. Важко знайти в нашій історії іншу таку видатну постать, про яку написано і сказано стільки протилежних суджень. Хоча відійшли в минуле звинувачення в найгірших людських рисах, навіть в бусурманстві і єзуїтстві, хоча переважає належне визнання його ролі і заслуг, все ж обливання брудом і прикрі звинувачення у зраді час від часу стрічаються. Тому нам потрібно глибше його пізнати, зрозуміти і віддати йому належне.

Для кращого розуміння важливими є не стільки оцінювальні судження істориків і дослідників, а свідчення про те, яким його в той час бачили очевидці і сучасники, як сприймав його простий народ, що відчувала душа народу. Саме ці безпосередні, щирі, живі враження є дуже цінними.

Як справедливо сказав про Хмельницького один з його сучасників: «Великотрудним і великопечальним було його життя».

Те, що Хмельницький зробив в той складний і дуже жорстокий час, вимагало величезного, часом надлюдського напруження сил і, безумовно, таланту до цього від Бога. Різностороння обдарованість і високі позитивні риси характеру уживалися в ньому із спалахами гніву; велика самопожертва, доброта і навіть м'якість, і в той же час – рішучість, твердість, запальність і навіть жорстокість.

Литовський канцлер Альбрехт Станіслав Радзивіл писав, що Богдан Хмельницький тримав всіх русинів у такому послуху, що вони були здатні на все лише за одним його помахом.

«Війни жодної зі своїми не мав і мати не буде, бо всі його як Бога шанують» – писав ротмістр Стефан Чарнецький на початку 1650 р.

Маємо слова тодішнього митрополита Київського Косіва і патріарха Константинопольського Паїсія, багато інших свідчень, в тому числі і людей з ворогуючого табору, що усі признавали в ньому судженого володаря Русі, рятівника народу, вважали його новим Мойсеєм, який визволив народ з неволі. Більше на жодного з козацьких отаманів так не казали. Хоч справжнє ім'я його Зіновій, називали його Богданом, Богом Даним. Корилися і шанували його як Бога.

«Так вважала собі Русь, що той Хміль Богом даний, що то від Бога даний для їхнього визволення» – писав один із польських шляхтичів у 1652 р.

Хмельницький з часом сам це добре відчував і усвідомлював свою місію, коли в лютому 1649 року перед онімілими королівськими послами говорив: «Правда то є, що я – лихий і малий чоловік, але мені то Бог дав, що я є єдиновладцем і самодержцем Руським... Тепер уже час минув. Я вже доказав, про що ніколи не мислив, докажу й далі, що задумав: виб'ю з лядської неволі народ весь руський. А що до цього за шкоду і кривду свою воював, тепер воювати буду за віру православну нашу... Тепер досить достатку в землі і князівстві своїм по Львів, Холм і Галич».

Невідомий автор «Історії Русів» писав: «Таких людей Провидіння Боже віками тільки породжує в людстві для особливих його намірів і призначень. Він, мавши незвичайний розум, був вельми добродушний і справедливий, у справах національних – досконалий політик, а на війні – безстрашний і заповзятливий вождь... Отчизну свою і народ так любив, що спокоєм своїм, здоров'ям і самим життям завжди йому жертвував без найменшого нарікання. Словом сказати, був найліпший у народі верховний начальник, а у війську безприкладний вождь».

Видатному польському історикові Л.Кубалю належить дуже стисла і містка характеристика постаті Богдана Хмельницького: «Простір його володарювання мав звідусіль відкриті кордони. Не розпоряджався він, як Кром-

вель, вишколеною інтелігенцією й засобами старої потужної держави; забезпечення війни, фінанси, громадське господарство, адміністрація, відносини з сусідніми державами – все це треба було створювати, все лежало на його голові. Мусив сам відбирати й навчати людей, вникати в найменші дрібниці. І якщо його військо не вимерло з голоду, якщо мало зброю, гармати, амуніцію, добрих шпигунів і зручних агентів, якщо йому ніколи не бракувало грошей, то це його особиста заслуга, якій йому можна було позаздрити, і то не лише у нас, у Польщі. Бо ця людина під будь-яким поглядом надзвичайних масштабів, переростала людей високообдарованих до таких меж, що входила в сфери, яких не можна охопити. Про нього можна сказати, що народився володарем: умів приховувати свої наміри, у вирішальних хвилинах не вагався – всюди могутня воля і залізна рука... Не існувало такого важкого становища, з якого б не зумів вибратися з користю для себе... Був подібний до холодної безодні [вод], яка залишається непорушною, хоча на її поверхні шугають найбільші хуртовини».

Дуже цінне свідчення дає Антіохійський архидиякон Павло Алеппський, який влітку 1654 р. зустрічався з Б.Хмельницьким: «Цей Хмель – літня людина, але щедро наділений дарами щастя: нелукавий, спокійний, мовчазний, не цурається людей; всіма справами займається сам особисто, в міру їсть і п'є, і одягається... Всякий, хто побачить його, дивом здивується і скаже: «Так ось він, цей Хмель, слава і ім'я якого рознеслися по всьому світі. Як нам переказували, у французьких землях складали в похвалу йому поеми та оди на його походи, його війни з ворогами віри і його завоювання... Якщо траплялося, що хтось приходив до нього із скаргою під час обіду або звертався до нього з промовою, то він звичайно говорив потихеньку, щоб ніхто не чув: такий постійний у них звичай».

Про зовнішність і характер Богдана Хмельницького сучасник посол Венеціанської республіки Альберт Віміна, що бував в Україні, писав, що «на зріст він скоріше високий, ніж середній, широкий у костях, сильної будови. Мова його і спосіб керування показують, що він має зрілий і проникливий розум... У поведінці він м'який і простий і тим викликає до себе любов козаків, але, з другого боку, держить їх в дисципліні суворими карами».

В літописі Г.Грабянки читаємо: «Це була людина воістину варта звання гетьмана. Він не боявся біди, у найтяжчому становищі не втрачав голови, не боявся найтяжчої роботи, був міцним духом; з однаковою мужністю зносив мороз і спеку, їв і пив не скільки хотів, а скільки можна було, ні вдень, ні вночі не знемагав від безсоння, а коли справи і труд воїна зморювали його, то він спав невеличку крихту часу і спав не на коштовних ліжках, а в постелі, що до лица воїна. Лягаючи спати, не думав, як би знайти тихий куточок, а вкладався по-

серед військового гамору; одягався він також як і всі інші, мав коней і зброю не набагато кращу, ніж в інших. Не раз його бачили, як, укритись військовим плащем, знеможений, він спав посеред сторожі. Він завжди першим кидався у бій і останній повертався з битви».

Нам, врешті, необхідно навчитися поважати самих себе, знати, розуміти і віддавати належне великим синам і дочкам нашого народу, які незмірно послужили йому.

Поставмося ж з вдячністю і співчутливим серцем до їх подвигу.

Богдан ОМЕЛЬЧУК

молодший науковий співробітник відділу

«Золочівський замок»

Львівської галереї мистецтв

АРХІТЕКТУРНО-ЛАНДШАФТНІ ВПОДОБАННЯ МАРІЇ-КАЗИМИРИ д'АРКУЇН ТА БУДІВЕЛЬНІ НОВОВВЕДЕННЯ В ОБОРОННИХ ЗАМКАХ-РЕЗИДЕНЦІЯХ ГАЛИЧИНИ ОСТАННЬОЇ ТРЕТИНИ XVII ст.

Марія-Казимира-Луїза де Гранж д'Аркуїн (Marie Casimire Louise de La Grange d'Arquien) (28.06.1641– 30.1.1716), більш znana у Речі Посполитій як *Марисенька (Marysieńka)*, прибула до цієї країни у складі свити принцеси Марії-Людовіки Гонзаги Неверської (1611–1667), дружини (від 1646 р.) короля Владислава IV Вази (1595–1648), яка роком після смерті цього володаря пошлюбила його ж брата – короля Яна II Казимира (1609–1672)¹.

Нелегко стверджувати, чи насправді Марія-Казимира була шляхетного неверського походження, позаяк у французькій володарській резиденції Версаль її називали то дочкою капітана французької королівської гвардії та монаршої гувернантки, то, пліткували, начебто дівчинка була плодом позашлюбного зв'язку самої королеви та її фаворита Конде. Так чи інакше, але у п'ятирічному віці Марії-Казимирі довелося покинути Францію. Тоді, певна річ, їй не могло прийти на гадку, що у недалекому майбутньому вона особисто посяде трон польської королеви, а у наступні століття у Галичині про неї складатимуть легенди та перекази.

Кохання в усі часи оповите ореолом романтичності. Та, схоже на те, що воно повсякчас має пройти крізь тернище випробування. Емоційно-піднесене почуття, що спалахнуло у 1656 р. у стінах Варшавського королівського палацу між красунею Марією-Казимирою, якій щойно минуло 15 років, та двадцятисемирічним Яном Собеським (1629–1696), залишилось між ними пожиттєво. А втім, подружжям їм судилося стати не одразу, бо двома роками пізніше Марія Казимира була видана заміж за іншого. Життя з хворим подагрою та алкоголізмом князем

Яном Замойським, мабуть, було нестерпним. Короткотривалі зустрічі з Яном Собеським у Замості, безумовно, лише роз'ятрювали душу. Та, врешті-решт, підстаркуватого законного чоловіка Марії-Казимири доконав сифіліс, а невдовзі (1661 р.) скінчила свій земний вік Янова матір – Теофілія з Даниловичів, яка безапеляційно заперечувала можливість одруження любого сина з чужинкою.

Шлюб Яна Собеського та Марії-Казимири таки відбувся 15 травня 1665 р. Вже у той час у Варшаві оповідували, що насправді ця залюблена пара таємно обвінчалася за сприяння Марії-Людівіки Гонзаги ще до похорону Яна Замойського. Тридцять наступних років подружнього життя Собеських були справді благополучними, незважаючи на те, що з їхніх чотирнадцятьох дітей виживе лише четверо. Ян Собеський стрімко підіймався службовими щаблями. У 1666 р. він був призначений польним гетьманом, а в 1668 р. – великим коронним гетьманом. Саме завдячуючи його майстерності воєначальника були здобуті блискучі перемоги над тридцятитисячною турецькою армією Гусейна-паші під Хотином (11.XI.1673 р.). Далі відбулася його коронація та тріумфальні перемоги над турецько-татарським військом Ібрагіма Шайтана під Журавном (24. IX.1676 р.) та 90-тисячною турецькою армією Кара Мустафи під Віднем (13. IX.1683 р.). Ці успіхи значною мірою забезпечили зміни, запроваджені Яном Собеським (королем від 1674 р.), передусім, в царині реорганізації та озброєння піхотинців. Так, королем було значно зменшено кількість пікінерів, а мушкетери отримали на озброєння короткі бердиші, що водночас слугували підпорами для мушкетів. Підрозділи піхоти, з тактичних міркувань, він зменшив чисельно до рівня бригад. Деякі зміни стосувались і драгунських підрозділів, кількість яких було суттєво збільшено. Козацькі хоругви у захисному спорядженні – кольчугах – отримали статус середньоозброєних кіннотників (так званих «панцерників»), що у боях виступали опліч важкоозброєних гусарів та інших легкоозброєних підрозділів «волоського» чи «татарського» типів. Отже, Яна III Собеського небезпідставно почали вважати майстром організації блискавичних походів, умілим координатором діяльності на полі битви різних родів війська (насамперед, піхоти та артилерії, що мали підготувати ґрунт для наступу кінноти). Він був автором широко закроених стратегічних планів, у яких головною метою стало якомога більше винищення живої сили супротивника. У тогочасних оборонних боях польські воєначальники ширше використовували досягнення військово-інженерної справи.

Внаслідок тривалих воєн фортифікаційні споруди Речі Посполитої зазнали помітних ушкоджень. Перед Яном III Собеським постало нелегке завдання: зміцнення існуючих та будівництво нових фортець, палаців та міських укріплень. Король мав опінію мецената культури та мистецтва. Він особисто ініціював будівництво палацу у Віланові, опікувався дослідженнями астро-

нома Я. Гевелія та математика А. Коханського. Із європейських країн до Речі Посполитої рушило чимало відомих архітекторів, чії ідеї невдовзі втілились у життя коштом короля.

Звідусіль польський володар надсилав епістолії до милої дружини. Із трьохсот опублікованих листів, вісімдесят адресовано з Галичини. Король усе життя буквально обожнював свою красуню Марисеньку, на відміну від двору та гонорового шляхетства, які все частіше виказували невдоволення королевою. Мабуть, небезпідставно недобррозичливіці шепотіли за спинами королівського подружжя: «Марися керує Яном, а вже Ян – Польщею».

Ян III Собеський, як відомо, народився в Олеському замку². Отримавши після смерті останніх магнатів з родини Даниловичів у спадок цю твердиню, а також замки в Поморянах і Жовкві, він, як правило, проживав у Яворові, де свого часу був старостою, а в інший час – у родових та успадкованих маєтках у Жовкві, Золочеві та Підгірцях. Порівняно рідше король резидував навіть у столичній Варшаві. У наші дні значною мірою завдячуючи лише свідченням писемних джерел, маємо змогу уявити, якими були у другій половині XVII ст. королівські резиденції у Яворові, Жовкві, Олеську, Підгірцях та Золочеві.

Більш за все випробування часом та комуністичним вандалізмом другої половини XX ст. позначилося на Яворівській королівській резиденції. Оборонний двір у Яворові, правдоподібно, існував ще у княжі часи, що засвідчує відантропонімне походження назви цього населеного пункту (давньоукраїнське *Яворъ*, польське *Jawor*, чеське *Javor*, хорватське *Javor*, болгарське *Явор*, російське *Явор*³). Яворів згадується у актових джерелах під 1376 р., коли князь Володислав Опольський надав у володіння суміжні з ним поселення Нове Селисько та Порудне братам Рейгольду і Нитку. Як місто з кінця XV ст. Яворів мав статус королівщини і ним почергово володіли як заставою кілька магнатів. Одна з перших писемних згадок про Яворів датована 1408 р. Того року познанський каштелян Андрій з Шамотул надав шевському цеху Яворова право на утримування 10 яток. Король Сигізмунд Август у 1569 р. підтвердив міський статус Яворова та заснував тут одне з найбагатших староств. У 1495 р. в місті існував замок. Він згадується у документі 1619 р., де йдеться про передачу староства разом із селами та фільварками коронним підчашим Адамом Ієронімом Сенявським підстарості Філіпові Риківському. У 1639 р. Яворів відійшов до Якуба Собеського, а після його смерті в 1647 р. старостою став його син Ян⁴. У 1661 р. польський люстратор фіксував, що резиденція міських старост знаходиться над ставом. Замок був оточений валом. Невеликих розмірів житловий дерев'яний дім «з чотирма помешканнями (*izbami*) з данськими вікнами» був вкритий гонтом. Впадали в око прикрашені позолотою двері. На другому поверсі розміщувалась велика зала на вісім вікон. В будинку містилася муро-

вана скарбниця. Кухня розташовувалася над ставом, поруч з оселею кухаря. Обабіч неї власники замочку спорудили дерев'яний місток, що допроваджував до лазні з фонтанами. З будинком та спорудами господарсько-побутового призначення межував новозакладений «італійський» сад. В'їзд до Яворівського замочку хоронила розташована на пагорку брама з невеликою кутовою вежею⁵.

Ще під час старостування Яна Собеського, а найбільше після його коронації улюблена Яворівська резиденція вступила в період свого найвищого розквіту. У цьому замочку королівська родина Собеських усамітнювалась неодноразово і Ян доклав особливих зусиль, аби його улюбленій Марисенці він припав до вподоби. Призамковий садовий ансамбль прикрасили альтанки та скульптури і незабаром про нього заговорили як про один із найгарніших ландшафтних парків у Речі Посполитій. Одна з прогулянкових доріжок парку вела до звіринця. На острові посеред ставу збудували невеликий маяк. Окрім свого оборонного призначення та функції літньої резиденції, Яворівський замочок не раз ставав місцем офіційних посольських прийомів. Так, приміром, роком пізніше після Віденської перемоги сюди прибув посол імператора Леопольда та інші високопоставлені гості з багатими подарунками для короля, королеви та їхнього сина Якуба. Аби розмістити численних гостей, біля палацу споруджуються нові житлові будинки із чотирма вікнами на фасадній стіні. Один із них облюбувала собі для проживання Янова сестра, Катерина Радзивілл, у іншому жила старша сестра Марії-Казимири маркіза де Бетюн⁶.

Апартаменти короля прикрашала зброя: оздоблені золотом та коштовним камінням шаблі, щити і колчани, які дістались йому як трофеї після битви під Віднем, годинник, килими та вироби ремісників Сходу. Згідно матеріалів люстрації 1716 р., до королівського палацу вели дубові двері. Головна зала мала шість вікон. Чотири кімнати названі «порцеляновими», тобто їх стіни були оздоблені фаянсовими плитками. Одна з цих кімнат свого часу слугувала опочивальнею королеві Марії-Казимірі. Поруч неї містився невеликий тривіконний альков. В королівському кабінеті стелю пофарбовано у блакитний колір. Іншою його окрасою приміщення був доладний камін. Стіни цього та інших покоїв прикрашали гобелени. Доповнювали інтер'єр художні меблі: столи, дивани, крісла, комоди в китайському стилі, родинні портрети, годинники, люстри і канделябри. У палаці люстратором 1716 р. зафіксовано вже дві муровані скарбниці (до речі, у Яворові свого часу знаходився королівський монетний двір).

Востаннє Ян Собеський перебував у Яворівському замочку півтора місяці в 1691 р. У 1698 р. королева-вдова Марія-Казимира передала це помістя своєму старшому сину Якубу, але той бував у ньому нечасто. У 1703 р. в Яворівському замочку зупинявся на постій польський король Август II, роком пізніше – шведський король Карл XII, а в 1711 р. – російський цар Петро I. Від 1716 р.

до 1772 р. Яворів належав польській родині Мнішеків. За цей час він почав занепадати, що підтверджується люстрацією 1771 р.

Іншою містобудівною перлиною з багатьма відомими оборонними та са-кральними пам'ятками часів правління Яна III Собеського та його дружини Марії Казимири була Жовква, первісно – Винники. Ми не зупинятимемося докладно на історії спорудження окремих пам'яток чи оборонних споруд Жовкви про які існує численна популярна та наукова література⁷. Нагадаємо лише, що історія міста розпочинається із закладення у 1594 р. замку польським коронним гетьманом Станіславом Жолкевським. Після його загибелі разом із батьком Богдана Хмельницького у битві під Цецорою у 1620 р. Жовква кілька разів переходила з рук у руки: від Яна Жолкевського (†1623) і Регіни з Гербуртів (†1626) до Даниловичів: Софії з Жолкевських (†1634) і її сина Станіслава (†1636), а відтак – до Собеських: Теофілії з Даниловичів (†1661) та її сина Яна Собеського. На зламі XVI–XVII ст. місто відійшло королівським синам Константинові (†1726) та Якубу (†1737).

Пrawdopodobно, що розпланування Жовкви за принципом «ідеальних міст» доби Ренесансу здійснив її архітектор Павло Щасливий⁸. На початку 70-х рр. XVII ст. Жовківський замок став резиденцією польського короля Яна III Собеського⁹. Це був час найбільшого розквіту міста. У Жовкві діяло 5 церков, 4 костели, синагога.

Із мемуарів французького дипломата Франсуа-Поля Далерака, який тринадцять років перебував на службі у Речі Посполитій як довірений дворянин Яна III Собеського, а, що найважливіше, в якості секретаря його дружини, маємо змогу почерпнути додаткову інформацію про галицькі замки у період від 1679 до 1690 р.¹⁰.

Про Жовкву цей спостережливий автор писав наступне: «Жовква є одним із найкращих містечок на Русі, що зумовлено його статусом резиденції королівського двору; а крім того, великою кількістю багатих євреїв, яким дозволили тут осісти, ба близьким сусідством зі Львовом. У місті є дійсно королівський замок, увесь із цегли і досить гарної будови, та домініканський монастир, заснований матір'ю теперішнього короля, яка вклала надзвичайно багато коштів у відновлення костелу, одного з найгарніших у Польщі, навіть запросила з Італії художників для розпису склепінь. Парафіяльний костел представляє собою ще кам'яну будівлю досить гарної архітектури в італійському стилі, з куполом посередині, який ззовні покритий тонкою міддю, а зсередини – повністю свинцевий¹¹.… Всередині він гарно оздоблений, особливо вражають чотири гарні мармурові гробниці з останками стількох же високовельможних панів і пань та мармурові статуї, які здіймаються над вченими написами. Крім цих видатних пам'яток, є дві картини, на яких зображено дві знамениті баталії, виграні поля-

ками під проводом двох жовківських вельмож. Найзнаменитішою є перемога, яку вони отримали над московинами за правління Жигмунда III у битві під Клушином... Цю пам'ятну битву виграв дід теперішнього короля по материнській лінії, ім'я якого походить, згідно з польським звичаєм, від назви Жовківської землі – Станіслав Жолкевський... Навпроти цієї давньої пам'ятки знаходиться подібна, але вже сучасна картина, яка зображає знамениту Хотинську битву. Її виграв у турків внук цього славного Жолкевського, великий маршалок і коронний гетьман Собеський, який також прославив своє ім'я... Я повертаюся до міста Жовкви, щоб сказати, що воно перейшло до теперішнього короля зі сторони матері, найбагатшої спадкоємиці у Польщі, з дуже знаменитого і багатого роду Даниловичів, маєтки якого простягалися більш, ніж на 30 миль навколо Львова, і склалися з досить значних ключів, серед яких були й такі, що включали по 100 приналежних їм сіл, що разом із міським ринком і прибутком від корчем дає більш, ніж 150000 франків доходу щорічно, не враховуючи випадкових датків від євреїв, як наприклад, за дозвіл будувати особливої архітектури будинки, чи за побудову синагоги, яку можна вважати справжньою цитаделлю¹². Цей маєток був колись набагато більшим, але мати короля, керуючись глибокою побожністю, притаманною полякам, забажала зробити його для фундації домініканського монастиря¹³, про який я вже говорив. В цьому місті я приєднався до королівського двору...»¹⁴.

Значний інтерес записи згаданого повище Франсуа-Поля Далерака становлять й щодо висвітлення участі королеви Марії-Казимири в облаштуванні Олеського замку: «Ця будівля, зведена з каменю і цегли, є дуже масивною і досить високою. Вона не має ні веж, ні фланків, ні валів, ні ровів, оскільки окружність мурів займає усю ширину терену, ніби гребінь скали. Нема потреби в особливих укріпленнях також і тому, що пагорб є досить високим і круглим, і не так легко видряпатися на нього. Окрім цього, він опоясаний великим земляним валом, також із нанесеної землі, з парапетом із дощок, який закриває пагорб до середини висоти. Брама виходить на північну сторону, де знаходиться найбільша в Польщі трясовина, яка сполучена з тією, що оточує місто; разом вони утворюють багнисту низину, обмежену з одного боку високими горами, про які я говорив, а з другого – низькими пагорбами, прикрашеними рядом гарних сіл, які створюють чудовий пейзаж і досить урізноманітнену декорацію. Так само, як розділяються думки з приводу походження височини, різняться вони і щодо трясовини. Вважають, що колись вона була ставом, але ніхто не може сказати, куди, та яким чином вода з нього витекла. В середині замку апартаменти мають досить погане розташування, дворик дуже тісний, кімнати без окремих виходів і безсистемно розкидані, але всі дуже гарні, широкі, високі, добре освітлені, викладені великими плитами строкатого мармуру. Господарські

приміщення внизу мають чудові склепіння. Криниця надзвичайно глибока, адже ж треба було її копати до самого підніжжя пагорба, бо в його нанесеній землі не могло з'явитись жодного джерела живої води. У всьому відчувається, що це стародавній дім великого пана, навіть каплиця оздоблена фресковими розписами. Однак, при ближчому ознайомленні, замок справляє враження сумного помешкання, позбавленого під'їзної дороги і прогулянкових алей, до нього треба видряпуватися, як до сторожової вежі чи до будки вартового, і сидіти там, як «Симон на своєму стовпі». Королева [Марія-Казимира] відновила замок і прикрасила, наскільки це було можливо. Біля підніжжя валів, на межі з трясовинням, на її розпорядження було збудовано кілька дерев'яних будівель, стайні і каретні приміщення; розбито наново парк з квітником, який був майже повністю знищений»¹⁵.

З багатьох джерел відомо, що дружина короля Яна III Собеського не раз виїжджала до Франції потайки. Король нараджував Марисеньку, яку все частіше звинувачували в отруєнні першого чоловіка, спустошенні державної казни та й попросту недолюбували як чужинку, називати себе «Маркізою де Жовква», «Маркізою де Яворів» чи «Маркізою де Золочів», а сам уподобав підписуватись «пустельником золочівських лісів».

Відомо, що Марія-Казимира доводилась кумою французькому «королю-сонцю» Людовікові XIV – хрещеному батькові її сина Якуба (†1737 р.). Часті подорожі до Франції та нечувана розкіш, якою оточували себе французький монарх та знать, безумовно, не могли залишитись поза увагою польської королеви, яка, хоч і не прагнула перевершити свого кума блиском, але й не була прихильницею простоти і аскези. «Місця замків, – відзначав відомий дослідник XIX ст. О.Чоловський, – займають доволі відкриті панські резиденції нового типу, будовані за зразком італійських вілл та французьких палаців, що були часто витворами високої мистецької цінності, повні комфорту, елегантності та розкоші»¹⁶. Власне, найшвидше Підгорецький та Золочівський замки перетворилися на справжні королівські резиденції родини Собеських, які не поступались, а в багатьох площинах навіть перевищували західноєвропейські аналоги. Їхні укріплення окрім свого прямого призначення, стали ще й своєрідною декорацією для палацових комплексів, що так само підтверджується словами мемуариста: «Підгорецький замок є, поза сумнівом, найгарнішим палацом у цьому краї, і, незважаючи на невеликі розміри, вважався би дуже гарним і в будь-якій іншій країні. Він збудований з добрим смаком і досить досвідченими виконавцями. Замок складається з головного житлового корпусу, двох малих павільйонів і гостроверхої вежечки посередині, що разом з куполами нагорі створює чудову цілісність будівлі. Замок зведений повністю із цегли, а оздоблення витесане з каменю. Все досить посередніх розмірів і невисоке, тому

він набуває вигляду резиденції великого вельможі тільки завдяки красі будови та оздоблювальних прикрас. Замок розміщений на краю високої гори. З усіх сторін будівлю оточують чотири малі цегляні bastiони з куртиною і ровом з кам'яним протимінним контрескарпом. Вся ця фортифікація справляє враження бутафорії, а не справжнього оборонного укріплення. Подвір'я замку дуже мале, але його гарно прикрашають вимощені кам'яною бруківкою галереї з балюстрадами і портики на колонах. Звідси до палацу ведуть сходи, покриті куполом. Апартаменти добре розташовані і гарно оздоблені, все тут чудове: паркет, каміни, мармурові портали, розписані й позолочені склепіння. Кімнати розміщені на італійський спосіб у два ряди, що замикаються великим і просторим салоном, за розміром рівним двом кімнатам, з якого двоє великих дверей ведуть на балкон. Звідти відкривається вид на площадку з bastiонами і куртинами, у вигляді вимощеної каменем тераси. Каплиця посередині замку, вирізняючись високим куполом, є справжньою перлиною, як з огляду на архітектуру, висоту і пропорційність, так і завдяки внутрішнім прикрасам: картинам, мармуровим і позолоченим оздобам. Ніщо не може зрівнятися з гарним видом, який відкривається з цього палацу: гарні безмежні рівнини, які починаються біля підніжжя гори, п'ять чи шість терас з балюстрадами, які утворюють стільки ж квіткових партерів, розміщених на різних щаблях один над одним. Ці партери прикрашені гротами, статуями, водоймами, павільйонами на великих підмурівках з цегли, кам'яними парапетами з балюстрадами і гарними сходами, що розходяться на два боки та служать для переходу з однієї тераси на іншу. Приблизно так виглядає ансамбль замку Шато-Неф в Сен-Жермені, який розміщений у дуже подібній місцевості...»¹⁷.

Королева Марія-Казимира упродовж усього часу володарювання дуже вправно маневрувала між придворними угрупованнями з їх безперервними підступами та все частіше воліла перебувати не у варшавській, а в одній з літніх королівських резиденцій у Галичині. Чи не найбільше королева уподобала фортецю в Золочеві, вотчину Янового батька – Якуба Собеського, про якого досі нагадують п'ятикутні bastiони на кожному розі замку зі сторожовими вежами, прикрашеними плитами з гербами «Яніна», «Годзава», «Равич» і «Гербурт» та літерами J.S.K.K.S.K. (Jakob Sobieski, Krajczy Koronny, Starosta Krasnostawski). Його будівництво завершено у 1634 р. за проектом невідомого нині зодчого. У ті часи у військовій справі великого значення набула артилерія. Будівництво великих кам'яних фортець потребувало величезних зусиль і тривало досить довго, а потужні гармати вже тоді були спроможні зруйнувати будь-які стіни за відносно короткий час. Тому необхідно було щось змінювати в технологіях фортифікації. У Західній Європі архітектурні інновації вже широко втілювались у життя. Прийшли вони і в Річ Посполиту, в складі якої в той час знаходилась більша частина

українських земель. Однією з нових технологій стала система будівництва оборонних споруд, що у фаховій літературі отримала назву «голландської».

Особливість цієї системи полягала в тому, що основою укріплення був величезний земляний вал, який із зовнішнього боку укріплювався кам'яними брилами та стіною. Цей вал був повернутий крутим зрізом схилу у бік супротивника. В середині земляного валу часто будували комунікації та каземати, а саме укріплення мало форму прямокутника, в центрі якого розташовувались житлові споруди, а на кутах – п'ятикутні бастіони, збудовані за тим самим принципом. Найчастіше подібне укріплення зводилось на високому пагорбі та оточувалось ровом. Основною його перевагою була незначна, порівняно з кам'яними форпостами, руйнація під час артобстрілу, швидкий ремонт пошкоджень після завершення бойових дій, зумовлений пер за все пластичністю та дешевизною місцевого будматеріалу.

Називати подібну систему абсолютно новою для XVII ст. не можна. Виявили її значно раніше появи на полях боїв артилерії. Єдиною справді інновацією стало зміцнення земляного валу товстою кам'яною стіною. Подібні принципи фортифікації залишились актуальними навіть в XX столітті, адже саме спорудження ескарпів – високих (2-3 м) крутих зрізів схилу місцевості, повернутих до супротивника, було одним з найефективніших засобів оборонного призначення. За цією ж технологією збудували і Золочівський замок. Він доволі добре проглядається із довколишніх пагорбів, проте оцінити справжню могутність твердині можна якраз зблизька. «Королівський двір, – згадував Франсуа-Поль Далерак, – прибув 12 серпня [1687 р.] до міста Золочева, яке також перейшло до спадкової власності короля [Яна III] від матері. Золочів є столицею ключа, який налічує близько 100 сіл, і має майже таку ж протяжність, як і жовківський. Обширне і досить залюднене місто, оточене великим ставом, над яким височіє невеликий пагорб із панським замком. Король перетворив його у малу цитадель з чотирма кам'яними бастіонами, добре укріпленими насипними валами, з наріжниками для гармат. З боку полів над цитаделлю підноситься височина, яку покривають окремі фортифікаційні укріплення досить правильних форм. Брама цитаделі, яка повернута до міста, захищена невеликим рavelіном, єдиним зовнішнім укріпленням цієї фортеці, якщо її можна назвати фортецею, оскільки тут нема ні парапетів, ні контрескарпів, ні навіть ровів, бо всі наявні у місті рови є вузькими і неглибокими. В середині цитаделі є бойова площа для маневрів, сильно затиснута навколишніми будівлями уздовж куртини; тут можна розмістити близько 400 вояків»¹⁸. Та не тільки оборонні якості вразили французького секретаря королеви Марії Казимири. «Із цих будівель, – наголошував автор мемуарів, – виділяється кам'яний палац, у будівництво якого король вклав великі гроші. Він є дуже великим, світлим, і має досить вдале внутрішнє

розпланування. Інші будинки навколо площі дерев'яні та дуже низькі, що не дуже прикрашає фортецю»¹⁹.

13 серпня 1649 р. відбувся напад татарських ординців на Золочів, в результаті чого місто згоріло, а більша частина його мешканців потрапила у ясир. «Золочівщина, Зборів, Озерна, Поморяни так сильно були спалені, що хліба і ліків не можна знайти», – писав до Львова Ян III Собеський. З часу постійного проживання Марії-Казимири у Золочівському замку він змінювався на очах. За ініціативи привабливої господині він поволі набував нового вигляду. Пізніші легенди, що є «хлібом» для поживи фольклористів, твердять, що Марія-Казимира хоробро захищала Золочівський замок під час турецької облоги. Привид королеви нібито досі блукає підземеллями Золочівського та Підгорецького замків.

Насправді ж, королівська родина Собеських дійсно заопікувалася відродженням своїх міст, які поступово ставали осередками розвитку науки, мистецтва і національних культур, адже і у Золочеві, і у Жовкві, і у Яворові проживали ще й численні польські, вірменські та єврейські громади. Так, Ян III Собеський поселив у Золочеві вірмен. Тут вони мали свій магістрат і приносили у скарбницю Собеських великі прибутки. Розвиток ремесел і торгівлі уможливили закладення та будівництво нових храмів і кам'яниць. Ці споруди зводили за останнім словом тогочасної містобудівничої науки, а проектантами будівель у XVII ст. ставали найкращі фахівці європейського зодчества: Петро Щасливий (автор розпланування Жовкви за принципом «ідеальних міст» доби Ренесансу), Амброзій Прихильний та інші, чий імена не закарбувалися в документах²⁰.

Саме за часів володіння Золочевом родиною Собеських у місті звели новий замок-палац – унікальну ренесансну пам'ятку архітектури, яка і сьогодні вражає своєю красою, розкішшю і оборонною могутністю. Відомо, що у Золочівському замку Ян III Собеський бував вряди-годи. Але останні побутові західноєвропейські нововведення не залишались поза його увагою. Досі у Золочівському замку приголомшують потаємні замкові переходи.²¹ Король і королева мали в цій резиденції окремі помешкання. У стіні було змайстровано приховані сходи до скарбниці. Палац опалювався печами та камінами і був розкішно облаштований. Крім того, він був обладнаний новинкою для тогочасної Польщі – каналізацією. Туалетні кімнати у замку часів Марії-Казимири так само були великою в ті часи рідкістю. Палац з часу його спорудження покриває високий дах, а наріжники вікон – рустиковані пілястри. Портал головних вхідних дверей по боках оточують гладкі пілястри з коринфськими капітелями. Великі подовгасті вікна оздоблені вишуканим орнаментом. Оправою вікон другого поверху стали масивні складні рами, між поверхами – горизонтальний тинькований карниз. Та найбільше вражає наших сучасників незвичний Китайський па-

лац, зведений завдяки пануванню наприкінці XVII ст. моди на мистецькі твори Сходу, особливий гармонійний і довершений «китайський стиль». Насправді фахівці не знаходять у ньому рис китайської архітектури, проте мудрування тогочасних архітекторів породило гарну та вишукану будівлю. У наші дні тут розташована експозиція творів мистецтва східних культур Львівської галереї мистецтв²¹. Нині палац займає площу близько 1000 м². Під ним розташовані льохи і підземелля з цікавим внутрішнім плануванням.

Після смерті Яна III Собеського Марія-Казимира, відчуваючи неприязнь до неї серед польської шляхти, спочатку обирає місцем проживання Рим, адже у той час колишній нунцій у Польщі, Антоніо Піньятеллі, був обраний папою під іменем Іннокентія XII (1691–1700). Саме за його ініціативи літній батько Марії-Казимири був висвячений у кардинали. Відомо також, що італійський композитор Скарлатті писав для польської королеви-матері витончені музичні твори. Кончина папи та матеріальна скрута змусили Марію-Казимиру вирушити до Франції, де їй на вибір було запропоновано один зі трьох замків: Шамбор, Амбуаз чи Блуа. Королева вибрала останній. Проживаючи у французькому замку Блуа, Марія-Казимира цікавилася долею своїх галицьких маєтків, щороку отримувала господарські звіти та, певна річ, чималі грошові прибутки. Відомо, що вона висловлювала велике невдоволення пограбуванням Золочівського замку російськими військовими в роки Північної війни. Іншим штрихом до її портрета є листи з приводу родових маєтностей. Так, королева була дуже роздратована, побачивши прохолодну реакцію королевича Якуба на смерть батька. Вона навіть наказала провести детальний опис королівського майна, аби Якуб не розікрав його і просила не одягати на покійника корону, щоб син не поцупив з труни коштовності. Прах самої Марії-Казимири перепоховали у Вавелі поруч домовини чоловіка, який за життя увіковічнив своє кохання до дружини у прекрасних архітектурних пам'ятках галицьких міст.

¹Słownik historii Polski. – Warszawa, 1973. – S.243.

²Barącz S. Kronika Oleska // Towarzysz duchowieństwa katolickiego. – Tarnopol, 1864. – T1. – S.398-401. Wierzbicki L. Zamek w Olesku // TeKa Grona Konserwatorów Galicji Wshodniej. – Lwów, 1892. – S.3; Czolowski A. Dawne zamki i twierdze na Rusi Halickiej // TeKa Konserwatorska Galicyi Wschodniej. – Lwo3 Худаш М.Л. Українські карпатські і прикарпатські назви населених пунктів (утворення від слов'янських автохтонних відкомполітичних скорочених особових власних імен). – Київ, 1995. – С.295.

⁴Webersfeld E. Jaworów. – Lwów, 1909; Пшик В. Укріплені міста, замки, оборонні двори та інкастельовані сакральні споруди Львівщини XIII–XVIII ст. Каталог-інформатор. – Львів, 2008. – С.223-224.

⁵Невідомий, але улюблений // www.castles.cjv.ua.jaworow-zamek.html

⁶Там само.

⁷Огляд літератури див: Пшик. В. Вказ. праця. – С.74.

⁸Бевз М. Жовква – ренесансне ідеальне місто. Українська реалізація концептуальної схеми П'єтро Катанео // Історична, мистецька, архітектурна спадщина Жовкви. Проблеми охорони, реставрації, використання / Збірник матеріалів українсько-польського науково-практичного семінару. – Жовква; Львів, 1998. – С.36; Оконченко О., Оконченко І. Муровані укріплення Жовкви // Народознавчі зошити. – 2004. – №5-6. – С.902.

⁹Barącz S. Pamiątki miasta Zólkwi. – Lwów, 1852. – S.59; Osiński M. Zamek w Zólkwi. – Lwów, 1933. – S.19.

¹⁰Качур І. Жовква, Золочів, Олесько та Підгірці в мемуарах Франсуа-Поля Далерака (1680-ті роки) // Треті «Ольжині читання». – Пліснеськ, 31 травня 2008 року. – Львів, 2009. – С.78.

¹¹Хрестово-купольний парафіяльний костел св. Лаврентія був збудований у 1606-1623 рр. в ренесансному стилі за проектом архітектора Павла Щасливого, а після його смерті будову завершував Амброзій Прихильний. Надгробні пам'ятники родини Жолкевських виконані у 1623–1636 рр. львівським скульптором Войцехом Зичливим, а барокові надгробки родини Собеських (1693 р.) належать різцю гданського скульптора Андрія Шлютера.

¹²Жовківська синагога в архітектурі якої поєднуються стилеві пізньоренесансні та барокові елементи була збудована між 1692 і 1700 рр. Можливо, що у будівництві синагоги брав участь Петро Бебер, архітектор польського короля Яна III Собеського.

¹³Костел в архітектурному плані ранньобарокового характеру збудовано коштом Теофілії Собеської у 1655 р. на взірць одного з неаполітанських храмів.

¹⁴Качур І. Вказ. праця. – С.79.

¹⁵Там само. – С.80-81.

¹⁶Czolowski A. Dawne zamki i twierdze na Rusi Halickiej // Teka Konserwatorska Galicyi Wschodniej. – Lwo17 Качур І. Вказ. праця. – С.81.

¹⁸Там само. – С.79.

¹⁹Там само. – С.79.

²⁰Charewiczowa L. Zamki króla Jana III w Małopolsce Wschodniej. – Lwów, 1933; Schneider A. Encyklopedia do krajoznawstwa Galicji pod względem historycznym, statystycznym, topograficznym, orograficznym, hydrograficznym, geograficznym, etnograficznym, handlowym, promyslowym etc. – Lwów., 1874, T.2; Бойко О. Юдейська дільниця в містобудівній структурі // Галицька Брама. Золочів. – 2007. – №145-146. – С.31-33; Гупало Н. Церква Святого Миколая: історичний аспект // Церква Святого Миколая у Золочеві. – Львів: Місіонер, 2007. – С.4-17; Її ж, Равелін // Галицька Брама. Золочів. – 2007. – №145-146. – С.9; Її ж, Замок як зразок шляхетського житла XVII – XVIII сторіч // Галицька Брама. Золочів. – 2007. – №145-146. – С.10-11; Її ж, Історичні постаті Золочівського замку // Галицька Брама. Золочів. – 2007. – №145-146. – С.13; Мельник І. Місто під замком над Золочівкою // Галицька Брама. Золочів. – 2007. – №145-146. – С.3-7; Каркулевський В. Золочівський замок – неприступна фортеця XVII століття // Галицька Брама. Золочів. – 2007. – №145-146. – С.8-9.

²¹Олейнікова Т. Китайський палац // Галицька Брама. Золочів. – 2007. – №145-146. – С.14-15.

Ярослава ПОПОВИЧ,
студентка VI курсу
кафедри менеджменту мистецтва
факультету ІТМ ЛНАМ

СРІБНІ ОПРАВИ ЄВАНГЕЛІЙ XVI–XIX СТОЛІТЬ: ЦІННОСТІ ОТЦІВ ВАСИЛІАН

Пошук джерел спонукав автора статті відвідати видатні історичні пам'ятки м. Жовкви. Мистецька спадщина міста викликає захоплення, зачаровує: різьба, золотарство, сакральне мистецтво у великій кількості представлені у церкві Пресвятого Серця Ісусового, котра є невід'ємною складовою в архітектурному комплексі Василянського монастиря. У здобутку обителі не лише давні історичні традиції й мистецькі цінності, а й духовні реліквії – найдавнішими були мощі Св. Івана Сучавського, привезені до церкви 1691 р.

Монастир мав свою збірку мистецьких творів, зокрема, *колекцію* портретів архимандритів та членів королівської родини. До 1885р. у монастирській бібліотеці зберігався натрунний портрет митрополита Доситея (роботи Юрія Шимоновича). На жаль, можна побачити лише репродукцію, оригінал безслідно зник у 1949 р. з Львівського історичного музею, куди був переданий в 1939 р. зі збірки львівського Ставропігійського братства.

Славилася своїми стародруками й Василянська книгозбірня: церковні книги XV–XVII ст., Євангеліє з текстом XVIII ст., у коштовній срібній оправі XVIII ст., пом'яник XVII ст., грамоти, привілеї, братські статuti.

Саме старовинні Євангелія, що датуються XVIII–XX ст., привернули нашу увагу. Вони цінні не тільки як предмети давності, але й своєю майстерністю декорування; позолочені, срібні карбовані оправы, старовинними друками з графічними заставками й мініатюрами. Останні заслуговують особливої уваги, бо виконані дуже майстерно з дотриманням композиційних та пропорційних рішень.

Як з'ясувалося, матеріали не є до кінця вивченими та малодослідженими, тривалий час приховувалися і замовчувалися.

М.З.Петренко у своїй книзі «Українське золотарство» подає опис оправ Євангелій XVI–XIX ст., де знайомить нас з видатними майстрами золотаря-

ми того часу, але ні стилем, ні композиційним задумом, ні манерою виконання окремі оправи з м. Жовкви не схожі до вищезазначених [1; 23-45].

Незважаючи на зацікавленість даною галуззю мистецтвознавства, сучасні науковці та дослідники майже не приділили уваги вивченню оправ Євангелій та їх стародруків саме на території Жовкви. У своїй праці «Пам'ятки книжкового мистецтва. Українська рукописна книга» Я.П.Запаско велику увагу приділяє художньому аналізу пам'яток українського рукописного мистецтва, зокрема стародрукам [2; 34-52]. Подається детальний опис письма, оздоблення, змісту, мовних особливостей, про оправи ж згадується дуже стисло, одним реченням. З усього видно, що автор не ставить собі за мету дослідження оправ, мабуть, через те, що в основному – це дошки, обтягнуті сап'яном або шкірою з тисненням, за виключенням декількох. Дослідник подає детальніший, але не поширений опис оправи Євангелія апракос повного «Мстиславового» – однієї з найвизначніших пам'яток палітурного мистецтва [2; 35].

Хоч жовківські оправи Євангелій набагато «молодші», але про них не згадується у науковій чи історичній літературі. Отже, це спонукало нас дослідити та вивчити їх, зробити порівняльну характеристику з дослідженими творами мистецтва Києва, Чернігова, Львова того часу.

Актуальність поставленого дослідження доводить те, що оригінали не були вивчені науковцями, мають важливе значення для формування мистецтвознавчої думки в Україні.

Якщо і досі для нас залишається загадкою творчість місцевих золотарів та бляхарів, що є великим упущенням дослідників різних галузей науки і мистецтва, то маємо відомості про місцевих українських художників: Івана Рутковича, Дем'яна Роевича, Івана Поляховича, Хоми Висловича, Юрія Шимоновича, Василя Петраховича; різьбярів: Симеона Путятицького, Гната та Івана Стобенських, Олександра Кулявського; приїжджих європейських митців: Мартино Альтомонте, Фердинанда Кестлера, Андрія Шлютера, котрі, засвоївши місцеві народні традиції, переосмисливши надбання західноєвропейської культури, своєю творчістю піднесли українське мистецтво на вищий щабель [4; 8; 13; 16; 19].

Великий поштовх у розвитку золотарського мистецтва зробила друкована книга, що з'явилася в Україні у XV ст. Багато уваги приділялось її художньому оформленню, зокрема – виготовленню оправ. Монастирі, кафедральні собори та парафіяльні церкви вже не задовольнялися шкіряними оправами, що своєю гладкою поверхнею не створювали великого художнього ефекту. Тому оправи почали виготовляти з різноколірного оксамиту і прикрашати золотом, сріблом, коштовним камінням. Часто оправи були карбовані на цільних листах срібла. Їх виготовляли переважно для цінних книг, але найбільше – для Євангелій. Стародруки з цінними оправами датовані XVIII–XX ст.

Найвизначнішою пам'яткою обителі є Євангеліє XVIII ст. у срібній з позолотою оправі. До сьогодні – це реліквія храму, яку свято шанують і цінують. Про створення цього високохудожнього твору золотарства маємо дуже скупі дані.

Оправа карбована на цільних срібних бляхах. На спідній дошці оправы старослов'янською мовою вигравіювано напис: «Тетроевангеліє сотвори і окова братство з Іграфською і даде його за душі їх в церков от Сучав і дажи єсть храм Введенія Пресвятая Богородица в літо 1788 місяця грудня 18 дня» (іл. №1). Додаткові відомості черпаємо з першої друкованої сторінки про те, що видана книга у типографії «...святой чудотворниї Лаври Почаевской... лета во воплощенія Бога Слова 1759» (іл. № 2). Виходить, що оправа для цього друкованого видання була виготовлена лише через 30 років після його виходу.

Опрацювавши видання Г.Яремич «Дорога до храму», знаходжу, як з'ясувалось, суперечливі відомості. Автор зазначає, що василіянська книгозбірня славилася церковними книгами XV–XVII ст., серед яких – Євангеліє з текстом XVIII ст. у коштовній срібній оправі XVI ст. із Сучави [4; 25].

Якщо взяти до уваги розшифрований напис, то стає достеменно відомо, що оправа виконана у 1788 р. Це перше невірне твердження п. Галини, а друге – чому автор впевнена, що цей скарб саме із Сучави?

[3;18].

Відомо, що Сучава знаходилася на території Молдавії. Як тоді розглядати той факт, що видрукувана книга в Почаївській Лаврі?

Із розповідей-спогадів отців василіян я дізналася, що у XVIII ст. в монастирі перебували ченці з Молдавії, котрі залишили територію святої обителі у 80-х роках.

З наведених фактів, можна зробити припущення, що Євангеліє у срібній оправі не привезене з Сучави, а навпаки, виготовлене українськими золотарями та друкарями, можливо, на замовлення молдавських ченців для церкви Введення Пресвятої Богородиці у Сучаві.

Якщо таке припущення буде підтвержене архівними матеріалами, то з радістю можна сказати: маємо ще один унікальний зразок українського золотарства.

Оправа має багатий та вишуканий вигляд, її композиційний задум притягує увагу спостерігача. За сталевими ознаками цю визначну роботу можна віднести до пізнього етапу ренесансу, коли у мистецтві відбувалося утвердження краси і гармонії дійсності, звернення до людини як до вищого начала буття, оволодіння законами пропорцій та перспективи.

Чільна дошка оправы містить середник прямокутної форми зі сценою «Воскресіння» (іл. № 2). Дуже майстерно і чітко пророблені всі постаті, отже майстер був добре обізнаний з канонами пропорцій.

Середник знаходиться в обрамленні ажурно-орнаментованої рамки з мотивом трилисника, виконаний у техніці карбування.

Майже аналогічно закомпонована спідня дошка. На середнику, як бачимо з напису угорі – зображення святого Луки – ізіграфа. Відомо, що євангелист Лука був автором першої ікони Богородиці і саме до нього звертаються в молитвах про благодатну допомогу у вивченні мистецтва іконопису. Як вже попередньо згадувалось, середник спідньої дошки обрамлений у рамку з написом, з якого ми дізналися дані про виготовлення оправи.

Середники золочені і високомистецько карбовані, всю вільну від карбування поверхню займає техніка канфарення, що надає сюжетам мальовничості та м'якості. Бордюри оправи виконані з додаткових листів срібної бляхи і з'єднані із середниками заклепками, також містять рамку з ренесансним рослинним орнаментом.

Обидві срібні дошки оправи з'єднані між собою корінцем, який виконаний способом ланцюжкового або петлевого плетіння. В опрацьованих мною джерелах таке з'єднання не зустрічається. На застібках, що мають видовжену форму, із внутрішнього боку виявлене тавро (12 Б).

Загальний вигляд оправи справляє на глядача незабутнє враження, тут кожному символу виділене логічне місце. Оправа не перевантажена декором, в ній співзвучно поєднані сюжетні зображення з орнаментикою. Саме Євангеліє містить багато графічних заставок та сюжетних сцен.

Перша друкована сторінка має напис про видання і дуже змістовну ілюстрацію. У розглянутих мною Євангеліях – це унікальне художнє вирішення.

Напис, розташований у центрі сторінки і містить 1/3 її частини, обрамлений двома колонами коринфського ордеру з аркою. В арці, вгорі над написом, зображення триєдиного Бога і святого Духа у вигляді голуба.

Багато уваги та хисту приділив майстер зображенню колон: чітко прорисовані пілястри, карнизи вінчають пальмові, дещо декоровані віти, що надають колонам пишності та масивності.

Безумовно, досліджуване Євангеліє у срібній оправі XVIII ст. є цінною пам'яткою не тільки для монастиря Чину Святого Василя Великого у м. Жовкві, але й для подальшого вивчення українського золотарства загалом. Своїм високим художнім рівнем у виготовленні оправ цей скарб дає нам відомості про існування талановитих майстрів-золотарів в Україні у XVIII ст.

Другою цінною і шанованою пам'яткою монастиря є Євангеліє кінця XIX ст. Ця велика за розмірами книга (51x32 см.) придбана у львівській крамниці в Михайла Димета, про що свідчить штамп внизу титульної сторінки. Євангеліє видрукуване в 1875 р., подароване монастирю Андреем Шептицьким у 1890 р. (дарчий напис від руки у правому верхньому кутку сторінки).

Вишуканим художнім рівнем відзначається оправа цього Євангелія. Вона має досить витримане оздоблення, відсутня пишнота, переобтяженість орнаментом, але разом з тим, оправа дуже оригінальна й високохудожня. На зеленому оксамиті обох дощок прикріплено овальні середники, навколо яких у бронзі викарбувано орнаментальне обрамлення з акантового листя. Наріжники трикутні, внутрішня сторона хвиляста і має вигляд вигнутих акантових пагінців. У центрі наріжників фініфтеві зображення євангелістів з книгами. У середнику чільної дошки знаходиться сцена « Воскресіння» у техніці живописної емалі. Простір між клеймами оживляють чотири розкидані зірки і чотири відлиті херувими. На краях оправи, між наріжниками, трилисникова зубчатка, вся композиція оправи обрамлена рамкою, що надає виробу об'ємності та статичності.

Дещо по-іншому закомпонована спідня дошка оправи. Збережена суцільна рамка по краях. Відсутні наріжники, а замість них – карбоване мереживо зубчатки з мотивом трилисника. У кутках розміщені гладенькі кулевидні пуклі, які слугують підставкою та захистом від пошкоджень середника із зображенням Богородиці з Ісусом на руках – так званого «замилування». Автор дуже вдало підібрав емалі, вони контрастують з оксамитом і чітко промальовуються на його фоні.

За своїм художньо-декоративним оздобленням Євангеліє з Жовкви дуже нагадує Євангеліє московського друку 1735 р. зі срібною оправою, описане у книзі М.З.Петренка «Українське золотарство XVI–XVIII ст.» [1; 27].

Про його автора-виконавця Петренко пише: «Надзвичайно цінну спадщину залишив по собі анонімний майстер, який позначав свої вироби монограмою з двох літер N H» [1;28]. Майстра-виконавця Євангелія 1875 р. з жовківського монастиря встановити не вдалося, але на основі його роботи можна підсумувати, що це була людина з талантом і хистом.

Наступні два Євангелія великих розмірів (48x31 см) датуються одним роком видання (1891 р.) і виготовлені в одній друкарні. Про це дізнаємося з титульної сторінки:

«Євангеліє благовістіє
Господа Бога і Спаса нашого Ісуса Христа
В святих
Благословенних Євангелістів списане
(місце печатки Ставропігійського інституту – Я.П.)
іздадєся
во Львові в літо созданія міра 7399 в Рождество Христове 1891 р.»⁷.

Як бачимо, лише одна сторінка друку, але який цінний матеріал вона містить для істориків та науковців. В кінці книги друкований напис: «Управитель типографії Іван Пухирь 1891 р.».

Відмінною і унікальною є також оправа одного з Євангелій 1891 р. На фоні зеленого оксамиту добре прочитується мережана фактура металу. Закомпонована оправа у стилі чіткості й симетрії.

Овальний середник – фініфтеве зображення Пантократора – оточений сіткою з рослинним орнаментом у вигляді виткого стебла з листям.

Наріжники, майже чотирикутної форми, містять фініфтеві зображення євангелістів та витіюваті переплетення гілок з листками. Мотив листка у середнику і наріжниках дещо відрізняється, бордюр відсутній. Але між наріжниками – мереживні стрічки латуні, які своєю присутністю роблять композицію довершеною. На всіх елементах металу зроблені насічки у вигляді пунктирної лінії.

На вільному просторі оксамиту розкидані шість металевих зірочок – як на чільній, так і на спідній дошках оправи.

Спідня дошка оздоблена мало. У середнику – священномученик Йосафат, в обрамленні лаврового вінка, що доповнений чотирма перпендикулярно розміщеними бутонами, котрі символізують хрест. У кутах прикріплені профільовані округлі пуклі, по лівому краю – смужкові наріжники і шестикутні кріплення застібок, котрі оздоблені насічкою. Техніка виконання оправи – вирізування.

На прикладі цього Євангелія простежується зміна техніки виготовлення: карбування замінює вирізування та штампування, декоративність спрощується, орнамент стає сухішим, але виразнішим. Змінюється і композиційне рішення, замість цільних карбованих листів майстри використовують окремі елементи декорованих деталей. З'являється чисте оксамитове тло, що надає виробу контрасту.

Майже за тією ж схемою виконана оправа Євангелія того ж року видання: таке ж зображення Христа Пантократора у середнику, євангелісти у медальйонах наріжників.

Червоне тло оксамиту контрастує з блиском металу. Форма оздоби середника трактується як престол або царські врата: внизу дві сходинки фланкуються колонками, що імітують одвірки, з'єднані вгорі ступінчастим карнізом. З трьох боків вирізняються трикутні гостроверхі акант та зубчатка, котрі утворюють наріжники і бордюр оправи. Майстер гармонійно розмістив елементи декору, більшу половину площини оправи займає оксамит, на його поверхні симетрично розміщені чотири зірки і чотири херувими.

Спідня дошка має оригінально виконаний середник зі сценою «Розп'яття» у техніці живописної емалі. Відрізняються своїм виглядом пуклі, вони мають форму розеток, аналогічно розміщені зірки і херувими та бордюр оправи. Художньо виконані застібки – у формі видовженого прямокутника, на якому відлиті

силуети орла. Відлиті також обрамлення середників та херувими, бордюри і пуклі – тиснені. Тиснення – одна з провідних технік золотарства у кінці XVIII початку XIX ст., що прийшла на зміну карбуванню. У якому цеху чи майстерні виготовлялася оправа – невідомо, лише на титульній сторінці віддруковано такі відомості: «Видане у 1891 р. у Львові в Ставропігійському інституті, управитель – Іван Пухирь. Напис від руки свідчить: «У 1941 р. орендар Бурак купив це Євангеліє за 1,5 морги поля».

Оправа хоч і виконана майстерно, але якихось самобутніх рис не набула, за такою схемою виготовлялися оправи ще у першій половині XVIII ст., про що свідчить Петренко у своїй праці [1; 31].

За своєю формою і компоновкою обрамлення середника спідньої дошки Євангелія 1891 р. дуже нагадує вигляд ціхи львівського столярного цеху 1707 р. Цілком можливо, що за основу відливних елементів цехові майстри брали відомі, застосовувані мотиви, вносячи незначні доповнення: «В художньому оформленні оправ виразно відбилися мистецькі стилі та емблематика феодальної епохи (державні герби у вигляді польського одноголового, російського та габсбургського двоголових орлів, ...)» – пише про дрібне лиття на Україні П.М.Жолтовський [3; 29].

Цікаве насичене художнє оформлення недатованої оправы, за сталевим змістом її можна віднести до кінця XVII ст. – поч. XVIII ст., виконана у техніці карбування на бронзі. Вишукані мотиви переплетення лози з виноградними гронами характерні для епохи Бароко. Віночок з плодів і листя винограду оточує середник овальної форми зі сценою «Воскресіння».

Наріжники трикутної форми мережані виноградним плетивом і містять медальйони з зображеннями Євангелістів. Червоне тло оксамиту посилює ефект контрасту, на його площині між середником і наріжниками справа та зліва зображені херувими. Автор по-своєму розмістив їх, що створює ілюзію динаміки: херувими ніби перебувають у стані польоту в просторі.

Зверху над середником символічне зображення триєдиного Бога «возсидячого» на хмарі. Внизу між наріжниками єдине зображення розети, що не характерне для виготовлення всіх вищеописаних оправ. У центральній частині по обидва боки від середника – дві восьмикутні зірки, і шестикутна внизу під розеткою. Бордюр виражений вузькою смугою з геометричним стрічковим орнаментом. Чільна дошка оправы має вишуканий, врочистий вигляд, спідня закомпонована скромніше.

Великого розміру овальний середник містить сцену «Різдва. Поклоніння волхвів». Обрамлений віночком з таким же геометричним візерунком, як на бордюрі. У кутках розміщені профільовані пуклі, між ними п'ять зірок і три херувими, причому верхній елемент найбільшого розміру, що також бачимо впер-

ше. Оправа не функціонує, бо не збережене Євангеліє. Зберігається у церкві «Серця Ісусового».

Порівняно нове Євангеліє, що видане у Римі в 1990 р. має ефектну оправу. «Б»-мотив, наявність сіточок та звивистих ліній доводять виконання оправу у стилі рококо. Техніка – тиснення на цинку. Композиційна схема повторена, але спосіб комплектуючих деталей дещо відрізняється. Трикутні наріжники своїми видовженими гострими кутами плавно переходять у бордюр і роблять краї оправу *цільними*. Середники обох дощок вписані в гладенькі овали з однаковим симетричним обрамленням: листки пальметти, «Б»-подібні завитки, грона винограду, сіточки. Середник чільної дошки зі сценою «Воскресіння», яка є домінуючою на оправах, на середнику спідньої дошки – «Благовіщення». Дощки обтягнуті темно-вишневим оксамитом, на тлі якого також симетрично розміщені по шість зірок. Відмінність між палітурками полягає у змістовному наповненні наріжників. На чільній дошці – це зображення Євангелістів у медальйонах, на спідній – пуклі у вигляді розеток, застібки виконані у тому ж стилі.

Художнє оформлення не обмежується декорацією самих дощок, тут бачимо оздоблений корінець, що не прослідковується раніше у виробках зі збірки жовківського монастиря. Але це не нововведення, майже всі оправи Євангелій XVII ст., котрі описані Петренком, мають високохудожньо карбовані корінці, нерідко з гербами, медальйонами, вставками з коштовного каменю. Це Євангеліє функціонує, використовується під час літургії.

Ще одне Євангеліє, видрукуване у Римі у 1990 р. має особливу оправу. На початку книги напис: «В пам'ять бл. пам'яті Катерини Михалойко для церкви ОО.Василіян у Жовкві, жертвує о.А.Шагала духовний Новіціату 15 березня 1995 р.б. у Крехові».

Обидві дошки оправу закомпоновані аналогічно, різниця тільки у центральних зображеннях середників, що мають видовжену вертикально восьмикутну форму.

На чільній дошці сцена «Воскресіння», на спідній – «Розп'яття».

На суцільних листах цинку тисненням у прямокутних медальйонах зображено Євангелістів. Середники в обрамленні хрестів, кінці яких завершуються трилопатеvim розширенням. Площини хрестів оздоблені емаллями, що своєю присутністю надають оправі колориту і свіжості. Площини середників, хрестів та внутрішні боки медальйонів оточують рослинні мотиви.

Своєю манерою виконання, композицією, колоритом ця оправа нагадує оправу Євангелія XVII ст., описану М.З.Петренком.

Підсумовуючи досліджений матеріал золотарського мистецтва на його шляху робимо висновок, що у ті часи воно було надзвичайно розвинутим ремеслом, кращі зразки якого становлять неабияку мистецьку цінність. Основними

чинниками, які сприяли розвитку золотарського мистецтва були, безперечно, поживлення світського й культурного будівництва після Визвольної війни під проводом Б.Хмельницького з одного боку та розвиток книгодрукування на теренах Галичини і особливо – Києва, з іншого.

Художнє оздоблення книг, храмів, соборів зробило золотарство одним із провідних видів декоративно-прикладного мистецтва, а професію ювеліра – досить престижною у ті часи.

Аналізуючи художні особливості оправ Євангелій, що зберігаються у церкві Пресвятого Серця Ісусового м. Жовква, можна стверджувати, що маємо справу з унікальними зразками українського золотарства. Ці пам'ятки палітурного мистецтва мають розкішний, вишуканий вигляд, оздоблені з художньо-естетичним смаком. Всі елементи композицій гармонійно поєднані між собою, сюжетно довершені.

Майстри-золотарі використовували для оздоби Євангелій благородні метали, коштовне каміння, дорогі оксамитові тканини. Були їм відомі й різноманітні техніки обробки вже згаданих виробів, такі як: карбування, лиття, канфарення, гравіювання, зернь, тиснення.

Все це свідчить про високий рівень розвитку золотарства в Україні загалом та на її західних рубежах зокрема.

1. Петренко М.З. Українське золотарство. – Київ, 1969.
2. Запаско Я.П. Українська рукописна книга. – Львів, 1995.
3. Жолтовський М.П. Художнє лиття на Україні. – Київ, 1973.
4. Яремич Г. Дорога до храму. – Львів, 2000.
5. Антонович Є.А., Захарчук-Чугай Р.В., Станкевич М.Є. Декоративно-прикладне мистецтво. – Львів, 1992.
6. Біблія. – Москва, 1990.
7. Білодід І.К. Києво-Могилянська академія в історії східно-слов'янських літературних мов. – Київ, 1979.
8. Ваврик М. По Василіянських монастирях. – Торонто, 1958.
9. Гайова О. Берестейська Унія. – Львів: Центр Європи, 1997.
10. Інститут українознавства «Жовківщина». – Т.І. – Жовква-Львів-Балтимор, 1997.
11. Інститут історії церкви Львівської Богословської Академії. Ковчег. – Львів, 2000.
12. Історія українського мистецтва. – Т.3-4. – Київ, 1970.
13. Каліка Я., Яремич Т. Нестеров. – Львів, 1990.
14. Катихизм. Церква в Потребі, 1990.
15. Київська церква. – Київ-Львів (ЧСВВ) 2001.
16. Козарський П., Сват Т. Жовква і її святині. – Жовква, 1999.

17. Крип'якевич І., Терлецький М., Ісаїв П., Дольницький М. Історія України. – Львів, 1991.
18. Любачівський І. Літургіка. – Рим, 1990.
19. Овсійчук В. Українське малярство Х–ХVIII ст. – Львів, 1996.
20. Православний церковний календар. – Київ, 1993.
21. Прес-архів жовківського заповідника. – Жовква, 1998.
22. Протгівенська О., Мегцзякова М., Теміз Я. Українська література у таблицях і схемах. – Харків, 1999.
23. Стасенко В. Христос і Богородиця у дереворізах кириличних книг Галичини XVII ст. – Київ, 2003.
24. Тураєва С.В. Література. – Москва, 1988.
25. Шамардіна Н. Українська ікона XV–XVII ст. – Львів, 1994.
26. Ярема В. Дивний світ ікони. – Львів, 1994.

СТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ЖОВКІВСЬКОЇ ФАРФОРНИ В 1749–1762 рр. (за матеріалами касових видатків 1749–1752 рр. та інвентарного опису 1762 р.)

Жовква, від початку свого заснування, була центром політичного, економічного, та полікультурного життя Східної Речі Посполитої, незважаючи на те, що протягом століть вона залишалась містечком. Славні власники міста, починаючи від його засновника Станіслава Жолкевського, всіляко намагались розвивати його. Кожен з них вкладав у місто чималі кошти для його розбудови та створював сприятливі умови для його заселення купцями і ремісниками. Від початку існування Жовкви, а саме 1603 р. (дата надання місту магдебурзького права) сюди прибувають євреї, вірмени, німці, італійці та навіть греки. Кожен з дідичів прикладає зусилля аби заохотити їх залишитись тут і розвивати місцеві ремесла та торгівлю, таким чином розвиваючи саме місто.

Важливим залишається і той факт, що одразу за кілька років після надання місту магдебурзького права, тут утворюються перші цехи з чіткою структурою та розподілом обов'язків (1604 р. – цех кравців (1), 1606 р. – цех шевців (2), також організуються інші цехи, в яких об'єднуються ремісники різних професій).

Одним з потужних цехів в місті був гончарний цех, що зумовлено великими покладами глини на Краківському передмісті Жовкви та поблизу, в с. Глинсько. В 1685 р. представники цього цеху звернувся з проханням до Яна III про поновлення своїх прав та привілеїв на організацію цеху в наслідок втрати документів. До цього цеху входили як римо-, так і греко-католики. Старший майстер цеху мав власну садибу в Глинську, молодший – на жовківському передмісті. Гончарна челядь, задіяна у виготовленні продукції, навчалась цій справі протягом двох років. Гончарі цеху мали право привозити власну продукцію на Жовківські ярмарки і не сплачували жодних податків, крім того мали можливість збирати їх з приїжджих гончарів (3).

Один з польських дослідників, проф. Т.Маньковський, висловив думку, що саме з цього цеху в пізнішому часі утворилась Жовківська фарфорова мануфактура (4). Власне, 10 січня 1746 року Михайло Радзивілл підтверджує королівський диплом Яна III від 12 січня 1685 р. гончарному цехові в Глинську та на жовківському передмісті. Саме цей факт підтверджує припущення даного дослідника, бо власне приблизно на той час припадає її створення. Загалом, тема є відносно нова, і досі не порушувалась дослідниками, однак можна зустріти поодинокі факти, які стосуються її діяльності у багатьох працях дослідників, які займаються вивченням історії міста Жовкви. Відносно обраного періоду, то саме на цей час припадає її заснування, розвитку, і як свідчать джерела, її занепаду. Особливо актуальним залишається питання вивчення вигляду продукції даної фарфорні для реставраторів Жовківського замку, зокрема п'єцив, які на той час були поставлені в більшості кімнат замку.

Ймовірну дату створення Жовківської фарфорні подає польський професор юдаїки Госьоровський. В його монографії вказано дату – квітень 1747 р., – коли князь Михайло Радзивілл відправив до замку в Жовкві «sztykjunkra w korpusie artylerii w Nieswirzu», який також працював при різних будівництвах. Він був призначений для нагляду за новоствореною фарфоровою фабрикою і спеціальним млином та піччю в одній із замкових кімнат (5).

Однак це лише фрагментарні відомості, які не дають нам різнобічної інформації про діяльність Жовківської фарфорні. На даний момент вдалося виявити два документи, які дають можливість відтворити певну картину її існування та розвитку. Перший документ – це зведений кошторис прибутків та видатків жовківської фарфорні за 1749–1752 рр. (6). Інформація подається кількома пунктами. В першому чітко відображені відомості про отриманий прибуток з продажу виготовленої продукції за вказаний період. У другому – здійснено перелік усіх видатків, які включають оплату праці робітників задіяних у цій мануфактурі, витрати на сировину та приладдя для виробництва, а також оплата ремонтних послуг самої фарфорні.

Цей документ дає можливість аналізувати ранній етап розвитку Жовківської мануфактури. Порівнюючи його з описом 1762 р., можна констатувати той факт, що новостворена мануфактура орієнтувалась на потреби ринку. Основним видом продукції на цей період були малі фарфорові та кахельні п'єци. В невеликій кількості мануфактура виготовляла великі поливані вазони для парків та дрібний кухонний посуд. Однак в цьому «фінансовому звіті» вказано, що 1749 р. було отримано кошти за три великі п'єци «grodzinskiх», два з яких були поставлені в замок, вартістю 108 злотих (7). Цей факт говорить про те, що ці п'єци на той час лише впроваджувались у виробництво і використовувались лише в резиденціях та апартаментах тогочасних вельмож, зважаючи на їх ціну.

Натомість малі п'єци користувались попитом, що зумовило збільшення їх виробництва. Окрім того, співставляючи цей документ з інвентарним описом 1762 р. можна зробити висновок про те, що рівень виробів жовківської фарфорні значно зростав та удосконалювався. Мануфактура починає виробляти витончені речі, починаючи від кавових та чайних сервізів, і закінчуючи різноманітними статуетками високої мистецької цінності.

Реалізація продукції жовківської фарфорні відбувалась за посередництва факторів, які продавали її на теренах Львова, зокрема кілька п'єців було виставлено для продажу в крамницях цього міста, за що сплачувалась певна плата. Ще одним шляхом поширення мануфактурної продукції було погашення боргових зобов'язань господарями фарфорні, власне, її виробами. Так, в 1749 р. було віддано панові Браніцькому, Брацлавському воєводі, різного столового начиння на суму 169 злотих (8). Окрім цього, розповсюджувалась продукція завдяки своїм господарям Радзивіллам, які широко використовували її у своїх численних резиденціях і були гідно оцінені за високий рівень якості та мистецьку вартість. Зокрема, в передмові до публікації інвентарного опису Олицького замку 1755 р., проф. В.Александрович відзначає, що в багатьох приміщеннях цього палацу зустрічаються печі з Жовківських кахлів з гербами та арматурою або з самими гербами (9).

В наступній частині цього кошторису подаються витрати на різноманітні матеріали, необхідні для забезпечення даного виробництва. Це глина, яка купувалась у глиньських гірників, олово, олов'яні камені, сода, сіль, вільхові та соснові дерева, камінь для тертя фарб, а також лій для свічок та олія для змащення робочих верстатів.

Найцікавішим розділом даного кошторису є список працівників Жовківської мануфактури. На цьому виробництві були задіяні два майстри, це Янко та Шимко (10), а також однин маляр Александер (11), що свідчить про невеликий обсяг виробництва. При фарфорні служило також два майстри Шимко та Іванко (12). Тяжку чорну роботу, яка не потребувала особливих навичок виконували два челядника та п'ятеро хлопців, отримуючи при цьому непогану винагороду (13). Керував фарфорнею в період 1749–1752 рр. пан Англіш (14).

Другий документ, який чітко ілюструє діяльність фарфорні в період її занепаду (15), це інвентарний опис Жовківської фарфорні за 1762 р. (16). Зважаючи на те, що мануфактура була заснована десь приблизно в кін. 40-х рр. XVIII ст., можна припустити, що власне 50-ті рр. були періодом її розвитку та розквіту виробництва. Потрібно пам'ятати також і про те, що в значній мірі діяльність та успішне існування фарфорні залежало від її власників. Засновник Жовківської фарфорні, Михайло Радзивілл, не лише опікувався своєю мануфактурою, але й створював сприятливі умови для реалізації її продукції не лише у влас-

них резиденціях. Натомість його син, який вступив у володіння свого батька по його смерті у травні 1762 р., особливо не переймався справами замку та міста Жовкви, а тим паче фарфорнею. Однак даний документ, датований 1762 р., дає нам чітку картину вигляду виробництва на той час, тобто на час його занепаду.

На 1762 р. в Жоківській фарфорні був дуже широкий асортимент продукції. З плином часу та потребами ринку, мануфактура перепрофілювала виробництво, надаючи перевагу виготовленню різноманітного фарфорового посуду, а вже допоміжною галуззю було виробництво п'єців. Серед посуду своїм різноманіттям вражали миски різного розміру та форми, в залежності від їх призначення (17). Щодо художнього оздоблення, то тут були два напрямки: перший – це повністю білий поливаний фарфоровий посуд та другий – з художніми розписами. Не менш оригінальними були вази, які за кількістю видів нічим не поступались мискам (18).

Також мануфактура виготовляла горнятка різного розміру та форми, цукернички та інше кухонне начиння. Крім ординарних кухонних речей Жовківська фарфорня створювала столові гарнітури з повним набором предметів. В цьому документі вперше зустрічається термін «brasznu», який застосовується в означенні певного виду продукції, починаючи від різного столового посуду, сервізів та закінчуючи вазами. На жаль, ще не досліджено, який вигляд мали так названі предмети.

В описі 1762 р. зафіксовано зберігання в приміщеннях Жовківської фарфорні унікальної речі, зробленої її майстрами. Це великого розміру Розп'яття Ісуса Христа, виготовлене з фарфору. На жаль, в інвентарному описі не вказано для кого був зроблений цей шедевр, однак можна припустити, що це була дуже дорога ручна робота, на що вказують подальші відомості з цього документу про відсутність навіть подібної форми, для її виготовлення.

Не полишали майстри і виробництва п'єців, різноманітність яких на той час була великою, особливо популярним був саксонський тип. Вони складались з великих білих, поливаних мальованих кахлів. Однак в цьому ж таки документі є інформація про кахлі з позолотою, які зберігались в «szpichlerzu». Що свідчить про високий рівень виробництва протягом 50-х рр. XVIII ст.

В своєму виробництві майстри користувались спеціальними знаряддями, зокрема туплями, вилами, лопатами, ножицями, мотиками, ножами тощо. Кожен виріб мав власну форму, з якої його відливали. В Жовківській мануфактурі використовували різні типи форм, зокрема, це гіпсові, глиняні, зрідка дерев'яні, і лише один раз згадана фарфорова формочка, мініатюрного розміру.

Ще одним, відкритим для досліджень, залишається питання розташування цієї фарфорні. В обох документах кілька разів згадується приміщення під назвою «szpichlerz», в описі за 1762 р. навіть подається короткий опис будинку

Жовківської мануфактури: «будинок великий з двома великими кімнатами та двома альковами, кабінетом і кухнею, яка закривається, з п'єсами, підлогами, вікнами з тафлями, шиб кількох немає, під старим гонтовим дахом, крім того ганок, пивниці дильовані, під шопою солом'яною стаєнка з дилів, карнизи, ворота в сад, де дерев різних багато. Шинклер великий на замок на штандарах зі стрихом, при ньому кімната для челяді з котельнею і комином в доброму стані. Там само дві стайні, до однієї воріт немає, ворота з дощок великі з фортою до води» (19). Однак точного місця розташування там не вказано.

Безумовно, діяльність Жовківської фарфорової мануфактури не обмежувалась тільки цими вищезгаданими аспектами виробництва. Ми володіємо лише двома документами, які відображають її діяльність у згадані роки. Між крайніми датами ціле десятиліття історії існування та діяльності фарфорні, яке досі не звідане і залишає можливість для подальших глибших досліджень. Також потрібно зауважити, що не менш актуальним є пошук предметів, виготовлених Жовківською мануфактурою в музеях Західної України та Польщі, аби мати чітке уявлення про їх вигляд та стиль, для мистецтвознавчого аналізу.

Література

1. Księga praw do miasta Żółkwi (1601–1736) AGAD Zbiór Czołowskiego, Sygn. 396, s.91-95.
2. Ibidem.
3. Król Jan III Sobieski nadaje cechowi garczarzy w Glinsku i Żółkwi (12 I 1685, Żółkiew) AGAD Dokumenty pergaminowe, sygn. nr. 7158.
4. Mańkowski T. Meczenat JanaIII w Żółkwi //Prace komisji historii sztuki. T. IX, s.149.
5. Stefan Gąsiorowski Chrześcijananie i żydzi w Żółkwi w XVII-XVIII wieku. // Prace komisji historii i kultury żydów. Kraków, 2001, s.93.
6. AGAD Zbiór Czołowskiego sygn. 404.
7. AGAD Zbiór Czołowskiego sygn. 404 s.112.
8. Ibidem.
9. Александрович В. Інвентар Олицького замку 1755р. // Вісник Львівського університету. Серія Мис-во:2003. Вип.3, с.301.
10. AGAD Zbiór Czołowskiego sygn. 404 s.114.
11. Ibidem.
12. Ibidem.
13. Ibidem.
14. s.110.
15. Aftanazy R., Materiały do dziejów rezydencji, t.7a: Dawne województwo ruskie:ziemia halicka i lwowska/ W-wa. 1990, s.588.

16. AGAD Zbiór Czołowskiego sygn. 394, s.174-177.

17. Ibidem Види мисок та тарілок Жовківської фарфорні: миски яйцеподібної форми фарфорові мальовані, фарфорові біло мальовані гранчастої форми, чотириохгранні фарфорові, біло мальованих (2 міри) s.174 фарфорові біло мальовані «брачні» (1 міра) s.174, фарфорові біло мальовані «брачні», фарфорові квадратні на гірчицю. s.174, полумиски «брачні» фарфорові різної міри s.175, салатниці біло мальовані малі s.175, тарілки фарфорові «брачні», мисочки фарфорові філіжанкові «брачні») s.175.

18. Ibidem Види ваз з Жовківської фарфорні: гранчасті з вушками фарфорові біло мальовані з кришками (3 міри) s.174, круглої форми мальовані на ніжках з кришками (2 міри) s.174, з кришкою також фарфорові мальовані (2 міри) s.174, подовгасті формовані фарфорові з кришкою (2 міри) s.174, фарфорові на галках з кришками біло мальовані «брачні» (2 міри) s.174, фарфорові на галках з кришками біло мальовані «брачні» різної міри s.174, фарфорові на ніжках з кришками біло мальовані з гербом «брачна» (1 міра) s.174, фарфорові з кришками біло мальовані без гербу «брачні» (2 міри) s.174, фарфорові формовані подовгуватої форми білі «брачні» різної міри s.175, з кришкою «брачні» чорні повністю 2 шт. s.175.

19. Ibidem, s.177.

ЛАЗОРАК Богдан
*аспірант кафедри давньої історії України та спеціальних історичних
дисциплін історичного факультету Дрогобицького державного
педагогічного університету
імені Івана Франка*

ІНСТИТУЦІЙНЕ ОФОРМЛЕННЯ ЦЕРКОВНОГО БРАТСТВА РІЗДВА ХРИСТОВОГО В ЖОВКВІ (XVII–XVIII ст.)

На шляху вивчення історії церковних братств Львівсько-Галицько-Кам'янецької єпархії¹, особливо в період переломного для неї XVII–XVIII ст., маловивченим залишається питання інституційного розвитку та діяльності церковних братств, які виникали при монастирських храмах², чи які будучи здавна оформленими як самостійна інституція, в силу подальших об'єктивних

¹ Сkochиляс І. Адміністративно-територіальний устрій Львівської єпархії в першій половині XVIII ст.: межі єпархії, поділ на офіціалати та деканати (спроба картографування) // Картографія та історія України. – Львів-Київ-Нью-Йорк, 2000. – С.149-169; Encyklopedia katolicka / Redaktor naczelny ks. dr. Eugeniusz Ziemann. – T.11.: LU – «Maryawita». – Lublin, 2006. – S.258-270.

² Серед усіх церковних братств, які існували при монастирських храмах у Львівсько-Галицько-Кам'янецькій єпархії на сьогодні найбільш вивченою є історія братства Святого Онуфрія у Львові, церква якого з XV ст. перебувала під протекцією Львівського Ставропігійного братства (Крип'якевич І. Львівська Русь в першій половині XVI віку // ЗНТШ. – Т.LXXIX. – Львів, 1907. – С.23). Наприклад, нещодавно побачила світ спеціальна збірка матеріалів, присвячених цьому монастиреві: Монастир Святого Онуфрія у Львові. Сьомі наукові драганівські читання / Упор. Лев Скоп. – Львів, 2007. – 304 с. Серйозне вивчення братства, яке діяло при церкві Святої Трійці Кам'янці-Подільському (згодом монастирська) провів у XIX ст. подільський історик церкви Д. Синицький: Синицький Д. Каменецькій Свято-Троїцькій первокласний монастир // ПЕВ. н. о. – Каменець-Подольській, 1868. – № 18. – С. 576-586; № 19. – С.615-624; № 20. – С.637-660; № 21. – С.687-691; №22. – С.743-751. Перелік монастирських храмів у Львівському крилосі подав: Клапчук О. Монастирські комплекси Львівської області, як туристичні об'єкти // Вісник Львівського університету. Серія Географічна. – Вип. 36. – Львів, 2009. – С.169. Прикладом маловивченості може слугувати братство при церкві Різдва Богородиці в Тисмениці, інституційне оформлення якого було стверджене грамотою Івана з Потока на Тисмениці, каштеляна великогірського від 26 червня 1730 р. Про це див докладніше: Відділ рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка НАН України. – Ф. III (АСП). – Спр. 24. – Арк. 1.

причин (з волі владики³), зобов'язані були функціонувати поряд з обителлю. У зв'язку із цим, глибокого аналізу потребують різні види актового матеріалу з того періоду: статuti братств; акти генеральних візитацій; акти духовного консисторського суду; братські пом'яники; книги реєстру братчиків; книги реєстру прибутку та витрат (фінансові звіти); монастирські метрики шлюбів, хрещень та вінчань (можна зустріти інформацію про мирян храму, які входили до братства), а також хроніки монастирів, різного роду листування, дарчі записи, тестаменти тощо. Це допоможе дослідникам церкви у з'ясуванні ряду ключових питань, пов'язаних з історією мирянських братств, які існували при монастирях: 1) часова локалізація та інституційне оформлення братств; 2) перехід церковних братств до унії; 3) внутрішня організація братств та характер взаємозалежностей між братствами та обителлю; 4) особливості релігійної та фінансово-господарської діяльності; 5) питання участі братств у догляді за храмом; 6) судові справи тощо.

Одним з найбільш потужних та впливових братств Львівського крилосу у XVII–XVIII ст. було братство при церкві Різдва Христового в Жовкві, яку у 1682 р. Йосиф Шумлянський (1667–1708 рр.)⁴ передав під управу монашому чину Святого Василя Великого, ченці якого згодом заснували при церкві монастир⁵. Розбудові цього храму в свій час сприяв також польський король Ян III Собеський⁶.

Починаючи з кінця XIX ст., історія братської церкви Різдва Христового в Жовкві привертала увагу багатьох дослідників. Наукові студії з історії храму та церковних інституцій, які організовувались при ньому у XVII–XVIII ст. свого часу проводили С.Баронч⁷, Й.Зубрицький⁸, Ф.Гавалек⁹, І.Крип'якевич¹⁰,

³ Прикладом можуть слугувати події, пов'язані з виникненням монастиря оо. Василіан при братській церкві Святої Трійці в Кам'янці-Подільському. У 1723 (1724) р. львівський владика Атанасій Шептицький перевів кам'янецького священника Стефана Краковецького з храму Святої Трійці до храму Петра і Павла. Цього ж року до Свято-Троїцького храму єпископ призначив василіянина о. Машкевича, який фактично і почав організовувати монастир (Синицький Д. Каменецький Свято-Троїцький першокласний монастир... – № 18. – С.578).

⁴ Назарко І. Київські і Галицькі митрополити. Біографічні нариси (1590–1960). – Торонто, 1962. – С.65, 66, 70, 75, 90, 151, 152; Хаварівський У. Герби Львівських владик в Унії з Римом (1667–2007). – Тернопіль, 2008. – С.9-12.

⁵ Жовківщина: Історичний нарис / Відп. ред. М.Литвин. – Т.1. – Жовква-Львів-Балтимор, 1994. – С.37.

⁶ Там само. – С.37.

⁷ Baroncz S. Pamiatki miasta Żolkwi. – Lwow 1852. – 139 s.; Про краєзнавчі праці С.Баронча див. у: Дашкевич Я. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури / 2-ге вид., виправл. й доповн. – Львів, – «Піраміда», 2007. – С.255-264.

⁸ Zubrycki J. Żółkiew, stadium architektoniczne // Architekt. – Krakow, 1901. – № 1. – S.97.

⁹ Gawalek F. Żółkiew // Ziemia. – Warszawa-Lwów, 1914. – № 31. – R.V. – S.485.

Е.Гай¹¹, Р.Лукань¹², С.Шуперський¹³, В.Свінціцька¹⁴, М.Ваврик¹⁵, Р.Крип'якевич¹⁶, В.Слободян¹⁷, М.Бевз¹⁸, М.Парцей¹⁹.

Найранішу письмову згадку про братство Різдва Христового в Жовкві докладно вивчав І.Крип'якевич. На його думку, появу братства слід відносити до 1612 р. (21 червня), коли Станіслав Жолкевський надав окремі права для церкви Різдва Христового і для братства, яке разом із парафіяльним священником зобов'язувались будувати цей храм²⁰. Іншу тогочасну згадку про братство віднайдено працівниками Львівської Наукової бібліотеки ім.В.Стефаніка, в тексті однієї з провінієнцій Цвітної Тріоди (кін. XVI ст.)²¹. В цьому записі було сказано, що у 1614 р. жовківські міщани Лаврентій Мельник з дружиною Пелагією купили цю книгу в братства Різдва Христового в Жовкві для церкви Святого Архистратига Михайла, яка знаходилась в с. Воля Висоцька²².

Найбільше цінних відомостей з історії церковного братства Різдва Христового знаходимо у серії історико-мемуарних видань під назвою

¹⁰ Крип'якевич І. Середньовічні монастирі в Галичині. Спроба каталогу // Записки Чину св. Василя Великого. – Жовква, 1927. – Т.2. – С.70-104; Його ж. З історії міста Жовкви // Жовківщина. Історико-мемуарний збірник. – Т.2. – Жовква-Львів-Балтимор, 1995. – С.19-55.

¹¹ Нау Е. Żółkiew: rzut oka na dzieje grodu Żółkiewskich i Sobieskich. – Żółkiew, 1933. – 20 s.

¹² Лукань Р. 250-ліття побуту оо. Василіан в Жовкві // Календар «Місіонаря». – Жовква, 1942. – С.60-61.

¹³ Szuperski S. Żółkiew i jej zabytki historyczne: w 250-lecie odsieczy Wiednia przez króla Jana 3 Sobieskiego. – Żółkiew, 1933. – 36 s.

¹⁴ Свінціцька В. З нових архівних джерел про Жовківську школу художників. Іван Руткович – маляр жовківських 2-ої половини XVII ст. та його оточення // Архіви України. – К., 1963. – № 6. – С.38-43; Її ж. Василь Петринович та жовківські малярі першої половини XVIII ст. // Архіви України. – К., 1965. – С.38-41.

¹⁵ Ваврик М. По василіанських монастирях. – Торонто, 1958. – 286 с.; Його ж. Нарис розвитку і стану Василянського Чину XVII – XX ст. Топографічно-статистична розвідка // Записки Чину Св. Василя Великого. – Серія II. – Секція I. – Т.10. – Рим, 1979. – 220 с.

¹⁶ Крип'якевич Р. Іван Крип'якевич про Жовкву і Б.Хмельницького // Жовківщина. Історико-мемуарний збірник. – Т.2. – Жовква-Львів-Балтимор, 1995. – С.56-61.

¹⁷ Слободян В. Жовківщина: історико-архітектурні описи церков. – Жовква, 1998 р. – 186 с.

¹⁸ Бевз М. Історичні міста Галичини: проблеми вивчення і збереження // ЗНТШ. – Том ССХLI: Праці Комісії архітектури та містобудування. – Львів, 2001. – С.84-112.

¹⁹ Парцей М. Стародавня Жовква. – Львів, 2005. – С.95-113.

²⁰ Крип'якевич І. З історії міста Жовкви... – С.39.

²¹ Кириличні рукописні книги у фондах Львівської наукової бібліотеки ім.В.Стефаніка НАН України: Каталог. – Т.1: XI-XVI ст. / Гол. ред. М.М.Кольбух. – Львів, 2007. – С.420. З монастирської бібліотеки походять також: Мінея Службова на серпень, остання третина XVI ст.; Пролог, березень-серпень, серед. XVI ст., Устав (статут) церковний ерусалимський кін. XVI ст. – поч. XVII ст. (Там само. – С.305, 341-342, 437-438).

²² Сковчиляс І. Генеральні візитації Київської унійної митрополії XVII–XVIII століть. Львівсько-Галицько-Кам'янецької єпархії. – Львів, 2004. – С.155, 297.

«Жовківщина». Звідси дізнаємося, що у XVII ст. братство змушене було двічі відбудувувати церкву Різдва Христового, оскільки храм збудований ще в 1612 р. (згідно грамоти Станіслава Жолкевського від 12 квітня 1612 р.) згорів разом з монастирською бібліотекою під час відомої пожежі 11 травня 1691 р.²³. В другій половині XVII ст. братство утримувало школу, при якій працювали вчителі²⁴: Семен Метенський (1679), Василь Блонський (1697, в цей же час до братства входив І.Руткович), Роман Вітусовський (1702), Іван Яновський (1727) та ін.

Згідно реєстру духовенства, церков і монастирів львівської єпархії за владництва Йосифа Шумлянського періоду 1700–1708 рр. в м. Жовкві знаходилося п'ять церков: Різдва Христового (міська), Різдва Пресвятої Богородиці (міська), Святої Трійці (передміська), Різдва Святого Івана Хрестителя (передміська), Воздвиження Чесного Хреста (Раніе[n] Zakonnuch)²⁵. На думку Володимира Овсійчука²⁶, у XVII ст. при згаданих церквах українська громада організувала церковні братства, найстарішим з яких було братство при церкві Різдва Христового. При цій же церкві існувало також «Молодше братство Св. Петра і Павла», привілей якому надав Петро Могила²⁷, а в 1700–1708 рр. до нього входив надвірний маляр Константина Собеського Василь Петринович²⁸.

Незважаючи на широкий спектр історіографічного матеріалу, присвяченого церкві та парафії Різдва Христового в Жовкві, проблема інституційного оформлення місцевого братства містить ряд «білих плям». Це

²³ Жовківщина... – Т.1. – Жовква-Львів-Балтимор, 1994. – С.37

²⁴ Там само. – С.39.

²⁵ Скочиляс Н. Недатований реєстр духовенства, церков і монастирів Львівської єпархії за владництва Йосифа Шумлянського // ЗНТШ. – Т.СХХІ: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – Львів, 2000. – С.539, 541, 548. Див. також: Жовківщина... – Т.1. – Жовква-Львів-Балтимор, 1994. – С.37.

²⁶ Овсійчук В. Твір національної єдності і духовної величі (кілька слів про іконостас церкви Воздвиження Чесного Хреста із монастиря Скит Манявський) // Бюлетень Львівського філіалу Національного науково-дослідного реставраційного центру України. – Львів, 2006. – № 2 (8). – С.81. Див також: Жовківщина... – Т.1. – Жовква-Львів-Балтимор, 1994. – С.39.

²⁷ Жовківщина... – Т.1. – Жовква-Львів-Балтимор, 1994. – С.39. Молодше сестринське Богородичне братство, титул якого був пов'язаним із святом спомину болів Пречистої Діви Марії існувало при церкві Чесного Хреста у Львові (НМЛ. – Ф. Ркл. – Спр. 1124. – Арк. 5 – зв.). У Кам'янці-Подільському при церкві Івана Хрестителя одночасно існувало три церковні братства: два чоловічих – старше (Івана Хрестителя) та молодше (Благовіщення Пресвятої Богородиці) і одне – жіноче, сестринське (Непорочного Зачаття Діви Марії). Кожне із братств мало свій окремий статут, який ствердив львівсько-галицько-кам'янецький єпископ А.Шептицький (Лазорак Б. Інституційне оформлення та діяльність церковного братства Івана Хрестителя в Кам'янці-Подільському (XVIII ст.) // Питання історії України. – Чернівці, 2009. – С.236).

²⁸ Крип'якевич І. З історії міста Жовкви... – С.48.

зокрема стосується датування статуту братства, а відтак моменту оформлення братства як церковної інституції. Статут забезпечував найбільш оптимальний механізм дієвості братства як особливої замкнутої інституції в межах усього парафіяльного середовища з характерними для братств унійного часу релігійною та фінансово-господарською формами діяльності. В цілому, статут був призначений виконувати роль постійного інформаційного джерела для учасників братства. Ситуація, яка на сьогодні склалася навколо статуту братства Різдва Христового, а відтак його інституційного оформлення є доволі незрозумілою в історіографії і вимагає певних уточнень.

Покликаючись на «Сводную Галицко-Рускую летопись» Антона Петрушевича, Ярослав Ісаєвич вважає, що Жовківське братство в 1695 р. подбало про переклад староукраїнською мовою цілого тексту статуту Львівського Ставропігійного братства від 1586 р.²⁹, для кращого розуміння його змісту братчиками. З рефлексій автора випливає, що інституційне оформлення братства відбулося близько 1695 р. Однак, звіривши текст А.Петрушевича (датує 1694 р.)³⁰ та оригінал грамоти Й.Шумлянського³¹, в обох випадках було з'ясовано розмитість цієї дати, причому в оригіналі документа датування взагалі відсутнє. В заключній частині тексту містяться лише підпис та печатка Й.Шумлянського. У 1695 р. було розпочато лише запис братського реєстру, який не входить до структурних частин книги-статуту (після печатки єпископа), причому цей реєстр був записаний іншим почерком, очевидно кимось із братчиків.

Варто погодитись із тим фактом, що статут Жовківського братства Різдва Христового все ж таки був затверджений у період другої половини XVII ст. На титульному аркуші статуту записано: «АртикѸлы албо фѸндушъ братський, поданый Ѡ С[вѧ]тих Ап[о]столъ, а оѸтверждены Ѡ ихъ намѣсниковъ С[вѧ]тѣиших патрїарховъ, послѣдиже изд принесени сѸтъ превелебнѣишимъ въ Х[ри]стѣ и С[вѧ]тѣишим патриархом ІѸакимом АнтиѸхїискимъ афѣг, списани словенским диалектомъ. Н[ы]нѣ же рокѸ ахѣ на рѸскїи ѧзикъ преведены дла латвѣйшого разѸменѧ и братствѸ поданы»³². В тексті автор записав 1583 рік як час ствердження статуту Львівського Успенського братства. На нашу думку, писар, котрий укладав цей статут міг допустити

²⁹ Ісаєвич Я. Джерела з історії української культури доби феодалізму XVI – XVIII ст. – К., 1972. – С.20.

³⁰ Текст А. Петрушевича див. у: Петрушевич А. Сводная галицко-русская лѣтопись съ 1600 по 1700 годъ. – Львовъ, 1874. – С.382-383.

³¹ НМЛ. – Ф. Ркк. – Спр. 128. – Арк. 1-12 зв.

³² Там само. – Арк. 1.

банальну помилку при написанні, оскільки добре відомо, що статут для Львівського Успенського братства був стверджений у 1586 р.³³. З тексту титульного аркуша цього статуту дізнаємося також, що артикули були запозичені зі статуту Львівського Успенського братства, наданого антиохійським патріархом Йоакимом у його грамоті від 1586 р. Текст цих артикулів був «перекладений» староукраїнською мовою у 1655 р., а згодом стверджений православним єпископом Йосифом Шумлянським. В статуті не вказано датування підпису єпископа. І саме з цього приводу можна висловити ряд припущень:

1. Враховуючи православний зміст цього джерела³⁴, можна припустити, що документ найраніше міг бути підписаний десь між 1667 р. та 1677 р., тобто, до часу особистого прийняття унії Йосифом Шумлянським.

2. Пізнішою датою підписання братських артикулів можна вважати період між 1693 р. та 1695 р., коли у 1693 р. помер перший ігумен Жовківського монастиря Різдва Христового митрополит Сучавський Досифей, на похороні якого мав промову Й.Шумлянський³⁵, який, в свою чергу, цілком ймовірно міг підписати статут для братства. Другим моментом є те, що після тексту братських артикулів знаходиться запис першого реєстру до членів братства 1695 р., яке в цей час відновлювалось після пожежі монастирського храму у 1691 р.³⁶

У будь-якому випадку, цей статут використовувався братством і в унійний час, оскільки на звороті останнього аркуша статуту, одразу після тексту братської присяги записано: «Сіа професіа соврѣженна єсть в рокѣ 1711, которѣю подписѣю рѣкою власною м[ѣ]с[ѣ]ца марта. Дионисій иг[ум]енъ и наме[стник]ъ катедр[ы] Львовскои»³⁷. Тобто, у 1710 р. статут із православним змістом був вдруге стверджений, проте тепер вже унійною владою в особі Діонісія Синкевича³⁸, який у цей час був генеральним намісником Львівської

³³ Milkowicz W. Monumenta Confraternitatis Stauropegianaе Leopoliensis (далі – MCS). – Т.І, – Leopoli, 1895. – S.113-119; Капраль М. Привілеї національних громад міста Львова (XVI–XVIII ст.). – Львів. – «Піраміда», 2000. – С.500-504.

³⁴ В тексті документа присутні часті згадування імен східних патріархів, про їх історичну участь у правовому ствердженні церковних братств, згадування православного обряду та ін. Наприклад, у різних місцях тексту статуту зустрічаємо ім'я антиохійського патріарха Йоакима. Про це докладніше див. джерело: НМЛ. – Ф. Ркк. – Спр. 128. – Арк. 1, 11 зв., 12, 13.

³⁵ Barocz S. Pamiatki miasta Żolkwi... – S.63.

³⁶ Парцей М. Стародавня Жовква... – С.96-97.

³⁷ НМЛ. – Ф. Ркк. Спр. 128. – Арк. 12 зв.

³⁸ У січні 1710 р. Д. Сенкевич брав участь у підписанні декларації учасників елекційного собору про обрання львівським владикою Варлама Шептицького: Сkochиляс І. Собори Львівської єпархії XVI–XVIII століть. – Львів, 2006. – С.126, 129.

катедри (при соборі Св. Юра). Закономірним виявляється той факт, що згаданому підпису 1710 р. передували братські збори 1706 р.³⁹, коли братство остаточно відновлювало свою діяльність після затишшя Північної війни. На цих зборах були присутні представники уніатської церковної влади: Яків Жуковський (ієромонах василіанського монастиря Різдва Христового в Жовкві), Партеній Ломиковський (архидиякон Львівської катедри, ігумен Підгорецького й Золочівського монастирів) та Григорій Підгірський (бібрецький намісник).

Певною мірою підписання Діонісієм Сенкевичем православного статуту повинно було вказувати на невизначеність інституційного статусу братства Різдва Христового в унійний період. Однак, подібна ситуація з використанням православних статутів на практиці простежується навіть після реформ Атанасія Шептицького, коли вивірка змісту богослужбових книг⁴⁰, внутрішньої церковної та братської документації була поставлена під особливий контроль. Під час візитації у 1763 р. церкви Успення Пресвятої Богородиці в Куликові Микола Шадурський⁴¹ поставив свій підпис на грамоті Йосифа Шумлянського, яка датована 1670 р.⁴², тобто за 8 років до особистого прийняття єпископом унії⁴³. Проте, сама наявність статуту, ствердженого єпископом, котрий в 1700 р. зорганізував перехід Львівської єпархії до унії⁴⁴, а

³⁹ НМЛ. – Ф. Ркк. – Спр. 128. – Арк. 16.

⁴⁰ Період 20-х рр. XVIII ст. був часом запеклого суперництва Львівського Успенського братства з єпископом Атанасієм Шептицьким у справі монополії на видання літургійних книг. Вивчаючи розмаїті ситуації цієї справи, Лаврентій Данило Гуцуляк визначив ряд найголовніших етапів виправлення текстів богослужбових книг, які «рясніють помилками та ересю і ґрунтуються на православних редакціях, а отже повняться схизматичними тенденціями й суперечать постановам Замойського синоду». Про це докладніше у: Гуцуляк Л.-Д. Божественна літургія Йоана Золотустого в Київській митрополії після унії з Римом (період 1596–1839). – Львів, 2003. – С.104-109.

⁴¹ Budzyński Zd. Struktura terytorialna eparchii Lwowskiej w świetle wizytacji ks. Mikołaja Szadurskiego (1758–1765) // Religie. Edukacja. Kultura. Księga pamiątkowa dedykowana profesorowi Stanisławowi Litakowi. – Lublin, 2002. – S.127-142.

⁴² Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім.В.І.Вернадського НАН України. – Ф. 18. – Спр. 97. – 1 арк.

⁴³ Біла С. Львівський єпископ Йосиф Шумлянський в історіографії XIX – першої половини XX ст. // Проблеми гуманітарних наук: Наукові записки Дрогобицького державного педагогічного університету ім. Івана Франка. – Вип. 5. – Дрогобич, 2000. – С.129-140; Великий А. З літопису християнської України. Церковно-історичні радіолекції з Ватикану. – Т.5.: XVII ст. – Львів, 2000. – С.239-244; Біла С. Постать Й.Шумлянського в дослідженнях М.Андрусяка // Історія релігій в Україні. – Кн.1. – Львів, 2000. – С.57-62.

⁴⁴ Біла С. Перехід Львівської, Перемиської та Луцької єпархій до унії в українській історіографії православного спрямування другої половини XIX – початку XX століття // Проблеми гуманітарних наук: Наукові записки Дрогобицького державного педагогічного університету ім. Івана Франка. – Вип. 8. – Дрогобич, 2001. – С.156-165. Її ж: Перехід до унії

головне, у зв'язку з тим фактом, що у XVIII ст. велика частина братств взагалі не мала статуту (особливо в дрібних та збіднілих парафіях Кам'янецького крилосу⁴⁵), свідчить про те, що такі моменти могли вважатися швидше припустимою нормою, аніж грубим порушенням. Відтак, доконаним залишається той факт, що статuti православного змісту часто використовувались офіційно уніатськими братствами.

На жаль, нам залишається невідомим той факт, чи братство Різдва Христового отримало у XVIII ст. новий статут, стверджений уніатським⁴⁶ єпископом. Починаючи з 30-х рр. XVIII ст., першочерговим завданням на шляху реорганізації та дисциплінаризації церковних братств було ствердження єпископом А. Шептицьким нових братських статутів унійного змісту⁴⁷. Маючи «на руках» статут, братство визнавалось з боку греко-уніатської церковної влади цілком легітимною та водночас підконтрольною духовній владі мирянською організацією, чого не можна сказати про братства православного періоду історії Львівської єпархії, коли братства могли користуватись

Перемишльської, Львівської та Луцької єпархій у російській історіографії другої половини XIX ст. // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. 5. – Дрогобич, 2001. – С.128-140; Її ж. Перехід Перемишльської і Львівської єпархій до унії (кінець XVII – початок XVIII ст.) // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. 4. – Дрогобич, 2000. – С.96-120.

⁴⁵ В Кам'янецькому крилосі були випадки, коли братства взагалі не мали статутів, при цьому під час візитацій вони подавали на огляд візитаторові ерекційну грамоту. Наприклад, під час візитації 1758 р. Іваном Громницьким братство при церкві Святої Параскеви П'ятниці подало на огляд ерекцію, видану братству в 1752 р. кам'янецьким офіціалом о. Онуфрієвичем (ерекція містила печатку Лева Шептицького). Про це див. докладніше у: Историко-статистическое описание церкви и прихода села Устья съ приписными къ нему с. Цвикловцами и деревней Козей // ПЕВ н. о. – Каменець-Подольській, 1877. – № 22. – С.334. Про зміст ерекційних грамот див. також: Труды комитета для историко-статистического описания Подольской епархии // ПЕВ ч. н. – Каменець-Подольській, 1877. – № 11. – С.304; Там само. – № 19. – Каменець-Подольській, 1876. – № 19. – С.203-205.

⁴⁶ Про започаткування формулювання текстів братських статутів з текстами «унійного» змісту див. у: Лазорак Б. Інституційне оформлення та діяльність церковного братства Івана Хрестителя... – С. 235. Див. також: Троицкій П. Варлаам и Атанасій Шептицькіє, єпископы Львовскіє и Каменецкіє // ПЕВ. н. о. – Каменець-Подольській, 1869. – № 2. – С.50-57.

⁴⁷ НМЛ. – Ф. Ркк. – Спр. 91. – Арк. 1-13; Спр. 94. – Арк. 1-4 зв.; Спр. 128. – Арк. 1-12 зв.; Спр. 177. – Арк. 1-17; Спр. 244. – 8 арк.; Спр. 1745. – Арк. 1-4; Ф. Рк. – Спр. 357. – Арк. 1-5 зв.; Спр. 505. – Арк. 1-7; Спр. 532. – Арк. 1-17 зв.; Спр. 655. – Арк. 1-5; Спр. 845. – Арк. 8-11 зв.; Спр. 873. – Арк. 2-6 зв.; Ф. Ркл. – Спр. 68. – Арк. 2-5; Спр. 83. – Арк. 1-5; Спр. 84. – Арк. 5-9 зв.; Спр. 1124. – Арк. 1-5 зв.; Спр. 1215. – 4 арк.; Спр. 1524. – Арк. 2-5 зв.; Лотоцкий Ю. Правила для православного братства, учрежденнаго 1736 года при Петропавловской церкви въ г. Каменцѣ Подольскомъ // ПЕВ. н. о. – Каменець-Подольській, 1863. – № 11. – С.435-441; Синицкій Д. Каменецкій Свято-Троицкій первоклассный монастырь // ПЕВ. н. о. – Каменець-Подольській, 1868. – № 21. – С.687-691.

ставропігійними принципами незалежності по відношенню до духовної влади⁴⁸.

Важливу інформацію про унійний статус та характер діяльності братства Різдва Христового в Жовкві знаходимо в збережених на сьогодні актах генеральних візитацій періоду XVIII ст.⁴⁹ (церква завжди візитувалась першою серед усіх жовківських церков). Це зокрема: візитація, проведена в лютому 1730 р. василіянином Сильвестром Мальським; візитація львівського офіціала Мойся Богачевського, проведена між 20 та 24 березня 1740 р.; візитація Миколи Шадурського 10 грудня 1763 р. Генеральні візитації були основним практичним важелем впливу на процес дисциплінаризації братства, і з кін. 30-х рр. XVIII ст. будувались виключно на інструкціях Атанасія Шептицького⁵⁰. Наприклад, у §2 візитаційної інструкції від 1739 р., єпископ зобов'язав візитатора звертати увагу на діяльність церковних інституцій (братств), які діяли в межах візитованої парафії: «у випадку, якщо є якесь братство, то після з'ясування, чи воно [існує] за згодою і дозволом [церковної влади], чи без цього, необхідно перейти до розпитування, за рахунок чого існує, які має прибутки та на які потреби їх використовує»⁵¹. Іншими словами, візитатори повинні були цікавитись наявністю статутів, у відповідності до яких перевірялось ведення фінансових справ у братстві⁵². На основі докладного інвентарного опису церкви, поданого М.Богачевським, можна зробити висновок про те, що братство разом із василіанами ретельно піклувались храмом і системно впорядковувало всю необхідну богослужбову бібліотеку та офіційну документацію зокрема. У візитації М.Шадурського знаходимо більш конкретні свідчення про вплив капітули на дисциплінаризацію церковного братства Різдва Христового. Основою акту візитації братства було роз'яснення реформаційного декрету Атанасія Шептицького т.зв. «*Decretum reformationis Leopoliensis*»⁵³, виданого владикою у 1744 р. для передміських братств Львова, а згодом поширеного і серед інших братств, зокрема тих, які знаходились у центрах крилоських намісництв. Попри впорядкування інституціональної (братські статути, королівські привілеї) та фінансово-господарської

⁴⁸ Тимошенко Л. Ставропігія церковних братств у контексті Берестейської унії. Історіографічний аспект // *Confraternitas*. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича / Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Зб. наук. праць. – Львів, 2006-2007. – С.250-267.

⁴⁹ Сkochиляс І. Генеральні візитації... – С.92, 155, 297.

⁵⁰ Сkochиляс І. Програма реформ у Львівській єпархії в післязамойський період: візитаційні інструкції Атанасія (Шептицького) 1732 та 1739 років // Ковчег. Науковий збірник із церковної історії. – Львів, 2000. – С.346-371

⁵¹ Там само. – С.369.

⁵² Там само. – С.359.

⁵³ НМЛ. – Ф. Ркл. – Спр. 24. – Арк. 189 зв.-190.

документації декрет повинен був унормувати практичні сторони життя братства. Скажімо, керівна роль у зберіганні грошей покладалась виключно на старшого братчика (сеньйора братства), а розподіл цих грошей повинен був керуватися колегіальним рішенням всього братства. Гроші необхідно було зберігати поряд з іншими цінними речами та документами у братській скрині, безпека якої мала контролюватись 2-ма або 3-ма відмінними замками, ключі від яких повинні були знаходитись в руках різних братчиків. Декрет визначив також норми грошових відносин між братством та священником (ієромонахом). Згідно декрету, якщо баланс між прибутком та витратами давав певний надлишок, братство зобов'язувалось надавати священнику (ієромонаху) додаткову грошову плату. В цілому декрет А.Шептицького остаточно забезпечив пароху провідне місце у братстві, закріпивши за ним ряд особливих повноважень: постійну участь в засіданнях братства, голосування у виборах старших братчиків, а звідси також право першим приймати присягу від тих, хто вступає на місце старшого, чи вперше приймається до братства. В.Фіголь вважає, що згідно з духом «*Decretum reformationis Leopoliensis*» братські священники отримали міцний вплив на братську діяльність⁵⁴. Вчений також з'ясував, що в сер. XVIII ст. братства, які діяли при монастирях згідно усталених артикулів підпорядковувались ігуменам чи архімандритам⁵⁵.

Цінним блоком документів, які засвідчують уніатський статус Жовківського братства Різдва Христового в першій третині XVIII ст. є також протоколи книг духовного консисторського суду у Львові, процесуальність справ у якому забезпечувало уніатське духовенство. Про існування конфліктних тенденцій в межах братства Різдва Христового та про певну дезорганізацію між його братчиками засвідчує невідома досі судова справа між Василем Сем'яновичем (старшим братчиком) та Семеном Путятницьким (місцевим сницарем), яка проходила двома окремими слуханнями 12 грудня 1709 р. та 17 травня 1715 р. Про зміст справи дізнаємося з тексту протестації С.Путятницького від 17 травня 1715 р.⁵⁶ (першу справу віднайти не вдалося), яка була заслухана в суді «*duchownemu comissarskiemu*» у Жовкві. В документі сказано, що В.Сем'янович разом із деякими братчиками звинувачував С.Путятницького у фінансових махінаціях. Йшлося про те, що Семен Путятницький якимось чином підмовив братського паламара, аби той йому

⁵⁴ Фіголь В. Церковні братства Галицької Гр. кат. Провінції у XVIII ст. // Богословія. Тримісячник. – Львів, 1938. – Т. XVI. – № 2-3. – С. 142.

⁵⁵ Там само.

⁵⁶ «*Protestacya Sławetnego Szymona Putiatyckiego mieszczanina Zołkiewskiego na P[ana] Bazylego Siemianowicza*». Див. докладніше: НМЛ. – Ф. Ркл. – Спр. 210. – Арк. 30 зв. – 31.

передав із церковних речей – «spódnice»⁵⁷, які згодом різьбяр продав місцевому єврею. Відтак, братство змушене було з великими труднощами викупити цю річ у єврея. Братство відзначило, що подібний випадок, пов'язаний з махінаціями С.Путятницького, повторювався тричі. Зваживши всі нарікання братства із тим фактом, що Семен Путятницький згодом все ж зумів повернути братству вийняту раніше церковну річ, і крім того до братської скриньки вніс 80 зл., суд визнав основою справи фінансову позику у братства, і яка була вирішена обвинуваченим в усталеному правовому порядку. В своєму декреті суд постановив, що оскільки в подальшому С.Путятницький не мав жодного боргу перед братством, обвинувачення проти різьбяра знімаються, а Василь Сем'янович разом із якимось п. Степаном привселюдно повинні попросити вибачення у Семена Путятницького. Справу закрит архidiaкон Львівської катедрі Партеній Ломиковський. Варто також зазначити, що через кілька днів після закінчення справи (31 травня 1715 р.) В.Сем'янович був виключений з числа старших братчиків⁵⁸. До кін. 60-х рр. XVIII ст. Жовківське братство Різдва Христового зберігало за собою право «презенти й патронату»⁵⁹. Зазначимо, що на думку Я.Ісаєвича соціальна неоднорідність братств часто була джерелом суперечливих тенденцій в їх організації⁶⁰. Тому й не дивно, що після реформаційного декрету А.Шептицького братство Різдва Христового в Жовкві почало більш тісніше співпрацювати з адміністрацією василіян, які в порівнянні із іншими міщанами (світськими) ретельніше дотримувались церковного права.

Відомості про чисельність та особовий склад братства Різдва Христового в Жовкві, з огляду сучасних історіографічних свідчень, видаються доволі розмитими і неструктурованими, охоплюючи імена з різних періодів історії братства⁶¹. Таким чином, досі залишається нез'ясованим контингент братства,

⁵⁷ В ставропольській мові це слово часто має двояке значення: штани або спідниця. Однак скоріш за все це була частина спеціального священничого одягу, виготовленого з дорогого матеріалу, наприклад шовку чи атласу, а також витканого золотими чи срібними нитками.

⁵⁸ НМЛ. – Ф. Ркк. – Спр. 128. – Арк. 24.

⁵⁹ Фіголь. Церковні братства... – Львів, 1937. – Т.XV. – № 2-3. – С.252.

⁶⁰ Ісаєвич Я. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI–XVIII ст. – К., 1966. – С.58.

⁶¹ Серед братчиків зустрічаємо, наприклад, імена: Миколи Карамана (1671), Станіслава Лучкевича (1671), Олександра Кулявського (1743), Івана Стояновича (1743), Миколи Струмецького (1743). У 1753 р. до братства входили Василь Петринович, Олександр Кулявський, Іван Стоянович, Іван Данилевич, Петро Лашковський, Андрій Жеребець кий, Теодор Віленович, М.Березницький. На думку В.Овсійчука до братства Різдва Христового в свій час входив Йов Кондзелевич. Див зокрема: Жовківщина: Історичний нарис / Відп. ред. М.Литвин. – Т.1. – Жовква-Львів-Балтимор, 1994. – С.39; Овсійчук В. Твір національної єдності і духовної величі (кілька слів про іконостас церкви Воздвиження Чесного Хреста із

який зосередився у витоків реорганізації братства на початку 1690-х рр. та в час його переходу до унії в 1710 р.⁶². З огляду не це, вважаємо за потрібне опублікувати ряд братських реєстрів імен та прізвиськ членів братства, які одночасно допоможуть дослідникам у з'ясуванні життєпису таких відомих та маловідомих постатей української ранньомодерної культури як Івана Рутковича, Тимотея (Тимофея) Стисловича, Семена Поляховича, Семена Путятицького та ін. Опрацювання братських реєстрів допоможе визначити ряд невивчених досі питань соціальної історії, генеалогії, історичної демографії, топоніміки, антропонімії м. Жовкви⁶³. Нарешті, з їхньою допомогою та в комплексі з іншими історико-статистичними джерельними матеріалами⁶⁴, можливо по-новому вислідити відомі та невідомі факти з історії парафіяльного життя мирян монастирської церкви Різдва Христового в Жовкві.

Враховуючи хронологічну розлогість братських реєстрів церкви Різдва Христового в Жовкві публікуємо лише їх перші записи за роки 1695, 1696, 1697, 1706, 1707, 1708, 1709 та 1710 рр., тобто від часу відновлення діяльності братства до моменту його переходу на унію. Поряд подаємо також тексти двох присяг, які вперше зустрічаємо поряд: 1) формула вступної присяги до братства, яка є структурною частиною братського статуту, ствердженого Й. Шумлянським; 2) присяга братського паламара, поява тексту (створений набагато пізніше братської присяги) якої пов'язана, на нашу думку, із частими

монастиря Скит Манявський) // Бюлетень Львівського філіалу Національного науково-дослідного реставраційного центру України. – Львів, 2006. – № 2 (8). – С.81.

⁶² Подібно до Львівського Успенського братства Жовківське братство мало невеликий кількісний склад. За період 1695–1710 рр. його чисельність не перевищувала 12-15 осіб.

⁶³ Про значення вивчення братських реєстрів див. у: Тимошенко Л. Рукописна книга братства дрогобицької церкви святого Юрія (середина XVII–XVIII ст.) // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. 9. – Дрогобич, 2005. – С.503-520.

⁶⁴ Допоміжними в цьому питанні можуть бути церковні метрики чи братські пом'яники. Наприклад, у кириличних фондах національного музею у Львові ім. Андрея Шептицького було виявлено копію метрики шлюбів, хрещень та вінчань василіанського монастиря Різдва Христового за 1736–1777 рр. На титульному аркуші вказано: «Метрика монастерѣ Чина С. В. В. при храмѣ Рождества Г[о]с[по]да н[а]ш[о]го Исѣса Хрис[т]а давнѣше списана, а для виразнѣшаго читаннѣ з посчаткѣ толъко на ново переписана рокѣ 1777 Рождества Х[ри]ст[о]ва мѣсяца мѣсяца декавриа дня 17». Нижче записано латинською мовою, що копія метрики була зроблена у 1781 р. на вимогу Йосифа Жуковського, який був архімандритом василіанського монастиря Різдва Христового в Жовкві. Див. докладніше: НМЛ. – Ф. Рк. – Спр. 799. – Арк. 1-117 зв. Див. також: Петренко І. Документи церковного обліку як джерело до вивчення історії сім'ї XVIII століття // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. – Львів, 2009. – Кн. I. – С.556-562.

зловживаннями цими обов'язками, які в окремих випадках призводили до судових справ в межах братства (див. згадану судову справу 1709–1715 рр.).

Документи вперше вводяться до наукового обігу. Рукописний кириличний текст документів публікується згідно з прийнятими археографічними правилами зі збереженням мовних особливостей тексту оригіналу. Пунктуація та вживання великої літери дається відповідно до норм сучасного правопису. Скорочення, титли та пасрики розкрито у квадратних дужках. Надрядкові знаки позначено курсивом. Датування публікуємо згідно оригіналу джерела (за Юліанським календарем).

ДОКУМЕНТИ

№ 1

Остання третина XVII ст. Львів.

Формула вступної присяги до братства Різдва Христового в Жовкві

Присяга встѣпѹючым до братства

Въ імѧ Ѡца, и С[и]на и С[вѧ]таго д[Ѹ]ха

Азъ, им[ε]м р[ε]къ*¹, пристѣпѹю до с[вѧ]того ц[ε]рковнаго братства и ѡбѣщаюсѧ Г[о]с[по]дѸ Б[о]гѸ въ Тро[й]ци С[вѧ]тои, єдиномѸ и всемѸ братствѸ семѸ, всею д[Ѹ]шею моею, чистым и цѣлым Ѹмислом быти въ братствѣ сем храмѸ им[ε]м р[ε]къ*², ѡко єдинъ Ѡ вѣрных братїй, даже до послѣднаго мого часа, не Ѡстѣпѹючи, ниже спротивляючисѧ во всѣхъ повинностяхъ его, да прїйдеѣт на мѧ и на вѣвес дом мой бл[а]г[о]д[а]ть Б[о]жаѧ, мир и мил[о]сть, и бл[а]гословенїе данное братствѸ семѸ, въ вѣчнїѧ роди*³. А еслибим мѣл Ѡстѣпити или похѸлити, или паче иныхъ превозноситисѧ, или себе неповиноватисѧ братствѸ семѸ, или тайнѸ ихъ комѸ Ѡкривати, иныхъ Ѹкарѧти, спротивлѧтисѧ, да прїйдеѣт на мѧ и вѣвесъ дом мой гнѣвъ Б[о]жїй и ѠлѸченїе, Ѹже и запрещенїе и клѧтва на такихъ реченнаѧ и ѡписаннаѧ въ братствѣ сем, даже до совершеннаго мого поканїѧ. Аще же безъ поканїѧ скончаюсѧ да бѸдѸт и по смерти нераздрешенъ*⁴, ѡко престѣпникъ Закона Б[о]жїѧ, Ѡ неѧ же мѧ съхрани и сп[а]си Х[рист]Ѹ Б[ож]Ѹ, мои молитвамы преч[и]стыѧ ти М[а]т[ε]ре и всѣхъ с[вѧ]тыхъ твоихъ. Амѣнь.

Сіа професіа соврѣженна естъ в рокѣ \times лѣтѣ, которѣю подписѣю рѣкою власною мѣс[ц]а марта. Дионисій*⁵ ігѣмѣ[нь] и наме[стник]ъ катедр[ы] Львовскои

НМЛ. – Ф. Ркк. – Спр. 128. – Арк. 12 зв.

№ 2

Перша половина XVIII ст. Жовква.

Формула присяги братського паламара церкви Різдва Христового в Жовкві

Сіа рота*⁶ слѣзѣ или паламарови*⁷ ц[ерк]ковномѣ

Во имѣнѣ ѿца, и С[и]на и С[вѣ]таго д[у]ха

Азѣ, им[ен]емъ р[ече]къ, пристѣпаю и ѿбѣщаюся во первыхъ Г[ос]п[од]ѣ Б[ог]ѣ, во Тро[и]ци С[вѣ]той, и семѣ братствѣ крестоносномѣ слѣжити. Всею д[у]шею моею и чистимѣ и цѣлимъ оумисломѣ моимѣ, тако единѣнѣмъ ѿ вѣрнихъ пановъ братій, даже до назначенаго ми часа ц[ерк]кви Б[ог]оужой не ѿступити, ниже паномъ братствѣ въ чомѣ спротивлѣтисѣ, но вовсѣхъ повинностяхъ моихъ знайдоватисѣ. А если бимъ мѣлѣ ѿступити или похлѣити, или тайнѣ ихъ комѣ ѿкрити, или сопротивлѣтисѣ, а неповиноватисѣ п[аномѣ] братствѣ, да прійдетѣ на мѣ гнѣвъ Б[ог]оужій и ѿлѣченіе, клѣтва на такового даннаѣ братствѣ семѣ, даже до совершеннаго ми поканіѣ. Аще же безъ поканіѣ скончаюся, да бѣдѣ и по смерти неразрѣшенѣ, но тако престѣпникѣ Б[ог]оужіѣ Закона. ѿ неѣ же мѣ сохрани и сп[аси] Х[рист]ѣ Б[ог]е, мои м[олит]вами преч[ис]тыѣ ти М[ат]ере, и всѣхъ с[вѣ]тихъ твоихъ. Аминѣ.

НМЛ. – Ф. Ркк. – Спр. 128. – Арк. 40 зв.

Перший реєстр відновленого братства при церкві Різдва Христового в Жовкві

Рокъ дхѣє днѧ лѧ марта въ Неделю Фоминъ*⁸

Ведлѧгъ давнихъ обичаевъ братскихъ Ѡ С[вѧ]тѣйшого патриархи антиохийского Іоакима*⁹ постановленнихъ и артикѧлами ѱтверженнихъ, и понемъ зостающихъ пастирей православнихъ наданихъ теразнѣйшого его м[и]л[о]сти п[а]на и пастира Іосифа Шѧмпанского*¹⁰, еп[и]с[ко]па лвовского, бл[а]гословеніємъ конфѣрмованихъ*¹¹. Ми, нижей описанное братство мѣское, Жолѣковское храмъ Р[о]жд[е]ства Х[ри]ста С[и]на Б[о]жѣа*¹², в домъ Б[о]жомъ зостѣвши и елекцію рочнѧю ѱчинявши, такъ старшихъ такъ молодыхъ братій обобралисмо, при битности преч[и]стого Ѡца Стефана Лозѣйского*¹³, намѣсника жолковского, на тот час бѣдѣшого дѣховного н[а]шого. Которое обобраное братство взѧвши той дозор ц[е]ркви С[вѧ]той, найперше пристѧгою ствердили в домъ Б[о]жомъ, при дѣховнимъ, тако мѣютъ пилновати добрѣ ц[е]кровнихъ нелениво, а потим в тот каталог всѣ сѧт вписанній кождій поедномъ въ Імѧ Г[о]с[по]дне.

каталог всѣхъ братій въписаннихъ [рокъ] 1695

П[а]нѣ Василій Сѣмионовичъ, старшій*¹⁴
 П[а]нѣ Іоанъ Рѣткевичъ, молодшій*¹⁵
 П[а]нѣ Георгій Пѣтатицкій*¹⁶, столовій*¹⁷
 П[а]нѣ Георгій Тѣрчиновскій, столовій
 П[а]нѣ Павелъ Словиковскій
 П[а]нѣ Стефанъ Пѣшницкій*¹⁸
 П[а]нѣ Михаилъ Ѡнискевичъ, писаръ
 П[а]нѣ Маѣей Кѣзмичинъ
 П[а]нѣ Григорій Крѣпскій
 П[а]нѣ Петро Стефановичъ, кравецъ

П[а]нѣ Алѣксандар Кѣшанѣ
П[а]нѣ Алѣксандар с[и]нѣ Робаковѣ*¹⁹

НМЛ. – Ф. Ркк. – Спр. 128. – Арк. 13-13 зв.

№ 4
1696 р., Жовква.
Реєстр братства при церкві Різдва Христового в Жовкві

Каталюг [рокѸ] 1696 елекціѧ братіѧ

П[а]нѣ Василій Семіоновичѣ, старшій
П[а]нѣ Іоанѣ РѸткевичѣ, молодшій
П[а]нѣ Павел Словѣковскій, першій столовій
П[а]нѣ Георгій ТѸрчиновскій, дрѸгій [столовій]
П[а]нѣ Стефан ПѸшницкій
П[а]нѣ Семіон Полаховичѣ*²⁰
П[а]нѣ Мѣхал Ѡнискевичѣ, писар
П[а]нѣ Маѳей КѸзмичинѣ
П[а]нѣ Алѣксандор с[и]нѣ Робаковѣ
П[а]нѣ Петро Стефанѣвичѣ, кравецѣ
П[а]нѣ Мѣколай с[и]нѣ Сницировѣ*²¹

НМЛ. – Ф. Ркк. – Спр. 128. – Арк. 14.

№ 5
1697 р., червня 6. Жовква.
Реєстр братства при церкві Різдва Христового в Жовкві

Каталюгъ елекціѧ в рокѸ *✠*дхѣз іюня 5*²²

П[анѣ] Василій Семіановичѣ, старшій
П[анѣ] Іоанѣ РѸткевичѣ, молодшій
П[анѣ] Павелъ Словѣковскій, першій [столовій]
П[анѣ] Г[ео]р[г]ий ТѸрчиновскій, вторий [столовій]

П[анъ] Стефанъ ПѸшинскій
П[анъ] Семіон Полѧховичъ
П[анъ] Михаиль Ѡнискевичъ, писар
П[анъ] МатѸей КѸзмичинъ
П[анъ] Алезѧндеръ РобакоѸичъ
П[анъ] Петръ Стефановичъ, кравецъ
П[анъ] Григорій Прокоповичъ, ганоаріѧ днѧ ѧ прѣст[а]вѧл[с]ѧ*²³
П[анъ] ТимоѸей РадомѸскій, маляръ*²⁴
П[анъ] Ілиѧ Косецкій
РокѸ того нѣжеѧ менованѧ п[анѣ] братѧе Ѹ каталюг вѧсанѧе*²⁵
РокѸ [✕]мѸѧ днѧ ѧ. апри[лѧ]*²⁶ панъ Стефанъ Новоселскій и панъ Симеонъ ПѸтѧтицкій*²⁷, и п[анъ] Іоанъ БлѸхарскій вписалисѧ*²⁸.

НМЛ. – Ф. Ркк. – Спр. 128. – Арк. 15.

№ 6

1706 р., квітня 6. Жовква.

Реєстр братства при церкві Різдва Христового в Жовкві

РокѸ [✕]мѸѧ м[Ѹ]с[ѧ]ца априлѧ днѧ 5*²⁹

Каталюгъ Ѹписъ братства, которий през много лѸтъ билъ замедлений*³⁰, теразъ же помощію Б[о]жією и бл[а]гословенієм его м[и]л[о]сти пана и пастира, на комѸссіей при нас коммѣсарах д[Ѹ]ховних, в ц[ε]рквѸ Заложена Рождѣства Хр[и]ст[о]ва, мѸской Жолкевской, соправленої*³¹ споражений, и на нинѸшной згодной елекцией п[ановъ] старшіе собраніе: іером[онах] ІакиѸъ ЖѸковскій*³², син дакъ, ревѸзор и комѸсар на тот час бѸдѸчий; Парфений ЛомѸкович*³³ архидіѧконъ, Григорій ПодгѸрскій*³⁴ нам[ε]стник б[о]бр[ε]цкій, каз[...] [...] комѸсар през [...] лвовскій*³⁵.

П[анъ] Василий Семіоновичъ, старший

П[анъ] Стефанъ ПѸшинскій, старший дрѸгий

П[анъ] Павелъ СловѸковскій, молодший

П[анъ] Стефанъ Новоселскій, молодший дрѸгий

П[анъ] Семионъ Путятицкий, писаръ
П[анъ] Михаилъ Унишкевичъ
П[анъ] Семионъ Полѣховичъ
П[анъ] Александръ Робаковичъ
П[анъ] Ілѣшъ Косецкий
П[анъ] Георгій Тѣрчиновский
П[анъ] Петръ Стефановичъ, кравецъ
П[анъ] Іоанъ Блѣхарский
П[анъ] Гавриелъ Голѣзобавѣчъ*³⁶
П[анъ] Тимофѣй Стисловичъ*³⁷

НМЛ. – Ф. Ркк. – Спр. 128. – Арк. 16.

№ 7

1707 р., травня 25. Жовква.

Реєстр братства при церкві Різдва Христового в Жовкві

Каталюг

описаний рокъ Б[о]жїѣ мѣсѣца апрѣла дня кѣ*³⁸, при храмѣ

Рождества Іс[у]с[а] Х[ри]с[то]ва мѣста Жолкве

П[анъ] Василий Семиановичъ, старший
П[анъ] Павелъ Словѣковский, старший [дрѣгий]
П[анъ] Стефанъ Новоселский, молодой
П[анъ] Габриелъ Голѣбовичъ, молодой [дрѣгий]
П[анъ] Михаилъ Онискевичъ, писар
П[анъ] Симеонъ Путятицкий
П[анъ] Симеонъ Полѣховичъ
П[анъ] Стефанъ Пѣшинский
П[анъ] Ілѣшъ Косецкий
П[анъ] Александръ Робаковичъ
П[анъ] Тимофѣй Стисловичъ

П[анъ] Іоанъ Блѣхарскій
П[анъ] Михаилъ Сирицкій

НМЛ. – Ф. Ркк. – Спр. 128. – Арк. 17.

№ 8
1708 р., квітня 14. Жовква.
Реєстр братства при церкві Різдва Христового в Жовкві

Каталюг
описаний рокѸ Б[о]жїа мѣи днѣ дї апрѣла*³⁹, при храмѣ Рождества

Іс[Ѹ]с[а] Х[ри]с[то]ва

П[анъ] Василий Сѣмиановичъ, старший
П[анъ] Гавриїлъ ГолозѸбовичъ, старший [дрѸгий]
П[анъ] Павелъ Словѣковскій, молодший
П[анъ] Стефанъ Новоселскій, молодший [дрѸгий]
П[анъ] Стефанъ Пүшинскій
П[анъ] Михаилъ Онискевичъ, писар
П[анъ] Симѣонъ Пүгатицкій
П[анъ] Симѣонъ Полтаховичъ
П[анъ] Александр Робаковичъ
П[анъ] Ілиа Косецкій
П[анъ] Тимоѳей Стисловичъ
П[анъ] Михаилъ Сирицкій
П[анъ] Іоанъ Блѣхарскій
П[анъ] Василий Радүль

НМЛ. – Ф. Ркк. – Спр. 128. – Арк. 18.

№ 9
1709 р., травня 16. Жовква.
Реєстр братства при церкві Різдва Христового в Жовкві

Каталюг

описаний в рокѸ $\text{м}[\text{Ѣ}]с[\text{А}]ца$ маѧ днѧ $\overline{\text{ѡ}}^{*40}$, при храмѣ Рождества

Іс[Ѹ]с[а] Х[ри]с[то]ва в мѣстѣ Жолкви

- П[анѣ] Василий Семиановичѣ, старший брат
П[анѣ] Гавріилѣ ГолозѸбовичѣ, старший брат [дрѸгий]
П[анѣ] Стефанѣ Новоселский, младший брат
П[анѣ] Симеонѣ Пүтатицкий, младший [дрѸгий]
П[анѣ] Павелѣ Словѣковский
П[анѣ] Михаилѣ Онискевичѣ, писар
П[анѣ] Симеонѣ Полѧховичѣ
П[анѣ] Александр Робаковичѣ
П[анѣ] Тимоѳеѣ Стисловичѣ
П[анѣ] Михаилѣ Сирицкий
П[анѣ] Ілиѧ Косецкий
П[анѣ] Іоанѣ Блѣхарский
П[анѣ] Василий Радоль

НМЛ. – Ф. Ркк. – Спр. 128. – Арк. 19.

№ 10
1710 р., травня 20. Жовква.
Реєстр братства при церкві Різдва Христового в Жовкві

Каталюг

описаний в рокѸ $\text{м}[\text{Ѣ}]с[\text{А}]ца$ маѧ днѧ $\overline{\text{ѡ}}^{*41}$, при храмѣ Рождества

Іс[Ѹ]с[а] Х[ри]с[то]ва мѣста Жолкве

- П[анѣ] Павелѣ Словѣковский
П[анѣ] Тимоѳеѣ Стисловичѣ^{*42} старшиє

П[анѣ] Михаилѣ Онискевичѣ
П[анѣ] Александрѣ Робаковичѣ молодшиє

П[анѣ] Василий Семѣоновичѣ
П[анѣ] Гавриилѣ Голозубовичѣ
П[анѣ] Стефанѣ Новоселский
П[анѣ] Василий Радолѣ, писар
П[анѣ] Симѣонѣ Полтаховичѣ
П[анѣ] Симѣонѣ Пугатинский
П[анѣ] Илия Косецкий
П[анѣ] Михаилѣ Сирицкий
П[анѣ] Іоанѣ Блѣхарский
П[анѣ] Симѣонѣ Чачкевичѣ
П[анѣ] Василий Панкевичѣ

В рокѣ томже \times м[ѣ]с[ѣ]ца маѣ дна $\bar{\kappa}$ *⁴³

Честный Іеромонах Гервасий до каталоги братства мѣского Жолковского
жадал собѣ абы былѣ в каталогѣ

Іеромонах Гервасий Рогозенский*⁴⁴

НМЛ. – Ф. Ркк. – Спр. 128. – Арк. 20-20 зв.

Література

*¹ У цьому місці тексту братської присяги братчик, котрий вступав до церковного братства виголошував своє ім'я та прізвисько (прізвище). Див. наприклад: Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. / Під ред. Л.Л.Гумецької, І.М.Керницького. – Т.1.: А-М. – К. 1977. – С.441-442.

*² Вказувався титул храму, при якому існувало братство (в даному випадку Різдва Христового).

*³ Приналежність за походженням до якоїсь соціальної групи. Див. про це у: Словник староукраїнської мови... – С.295-300. В іншому випадку філологи тлумачать слово, як походження, рід, плід, сім'я, покоління, спорідненість (Белей Л., Белей О. Старослов'янсько-

український словник. – Львів, 2001. – 332 с.; Пуряєва Н. Словник церковно-обрядової термінології. – Львів, 2001. – С.221).

*⁴ Тобто не отримати розрешення (відпуск гріхів, звільнення від церковної заборони). Див. про це у: Пуряєва Н. Словник церковно-обрядової термінології. – Львів, 2001. – С. 114.

*⁵ Запис 1710 р. про реєстрацію статуту братства Діонісієм Сенкевичем, який на той час був генеральним намісником Львівської катедри (Скочиляс І. Собори Львівської єпархії... – С.126, 129).

*⁶ Клятва, присяга (Белей Л. Белей О. Старосолов'янсько-український словник... – С.222).

*⁷ Церковнослужительський чин, у якому посвячений має право й обов'язок допомагати під час підготовки до богослужіння: запалювати свічки в храмі, подавати кадильницю, прибирати вівтар, храм тощо (Пуряєва Н. Словник церковно-обрядової термінології... – С.91).

*⁸ 1695 р., 31 березня, в неділю Томину. Томина неділя (провідна), це наступна неділя після Христового Воскресення, з якої розпочинається пасхальний час і триває до неділі Всіх святих (Катрій Ю. Пізнай свій обряд. – Львів, 2004. – С.161-163).

*⁹ Антіохійський патріарх Йоаким (Доу). У січні 1586 р., під час свого перебування на Західній Україні наприкінці 1585 – на початку 1586 р., патріарх ствердив статут для Львівського Успенського братства (Капраль М. Національні громади Львова XVI–XVIII ст. (соціально-правові взаємини). – Львів, «Піраміда», 2003. – С.67).

*¹⁰ Львівський владика (1667 – 1708 рр.). Див наприклад: Лужницький Г. Українська Церква між Сходом і Заходом: Нарис історії Української церкви. – Львів, 2008. – С. 373.

*¹¹ Від лат. «confirmatio» – ствердження, закріплення. Див. докладніше: <http://www.foma.ru/article/index.php?news=2931>

*¹² Про історію та обрядовість празника Різдва Христового див. у: Катрій Ю. Пізнай свій обряд... – С.278-293. Про географію поширення церковного титулу Різдва Христового див. докладніше: Скочиляс І. Титулатура українських церков Галичини на початку 30-х років XVIII ст. // Історія релігії в Україні. Матеріали VIII міжнародного круглого столу 11-13 травня 1998 року. – Львів, 1998. – С.234.

*¹³ Стефан Лозейський (Лозинський), намісник жовківських та священник при церкві Різдва Христового.

*¹⁴ Василь Семионович (Сем'янович) був старшим братства протягом 1695–1709 рр., 1712 – 1714 рр. У 1715 р. судився з сницарем Семеном Путятицьким, через, що був виключений з числа старших братчиків, і лише в 1728 р. був знову обраний терміном на 1 рік (НМЛ. – Ф. Ркл. – Спр. 210. – Арк. 30 зв.-31; Ф. Ркк. – Спр. 128. – Арк. 24).

*¹⁵ Жовківський міщанин Іван Руткович (в документах проходить як Руткевич) – відомий український художник-іконописець. Першим, хто опублікував ім'я Рутковича, був Антін Петрушевич. Про життя Івана Рутковича є досить мало документальних даних. Його сучасниками були відомі іконописці ієромонах Йов Кондзелевич, Микола Петринович та ін. Нам невідомо, коли він народився та коли помер. Проте численні підписи на іконостасах, створених ним, декілька документів з його прізвищем та велика кількість творів, які лише датовані, але без підписів автора і намальовані у саме такій манері, дають підстави стверджувати, що його творчість тривала між 1677 та 1716 роками. В сучасній історіографії наявна чимала кількість наукової літератури, присвяченої особі І. Рутковича, як маляріві, однак досі маловивченим залишається питання його участі в місцевому братстві Різдва Христового, про це відомості переважно зводяться до банальної констатації факту: «Іван Руткович входив до братства». Публікація братських реєстрів 1695–1697 рр. дозволяє з'ясувати, що І.Руткович у цей час був почесним членом братства і вирішував важливі організаційні питання, посідаючи місце молодшого брата (перший молодший). Відтак, Іван Руткович був третьою (після двох старших) важливою фігурою в братстві (молодші братчики,

як і старші, проходили елекційні вибори, і в цілому слідували за діяльністю старших). Оскільки на протязі 1697–1699 рр. Іван Руткович творив видатний іконостас церкви Різдва Христового у Жовкві (найпізнішою є дата на «Тайній вечері» – 1699 р.), можна обережно припустити, що іконописець залишався у братстві до 1699 р. включно. Відомо також, що якраз навпроти цієї церкви Іван Руткович придбав будинок, а це свідчить про те, що він був багатим та впливовим братчиком. Про постать І.Рутковича див. докладніше у: Свенціцька В. Іван Руткович і становлення реалізму в українському малярстві XVII ст. – Київ, 1966. – 166 с.; Овсійчук В. Майстри Українського бароко. – Київ, 1991. – С.1-400; Александрович В. Два документи до початків біографії Івана Рутковича // ЗНТШ. – Львів, 1994. – Т.СХХХVII. – С.372-378; Його ж. Зі студій над писемними джерелами до історії українського мистецтва. Малярі у мистецьких взаємозв'язках західноукраїнських земель XVI–XVII століть // ЗНТШ. – Т.СХХХХVI: Праці Комісії образотворчого та ужиткового мистецтва. – Львів, 1998. – С.523-525; Крвавич Д., Овсійчук В., Черепанова С. Українське мистецтво. – Т.3. – Ч.3. – Львів, 2005. – С.96-97; Зілінко Р. Стан досліджень творчості Івана Рутковича // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. – Львів, 2005. – Кн. II. – С.642-655; Скоп П. Творчість Івана Рутковича в контексті нових досліджень // Там само. – С.769-773; Його ж. Богословські, донаторські та авторські написи на іконостасі з церкви Воздвиження Чесного Хреста з монастиря Скит Манявський // Бюлетень Львівського філіалу Національного науково-дослідного реставраційного центру України. – Львів, 2006. – № 1 (7). – С.39; Його ж. Порівняльний аналіз архітектури іконостаса Івана Рутковича із церкви Різдва Христового у м. Жовква з іконостасом Йова Кондзелевича із церкви Воздвиження Чесного Хреста Скиту Манявського // Бюлетень Львівського філіалу Національного науково-дослідного реставраційного центру України. – Львів, 2006. – № 1 (7). – С.94-96; Його ж. Творчий шлях Івана Рутковича в контексті нових досліджень // Бюлетень Львівського філіалу Національного науково-дослідного реставраційного центру України. – Львів, 2006. – № 2 (8). – С.70-75; Зілінко Р. Творчість майстрів Жовківського малярського осередку маляр Тимотей (Стислович ?) // Бюлетень Львівського філіалу Національного науково-дослідного реставраційного центру України. – Львів, 2007. – № 1 (9). – С.24-29.

*¹⁶ Очевидно це був батько Семена Путятницького, який з 1706 р. був братським писарем.

*¹⁷ Термін «столовий» запозичений із внутрішньої термінології середньовічних цехів. Старші майстри об'єднувались у раду старійшин, на основі якої утворювалась колегія столових – орган цехового об'єднання. Органи цехового самоврядування контролювалися колегією столових – радою старших майстрів. Вона слідувала за фінансовим станом та діяльністю посадових осіб. Вважалося, що колегія столових стояла вище цехмістрового уряду, бо, складаючись з досвідчених майстрів, була головним охоронцем цехових традицій та доглядачем корпоративних порядків. Див. зокрема: Капраль М. Економічні привілеї міста Львова XVI–XVIII ст.: привілеї та статuti ремісничих цехів і купецьких корпорацій. – Львів, «Піраміда», 2007. – С.60, 96, 119-121, 132-133, 144, 197, 202, 215, 219, 268, 271-273, 281-282, 305, 391, 400, 411, 427, 291, 622-624, 638, 663.

*¹⁸ В пізніших реєстрах зустрічаємо як «Стефанъ Пѣшинскій».

*¹⁹ В інших записях братчик проходить під прізвиськом «Робако-ичъ».

*²⁰ Семен Поляхович був ще одним місцевим малярем, батьком якого скоріш за все міг бути жовківський маляр Іван Поляхович, в середовищі, якого зростав зокрема Йов Кондзелевич. Згідно збережених братських реєстрів, С.Поляхович перебував у братстві Різдва Христового протягом 1696–1719 рр. Причому, варто зазначити, що маляр переважно не вносив членського внеску до братської скриньки, що можливо було пов'язано з його малярськими роботами у братській церкві, які на той час коштували надто дорого і були своєрідною пожертвою братству. За цим, же принципом, у середовищі жовківського братства Різдва

Христового можна встановити інших малярів та різьбярів, які входили до братства: Олександр Робакович (Робак), Тимофій Стислович, Ілля Косецький, Василій Радолович та ін. Див. братські реєстри: НМЛ. – Ф. Ркк. – Спр. 128. – Арк. 24-28 зв. Див. також: Откович Т. Життя і творчість Йова Кондзелевича // Бюлетень Львівського філіалу Національного науково-дослідного реставраційного центру України. – Львів, 2006. – № 1 (7). – С.23; Його ж. Огляд літератури про Йова Кондзелевича та іконостас церкви Воздвиження Чесного Хреста з монастиря Скит Манявський (Богородчанський іконостас) // Бюлетень Львівського філіалу Національного науково-дослідного реставраційного центру України. – Львів, 2006. – № 1 (7). – С.112-125.

*²¹ Син якогось місцевого різьбяра.

*²² 6 червня 1697 р.

*²³ 30 січня (1697 р.) В оригіналі реєстру записано як «Напоаріа дна 7 прествіла». Запис зроблено іншим почерком. Очевидно Григорій Прокопович цього дня був вписаний до братства. В наступних реєстрових записах це прізвище не зустрічаємо.

*²⁴ Можна припустити, що мова йде про Тимофія Стисловича, твори якого часто помилково зараховують до мистецької спадщини І.Рутковича, оскільки вони приблизно рівночасно жили і творили у Жовкві, і в 1697 р. цілком ймовірно могли разом перебувати в братстві Різдва Христового. Однак, дане твердження обтяжене браком джерельної інформації, а тому залишається догадкою і потребує спеціальних пошуків.

*²⁵ Цей рядок тексту записаний, дрібнішим почерком, на лівому полі аркушу, навпроти останніх трьох прізвищ.

*²⁶ 12 квітня 1702 р.

*²⁷ Семен Путятницький був місцевим різьбярем (сницарем), про якого писав відомий мистецтвознавець Володимир Овсійчук. Зокрема у пом'янику церкви Різдва Христового дослідник віднайшов різьбяра під іменем Симона Путянського, який поряд із іншими різьбярами: Василем Саковичем, Олександром Кулявським, Ігнатієм Стобенським, Іваном Карповичем (виконував різьбу воцатинського іконостаса, створеного Йовом Кондзелевичем), обслуговували північно-східну частину Галичини. На думку І.Крип'якевича, С.Путятницький був одним з найвидатніших сницарів, який часто в актах проходив під коротким іменем Шимін-сницар. Ім'я жовківського міщанина, сницаря Семена Путятницького зустрічаємо також і в одному з протоколів судових книг Львівського консисторського суду, коли у 1715 р. С.Путятницький судився із старшим братчиком Василем Сем'яновичем. В протоколі, сказано: «Pan Szymon Putiatyckii mieszanin Zołkiewski, snicerz Jego Krolewiczowskiey M[o]jsci». Про судову справу див. докладніше у: (НМЛ. – Ф. Ркл. – Спр. 210. – Арк. 30 зв. – 31). Слід згадати також, що протягом усього свого життя тісні зв'язки з різьб'ярами Жовкви підтримував Йов Кондзелевич (1667 – після 1740 рр.). У Жовкві одна з вулиць називалась Сницерська, де можливо зосереджувалися майстерні різьбярів. Див. про це у: Свенціцька В. Жовківські сницарі першої половини XVIII ст. // Архіви України. – № 1. – К., 1965. – С.38-43; Овсійчук В. Твір національної єдності і духовної величі... – С.81; Його ж. Майстри українського барокко. Жовківський художній осередок. Друга половина XVII – перша половина XVIII ст. – Київ, 1990. – 400 с.; Крип'якевич І. З історії міста Жовкви... – С.47.

*²⁸ Текст записано пізніше, іншим почерком. Хронологія запису залишається дещо незрозумілою оскільки запис реєстру 1702 р. знаходиться на одному аркуші з реєстром 1697 р. Можна припустити, що у зв'язку з військовими подіями, які охопили Жовкву у війні між Росією та Швецією, записи в братстві відбувались хаотично, тому братські засідання відбувались несистемно або ж не відбувались взагалі. Очевидно Стефан Новосельський, Семен Путятницький та Іван Бляхарський були записані до братства в час відносного спокою. Зазначимо, що наступний реєстровий запис до братства відбувся лише 6 квітня 1706 р.

*²⁹ 6 квітня 1706 р.

*³⁰ Писар обумовив, що реєстрові записи братчиків з об'єктивних причин були перервані на 9 років. Скоріш за все це було пов'язано із подіями Північної війни (1700–1721 рр.), які охопили Жовкву. Протягом 1704 р. на цій території перебувала армія Карла XII, з цього часу збереглися зокрема свідчення про окупацію шведською армією м. Львова. Опубліковані вище реєстри братства Різдва Христового періоду 1706–1707 рр., є особливо цікаві, оскільки у період з грудня 1706 до квітня 1707 р. в м. Жовкві разом із військом перебував Петро I, який на протязі 1707 р. тричі побував у Львові, відвідував Успенську церкву. Саме тоді російський цар видав декрет, згідно якого Львівському Успенському братству дозволялось вільно торгувати книгами на українських землях, що належали Московії (Гетьманщині) та у самій Московії. Це був час, коли братства ще плекали надію на збереження своїх ставропігійних позицій в Речі Посполитій, однак з переходом Львівського Успенського братства у 1708 р. до унії розпочався процес поетапної дисциплінаризації діяльності братств з боку Львівської капітули. Не дарма у 1710 р. в статуті Жовківського братства зустрічаємо підпис Діонісія Сенкевича, який був намісником Львівської катедри (НМЛ. – Ф. Ркк. Спр. 128. – Арк. 12 зв., 16-17. Див. також: Крип'якевич І. Джерела з історії Галичини періоду феодалізму (до 1772 р.). Огляд публікацій. – К., 1962. – С.47, 52; Ісаєвич Я. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI–XVIII ст. – Київ, 1966. – С.122; Історія Львова в документах і матеріалах / Упор. У.Я.Єдлінська, Я.Д.Ісаєвич, О.А.Купчинський. – К., 1986. – С.89-93; Кіт Н. Книготоргівля Львівського Ставропігійного братства у XVI–XVIII ст. // Вісник львівського університету. Серія книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології. – Вип. 2. – Львів, 2007. – С.47).

*³¹ Імовірно, що в цей час церква була остаточно відбудована після пожежі 1691 р.

*³² Ієромонах Жовківського василіанського монастиря Різдва Христового.

*³³ Партеній Ломиковський був архідіяконом Львівської катедри, ігуменом Підгорецького й Золочівського монастирів. Див. про нього у: Скочиляс І. Собори Львівської єпархії... – С.126, 129; Дух О. Черниці монастирів Львівської єпархії у 1760 – 1763 рр.: віковий, становий, освітній зріз (за матеріалами генеральної візитації Львівської єпархії 1758 – 1765 рр.) // Соціум. Альманах соціальної історії. – Вип. 5. – К., 2005. – С.67.

*³⁴ Григорій Підгірський був бібрецьким намісником. 21 січня 1710 р. брав участь в елекційному соборі, який відбувався у Львові з приводу обрання владикою Варлама Шептицького (Скочиляс І. Собори Львівської єпархії... – С.126, 129).

*³⁵ Текст титуляції, на жаль, не вдалось повністю відчитати.

*³⁶ З ліва від двох останніх імен вказано час їх вступу до братства у травні 1710 р.: «маіа дѣтѣ». Обидва імені та прізвиська дописані пізніше, іншим почерком.

*³⁷ Йдеться про відомого жовківського маляра Тимофія (Тимотея) Стисловича, який був членом братства у період з 1706 (1697?) р. по 1720 р. У 1710 р. братство обрало Т.Стисловича другим старшим братства. У 1711 р. його повноваження були передані різьбярєві Семену Пуцятицькому, а в 1712 р. Стислович був обраний братським писарем, функції якого виконував лише 1 рік (НМЛ. – Ф. Ркк. – Спр. 128. – Арк. 15-27 зв.). Вперше постать Тимофія Стисловича дослідив львівський історик І.Крип'якевич: Крип'якевич І. Картини з історії Жовкви // З минулого Жовкви. Історична Читанка. – Жовква, 1930. – С.12. Згодом про цього жовківського маляра писали: Свенціцька В. Словник жовківських майстрів живопису та різьби // Українське мистецтвознавство. – Київ, 1967. – Вип. 1. – С.145; Зілінко Р. Творчість майстрів Жовківського малярського осередку... – С.24-29.

*³⁸ 25 травня 1707 р.

*³⁹ 14 квітня 1708 р.

*⁴⁰ 16 травня 1709 р.

*⁴¹ 20 травня 1710 р.

*⁴² Тобто маляр Тимофій Стислович був обраний другим старшим братчиком.

*⁴³ 20 травня 1710 р.

*⁴⁴ Постаць монашого священника, на жаль, не вдалось встановити.

Єдиакъ же не такъ Брата имѣти єго, но и кляреванъ
 тако Брата, же бы са собачилъ.

Симъ всѣмъ Законописаны
 єпѣ немає противъ и са
 семъ правъ ѿ насъ дхобне
 данномъ црквы бовѣчнє
 роди, анѣ щити са іако
 би ми правы ѿ зєнато
 цртѣа надни ми поєнѣ
 шнєд, но закона дхобнє
 писанни повинѣтиса бє
 бєсакато прєкословїтє.

Акто бы тоу бы противє и рауорѣ бы тоє право
 дхобное, аще архиєпѣ, чи єпѣ, чи протопопа, чи пѣ,
 чи дїако, или которїи причє дхобнїи црквє црковнїи
 или ѿ себѣ крѣ. на таково бѣди не бїтє словєнїє нїє

И клятѣ всѣхъ чє-
 тирєхъ Патриархѣ
 вселєснїи, и Кладѣ
 Сѣихъ ѿдъ бєс-
 лєнскїхъ
 седмї
 Соборо.

Григорій Шумлянскій Младше
 Єпископъ Православїи Львова
 Іоаннъ Подойскаго
 Києв. Аще Печей Рубсого Митро

Фрагмент статуту церковного братства Різдва Христового в Жовкві, з підписом львівського владика Й.Шумлянського (друга пол. XVII ст.).

Володимир ГАЛИК

*к.і.н., викладач кафедри всесвітньої історії
Дрогобицького державного університету ім.І.Франка*

АДРЕСАТИ З ЖОВКВИ І ДУБЛЯН ДО ІВАНА ФРАНКА

Значне місце у сучасному франкознавчій науці посідає епістолярна спадщина як самого І.Франка, так і листи до нього. Це унікальне історичне першоджерело в насамперед використовується дослідниками-франкознавцями для реконструкції і дослідження тогочасної доби І.Франка та простеження його історико-краєзнавчої, етнографічно-фольклорної й дослідницької діяльності. Водночас такі джерела прислужуються для вивчення особливостей творчості вченого, які доповнюють автобіографічні матеріали та інші першоджерела. Епістолярна спадщина до вченого є незамінним джерелом у всебічному вивченні родинного і побутового життя Івана Франка, у дослідженні його наукової, суспільно-політичної та культурно-освітньої роботи, а також висвітленні багатомірного історичного процесу історії України.

Водночас, серед значної кількості листів до ученого трапляються практично маловідомі, або невідомі дотепер твори. Такими є листи (три з Жовкви і чотири з Дублян) віднайдені нами у відділі рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім.Т.Г.Шевченка НАН України. Фонд І.Франка є одним із найбільших за кількістю архівних матеріалів (понад 5 тисяч справ). Фонд І.Франка складають не тільки автографи його художніх творів, статей і наукових розвідок, листів; тут міститься велика колекція давніх рукописів, історичних та етнографічних документів, фольклорних записів, а також рукописи багатьох інших письменників і діячів культури, над якими працював І.Франко як редактор¹.

Характеризуючи листи із Жовкви до Івана Франка виділимо авторів Миколу Стефаніва, Йозифа Ланикевича, Зиготу Дашинського (Ігнація Дашинського), які були дописувачами до Івана Франка. Про М.Стефаніва відомо з листа, що він відправляє І.Франку свої вірші для корегування та рецензування².

Другий дописувач, Йозеф Ланикевич – кавалер ордену Франца Йосифа, почесний громадянин міст Снятина, Коломиї, Станіславова і Жовкви, керівник Перемишльського староства³, у своєму листі⁴ до вченого, просив його про вмі-

щення в «Kurjerze Lwowskim» спростування щодо замітки, яка була подана в хроніці цієї ж газети (№ 314) (також в «Галичанині»⁵), під назвою: «С.К. Poseł w Klubie ruskim». Дописувач скаржитья І.Франку⁶ на неправдиву інформацію, яка розміщена у замітці. Тут мова йде про те, що ніби Й.Ланикевич побіцяв селянам жовківського повіту «після свого обрання вступити до Руського клубу під керівництвом п. Романчука⁷». Далі Й.Ланикевич стверджує: «Мені байдуже, що про мене думає російський «Галичанин» і його читачі. Але мені не байдуже, що про мене пише польський часопис. Тому засвідчую, що вищезгадана звістка, повторно уміщена в «Галичанині» є неправдивою, ніколи ні перед ким не говорив про вступ до руського клубу і в разі свого обрання моє місце тільки у польському клубі. Прошу прийняти моє пошанування»⁸.

Наступним є листівка Зиготи (Ігнація) Дашинського, яка була ним відправлена із поштової скриньки міста Жовкви⁹. Ігнацій Дашинський (1866–1936) народився у м.Збараж на Тернопільщині (мав брата Фелікса), походив з «дрібноі шляхти без власних гербів». Батьки були польськими емігрантами, які виїхали із Польщі через участь у повстанні 1863–1864 рр. Втікаючи від переслідувань, змушені були виїхати до Європи, а через деякий час оселилися в Галичині.

У 1880 р. на могилі польського поета Листопадового повстання Мауріца Гославського Фелікс прочитав свого вірша, а Ігнацій його розмножив і розповсюдив серед населення, за що був заарештований. Однак незабаром після виходу на волю Фелікс почав організувати зустрічі найближчих друзів у домі польського емігранта В.Дзвонковського. Саме тут відбулося знайомство з українськими патріотами і суспільними діячами, серед яких був й Іван Франко¹⁰.

У вересні 1882 р. родина Дашинських переїжджає до Львова. Фелікс вступає до Львівської Політехніки, а Ігнацій з матір'ю та сестрою Зосею оселяються у Дрогобичі. Тут Ігнацій знайшов роботу в адвокатській конторі, а також розпочав співпрацю з двотижневиком «Газета Наддністрянська». У 1883 р. до Дрогобича повертається Фелікс, на той час відомий львівський соціаліст, агітатор у студентському і робітничому середовищі, співробітник часописів «Робітник» і «Майбутнє»¹¹.

У 1887 р. Ігнацій з братом їдуть до Львова, а мама з 13-річною Зосею – до Перемишля. Спочатку Ігнацій оселився у шевця, де читаючи його дітям лекції отримував скромну винагороду. Невдовзі Ігнацій став організатором лівих гімназистів, вважав себе соціалістом, марксистом, багато читав соціалістичної літератури, спостерігав життя руських селян і робітників. У 1888 році він екстерном склав екзамен на атестат зрілості і вступив на філософський факультет Ягеллонського університету¹².

У вересні Ігнацій повертається до Львова. Тут він став одним з творців Галицької робітничої партії, яка з 1892-го виступала як Соціально-демократична партія Галичини. У 1897 р. вона трансформується у Польську соціал-демократичну пар-

тію Галичини і Сілезії. І.Дашинський від початку був одним з її лідерів і саме Івана Франко мав вирішальний вплив на формування його світогляду в молодості¹³.

І.Дашинський був редактором газети «Праса», головним редактором «Робітничої газети», яку видавали польські соціалісти у Берліні. Поряд редагував двотижневіки «Робітник» і «Сила», після закриття яких у 1893 р., став редактором часопису «Narzęd». Ця газета стала адептом Робітничої партії, у якій часто друкувалися новели Івана Франка¹⁴.

У 1897 році І.Дашинський обирається послом до Віденського парламенту і пробує на цій посаді 21 рік, засідавши у парламенті Австро-Угорської імперії. З цього часу він стає одною з головних постатей політичної арени Галичини. У 20-х рр. XIX ст. І.Дашинський стає маршалком польського сейму, а з 1930-го р., після важких сутичок з політичними опонентами, відходить від активної парламентської діяльності. Також стає почесним президентом Польської соціалістичної партії, займається публіцистикою, пише спогади. 30 жовтня 1936 р. І.Дашинський помирає після важкої хвороби¹⁵.

Іван Франко познайомився з братами Дашинськими в кінці 70-х – на початку 80-х рр. XIX ст. у Станіславі, про що згадує в одній зі своїх літературно-критичних статей: «Ще з кінця 70-х років я познайомився з деякими польськими письменниками... З університету я познайомився також з двома станіславівськими учениками Дзвонковським і Феліксом Дашинським, якого брата Жеготу (Ignacy), пізнішого проводиря галицько-польської соціал-демократичної партії, я ще 1881 року пізнав у Дрогобичі як ученика гімназійного»¹⁶.

З Ігнацієм Дашинським Іван Франко листувався з 1883 до 1896 р., про що вказують збережені листи з архіву І.Франка¹⁷, проте, листів від Івана Франка до І.Дашинського не збереглося.

У даному контексті на нашу увагу заслуговує листівка до Івана Франка, яка відправлена І.Дашинським з пошти міста Жовкви, у якій він намагається вивідати у вченого місце перебування С.Щасного¹⁸ у серпні 1885 р., та розповідає про свої зацікавлення щодо вивчення етнографічно-фольклорного матеріалу цього краю¹⁹.

Адресатами з Дублян, що на Жовківщині, до Івана Франка були М.-А. Барта та Б.Михалевський. До нас дійшло три листи М.Барти, які отримав Іван Франко з поштової скриньки міста Дублян. Барта Мар'ян-Антон був за фахом ботаніком та біологом, працював професором у Львівському університеті²⁰. Із змісту листів бачимо, що М.-А. Барта співпрацював з І.Франком у перекладацькій сфері. Зокрема, він просив дозволу дослідника на переклад польською мовою його художніх творів «Воа constrictor», «Захар Беркут»²¹ та невеликої новели, яку І.Франко опублікував в газеті «Діло» (Ч. 47 за 1884 р.)²². У листі²³ від 9 серпня 1885 р. автор просить І.Франка, щоб той спонукав І.Белея²⁴ до публікації справоздання (звіту), яке він передав Франку та наголошує на терміновості такої роботи.

Ще одним є лист до Івана Франка від секретаря Товариства братньої допомоги слухачів крайової вищої рільничої школи в Дублянах Б. Михалевського, в якому він повідомляє вченого про проведення повторного конкурсу рекомендованої теми доктора Юліуша, яка була ухвалена конкурсною комісією 13 березня 1891 року у Львові і запрошує його взяти участь у ньому²⁵.

Таким чином, виявлені нами джерела, дають певні підстави для обґрунтованої оцінки відносин Івана Франка з просвітянами Жовківщини та характеризувати його різнобічні сфери громадської, політичної, наукової й дослідницької роботи. Проте, це лише здійснена спроба вивчення окремих листів до І. Франка з цього краю. Зокрема, досі не реалізовано комплексний аналіз та синтез усієї сукупності епістолярної спадщини до вченого, що сприяло би визначенню місця всіх сфер діяльності Івана Франка в українському та світовому історіографічному процесі й розкриттю громадсько-політичної та наукової діяльності вченого на теренах цього краю.

Тому знову й знову постає питання про необхідність збирання джерел, вивчення історіографічного досвіду, розробку найперспективніших методологічних підходів та використання найновіших дослідницьких практик.

ЛИСТИ З ЖОВКВИ²⁶

Лист №1²⁷

Жовква 16/7 1905

Вельма шановний Доброд[і]ю!

Н[і]м переглянете надіслані мною картки, буду Вас вперш просити осе:

Вірші посилаю не до друку, а лиш до оцінки, а коли Ваш час дозволить, а будете оглядом мене на стільки добрі, що схочете подати свої ради та уваги, просити му, шей Ви Вп. Доброд[і]ю, захотіли написати мені кілька словець на папері та переслати до мене за залучену марку.

Спод[і]юсь, що зробите се для мене, за що буду Вам вдячний.

Клопючись Вам з пошаною
здоровлю Микола Стефанів

P.S. Адреса:
Poste restanfe
«Стефанів»
Жовква

Лист № 2²⁸

Zolkiew 12 Listopada 1893

Wielmożny Panie Redaktorze!

Licuię na bezstronność Wielmożnego Pana, upraszam o umieszczenie w «Kurjerze Lwowskim» następującego sprostowania. W numerze 314 «Kurjera Lwowskie-

go» znajduje się w kronice notatka pod... «С.К. Poseł w Klubie ruskim» powtórno w Hałyczanynu, jako bym po wyborze swym włościanom powiatu zołkiewskiego osiwateczył że wstąpię w Wiedniu do klubu ruskiego rozkazującego pod wodzą p. Romanczuka. Obojętną dla mnie jest rzecz co mnie sądzą rosyjski Hałyczanyn i jego czytelnicy ale nie może być toż obojętnem co o mnie pisze polski dziennik. Dla tego oświadczam że wiadomość powyższa powtórzono u Hałyczanynow jest więc nieprawdziwą, że nigdy i przez nikim nie mowiłem o (...) zeznam ustąpienia do klubu ruskiego i że w razie przyjęcia wyboru miejscie moje byłoby tylko w kole polskim.

Proszę przjąć wyrazy walecznego szacunku z jakim powitam

Lanikiewicz

ПЕРЕКЛАД

Жовква 12 Листопада 1893

Вельможний пане Редакторе!

Сподіваючись на неупередженість вельможного пана, прошу про розміщення в «Kurjerze Lwowskim» наступного спростування. В номері 314 «Kurjera Lwowskiego», розміщена в хроніці нотатка під назвою: «С.К. Poseł w Klubie ruskim», повторна згадка – у «Галичанині». Нібито я обіцяв селянам жовківського повіту після свого обрання вступити до Руського клубу під керівництвом п. Романчука. Мені байдуже, що про мене думає російський «Галичанин» і його читачі. Але мені не байдуже, що про мене пише польський часопис. Тому засвідчую, що вищезгадана звістка, повторно уміщена в «Галичанині» є неправдивою, ніколи ні перед ким не говорив про вступ до руського клубу і в разі свого обрання моє місце тільки у польському клубі.

Прочу прийняти моє пошанування

Ланикевич

Лист №3²⁹

Титул листівки

Wielmożny Pan

Iwan Franko

Ulica Lindego d.3

Lwów

Зворот листівки

К.Р.

Bądźcie tak dobrzy, napisać mi, gdzie się znajduje obecnie Szczęsny? Nie mam o nim najmniejszej wiadomości.

Styduiuję obyczaje zółkiewskiego powiatu, zaisłe ciekawe rzeczy!

Adres: Zółkiew

Zameczek Wasz Zegoty.

ПЕРЕКЛАД

Титул листівки

Вельможний Пан

Іван Франко

Вулиця Лінде д.3

Львів

Зворот листівки

Будьте такі ласкаві, написати мені, де перебуває Щасний? Не маю про нього а ні найменшої відомості.

Вивчаю звичаї жовківського повіту, виявилися цікаві речі.

Адреса: Жовква,

Замочок, Ваш Зегота.

ЛИСТИ З ДУБЛЯН³⁰

Лист №1³¹

Ласкавий Добродію!

Пересилаю на Ваши руки справоздання з прозьбою, щобисьте спонукали Белея до надрукованя. Розправа була [я]вна, тож и все мож описати. Белів буде робив трудности, я вже се знаю наперед, бо обавля (си) [боюся – В.Г.] напружувати Діло. Але се справоздання відай [мабуть – В.Г.] будут читати наші священники охотнійше; тим більше повинен се помістити, що коли зеркало має заповнювати на що Ділу сказати не мож, най жеж раз Діло так поступит.

Спонукайте нь до того прошу. Так, че Ви потрафите. Я собі зроблю відбитки и [і – В.Г.] розішлю з зеркалом, тожь коли би мож казати сще [ще – В.Г.] се гож(...). зложити, а би вздержави [затримати – В.Г.] з висилкою зеркала до завтра м вислав би разом.

Най тільки не крислит [викреслює – В.Г.], я списав все що коньче було треба, інакше втратит цілу справоздання, най і Ксі[я]нікевич прочитає, він був при розправі.

Здорові останьте

Підпис [М.А.Барти]

Не друкуйте, коли мож ре(...)о(...), бо яко додаток до з. буде погано.

Лист №2³²

Високоповажний Пане!

Вашу «новельку» п[і]дъ написамъ «Пирогои з[і] черницями» ум[і]щену въ Ч. 47 «Д[і]ла» зъ р. 1884, хот[і] въ б[и]мъ перевезти [перекласти – В.Г.] на польске. Адже самъ маю честь Васъ просити – о позволене на те.

При той случайности прошу приймити [прийняти – В.Г.] в[и]раз[и] в[и]сокой чести [і] правдивого [і] глибокого поважан[я], в[і]дъ

М.А.Барм[и]

въ Дублянахъ 1/8 1885 р.

Лист № 3³³

Високопочтений Пане!

С[и]мъ маю честь просити Васъ В[и]сокодостойн[и]й Пане о ласкаве позволене переведен[я] на [я]зик польськїй тай чеськїй Ваши прац[і]: «Воа constrictor» и «Захара Беркута».

Думаю що не в[і]дмовите моєй просьб[і] и прошу прн[я]ти в[и]рази високой чести тай пра(...)да(...)аю [передаю – В.Г.] поважання зъ [я]ким[і] дл[я] Васъ и праць Ваших поз[і]стаю [прощаюся – В.Г.]

М.А.Барта.

въ Дублянахъ 28/II 1886 р.

Лист №4³⁴

*Towarzystwo bratniej pomocy słuchaczów
Kr. Wyższej Szkoły Rolniczej
W Dublanach*

Dublany dnia 25 Pazdziern(ika) (18)91 r(oku)

Wielmożny Panie!

Nasze zgromadzenie członków naszego Towarzystwa zchwaliło rozpisać ponowny konkurs D(oktor)а Juljusza Au(...)а z zaleceniem tematu uchwalonego przez sąd konkursowy odbyty dn(ia) 13 Marca (18)91 r(oku) we Lwowie i postanowiło zaprosić ponownie W(ielnożn)ego Pana na członka tegoż sądu.

Spodziewając się iż W(ielmoż)ny Pan nie zechce usuwać się od przyjęcia powyższego obowiązku i raczy łaskawie przyjąć takowy.

*Pozostajemy z należnym poważaniem
za wydział Towarzystwa*

*Sekretarz
Bronisław Michalewski*

ПЕРЕКЛАД

*Товариство братньої допомоги слухачів
крайової вищої рільничої школи
в Дублянах.
Дубляни дня 25 жовтня 1891 року*

Вельможний Пане!

Наші збори членів нашого товариства ухвалила оголосити повторний конкурс доктора Юліуша (...) із рекомендованої теми, ухваленої конкурсною комісією 13 березня 1891 року у Львові і постановили повторно запросити Вельможного Пана членом комісії.

Сподіваємось, що Вельможний Пан не уникатиме висловленого прохання і виявить бажання ласкаво його прийняти.

*З повагою
за відділ Товариства
Секретар
Броніслав Михалевський*

¹ Путівник по фондах відділу рукописів Інституту літератури. – К., 1999. – С.15.

² Стефанів М. Лист до І. Франка від 16 липня 1905 р. з Жовкви. – ІЛ. – Ф. 3. – Спр. 1614. – С.319.

³ Szematyzm krolewstwa Galicyi i Lodomeryi ns. rok 1898. – Lwow, 1898. – S.28

⁴ Lanikiewicz J. Лист до редактора «Kurjer Lwowski» від 12 листопада 1893 р. з Жовкви. – Інститут літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України (далі – ІЛ). – Ф. 3. – Спр. 1612. – С.747-748.

⁵ «Галичанин» – щоденна суспільно-політична газета москвофільського напрямку, яка виходила у Львові з 1893 р. по 1914 р.

⁶ Упродовж 1887–1897 рр. Іван Франко працював у редакції польської газети «Kurjer Lwowski». Через публікацію у віденській газеті «Die Zeit» полемічної статті «Поет зради» (1897 р.) що уміщувала в собі гострі оцінки творчості Адама Міцкевича, Івана Франка під тиском обурених польських шовіністів було звільнено з роботи в редакції газети «Kurjer Lwowski», після чого вчений ще не один раз відчував образу поляків за цю статтю.

⁷ Романчук Юліан (1842–1932) – провідний націоналістичний діяч, один із лідерів народовців, організатор антинародної «нової ери» – реакційної угоди української інтелігенції з австрійським урядом і польською шляхтою. Народовці – це учасники політичного руху української націоналістичної інтелігенції в Східній Галичині. Цей напрямок виник в 60-х роках ХІХ ст. На початку своєї діяльності народовці провадили культурницьку роботу (видавали журрالی «Вечерниці», «Мета», «Нива» та ін., заснували український театр, літературне товариство ім. Шевченка). З кінця 70-х років основні програмні документи народовців набувають відверто націоналістичного спрямування. З початку 90-х років провідні діячі народовства стали на шлях підтримки цісарського уряду і польських реакційних кіл. У 1898 р. оформи-

лися в Національно-Демократичну Партію, яка 1918 р. була основною опорою контрреволюційного уряду ЗУНР.

І.Франко брав участь в окремих народовських виданнях 70–90-х років, але не поділяв політичної програми народовців і піддавав її гострій критиці.

Ю.Романчук також виступав як редактор львівських видань творів Т.Шевченка: «Вибір поезій для народу», «Поезії», «Твори», але навмисно припустився в них значних перекручень і фальсифікацій тексту. Див. докладніше про це: Франко І. Зібрання творів у 50-ти томах. – Т.41. – К., 1984. – С.583, 616-617.

⁸Lanikiewicz J. Лист до редактора «Kurjer Lwowski» від 12 листопада 1893 р. з Жовкви. – ІЛ. – Ф. 3. – Спр. 1612. – С.747-748.

⁹Daszyński Z. (Daszyński Ignacy) Листівка до І.Франка від [8 січня 1885 р.] з Жолків (Жовкви). – ІЛ. – Ф. 3. – Спр. 1615. – С.239-240.

¹⁰Вівчар С. Стосунки Івана Франка з братами Ігнацієм і Феліксом Дашинськими // Науковий вісник музею Івана Франка у Львові. Вип. 6. – Львів, 2006. – С.132.

¹¹Там само. – С.133.

¹²Там само. – С.134.

¹³Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856–1886). – К., 2006. – С.493.

¹⁴Вівчар С. Стосунки Івана Франка з братами Ігнацієм і Феліксом Дашинськими // Науковий вісник музею Івана Франка у Львові. Вип. 6. – Львів, 2006. – С.134.

¹⁵Там само.

¹⁶Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. // Зібрання творів у 50-ти томах. – Т.41. – К., 1984. – С.461.

¹⁷Див. докладніше про це у: Вівчар С. Стосунки Івана Франка з братами Ігнацієм і Феліксом Дашинськими // Науковий вісник музею Івана Франка у Львові. Вип. 6. – Львів, 2006. – С.132-146.

¹⁸Щасний Саламон (1834–1900) – український етнограф, греко-католицький священник, упорядник збірника «Коломийки і шумки», автор значної кількості публікацій в «Слові» і «Пролозі». Див. докладніше про це: Франко І. Зібрання творів у 50-ти томах. – Т.41. – К., 1984. – С.33, 559.

¹⁹Daszyński Z. (Daszyński Ignacy) Листівка до І.Франка від [8 січня 1885 р.] з Жолків (Жовкви). – ІЛ. – Ф. 3. – Спр. 1615. – С.240.

²⁰Франко І. Галицьке краєзнавство // Зібрання творів у 50-ти томах. – Т.46. – Кн. 2. – К., 1984. – С.124, 376.

²¹Барта М.-А. Лист до І.Франка від 28 лютого 1886 р. з Дублян. – ІЛ. – Ф. 3. – Спр. 1608. – С.147.

²²Барта М.-А. Лист до І.Франка від 1 серпня 1885 р. з Дублян. – ІЛ. – Ф. 3. – Спр. 1603. – С.621.

²³Барта М.-А. Лист до І.Франка від 9 серпня 1885 р. з Дублян. – ІЛ. – Ф. 3. – Спр. 1603. – С.627-628.

²⁴І.Франко познайомився з І.Белеєм у 1875 р. Саме в цей рік обидва провінціали приїжджають до Львова і записуються на студії до Львівського університету. Невдовзі по приїзді до Львова двоє стають членами українського студентського товариства «Академический кружок», де І.Франко та І.Белей репрезентували національно підкреслені сили. Однак прерогатива на той час у товаристві була все ще за русофілами, й І.Белею уже восени 1875 р. довелося покинути «Академический кружок» через те, що вимагав читати доповіді народною мовою. Проте, уже на початку 1876 р. домінуванню москвофілів в «Академическом кружку» було покладено край. Наприкінці лютого 1876 р. І.Франку та І.Белею вдалося посісти провідні позиції у редакційному комітеті органу цього товариства – журналу «Друг». В «Академическом кружке» і в редакційному комітеті «Друга» І.Франко та І.Белей (разом з М.Павликом) стають активними

промоутерами позитивних перетворень. Завдяки їхнім зусиллям демократизується «Академічний кружок», радикалізується та українізується студентський журнал «Друг».

У середині 1877 р. у І.Франка й І.Белея починається чорна смуга – 12 червня 1877 р. було заарештовано І.Франка, а 7 липня цього ж року І.Белея. З тюремного ув'язнення І.Франко та І.Белей отримали певний досвід. Перебування у тюрмі та участь у соціалістичному процесі 1877–1878 рр. навчили І.Белея поміркованості та обережності, а І.Франка скріпили у нонконформістських переконаннях. Збагатившись новим досвідом, відразу ж після виходу з тюрми І.Франко розгортає новий радикальний видавничий проект «Громадський друг», який пізніше трансформується у видання «Дзвін» і «Молот». Іван Белей, відповідно до нових реалій, тримається осторонь від цих видань. І все ж, незважаючи на значні розходження у поглядах, І.Белей та І.Франко продовжують співпрацювати на видавничій ниві, їх об'єднують справи, розпочаті ще перед соціалістичним процесом.

Початок 80-х рр. ХІХ ст. став моментом найтіснішої співпраці І.Франка та І.Белея. Впевнившись у неможливості видання газети «Нова основа», молоді люди вирішують об'єднати свої зусилля при реалізації видавничого проекту «Світ». Намір І.Белея та І.Франка видавати у Львові такий часопис припав до вподоби М.Павлику. Але з виходом перших номерів «Світу» не вдалося уникнути критики з боку прихильників (М.Павлик дорікав редакції, що друкує непопулярні речі; М.Драгоманов закидав відсутність статей на актуальні теми). І.Франко та І.Белей пояснювали, що ці недоліки спричинені нестачею журналістських сил.

Останнім успішним видавничим проектом І.Франка та І.Белея стала відома галицька газета «Діло». Саме І. Белей запрошує І. Франка до редакції «Діла» після смерті В. Барвінського. Проте, 15 січня 1885 р. І.Франко добровільно виходить з редакції цієї газети і публікує у «Kurjerze Lwowski» статтю «Українофільство галицьке», у якій приписує І.Белея до «купки червоних радикалів», яка працювала в 1879–1880 рр. над видавництвом «Правди», пізніше над видавництвом «Діла».

Така позиція І.Франка поклала край їх з І.Белеєм дружнім контактам. До співпраці у видавничій галузі вони вже не поверталися, хоча кожен з них продовжував роботу на видавничій ниві, спираючись на досвід, здобутий у 1875–1885 рр. Див. докладніше про це у: Кухар В. До історії взаємин між Іваном Франком та Іваном Белеєм // Науковий вісник музею Івана Франка у Львові. Вип. 5. – Львів, 2005. – С.142-162.

²⁵(Michalewski Bronisław) «Towarzystwo Bratniej pomocy słuchaczów kr. Wyższej Szkoły Rolniczej». Лист до І. Франка 25 жовтня 1891 р. з Дублян. – ІЛ. – Ф. 3. – Спр. 1612. – С.167.

²⁶Листи подаються за мовою оригіналу (рукопису).

²⁷Стефанів М. Лист до І.Франка від 16 липня 1905 р. з Жовкви. – ІЛ. – Ф. 3. – Спр. 1614. – С.319.

²⁸Див.: Lanikiewicz J. Лист до редактора «Kurjer Lwowski» від 12 листопада 1893 р. з Жовкви. – ІЛ. – Ф. 3. – Спр. 1612. – С.747-748.

²⁹Daszyński Z. (Daszyński Ignacy) Листівка до І.Франка від [8 січня 1885 р.] з Жолків (Жовкви). – ІЛ. – Ф. 3. – Спр. 1615. – С.239-240.

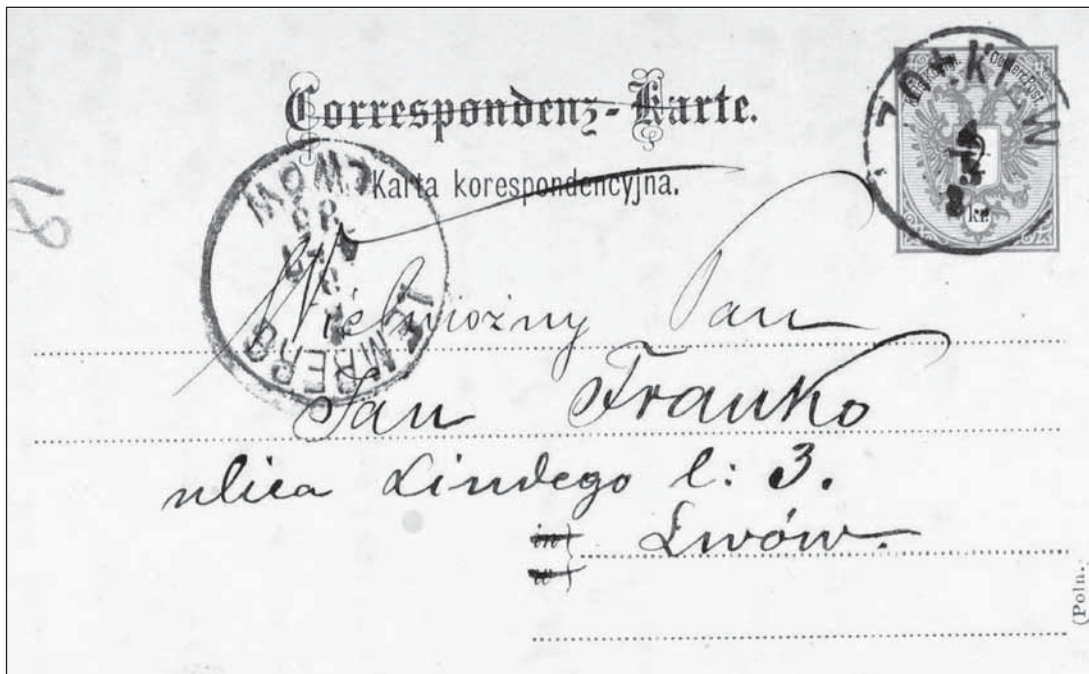
³⁰Листи подаються за мовою оригіналу (рукопису).

³¹Барта М.-А. Лист до І. Франка від 9 серпня 1885 р. з Дублян. – ІЛ. – Ф. 3. – Спр. 1603. – С.627-628.

³²Барта М.-А. Лист до І. Франка від 1 серпня 1885 р. з Дублян. – ІЛ. – Ф. 3. – Спр. 1603. – С.621.

³³Барта М.-А. Лист до І. Франка від 28 лютого 1886 р. з Дублян. – ІЛ. – Ф. 3. – Спр. 1608. – С.147-148.

³⁴(Michalewski Bronisław) «Towarzystwo Bratniej pomocy słuchaczów kr. Wyższej Szkoły Rolniczej». Лист до І.Франка 25 жовтня 1891 р. з Дублян. – ІЛ. – Ф. 3. – Спр. 1612. – С.167.

Листівка Дачинського Ігнація до І.Франка від
8 січня 1885 р.] з [Жовкви], (титул).

Н. П. Бадиці так
добры, напісай ми,
дзе сія знайдзе obecnie
Іакошы? Кіі маю
о ним найменшій
відавості. -

Студуйзі, обцеражє рѣт,
Кіевскіого повіату. -

Каісте сїекаве речу!

Адрес: Лѣткіев
Замесек.

Масг Леполь

Листівка Дашинського Ігнаця до І. Франка від
[8 січня 1885 р.] з [Жовкви], (зворот).

Dublany dnia 25 Października 1912

Wilmosiny Panie!

Wam wdrożeniem sekretarza naszego
Towarzystwa uchwalito rozpisac' pismo-
ny konkurs Dra Juliusza Au'a
z kaleserem tematu ustawa'wego prawni-
sąd konkursowy odbyty dn 13. Marca 1912
we Lwowie i postanowito karzyci
pomocnie W. Pana na stronie
sądu.

Przedstawiając się iż W. Pan nie
chcecie uszwać się od przyjęcia po-
winnego obowiązku i należy tas-
kawię przyjęcie takowu.

Proszajemy o należytem powzięciu
na udział Towarzystwa

Sekretarz

Włom alah
prezes.

Bronisław Michalewski

Лист Броніслава Михалевського, секретаря Товариство братньої допомоги слухачів
крайової вищої рільничої школи в Дублянах до Івана Франка.

WILANÓW – ŻÓŁKIEW: POTENCJAŁ SPÓŁPRACY

Niniejszy artykuł prawdopodobnie nie powstałby, gdyby ponad dwa lata temu nie zawarto porozumienia między Muzeum Pałacem w Wilanowie a Państwowym Historyczno-Architektonicznym Rezerwatem w Żółkwi¹. Dziękując naszemu partnerowi za dotychczasową, bardzo owocną i konstruktywną współpracę, postaramy się nakreślić punkty wspólne obu miejsc. Łączy je wiele – nie tylko historia i postaci, które ją tworzyły, nie tylko artyści i ich dzieła, ale także wyzwania dnia dzisiejszego. Współpraca przez odkrywanie wspólnego dziedzictwa musi dać również odpowiedzi na pytania dotyczące współczesności i przyszłości.

Wspólne dzieje Żółkwi i Wilanowa związane się przede wszystkim z postacią Jana Sobieskiego. Urodzony w Olesku późniejszy król Polski spędził w Żółkwi wiele lat młodości. Wzrastał tam w atmosferze kultu dla bohaterskich przodków, spośród których najważniejszą postacią był jego pradziad, założyciel miasta, hetman Stanisław Żółkiewski. To jego legenda, przekazywana przez matkę, Teofilę, towarzyszyła Janowi od najmłodszych lat. Postać bohaterskiego hetmana obecna była także w późniejszym życiu Jana Sobieskiego. Idąc z odsieczą Wiedniowi na Jasnej Górze otrzymał w darze szablę swojego pradziada, którą ten kiedyś przekazał paulinom. Jan Sobieski pokonując pod Chocimiem i Wiedniem Turków i Tatarów nawiązał do zasług Żółkiewskiego i okazał się przepowiedzianym „mścicielem” za śmierć pradziada.

Postać Jana Sobieskiego wyznacza również moment największego rozkwitu rodu. Osiągnięcie najwyższej godności w Rzeczypospolitej dawało wielkie nadzieje na dalszą pomyślność Sobieskich. Najstarszy syn, Jakub Ludwik przeznaczony został do objęcia tronu po ojcu, przegrał jednak wolną elekcję. Symboliczne jest, że zmarł na zamku przodków w Żółkwi jako ostatni męski potomek Jana Sobieskiego. Ani on, ani dwaj młodsi bracia – Aleksander i Konstanty nie doczekali się syna. Wielkie nazwisko znikło w ciągu 41 lat od śmierci Jana.

¹Porozumienie zawarte 11 stycznia 2008 roku pomiędzy Muzeum Pałacem w Wilanowie (...), a Państwowym Historyczno-Architektonicznym Rezerwatem w Żółkwi.

Początek i koniec chwały rodu Sobieskich wpisany jest więc w dzieje Żółkwi. Zupełnie inaczej wyglądają dzieje Wilanowa, który Jan III Sobieski kupił (za pośrednictwem Marka Matczyńskiego) w 1677 roku. Stały tu wówczas fundamenty dworu Bogusława Leszczyńskiego, ale prace właściwie trzeba było zacząć od nowa. Wilanów powstał więc od początku do końca jako podmiejska rezydencja króla, jako prywatny pałac. Różnice są więc wyraźne: Wilanów – idealne odzwierciedlenie letniej rezydencji o bogatym programie ideowym, odnoszącym się do teraźniejszości i rządów króla; Żółkiew – pomnik chwały rodzinnej i skarbiec pamiątek. W czasach panowania Jana III, a potem za życia jego synów losy obu miejsc splatały się jednak wielokrotnie.

Najważniejszym ośrodkiem mecenatu artystycznego Jana III był Wilanów. Tutaj jego zainteresowania sztukami pięknymi wyraziły się najpełniej, tu działała malarnia, która stanowiła załączek obmyślonej przez króla na przyszłość akademii malarstwa. Pisał o tym Jakub Kazimierz Haur takimi słowami: *W Wilanowie pod Warszawą z fundacyej i z pobożności osobliwej Najjaśniejszego Pana szczęśliwie nam panującego znajdują się teraz takie pomienione szkoły, potrzebne, wygodne i chwalebne skąd dopiero tego konsztu malarskiego wynikają w Polsce arkana, co to są sztyłagi, proporcje, perspektywy, landszafty i dymensje figur różnych, sztuka przedniej inwencjej[...]aby się swojscy ludzie w tym konszcie wyćwiczyl²*. W wilanowskim pałacu, zwłaszcza w jego dekoracji, Jan III Sobieski zawarł dla współczesnych i potomnych spójny, choć bardzo złożony komunikat, swego rodzaju kronikę dokonań militarnych, planów politycznych oraz cnót, które jego rządowi patronowały. Bramę główną wieńczą personifikacje Wojny i Pokoju; Splendor Nomini i Fortitudo ujmują wkomponowany w architekturę elewacji łuk triumfalny, a rozbłyskające na tarczy słońce jest aluzją do postaci władcy nazywanego przez współczesnych słońcem prawowitego królestwa³. Z Wilanowa, 18 lipca 1683 roku Jan III Sobieski ruszył na południe, aby nieść odsiecz obłązonemu Wiedniowi. W Wilanowie, 17 czerwca 1696 roku Marek Matczyński założył na głowę zmarłego króla żołnierski hełm zamiast korony. Można powiedzieć, że Wilanów integralnie wiąże się z losem i doskonale charakteryzuje osobowość polskiego monarchy, którego dokonania militarne i przymioty rozumu były uznane w całej Europie, a nawet poza jej granicami.

Chcąc jednak przyznać prymat jednej z rezydencji, z którymi Jan III Sobieski związany był najbardziej, to Żółkiew byłaby dla Wilanowa największą konkurencją. Można pobawić się w swoiste *paragone* rezydencji króla, trawestując motyw zaciętej debaty mistrzów renesansu o prymat dla jednej z dziedzin sztuk. Ale tak jak i owi mistrzowie, z których każdy przekonująco bronił swojej dyscypliny artystycznej, tak i porównanie Żółkwi z Wilanowem obędzie się bez przyznania pierwszego miejsca.

²M.Karpowicz, *Jerzy Eleuter Siemiginowski, malarz polskiego baroku*, Wrocław i in. 1974, s.28.

³W.Fijałkowski, *Królewski Wilanów*, Warszawa 1997, s.28.

Bowiem Żółkiew była dla Jana Sobieskiego miejscem bardzo ważnym, do którego chętnie wracał. Tutaj było bezpieczne zacisze przepełnione pamiątkami rodzinnymi i wspomnieniami, w którym spędził dzieciństwo pod czujnym okiem rodziców i babki. Żółkiew miała znaczenie symboliczne, stworzona na kształt miasta idealnego, stała się monumentem sławiącym rycerskie ideały fundatora, hetmana Stanisława Żółkiewskiego. Tutaj znajdowały się groby dzielnych i sławnych przodków Jana Sobieskiego – Żółkiewskich i Daniłowiczów, poległych w obronie ojczyzny. Jak ważne były to memorabilia zapisał w swej lakonicznej kronice sam monarcha: *Wprawiali nas za młodu, abyśmy nie byli wyrodkami od przodków swoich, wystawiając nam i na oczy, jeszcze w dzieciennym będąc wieku, wielką sławę ich, odwagę i ochotę na zaszczyt kościoła bożego i ojczyzny, kazawszy nas zaraz z abecadłem tego wiersza uczyć z nagrobka naszego pradziada: O quam dulce et decorum est pro patria mori*⁴.

Piastując godność chorążego, potem hetmana i marszałka aż wreszcie króla, Jan Sobieski wiele uwagi i troski poświęcał swemu patrymonium żółkiewskiemu, dbając o jego rozwój i dobrobyt tutejszych mieszkańców. Najintensywniejszy okres przypadł na lata 1687–1691, w których król często przebywał w swych majątkach na Rusi. Zgromadził tu wówczas grono artystów i rzemieślników, którzy pracowali na rzecz podniesienia urody i splendoru miasta. Nieocenionym świadectwem tych działań pozostają omówione przez Tadeusza Mańkowskiego źródła: Ekspensa pieniężne i konotacje ekspensów za asygnacjami KJM, z lat 1685–1691⁵, ujawniające szczegóły ponoszonych wydatków na wykonywane prace⁶. Jan III Sobieski zakładał instytucje pożytku publicznego (między innymi szkołę, szpital i kościół św. Łazarza), fundował kościoły, wspierał materialnie swych poddanych. Kilka lat później (1 lipca 1694 roku) towarzyszący królewskiemu dworowi Kazimierz Sarnecki zanotował scenę, która doskonale unaocznia czynne zainteresowanie władcy: *Król jm. rano wstawszy pojechał do kościoła, do fary. Tam po mszy wysłuchawszy cemborium oglądał, które w ołtarzu in debita forma stawiają te, co z Warszawy przywieziono zimie. Potem w zakrystej opatrywał wszystkie aparata kościelne [...] Po obiedzie zabawiał u rzemieślników, złotników, malarzów, co do kościoła w łazience pańskiej robia*⁷.

⁴*Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego*, opr. F.Kluczycki, t. I, Kraków 1880, s.8.

⁵*Ekspensa pieniężna za ordynansami od KJMci y documentami pewnymi za zanotowanie różnych ludzi ..., (z lat 1690–1695), Connotacya wydanych pieniędzy za assignacyami KJMści...(1691–1694)*.

⁶T.Mańkowski, *Mecenat Jana III w Żółkwi*, Prace Komisji Historii Sztuki, t. IX, Kraków 1948, s.4.

⁷*Kazimierz Sarnecki. Pamiętniki z czasów Jana Sobieskiego*, opr. J.Woliński, t. 1, Wrocław 2004, s.226.

Za rozporządzeniem Jana III Sobieskiego wzmocniona została obronność Żółkwi, wzbogacono arsenał, czyniąc z niego fortecję. Prace budowlano-modernizacyjne objęły także kościół farny p. w. Ś.Ś. Stanisława i Wawrzyńca oraz fundowany przez matkę króla kościół i klasztor Dominikanów. Zmiany wprowadzone zostały także w gmachu zamkowym, wzniesionym w początkach XVII wieku z inicjatywy pradziada króla, hetmana Stanisława Żółkiewskiego. Naczelnym architektem dla Żółkwi powołanym przez Jana III został wrocławianin, Piotr Beber, znany z wcześniejszej działalności na terenie Krakowa. Zastąpił on poprzedniego królewskiego doradcę w kwestiach architektonicznych i artystycznych, którym był ksiądz Erazm Wąsowski⁸. Zakres działań Bebera objął budowę ratusza żółkiewskiego, jak również, co najważniejsze, przeprowadzenie szeregu przekształceń w obrębie zamku. Na rok 1688 datuje się krótki, ale obrazowy opis zamku i otoczenia, który zanotował opat FDS: *Zamek Ich Królewskich Mości jest bardzo piękny i mocno zbudowany z kamienia i cegiel; na czterech narożach są 4 kopuły uczynione na styl turecki, przykryte białym, złożonym metalem, a wiatrowskazy mają formę herbu królewskiego (...) pośrodku ogrodu znajdują się łazienki, wewnątrz i zewnątrz z fajansu, stamtąd idzie się na most drewniany, który w połowie (ponad stawami) jest w formie półksiężycy. (...) To jest właśnie miejsce, w którym Król często przyjmuje na kolację tych, których darzy swoim zaufaniem*⁹.

Po tym ogólnym opisie zajrzyjmy do wnętrza zamkowych. Przypomnijmy krótko historię królewskiej biblioteki, której dzieje są symptomatyczne i znamionują losy innych ruchomości należących do Jana III i jego bliskich. Pod nadzorem Piotra Bebera, podczas prowadzonej reorganizacji wnętrza, powstała w zamku żółkiewskim nowa przestrzeń o charakterze bibliotecznym. Tam zapewne przechowywany był bogaty księgozbiór Żółkiewskich i Daniłowiczów, powiększany skrupulatnie przez króla, a następnie jego spadkobierców. Datą początkową działań wokół biblioteki jest rok 1687. Według wszelkiego prawdopodobieństwa, tutaj została przewieziona zawartość biblioteki wilanowskiej, której wnętrzu stało się pod koniec lat osiemdziesiątych XVII wieku gabinetem pracy króla przyozdobionym licznymi dziełami malarstwa¹⁰. Nie wydaje się jednak możliwym, aby cały zbiór przeniesiony został do Żółkwi. Amator książek, jakim był Jan III Sobieski, nie rozstający się z lekturą nawet podczas kampanii wojennych, z pewnością pozostawił w Wilanowie szereg woluminów składających się na księgozbiór podręczny. Stale przebywał w Warszawie i okolicznym Wilanowie jezuita, Adam Adamandy Kochański,

⁸T. Bernatowicz, *Królewska rezydencja w Żółkwi w XVIII wieku*, Ad Villam Novam, Materiały do dziejów rezydencji, t. II, Warszawa 2009, s.22.

⁹Cyt. za: T. Mańkowski, *Mecenat Jana III w Żółkwi...*, s.9, przyp. 1.

¹⁰*Inwentarz Generalny klejnotów, sreber, galanterij y ruchomości różnych tudzież obrazów które się tak w Pałacu Willanowskim jako też w Skarbcach Warszawskich Je K. Mci znajdowały...Odprowadzony d. 10 Novembris Anno Domini 1696*, w: W. Fijałkowski, *Królewski Wilanów...*, s.169-202.

piastujący tytuł królewskiego bibliotekarza. Wskazywałyoby to na wypełnianie przez niego obowiązków wynikających ze sprawowanej funkcji. A może obowiązki Kochańskiego przekraczały zadania przynależne królewskiemu bibliotekarzowi? Jest to odrębna kwestia, z pewnością warta głębszego rozpatrzenia. Co jednak ważne, to fakt, że Kochański sporządził w latach 1685–1695 katalog biblioteki Jana III, obejmujący przeszło 1000 tytułów zgromadzonych w około 2000 woluminów¹¹. Katalog uporządkowany według konkretnych grup tematycznych znany jest dziś dzięki publikacji Tadeusza Lubomirskiego z roku 1879¹². Nie jest to niestety spis wszystkich ksiąg będących w posiadaniu Jana III i jego rodziny. Być może obejmuje on te egzemplarze, które z Warszawy i Wilanowa przeznaczono aby zasilić zbiory żółkiewskie. Tamtejsza biblioteka była w założeniu nie tylko miejscem, w którym zgromadzono księgi, ale także gabinetem naukowym, skarbcem uwzględniającym zbiory kartograficzne, instrumenty badawcze, matematyczne, i wszelkie *curiositates*. Choć zachowana do dziś dekoracja wilanowskiej biblioteki wskazywałaby na takie właśnie pierwotne przeznaczenie (tonda z personifikacjami Filozofii i Teologii, putta trzymające przyrządy badawcze, szereg medalionów z wizerunkami naukowców starożytnych i nowożytnych), to rola gabinetu nauk przypadła jednak bibliotece żółkiewskiej. Wiadomo, że król kazał przewieźć z Warszawy część warsztatu badawczego (w tym instrumenty), które przejął po inżynierze i matematyku Tytusie Liwiuszu Burattinim, do rezydencji na Rusi – Żółkwi i Jaworowa¹³. Z końca wieku XVII pochodzi spis przedmiotów przynależących do skarbcza oraz biblioteki żółkiewskiej wykonany dla królewiczów Aleksandra i Konstantego. Znajdujemy tam imponującą ilość map (*Mappa ziemi wołoskiej ręką S: pamięci Jego Mści Króla Jana Trzeciego pisana*), archiwum dokumentów rodzinnych, przyrządy matematyczne oraz rzadkie i cenne pamiątki (*laska hebanowa we złoto oprawna ze szmelcami różnemi marszałkostwa Najjaśniejszego S: Pamięci Jana Trzeciego Króla Polskiego pamiątka, Insignia kawalerstwa ducha Świętego*)¹⁴. Nawiazuując do ostatniej pozycji warto przypomnieć, że to właśnie w Żółkwi, w roku 1676 Jan III Sobieski został udekorowany orderem św. Ducha.

Zawartość biblioteki żółkiewskiej była na tyle cenna i interesująca, że jej część stała się w roku 1707 łupem księcia Aleksandra Daniłowicza Mężyka, faworyta cara Piotra I. Informuje nas o tym źródło o tytule niepozostawiającym złudzeń: *Connotacja rzeczy zabranych z biblioteki żółkiewskiej pod bytność Cara Imć i Książęcia Im. Mężykow na consistentiej zimowej in Anno 1707 die. 2da iunii eiusdem*

¹¹I.Komasara, *Jan III Sobieski – miłośnik ksiąg*, Wrocław i in. 1982, s.81.

¹²*Katalog książek biblioteki Najjaśniejszego i najpotężniejszego Króla Polskiego z Bożej łaski Jana III, szczęśliwie panującego, spisany w 1689*, wyd. J.T.Lubomirski, Kraków-Warszawa 1879.

¹³A.Czołowski, *Dawne zamki i twierdze na Rusi Halickiej*, Lwów 1892, s.67-70.

¹⁴LVIA, 459-1-451, *Regestrum Privilegiorum, Diplomatum Insignium, Mathesis, ac Bibliotheka*, 1699, k. 9r., 15v. i in.

*Anni, spiasana...: W 1707*¹⁵. Pod częścią zatytułowaną «Mathesis seu instrumenta mathematica» na pierwszym miejscu figuruje *Chapotet pour l'invincible Roi de Pologne*, a więc precyzyjny kątomierz połowy wyposażony w przezierniki optyczne wykonany przez francuskiego wytwórcę przyrządów matematycznych, Louis'a Chapotet¹⁶, będący prezentem dla samego króla.

Z kolei losy księgozbioru zgromadzonego w Żółkwi wiążą się od lat 40. XVIII wieku z historią książnicy Załuskich. Wnuczka Jana III, Maria Karolina de Bouillon, ostatnia dziedziczka rodzinnych dóbr, odstąpiła bogate zbiory biskupowi Andrzejowi Stanisławowi Załuskiemu. W czasach utraty suwerenności Polski biblioteka Sobieskich podzieliła smutne losy zbioru Załuskich. Z rozporządzenia carycy Katarzyny jej zawartość została przewieziona do Rosji, wiele bezcennych woluminów uległo zniszczeniu podczas transportu¹⁷.

Dzieje biblioteki żółkiewskiej stanowią pewien typ do dziejów innych zbiorów przynależnych rodzinie Sobieskich; malarstwa, rzemiosła artystycznego, uzbrojenia. Najważniejszą cechą tych kolekcji jest mobilność. Zmieniają się miejsca ich przechowywania, zmieniają się założenia związane z funkcją wybranych rezydencji, wreszcie dokonuje się podział majątku wskutek śmierci kolejnych członków rodziny. Ile z tych cymeliów wymienionych w listach inwentarzowych znajdowało się wcześniej w Warszawie? Ile w Wilanowie? Ile potem znalazło się w Żółkwi, Jaworowie, Olesku, Oławie?

Przykładów można wskazać wiele, ale przywołamy dwa. W spisie obrazów w drugich łazienkach w Żółkwi z roku 1694 natrafiamy na tak opisane pozycje: *Obrazów cztery parzystych niewielkich, przyslane od P. Locciego z Warszawy do Żółkwie 1693* lub *Obraz na płótnie do deszczki przykljony, z listewko złocistą, Weneri z Kupidynem, od Pana Dyniewiczza z Willanowa oddany 1687 anno*¹⁸.

Podobne zjawisko obserwować możemy w życiorysach artystów objętych mecenatem Jana III, a zwyczajowo kojarzonych z działalnością w Wilanowie i Warszawie. Ślady ich bytności i działalności na Rusi potwierdzają, że dwór artystyczny Jana III nie był środowiskiem skupionym jedynie wokół konkretnej rezydencji. Z pewnością znane były i konsultowane w Wilanowie sprawy dotyczące prac prowadzonych w Żółkwi, tak samo jak i do zbrojowni wilanowskiej trafiały wyroby rzemieślników pochodzących z Rusi.

¹⁵*Materiały źródłowe do dziejów kultury i sztuki XVI–XVIII w.*, opr. M. Gębarowicz, Wrocław i in. 1973, s.161.

¹⁶ K. Targosz, *Jan III Sobieski mecenasem nauk i uczonych*, Wrocław i in. 1991, s.306.

¹⁷ I. Komasa, *Jan III Sobieski...*, s.194-195.

¹⁸ *Regestr opisania łaźni w zamku żółkiewskim po odjeździe Króla Jmci na sejm do Warszawy in Anno 1690 die 5 Januarii*, w: M.Gębarowicz, *Szkice z historii sztuki XVII w.*, Toruń 1966, s.226-227.

Ciekawy jest wyimek z korespondencji Augustyna Locciego do króla, w którym wilanowski architekt szeroko omawia sprawę miary żółkiewskiego plafonu. Podkreśla tam słuszność wydanej prze siebie dyspozycji pisząc Janowi III «bywszy w Żółkwi, pamiętam»¹⁹. Choć niemożliwe jest dziś wskazanie konkretnych dat przebywania królewskiego stypendysty, Jerzego Eleutera Szymonowicza Siemiginowskiego w Żółkwi, to niewątpliwie znał on doskonale rodzinne dobra króla i był zorientowany w kwestii prac prowadzonych w obrębie zamku i ratusza. Autor wilanowskiego cyklu pór roku, kierujący po Claudzie Callot tutejszą malarnią, namalował obraz «Bachus i Ariadna», będący hipotetycznie szkicem do plafonu jednego z wnętrz zamkowych²⁰. Rodowód Siemiginowskiego związany jest ze Lwowem, w 1687 roku, w dowód uznania zasług świadczonych dla dworu, król-mecenas przyznał mu w dożywocie wieś Łuka w okolicach Żółkwi²¹. Epizodycznie, ale z efektownym skutkiem pojawili się w majątku na Rusi dwaj inni artyści związani z dworem Jana III Sobieskiego – Martino Altomonte oraz Andreas Schlüter. Obaj mogą być bezsprzecznie zaliczeni do europejskiej czołówki artystycznej – w końcu obaj po śmierci Jana III znaleźli prestiżowe zatrudnienie w wielkich centrach sztuki europejskiej: Altomonte w Wiedniu, a Schlüter w Berlinie. Pierwszy z nich trafił na dwór polskiego króla w roku 1684 na skutek kampanii wiedeńskiej²². Przy boku Jana III miał pełnić funkcję malarza batalisty. Jego działalność jest też kojarzona z pracami dekoratorskimi we wnętrzach wilanowskiego pałacu, między innymi z niezachowaną już dziś kompozycją freskową w Wielkiej Sieni, przedstawiającą dzieje Aleksandra Wielkiego. Warto w tym miejscu przytoczyć ciekawe spostrzeżenie Mariusza Karpowicza o wpływie malarstwa Michelangelo Palloniego na późne realizacje Altomontego. Wpływ ten, głównie w zakresie specyficznej kompozycji sceny i posługiwania się perspektywą, pokrewnej architektury, ale i konkretnych motywów i gestów, wyraźnie wskazuje, że musiał Altomonte znać prace Toskańczyka. Gdzie mógł je poznać – najprędzej właśnie w Wilanowie, gdzie Palloni stworzył cykl «Amora i Psyche»²³. Z Pallonim

¹⁹Listy Augustyna Locciego, pisane do Króla Jana III Sobieskiego w sprawach artystycznych w latach 1681–1684, w: J.Starzyński, *Wilanów, Dzieje budowy za Jana III*, Warszawa 1976, s.93 (list z dnia 26 września 1981).

²⁰W.Oswijczuk, «Bachus i Ariadna» Jerzego Eleutera Szymonowicza Siemiginowskiego z Lwowskiej Galerii Obrazów, *Biuletyn Historii Sztuki*, r. LIII, 1991, nr 1-2, s.99-102; R. Sulewska, *Siemiginowski (Szymonowicz) Jerzy Eleuter (ok. 1660–ok.1711)*, w: PSB, t. XXXVII/1, Warszawa-Kraków 1996, s.40.

²¹M.Karpowicz, *Jerzy Eleuter Siemiginowski...*, s.25 (Akt nadania wsi datowany w Żółkwi 7 sierpnia 1687).

²²M.Karpowicz, *Marcin Altomonte – uzupełnienia*, *Studia Wilanowskie*, z. XVI, Warszawa 2009, s.20.

²³M.Karpowicz, *Polskie itinerarium Marcina Altomontego*, *Rocznik Historii Sztuki*, t. VI, 1966, s.140, 145.

łączyły zresztą Altomontego więzy przyjaźni²⁴. Ponadto koligacje rodzinne z Jerzym Eleuterem Szymonowiczem Siemiginowskim (przez żonę, siostrę żony Szymonowicza) wskazują, że Altomonte w Warszawie wszedł w środowisko artystów dworu Jana III²⁵.

W początku lat 90. XVII wieku Jan III Sobieski zlecił Altomontemu wykonanie 2 ogromnych obrazów przeznaczonych do fary żółkiewskiej przedstawiających jego zwycięstwa nad Turkami²⁶. Tak jak przypuszczał Tadeusz Mańkowski, obie prace musiały powstać na miejscu, gdzie w obszernych komnatach zamku artysta mógł swobodnie rozpiąć blejtram pod płótno²⁷. Zachowany do dziś szkicownik Altomontego, który przechowuje biblioteka poklasztorna w Melk, zawiera kilka szkiców przedstawiających dość egzotyczną ciekawostkę – namioty tureckie. Korzystający z nieznanych dziś źródeł monografista Żółkwi, Sadok Barącz podał, że 25 lipca 1684 roku Jan III Sobieski zarządził pod Żółkwią pokaz wezyrskiego obozu spod Wiednia dla nuncjusza papieskiego, posła weneckiego i innych gości. Mariusz Karpowicz rozpoznał szkice Altomontego jako pamiątkę tego wydarzenia, a zarazem wprawkę przed realizacją wielkoformatowych scen bitewnych²⁸. Przedstawienie odsieczy Wiednia znalazło się również w zamku w Żółkwi pośród sześciu innych płócien batalistycznych Altomontego, przedstawiających bitwy Jana III. Obrazy te nie przetrwały do dzisiejszych czasów. Być może późniejszy o około 10 lat obraz z fary z bitwą pod Wiedniem jest powiększoną repliką obrazu z zamku²⁹. Przykładem działania królewskich artystów w Żółkwi, najbardziej dziś widocznym i reprezentacyjnym, pozostają dwa z czterech nagrobków upamiętniające członków rodziny królewskiej: Jakuba Sobieskiego (ojca Jana) i Stanisława Daniłowicza. Ich autorem jest jeden z najważniejszych rzeźbiarzy działających pod koniec XVII wieku w Polsce, pochodzący z Gdańska Andreas Schlüter. Jego postać kojarzona jest ze wzmiankowanym w źródłach «snycerzem», który 15 czerwca 1692 roku był w Żółkwi i odbył z królem naradę w sprawie projektowanych nagrobków (pierwotnie były jeszcze 2, dziś niezachowane – Teofili Sobieskiego i Marka Sobieskiego). Prawdopodobnie nie był on stale obecny w Żółkwi podczas prac, wiadomo jednak, że ustawienie nagrobków w docelowym miejscu odbyło się na przełomie lat 1693 i 1694 pod nadzorem samego wykonawcy³⁰. Wciąż otwarte pozostaje pytanie dotyczące zakresu prac Schlütera w Wilanowie.

²⁴M.Karpowicz, *Marcin Altomonte...*, s.20.

²⁵M.Karpowicz, *Polskie itinerarium...*, s.101-102.

²⁶W.Fijałkowski, *Jan III Sobieski i jego mecenat kulturalny*, Studia Wilanowskie, z. I, Warszawa 1977, s.24.

²⁷T.Mańkowski, *Mecenas Jana III...*, s.20.

²⁸M.Karpowicz, *Polskie itinerarium...*, s.101.

²⁹M.Karpowicz, *Polskie itinerarium...*, s.146, 148.

³⁰K.Mikocka-Rachubowa, *Schlüter Andreas (ok. 1660–1714)*, w: PSB, t. XXXV, Warszawa-Kraków 1994, s.528.

Wszystkie te nakreślone wspólne wątki historyczne i artystyczne powodują, że współpraca między Muzeum Pałacem w Wilanowie a Państwowym Historyczno-Architektonicznym Rezerwatem w Żółkwi może przynieść obopólne korzyści. Kluczowe w wielu przypadkach są badania archiwalne – projekt Muzeum Pałacu w Wilanowie «Ad villam novam» pozwolił już na wydanie publikacji omawiającej XVIII-wieczne dzieje zamku w Żółkwi³¹. Wspólne badania archiwalne i wymiana ich efektów pozwolą na rozwiązywanie problemów i wyciąganie wniosków w szerszym kontekście, a wspomniane kwestie dotyczące wspólnego dziedzictwa Polski i Ukrainy doczekają się pełniejszych odpowiedzi.

Celem współpracy jest również wspólne prowadzenie konserwacji i restauracji – wymiana doświadczeń i efektów prac. Pierwsze wnioski można już nakreślić. Zebrane w toku prac konserwatorskich na elewacjach Pałacu w Wilanowie dane pozwalają na hipotetyczne wyodrębnienie dwóch faz w barwieniu tektoniki architektonicznej w epoce baroku, odpowiadających kolejnym rozbudowom pałacu. Na białych, lekko rozróżwionych laserunkiem ścianach wielki porządek w latach 1681–1688 był zapewne barwy ceglastego różu o nieustalonej intensywności. Zachowały się szczerbki fragmenty tego koloru na niektórych pilastrach wieżowych. Barwionych w masie jest kilka kapiteli i kroksztyny. W latach 90. XVII wieku wielki porządek i elementy architektoniczne, jak obramienia okienne, w tym także piaskowcowe, zostały pomalowane na żółto w odcieniu naśladowującym złoto dukatowe. W obu fazach dekoracja rzeźbiarska przynajmniej niektórych elementów była czerwona w odcieniu wiśniowym, jak sam to określił Jan III Sobieski w dopisku na liście do niego z dnia 31 października 1681 roku od budowniczego pałacu Augustyna Locciego³². Niektóre rzeźby w niszach w elewacjach frontowych galerii ogrodowych do dzisiaj zachowały w załomkach modelunku fragmenty wiśniowego, a na nim żółtego opracowania kolorystycznego. Odpowiadają mu ostatnio odkryte czerwone, walorowo zróżnicowane podkreślenia iluzjonistycznych profili w portalu wejścia do skarbcza Jana III Sobieskiego w wieży południowej. Z tzw. fazy żółtej pochodzą ślady malowanego cienia, dobrze czytelne przy niektórych wolutach kapiteli i przy portalach frontowych w galeriach ogrodowych. Na boku cokołu przy portalu południowym ujawniono wyryty szkic barokowego inicjału z czytelnymi literami R[ex] J[ohannes] T[ercius]. Tworzące je rowki są wycięte w najstarszej warstwie tynku i wypełnione żółtą farbą. Cokół jest dostawiony do ściany, zaś stojąca na nim półkolumna została wyszpałdowana dla wzmocnienia plastyczności pierwotnego trzonu. Wydaje się, że w II i III fazie rozbudowy pałacu (czyli najogólniej lata 80. i 90. XVII wieku) odcienie czerwieni stosowano dla podkreślenia zasadniczych pod względem przekazywanych treści dekoracji artystycznej i elementów tektoniki

³¹T. Bernatowicz, *Królewska rezydencja...*

³²J. Starzyński, *Dzieje budowy pałacu...*, s.98

architektonicznej, wkomponowując je w żółcienie na pozostałych składowych elewacji.

Podobna kolorystyka została ujawniona podczas prac na zamku w Żółkwi. Na elementach kamieniarki okiennej widoczne są ślady ochrowej czerwieni, miejscami udało się również dotrzeć do żółcieni. Kod kolorystyczny odpowiada więc – w jakiejś mierze – wilanowskiemu. Nasuwa to podstawowe pytanie dotyczące kolejności dekoracji rezydencji – czy prace w Wilanowie i Żółkwi toczyły się równolegle, czy też kolorystyka którejś z rezydencji Jana III mogła stanowić rodzaj wzorca dla drugiej? Te zagadnienia mogą, i powinny, być rozpatrywane w szerszym kontekście symboliki i kodów kolorystycznych epoki baroku. W wielkim programie badawczym, który należałoby podjąć zarówno od strony ikonograficznej jak i technologicznej, powinny wziąć udział dwie najważniejsze rezydencje Jana III. Wyniki badań prowadzonych przez obie strony dałyby z pewnością interesujący materiał do porównań i wniosków. Warto dodać, że Muzeum Pałac w Wilanowie, jako organizator wielkiej międzynarodowej konferencji «Baroque Villa», jest obecnie w Europie Środkowej jednym z centrów badań nad tradycją nowożytną willi³³. W najbliższych latach planowane są kolejne konferencje międzynarodowe poświęcone sztuce i kulturze baroku, w tym być może spotkanie poświęcone kodom kolorystycznym baroku.

Już teraz jednak można pokusić się o wstępną interpretację wilanowskiego kodu kolorystycznego. Na pałac możemy patrzeć umownie dostrzegając w nim białą, marmurową budowlę, opiętą złotą koronką tektoniki korynckiego porządku architektonicznego z porfirowymi aplikami najważniejszych pod względem przekazywanych treści scenami, gloryfikujących króla Jana III i królową Marię Kazimierę. Inny kierunek poszukiwań dają same kolory. Żółty i czerwony należą do barw podstawowych, których znaczenie dla sztuki było w tamtym czasie dyskutowane w Akademii Francuskiej. Dodajmy do tego błękit nieba lub bliski mu turkus grynszpanu na miedzianych blachach³⁴. Otwarte pozostaje pytanie o klucz interpretacyjny dla rezydencji żółkiewskiej.

Elementem związanym z pracami konserwatorskimi są badania archeologiczne, prowadzące często do interesujących wniosków w zakresie pierwotnego wyglądu rezydencji Jana III. I w tym miejscu współpraca między obiema instytucjami jest niezwykle ważna. Warto podkreślić, że sukces trwających równolegle prac konserwatorskich zawdzięczamy niejednokrotnie wymianie doświadczeń i opinii pracowników Muzeum Pałacu w Wilanowie i Państwowego Historyczno-Archeologicznego Rezerwatu w Żółkwi. Prac naukowych oraz projekty konserwatorskie

³³*The Baroque Villa. Suburban and Country Residences c. 1600-1800*, ed. B. Arciszewska, Warszawa 2009.

³⁴A.Koss, J.Marczak, *Pomiar i analiza barw elewacji pałacu w Wilanowie*, w: Wilanowski informator konserwatorski 2009, s.100-105; A.Koss, W.Procyk, *Rekonstrukcja kolorystyki i barokowego wystroju elewacji pałacu w Wilanowie*, w: Wilanowski informator konserwatorski 2005, s.67-69.

i archeologiczne nie wyczerpują oczywiście przestrzeni wymiany doświadczeń. Jedną z najważniejszych spraw jest sposób udostępniania i interpretowania dziedzictwa – zarówno materialnego jak i intelektualnego. Stąd rodzi się potrzeba współpracy na polu tworzenia i przeprowadzania programów edukacyjnych, metod zarządzania zabytkiem i obsługi ruchu turystycznego.

Oczywiście, są również trudności, głównie ekonomiczne. Wspólne uczestnictwo w programach finansowanych ze środków Unii Europejskiej stwarza jednak szansę na wielkie przedsięwzięcia, jakim może być trasa turystyczna prowadząca do miejsc związanych z Janem III Sobieskim na terenie Polski i Ukrainy, a także tworzenie wizualizacji zabytków i zasobów wiedzy w Internecie. Państwowy Historyczno-Archiitektoniczny Rezerwat w Żółkwi jest niezwykle wiarygodnym partnerem, sprawdzonym w dotychczasowej współpracy. W 2010 roku, na dwa lata przez największym projektem polsko-ukraińskim najbliższych lat – mistrzostwami Europy w piłce nożnej – zdecydowanie więcej jest powodów do optymizmu co do dalszej współpracy, niż zagrożeń. Za ponad dwuletnią współpracę, która przyniosła już tak wymierne korzyści, chcielibyśmy podziękować panu Włodzimierzowi Geryczowi i zespołowi Państwowego Historyczno-Archiitektonicznego Rezerwatu w Żółkwi. Partnerstwo to jest dla nas niezwykle ważne i jesteśmy przekonani, że dzięki niemu uda się zrealizować jeszcze wiele projektów, a niejedna tajemnica historyczna wyjdzie na światło dzienne. Odkrywając wspólną historię trzeba wspólnie ją interpretować i wspólnie zarządzać dziedzictwem kulturalnym. Wilanów i Żółkiew – kluczowe rezydencje należące do Jana III Sobieskiego – muszą stale być ze sobą porównywane, aby dać pełniejszy obraz siebie wzajem.

Розділ III:
Дослідження та реставрація
пам'яток архітектури

ДОСЛІДЖЕННЯ ОБОРОННИХ УКРІПЛЕНЬ ЯДРА ЖОВКІВСЬКОГО ЗАМКУ СТАНОМ НА ПЕРШИЙ ПЕРІОД УФОРТИФІКУВАННЯ

Жовківський замок визнано пам'яткою архітектури, а отже його фортифікації, які дійшли до нашого часу, становлять значну історико-культурну і художню цінність. Збережені елементи укріплень свідчать про одну з основних функцій замку – мілітарну, і саме ці елементи, які виконували оборонну функцію, дозволяють нам і надалі називати замком збережений комплекс споруд. Виявлення та ідентифікація різночасових фрагментів фортифікацій замку, а особливо їхнього первісного закладення, необхідні для проведення фахових реставраційних робіт і розуміння можливостей мілітарного функціонування замку.

Фортифікації ядра жовківського замку неодноразово модернізувалися у період мілітарного функціонування, а під час пізніших перебудов для необоронних функцій вони втратили багато рис характерних для оборонних споруд. Спробуємо ретельно проаналізувати планувальну і об'ємно-просторову структуру найближчої до ядра замку лінії укріплень, враховуючи різночасові нашарування в оборонних спорудах, щоб виявити та ідентифікувати елементи, характерні для першого періоду фортифікування жовківського замку, і обґрунтувати належність перших фортифікацій замку до бастионної оборонної системи у час їхнього мілітарного функціонування. Першим періодом фортифікування жовківського замку вважаємо період від закладення замку до початку насипання земляних укріплень (1594–1626 рр.).

У виданні «Історія української архітектури», де підсумовані дотеперішні дослідження з історії оборонної архітектури в Україні, замок у Жовкві віднесено до протобастіонних із наріжними баштами [1]. Відомий польський дослідник оборонної архітектури Я.Богдановський у своїй монографії, присвяченій дослідженню оборонної архітектури Польщі і етнічних українських земель (які входили до складу Речі Посполитої), відносить фортифікації ядра замку у Жовкві до укріплень виконаних згідно принципами бастионної системи.

Я.Богдановський відносить наріжники жовківського замку до типів ранніх італійських бастионів «пун тоне» [2]. Вказуючи, що класичній староіталійській школі бастионної архітектури передували бастиони «пунтоне» – схожі на п'ятикутну башту, звернену вістрям до передполя, із кількома ярусами оборони, пристосованих до вогнепальної зброї малих і середніх калібрів [3]. У сучасній польській монографії Адамчика, присвяченій довготривалим фортифікаціям середини XV – кінця XVII ст. на етнічних українських землях, зустрічаємо, що жовківський замок «збудований з вежами типу пунтоне на наріжниках» [4]. У сучасних дослідженнях Жовківського замку і історичних документах зустрічаємо такі окреслення наріжників жовківського замку як: вежі, башти, бастиони або навіть баштіони (basztion) [5]. І справді, у наш час наріжники мають форму триярусних башт із віконними прорізами у другому і третьому ярусах і, крім форми плану, у них майже нічого не нагадує про їхню оборонну функцію у якості бастионів.

Для того, щоб виділити серед різночасових елементів фортифікацій замку ті, які належать до першого етапу функціонування укріплень, спочатку розглянемо відомості про генезу та сучасний стан укріплень жовківського замку, а також причини і характер різночасових нашарувань в оборонних спорудах цього замку.

Згідно офіційної версії, жовківський замок і місто Жовква закладені одночасно С.Жолкевським у 1594 р. [6]. Спорудження замку завершено в 1606 році [7]. Окрім власних мурів, на початку XVII ст. жовківський замок був укріплений земляними валами, насипання яких розпочато у 1626 р. [8]. У 1670 році Жовква перейшла у спадок Я.Собеському, за якого розпочато роботи з посилення міських укріплень та перебудови жовківського замку. У результаті робіт замок перетворився із неприступної твердині на королівську резиденцію [9]. Пізніших активних робіт із уфортифікування замку не зафіксовано. Згадка 1753 року дає інформацію про закупівлю у Львові власником замку М.К.Радзивиллом великої кількості артилерії для власних потреб [10]. Ймовірно, львівські гармати були використані для посилення та якісного покращення артилерійського парку Жовкви та жовківського замку зокрема. У 1787 році жовківський замок купив А.Юзефович (відтоді розпочалася руйнація замку).

У планувальній структурі жовківського замку, яка збереглася до нашого часу, повністю відчитуємо нарис оборонного периметра найближчої до ядра замку лінії укріплень, хоча її перебудови, проведені ще у період мілітарного функціонування замку (а саме: фортифікування замку другою лінією бастионних укріплень) і пристосування оборонних споруд під необоронні функції впродовж XVIII–XX ст. усунули дані про первісне об'ємно-просторове рішення куртин, бастионів і передполя. Друга лінія бастионних укріплень лише фрагментарно відчитується у рельєфі.

У планувальній схемі оборонного периметра найближчої до ядра лінії укріплень жовківського замку відчитуються повністю сформовані характеристики бастионної системи [11], такі як: геометрично-правильна форма нарису; наявність фланкуючих елементів розташованих регулярно вздовж периметра згідно регламентованої відстані, пов'язаної з дальністю пострілу; наявність п'ятикутної форми плану у фланкуючих елементів, яка за розташування в оборонному периметрі повністю нівелює мертві поля перед фланкуючими спорудами, тобто бастиони разом із куртинами творять в оборонному периметрі бастионні фронти таким чином, що з фасів половин двох суміжних бастионів, які утворюють фронт, ведеться перехресна оборона передполя, а з їхніх фланків ведеться фланкуючий куртину і фаси бастионів вогонь.

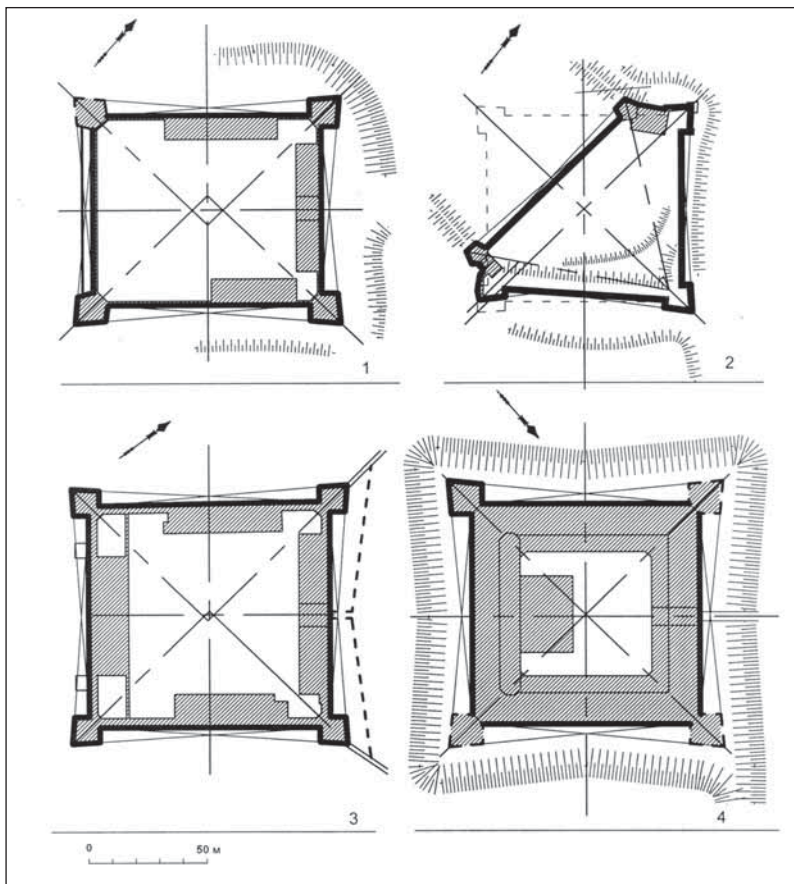

Рис. 1. Порівняльна схема прорисів найближчої до ядра замку лінії укріплень замків у Золотому Потоці (1), Підзамочку (2), Жовкві (3), Збаразі (4). Існуючий стан. Креслення автора.

Невеликий розмір бастионів у плані вказує на їхню належність до ранньої форми бастионної системи, адже перші бастиони були малими і тисними, їхні фланки були перпендикулярними до куртини, тому що куртина як пункт атаки потребувала особливо сильного захисту [12]. Досліджувані бастиони були досить малими порівняно з бастионами, які застосовували у наступні періоди у класичних школах бастионної архітектури (вони були і надто малі для розташування великих та середніх гармат, що компенсувалося можливістю влаштування широких куртин із позиціями, пристосованими для ведення вогню з артилерії малих калібрів та ручної вогнепальної зброї). На території Західної України застосування аналогічних фортифікацій з малими п'ятикутними наріжниками, з тотожними габаритами і способом розпланування зустрічаємо у замках, залишки яких збереглися до нашого часу – у Золотому Потоці, Підзамочку, Збаражі. У замках в Жовкві, Золотому Потоці, Збаражі, Підзамочку довжина ліній фланкування (відстань від найвіддаленішої точки рову до відповідної їй фланкуючої споруди [13]) у бастионних оборонних периметрах знаходиться приблизно в однакових межах. Розміри геометричної побудови бастионної системи були нерозривно пов'язані з ефективною влучністю вогнепальної зброї [14]. Отже, можливість ефективного ураження вогнепальною артилерією, яка була на озброєнні цих замків, була тотожною, що підтверджує паралельне у часі зведення найближчої до ядра замку лінії фортифікацій – злам XVI–XVII ст.

В основі розпланування Жовківського замку і його аналогів – замків у Золотому Потоці, Підзамочку, Збаражі покладено квадрат (прямокутник, наблизений до квадрата).

Квадратний у плані нарис фортифікацій замку, виконаний згідно принципів бастионної системи, був простим у розплануванні й потребував менше затрат порівняно з замками, в основі оборонного периметра яких було п'ять чи більше сторін. Адже для більшої кількості сторін потрібно було більше фланкуючих споруд, відповідно більше артилерії та її обслуги, і крім витрат на зведення фортифікацій, необхідно було постійно забезпечува-

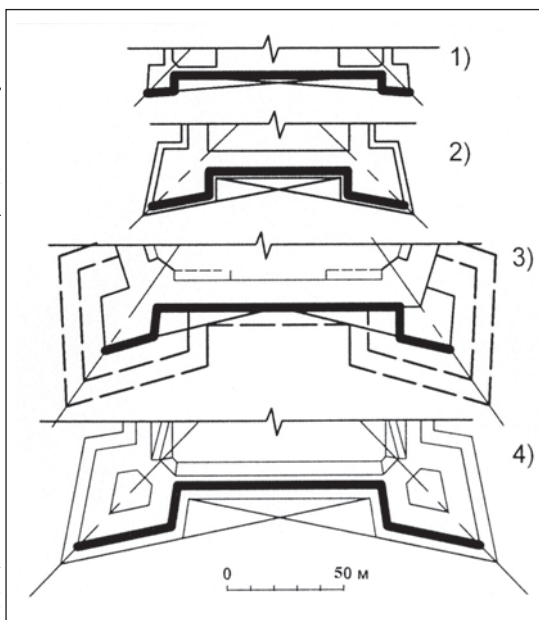

Рис. 2. Порівняльна схема пропису бастионних фронтів: рання форма бастионної системи – замок у Жовкві (1); класична форма бастионної системи – замки у Чернелиці (2), Бродах (3), Золочеві (4). Існуючий стан. Креслення автора.

ти їхнє достатнє функціонування. На вибір доцільності спорудження укріплень впливали у міцному взаємозв'язку: необхідність підібрати ефективну протидію тактиці військ і засобам ураження потенційних противників та бажання віднайти найекономніше рішення, яке б відповідало економічній спроможності власника замку відповідно до прогнозованого ним значення замку. На економність квадратного нарису також вказує сучасник бастионних укріплень, автор трактату з оборонної архітектури Й.Нароновіч-Наронський [15].

Переваги квадратного нарису над трикутним безсумнівні з погляду співвідношення площі до довжини оборонного периметра, крім того, квадратний нарис був зручнішим для розпланування споруд усередині оборонного периметра і виконання резиденційної функції.

*Рис.3. Фото замку в Золотому Поточі.
Вид з південного сходу, 2009 р. Фото автора.*

Територію, на якій розташований Жовківський замок, з двох сторін омиває ріка, яка в період мілітарного функціонування слугувала для влаштування підтоплюваних територій біля замку. Важливою умовою функціонування замків в усі періоди була наявність поряд з ними водойм, які, будучи додатковим джерелом водопостачання, виконували функцію природних перешкод. Стрімкі схили, що гарантували недосяжність у попередні періоди, не могли служити захистом від нової дальнобійної артилерії середини XVI ст. – кінця XVII ст. У цей період набувають широкого застосування такі природні перешкоди як великі за площею підтоплювані території, рівень води у яких регулювався за допомогою системи дамб. Територія мису, на якому розташований замок відповідала вимогам, які ставилися до вибору території для розпланування бастионної фортеці. Головною вимогою була, насамперед, наявність рівнинної ділянки з площею,

яка дозволяла розмістити навколо фортифікацій замку впорядковане передполе, що прострілювалося вогнем замкової артилерії. З часу закладення замку гідрологічні умови змінилися, тому зараз замок оточує лише невелика ріка, тоді як з історичних карт і планів XVIII ст. [16] дізнаємося, що замок з південного і західного боку оточували ставки, утворені системою дамб. Між ядром замку і рікою відчитуються залишки території, яка ймовірно була оточена земляним валом – другою лінією укріплень, яка з часом була модернізована у повноцінну лінію укріплень, виконану згідно з принципами розвинутої бастионної системи.

Ділянка, на якій розташований замок у Жовкві, включаючи контрольоване вогнем замкової артилерії передполе, знаходиться на злегка пологому схилі, що рівномірно понижується у сторону ріки. Незначне підвищення рельєфу у напрямку, незахищеному водними перешкодами, від замку до міста, дозволяло найменшими затратами укрити від прямого ворожого вогню більшу частину укріплень, розташувавши їх нижче рівня передполя.

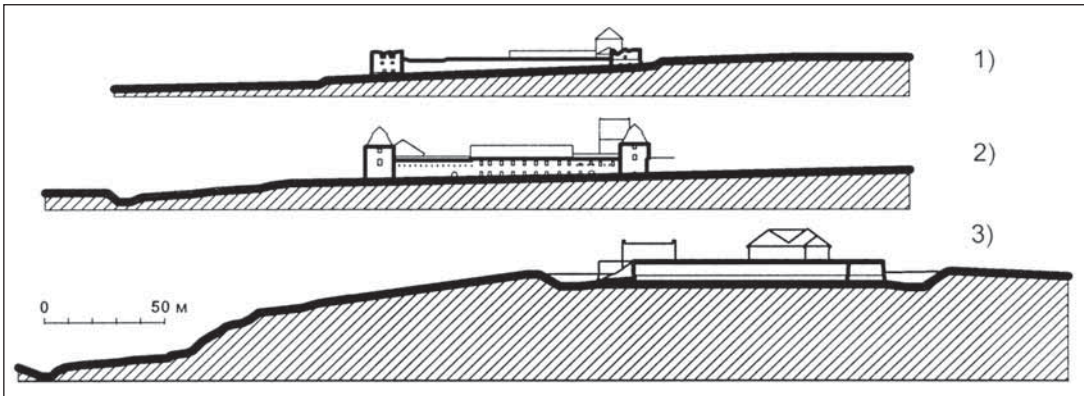

Рис. 4. Порівняльна схема профілю території замків у Золотому Потоці (1), Жовкві (2), Збаражжі (3). Існуючий стан. Креслення автора.

Передполе найближчої до ядра замку лінії укріплень зазнало основних змін під час зведення другої бастионної лінії укріплень (XVII ст.) і під час нівелювання усіх земляних укріплень навколо ядра замку (XVIII–XIX ст.), внаслідок чого рівень денної поверхні перед замком понизився настільки, що споруди замку стали відкритими ззовні і отримали об’ємно-просторові ознаки, характерні для баштової системи.

Об’ємно-просторова структура оборонного периметра замку дійшла до нашого часу з більшою кількістю змін, ніж планувальна структура. При ідентичній планувальній схемі фланкуючі оборонні споруди могли сполучатися куртинами у формі земляного чи мурованого валу, що характерно для бастионної системи,

або куртинами у формі стіни з навісними галереями з внутрішнього боку муру, що характерно для баштової системи. Позиції для артилерії у перший період функціонування замку могли знаходитися як на валах чи насипах перед основним оборонним периметром, так і на терасах у наріжниках, або на куртинах у формі валу чи на насипах із внутрішньої сторони оборонного периметра. Для того, щоб окреслити, яким був профіль оборонного периметра на період його закладення, необхідно враховувати дані про габарити фосі і валу, рівень передполя, кількість і призначення ярусів оборонних споруд у той час. Такі дані, як правило, втрачені внаслідок численних добудов і перебудов замку, засипання фос і нівелювання земляних укріплень.

Крім того, чіткість форми втрапилася внаслідок численних прикладок до оборонних споруд, які влаштовували під час ремонту і зміцнення замку. Найменше відомо про такі елементи первинних укріплень як бруствер, мерлони чи машикулі, які внаслідок надбудов чи руйнування не збереглися до нашого часу і дані про які ми можемо почерпнути лише з історичних джерел, що стосуються жовківського замку і його аналогів.

З кінця XVII ст. замок перестають уфорифіковувати відповідно до вимог сучасного йому військового мистецтва, що потребувало значних затрат і було економічно не вигідним. У зв'язку з ростом дальності і потужності артилерії оборона переноситься на передполе нових ліній укріплень, які уже не творять єдиного цілого з замком і розташовані на значній віддалі від нього. Це довготривалі або польові фортифікації (у яких оборонний периметр формується під час воєнних дій), які зводяться для оборони міста і замку, об'єднаних спільним оборонним периметром. Оборона все більше віддаляється від ядра замку, яке стає недосяжним для артилерії противника, що дозволяє знову збільшувати висоту споруд ядра замку. Необхідність вертикальних перешкод навколо ядра замку не втрачає своєї актуальності, незважаючи на те, що військові дії уже не ведуться на підступах до замку. Надалі найближча до ядра замку лінія укріплень зберігає свій замкнутий оборонний периметр, у якому продовжують ремонтувати і добудовувати вже існуючі у ньому оборонні споруди, які хоч не могли витримати удари тогочасної артилерії і не були пристосовані для оборони нею, могли ускладнити доступ у середину замку противнику, який не володіє артилерією. Актуальними знову стають високі стіни, вежі і башти, опоряджені численною кількістю бійниць для ручної вогнепальної зброї. Добудовуються нові яруси у наріжних фланкуючих елементах, які тепер відіграють роль вишок для спостереження за територією на підступах до найвіддаленіших фортифікацій замку.

На початку XVI ст. пануючим при формуванні оборонного периметра фортець став бастионний фронт, який складався із двох півбастионів, зв'язаних

прямолінійним відрізком – куртиною [17]. У Речі Посполитій бастіони використовують із середини XVI ст., починаючи з староіталійських форм, через новоіталійську школу до голландської школи бастіонної архітектури [18]. Основною причиною появи у XVI–XVII ст. нового покоління оборонних споруд був прямий вплив розвитку зброї, тобто інтенсивний ріст потужності вогнепальної артилерії [19]. Із XVI ст. почалося масове застосування вогнепальної артилерії у Європі [20]. Одним із перших результатів вдосконалення артилерії був повний переворот у мистецтві фортифікації [21]. Принцип функціонування бастіонних укріплень полягав у застосуванні такого профілю укріплень, за якого від настільного вогню облягаючих було закрито якомога більше поверхні куртин і бастіонів, глибоко посаджених у фосах, а також, щоб на терасах бастіонів і куртин можна було розташувати артилерію для захисту передпілля. Для захисту фosi і укосів всього оборонного периметра застосовували артилерію, розташовану на фланках тераси бастіону і у казематах фланків [22]. У ранішій баштовій системі основна частина башт і стін була відкритою зі сторони передполя, як наслідок, така система була легковразливою до дії облогової артилерії. У бастейній системі і перших проявах бастіонної системи більша частина тіла оборонних споруд укривалася зі сторони передполя, тобто об'ємно-просторове рішення укріплень полягало у застосуванні профілю укріплень, наближеного до характерного для розвинутої бастіонної системи профілю.

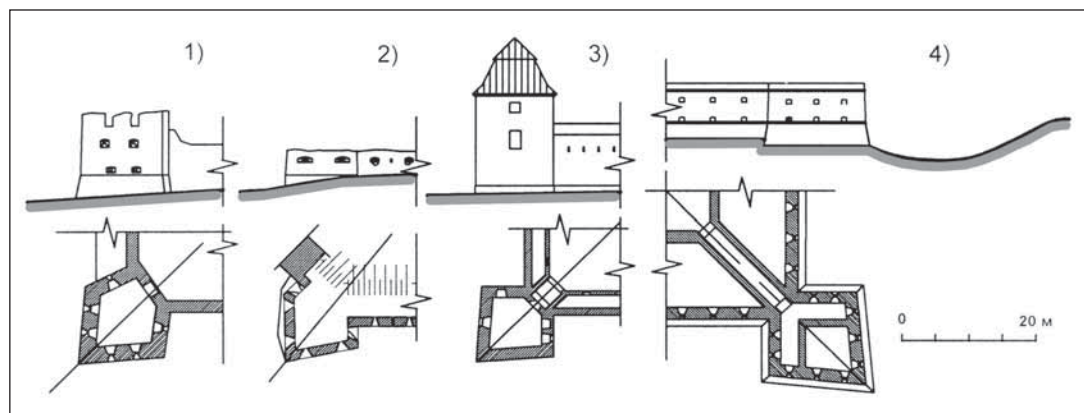

Рис. 5. Порівняльна схема фасадів і планів наріжників замків у Золотому Поточі (1), Підзамочку (2), Жовкві (3), Збаражжі (4). Існуючий стан. Креслення автора.

На можливість існування на першому етапі функціонування замку куртин у формі валу вказує площа оборонного периметра замку, більша, ніж у замках попереднього періоду, виконаних у баштовій чи бастейній оборонній системі. Крім того, куртини у формі валу зустрічаємо у замках з аналогічною плануваль-

ною структурою у Підзамочку і Збаражі. Земляний вал був дешевий у зведенні і відповідав вимогам тогочасного військово-інженерного мистецтва. Зовнішнє кам'яне оскарпування забезпечувало довговічну форму валу і дозволяло зробити ухил стрімкішим. На існування куртини у формі валу (ймовірно земляного, оскарпованого ззовні) на першому етапі функціонування укріплень у замку в Жовкві вказує товщина муру куртин, значно менша, ніж у бастіонах цих замків. У Жовкві товщина мурів куртин, які збереглися до нашого часу, у першому ярусі становить (100)120-140 см, тоді як товщина муру першого ярусу бастіонів 160-180 см.

У XVI ст. така товщина мурів куртин не могла бути відпірною дії артилерії. Отже, вона функціонувала лише за умови укриття зі сторони передполя, а тому висота укріплень залежала від рівня передполя перед ними. Спробуємо реконструювати висоту оборонних споруд станом на час їх закладення, проаналізувавши товщину мурів збережених оборонних споруд і рівень передполя перед укріпленнями.

Дані про первісну форму куртин і бастіонів були усунені у результаті модернізації найближчої до ядра лінії укріплень, здійснених ще у період мілітарного функціонування замку, а також внаслідок пристосування споруд під необоронні функції впродовж XVIII–XX ст., про що дізнаємося із вищенаведеної історичної довідки. Проаналізувавши матеріал і товщину мурів (включаючи цегляні прикладки) робимо висновок, що у випадку застосування артилерії до мурів їхня відпірність була недостатньою, крім того, цегляні мури з цегляними прикладками товщиною до 130 см взагалі не могли виконувати оборонну функцію першого ярусу мурів оборонних споруд, а отже, вони були зведені, коли у розрахунок уже не бралася відпірність стін оборонного периметра дії артилерії, і вони могли забезпечувати лише захист від ручної вогнепальної зброї.

Товщина мурів оборонного периметра замку:

у першому ярусі: товщина муру зруйнованого до першого ярусу західного бастіону ≈ 170 см, товщина мурів куртин у галереях $\approx 120-140$ см, товщина мурів корпусів $\approx 100-130$ см;

у другому ярусі: товщина мурів фланкуючих елементів $\approx 95-120$ см, товщина мурів куртин у галереях з бійницями $\approx 100-110$ см.

Для мурів товщиною 140-170 см, які знаходимо у рівні першого ярусу, виділяємо три варіанти можливого розвитку: 1) мур від початку зведення був повністю прихований від передпілля контрескарпом рову; 2) мур був зведений, коли найближча до ядра лінія укріплень стала недосяжною для артилерії внаслідок оточення замку додатковою лінією бастіонних фортифікацій; 3) стіна була зведена, коли у розрахунок вже не бралася відпірність муру дії артилерії, а

її оборонні елементи були розраховані на захист лише від ручної вогнепальної зброї.

Незначна товщина зовнішніх мурів куртин – до 140 см – у рівні першого ярусу, може вказувати на те, що первісно куртини були виконані у формі валу із зовнішнім муром, який виконував роль оскарпування. Після зведення другої бастионної лінії укріплень навколо замку, цей вал був розібраний, а мур, який слугував оскарпуванням, використали як цоколі і стіни нових споруд. Тобто у другій половині XVII ст. первісні куртини були перебудовані на мури з галереями, з розрахунку влаштування лише позицій для ручної вогнепальної зброї, оскільки артилерія розташована була на другій бастионній лінії укріплень замку.

Впевнено можна констатувати наявність первинної субстанції лише у цоколі і першому ярусі башт, де зустрічаємо кам'яний мур товщиною 160-180 см (включаючи товщину цегляних прикладок). Також до часу первісного функціонування можна віднести збережені фрагменти зовнішніх мурів куртин, які дійшли до наших днів у тілі пізніших споруд і мають товщину приблизно 140 см. У наш час товщина стіни другого ярусу оборонного периметра замку коливається у межах 50-120 см. Малоімовірно, щоб залишки другого ярусу первинних оборонних споруд можна було відшукати у тілі другого ярусу за товщини менше 100 см, що є недостатнім для відірності дії вогнепальної артилерії. Ці мури зведено не раніше завершення робіт із уфортифікування замку другою бастионною лінією укріплень.

Отже, товщина мурів у жовківському замку вказує, що частково другий і третій яруси оборонного периметра, який дійшов до нашого часу, зведені після завершення робіт з уфортифікування замку другою бастионною лінією. Первісні ж куртини і бастіони у жовківському замку мали один або два яруси оборони. Бастіони були муровані. Яруси у тілі бастіонів були призначені для оборони рову і фланкування куртин та сусідніх бастіонів. Верхній ярус оборони у бастіонах призначався, окрім фланкування куртин, також і для оборони передполя. Куртини замку ймовірно мали насипні позиції у формі земляного валу, оскарпованого із зовнішньої сторони оборонного периметра.

Як згадувалося вище, невід'ємною складовою бастионного оборонного периметра є фоса, оскільки у бастионній системі значна частина укріплень прихована за контрескарпом фоси від вогню зі сторони передполя. До нашого часу не збереглося ні другої лінії бастионових передзамкових укріплень, ні фоси. Хоча на карті Міга, датованій 1779–1782 рр. [23], прослідковується схематичне зображення другої лінії бастионних укріплень і фоси перед замком. Ще у середині XVIII ст. ці укріплення були у хорошому стані, оскільки інвентар з 1750 р. подає, що перед фронтальним крилом замку зі сторони ринку був вал і фоса з водою, звідний міст і мортири біля брами [24]. Фоса була оскарпована

і добре вичищена від намулу [25]. А вже у наступному столітті, згідно згадки, яка походить із 1863 р., замок дуже понищений, перед фронтальним крилом на місці давніх валів і фоси мешканці цієї частини замку заклали собі садочки [26].

Автором було запропоновано трасування фоси [27] перед північно-східним пряслом жовківського замку аналогічно до фоси збаразького замку, у якому збереглися залишки фоси зірчастої форми, що дозволило під час археологічних досліджень 2009 р. [28] влучно розмітити шурфи і віднайти фрагмент оскарпованого контрескарпу фоси, напрямок якого відповідає напрямку фланкуючих ліній. Віднайдена фоса не відповідає габаритам і формі фоси, зображеній на плані жовківського замку 1740–1742 рр. [29], на якому фоса паралельна куртині. Таку неточність можна пояснити схематичністю даного плану. Не виключено, що й перед трьома іншими пряслами замку було влаштовано фоси, але це припущення потребує подальших археологічних досліджень.

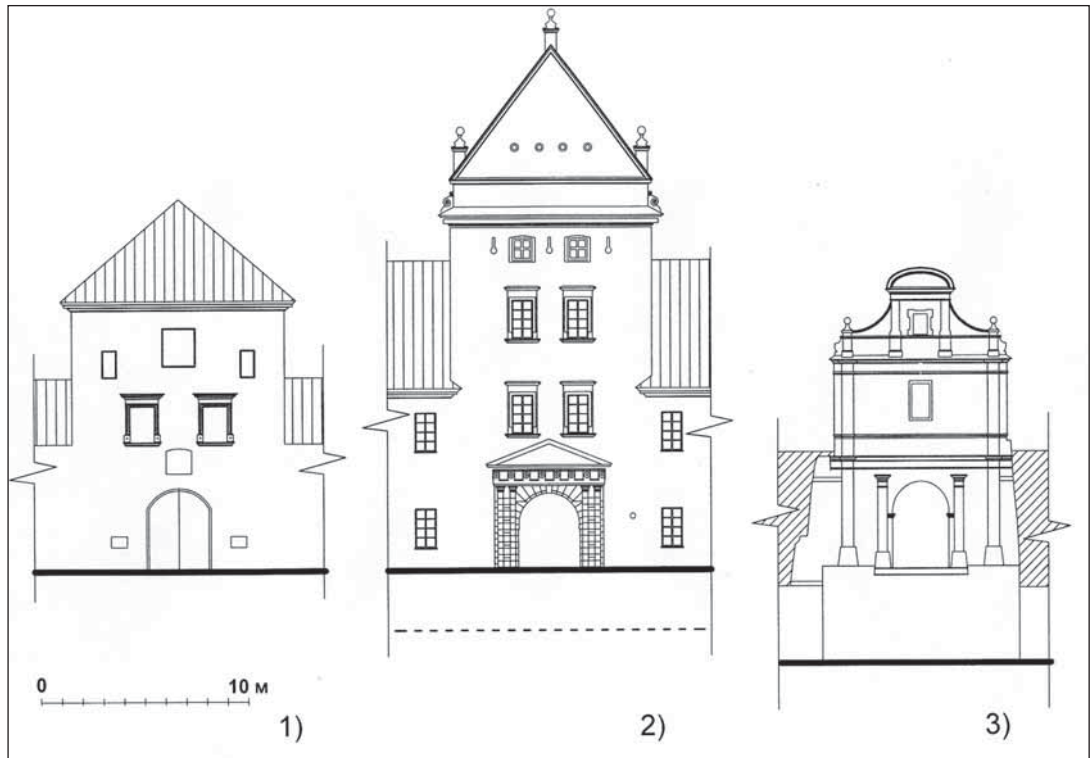

Рис.6. Головні фасади брам замків у Золотому Потоці (1), Жовкві (2), Збаражжі (3). Існуючий стан. Креслення автора.

Споруда в'їзної брами у замку в Жовкві була розпланована за правилами влаштування в'їзду у замки в бастионній системі. В'їзну браму в бастионній лінії укріплень замку, як правило, влаштовували по центру куртини – у споруді,

прямокутній у плані, яка не виступала за межі зовнішньої лінії куртени і була за висотою підпорядкованою її габаритам. Споруда брами у бастионній системі, як правило, мала два яруси: у першому проїзд, у другому ярусі механізм підйомного мосту. Під'їзд до брами кілька разів змінював напрямок при перетині зовнішніх укріплень та фос між ними і випрямлявся на равеліні. У наш час споруда в'їзної брами замку в Жовкві має форму чотириярусної вежі з високим фронтоном, що не характерно для бастионної системи. У результаті дослідження зондажів у першому і другому ярусах в'їзної брами, влаштованих у зовнішній стіні зі сторони міста, було виявлено залишки першого періоду існування замку лише у першому ярусі. Під час археологічних досліджень [30] проведених у замку у 2009 р. було віднайдено камеру звідного мосту з фрагментом мосту, а також залишки цоколя порталу, який передував існуючому збереженому порталу брами.

Жовківський замок у перший період свого функціонування належав до замків із фортифікаціями, виконаними згідно принципів ранньої форми бастионної системи. Це один із небагатьох замків, які є прикладами найраніших реалізацій фортифікацій, виконаних відповідно до принципів бастионної системи (з регулярним розташуванням п'ятикутних у плані фланкуючих елементів і з геометрично-правильною побудовою на основі квадратного нарису), серед замків Західної України із, у значній мірі, збереженим оборонним периметром замкового ядра. Цим типом фортифікацій на зламі XVI–XVII століть були уфортифіковані замки у Збаражі, Золотому Потоці, Підзамочку. Фортифікації цих замків можуть слугувати аналогами для реконструкції втрачених елементів Жовківського замку.

Оборонні риси першого періоду функціонування жовківського замку майже не відчитуються у його об'ємно-просторовій структурі внаслідок численних перебудов і добудов, проте планувальні характеристики оборонного периметра першого періоду функціонування замку дійшли до нашого часу майже без змін. Втрата оборонних рис найближчою до ядра замку лінією укріплень розпочалася, ймовірно, ще за уфортифікування замку другою лінією бастионних укріплень і продовжувалася впродовж усього його функціонування.

Література

1. Історія української архітектури / Наукове видання; Ю.С.Асєєв, В.В.Вечерський, О.М.Годованюк та ін.; За ред. В.І.Тимофієнка. – К.: Вид. «Техніка», 2003 – С.164.
2. Bogdanowski J. Architektura obronna w krajobrazie Polski: Od Biskupina do Westerplatte. – Warszawa-Krakow: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1996. – S.109.

3. Bogdanowski J. Architektura obronna... – S.107.
4. Adamczyk J.L. Fortyfikacje stałe na polskim przadmurzu od Polowy do końca XVII wieku. – Kielce: Politechnika Świętokrzyska, 2004. – S.56, 237.
5. Інвентар Жовківського замку з 1750 р. Текст інвентаря наведений у праці: Osinski M. Zamek w Zolkwi. – Lwow: Nakladem tow. Opieki nad zabytkami sztuki I kultury we Lwowie, 1933. – S.115.
6. Baroncz S. Pamiatki miasta Zolkwi. – Lwow: Drukiem Piotra Pillera, 1852. – S.8.
7. Каліка Я.Ф., Яремич Г.Р. Нестеров. Путівник. – Львів: «Каменярь», 1990. – С.26.
8. Baroncz S. Pamiatki miasta Zolkwi... – S.24.
9. Osinski M. Zamek w Zolkwi. – Lwow: Nakladem tow. Opieki nad zabytkami sztuki I kultury we Lwowie, 1933. – S.41.
10. Tomkiewicz W. Dzieje obwarowan' miejskich Lwowa. // Kwartalnik architektury i urbanistyki. Tom XVI Panstwowe wydawnictwo naukowe. Warszawa, 1971. – S.136.
11. Бастионна оборонна система – це система організації оборонних споруд, яка базується на застосуванні принципу, згідно з яким розміщені у оборонному периметрі об'єднані з куртинами бастиони утворюють бастионні фронти таким чином, що з куртини і фасів половин двох суміжних бастионів (які утворюють фронт) ведеться перехресна оборона передпілля, а з їхніх фланків ведеться фланкуючий куртину і фази бастионів вогонь. Визначення сформульовано згідно Bogdanowski J. Architektura obronna... – S.551; Шперк В.Ф. Фортификационный словарь [Електронний ресурс] Шперк В.Ф. Фортификационный словарь. Москва: ВИА КА им. В.В.Куйбышева, 1946. Режим доступу до книги: http://www.fortification.ru/library/shperk_s/
12. Яковлев В.В. История крепостей: Военно-историческая библиотека. – Москва: ООО «Фирма «Издательство АСТ»; Санкт-Петербург: ООО «Издательство Полигон», 2000. – С.51.
13. Фортификационный словарь ... http://www.fortification.ru/library/shperk_s/
14. Bogdanowski J. Architektura obronna... – S.106.
15. Guerquin B. Zamki w Polsce. – Warszawa: Arkady, 1984. – S.69.
16. Mieg F. von, Karte des Koenigreiches Galizien und Lodomerien, 1779–1782, Kriegsarchiv in Wien, Nr. B. IXa. – 390; S. Bernatowicz T. Rezydencja Sobieskich i Radziwillow w Zolkwi w swietle nieznanego planu Antonia Castello // Ikono Theka. Prace Instytutu Historii Sztuki Uniwersytetu Warszawskiego. – Warszawa: w-wo Neriton, 1998. – №13. – S.207; Петришин Г.П. «Карта Ф. фон Міга» (1779–1782 pp.) як джерело до містознавства Галичини / (Праці Українського центру історичного містознавства. Вип. 5. – Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2006. – С.107.
17. Яковлев В.В. История крепостей... – С.50.
18. Bogdanowski J. Architektura obronna... – S.107.
19. Раппопорт П.А. Древние русские крепости. Москва: «Наука», 1965. [Електронний ресурс] Режим доступу до книги: <http://fortification.ru/library/rappoport>.
20. Маркс К. Энгельс Ф. Сочинения / Энгельс Ф. Артиллерия. – Москва: Государственное изд. политической литературы, 1959. – Т.14. – С.199.
21. Маркс К. Энгельс Ф. Сочинения... – С.201.
22. Яковлев В.В. История крепостей... – С. 54-55; Bogdanowski J. Architektura obronna... – S.106.
23. Mieg F. von, Karte des Koenigreiches Galizien und Lodomerien, 1779–1782,

Kriegsarchiv in Wien, Nr. B. IXa. – 390;

24. Osinski M. Zamek w Zolkwi... – S.46.

25. Osinski M. Zamek w Zolkwi... – S.125.

26. Aftanazi R. Materiały do dziejów rezydencji. – Warszawa: Polska academia nauk, 1990. – Т. VIIa. – S.588.

27. Оконченко О.М. Дослідження земляних укріплень жовківського замку // Архітектура: Вісник Національного університету «Львівська політехніка». – Львів: НУЛП, 2004. – №505 – С.204.

28. Лукомський Ю. Іванишин Т. Звіт про археологічно-архітектурні дослідження оборонних споруд та вузла в'їзної брами замку в місті Жовква 2009 року / Міністерство регіонального розвитку та будівництва України Державний історико-архітектурний заповідник у м. Жовкві. – Львів-Жовква, 2009.

29. Bernatowicz T. Rezydencja Sobieskich i Radziwillow w Zolkwi w swietle nieznanego planu Antonia Castello // Ikono Theka. Prace Instytutu Historii Sztuki Uniwersytetu Warszawskiego. – Warszawa: w-wo Neriton, 1998. – №13. – S.207.

30. Лукомський Ю. Іванишин Т. Звіт про археологічно-архітектурні дослідження...

ДОСЛІДЖЕННЯ МІСЬКИХ УКРІПЛЕНЬ ЖОВКВИ XVI–XVIII ст.

Міські укріплення XVI–XVIII ст. становлять невід'ємну частину жовківського пейзажу і є матеріальним відображенням історії регіону, а значний процент збереженості історичної субстанції укріплень уможливило їх вивчення як оборонного комплексу.

Інформацію про жовківські укріплення XVI–XVIII ст. містить низка праць. У дослідженнях С.Баронча, І.Крип'якевича, Н.Недзвецкого, Й.Зубжицького, Г.Яремич подано історико-архітектурний огляд м. Жовкви і її фортифікацій. Праці К.Кусьнежа, Т.Тольвінського, М.Бевза, М.Мотака присвячені дослідженню планувального укладу міста Жовкви. Праці Є.Петруса, Г.Яремич, В.Овсійчука присвячені дослідженню окремих жовківських архітектурних оборонних об'єктів. Праці А.Осінського, А.Чоловського, Р.Афтаназі, О.Мацюка містять окремі дослідження жовківського замку. Дослідження оборонних споруд Жовкви проводилися в науково-проектному інституті «Укрзахідпроектреставрація» і на кафедрі реставрації та реконструкції архітектурних комплексів Державного університету «Львівська політехніка» за сприяння дирекції Державного історико-архітектурного заповідника у м. Жовкві. Результати комплексних дослідження укріплень м. Жовкви були викладені у низці праць Автора у співавторстві з М.Бевзом і О.Оконченко¹. У даній статті узагальнено, виправлено і доповнено новим фактологічним матеріалом попередні результати аналізу міських укріплень Жовкви.

Визначення етапів розвитку укріплень Жовкви XVI–XVIII ст. та їх ідентифікацію проводимо на основі аналізу історичних картографічних, іконографічних, архівних матеріалів, літературних джерел і результатів натурних досліджень збережених залишків.

Комплекс жовківських укріплень XVI–XVIII ст. складався з укріплень середмістя, укріплень Львівського передмістя і замкових укріплень. Місто і замок мали окремі власні укріплення, які пізніше були поєднані в єдиний

оборонний периметр. До нашого часу з міських укріплень збереглися залишки двох ліній укріплень, які є відображенням різних етапів уфортифікування міста Жовкви.

Перший етап (1594–1621 рр.). Закладення міста Жовкви на території поселення Винники датовано 1594 роком² та уфортифікування замку і міста першою лінією укріплень. (У даній періодизації не враховуємо укріплення, які могли існувати у поселенні Винники до закладення м. Жовкви.) Вибір місця для розміщення майбутнього міста-фортеці був дуже вдалим з ряду чинників: Жовква планувалась як укріплений стратегічний пункт на важливому торговельному шляху зі Львова до Любліна³. Слід зазначити, що територія середмістя Жовкви, окрім антропогенних укріплень, мала потужний природний захист: з півночі від новозакладеного міста був великий яр, у якому після дощів довго стояла вода; з південної сторони природним захистом слугувало велике озеро і узгір'я з лісом; із заходу місто омивала річка Свиня. Неправильна форма нарису оборонного периметра міста була зумовлена поєднанням природніх особливостей території із залишками містобудівельної структури поселення Винники, які були включені у містобудівельну структуру Жовкви. Для розташування замку було вибрано мис утворений річкою, води якої слугували для влаштування заводнених і заболочених територій з південного-сходу, південного-заходу і північного-заходу від замку. На випадок можливої небезпеки з боку середмістя, північно-східна сторона замку була уфортифікована заводненою фосою і бастионною лінією.

Згадка з 1595 р. подає інформацію про те, що «...сотні робітників звозять будівельні матеріали і зводять мури з тесаного каменю та випалюють цеглу»⁴. Одночасно зі спорудженням замку, ведуться роботи по зведенню міських мурів і башт та влаштуванню фос. У 1600 році Жовква вже була частково оточена мурами⁵. Документальна згадка про податок на будівництво мурів, датована 1619 роком, яка свідчить про тривалість будівельних робіт над укріпленнями, доносить до нас цікаву інформацію: «...Регіна Жолкевська наказала, що як хтось із приїжджих жидів схоче оселитися у Жовкві – повинен буде заплатити 50 гривень на спорудження міських укріплень...». У 1621 році спорудження міських стін та башт завершено⁶. У тому ж році новозведені укріплення витримали напад татар⁷. Спорудження замку завершено у 1606 році⁸. Оборонний периметр замку прямокутний у плані з чотирма наріжниками, які у наш час мають форму башт, а у період мілітарного функціонування вони мали форму пунтоне – вид протобастіонів, на що вказує їхня п'ятикутна у плані форма і спосіб розташування в оборонному периметрі⁹.

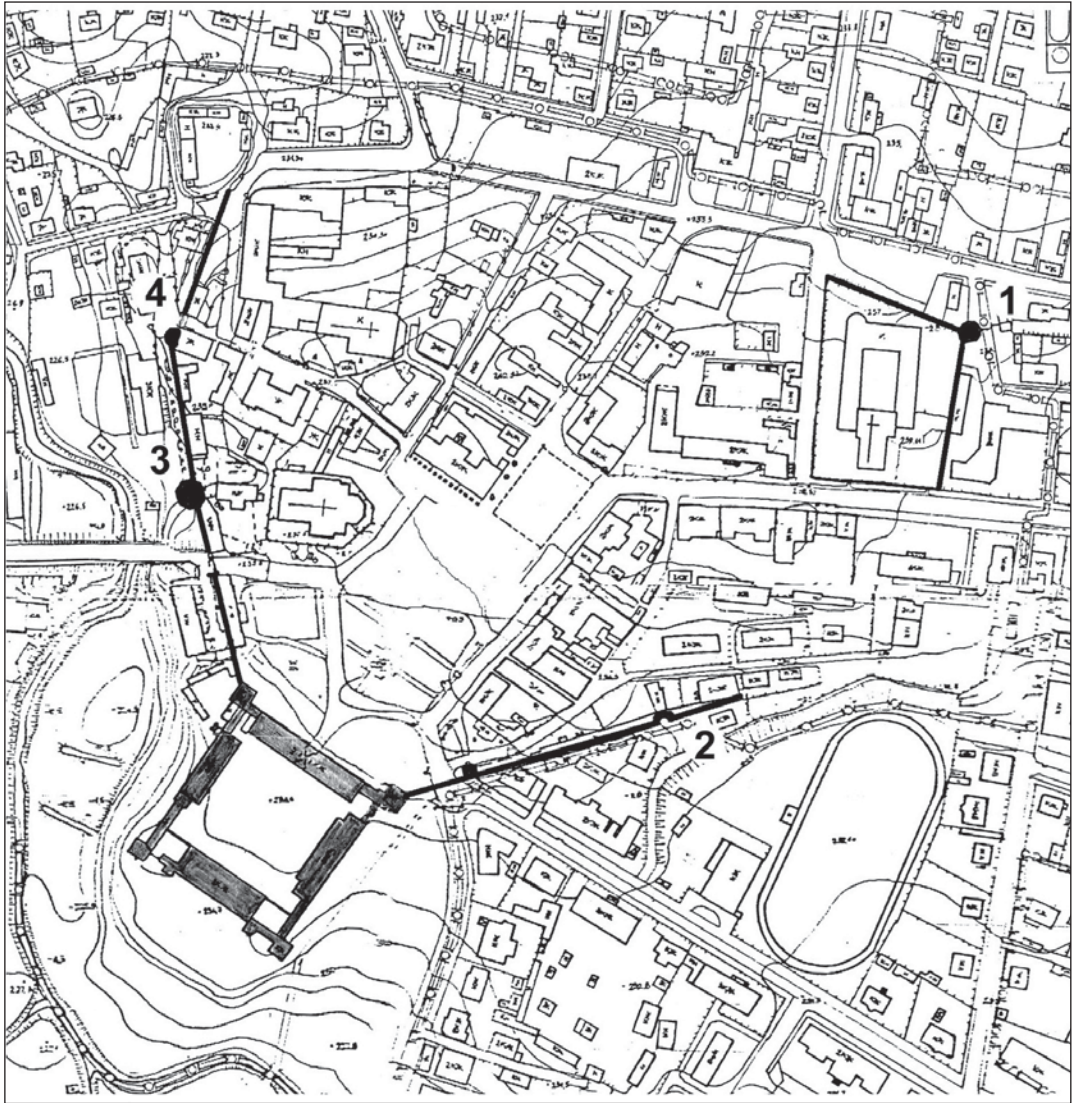

Рис. 1. Муровані укріплення Жовкви на сучасній підоснові.

1. Наріжна башта Домініканського комплексу (башта розташована на стику північного і східного прясел міських укріплень);
2. Залишки центральної башти південного прясла міських укріплень;
3. Восьмигранна башта-дзвінниця Парафіяльного костелу (центральна башта південно-західного прясла міських укріплень);
4. Залишки башти північно-західного прясла міських укріплень, які збереглись у цокольній частині будинку №13 по вул. Василянській.

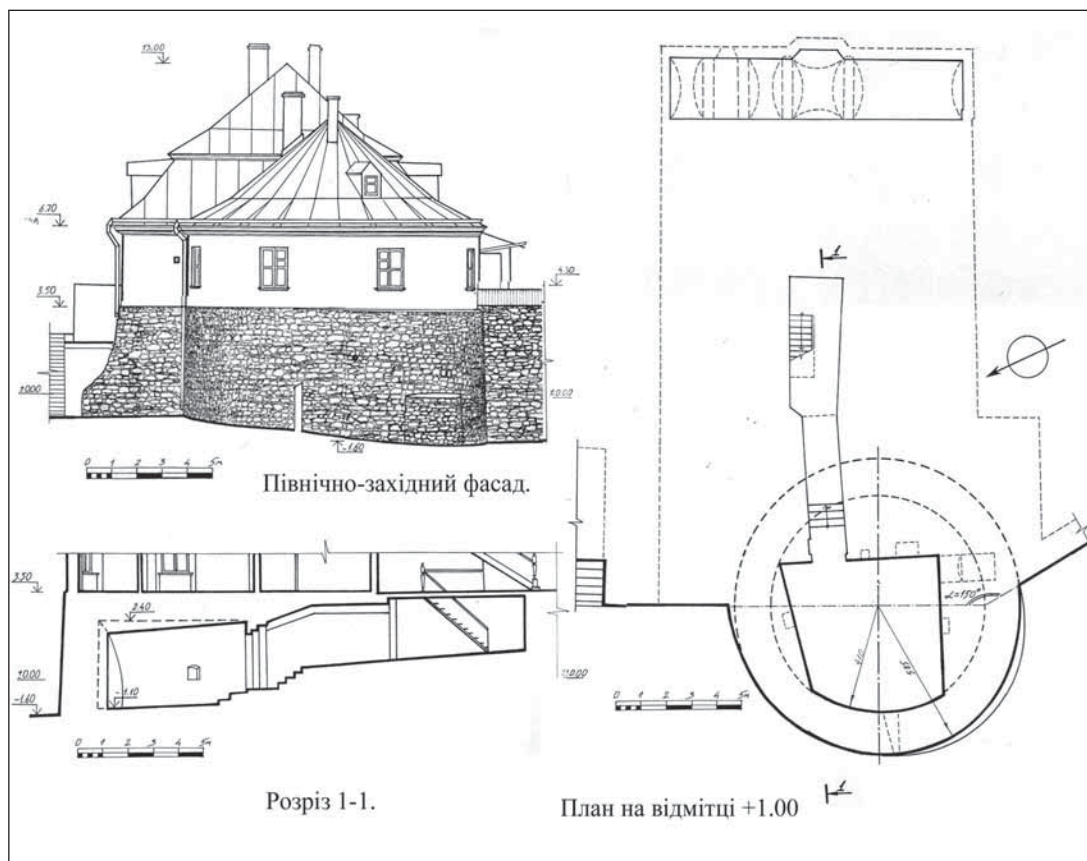

Рис. 2. Залишки башти північно-західного прясла міських укріплень, які збереглися у цокольній частині будинку №13 по вул. Василіанській. Існуючий стан. Обміри проведені Оконченко О., Оконченко І. у 2001р. (Ілюстрації з магістерської роботи О.Оконченко «Міські фортифікації Жовкви XVI–XVIII ст.» виконаної під керівництвом проф. М.Бевза у НУЛП на каф. РРАК у 2001р.).

В наш час у складі першої (внутрішньої) лінії укріплень знаходимо залишки мурів, башти і брами. Зрозуміло, що планувальні і об'ємно-просторові характеристики оборонних споруд, а також планувальні характеристики оборонного периметру цієї лінії значно змінилися з часу її закладення, оскільки міські укріплення зазнавали перебудов і модернізування впродовж усього їхнього розвитку згідно мілітарних вимог, які залежали від росту потужності зброї і змін у тактиці облоги. До нашого часу дійшли укріплення, які містять нашарування різних етапів мілітарного функціонування та наслідки перебудов, які були результатом пристосування під необоронні функції. На сьогодні

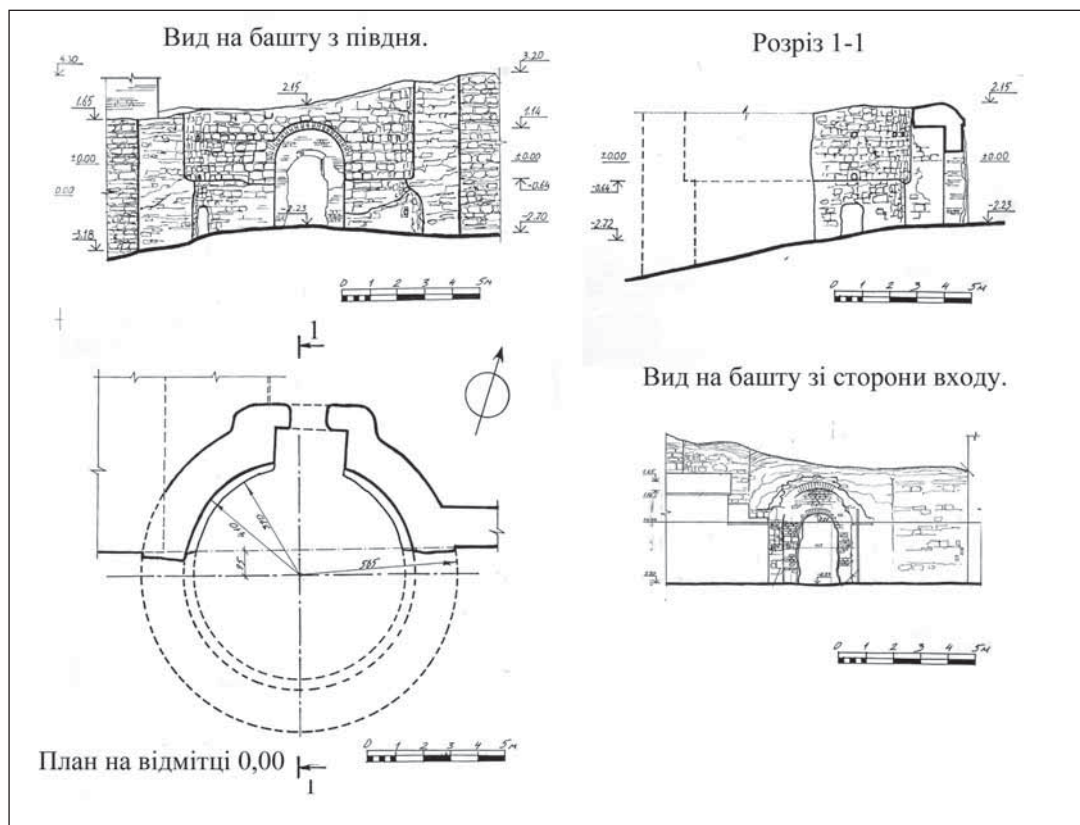

Рис. 3. Залишки центральної башти південного прясла міських укріплень. Існуючий стан. Обміри проведені Оконченко О., Оконченко І. у 2001–2003рр. (Ілюстрації з магістерської роботи О.Оконченко «Міські фортифікації Жовкви XVI–XVIII ст.» виконаної під керівництвом проф. М.Бевза. у НУЛП на каф. РРАК у 2001р.).

немає достатніх відомостей про те, у якій оборонній системі (баштовій чи бастейній) була закладена перша лінія укріплень, і недостатньо даних про те, у якій системі функціонувала дана лінія у наступні періоди. Можливо, первісно виконана у бастейній системі, дана лінія набула рис баштової системи у час функціонування другої – бастіонної лінії укріплень, або у період необоронних перебудов. На існування цієї лінії укріплень у бастейній системі вказують залишки куртин північно-західного та південно-західного прясла. Збережені наріжні фланкуючі споруди першої лінії укріплень можна назвати баштами з огляду на їхні теперішні об'ємно-просторові характеристики і відсутність перед ними організованого передполя. Сумнівно, щоб ці башти у перший період існування

виглядали так само як і у наш час, оскільки відомо про їхні перебудови. Єдиною спільною рисою збережених башт, яку відносимо до періоду первинного закладення, є їхня планувальна структура. У перший період мілітарного розвитку ці наріжні споруди могли функціонувати як невисокі (двоярусні) бастей.

У статті присвяченій жовківським укріпленням ми припускали, що перша лінія укріплень була виконана у баштовій системі, вказуючи, що така реалізація була пізньою і нехарактерною для даного регіону станом на початок XVII ст.[□] Припущення, що перша лінія укріплень була виконана у бастейній системі організації укріплень, підтверджується, окрім іншого, масовим застосуванням у даному регіоні на початку XVII ст. бастейної і ранніх форм бастіонної системи.

Міські муровані оборонні споруди першої лінії укріплень склалися з брам та башт, регулярно розміщених вздовж оборонного периметру неправильної форми і з'єднаних прямолінійними відрізками оборонних стін (куртин). Немає точних відомостей про кількість башт. На карті Міґа¹¹ датованій 1779–1782 рр. зафіксовано лише п'ять башт, на ймовірних місцях розташування інших башт в

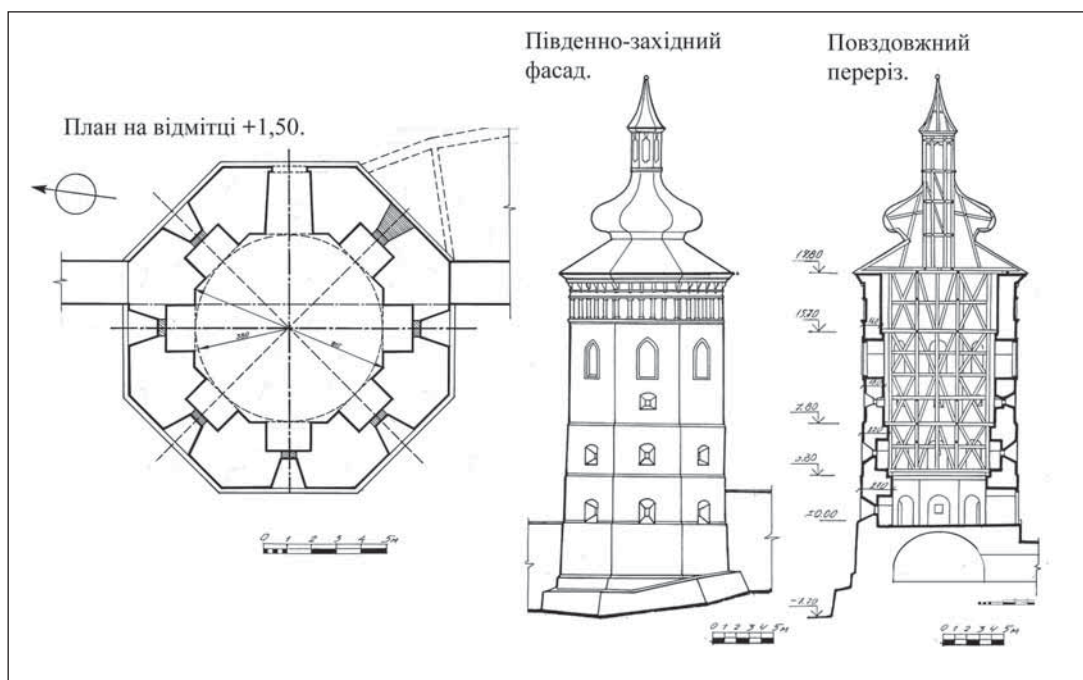

Рис. 4. Восьмигранна башта-дзвінниця Парафіяльного костелу.

Обміри проведені Оконченко О., Оконченко І. у 2001–2003 рр. (Ілюстрації з магістерської роботи О.Оконченко «Міські фортифікації Жовкви XVI–XVIII ст.» виконаної під керівництвом проф. М.Бевза. у НУЛП на каф. РРАК у 2001р.).

Фасад і переріз згідно обмірів 1903 р.

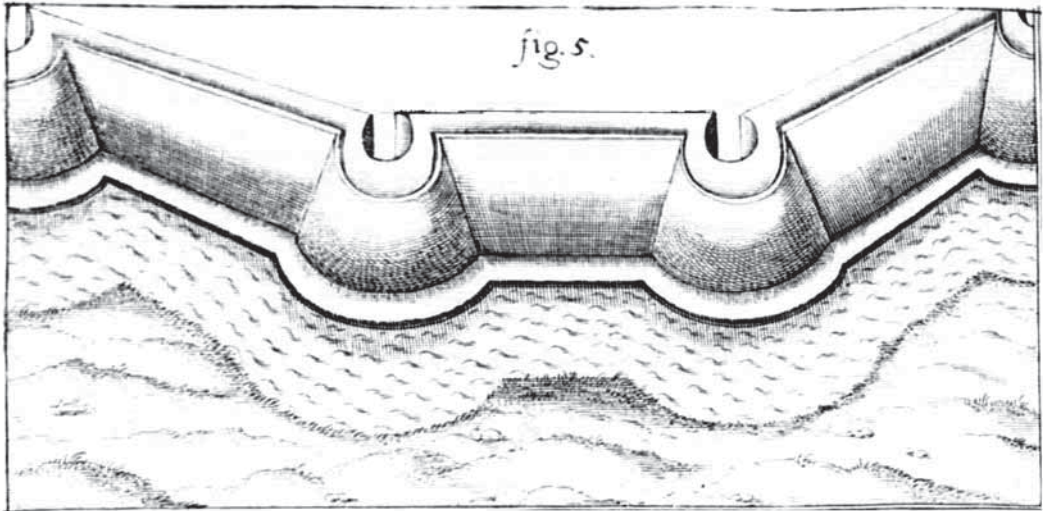

Рис. 5. Приклад бастейної системи, наведений у праці 1665 р. інженера-фортифікатора Адама Фрайтата. [Freitag Adam. *Architectura militaris nova et aucta oder Neue vermehrte Fortification ... Letzte edition verbessert* Amsterdam: Elzevier D., 1665 / Biblioteka Kórnicka PAN [Електронний ресурс] – Режим доступу до книги: www.wbc.poznan.pl:2758]

оборонних стінах помітні пропуски. Можливо, на час виконання карти ці башти були в поруйнованому стані, оскільки в кінці XVIII ст. укріплення Жовкви втратили своє оборонне значення і не поновлювались, а з 1787 р. почався демонтаж оборонних стін та башт Жовкви¹². Відомо, що у міських мурах було влаштовано чотири в'їзні оборонні брами: з півночі – Туринецька (Жидівська), зі сходу – Львівська, з південного сходу – Звіринецька, із заходу – Глинська (Краківська)¹³. Згідно аналізу архівних даних і літературних джерел XVIII–XIX ст. отримуємо наступні дані про брами. Туринецька брама була розміщена на зламі північного та північно-східного прясел міських укріплень у напрямі до міста Белза (найближчий населений пункт на цьому шляху – село Туринка). Інша назва Туринецької брами – Жидівська – пояснюється розміщенням брами поруч з єврейським кварталом. Львівська брама була розміщена по центру східного прясла міських укріплень на шляху до Львова. Звіринецька брама знаходилася на шляху, який вів до замкового звіринця, парку та озер. Станом на 1628 рік над проходом (у другому ярусі) Звіринецької брами функціонувала катівня¹⁴. Глинська брама була розміщена у південно-західному пряслі міських укріплень на шляху до Замостя і Кракова (інша назва – Краківська брама. Саме через цю браму у 1611 році урочисто в'їжджав у місто гетьман С.Жолкевський, повер-

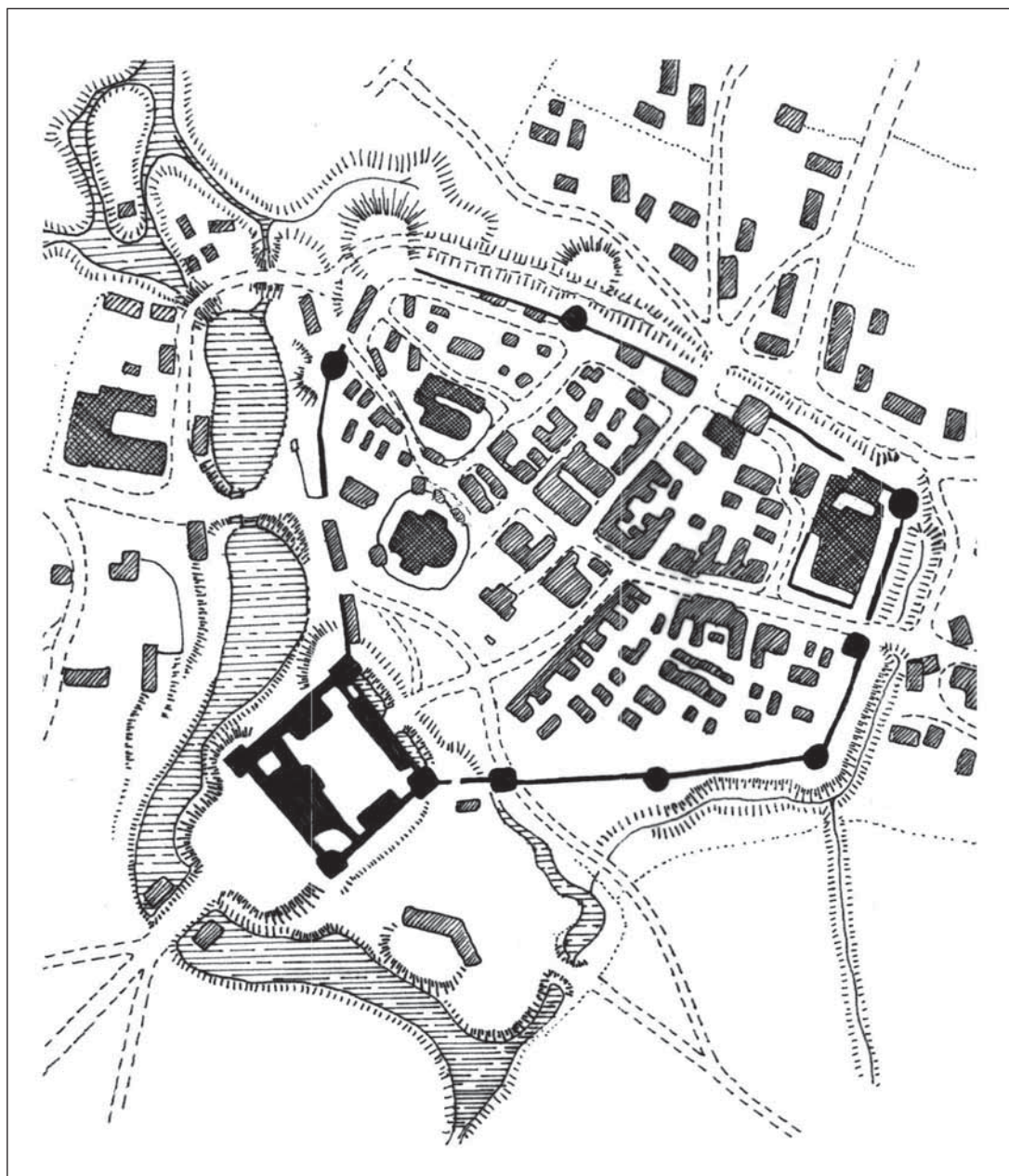

Рис. 6. Прорис з карти фон Міга 1779–1782 рр. виконаний Оконченко О.

таючись додому після погрому Москви)¹⁵. Всі в'їзні брами були забезпечені звідними мостами і, частково, вартівнями у рівні верхніх ярусів над проходом¹⁶. У зв'язку з доуфортифікуванням міста другою лінією бастионних укріплень, неминучими були зміни у влаштуванні проїздів у оборонному периметрі, в

результаті чого місця проїздів у оборонному периметрі (брами) на різних етапах уфортифікування могли бути зміщені, а назви в'їзних брам, які були пов'язані з основними напрямками залишилися такими ж. У XVIII ст. проїзди у місто могли бути переплановані згідно нових можливостей, які виникли після нівелювання другої лінії укріплень.

Другий етап (1626–1670 рр.). Відразу після зведення мурованих укріплень, місто і замок були уфортифіковані земляними валами, насипання яких розпочато у липні 1626 р.¹⁷ за панування у Жовкві Даниловичів. Згадка датована 1662 роком вказує на те, що місто вже повністю оточене валами (другою лінією укріплень)¹⁸. У результаті цих фортифікаційних робіт – укріплення міста і замку були посилені бастионною лінією укріплень, що було типовим явищем для Європи XVII ст., де при модернізації замків (для покращення можливостей їх мілітарного функціонування) до функціонально застарілих існуючих укріплень добудовували укріплення прогресивніших систем¹⁹.

Друга лінія укріплень складалася із бастионів, які були взаємопов'язані куртинами, перед укріпленнями були влаштовані регулярні фосої. З метою укріплення під'їздів до брам – перед ними були влаштовані трикутні рavelіни.

Бастионні фортифікації, у поєднанні з першою лінією укріплень, творили потужний універсальний глибокошелюваний оборонний комплекс, який, при потребі, міг протидіяти регулярній, добре озброєній армії. Бастионні укріплення були виконані на засадах староголландської школи бастионної архітектури. Староголландська школа набула широкого розповсюдження у Східній Європі близько 1620 р.²⁰

Друга лінія укріплень замку також була виконана у бастионній системі²¹. Згідно інформації, поданій в інвентарному описі 1750 р.²² – замок був відділений від середмістя фосою і валом, а міські мури починалися лише від Звіринецької брами (замкові укріплення, на час написання інвентаря 1750 р. ще не були об'єднані стіною з міськими укріпленнями). Ринкова площа (головна площа міста) і прилягаюча до неї забудова повністю прострілювалися із замкових укріплень.

Згідно інформації, поданої У. фон Вердумом при описі Жовкви²³ – у середині XVII ст. Львівське передмістя Жовкви було уфортифіковане земляним валом з дубовим парканом. Укріплення Львівського передмістя Жовкви являли собою спрощений фортифікаційний контур, який давав змогу мешканцям Львівського передмістя (протягом обмеженого часу) протидіяти малочисельним та слабоозброєним загонам. Реального функційного захисту від дії артилерії (будь-яких видів і калібрів) передміські укріплення не забезпечували²⁴.

Третій етап (1670 р. – кінець XVIII ст.). У 1670 році Жовква перейшла у спадок Я.Собеському, який, ставши польським королем у 1674 році, розпочав роботи з

посилення міських укріплень та перебудови жовківського замку, перетворивши його з неприступної твердині на королівську резиденцію²⁵.

У 1672 році за велінням турецького султана Мухамеда IV об'єднані тристасорокатисячні турецько-козацько-татарські війська під командуванням татарського вождя Нуреддіна захопили неприступну прикордонну польську фортецю Кам'янець Подільський, яка зразу була перетворена турками на важливий і зручний плацдарм для подальших нападів на європейські держави, в результаті чого, у всіх містах Речі Посполитої, терміново, в авральному порядку проводяться роботи з посилення міських фортифікацій. Відлуння цих подій зустрічаємо у згадці про насипання валів біля міських мурів Жовкви, датованій 23 червня 1677 року; за ці роботи з посилення укріплень робітникам щоденно виплачували по 18 грошів з королівської казни²⁶. Факт будівництва брам за часів Я.Собеського підтверджує згадка, подана у новому привілеї, наданому місту у 1693 р.: «...хто б хотів знайти притулок у нашому зміненому місті Жовкві, як і у середині мурів у старому і новому місті до брам які будуються...»²⁷.

У зв'язку зі збільшенням прицільної здатності вогнепальної артилерії у даний період, замкові укріплення з південного сходу, південного заходу і північного заходу стали неспроможними до протидії ворожій артилерії, розміщеній з вищезгаданих напрямків, у зв'язку з тим, що заводнена передзамкова територія, яка виконувала функції організованого передполя, стала недостатньою для організації оборони. Цим же періодом датовано перші згадки про влаштування парку на північний захід від замку (на території, де були замкові укріплення раніших періодів). Поєднання цих фактів призводить до висновку, що передполе у цей період було винесено від замку за межі ріки, а на території «Винниківського двору» збереглися залишки цієї лінії укріплень. Дана версія потребує подальших досліджень, у першу чергу – археологічних.

У 1740 році Жовква перейшла у власність М.К.Радзивілла. Хоча за М.К.Радзивілла активних робіт при укріпленнях не зафіксовано, згадка 1753 року дає інформацію про закупку ним у Львові великої кількості артилерії для власних потреб²⁸. Ймовірно, львівські гармати були використані для посилення та якісного покращення артилерійського парку Жовкви та жовківського замку зокрема.

В подальшому жовківські укріплення не зазнають прогресивних змін. Здійснюються лише поодинокі ремонти, добудови та руйнація. У 1787 році Жовкву частково продано, а міські мури признано власністю магістрату. Жовківський замок купив А.Юзефович (з того часу – розпочалася руйнація замку)²⁹, цього ж року розпочали розбирати міські мури³⁰. У цей рік мілітарна роль міських укріплень Жовкви закінчилася.

У кінці XVIII ст. кардинально змінилася політично-територіальна карта Європи; після першого поділу Польщі у 1772 році ряд територій, які раніше належали Польській Короні (а серед них – і частина Східної Галичини) потрапили під владу Австро-Угорщини. У результаті третього розподілу Польщі у 1794 році Австрійська Імперія приєднала до своїх територій Західну Галичину. Пізніше, згідно «Заключного акту» Віденського конгресу 1815 року, територія Галичини назавжди залишилася за Австрією³¹.

Слід зауважити, що в кінці XVIII ст. нова стратегія необхідності повного розгрому противника на його території, захоплення не окремих міст-фортець, а всієї держави – спричинила виникнення і розробки нових тактичних основ ведення бою (і воєнних дій зокрема). Окрема фортеця з її ускладненим бойовим полем, розрахованим на дальність ураження артилерійським вогнем стає анахронізмом. Як приклад, твердині в Антверпені та Мобежі, які мали більші гарнізони і більше гармат, ніж наступаючі армії – були захоплені без особливих зусиль³².

Тому в кінці XVIII ст. оборонні укріплення Жовкви (та Львівського передмістя м. Жовкви) втратили своє оборонне значення. Спочатку руйнуються бастионні укріплення середмістя та передміські вали з парканами. Звільнена територія інтенсивно загосподарюється. Пізніше, у 1787 році розпочали демонтаж стін та башт³³, хоча деякі фрагменти цих укріплень збереглися до нашого часу. У 1834 році розібрано Львівську браму³⁴ (сильно пошкоджену пожежею 1833 року³⁵), а до оборонних мурів було прибудовано нові будинки³⁶.

До нашого часу дійшла низка фрагментів міських мурованих укріплень Жовкви, серед них, з різним ступенем збереження – чотири башти, фрагменти оборонних мурів та Звіринецька брама. (У 1960-х роках Глинську браму було розібрано у зв'язку з тим, що через неї не могли пройти радянські танки. Пізніше, старанням Товариства охорони пам'яток історії та культури, Глинську браму відбудували за проектом інституту «Укрзахідпроектреставрація»).

При дослідженні південної стіни домініканського монастиря Автором та Т.Іванишином було чітко локалізовано розташування Львівської в'їзної брами та визначено її повздовжні розміри. У 2010 р. колективом у складі Автора, Р.Гречуха та Т.Іванишина було локалізовано місцезнаходження можливо первинної брами південно-східного прясла міських мурів та визначено її поперечні розміри.

До нашого часу в Жовкві повністю не збережено жодного об'єкта бастионної архітектури, але залишки деяких з них ще можна відчитати у рельєфі. Отже, відчитуються сліди наріжного п'ятикутного бастиону, розміщеного на перетині північно-західного і північного прясел міських укріплень; фрагмент п'ятикутного наріжного бастиону, розміщеного на перетині східного і південно-східного прясел міських укріплень; залишки бастиону в південно-східному пряслі міських

укріплення та фрагмент рavelіну Звіринської брами. Не збереглися також укріплення Львівського передмістя.

Результати дослідження основних планувальних та об'ємно-просторових характеристик жовківських башт були викладені у низці статей³⁷. Наведемо основні висновки цих досліджень та доповнимо їх новими даними.

Базуючись на натурних та камеральних дослідженнях проведено порівняння міських оборонних башт Жовкви, в результаті чого виявлено ряд закономірностей та особливостей. Усі башти мали подібне планувальне і об'ємно-просторове вирішення. Три з чотирьох досліджених башт круглі у плані і мають однаковий зовнішній діаметр (по зовнішній грані муру) збереженого у кожній з башт цокольного ярусу – $\varnothing 11,40 \div 11,50$ м. Окрім того, товщина муру домініканської башти і центральної башти південного прясла в рівні нижньої частини першого ярусу (на фланках) однакова – $1,80 \div 1,85$ м. У башті північно-західного прясла стіна першого ярусу не збереглася, зате товщина цокольного муру цієї башти $1,70 \div 1,90$ м є аналогічною до вищезгаданих башт. Незважаючи на те, що восьмигранна башта-дзвінниця відрізняється від круглих башт не тільки формою, але й значно більшою товщиною стін, діаметр кола вписаного по центрах внутрішніх граней першого ярусу даної башти ідентичний до внутрішнього діаметру першого ярусу домініканської башти і центральної башти південного прясла. Можливо, на місці восьмигранної башти-дзвінниці знаходилася башта кругла в плані, аналогічна до центральної башти південного прясла, а восьмигранна башта-дзвінниця була перебудована пізніше, включивши у своє тіло цоколь і фундаменти башти-попередниці, на що вказує наявність у цоколі цієї башти круглого у плані приміщення, перекритого півсферичним склепінням формою і габаритом аналогічним до домініканської башти³⁸. Окрім того, восьмигранна башта-дзвінниця і центральна башта південного прясла розташовані на прямолінійних відтинках оборонної стіни, тому їх розташування відносно оборонної стіни аналогічне. Центр восьмигранної башти-дзвінниці, як і центр центральної башти південного прясла винесений в передполе від зовнішньої лінії оборонної стіни на $90 \div 95$ см.

У 2004 р. в результаті досліджень технологічного розкопу у приміщенні першого ярусу домініканської башти, на глибині -1.55 м і -1.20 м від сучасного рівня підлоги, було виявлено залишки конструкцій дерев'яних підлог, що вказує на значно пізніше зведення більшої частини першого ярусу з бійницями, збереженого до нашого часу, оскільки збережені бійниці могли функціонувати лише при сучасному рівні підлоги³⁹. (Рис. 7). Існування первісного рівня значно нижчого від сучасного рівня денної поверхні підтверджено археологічними дослідженнями вхідної зони домініканської башти, у якій поріг було розміщено на $1,8$ м нижче сучасного денного рівня. Дослідницею Н.П'єх у матеріалах з

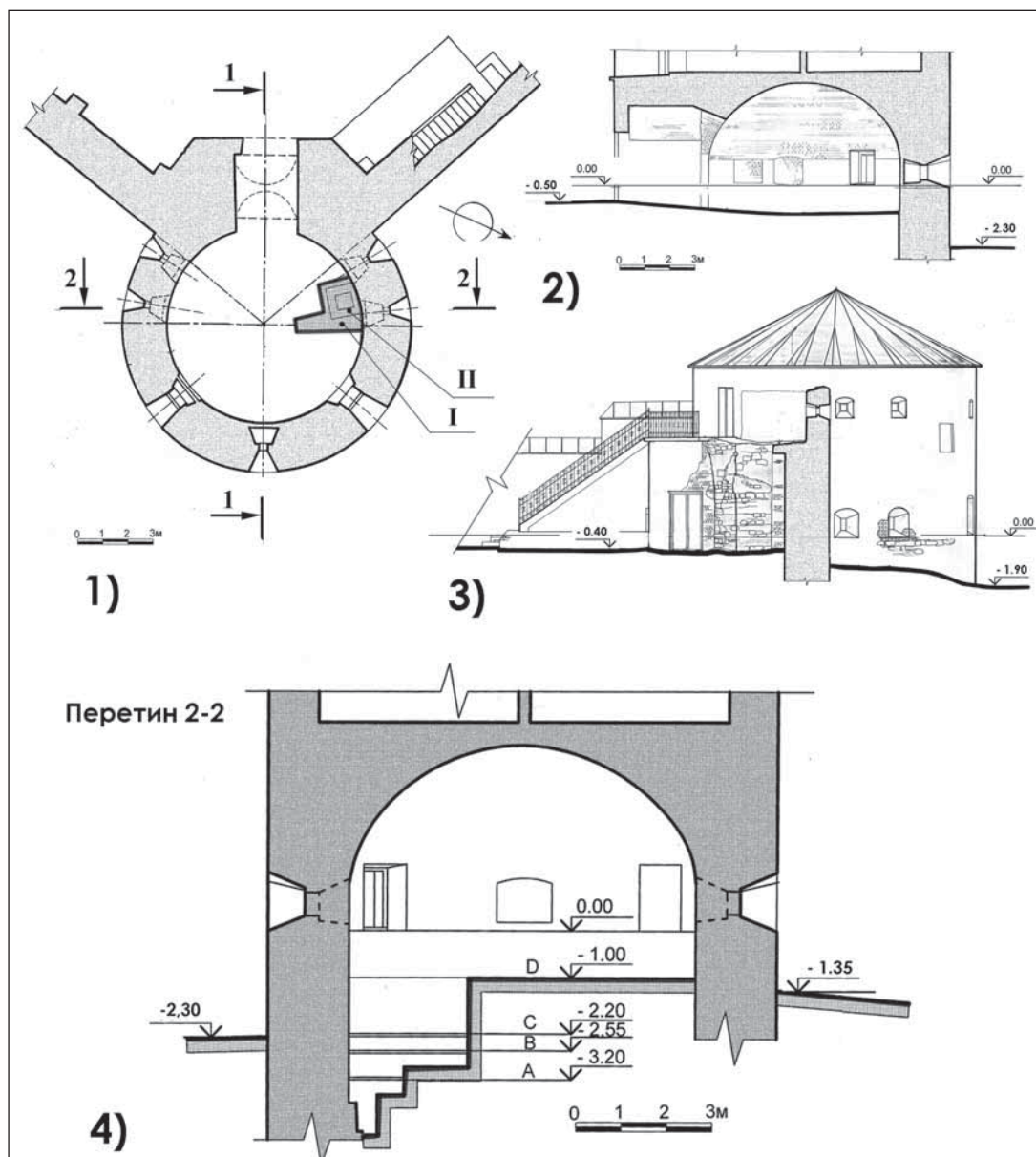

Рис. 7. Наріжна башта Домініканського комплексу станом на 2000 р. із зазначенням місця проведення розкопок у 2004 р. 1) План на відмітці +0.50. (Рівень 0.00 відповідає низу бійниць) I – місце розташування шурфа. II – фундамент не ідентифікованого конструктивного елемента. 2) Перетин 1-1. 3) Південно-західний фасад. 4) Перетин 2-2 з показом шурфа. А – перший період будівництва споруди, В – перший період функціонування споруди – рівень дерев'яної підлоги №1, С – другий період функціонування споруди – рівень дерев'яної підлоги №2, D – сучасний рівень підлоги.

реконструкції приміщень домініканського монастиря, датованих 1785 р., було віднайдено креслення проекту реконструкції домініканського монастиря, у якому наріжна башта домініканського монастиря показана восьмигранною у плані⁴⁰. Даний проект був нереалізований, але його датування може пролити світло на період можливої перебудови міських жовківських башт.

У результаті досліджень, проведених в 2003–2009 рр. Автором, працівниками ДІАЗ у м. Жовкві та іншими дослідниками, було отримано великий обсяг фактологічного матеріалу стосовно жовківських укріплень.

У 2007 р. при дослідженні технологічної траншеї, виконаної будівельниками під час спорудження фонтану на площі Вічевій, колективом у складі Автора, М.Кубая та Т.Іванишина, було виявлено і зафіксовано фрагмент кам'яного мурування, яке Автором атрибутоване як залишки оскарпування рavelіну другої лінії укріплень жовківського замку.

У 2008 р. при дослідженні комплексу домініканського монастиря (північне і східне прясла якого були складовою міських укріплень). Археологом Т.Іванишином, окрім іншого, було виявлено, що глибина залягання стіни східного прясла міських укріплень нижче на 5,5 м від сучасного денного рівня, а ярус з бійничними отворами цього відтинку муру пізніший від його основи і датується \approx XVIII ст.;

У 2009 р. колективом у складі Автора, Р.Гречуха та Т.Іванишина при дослідженні технологічної траншеї, виконаної будівельниками при прокладенні теплоцентралі по вул. І.Підкови біля будинку №37, було зафіксовано залишки міських укріплень південно-східного прясла та було локалізовано і обміряно фосу та фрагмент валу з палями, розміщеними понизу стоку валу під кутом $\approx 50^\circ$ з нахилом у напрямі до передполя.

У 2009 р. при натурному дослідженні ділянки за адресою вул. Є.Коновальця, №1 було чітко локалізовано наріжний північно-західний бастион, його габарити і висоти північного і західного фасів.

У 2009 р. на північний захід від території міста у мурах, за адресою вул. Грінченка, №3 на території, де нині розміщено газовий склад районного управління газового господарства, колективом у складі Автора, О.Оконченко та Т.Іванишина, у результаті натурних досліджень було атрибутовано добре збережений австрійський редут XIX ст. у плані наближений до трапеції, який контролював шлях з Волі-Висоцької на Жовкву.

У 2009 р. в результаті проведених Ю.Лукомським та Т.Іванишином археологічних досліджень в'їзного вузла існуючого жовківського замку, було віднайдено камеру звідного мосту (з залишками елементів звідного мосту) та ряд фрагментів контрескарпу фоси, досліджено залишки фоси у рівні в'їзду та підтверджено напрям фоси, протрасований Оконченко О. та Оконченко І. у 2002 р.

У грудні 2009 р. колективом у складі Автора, Я.Чурилика, С.Цимбалюка, О.Оконченко, Т.Іванишина було зроблено низку архітектурних зондажів у районі в'їзного вузла замку. Результати цих досліджень висвітлені у проектній документації з відтворення передзамкових укріплень.

Дослідження міських укріплень Жовкви XVI–XVIIIст. є перспективним напрямком, оскільки на даний момент у зв'язку з великим відсотком збереженості цих укріплень і цінним історико-культурним потенціалом вищезгаданих укріплень, їх планомірне всебічне вивчення необхідне для обґрунтованого експонування. Наведені узагальнені матеріали необхідно застосувати при розробленні програм подальших досліджень жовківських укріплень, які повинні дати відповідь на актуальні запитання.

¹Бевз М.В., Оконченко О.М., Оконченко І.В. Розвиток системи міських укріплень Жовкви у XVI–XVIII століттях. // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Праці комісії архітектури і містобудування. – Львів: НТШ, 2005. – Т.ССXLIX – С.327-351; Оконченко О.М., Оконченко І.В. Муровані укріплення Жовкви // Народознавчі зошити: Двомісячник інституту народознавства НАН України. – Львів: інститут народознавства НАНУ, 2004. – Зошит 5-6(59-60) – С. 902-918; Оконченко О.М., Оконченко І.В. Дослідження міських оборонних башт Жовкви XVIIст. // Вісник інституту «Укрзахідпроектреставрація». – Львів: інститут «Укрзахідпроектреставрація», 2003. – №13 – С.96-108.; Оконченко О.М., Оконченко І.В. Жовква. Укріплення // Незалежний культурологічний часопис І. Галичина країна міст. – Львів, 2005. – №36 – С.64-75.

²Baroncz S. Pamiatki miasta Zolkwi. – Lwow: Drukiem Piotra Pillera, 1852. – S.8.

³В.Великий, В.Голяк, М.Ковальчук, М.Литвин, К.Науменко. Жовківщина: Історичний нарис. – Жовква-Львів-Балтимор: Інститут українознавства ім.І.Крип'якевича НАН України. Земляцьке об'єднання «Жовківщина», 1994. – Том 1. – С.13.

⁴Niedzwiecki Nikolaj. Z Przeszlosci Zolkwi. – Lwow: Nakladem autora z drukarni «Polonia», 1908. – S.9.

⁵Niedzwiecki Nikolaj. Z Przeszlosci Zolkwi... – S.11.

⁶Baroncz S. Pamiatki miasta Zolkwi... – S.22.

⁷Niedzwiecki Nikolaj. Z Przeszlosci Zolkwi... – S.21.

⁸Каліка Я. Ф., Яремич Г.Р. Нестеров: Путівник. – Львів: «Каменяр», 1990. – С.26.

⁹Бевз М.В., Оконченко О.М., Оконченко І.В. Розвиток системи міських... – С.333.

¹⁰Бевз М.В., Оконченко О.М., Оконченко І.В. Розвиток системи міських... – С.331-332.

¹¹Mieg F. von, Karte des Koenigreiches Galizien und Lodomerien, 1779–1782, Kriegsarchiv in Wien, Nr. B. IXa.

¹²Памятники архитектуры и градостроительства Украинской ССР. – Київ, 1985. – Т.3. – Львовская область. – С.148.

¹³Baroncz S. Pamiatki miasta Zolkwi... – S.22.

¹⁴Baroncz S. Pamiatki miasta Zolkwi... – S.122.

¹⁵Niedzwiecki Nikolaj. Z Przeszlosci Zolkwi... – S.15.

¹⁶Niedzwiecki Nikolaj. Z Przeszlosci Zolkwi... – S.21.

¹⁷Baroncz S. Pamiatki miasta Zolkwi... – S.24

- ¹⁸В.Великий, В.Голяк, М.Ковальчук, М.Литвин, К.Науменко. Жовківщина... – С.14.
- ¹⁹Guerquin B. Zamki w Polsce. – Warszawa: Arkady, 1984. – S.69.
- ²⁰Bogdanowski J. Architektura obronna w krajobrazie Polski: Od Biskupina do Westerplatte. – Warszawa-Krakow: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1996. – S.112.
- ²¹Бевз М.В., Оконченко О.М., Оконченко І.В. Розвиток системи міських... – С.331-334.
- ²²Osinski M. Zamek w Zolkwi. – Lwow: Nakladem tow. Opieki nad zabytkami sztuki i kultury we Lwowie, 1933. – S.125.
- ²³Сварник І. Україна очима іноземця. Ульріх фон Вердум. Щоденник подорожі, яку я здійснив у роки 1670, 1671, 1672... через королівство польське... // Жовтень. – 1983. – №9(467) – С.84-100.
- ²⁴Бевз М.В., Оконченко О.М., Оконченко І.В. Розвиток системи міських... – С.334.
- ²⁵Osinski M. Zamek w Zolkwi... – S.19.
- ²⁶Baroncz S. Pamiatki miasta Zolkwi... – S.46.
- ²⁷Baroncz S. Pamiatki miasta Zolkwi... – S.59.
- ²⁸Tomkiewicz W. Dzieje obwarowan' miejskich Lwowa. // Kwartalnik architektury i urbanistyki. – Tom XVI – Warszawa: Panstwowe wydawnictwo naukowe, 1971. – S.136.
- ²⁹Baroncz S. Pamiatki miasta Zolkwi... – S.80.
- ³⁰Памятники архитектуры и градостроительства... – С.148.
- ³¹История дипломатии. Том I. / Зорин В.А., Семенова В.С., Сказкина С.Д., Хвостова В.М. Государственное Издательство Политической Литературы, Москва – 1959. – С.499-500.
- ³²Юрчакевич М. Доісторія Львівської Цитаделі / Галицька брама: Фортифікації Львова – Львів: «Центр Європи», березень 1998 – №3(39) – С.24.
- ³³Памятники архитектуры и градостроительства... – С.148.
- ³⁴В. Великий, В. Голяк, М. Ковальчук, М. Литвин, К. Науменко. Жовківщина... – С.51.
- ³⁵Baroncz S. Pamiatki miasta Zolkwi... – S.100.
- ³⁶Baroncz S. Pamiatki miasta Zolkwi... – S.88.
- ³⁷Бевз М.В., Оконченко О.М., Оконченко І.В. Розвиток системи міських укріплень Жовкви у XVI–XVIII століттях. // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Праці комісії архітектури і містобудування. – Львів: НТШ, 2005. – Т.СХХLIX – С.327-351; Оконченко О.М., Оконченко І.В. Муровані укріплення Жовкви // Народознавчі зошити: Двомісячник інституту народознавства НАН України. – Львів: інститут народознавства НАНУ, 2004. – Зошит 5-6(59-60) – С. 902-918; Оконченко О.М., Оконченко І.В. Дослідження міських оборонних башт Жовкви XVII ст. // Вісник інституту «Укрзахідпроектреставрація». – Львів: інститут «Укрзахідпроектреставрація», 2003. – №13 – С.96-108.;
- ³⁸У 2007р. колективом у складі Автора та Т.Іванишина було досліджено цокольне приміщення восьмигранної башти (центральної башти південно-західного прясла міських укріплень), доступ до якого по підземних комунікаціях влаштований з підвального приміщення сусідньої споруди.
- ³⁹У 2004 р. колективом у складі І.Оконченко, О.Оконченко, Ю.Лукомського, М.Кубая, Т.Іванишина, Д.Лесика було проведено дослідження технологічного розкопу виконаного будівельниками у приміщенні першого ярусу домініканської башти.
- ⁴⁰Автор висловлює подяку Н.П'єх за люб'язно надані матеріали.

Володимир КАПУСТА,
старший науковий співробітник
Національного історико-культурного
заповідника «Чигирин»

КРОНВЕРК ЧИГИРИНСЬКОЇ ФОРТЕЦІ 1678 р.

1678 р. Це рік, що вписав в історію Чигириня одну з найбільш героїчних та трагічних сторінок, став роком загибелі першої столиці української козацької держави. Крім того, саме цим роком датується більшість письмових джерел про Чигирин XVII ст. Одне з них – третій том «Щоденника» Патрика Гордона, в якому детально висвітлені події оборони Чигириня під час турецького нашестя на територію України 1677–1678 років. До тексту «Щоденника» додається рукописний план міста Чигириня та фортеці на горі, в якому відображені всі фортифікаційні споруди міста на 1678 р. Цей план вперше опублікований Федосовим Д.Г. в 2005 р. (1) (Фото1).

Проте, заслуга П.Гордона полягає не лише в тому, що він залишив нам важливі свідчення нашої історії, а і в тому, що він був одним із організаторів оборони Чигириня 1678 року, проявивши себе вмілим і досвідченим інженером-фортифікатором. На відміну від своїх попередників, які обмежились відновленням і ремонтом старих стін і башт, Гордон значно розширив і посилив оборонні споруди міста, не залишаючи при цьому поза увагою відновлення пошкоджених під час попередньої облоги та старих об'єктів. З напольної, найбільш вразливої сторони фортеці, звідки супротивник зазвичай розпочинав атаку, він спроектував і збудував кронверк – «Новий замок».

Кронверк – (нім. *Kronwerk* = *Kron* – виступ, вершина, для порівняння – крона дерева, + *Werk* – будь-яка споруда) додаткове, зовнішнє укріплення, яке складається з одного середнього бастіону (звідси й назва) і двох напівбастіонів на флангах, споруджується перед головним валом фортеці для її посилення. Цей термін з'явився у голландській фортифікації в кінці XVI – на початку XVII століть. Її основними ознаками є порівняно невисокі вали без зовнішнього покриття і казематів та широкі рови, які досить часто заповнювались водою, що характерно для місцевості з високим рівнем ґрунтових вод (2).

Кронверк чигиринської фортеці зберіг назву і конфігурацію голландської системи. А от побудований він був за традиціями оборонного будівництва Київської Русі (3). Таку ж технологію в будівництві оборонних споруд застосовували ще давні римляни, воюючи в свій час на залісненій території (4). Ця технологія передбачала зведення двох або трьох паралельних дерев'яних стін, з'єднаних порубами, внаслідок чого утворювалися зруби-кліті, простір яких щільно набивався землею і камінням. В цих дерев'яно-земляних стінах облаштувалися каземати з амбразурами та бійниці. Саме так був побудований кронверк чигиринської фортеці. Бокова стіна кронверку, направлена до «Нижнього міста», становила 66 сажнів ($\approx 140,5$ м), висота коливалась в межах 2-3 сажнів з 2 аршинами ($\approx 6,40$ - $5,70$ м), товщина – 2 сажні з аршином (≈ 5 м) (5).

В цій стіні на відстані 25 сажнів (≈ 53 м) від рову Дорошенка були вбудовані «проезжие ворота» (6). Вони, напевно, були влаштовані в невеликому бастіоні-виводі «что выпущено за стену 10 сажень» (його окружність) (7), як це показано на плані із «Щоденника» П.Гордона (8) (Фото 1). В цій же стіні, на відстані 10 сажнів від наріжного кута напівбастіону, був зроблений «...вылаз в ров в подошву. А в том вылазе сделаны ворота брусове» (9).

З напольної сторони, з усіма вхідними і вихідними кутами довжина стіни становила 119 сажнів ($\approx 253,5$ м) (10). Проте, враховуючи її більш важливе стратегічне значення в обороні фортеці, вона була значно потужніша: зрубана в три стіни (тобто, три паралельні стіни, з'єднані порубами) товщиною 3,5 сажнів ($\approx 7,5$ м), «да в меньших местах и дву сажень с аршином (≈ 5 м)» (11). «В меньших местах», напевне, мається на увазі фланки кутових напівбастіонів та великого середнього бастіону, оскільки вони значно менше зазнавали ушкоджень від артилерії супротивника. У фланках (франц. «*flanc*» – бік – бокова стіна бастіону, до якої примикають куртини – стіни, те саме, що і фланг) були влаштовані вилази «в ров, в подошву», «в пристенной бой». «А в том вылазе сделаны ворота брусяные» (12). Висота стіни коливалась в межах приблизно 6 м (13).

Бокова стіна кронверку зі сторони Тясмина в довжину, до рову Дорошенка, сягала 67 сажнів ($\approx 142,7$ м), а висота коливалась в межах 2,5 сажнів ($\approx 5,3$ м) (14). В цій стіні, так само, як і в стіні зі сторони міста, на відстані 10 сажнів від наріжного кута правого напівбастіону був зроблений «вылаз в ров, в подошву, а в том вылазе сделаны ворота брусяные» (15). Крім того, «посеред той стени сделана калитка, ходить к Тясме реке» (16). Напевне, вона була зроблена так само, як і на протилежній стіні, в невеликому бастіоні, і, саме як «калитка», оскільки через крутий схил гори тут не було потреби у «проезжих воротах», а «калитка», до того ж, потребувала значно менше трудових затрат. Товщина цієї стіни дорівнювала товщині протилежної ≈ 5 м.

Висоту зовнішнього зрубу стін кронверку можна пояснити крутим схилом гори. Зовнішній зруб стіни ставився на схилі, а внутрішній – приблизно на рівні двору кронверку, і навряд чи перевищував висоту в один сажень з аршином ($\approx 2,85$ м). Така технологія, коли раціональне використання схилів узвишся значно посилювало обороноздатність фортеці, в часи середньовіччя вважалася класичною (17).

По всьому периметру стін кронверка був влаштований бруствер висотою сажень з аршином ($\approx 2,85$ м) (18). Передній зруб брустверу для посилення його міцності був зрубаний у дві колоди. Товщина брустверу бокових стін зі зрубом становила 1 сажень без четверті аршина ($\approx 1,95$ м) (19), а товщина бруствера напільної стіни кронверку – 1 сажень (2,13 м) (20).

По окружності кронверку на відстані 3 сажнів ($\approx 6,4$ м) від стін (21) був виконаний рів. З боку міста його ширина була близько 5,5 сажнів (майже 12 м) і глибина 3,5 сажнів ($\approx 7,5$ м) (22). З протилежної сторони, з боку Тямина, рів був трохи вузчий, лише 3 сажні ($\approx 6,4$ м), проте дещо глибший 4,5 сажнів ($\approx 9,6$ м) (23), що можна пояснити крутим схилом гори. З напольної, найбільш вразливої сторони кронверку, рів взагалі вражає своїми параметрами: довжина – 125 сажнів (≈ 266 м), ширина – 7-7,5 сажнів ($\approx 15-16$ м) і глибина – 4 сажні ($\approx 8,5$ м) (24). Як видно на плані із «Щоденника» П.Гордона, бастионний фронт кронверку був облаштований за зразком новоіталійської системи (25): тут були побудовані гласис з прикритим шляхом і двома вхідними плацдармами (26) (Фото 1). На жаль, в «Описи Нового Верхнього города» нічого не говориться про облаштування пониженого валу, проте на його наявність чітко вказує саме П.Гордон у своєму «Щоденнику» (27).

На планах із РДАДА і БРАН біля бастиону Дорошенка чітко видно зображення ще одної споруди у вигляді бастиону. А на плані із «Щоденника» П.Гордона це зображення відсутнє. В «Описи Нового Верхнього города» говориться, що «Против наугольного каменного выводу, что словет Дорошенкова тюрьма старого верхнего Чигирина города, на котором выводе деревяной пушечной большой роскат, подле отводного каменного ж вывода, что за старым рвом, который вывод в приход турских людей разбит, ис пушек и подкопами попорчен, снизу от нижнего города на крымскую сторону делают городовую стену» (28). З викладеного видно, що біля бастиону Дорошенка був побудований ще один бастион – «вывод». І саме він, а не бастион Дорошенка, був пошкоджений під час першого Чигиринського походу. «Одну из них (мін – В.К.) они взорвали под каменным фланком стены вне болверка Дорошенко, во рву. Содрогнувшись от удара, часть [фланка] обрушилась и упала наружу, на них самих (турків – В.К.)» (29). Для того, щоб напередодні другого Чигиринського походу забезпечити бастион Дорошенка від руйнації, особливо враховуючи його важливе значення в оборонній

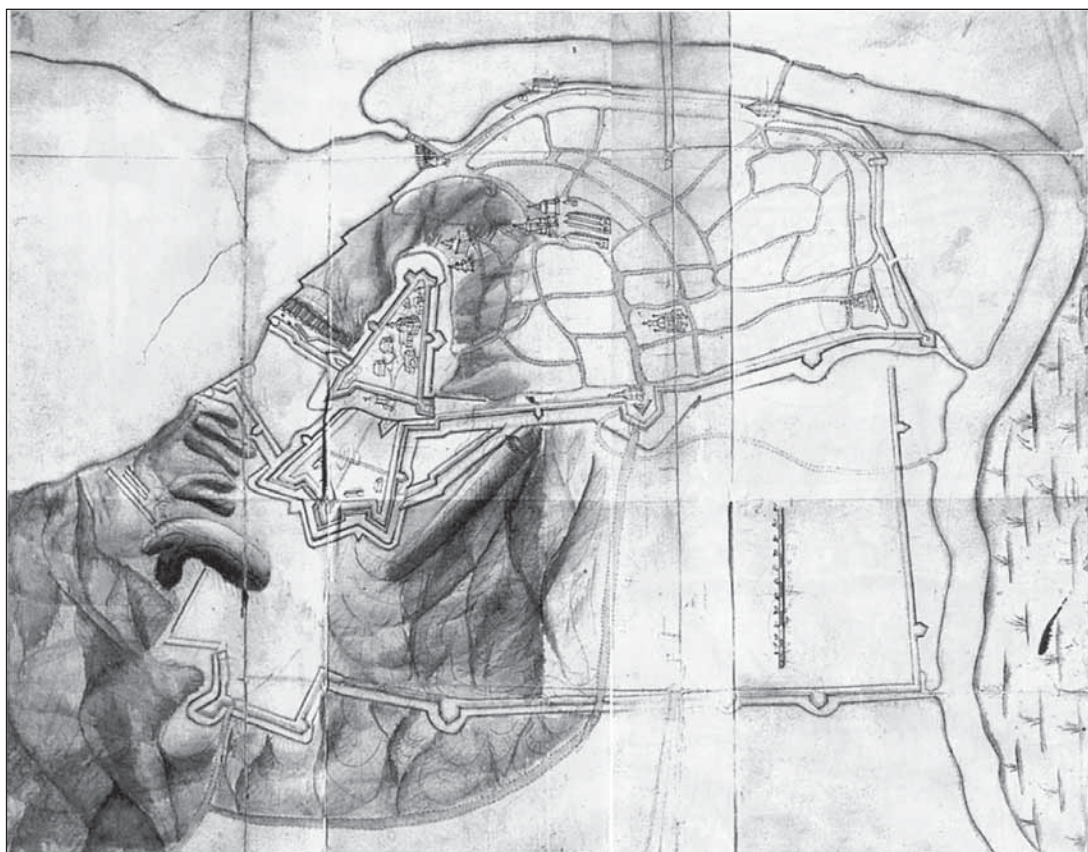

Фото 1. План Чигирини зі «Щоденника» П.Гордона, 1678 р.

системі середньовічного Чигирини (30), навколо цього бастиону було споруджено оборонну стіну «снизу от нижнего города на крымскую сторону» «от каменного раската огибю до угла нового города, что угол к старому рву» (31). Таким чином ця стіна, крім того, що прикривала бастион Дорошенка, створювала фланкуючий вогонь відносно бокової стіни кронверку та міської стіни на схилі гори.

Від правої стіни кронверку, вниз по схилу гори, була побудована оборонна стіна довжиною 80 сажнів (≈ 170 м) з «выводом»-бастионом, яка доходила до берега річки, а «...в Тясме реке подле берега в глубину в три сажени навалено и наметано камнем, и на той каменной подошве обложен оборонный вывод для обороны в приход с реки и по берегу» (32). Від лівої стіни кронверку також була побудована оборонна стіна довжиною 84 сажні (≈ 179 м), яка доходила до першої «Круглої» вежі Нижнього міста (33). Ці стіни, крім того, що створювали додатковий заслон найбільш вразливим пунктам Старого замку – бастионам

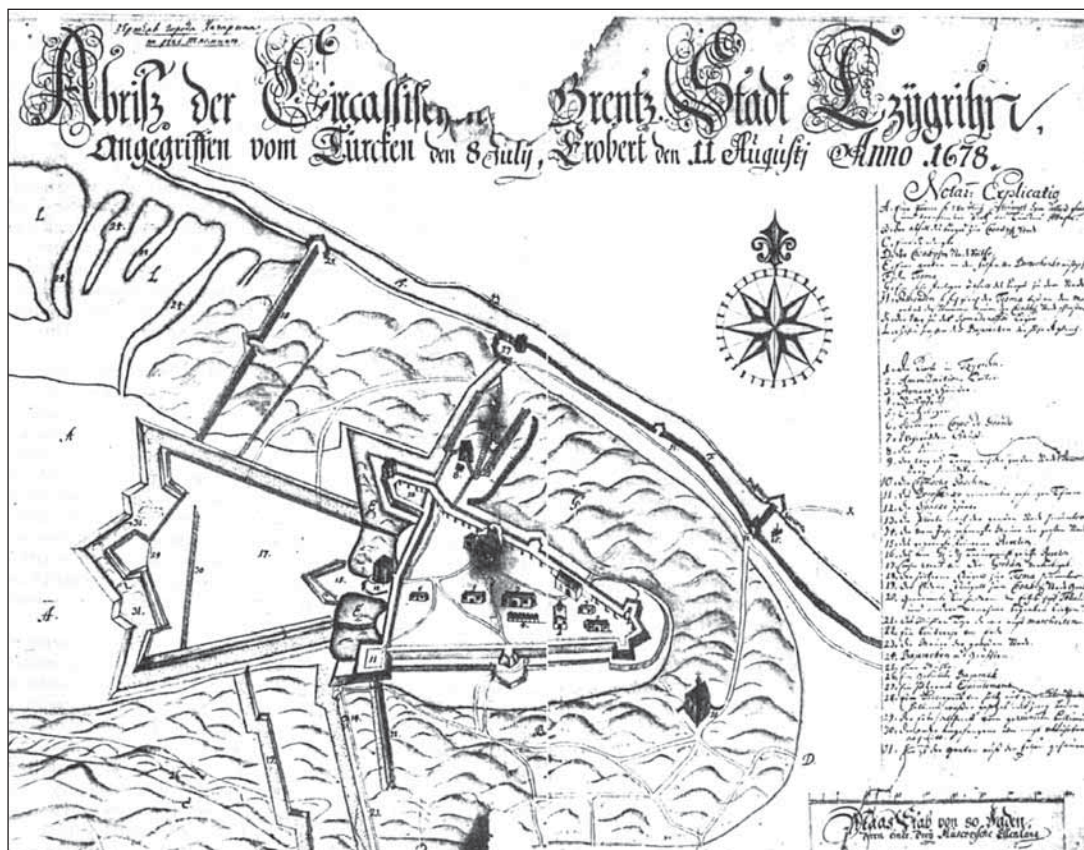

Фото 2. План Чигиринської фортеці 1678 р., що зберігається в РДАДА.

Кримському і Дорошенка, значно далі наперед виносили всю оборонну систему фортеці, що, як відзначав П.Гордон, «станет доброй защитой и подспорьем и для нового укрепления, и для города» (34).

В будівництві вищеописаних оборонних споруд є ще одна цікава деталь: «...и сколько того нового города, апреля с 6 числа мая по 18 число сделано» (35). За цей час було побудовано щонайменше 80% нових споруд. За підрахунками об'єм лише стін кронверка становить приблизно 20700 м³. Чи здатні наші сучасники повторити те ж саме?

Спроектвавши і спорудивши фортифікаційні споруди кронверку, «Нового города Чигирина», П.Гордон створив глибоко ешелоновану систему оборони, здатну утримувати супротивника як можна далі і довше. Будучи бойовим інженером-практиком, він дуже вдало пристосував усі ці споруди до рельєфу місцевості. Як результат, турки, незважаючи на всі свої потуги, зуміли оволодіти лише одним пунктом першої лінії оборони – вихідним кутом середнього бастиону кронверку. Але тут П.Гордон спорудив ретраншемент, надійно

блокувавши подальше просування ворога. І лише нерішучість і бездіяльність Г.Ромодановського, головнокомандуючого об'єднаними російсько-українськими військами, призвели до падіння і загибелі першої столиці козацької держави – Чигирини 12 серпня 1678 року.

**«План черкаського прикордонного міста Чигирини,
атакованого турками 8 липня та захопленого 11 серпня 1678 року:**

- A. Рівнина, розташована на схід від фортеці, зручне місце для турецької атаки;*
 - B. Схил гори до козацького міста;*
 - C. Низина;*
 - D. Частина козацького міста;*
 - E. Рів Дорошенка;*
 - F. Річка Тясма;*
 - G. Дуже крутий схил гори до міста;*
 - H. Палісадова огорожа, що тягнеться уздовж Тясми до болота та з'єднується із мурованою стіною міста;*
 - K. Шлях до табору Ромодановського;*
 - L. Узвишся між байраками.*
- 1. Церква;*
 - 2. Комора для амуніції;*
 - 3. Комора для провіанту;*
 - 4. Харчові ряди;*
 - 5. Ринкова управа;*
 - 6. В'язниця при кордегардії;*
 - 7. Будинок воєводи;*
 - 8. Криниця;*
 - 9. Дорога або сходи до міста;*
 - 10. Кримська вежа;*
 - 11. Мурована в'язнична вежа Дорошенка;*
 - 12. Спаська брама;*
 - 13. Брама до Великого міста;*
 - 14. Стіна Великого міста, пошкоджена вибухом 1677 року;*
 - 15. Мурований рavelін, пошкоджений вибухом;*
 - 16. Рavelін, споруджений генерал-майором Трауерніхтом;*
 - 17. Кронверк, споруджений полковником Гордоном;*
 - 18. Дерев'яне крило, що йде до Тясми;*
 - 19. Земляне крило, що йде до козацького міста;*
 - 20. Мурована церква, в якій поховані митрополит Тукальський та інші*

- шляхетні особи;*
21. *Брама на млині, через яку відходили;*
 22. *Земляний бруствер;*
 23. *Мури Великого міста;*
 24. *Байраки, або яри;*
 25. *Млин;*
 26. *Засипаний байрак;*
 27. *Дерев'яний еспаулемент;*
 28. *Дерев'яний болверк, захищений від води камінням;*
 29. *Перша ділянка зруйнованого болверка;*
 30. *Друга ділянка, частково спалена;*
 31. *Рів, споруджений Фельзенном» (36).*

ЛІТЕРАТУРА

1. Гордон П. Дневник 1677–1678/ пер., ст., примеч., Д.Г.Федосова. – М.: Наука, 2005. – 235 с. – іл.
2. Яковлев В.В. История крепостей. Эволюция долговременной фортификации. – С.-Петербург: Поликом, 1995. – 312 с. – С.43-45.
3. Так само. – С. 9, 14-18; История Киева. В 3-х тт., Т.1, Древний и средневековый Киев. – К.: Наукова думка, 1982. – 407 с. – С.69.
4. Виолле-ле-Дюк Э. Крепости и осадные орудия. Средства ведения войны в Средние века. – М.: ЗАО Центрополиграф, 2007. – 255 с. – С.9-10.
5. Опись Нового Верхнего города. РГАДА, ф.137, оп.2, ед.хр.102 // Кілессо С.К., Кобенко О.О. Наукова реконструкція Чигиринського замку на 1678 р. – К.: НДІТІАМ, 1992. – 131 с. – С.99-100.
6. Так само. – С.99.
7. Так само. – С.106.
8. Гордон П. Дневник... – іл.
9. Опись... – С.100.
10. Так само. – С.104.
11. Так само. – С.104.
12. Так само. – С.101-103.
13. Так само. – С.101-104.
14. Так само. – С.105.
15. Так само.
16. Так само.
17. Виолле-ле-Дюк Э. Крепости ... – С.15-19.
18. Опись... – С.100-104.

19. Так само. – С.100.
20. Так само. – С.104.
21. Так само. – С.101-105.
22. Так само. – С.101.
23. Так само. – С.105.
24. Так само. – С.104.
25. Яковлев В.В. История... – С.39-40.
26. Гордон П. Дневник... – іл.
27. Так само. – С.46-47.
28. Опись... – С.98-99.
29. Гордон П. Дневник... – С.25.
30. Капуста В. Конструктивні особливості бастіону Дорошенка // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: збірка наукових статей. – Вип.17. – К.: 2008. – 436 с. – С.21-23.
31. Опись... – С.99.
32. Так само. – С.106.
33. Так само. – С.107; Гордон П. Дневник... – С.45.
34. Гордон П. Дневник... – С.45.
35. Опись... – С.98.
36. Гордон П. Дневник... – С.175.

МАТЕРІАЛИ ДО КОНЦЕПЦІЇ РЕСТАВРАЦІЇ ТА ВІДТВОРЕННЯ ПРИРИНКОВИХ КАМ'ЯНИЦЬ У ЖОВКВІ ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ НАТУРНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Жовква відома своїми видатними містобудівними ансамблями та архітектурними пам'ятками. Особливо цінною частиною архітектурної спадщини міста є ансамбль забудови історичної ринкової площі (сучасна назва – площа Вічева) (Рис.1). Східний та північний квартали забудови площі формують житлові будинки, закладені при розплануванні міста наприкінці XVI – початку XVII ст. Кожна з приринкових кам'яниць була побудована на ренесансних засадах в складі цілісного ансамблю та протягом чотирьох століть зазнала змін, які істотно вплинули на первісну об'ємно-планувальну структуру кожного окремого будинку та загальний вигляд ансамблю забудови центральної площі Жовкви.

Матеріали цієї статті мають на меті уточнити наше усталене, в окремих випадках, поверхове та приблизне уявлення про будівельну історію знаменитих жовківських кам'яниць, зокрема, датування капітальних перебудов і стилістичних змін, зазначити збережені автентичні елементи, попередньо сформулювати можливі рішення з реставрації пам'яток.

Стаття ґрунтується на матеріалах натурних досліджень кам'яниць, виконаних на проміжку 1993–2008 рр., та переважно з нагоди кількох масштабних акцій, які відкрили можливості для ширшого вивчення цих пам'яток. Протягом 1994–1996 років групою дослідників (Р.Могитич., М.Бевз, К.Присяжний, А.Мартинюк., В.Накопало та ін.) проведено дослідження мурувань підвалів та фундаментів в ході археологічної розвідки втраченого приринкового кварталу. Також автор цієї статті виконав фрагментарні натурні дослідження відкритих від тиньку мурувань окремих фасадів під час виконання ремонтних робіт на головних фасадах житлових будинків у 2000 р. та реконструкції площі Вічевої, впорядкування фасадів її забудови у 2003 р., в рамках програми підготовки Жовкви до святкування 400 років з часу надання місту Магдебурзького права.

Східний приринковий квартал

Квартал формують муровані з каменю та цегли, зблоковані, двоповерхові кам'яниці, закладені при заснуванні міста наприкінці XVI ст. Будинки дійшли до нашого часу після ґрунтовних перебудов протягом кінця XVIII – середини XX століть. Про первісний вигляд кам'яниць кварталу нагадує будинок №7 – єдиний, в якому вціліла двохаркова, на трьох масивних пілонах, перекрита хрестовим склепінням, аркадова галерея – підсіння.

Пам'ятка архітектури XVII–XVIII ст. житловий будинок на пл. Вічевій, 4

Висновки за результатами натурних досліджень головного фасаду:

В цокольній частині фасаду збережене мурування тесаними білокам'яними блоками. На місці північної вітрини фасаду виявлений проріз брами, перекритий викладеною в цеглі трицентровою аркою. Проріз входу в аптеку знаходиться на історичному місці головного входу в будинок – над існуючим дверним прорізом виявлена горизонтальна перемичка, викладена цеглою (т. зв. цегляна балка). Значну мистецьку цінність представляють барельєфи над обрамленнями дверних прорізів виходів на балкон в рівні другого поверху головного фасаду.

Роботи з реставрації, відтворення втрачених елементів головного фасаду пам'ятки:

- реставрація фасаду в рівні першого поверху з відтворенням арочного прорізу та стилевого заповнення;
- брами на XVIII ст.;
- реставрація збереженого оздоблення головного фасаду в рівні 2 поверху;
- відтворення фризової та карнизної частини (антаблементу) головного фасаду.

Пам'ятка архітектури XVII–XVIII ст. житловий будинок на пл. Вічевій, 5

Висновки за результатами натурних досліджень:

Від кам'яниці XVII ст. збереглись лише межеві стіни в рівні першого поверху. Стіна головного фасаду та внутрішні стіни збудовані на старих фундаментах наприкінці XVIII – початку XIX ст. В прорізах у стіні головного фасаду в рівні першого поверху збереглись залишки цегляних лучкових перемичок прорізів, на їх місці, орієнтовно в міжвоєнний період, влаштовані перемички з металевих двотаврів.

Роботи з реставрації, відтворення втрачених елементів пам'ятки:

- реставрація декоративного оздоблення головного фасаду в рівні поверху з відтворенням формату дверних та віконних прорізів в стіні фасаду в рівні першого поверху та влаштуванням стилової столярки станом на кінець XVIII – поч. XIX ст. ст.;
- реставрація існуючих йонічних колон, балкону та декоративного оздоблення головного фасаду в рівні другого поверху.

Пам'ятка архітектури XVII–XVIII ст. житловий будинок на пл. Вічевій, 6

Висновки за результатами натурних досліджень головного фасаду:

Стіна фасаду в рівні першого поверху мурована в XVII ст. як тильний фасад підсіння – з південного боку, зокрема, виявлені зрубані випуски п'яти склепіння підсіння. Стіна фасаду в рівні другого поверху мурована у XIX ст., декоративне оздоблення належить до поч. XX ст.

Роботи з реставрації головного фасаду пам'ятки:

- реставрація фасаду на поч. XX ст., влаштування експозиційного зондажу в місці зрубаного мурування п'яти склепіння.

Пам'ятка архітектури XVII ст. житловий будинок на пл. Вічевій, 7

Висновки за результатами натурних досліджень:

Цінною знахідкою, яка міняє наше уявлення про композицію та архітектурні елементи головного фасаду пам'ятки стало розкриття в рівні його другого поверху, поруч існуючого вікна, мурування автентичного віконного прорізу та залишків сандрика над ним (Рис. 2). Первісний віконний проріз знаходився на 430 мм лівіше та вище існуючого прорізу, сандрик був протягнутий з розчину по випусках цегли, мав трикутну форму з довжиною по низу – біля 1730 мм, висотою близько 620 мм. Крім цього виявлені фрагменти первісного тинькування фасаду та пофарбування розбіленою вохрою. Отже, фасад ґрунтовно реконструювали – збили цегляні виступи сандриків, дещо перемістили віконні прорізи та виконали їх оздоблення. Свідчень про час переміщення на фасаді прорізів ми не маємо, однак можемо припустити, що реконструкцію головного фасаду виконали наприкінці XVIII – початку XIX ст., в період впорядкування міста за часів нової австрійської влади. Існуючі обрамлення та сандрики вікон виконали пізніше, наприкінці XIX – початку XX ст. та реставрували в 2000 році.

Дослідження мурувального розчину стіни та арки підсіння на південному фасаді будинку дало підстави для припущення, що арка могла бути перекладена,

скажімо тоді, коли були розібрані підсіння примикаючої від півдня кам'яниці. Підтвердженням цього є також дещо виступаюче мурування арки за межі лиця стіни. На окремих ділянках поверхні кладки виявлені сліди згарища, що може свідчити про пожежу підсіння сусідньої кам'яниці.

Збиті цегляні випуски мурування автентичного сандрика виявлені також на південній стіні сіней кам'яниці, над дверним прорізом до суміжного приміщення. Сандрик мурований цеглою в три ряди, випущеною за межі стіни тичками. На правому краю сандрика, на наріжній цеглині, при стіні виявлений тесаний профіль у формі гуська. Хоч мурування сандрика збереглось фрагментарно, однак від осі дверного прорізу до збереженого краю сандрика довжина становить 790 мм, отже, довжина цілого сандрика мала б становити 1580 мм. В 1998 р. сандрик та обрамлення дверей відтворені в ході ремонтно-реставраційних робіт. В 2000 р. ці елементи, деструктовані перезволоженням стін кам'яниці, замінені на нові, виконані з дерева.

В кам'яниці виявлені білокам'яні архітектурні елементи. У великій камері пивниці зберігається портал входу до неї з тракту сходової клітки, на фасаді в підсінні зафіксоване фрагментарно збережене обрамлення продуху.

На склепіннях підсіння збережені фрагменти ліпного декору (очевидно, стрічки йоніків) періоду виконання нового оздоблення фасаду наприкінці XVIII – поч. XIX ст.

Історія пам'ятки включає декілька будівельних періодів і може бути систематизована наступним чином.

Перший будівельний період – будівництво кам'яниці у XVII ст. (цегла розмірами 280-290x140-150x70-65 мм). З цього часу вціліли мурування стін підвалу, першого та другого поверхів в межах першого тракту, обрамлення з білокам'яних тесаних блоків входу у велику камеру підвалу з тракту сходової клітки, закладені віконні прорізи на головному фасаді в рівні другого поверху із залишками цегляних випусків трикутних сандриків, фрагмент білокам'яного обрамлення продуху підвалу на фасаді в підсінні;

Другий будівельний період – реконструкція кам'яниці наприкінці XVIII – поч. XIX ст. (цегла розмірами 305-300x150x70-65 мм). Тоді влаштовані нові віконні прорізи на головному фасаді в рівні другого поверху, перебудована вінцева частина головного фасаду, виконане його нове оздоблення в стилі класицизму (рустовані пілястри, завитки, профілі архівольт, обрамлення та сандрики вікон, фризова частина, вінцевий карниз з декоративними кронштейнами), прибудована тильна частина будинку.

Третій будівельний період – реконструкція кам'яниці в 1946–1947 рр. (цегла 255x125-120x65 мм). В цей період демонтоване склепіння меншої світлиці в першому тракту кам'яниці та, натомість, влаштоване плоске перекриття, розібрана

зруйнована в роки війни тильна прибудова при південній граничній стіні, перебудована вціліла тильна частина будинку – виконані нові перекриття, переплановані приміщення і пристосовані під шість квартир, в межах другого тракту влаштовані нові сходи (за свідченням мого батька, їх виконав майстер з прізвищем Царик).

Окрім зазначених основних будівельних періодів, в різний час були виконані перебудови, що носили локальний характер (скажімо, перебудова тильного фасаду в рівні другого поверху з влаштуванням лучкових перемичок віконних прорізів, перебудови (надбудови) граничних стін в рівні горища наприкінці ХІХ – пер. пол. ХХ ст. замурування віконних прорізів у південній межевій стіні в ході надбудови другого поверху тильної частини будинку на пл. Вічевій, 6 у 1970-х роках і ін.).

Роботи з реставрації, відтворення втрачених елементів пам'ятки:

– реставрація класицистичного оздоблення головного фасаду з влаштуванням стилової віконної столярки;

– реставрація інтер'єру підсіння станом на ХVІІ ст. із збереженням цінних пізніших нашарувань;

– відтворення в другому тракті сходів кам'яниці, реставрація автентичного входу у велику камеру підвалу;

– відтворення об'ємно-планувальної структури будинку в межах третього тракту станом на кінець ХVІІІ – поч. ХІХ ст. із збереженням цінних елементів інших періодів.

Пам'ятка архітектури ХVІІ–ХVІІІ ст. житловий будинок на пл. Вічевій, 8

Висновки за результатами натурних досліджень:

Стіна головного фасаду в рівні першого поверху збудована у ХVІІ ст. як тильний фасад підсіння – на фасаді, зокрема, виявлені зрубані випуски двох п'ят склепіння підсіння. Стіна головного фасаду в рівні другого поверху мурована у ХІХ ст, декоративне оздоблення належить до поч. ХХ ст. На початку ХХ ст. віконні прорізи у стіні фасаду в рівні першого поверху значно розширені, перекриті металевими двотаврами, у прорізах влаштовані дерев'яні вітрини (можливо, схожі на збережені на фасаді будинку на вул. Львівській, 30).

Роботи з реставрації, відтворення втрачених елементів головного фасаду пам'ятки:

– реставрація фасаду в рівні першого поверху на поч. ХХ ст., відтворення двох вітрин обабіч головного входу в будинок, влаштування експозиційних зондажів в місцях виявлених залишків мурувань п'ят склепіння втраченого підсіння;

– реставрація збереженого декоративного оздоблення фасаду в рівні другого поверху з влаштуванням стилової віконної столярки.

Пам'ятка архітектури XVII–XVIII ст. житловий будинок на пл. Вічевій, 9

Висновки за результатами натурних досліджень головного фасаду:

В муруванні стіни фасаду виявлені залишки обрамлення прорізу арочної форми головного входу в кам'яницю (Рис. 3). Стіна фасаду мурована цеглою розмірами 270x140-130x50 мм. Такою ж цеглою мурована арочна перемичка головного входу висотою в одну цеглу. Відразу за арочною перемичкою проходить ряд збитих випусків цегли втраченого обрамлення. Випуски обрамлення закінчуються на рівні центру арки і обмежуються двома рядами горизонтальних випусків цегли мурування імпостів. Обрамлення головного входу композиційно пов'язане з нішею із скульптурним зображенням лева. Нижня частина ніші вирішена у формі виступаючого підвіконника, тягнутого з розчину по випусках одного ряду цегли із стесаним під кутом краєм.

Дослідження фасаду та залишків обрамлення головного входу в кам'яницю дозволяють поставити під сумнів прийняте датування пам'ятки, принаймні, її надземної частини. Розміри цегли в муруванні стіни фасаду, стилістика обрамлення головного входу кам'яниці належать до XVIII – пер. пол. XIX ст. ст.

В ході дослідження виявлене первісне пофарбування фасаду розбіленою вохрою. Елементи оздоблення фасаду в рівні другого поверху – обрамлення вікон, міжповерхова тяга – виконані з цементного розчину і посаджені на почищене від вапняного тинькування мурування стіни фасаду на поч. XX ст.

Роботи з реставрації, відтворення втрачених елементів головного фасаду пам'ятки:

- реставрація головного входу в будинок з відтворенням обрамлення та влаштування стилової дверної столярки станом на кінець XVIII – початок XIX ст.;
- реставрація скульптурного зображення лева;
- реставрація збереженого декоративного оздоблення фасаду, відтворення заповнень вітрин станом на поч. XX ст.

Пам'ятка архітектури XVII–XVIII ст. житловий будинок на пл. Вічевій, 10

(в документах зустрічається також інша адреса – вул. Львівська, 2)

Висновки за результатами натурних досліджень:

Збереглась нижня частина стіни головного фасаду висотою в 10 рядів цегли вище рівня фундаменту, мурована двома різними забудовниками в межах однієї

парцелі у XVIII ст. На цьому рівні, з лівого боку від центрального входу в будинок, стіна мурована цеглою 260x140x50 мм, з правого боку – 275x140x60-50 мм. Рівень верху цоколя на фасаді з лівого боку входу вищий на три ряди від рівня верху цоколя з правого боку. Виявлені мурування попереднього порогу центрального входу та пілястри із залишками тиньку в кутику. На поверхні лівої частини фасаду виявлені залишки пофарбування розбіленою вохрою.

Мурування стіни головного фасаду з обох боків головного входу вище рівня описаного мурування виконане з іншої цегли. В рівні другого поверху стіна фасаду мурована цеглою 300-290x150-145x70x60 на поч. XIX ст. Вцілілі декоративне оздоблення фасаду в рівні другого поверху – обрамлення вікон, підвіконні декоративні дзеркала, фризова та карнизна частина – виконані наприкінці XIX ст. в стилі історизму.

Роботи з реставрації головного фасаду пам'ятки:

– реставрація фасаду на час виконання існуючого декоративного оздоблення в рівні другого поверху – на кінець XIX ст.;

– влаштування стилевих дверних, віконних заповнень та вітрин.

Пам'ятка архітектури XVII–XVIII ст. житловий будинок на пл. Вічевій, 11

(в документах зустрічається також інша адреса – вул. Львівська, 4)

Висновки за результатами натурних досліджень головного фасаду пам'ятки:

В нижній частині стіни фасаду, в межах 0,64 м вище відмітки верху фундаменту, виявлена мурована цеглою ...x140x65 мм частина стіни фасаду XVII ст. На північній стратиграфічній стінці шурфа, виконаного біля існуючого південного входу в будинок, зафіксовані два потужних шари згарища, що свідчать про пожежі, які, можливо, стали причиною перебудови цієї та прилеглих кам'яниць (Рис. 4). Стіна фасаду вище описаного рівня, в межах першого поверху, виступає на 17 см відносно лиця нижньої стіни, мурована цеглою 260x140x55-50 мм наприкінці XVIII – поч. XIX ст. Стіна на ділянці міжповерхової тяги та в рівні другого поверху мурована цеглою 300-290x150-140x70-65 мм у XIX ст. В стіні фасаду в рівні першого поверху виявлені залишки зрубаних старих цегляних перемичок прорізів висотою в 1,5 цегли. На початку XX ст. натомість влаштовані нові перемички з металевих двотаврів вище на 0,63 м відміток п'ят цегляних перемичок (Рис 5). Наприкінці XIX ст. розрубані цегляні перемички віконних прорізів в рівні другого поверху та вимурувані в цеглі нові перемички на 0,5-0,45 м вище відміток п'ят первісних перемичок. З оздоблення фасаду вціліли елементи фризової та карнизної частини кінця XIX ст.

Роботи з реставрації головного фасаду пам'ятки:

– відтворення формату та відміток дверних, віконних прорізів в стіні фасаду в рівні першого поверху станом на XIX ст. влаштування стилевих дверних заповнень, вітрин;

– реставрація декоративного оздоблення фасаду з відтворенням втрачених елементів в стилі історизму, влаштування стилевих віконних заповнень в рівні другого поверху.

Пам'ятка архітектури XVII ст. житловий будинок на пл. Вічевій, 12

(в документах зустрічається також інша адреса – вул. Львівська, 6)

Висновки за результатами натурних досліджень:

На пам'ятці зберігся єдиний в забудові кварталу високий двосхилий дах. Можливо, конструкція даху дійшла з XVIII ст. або виконана в пізніший період і повторює автентичну форму.

В 1995 р. на головному фасаді кам'яниці, над існуючими прорізами в рівні другого поверху, виявлене мурування збитих випусків цегляного мурування автентичних трикутних сандриків над існуючими прорізами в рівні другого поверху. В сандрику, над дверним прорізом виходу на балкон, на краях нижніх рядів мурування збереглися профілювання – цегла тесана по формі четвертного валика. Площина тімпану цього сандрика заглиблена по відношенню до площини фасаду. Стіна фасаду та сандрик муровані цеглою розмірами 310х155х70 мм. Ширина сандрика становить біля 2300 мм, розмір від верху кладки горизонтальної тяги сандрика до його вершини – біля 620 мм. (Рис. 6). Існуючі пілястри з обох боків дверного прорізу виходу на балкон обмежувались горизонтальною тягою сандрика, однак після його демонтажу продовжені до профільованої тяги вінцевого карнизу.

Роботи з реставрації, відтворення втрачених елементів пам'ятки:

– реставрація фасаду в рівні другого поверху з поверненням до первісного формату дверного, віконних прорізів, з відтворенням обрамлень, трикутних сандриків.

– реставрація дахових конструкцій та відтворення первісного матеріалу покриття.

Північний приринковий квартал

Квартал формують чотири муровані каменем та цеглою, зблоковані, двоповерхові, об'єднані в рівні першого поверху аркадовою галереєю (підсінням) кам'яниці. Будинки дійшли до нашого часу після ґрунтовних перебудов протягом кінця XVIII – середини XX століть (Рис. 7, 8).

Пам'ятка архітектури XVII ст. житловий будинок на пл. Вічевій, 13

Історія пам'ятки включає декілька будівельних періодів і може бути систематизована наступним чином:

I будівельний період: кінець XVI – поч. XVII ст. Будівництво кам'яниці в межах 1-3 трактів;

II будівельний період: кінець XVIII – пер. пол. XIX ст. Тоді демонтоване декоративне завершення фасадів – аттик, замінений дах, перебудована від рівня підвалу, в межах 2-3 трактів, тильна частина кам'яниці, побудовані нові будинки в тильній частині парцелі;

III будівельний період: кінець 1940-х років. В цей час перебудовані фасадні стіни в рівні другого поверху, стіни тильної частини кам'яниці в рівні першого та другого поверхів, будинок перепланований – в ньому влаштовано вісім квартир, розібрані будинки, прилеглі до тильної частини кам'яниці;

IV будівельний період: кінець XX – поч. XXI ст. Ремонтні та ремонтно-реставраційні роботи нашого часу.

В ході робіт з реконструкції в 2003 р. пл. Вічевої, перед південним фасадом кам'яниці, в межах стовпів середньої арки підсіння, зафіксовані залишки стінок – щок входу до підвалу – передпоріжжя. Стінки входу муровані цеглою ...x140x65060 мм, товщиною в одну цеглу, на відстані одна від одної 2,75 м, виступають від фасаду в напрямку площі на 0,55 м – ліва стінка та 0,47 м – права стінка. Вхід у підвал використовувався до пер. пол. XX ст. та замуrowаний в радянський період.

Роботи з реставрації, відтворення втрачених елементів головного фасаду пам'ятки:

– реставрація головного та, частково, бічного фасадів з відтворенням декоративного завершення аттика – на XVII століття;

– відтворення входу в підвал з боку пл. Вічевої.

Пам'ятка архітектури XVII ст. житловий будинок на пл. Вічевій, 14

Висновки за результатами натурних досліджень головного фасаду:

На одному із стовпів підсіння, в межах цього будинку, зафіксовані зрубані три ряди випусків цегли автентичної профільованої тяги – імпоста аркадової галереї підсіння. Існуючий тепер карниз тягнутий в др. чв. XX ст. з гіпсово-вапняного розчину на 12 см вище від автентичного (Рис. 9). Тоді ж, з вапняно-гіпсового розчину, тягнуті профільовані обрамлення арок – архівольти. Під архівольтами, виявлений тиньк з кількома шарами пофарбувань – спочат-

ку інтенсивною вохрою, далі розбіленою вохрою та набілом світло-зеленого кольору. На стіні фасаду вище карнизу виявлене зрубане мурування цеглою випусків пілястри. На підпружних арках зафіксовані залишки ліпного декору підсіння – сліди у формі кругів в місцях кріплення розеток та сліди у формі прямокутних рамок в місцях кріплення обрамлень розет (Рис. 9). В кладці стіни головного фасаду, на межі першого та другого поверхів, збережені елементи міжповерхової тяги – два ряди збитих випусків цегли. В др. чв. ХХ ст. на головному фасаді в рівні другого поверху розширені віконні прорізи та врубаний в стіну ряд випущеної цегли профільованої тяги підвіконників.

На фасаді будинку в підсінні, на захід від центрального входу, виявлені автентичні елементи: лучкова перемичка віконного прорізу, мурована цеглою, вкладеною тичками в два ряди без перев'язки; фрагмент зрубаного підвіконного профілю, мурованого випущеною за межі площини стіни, в один ряд вкладеною плазом цеглою; лучкова перемичка продуху до пивниці, мурована в півцегли.

Роботи з реставрації, відтворення втрачених елементів головного фасаду пам'ятки:

– реставрація інтер'єру підсіння з відтворенням формату віконних та дверних прорізів у стіні фасаду в підсінні, обрамлень прорізів, з відтворенням ліпного декору на склепінні підсіння та профілів імпостів аркадової галереї станом на ХVІІ ст.

Пам'ятка архітектури ХVІІ ст. житловий будинок на пл. Вічевій, 15

Висновки за результатами натурних досліджень пам'ятки:

На підпружних арках склепіння підсіння та аркади підсіння в межах будинку виявлені сліди втраченого ліпного декору – круглих розеток з прямокутними профільованими рамками обрамлень, по краях підпружних арок – сліди від стрічок йоніків. Сліди від місця кріплення розеток діаметром 160 мм, габаритні розміри слідів обрамлень на більших підпружних арках – в підсінні – 680x475 мм, 670x485 мм, 600x485 мм, 565x490 мм, 520x465 мм, 515x450 мм, на менших – на підпружних арках аркади підсіння – 515x460 мм.

В найбільшому приміщенні на першому поверсі кам'яниці, розташованому на захід від коридору – сіней, виявлений фрагмент автентичної підлоги, що вцілів на половині його площі. Підлога мощена цеглою червоного кольору, розмірами 290-280x140x65 мм, вкладена на вапняно-пісковому розчині плазом, почерговими рядами поперек і поздовж (Рис. 10). В кутовій частині східної та північної стін виявлений фундамент кухонної печі, в східній стіні – димовий канал великого січення. В північній стіні розкрита закладка прорізу входу до на-

шого часу забутого приміщення з двомаршевіми сходами до пивниці. Від цих сходів збереглось декілька забіжних сходинок, кожна з яких мурована з двох рядів цегли, на одній з сходинок вціліла приступка з дошки товщиною 7,5-7 см.

Ця кам'яниця є однією з кількох збережених жовківських кам'яниць XVII ст. з пивницею, розташованою під аркадовою галереєю (ще пивниці на ділянці підсін'є в будинках на пл. Вічевій, 7 та пл. Вічевій, 13). В ході робіт з реконструкції в 2003 р. пл. Вічевої, на ділянці перед центральною аркою підсіння кам'яниці та між її стовпами, виявлені залишки передпоріжжя з входом у пивницю з площі (Рис. 11). Передпоріжжя являє собою муровані каменем та цеглою стінки – щоки входу товщиною 0,45 м, на відстані одна від одної 1,4 м, з виступом відносно фасаду до площі на 0,55 м. Проріз входу розташований у фронтальній стіні пивниці, мурований з бутового каменю, має ширину 1,36 м, перекритий лучковим цегляним склепінням висотою в пів цегли, викладеним до межі стовпів арки – скісно, в межах стовпів – горизонтально. Збереглось мурування п'ят первісного склепіння ший входу, цеглою висотою 290-280 мм. Від площі вхід замурований цеглою. Існуючий вхід у підвал влаштований між крайніми від заходу стовпами підсіння будинку в пер. пол. XX ст.

Роботи з реставрації, відтворення втрачених елементів пам'ятки:

– реставрація інтер'єру підсіння з відтворенням ліпного декору на підпружних арках склепіння підсіння та аркадової галереї в межах будинку станом на XVII ст.;

– відтворення первісного входу у підвал з боку пл. Вічевої.

Підвали житлового кварталу XVII–XIX ст. на пл. Вічевій

В північно-східній частині ринкової площі до середини XX ст. знаходився квартал забудови кінця XVII–XIX ст. Частину забудови кварталу зруйнували внаслідок бомбардувань в роки II світової війни. У вцілілих кам'яницях мешканці проживали ще до поч. 50-х років. Радянська влада вирішила не відбудувати зруйнованих кам'яниць та розібрати решту забудови кварталу. В 1954 році стіни будинків розбили при допомозі танків, пивниці засипали румовищем, територію спланували та на ній розбили сквер.

В 1994–1995 роках проведені архітектурно-археологічні дослідження залишків північно-східного приринкового кварталу (Рис. 12). Квартал мав розміри 40x51 м. Розпланований спочатку на три ділянки і забудований в період закладення Жовкви – в кінці XVI – поч. XVII ст. З боку ринкової площі тоді побудовані три кам'яниці із спільною аркадовою галереєю в рівні першого поверху. Поступово ділянки кварталу були поділені на дрібні та забудовані одно та двоповерховими будинками, які утворили зблоковану забудову по периметру кварталу.

З боку ринкової площі та вул. Львівської були розкриті та досліджені пивниці будинків XVII ст. Мури пивниць муровані з каменю, сягають ширини 1,2-0,6 м. В двох пивницях вціліли цегляні склепіння, в одній з пивниць збереглись автентичні, тесані з білого каменю портали.

В результаті досліджень було виявлено, що три кам'яниці з підсіннями були побудовані одночасно – фундамент фронтальної стіни закладений з буттового каменю суцільною стрічкою, без швів. Вірогідно, що будівництво приринкових кам'яниць було організоване, стимулювалось власником міста для втілення містобудівного задуму – головну площу міста мали оточити кам'яниці з галереями-підсіннями.

В тильній частині крайньої від сходу парцелі, при вул. Львівській, водночас, а то і раніше за приринкові кам'яниці, вимуруваний будинок з двома пивницями, перекритими склепіннями. Окрім ламаного каменю в його будівництві застосували цеглу-«пальцівку», характерну для мурувань в XVI–XVII ст. В пивницях збереглись білокам'яні портали. В румовищі віднайдені декілька уламків плоскої дахівки, вкритої поливою кількох кольорів.

З числа археологічних знахідок можемо назвати найбільш важливі. Під час розкопок були віднайдені шкельця – т.зв. «гомулки», – якими склили віконні рами в XVII ст., заповнювали набором, оправленим в дерево чи свинець. «Гомулка» мала вигляд скляного круга діаметром 11 см, отриманого з денця видутої на гуті скляної банки.

В румовищі пивниці крайньої від заходу кам'яниці віднайшли металеву віконницю з ромбовидним окуттям. Такі віконниці могли бути встановлені ззовні віконних прорізів, в рівні першого поверху.

В межах підсіння приринкових кам'яниць, виявлений фрагмент мощення XIX ст. з нерегулярних плит вапняку. Цілий «пиріг» мощення дороги за період від XVII до XX ст. виявлений в ході прокладання шурфа поперек вул. Львівської між досліджуваним кварталом та будинком на вул. Львівській, 6 (навпроти цукерні «Світоч»). Найглибше знаходились шари встеленого гілля, вище був виявлений дощатий настил по напрямлюючих брусах, ще вище зафіксовані залишки кам'яного мощення.

Натурні дослідження вцілілих мурувань крайньої від сходу та центральної кам'яниць кварталу привів до несподіваного висновку про те, що в період занепаду Жовкви наприкінці XVIII ст., вони знаходились в руїні. Нові господарі розібрали їх до рівня пивниць і на первісних мурах побудували нові двоповерхові будинки, що залишались до часу розбирання кварталу на поч. 50-х років. Склепіння пивниць та стіни цих будинків тоді вимурували з цегли, що за розмірами та якістю випалу була типовою для цегли XVIII ст.

Окрім залишків кам'яниць XVII ст., забудови XVIII–XIX ст., ми сподівались на розкриття та дослідження на цій ділянці культурного шару раніших поселень.

Адже Жовква розпланована на грунтах давнього села Винники і досліджувана територія могла зберігати залишки давньої забудови. Та будівельної діяльності до початку будівництва кварталу в ході археологічних досліджень зафіксовано не було. Серед знахідок не було виявлено матеріалів, які б давали підстави для їх датування раніше за XVII ст. Результати дослідження дозволили твердити, що нове місто було розплановане на майже неосвоєному до того часу піщаному пагорбі.

Відтворення забудови кварталу об'єктивно доцільне, потрібне для повернення втрачених якостей середовища історичного середмістя Жовкви. З погляду містобудівних засад, відтворення кварталу дозволить повернути цілісне завершення ансамблю забудови головної площі міста, з погляду архітектурної традиції – дозволить відтворити властиву об'ємно-планувальну структуру ренесансних жовківських кам'яниць, а з погляду соціального і культурного розвитку – зможе відродити високі стандарти проживання, стане прецедентом для практичної регенерації втраченої забудови на інших ділянках історичного центру Жовкви, прикладом для відродження малих історичних міст країни.

Література:

Мартинюк А. Ренесансна житлова архітектура Жовкви // Народознавчі Зошити. Двомісячник Інституту народознавства НАН України – Львів, 2000 – Ч. 2. – С.262-271.

Могитич Р., Бевз М., Присяжний К., Мартинюк А., Накопало В. Звіт про архітектурно-археологічні розвідки території на місці втраченого приринкового кварталу у м. Жовкві в 1994–1995 роках.

Накопало В. Портали та обрамування прорізів в ренесансних кам'яницях Жовкви: нові дослідження // Вісник інституту «Укрзахідпроектреставрація», ч. 16. – Львів, 2007.

Історична, мистецька та архітектурна спадщина Жовкви: проблеми охорони, реставрації та використання. Збірник матеріалів українсько-польського науково-практичного семінару. – Жовква, Львів, 1998.

Thullie Cz. Domy podcieniowe w Zolkwi. – 1914/1915 – S.78-80.

*Рис. 1 Видяд на забудову північного приринкового квадрату
на гравюрі Жиховича 1810р.*

Рис. 2 Будинок на пл. Вічевій, 7 – вигляд на розкриті залишки трикутного сандрика на головному фасаді над віконним прорізом в рівні 2 поверху. Фото автора, 2000р.

*Рис.3 Будинок на пл. Вічевій, 9 – вигляд на розкритті залишки
обрамлення центрального входу. Фото автора, 2000 р.*

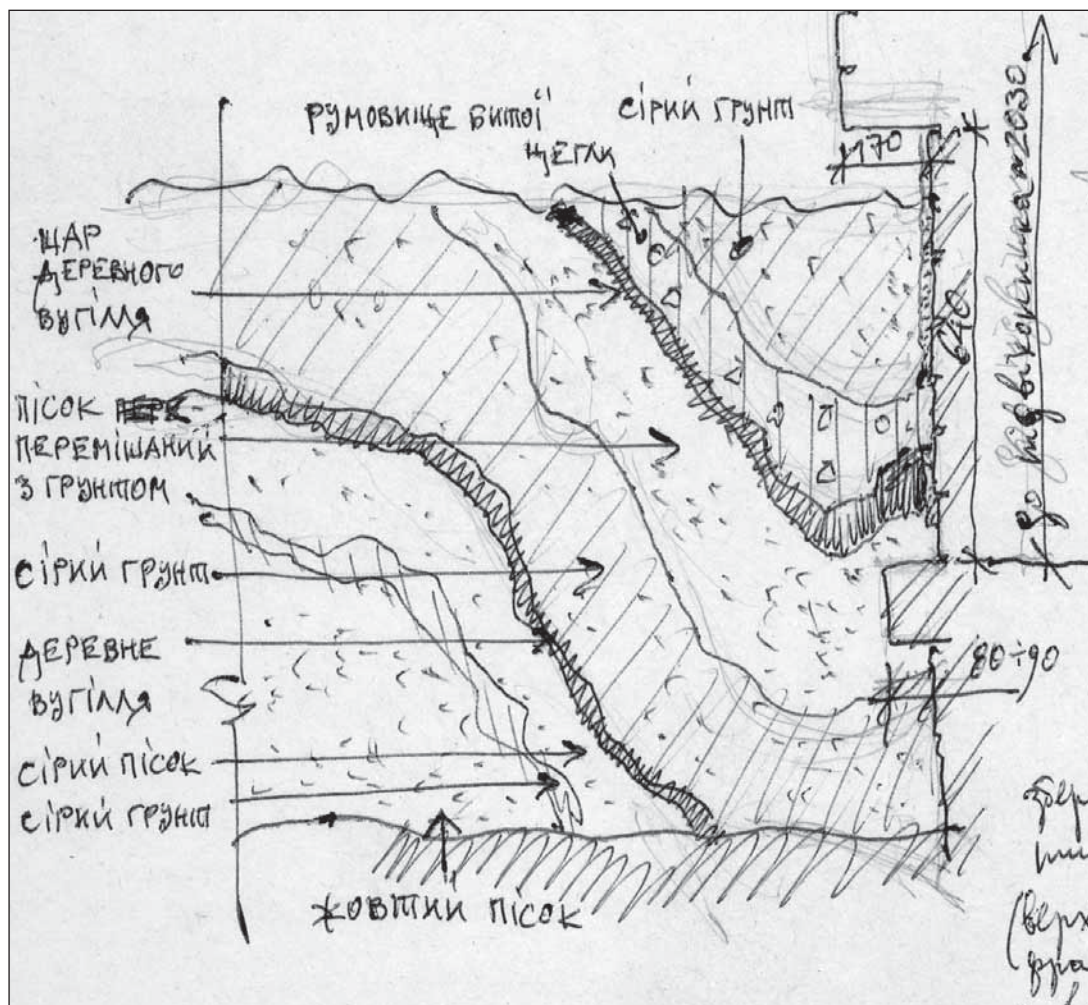

Рис. 4 Будинок на пл. Вічевій, 11 – фіксація стратиграфії на північній стінці шурфа перед південним входом в приміщення перукарні. Фото автора, 2000 р.

Рис. 5 Будинок на пл. Вічевій, 11 – вигляд на розкритті прорізу залишки мурування лучкової прорізу перемички XVIII ст.. Фото автора, 2000 р.

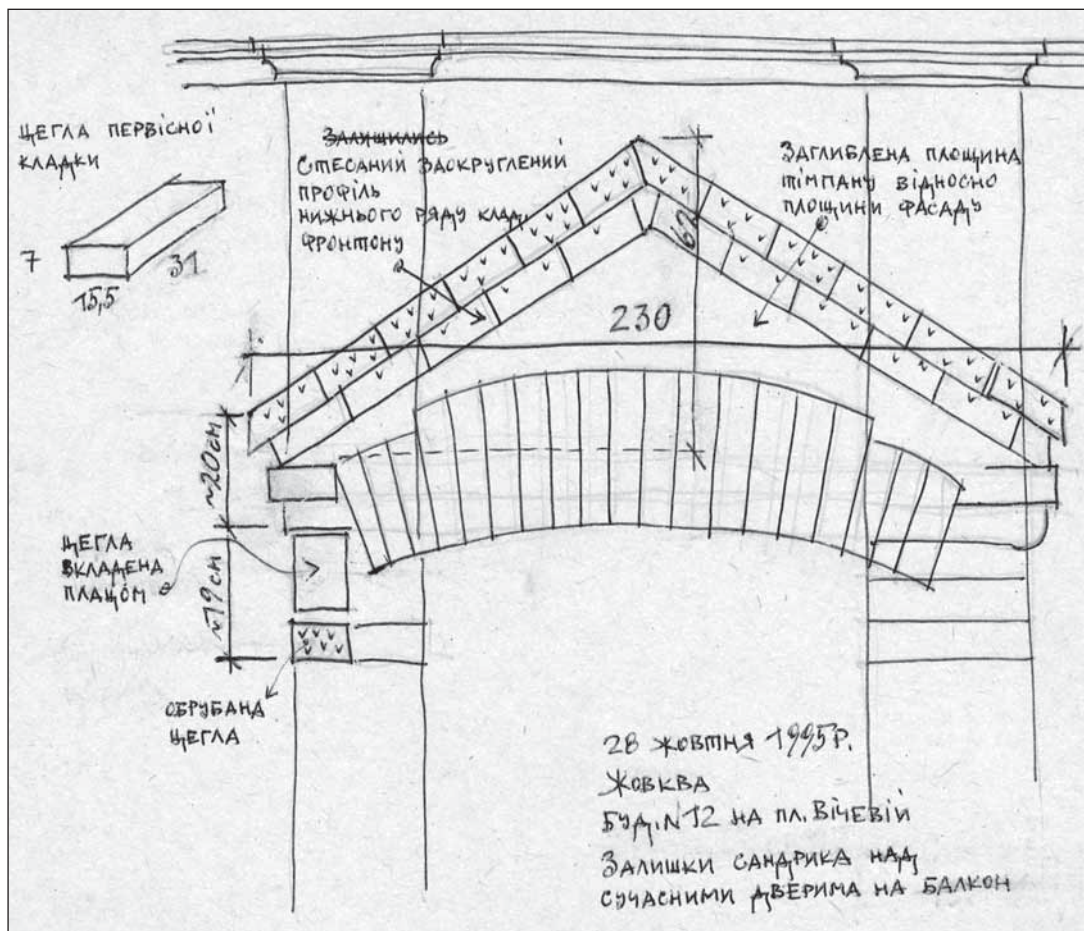

Рис. 6 Будинок на пл. Вічевій, 12 – фіксація залишків сандрика над дверним прорізом виходу на балкон в рівні другого поверху головного фасаду. Фото автора, 1995 р.

Рис. 7 Будинок на пл. Вічевій, 13, 14 в час повоснних перебудов. Фото 1950-х років.

*Рис. 8 Вид на інтер'єр підсіння будинків на пл. Вічевій, 13-16.
Фото Г. Логвина, 1960 - і роки*

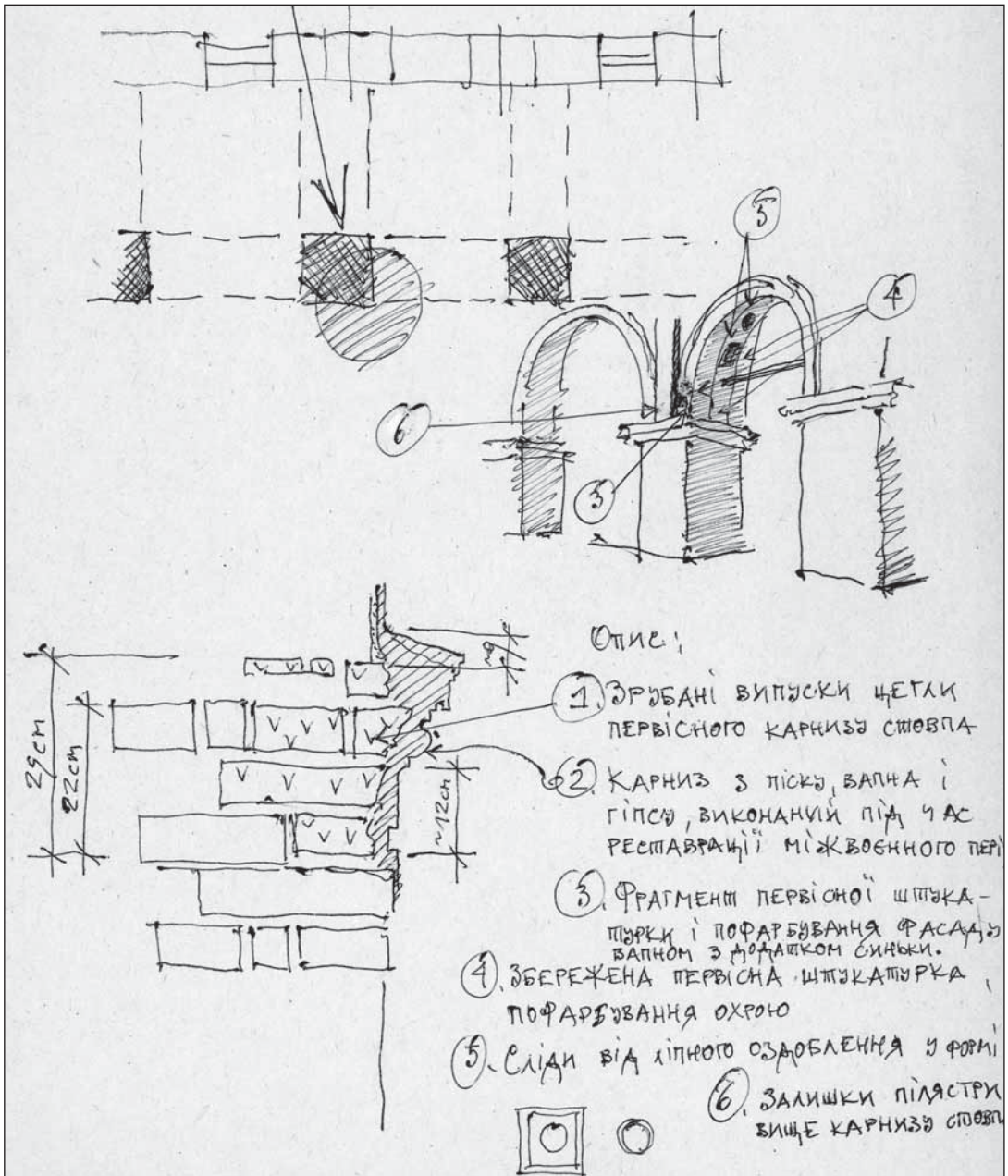

Рис. 9 Будинок на пл. Вічевій, 14 - фіксація залишків мурування карнизу на стовпі, слідів від кріплення ліпного оздоблення на підпружній арці. Фото автора, 2000 р.

*Рис.10 Будинок на пл. Вічевій, 15 – фіксація автентичної підлоги, викладеної цеглою в приміщенні на першому поверсі, розміщеного на захід від коридору-сіней.
Фото В. Поповського, 1999р.*

Добова 13 вересня 2003р.

Відева 15

місце

середня арка

розкриття залишків

сміжок входу в

будівлю з площі

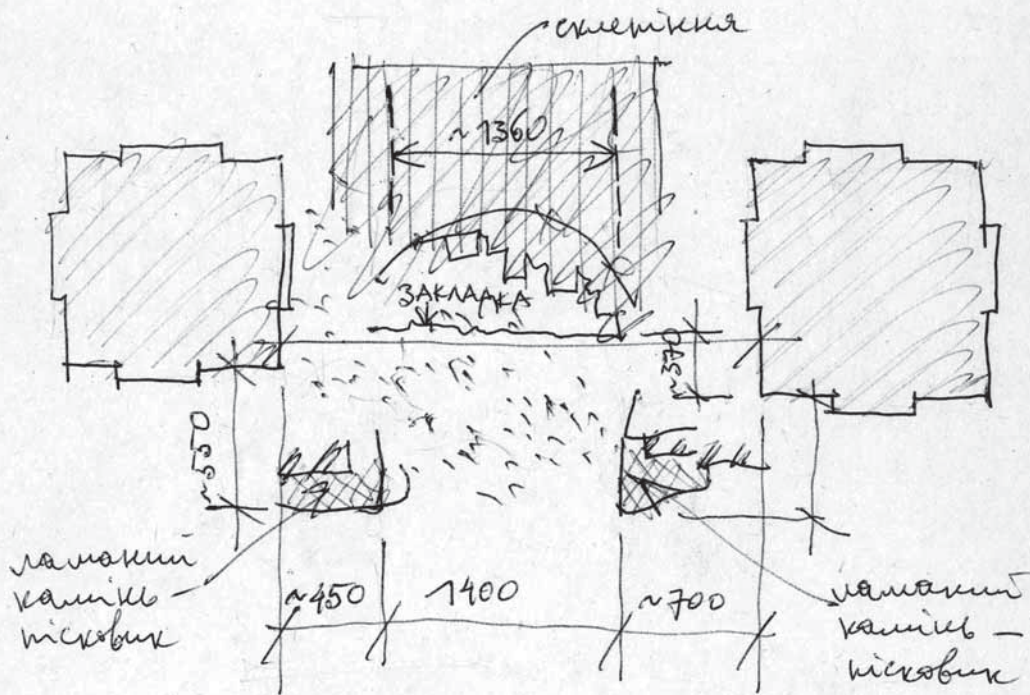
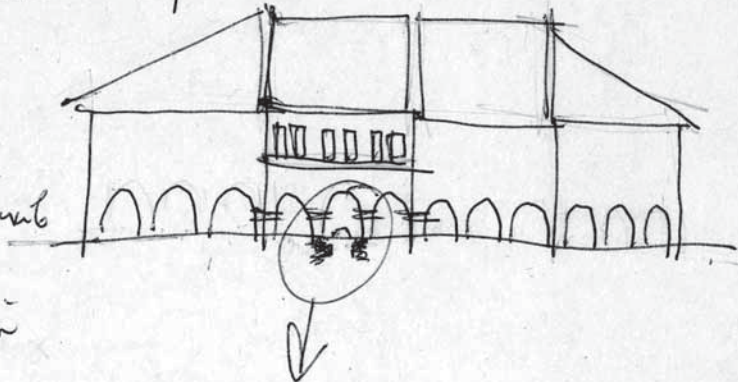

Рис. 11 Будинок на пл. Вічевій, 14 – розкриті залишки передпоріжжя з боку площі.
Фото автора, 2003 р.

Рис. 12 Вигляд на розкриття в ході археологічних досліджень в 1994-1995рр. підвали та фундаменти приринкового квадрату. Фото О. Новіцького

УКРАЇНСЬКІ ЦЕРКВИ ЖОВКВИ ВІД НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО СЕРЕДИНИ ХХ СТ.

Про початки церковного життя і будівництва на теренах сучасного міста Жовкви не збереглося жодних даних. Єдиною згадкою є відомість про священника у Винниках¹ в податковому реєстрі 1515 року, коли це село ще належало Андрієві Висоцькому². Ймовірно, ця давня винниківська церква потрапила в межі міста, закладеного пізнішим власником земель Станіславом Жолкевським і опинилася в його західній частині. У документах 1606 року згадуються вже дві міські церкви – з них одна в Ринку, яку називали східною міською церквою³. Уфундувавши нове місто Жолкевський в одному зі своїх привілеїв, датованому 21 липня 1612 року, відзначив: «А iż Cerkiew sama starością zwałona zaczyna się walić, pozwalam obywatelom miasta tego (Жовкви), którzy są religii greckiej, rozebrać i nową bądź z kamienia bądź z drzewa według przemożenia na tymże miejscu wspólnie i bractwo z ropem postawić»⁴. Отже, ця дуже давня дерев'яна церква Різдва Христового в Жовкві була давніше сільською винниківською церквою. Надзвичайно цікаво, що старі царські двері з цієї церкви ще перед Другою світовою війною зберігалися в церкві василіанського монастиря Св. Онуфрія у Львові. Їх права половинка датувалася кінцем XV ст., а ліва мала конкретну дату – 1587 рік⁵. Ця церква мусила мати також поважний статус, добрих священників і переписувачів книг, про що свідчить

¹ Першу згадку про село Винники Садок Баронч датує 1398 роком на підставі згадки під тим роком в рукописі «Munimenta, jura, privilegia, ac decerta Ecclesiae Kulikoviensis r. l.», що в його час зберігався в костелі Кулікова. Топонім Винники давніший і означає поселення, мешканці якого постачали вино містові, в околицях якого розташовувалися. Такі ж поселення маємо: в околицях Львова – місто Винники, в околицях Перемишля – Винна гора, в околицях Самбора – село Винники. Ймовірно жовківські Винники виникли як поселення, що постачало вино місту Щекотину, згадка про яке датується 1241 роком.

² Źródła dziejowe. T. XVIII. Cz. I. Polska w XVI w. Ruś Czerwona. – 1902. – S.156.

³ Barącz S. Pamiętki miasta Żółkwi. – Lwów, 1852. – S.12.

⁴ Ibid. – S.113.

⁵ Драган М. Українська декоративна різьба. – Київ 1970.

покрайній напис на «Тріоді цвітній», написаній при цій церкві в кінці XVI ст., яку 1614 року купив мельник Лаврентій з Волі Висоцької і подарував до своєї церкви, зафіксувавши в написі, що «купил ... в братства миста Жолкве в храму Рождества Х[ри]с[то]ва...»⁶.

Привілей Станіслава Жолкевського підтвердила Теофілія Собеська, краківська каштелянова, і Ян Собеський, маршалок і гетьман коронний та король польський. Жовківські міщани отримавши дозвіл на будову нової церкви, почали готувати матеріали, але смерть добродійки Теофілії Собеської зупинила роботи, хоча лише на короткий час. Успішному зведенню мурованої церкви перешкоджали війни з турками і татарами. Новий дідич Жовкви Ян Собеський, на прохання міщан Жовкви, відмовив в коштах на будову церкви, зате надав королівський привілей 20 квітня 1684 року з дозволом проводити збір коштів в Польському королівстві, Литовському князівстві і в своїх добрах. Жовківське братство зуміло, користуючись привілеєм, зібрати кошти на побудову церкви і звело її. Але пожежа 11 травня 1691 року знищила працю міщан – в пожежі церква згоріла⁷. Відбудова її тривала ще деякий час. Зібранню коштів посприяло привезення Яном Собеським мощів святого Івана Сучавського до церкви. Окрасою відновленої церкви став іконостас, виготовлений у 1697–1699 роках жовківськими майстрами. Зокрема, на думку Віри Свенціцької⁸, різьба його належить різцю жовківського сницаря Симона Путятинського (? [1703]–†1726), який довго був і писарем церкви Різдва Христового (1707–1711). А малярські роботи іконостасу належать пензлю одного з найвизначніших жовківських малярів – Івану Рутковичу (? [1680]–†1708), який був відомим діячем міста і навіть 1686 року обирався лавником. Його підпис на намісній іконі Богоявлення Господнього засвідчує дату початку роботи над іконостасом 1697 рік: «Сей образъ справили блгочтивіе панове браті цихи шевской року Бжїѣ АХЧЗ мца декемвриѣ днѣ Г», на пределі продовження робіт над іконостасом: «[Бго]ѣвление образъ справили славетнии панове братие цехи шевской за згоднимъ изволенѣм усѣх пановъ так старших □ко и молодших за панов цехмистровъ на той час будучих панъ Андр[ій] Лабакъ старший, пан Иѡванъ Сичикъ молодшимъ и инихъ панов усѣхъ будучих на той час року Бжїѣ АХЧИ ѡктовриѣ днѣ ВІ Іѡваннъ Руткевичъ», а на іконі «Тайна

⁶ Кириличні рукописні книги у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України. Каталог. Т. I. XI–XVI ст. – Львів, 2007. – С.420.

⁷ Схиматісць всего клира руского-католического Богомъ спасаемой епархїи Перемышльской на годъ отъ рожд. Хр. 1879. – Перемышль, 1879. – С.145-151.

⁸ Свенціцька В. Словник жовківських майстрів живопису і різьби // Українське мистецтво. – Вип. 1. – Київ, 1967. – С.147.

вечеря» – завершення 1699 року: «АХЧІ Августа дні ЕІ Іванъ Рутковичъ малѣр жулковский».

Необхідно зазначити, що ще 1682 року міська жовківська церква Різдва Христового перейшла до рук василян, яких спровадив сюди єпископ Йосиф Шумлянський, усунувши світського священика Лозинського, що насмілювався вдруге одружитися після смерті першої дружини. Але вона продовжувала бути парохійною, що засвідчують акти візитацій XVIII ст. Акт візитації 1740 року подає її опис: «Церква тамтешня в мурах міста Жовкви мурована солідно, гонтами вкрита, верхів на ній чотири, копула середня під білою бляхою. Дверей троє, залізом окутих з замками добрими. Всередині в церкві Деісус сницерської роботи з іншими образами, що в тій церкві є не абияк мальований. На правому крилосі реліквії св. Івана Сучавського в скрині, бляхами срібними прикритій... Головний вівтар з антимінсом Атанасія Шептицького. ... Амвон сницерської роботи, не мальований. Вівтарів по сторонах чотири посвячених. Підлога кам'яна в усій церкві укладена. ... Срібна дарохранильниця з трьома верхами від пані Теодозії Еліяшевичової. Шати на образ Пр. Богородиці зі срібла і золота з камінням дорогоцінним справили пані Маряна Міляновичева з чоловіком Теодором 1738 року. Корону на образ Христа срібну справила пані Маріанна Міляновичова»⁹. Наступний візитаційний акт, складений візитатором о. Миколою Шадурським 11 грудня 1763 року, не вніс нічого нового у опис вигляду церкви: «Церква Різдва Христового абатська всередині мурів. Стародавньо мурована, за своїми первісними функціями парохіяльна, для якої о. Йосафат Висоцький 3 січня 1754 року отримав у Львові інструмент. При ній мешкають отці ЧСВВ. Парохіян мають 60 і ті мешкають одні в місті, а інші поза містом на двох вулицях до Туринки. ... В тумбі перед правим крилосом лежать мощі св. Івана Сучавського... Ординація 1757 року про піднесення церкви Різдва Христового в Жовкві до рангу абатства»¹⁰. Підкреслення візитатором 1740 року чотирьох верхів на церкві дуже важливе, бо дає можливість зрозуміти планувальну структуру церкви. Її план до перебудови 1904–1907 років зафіксував львівський дослідник архітектор Ян Сас Зубрицький. Ймовірно, дві менші бані здіймалися над бабинцем і одна над вівтарем, а велика баня, восьмерик підбанника якої, опирався на чотири колони, здіймалася над навою. Фотографії кінця XIX ст. фіксують вже лише одну велику баню. Менші, ймовірно, були зліквідовані після пожежі 1833 року.

⁹ Національний Музей у Львові ім. А.Шептицького, відділ рукописів, Ркл-17, арк. 157 зв.

¹⁰ Там само. Ркл-24, арк.

Рис. 1. Церква Різдва Христового на поштівці кінця XIX ст.

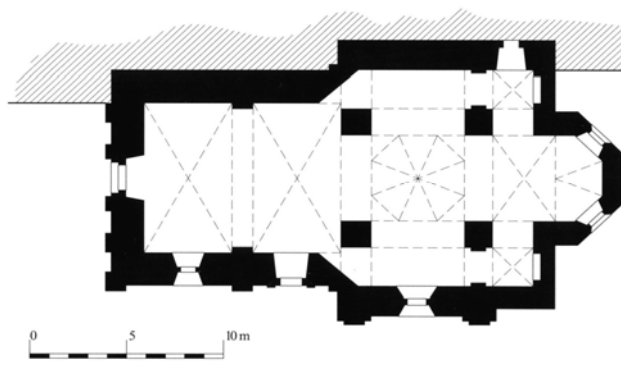

Рис. 2. План церква Різдва Христового до перебудови за Я. Сас Зубрицьким.

*Рис. 3. Церква Різдва Христового після перебудови за проектом Е.Ковача.
Фото 1994 року В.Ольхом'яка*

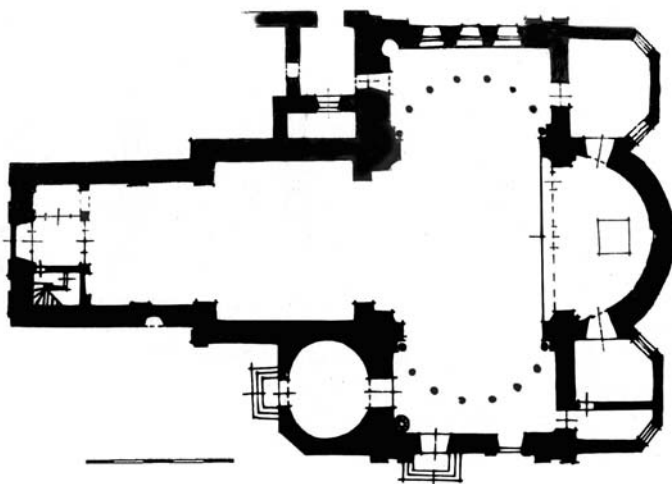

Рис. 4. План церкви Різдва Христового після перебудови.

Ще одним цікавим моментом з історії давньої церкви Різдва Христового є двоє дверей-ікон на крайніх осях апостольського ряду первісного іконостасу – праві з постаттю Св. Костянтина, імператора Візантії, а ліві – Св. Володимира, князя Руси. Це чи не перше в Галичині іконне зображення цього святого, яке стає дуже популярним щойно в другій половині XIX ст. Та куди вели ці двері? На плані Саса Зубрицького показано дві захристії, а зі знімок старої церкви видно, що вони були двоярусними. Отже, з лівої захристії, яка мала ще й сполучення з монастирським корпусом, ймовірно, через двері з Св. Володимиром можна було вийти на галерею, що проходила вздовж північної стіни нави, і через хори потрапити на південну галерею, з якої дверима в іконостасі з Св. Костянтином потрапити у приміщення над південною захристією. На жаль, даних про галереї не збереглося. А сам старий іконостас з церкви Різдва Христового вже на початку 1790-х років був переданий до церкви в Новій Скваряві. Акт візитації 1792 року повідомляє, що іконостасу в церкві немає, лише нові царські двері¹¹. Перебудована церква на початку XX ст. за проектом львівського архітектора, професора Львівської політехніки Едгара Ковача та пізніший стінопис, виконаний Юліяном Буцманюком, поставив жовківську церкву Різдва Христового в ряд найкращих і найцікавіших сакральних споруд України.

¹¹ Archiwum Państwowe w Przemyślu, zespół Archiwum Biskupstwa Grecko-Katolickiego Przemyckiego, sygn. 327, ark. 9-11.

Другою найдавнішою церквою Жовкви, а фактично першою її святинею є церква Різдва Пр. Богородиці на Винниках. Постала вона, ймовірно, відразу після локації міста. Стара сільська церква Різдва Христового опинилася в межах мурів, а на теренах передмістя Винники постала нова. Про її історію і вигляд у XVII ст. не збереглося даних. Нова постала у 1705 році по спаленні попередньої. Про спалення попередньої церкви свідчить акт візитації 1763 року¹². Про дату зведення церкви та її фундатора повідомляє пишний бароковий різьблений напис на балці огороження хорів: «Изволениемъ **Іа**ца : совершениемъ Сина и съ проишествемъ Стого Дха аминь : совружисѣ хра[м] се[й] рок[у] Б[о]ж[ого] **АѠЕ** м[іся]ца септев[рія] днѣ КГ : за стараниим превле[бного] : **Іа**ца **ІоѴ**сифа Кирницк[ого] жени Ire[ни] : іог[о] : церкви и прикладом ... побожныхъ». Йосиф Кирницький був заслуженим довголітнім парохом цієї церкви. Він відбудував її по пожежі і запросив до роботи над її внутрішнім вистроєм кращих різьбарів і малярів Жовкви. Іконостас церкви на Винниках виконаний у різні часи. Намісні ікони Богородиці, Христа і Різдва Пр. Богородиці, згідно з датою на останній «**АѠИ**», виконані у 1708 році. Ікона Деісус виконана у 1710 році, про що свідчить підпис під нею: «Сію икону справила благочестиваѣ раба Божіѣ **ЕА**иміѣ Панчиха **ОѴ**бывателька винницкаѣ до церкве винницкой Рождества Пр. Б[огородиц]и со чади своїми за спасенне в року Божом **АѠІ** септемвриѣ **ИІ** 1710». Автор їх, на думку дослідника Романа Зілінка, є жовківський маляр Тимотей Стислович¹³. Інші ікони помітно відрізняються від згаданих і походять з 1727 року (дата на іконі Тайної вечері). Намісна ікона Покрови і завершення іконостасу походять з початку XIX ст.

¹² НМЛ, Ркл-24, арк. 354 і далі.

¹³ Зілінко Р. Творчість майстрів жовківського малярського осередку // Бюлетень Національний науково-дослідний реставраційний центр України. Львівська філія. – Львів, 2007. – № 9. – С.24-29.

Рис. 5, 6. Церква Різдва Пр. Богородиці до реставрації (фото 1964 року) і після реставрації (фото 1970 року В.Ольхом'яка).

Опис будівлі церкви о. Миколи Шадурського 1763 року дає змогу порівняти тодішній і сучасний її вигляд: «Церква Різдва Пр. Богородиці на підвалинах дубових, ціла зі соснового гнбльованого дерева, з одним посередині у формі бані вісімкою випровадженням верху, гонтами недавно побита, підлога з тертиць всередині укладена. Прекрасна і ясна. З дверима одними на захід дубовими на пасах залізних і з таким же замком внутрішнім, а другими сосновими, добре окутими і на засув дерев'яний замиканими»¹⁴. Такою однобанною і збереглася церква на Винниках донині. Правда, впродовж вже більше як трьох століть, відбулися і певні зміни. У XIX ст. до східної стіни вітваря була добудована прямокутна захристія, а до західної стіни бабинця – теж прямокутний присінок, які вкрили двосхилими дахами. В кінці XIX ст. всі дахи церкви вкрили бляхою, зберігши гонти лише для кожухування стін надопасання і восьмерика. Реставрацією 1968 року, проведеною під наглядом архітектора Івана Могитича, церкві повернено первісний вигляд – розібрано захристію і присінок, відновлено гонтове покриття піддашшя. Правда, під час ремонту 1993 року піддашшя знову вкрили бляхою, а гонтове кожухування стін замінили на вертикальну шалівку з дошок і лиштв.

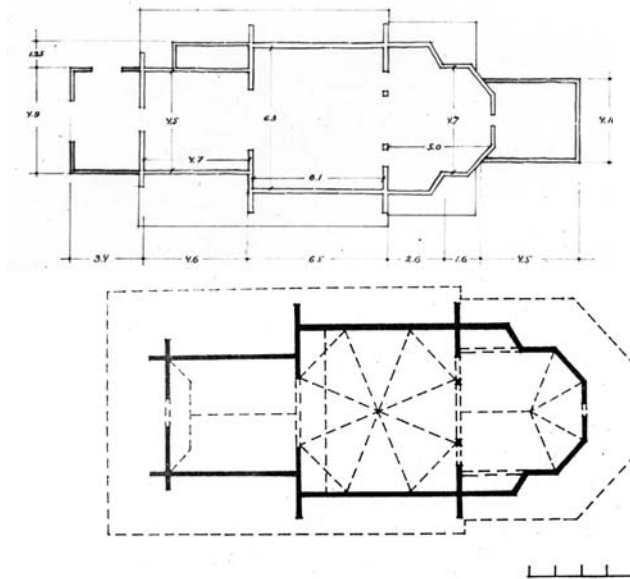

Рис. 7, 8. План церкви Різдва Пр. Богородиці до і після реставрації.

Ця жовківська церква належить до групи одноверхих галицьких церков першої половини XVIII ст. в яких зруб надопасання нави здійснюється високо над низькими зрубамі вітваря і бабинця, дахи яких ледве сягають його верху.

¹⁴ НМЛ, Ркл-24, арк. 354.

Стрункі образи церкви надає і високий світловий восьмерик нави, вкритий шоломовою банею з ліхтарем і маківкою. Широке піддашся на профільованих випустах скриває дві невеличкі захристії зі скісною східною стіною при південній і північній стінах вівтаря, що теж характерне для давнього сакрального будівництва цього регіону. Вражають південний і західний портали з профільованими надпоріжниками. Всередині простір нави розкритий до основи ліхтаря, у вівтарі і бабинці – зімкнені склепіння. Вздовж західної стіни нави тягнуться вузькі хори. Оздобою інтер'єру є п'ятирусний з межами різьблений і золочений бароковий іконостас жовківської школи, бароковий вівтар Св. Миколи при північній стіні нави.

Третьою церквою Жовкви стала церква Св. Трійці на Львівському передмісті. Першу її будівлю звели у 1601 році. Як пише Садок Баронч, про цю церкву є згадки у міських документах 1606–1612 років¹⁵. 17 червня 1719 року вибухнула в місті пожежа, яка поширилася на схід і знищила все Львівське передмістя. Тоді згоріла і церква Св. Трійці. Нову будівлю звели вже наступного 1720 року. Візитатор 1740 року відзначив лише що: «Церква тамтешня за мурами міста Жовкви на передмісті Львівському дерев'яна, гонтами побита, добра. В коляції дідичів жовківських, жодної дотації не має. Всередині Деїсус сницерської роботи і гарно мальований. Престіл мурований з антимінсом теперішнього єпископа Атанасія Шептицького»¹⁶. Гарний її опис залишив о. Микола Шадурський, який відвідав церкву 1 грудня 1763 року: «Церква на Львівському передмісті Пр. Трійці на підвалинах дубових, ціла зі соснового гильованого дерева, з трьома у формі бань випровадженими верхами, гонтами давно колись побита і з них опадати зачинає, сама по собі прекрасна і ясна, з трьома дверима сосновими на захід і на південь, всіма належно окутими і на замки зсередини замиканими. Року 1720 по спаленні давнішої виставлена, але невідомо ким посвячена. При ній з тилу скарбчик мурований. Довкола церкви цвинтар парканом обведений, під дашком давнім, місцями опалім, з фірткою одною від більшої вулиці на двері припираною, при якій збоку дзвіниця велика, тертицями ціла довкола кожухована, також під гонтами. На ній дзвонів помірних три, а четвертий виразно більший. В церкві престіл в квадрат мурований, трьома тувальнями голандськими застелений, між якими антимінс ясновельможного владика Леона Шептицького 1750 року наданий. На престолі киворій сницерсько різьблений і малярсько золочений зі замком внутрішнім. Антепедіум одне з тканини, друге з дерева сницерсько різьблене і сріблене. Ззаду вівтаря образ Св. Трійці великий в сницерській оправі, пристойно мальований, а по боках два образи св. Миколи і Св. Василя Великого на полотні. Жертовник в захристії. Деїсус цілий з апостолами,

¹⁵ Barącz S. Pamiątki miasta Żółkwi. – Lwów, 1852. – S.28.

¹⁶ НМЛ, Ркл-17, арк. 162 зв.

пророками царськими дверима і намісними образами прекрасної сницерської роботи і такого ж малювання. По боках зліва і справа багато образів на полотні і папері мальованих. Ззаду лівого крилоса вівтарик сницерсько різьблений і малярсько золочений, в якому образок маленький Пр. Богородиці на мідній блясі, вбраний в ризи срібні, місцями золочені, зі заслонкою ромбковою, сріблом переробленою. Перед ним престіл з антимінсом єпископа Атанасія Шептицького 1723 року. До цього вівтаря є відпусти два – другий наданий 16 травня 1645 року в Римі. Павук посеред нави висить мосяжний на 12 свічок. Форми (лавки) дерев'яні. В бабинці справа образ сницерської роботи нетеперішнього малювання з Введенням в храм Пр. Богородиці. При ньому престіл з двома антимінсами відповідних єпископів. Цим вівтарем опікується молодше братство. Зліва другий вівтар з образом св. Миколи на бляті дерев'яному. Хрестильниця на свячення води дубова»¹⁷. З цього опису видно, що зведена церква була після пожежі. На жаль, візитатор не відзначає майстра, який її збудував. Опираючись на надзвичайну подібність церкви Св. Трійці з церквою Св. Параскеви у Крехові можна припустити, що будував їх один цеховий майстер. Відомо, що у Жовкві був цех теслів. Ймовірно, його членом був і майстер Іван Хомюк, який збудував крехівську церкву. Про це він залишив напис на північно-східному вітрилі нави: «Тї майстровавъ Іанъ Хомюкъ». Дехто з дослідників намагався приписати йому перебудову цієї церкви 1724 року, датуючи саму церкву XVII ст. Але про її повстання, а не перебудову свідчать дві різьблені дати на південних стінах зрубів нави (ззовні) «Цер АСЖКД» і бабинця (всередині) «АСЖКЛ». Майже одночасне зведення, надзвичайно подібних за формою і пропорціями церков, наштовхує на думку, що і майстер був один – Іван Хомюк. Отже йому належить і будівництво церкви Св. Трійці в Жовкві. Ця будівля відноситься до церков галицького типу, його тризрубного триверхого варіанту. Кожен з трьох просторів – вужчі гранчастий вівтар і прямокутний бабинець та ширшу квадратову наву, яку вінчають світлові восьмерики, вкриті шоломовими банями з ліхтарями і маківками. Оперізує церкву піддашся, оперте на профільовані випусті вінців зрубів, яке приховувало невелику ризницю при північній стіні вівтаря та нішу при південній стіні бабинця. 1891 року при ремонті чільні двері на західному фасаді збільшили у висоту, перенісши надпоріжник вверх. Тоді ж на цьому фасаді влаштували невеличкий ганок на двох колонках під двосхилим дахом, який прорізував піддашся, а також бані церкви вкрили бляхою.

¹⁷ НМЛ, Ркл-24, арк. 168 і далі.

Рис. 9. Церква Св. Трійці на поштівці 1910-х років.

Опис 1763 року розв'язує ще одне дискусійне до тепер питання – час постання мурованої ризниці при східній стіні вівтаря. Більшість дослідників донедавна вважало, що ця ризниця постала у XIX ст., і що вікно в ній було перенесене з замку. Але опис 1763 відзначає, що при церкві «з тилу скарбчик мурований», тоді як у описі 1740 року згадка про захристію відсутня. А дата нового антимінсу на престолі 1750 означає, що того року він був наново освячений, після завершення будівельних робіт. Ймовірно, будівництвом керував той самий архітектор, що й вів будівельно-відновлювальні роботи на жовківському замку.

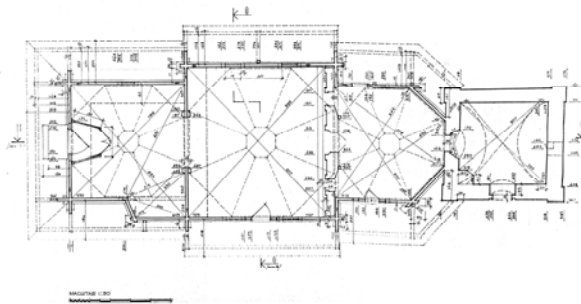

Рис. 10. План церкви Св. Трійці.

Церква дійшла до нашого часу практично без змін. У 1976–1978 роках її відреставровано за проектом архітекторів Богдана Кіндзельського та Івана Могитича. Тоді церкві повернено гонтове покриття дахів і бань, оправдано

ліквідовано ганок при західній стіні бабинця та неоправдано – ризницю при північній стіні вітваря.

Всередині всі три простори церкви відкриті до zenіту куполу. Хори складної різнорівневої кошфігурації: у бабинці – при північній та західній стінах, в наві – при західній стіні. Вихід на хори нави веде з хорів бабинця через арковий проріз. Заслуговує на увагу внутрішній вистрій церкви. В ній зберігся пишний бароковий різьблений і золочений іконостас 1728 року. За своєю програмою іконостас чотирирусний, а враження п'ятирусності створюється через розміщення празничків у два ряди. Його різьбу Віра Свенціцька приписала жовківському сницареві Гнату Стобенському (? [1717] – †1742), який мешкав тут же на Львівському передмісті на вул. Охримовій і мусив належати до парохії Св. Трійці¹⁸. Ікони належать пензлям декількох малярів жовківської школи кола Івана Рутковича. У 1978–1979 роках його реставрували Петро Лінинський і Ярослав Мовчан. Окрім іконостасу зберігся стінопис вітваря, виконаний у другій половині XVIII ст. Серед архітектурної і рослинної сценарії, зображено сцени молитви Мойсея і жертвоприношення Авраама. Унікальний в сакральному мистецтві України бароковий розпис з мотивами квітів зберігся на огороженні хорів нави.

Рис. 11. Церква Св. Трійці. Фото 2008 року.

¹⁸ Свенціцька В. Словник жовківських майстрів живопису і різьби // Українське мистецтво. – Вип. 1. – Київ, 1967. – С.148-149.

Загалом, в церкві Св. Трійці в Жовкві зберігся автентичний дух місця, комплекс внутрішнього вистрою і автентичність матеріалів зовнішнього опорядження, що дало можливість висунути її як одну з восьми дерев'яних церков, номінованих Україною до Списку світової спадщини ЮНЕСКО.

Ще дві давні жовківські церкви не дійшли до нашого часу. В першу чергу це була церква Воздвиження Чесного Хреста, жовківського жіночого василянського монастиря. Цей монастир заснувала дідичка міста Софія Даниловичева десь коло 1625 року. У міських жовківських книгах радних за 1627 рік є декілька записів, пов'язаних з монастирем. Зокрема, в тому році диякон Яків, чернець крехівського монастиря, зі своєю сестрою Марією, черницею жовківського монастиря коло церкви Св. Трійці, продали ґрунт міщанинові Трушеві. Інший запис стосується городу, який купила черниця Олександра, ігуменя жовківського монастиря, і подарувала його руському шпиталю при церкві Св. Трійці¹⁹. Фундаційні акти монастиря, на жаль, не збереглися. Але акт візитації 1763 року подає інформацію про інші монастирські привілеї: «Права і володіння що служать монастиркові. На пергаменті і з вислими печатками. 1. Від Яна Собеського для монахинь, які маючи право від покійної Даниловичової, воєводини руської на фундацію монастиря та затвердження його воєводимцем а пізніше Якубом Собеським і його жінкою Теофілею, під час нападу неприятельського 1673 року необачно в землю заховали, де вони збутвіли і вже майже не читаються, підтверджує їх права на територію «почавши від брами, названої Львівською з однієї сторони, з другої від вулиці що з брами виходить, з третьої від ґрунту Яцка Жолдецького аж до валу передміського тієї ж брами, і з городом за валом, званим Міганським», 15 квітня 1674 року. 2. Привілей короля Яна III на ті ж ґрунти 1687 року. 3. Привілей королевича Костянтина на підтвердження попередніх прав від 20 липня 1709 року. 4. Привілей на ґрунт в розі паркану монастирського, на якому тепер будинок і шинк в ньому від королевича Костянтина «на певний ґрунт при шляху, до монастиря їх прилеглий, від валу при брамі аж по саму дорогу рівно з парканом їх закінчуючи дарую, 1724 року»²⁰. Первісна монастирська церква згоріла в тій же пожежі 1719 року, що і церква Св. Трійці. Нову церкву звели вже 1720 року. Її опис та опис монастирських приміщень містить той самий акт візитації: «Монастирок велебних панн василянок жовківських. Той монастирок є віддавна зафундований в Жовкві на Львівському передмісті навпроти церкви Пр. Трійці, тільки через дорогу, навколо опарканений. Посеред нього церква Воздвиження Чесного Хреста на підвалинах дубових, ціла зі соснового гильованого дерева, з одним посередині у формі бані випровадженим верхом,

¹⁹ Barącz S. Pamiątki miasta Żółkwi. – Lwów, 1852. – S. 24.

²⁰ НМЛ, Ркл-24, арк. 177 і далі.

гонтами побита, але з них вже опадати починає. Досить простора і ясна. Підлога з тертиць всередині укладена. З дверима двома на південь а третіми на захід, всіма дубовими і належно замиканими. Року 1720 по спаленні давнішої, як на одвірку напис є, виставлена, але невідомо ким посвячена. При ній на вході від вулиці велика дзвіниця, тертицями довкола кожухована і гонтами побита, а на ній дзвонів помірних п'ять. Престіл мурований в квадрат з антимінсом Атанасія Шептицького 1744 року. На престолі образ Покладення до гробу Господа на бляті дерев'яному. Жертовник зліва від вітваря у фрамuzzi стінній, над ним два образи дерев'яні старі. Деїсус цілий з апостолами, пророками царськими дверима і намісними образами сницерської роботи і будь як мальовані. На стінах різні образи на полотні і дереві... Павук мосяжний на 12 свічок. У бабинці справа образ св. Миколи на бляті дерев'яному і з висячою лампою мосяжною. Зліва образ Пр. Богородиці і Христа вгорі. На стінах бабинця багато старих образів. Хрестильниця при дверях глиняна. Будівлі в тому монастирку. 1. Трапеза давня. 2. Резиденція, в якій мешкає панна Митрофана, донька покійного о. Івана, пароха валявського. Вона прийняла постриг років тому 18 від найвелебнішого о. Йосафата Висоцького, ігумена крехівського, разом і процесію учинила. Єдина, по смерті інших монахинь, яких колись тут було кільканадцять, перебуває в тім монастирку. 3. Халупа під соломою пуста. 4. Ізба під дахом в якій мешкає Тома Бартошевич і дає за неї чиншу 11 золотих. 5. Друга ізба при ній, також під дахом і в ній дівка стара за упрошенням мешкає. 6. Також ізба, з якої допіру вийшов Федько швець, який мешкав в ній років два і не давав чиншу. 7. Будинок з трьома ізбами, з яких одну винаймає за золотих 26 жид Борух Гершкович, другу Габріель Слоніковський кравець за золотих 10, а третя пуста. На той будинок даний привілей окремих від королевича Костянтина»²¹. Як впливає з самого опису, церква Воздвиження Чесного Хреста була тридільною однобанною будівлею галицького типу і перегукувалася своїм виглядом з церквою Різдва Пр. Богородиці на Винниках. В ній був гарний різьблений іконостас та інші предмети внутрішнього вистрою. Але вже в акті візитації відзначено, що на той час – 1763 рік єдиною монахиною була старша віком сестра Митрофана. Ймовірно, після її смерті монастир був ліквідований, а церкву продали до піджовківського села Нова Скварява. Акт візитації 8 лютого 1793 року так описує її на новому місці: «Нова Скварява. Церква Втечі до Єгипту Пр. Богородиці. На підвалинах дубових, далі в стінах зі соснового гибльованого дерева з одним посередині вісімкою випровадженим верхом, гонтами побита, підлога всередині з тертиць укладена. Прекрасна і ясна. З трьома дверима, одних на захід зі замком

²¹ Там само.

внутрішнім, других на південь ззовні на колодку залізу, а третіх від сходу дубових, на пасах залізних висячих і з середини на бруси дерев'яні запираних. Року, по руйнації старої, 1767 в Жовкві від панн василянок куплена і тут поставлена. Сама ж, як напис на дверях вказує, 1720 року збудована»²².

Рис. 12. Фрагмент віттаря церкви в Новій Сваряві. Фото 1957 року

Власне до цієї церкви ще перед 1792 року був проданий іконостас з жовківської міської церкви Різдва Христового, відомий тепер як жовківський (новоскварявський) іконостас у збірці Національного музею у Львові. На жаль, сама будівля церкви не збереглася. У 1930-х роках мешканці села Нова Скварява задумали будівництво нового мурованого храму, проєкт якого розробив львівський архітектор Лев Левинський. А рештки старої церкви розібрали у повоєнний час.

Ще однією давньою церквою Жовкви, яка не збереглася до наших днів, була церква Різдва Св. Івана Хрестителя на Глинському (Краківському) передмісті. Правда, у акті візитації 1740 року вона названа Різдва Св. Івана Богослова²³, що ймовірно помилкове. На просьбу жовківських передміщан Івана і Андрія Магеровських, Григорія Левицького, Олександра Гончара, Стефана Кеца, Василя Куцюка, Теодора Пивовара, Яцентія Ткача, Івана Рудого, Івана Патеньця, Івана Смоленця, Яремка Трушевича, Йосифа Белзького дідич міста і польський король Ян III Собеський надав 8 грудня

²² АРР, з. АВГКР, sygn. 327, ark. 62.

²³ НМЛ, Ркл-17, арк. 136 зв.

1680 року привілей на заснування нової церкви і ґрунт званий Барановська, з дозволем власним коштом збудувати церкву та з дозволем на створення братства при ній. Дозвіл від львівського єпископа Йосифа Шумлянського на будову церкви громада отримала 2 грудня 1680 року. Артикули (статут) братства єпископ затвердив грамотою від 29 січня 1681 року. Гарний опис церкви і її вистрою, залишив вже неодноразово згадуваний візитатор о. Микола Шадурський, який відвідав її 11 січня 1764 року: «Церква на передмісті жовківському Краківському Різдва св. Івана Хрестителя на підвалинах дубових, ціла зі соснового гибльованого дерева, з двома – посередині і над бабинцем вісімкою випровадженими верхами, гонтами побита. Підлога з тертиць всередині укладена. Сама по собі прекрасна і гарна. З дверима двома, одними на південь, а другими на захід, обидвома сосновими, належно окутими і з замками внутрішніми залізними. Року 1680 за привілеєм найяснішого короля Яна III виставлена, але через давність невідомо ким посвячена. Коло неї цвинтар парканом повністю обведений з фірткою одною від великого гостинця на двері приписаною, а другою від школи без дверей. На цвинтарі дзвіниця тертицями повністю кожухована, також під гонтами, на ній дзвонів три поменших, а четвертий видимо більший. Престіл (менса) в квадрат мурований. Між обрусами антиминос Атанаса Шептицького. На престолі киворій сницерської роботи і образ Пр. Богородиці на бляті. Жертовник зліва від престолу у стінній фразузі з образом Розп'яття на нім. Поза тим на стінах у вітварі образи різні то на блятах дерев'яних, то на полотні. Деїсус цілий з апостолами, царськими дверима і намісними образами не дуже давньої сницерської роботи і малювання. При лівій стіні перед крилосом вітварик невеликий з образом Пр. Богородиці на полотні. Перед ним престіл. На стінах ікони на дереві мальовані. Посеред нави ліхтар мосяжний на 6 свічок. В бабинці справа на престолі стоїть образ процесійний сницерської роботи – з одної сторони Пр. Богородиця, а з другої Вознесення Господнє. Зліва вітвар з престолом сницерської прекрасної роботи з образом Непорочного зачаття Пр. Богородиці та Благовіщення на засувці. На стінах образів дерев'яних 9, полотняних 4 і старі апостоли з архиереєм вгорі також на полотні давно мальовані. Книги всі львівського друку і лише другий требник унівського друку»²⁴. З опису видно, що це була доволі багата на вистрій церква. Але її вигляд відрізнявся від інших жовківських дерев'яних церков. Тридільна будівля мала лише дві бані на восьмериках – над бабинцем і навою. Цим вона більше нагадувала церкву Успення Пр. Богородиці в Глинську, яка була збудована приблизно в той же ж час, тобто на зламі 1670–1680 років²⁵. Подібно двоверхою була і друга церква в Глинську – Собору Св. Михайла, але

²⁴ НМЛ, Ркл-24, арк. 345 і далі.

²⁵ НМЛ, Ркл-24, арк. 247.

верхи в неї були над вівтарем і навою²⁶. Ймовірно, що дерев'яну церкву Різдва Св. Івана Хрестителя в Жовкві на Глинському передмісті зводили майстри з Глинська за зразками своїх церков.

Ця церква, вже в другій половині XVIII ст. не мала свого окремого параха, а парохіян в ній було відносно мало. Шадурський 1764 року відзначив: «Вже 13 років, як тут немає параха. Було двох вікаріїв по кілька років, а вже шостий рік, як парохію приєднано до Винник. Парафіян 50 [осіб]»²⁷. 1782 року церкву Різдва Св. Івана Хрестителя приєднали до міської василіянської церкви Різдва Христового як філію²⁸. Вона ще позначена на карті Жовкви фон Міга 1779 року, але її вже немає на чорновику кадастру міста 1842 року. Церкву розібрали у 1818 році і більше не поновлювали.

Рис. 13. Церкви Жовкви на карті Фон Міга, 1779 рік.

Отже, в Жовкві, первісно у Винниках, існувала одна церква, а з постановом міста у XVII ст. – ще чотири. Правда, в кінці XVIII – на початку XIX їх число зменшилося до трьох. У XVII ст. місто могло пишатися мурованою з ремінісценціями ренесансу міською церквою, дерев'яними церквами галицького типу: двома однобанными, однією трибанныю і навіть доволі

²⁶ НМЛ, Ркл-24, арк. 260.

²⁷ ²⁷ НМЛ, Ркл-24, арк. 352.

²⁸ ЦДІАУЛ, ф. 159, оп. 9, спр. 451.

рідкісним варіантом галицького сакрального будівництва – двобанною, з банями над навою і бабинцем. З них до нашого часу дотривали лише прекрасні зразки дерев'яної галицької архітектури XVIII ст. – церкви Св. Трійці і Різдва Пр. Богородиці.

СИНАГОГА В ЖОВКВІ: ІСТОРІЯ І АРХІТЕКТУРНИЙ РОЗВИТОК

ВСТУП

Синагога в Жовкві – найрепрезентативніша збережена юдейська святиня в Україні. Про неї багато написано, однак невідомо, чи це автентична ренесансово-барокова споруда, чи пам'ятка псевдоісторичних реставрацій.

Нині, коли синагога переживає чергову реставрацію, актуальними є її архітектурний розвиток. Дотеперішніми дослідженнями не висвітлено архітектурно-будівельної історії синагоги. У базових працях Садока Баронча «Pamiętki miasta Żółkwi» (1852)¹ та Якуба Шаля «Dawna Żółkiew i jej żydzi» (1939)² споруда розглядається в історичному аспекті. І хоча обидва історики торкаються архітектури, проте вони описують ту споруду, яку бачили – Баронч в середині ХІХ ст.³, Шаль у 1930-х роках. Ні один, ні другий не заглиблювався у її архітектурний розвиток. Вперше спробу аналізу планувально-просторової структури жовківської синагоги зробив німецький архітектор юдейського походження Альфред-Ізраель Гротте у своїй монографії присвяченій архітектурі синагог⁴. Проте і він розглядав споруду вже сформовану. Не вдаючись до аналізу будівельних етапів, Гротте розглядав жовківську і львівську Передміську синагоги як синагоги одного типу. Нечисленні сучасні розвідки, зокрема Софії Бокало⁵, Казимира і Марії Пехотків⁶

¹Barącz S. Pamiętki miasta Żółkwi. – Lwów, 1852.

²Schall J. Dawna Żółkiew i jej Żydzi. – Lwów, 1939.

³Садок Баронч – домініканин, вірменин з походження, у 1842–1845 роках перебував у жовківському Домініканському монастирі.

⁴Grotte Alfred. Deutsche, böhmische und polnische Synagogentypen vom XI. bis Anfang des XIX. Jahrhunderts. – Berlin, 1915.

⁵Бокало С. Історична довідка // Матеріали до проекту ремонтно-реставраційних робіт по пам'ятнику архітектури синагоги в м. Нестерові Львівської обл. Українське спеціальне науково-виробниче упрпвління, м. Київ, 1970. Архітектор І. Старосольський, історик С. Бокало. Архів інституту Укрзахідпроектреставрація.

⁶Piechotkowie M. i K. Bramy nieba. – Warszawa, 1999. – S.290-294.

та Еви-Яніни Садовської⁷ доповнюють попередні дослідження синагоги станом, пов'язаним з Другою світовою війною, радянським періодом та сучасністю.

У науковому світі усталився погляд на жовківську синагогу, як на споруду з чіткими двома будівельними етапами: перший – це зведення брили головного залу і другий – добудова південної і західної прибудов⁸. У всіх публікаціях – наукових чи науково-популярних, вона фігурує як яскравий взірць ренесансово-барокової, оборонного типу юдейської святині – з характерним вінцевим аттиком з бійницями та потужними контрфорсами, з дев'ятипільним молитовним залом і нішою Тори з бароковою оздобою. Такою синагога була всередині ХІХ ст., такою, загалом, вона є сьогодні. Однак проведені автором дослідження дають підстави твердити, що ця споруда відрізняється від тієї, яку збудували первісно.

Поштовхом до дослідження став рисунок інтер'єру синагоги, опублікований Якубом Шальом у згаданій праці, з підписом: «Інтер'єр жовківської синагоги перед реконструкцією (на початку ХІХ ст.) за зображенням (podług obrazu) Кокулюса»⁹.

Авторство цього рисунку Шаль чомусь приписав невідомому Кокулюсу. Пошуки імені «Кокулюс» у різних джерелах ХІХ ст. не увінчалися успіхом. Єдиний зі співзвучним прізвищем – Кокуляр, в першій пол. ХІХ ст. був професором Варшавської академії. Насправді автором рисунку є польський художник Зигмунд Фогель, і зобразив він інтер'єр синагоги не в Жовкві, а в Ланьцуті, збудованої 1761 року. Зображена просторова архітектурна організація синагоги є абсолютно інакшою, ніж та, яку має нинішня жовківська синагога. Біма, на якій автор сфокусував погляд, не є катедрою, що стоїть осібно поміж чотирма колонами, а архітектурним елементом, інтегрованим у простір молитовного залу. Така біма є конструктивом, який виконує роль опори у вигляді чотирьох зближених колон, і її прийнято називати бімою-опорою. Виникає питання, чому Шаль приписав це зображення жовківській синагозі, притому словом не згадавши про просторову схему з центральною бімою-опорою. Виглядає так, що хтось (цей «хтось», ймовірно, і є Кокулюс) підказав йому про зміну планувально-просторової структури жовківської синагоги та про аналогічність первісної з зображенням на рисунку. Тому дослідник помістив у свою книгу рисунок з аналогом (інтер'єр синагоги в Ланьцуті), приписавши його жовківській синагозі. А будучи істориком, а не архітектором, не прокоментував архітектурних особливостей і змін. Подібність інтер'єрів обидвох синагог спостерігається у західній стіні молитовного залу: ритм віконних прорізів з лучковими пере-

⁷Sadowska E.-J. Renesansowa synagoga w Żółkwi. – S.233-242.

⁸Архів інституту Укрзахідпроектреставрація, Ло-60-5.

⁹Schall J. Dawna Żółkiew i jej Żydzi.

мичками жіночої галереї на емпорі, загальні риси головного входу, розташування ніші Нер Таміду (лямподи з вічним вогнем). Хоча спостерігаються й деякі відмінності, зокрема та ж, західна стіна ланьцутської синагоги має п'ять вікон з розміщенням центрального на осі, а жовківської – шість. Вікна молитовного залу на рисунку мають прямокутні перемички, а не півциркульні, які має жовківська синагога. Подібні риси цих двох різночасових споруд наштовхує на взорування – ланьцутської з 1761 на давнішу жовківську з 1687, яка первісно мала біму-опору.

Зміну первісної структури синагоги в Жовкві підтвердили натурні дослідження, проведені в липні 2008 року спільно з Олегом Рибчинським, які дали сенсаційні результати. Виявлено сліди від великих перебудов споруди: зокрема, неорганічні п'яти півциркульних перемичок вікон свідчать про їх пониження, зумовлене пониженням склепіння головного залу. Пониження залу спостерігаються і на стриховому ярусі, де «бойовий хід» занадто піднятий над склепінням. Осі крайніх вікон на кожній стіні не співпадають з осями склепінь, що прозоро свідчить про зміну опорно-конструктивної структури молитовного залу (з однією опорою-бімою на чотири). Це підтверджують і пілястри, що поділили кожену стіну на три рівні поля, врубані в стіни без перев'язки, зі вставленими сухариками та використанням цегли австрійського часу; кутові пілястри – декоративні, одночасно вирівнюють простінки. Про пізніше походження ліплених маньєристичних порталів свідчить тиньк з пофарбуванням під ними тощо.

З історії жовківської синагоги відомі дві конкретні дати її перебудов після великих пожеж: 1724 та 1833 років¹⁰. Перша дата, скоріше за все, стосується добудови синагогальних приміщень, друга – перебудови цілої споруди. Судячи з наведеного Шальом аналогу інтер'єру синагоги до перебудови та виявлених виразних слідів перебудов, роботи у 1830-х роках були настільки ґрунтовними, що змінили первісну об'ємно-просторову структуру. Наступні ремонтно-реставраційні роботи – зокрема ті, що проводилися на початку ХХ ст., не зачіпали конструктивного вирішення. Як виглядала жовківська синагога до 1724 року, тобто первісно, і як вона змінилася після тогочасних будівельних робіт, підказати можуть лише архітектурно-археологічні дослідження. Хоча розкопки 2001 року фрагментарні, але їхні результати відзначають різночасовість західної і південної прибудов та пізніше постання контрфорсів¹¹. На успіх архівних пошуків надії мало, позаяк будівельні справи львівського округу згоріли під

¹⁰Центральний державний історичний архів України у Львові (ЦДІАУЛ), ф. 616, оп. 1, спр. 55, арк. 22; Schall J. Dawna Żółkiew i jej Żydzi.

¹¹Звіт про підсумки археологічно-архітектурних досліджень синагоги 1962 р. та прилеглої до неї території в м. Жовква Львівської області у 2001 році. Рятівна археологічна служба ЛНУ ім. І.Франка. Інститут археології. О.Осаульчук, В.Шишак.

час пожежі 1848 року ратуші, де, правдоподібно, зберігалися матеріали про жовківську синагогу.

Метою розвідки є реконструкція будівельної історії синагоги на основі не-прямих підказок Шаля – рисунку Фогеля і проведених натурних досліджень.

Історія юдейської громади Жовкви

Як кожна синагога, в Жовкві також нерозривно пов'язана з історією громади. Синагога могла постати лише тоді, коли громада була сформована. На жаль, ми не знаємо точної дати постановня першої синагоги в Жовкві – місті, яке було локоване на ґрунтах села Винники 1594 року. Найдавніша відомість про юдеїв міста, як твердить Якуб Шаль, збереглася в записах жовківського пінкасу і датується 1593 роком¹². Очевидно, ці записи стосуються юдеїв міста Глинська, що було наступником княжого Щекотина. Подібно до інших міст Галичини і Волині, у ньому мешкали юдеї. Найстарший надгробок на жовківському окопиську, розташованому між Винниками і новолокованим містом, датувався 1610 роком¹³. Вже на початку XVII ст. Жовква, з огляду на національний склад, була характерним галицьким містом, у якому замешкували поляки, русини та юдеї, а дещо пізніше прибули вірмени (1612) і татари¹⁴. Перше історичне повідомлення про жовківських юдеїв походить з 1600 року і пов'язане воно з тим, що тодішній власник Жовкви, белзький воєвода Станіслав Жолкевський дозволив старозаконним звести будинок молитви, виділивши в північній частині міста під забудову «окрему ділянку і вулицю на зведення бровару, солодовні, пивниць, лазні і студні для очищення їх тіла згідно з Законом»¹⁵. Вже 1601 року в Жовкві була вулиця Жидівська. Однак на ній мешкали не лише юдеї, а й християни¹⁶. Юдеї ж, наперекір привілею 1600 року, в XVII ст. володіли будинками в різних частинах міста, в тому числі на Ринку і на передмістях¹⁷. Тому назва вулиці Жидівська пов'язувалася з дільницею, де стояли синагога та основні юдейські будинки: ритуальна лазня з миквою (басейном з дощовою та джерельною водою), будинок рабина, Бет гаМідраш – школа з бібліотекою і молитовним залом, шпиталь – гекдеш, юдейські ятки. Бет гаМідраш, на думку Шаля, був мурованим і давнішим від мурованої синагоги¹⁸. Миква віддавна розташовувалася на ґрунті між домом Лазебників та пізнішим муром Домініканського монастиря, що тяг-

¹²Sczall J. Dawna Żółkiew i jej Żydzi. – S.6.

¹³Ibid.

¹⁴Barącz S. Pamiątki miasta Żółkwi. – S.13.

¹⁵Sczall J. Dawna Żółkiew i jej Żydzi. – S.6.

¹⁶Ibid. – S.87.

¹⁷Ibid. – S.13-15.

¹⁸Ibid. – S.30.

нувся аж до Жидівської брами. Недалеко від Великої синагоги знаходився шпиталь, про який згадано в записах з XVII і XVIII ст., а також аптека, що у 1718 році належала Мошкові Аптекарю¹⁹.

1603 року король Зигмунд III підтвердив локацію міста, здійснену львівським каштеляном Станіславом Жолкевським і надав поселенню магдебурзьке право²⁰. Разом з локаційним привілеєм у місті дозволили проводити чотири рази на рік ярмарки і два щотижневі торги²¹. У правах король зрівняв Жовкву з подібними, зведеними за ідеальною моделлю містами: Замостям і Шаргородом, звільнивши її від мит та різних податків, а купцям і ремісникам з інших міст дозволялася в ній вільна торгівля²². Сприятливі умови притягували до новозакладеного міста юдеїв-торговців. У Жовкві знаходили прихисток ті юдеї, які втікали від погромів, а також від різних дискримінаційних обмежень, наприклад зі Львова²³. З метою обмеження юдейських осад, каштелянова Регіна з Гербуртів Жолкевська 1619 року видала спеціальний указ, згідно якого кожний бажаючий замешкати в Жовкві юдей, мусив сплатити 50 гривень на будову міських фортифікацій та відпрацювати повинність нарівні з іншими мешканцями. Завдяки спільним зусиллям всіх мешканців, 1621 року місто було оточене оборонним муром з чотирма брамами, одна з яких називалася Жидівською²⁴. Цей факт свідчить і про чисельність у тогочасному місті юдеїв, і про їх становище. На 1628 рік вони замешкували 21, а на 1680 – 88 домів. Без огляду на різні заборони, юдеї купували в місті будинки, відкривали свої крамниці та ятки. Їхнє громадське та культурне життя концентрувалося довкола синагоги, тоді ще дерев'яної. Запис у львівському пінкасі повідомляє, що жовківська божниця постала 1624 року в будинку Арона Мошковича²⁵. Очевидно, що йшлося не про першу синагогу, а про синагогу в «місті в мурах». Лише 1626 року до неї був призначений перший рабин. Вже 1640 року жовківські дідиці дозволили юдеям відкрити при синагозі релігійну школу з вивченням Талмуду – єшиву, у якій навчали Мендель з Жовкви, Елізер Фавір, Беньямін Озер, Єгуда бен Ізраель.²⁶

1687 року король Ян III Собеський, правнук гетьмана Станіслава Жолкевського підтвердив права, надані юдейській громаді Жовкви попередниками. Жовківські юдеї мали право вільно займатися різними ремеслами. Нерухоме

¹⁹Ibid. – S.14.

²⁰ЦДДАУЛ, ф. 146, оп. 88, спр. 557, арк. 77.

²¹Там само, арк. 77.

²²Там само, арк. 78; Barańcz S. Pamiatki miasta Żółkwi.

²³Sczall J. Dawna Żółkiew i jej Żydzi. – S.6.

²⁴Ibid. – S.7.

²⁵Ibid. – S.27.

²⁶Кравцов С. Исторична довідка / Машинопис. Державний історико-архітектурний заповідник в м. Жовква.

майно можна було купувати лише за дозволом замку. Привілей підтверджував також право на цвинтар та муровану синагогу.

1693 року Ян III дозволив за громадські кошти вибудувати в місті лазню, з заборонаю мати в Жовкві більше двох – лише одну міську, другу – для юдеїв. Цей привілей підтвердив король Август 1740 року²⁷. 1735 року жовківські юдеї звели шпиталь, кагальний будинок і школу. В другій половині XVIII ст. до міста перенеслися юдеї з жовківських передмість. На 1765 рік вони нараховували понад 1500 повнолітніх осіб і володіли більше як 270 будинками²⁸. У 1778 році, на час приходу Австрії, в самому центрі міста нараховувалося 100 юдейських домів²⁹. Практично повністю до рук юдеїв перейшла приринкова забудова, на підсіннях якої велися жваві торги. На торгове місце перетворилася вулиця, що вела з Ринку до синагоги. На кадастрі Жовкви 1854 року вона має назву Юдейський ринок (Juden Marktplatz³⁰).

Жовква була колискою гебрайського друкарства – найдавнішого на теренах українських земель. Заснував її 1690 року, згідно з привілеєм Яна III Собеського, юдей Урі Фебус га-Леві, який прибув до Жовкви з Амстердаму. Кожна книжка, що виходила з цієї друкарні, окрім назви міста мусила подавати його дідича. Нашадки Урі Фебуса володіли друкарнею в Жовкві до кінця XVIII ст. 1788 року в місті проживали друкар Мойзес Дрикер та інтролігатор (палітурник) Зелік Бухбіндер³¹.

На кінець 1890 року в Жовкві з загального числа мешканців 7143 юдеї склали 3783 особи³². Після Першої світової війни населення зменшилося. Згідно з переписом 1921 року, юдеї нараховували 3718 осіб з загального числа 7867 мешканців³³. Впродовж майже 20 років чисельність мешканців міста зростає, але відсоток юдеїв зменшився: на 1939 рік юдеї склали 4270 осіб від загального числа 11100³⁴. Життя просперуючої юдейської громади в Жовкві, подібно до інших громад Східної Європи, обірвала Друга світова війна. Сьогодні про зниклий світ однієї з найбільших спільнот, що співіснувала в християнській Жовкві понад 300 років, залишився єдиний свідок – синагога.

²⁷ЦДІАУЛ, ф. 146, оп. 88, спр. 557, арк. 55.

²⁸Sczall J. Dawna Żółkiew i jej Żydzi. – S.14.

²⁹Ibid.

³⁰ЦДІАУЛ, ф. 186, оп. 5, спр. 234, арк. 2.

³¹Barącz S. Pamiatki miasta Żółkwi. – S.55; Sczall J. Dawna Żółkiew i jej Żydzi. – S.15

³²Słownik geograficzny królestwa Polskiego i innych krajów słowjańskich. – Warszawa, 1895. – T. XIV. – S.817.

³³Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej. – T. XIII. Województwo Lwowskie. – Warszawa, 1924. – S.51.

³⁴Кубійович В. Етнічні групи південнозахідної України (Галичини) на 1.1.1939. – Wiesbaden, 1983. – S.104.

Історія постання синагоги та будівельні етапи

Постання мурованої синагоги в Жовкві пов'язане з іменем короля Яна III Собеського. Хоча питання про її зведення було поставлене багато давніше. Ініціатором мурованої споруди був Арон Мошкович, власник ділянки та будинку синагоги. Збільшення вірних спричинилося до спроб отримати дозвіл на будову більшої святині. 18 червня 1635 року тодішній дідич Жовкви Станіслав Данилович, дід Яна III, дозволив на місці дерев'яної синагоги збудувати муровану: «нову божницю дозволяю збудувати на тому ж місці – на фундаменті або дерев'яному, або мурованому, так як захочуть, згідно зі звичаєм облаштувати, на мурування якої не буду боронити ані перешкоджати брати каміння з моїх ґрунтів»³⁵. Однак синагогу тоді не звели, натомість юдеї, скориставшись з дозволу, набудували низку будинків. Року 1664 Ян Собеський, дідич Жовкви, підтвердив привілей на зведення синагоги. І знову будувати її не розпочали. У 1678 і 1687 роках Ян III повторював свій дозвіл – вже як король.

Минуло понад пів сторіччя від першого привілею, як почали будувати в Жовкві муровану синагогу. Перешкодою у будівництві була політична ситуація – руїна Речі Посполитої у другій половині XVII ст., початок якій поклала козацька війна 1648 року. Будівництво синагоги розпочалося після королівського привілею 1687 року. Цим роком датована синагога у Доне-сеннях Жовківського окружного управління Намісництву про кількість синагог за 1827 рік³⁶. Але привілей 1692 року львівського архієпископа Яна Ліпського, який звучить так: «вимурувати синагогу на вулиці при Жидівській брамі, на тому ж місці, де... стояла стара дерев'яна божниця збудована, згідно з нашим дозволом від фундаменту, і щоби не перешкождала костелу, який віддалений»³⁷, заперечує постання синагоги 1687 року. Однак, Ліпський міг дати свій дозвіл *post factum*, коли споруда вже завершувалася. У ньому виразно підкреслювалося оборонне призначення синагоги: «щоби жиди під час обстрілу та вторгнення ...могли мати безпечний сховок і склад»³⁸.

Трикратне підтвердження Даниловичівського привілею Яном III Собеським спричинилося до виникнення легенди про фундування синагоги королем. Зокрема, А.Шнайдер пише, що король до її зведення долучився значним датком³⁹. Насправді король своїх коштів на будову не давав, але дав дозвіл, подарував

³⁵Sczall J. Dawna Żółkiew i jej Żydzi. – S.7-8.

³⁶ЦДІАУЛ, ф. 146, оп. 85, спр. 2367. арк. 4-6 (1827).

³⁷Barańcz S. Pamiatki miasta Żółkwi. – S.129.

³⁸Bałaban M. Bożnice obronne na wschodnich kresach Rzeczypospolitej // Nowe życie. – Warszawa, 1924. – S.199-200.

³⁹Sneider A. Starożytnosci miasta Żółkwi. – Lwów, 1867. – S.14.

будівельний матеріал і позичив громаді 8 тис. золотих⁴⁰. Через причетність Яна III до будови, синагогу називали фундацією або школою Собеського – die Sobieski Schul. До речі, за його фінансову допомогу золочівську синагогу також називали фундацією Собеського⁴¹. Хоча в дозволі короля йшлося про виділення ним каменю, синагогу зводили і з каменю, і з цегли. Для будови мусила бути створена «фабрика», якою керував архітектор-будівничий, і яка, ймовірно, мала свою цегельню.

В історичній науці утвердилася думка, що автором синагоги є Петро Бебер, архітектор німецького походження, який працював в Жовкві у 1685–1694 роках. В той період він перебудував жовківський замок та звів ренесансову ратушу (1687)⁴², а також кам'яницю з аттиком (1682) на Ринку⁴³. Бебер був королівським будівничим – «муратором» короля Яна III. Йому належить завершення вежі Корнякта у Львові (1695)⁴⁴. Цей архітектор міг бути автором проєкту синагоги і під його керівництвом розпочиналася будова, але закінчувати її мусив інший будівничий, бо роботи тягнулися довго. До потенційних осіб, що зводили або завершували жовківську синагогу можна зарахувати і будівничих Львівського цеху. В Цеховій книжці під 1685 та під 1710 роками вписані: Станіслав і Войцех Зичливі, Ян Покорович, Мартин Градовський, Лаврентій Прихильний, Криштоф Виправний або Франциск Вигідний⁴⁵.

Отже, мурована синагога в Жовкві постала у 1687-1692 роках на місці давньої дерев'яної божниці – при північному пряслі міських оборонних мурів, біля Жидівської брами. Ця частина середмістя є найнижчою. І хоча синагогу збудували величною, та в репрезентативній панорамі міста її не видно. Подібно до інших тодішніх святинь, постала вона спорудою з потужними стінами, товщиною ~2,0 м, та з міцними дверима, – щоби можна було заховатися від нападників.

⁴⁰Sczall J. Dawna Żółkiew i jej Żydzi. – S.28

⁴¹Бойко О. Юдейська дільниця в містобудівній структурі Золочева // Галицька брама. – Львів, 2007. – Ч.1.

⁴²Ім'я архітектора – Петро Бебер – віднайдено під час розбирання ратуші у 1832 року. Див.: Накопало В. Нові дослідження старої жовківської ратуші // Вісник інституту Укрзахідпроектреставрація. – Ч. 15. – Львів, 2005. – С.86.

⁴³О.Бойко, В.Слободян. Комплексні наукові та інженерні дослідження і проєкт реставрації та ревіталізації ансамблю житлової забудови Ринкової площі – пл. Вічева №№ 3-16 у м. Жовкві Львівської обл. Історична довідка на ансамбль на основі літературних та графічних джерел. – Львів, 2008 рік.

⁴⁴В.Вуйцик. Державний історико-архітектурний заповідник у Львові. – Львів, 1979. – С.20; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР (ПГиА УССР). – Т. 3. – Київ, 1985. – С.93.

⁴⁵Kowalczyk M. Cech budowniczy we Lwowie za czasow polskich (do roku 1772). – Lwów, 1927. – S.81.

Перший етап (1687–1692)

Вигляд первісної споруди синагоги можна гіпотетично відтворити на основі аналізу пізніших матеріалів і тогочасних аналогів. Як і інші муровані синагоги XVII ст., жовківська також вирізнялася великою кубічною брилою з великими вікнами. При південному фасаді, на всю його довжину була зведена партерова жіноча молитовня – езрат нашим. Вона з'єднувалася з чоловічим залом шістьма характерними невеликими віконцями, що призначалися не для зорового сприйняття, а для слухання молитви. Ці, збережені донині віконця (з зовнішнього боку замуrowані) є автентичними, а не розрубаними пізніше. Виконуючи свою функцію, вони розміщувалися досить високо у заглибленій жіночій молитовні (рівень підлоги вимощеної цеглою -2,15-2,18 м; цегляна відмостка – 0,24-0,30 м)⁴⁶. На будову жіночих молитовень громада мусила мати окремий дозвіл. Тому, скоріше за все, вони добудовувалися невдовзі після зведення головної брили. Подібно будувалися інші давні синагоги, зокрема львівські: «Золота Роза» (1582) і Передміська (1632)⁴⁷.

Основну брилу синагоги склав просторий молитовний зал, базований на квадратному плані. Традиційно він був заглиблений – і щоби не перевищувати мешкальних будинків, як вимагало тогочасне законодавство, і щоби дотриматися релігійного припису. Рівень підлоги молитовного залу був нижчим від сьогоденішнього. Його перекривали вісім піль склепінь (чотири хрестових – крайні і чотири кошикових – середніх) на підпружних арках, що спиралися на потужну центральну опору, сформовану з чотирьох круглих мурованих колон, з'єднаних у верхній частині. Між цими колонами містилася біма. Ця біма-опора акцентувала центричну плануwально-просторову структуру молитовного залу. Зменшене просторове поле біми, утворене дуже зближеними чотирма колонами, в таких синагогах, як зауважив Шимон Зайчик, створювало враження просторого та легкого інтер'єру⁴⁸. Міжстовповий простір мав вигляд каплиці, вкритої балдахіном, до якої вели сходи.

Високі стіни молитовного залу під вікнами оздобили аркатурним пояском тосканського ордеру, що надав стінам поземого поділу. Західна стіна мала поясок з двох гзимсів, без аркатури. Тенденція поземого поділу стін є характерною для ренесансових та барокових синагог (XVII–XVIII ст.) Галичини і Волині (Ряшів, Львів, Лісько, Доброміль, Ланьцут, Остріг, Броди та ін.). Підпружні арки цієї

⁴⁶Звіт про підсумки археологічно-архітектурних досліджень синагоги 1692 р.

⁴⁷Жіночі галереї до «Золотої Рози» добудували у 1595 і після 1609 року. На зведення жіночих молитовень Передміської синагоги дозвіл був даний 1635 року, через три роки після того, як збудували головну брилу. Див.: Бойко О. Синагоги Львова.

⁴⁸Zajczyk Sz. Architektura barokowych bożnic murowanych w Polsce // Biuletyn naukowy politechniki Warszawskiej. – N 4. – Warszawa, 1933. – S.190.

давньої синагоги спиралися не на пілястри, а на великий профільований карниз. Центричність, підкреслена розташованою посередині бімою, була оригінальною ідеєю вирішення простору та увиразнювала релігійний ритуал⁴⁹. За спостереженням Ш. Зайчика, така архітектурна організація характерна для ренесансових синагог Краківського, Келецького, Люблинського та Руського воєводств⁵⁰. Першим зразком такого типу синагог вважається синагога Магаршальшуль у Люблині в Польщі, збудована 1567 року⁵¹. 1594 року синагога з бімою-опорою постала в Перемишлі – за проєктом архітектора Бононі⁵². Хоча її молитовний зал був видовжений – на взір давніх синагог – і перекривався системою бочкових склепінь з розпалубками (без підпружних арок), але планувальну композицію вона мала вже центричну. Згідно з нашим дослідженням, синагоги з бімою-опорою характерні для Волинського і Руського воєводств XVII–XVIII ст. У XVII ст. такі постали синагоги: в Луцьку (1624–1628), Пінську (1640), Слонімі (1642), Новоградку і Тикотині (1648)⁵³, Ряшеві – Новомиська (1686) і Старомиська (1705–1710)⁵⁴, у XVIII ст.: в Перевірську, Матіїві (Луків, 1781)⁵⁵, Володимирі. Інтегровану у планувально-просторову структуру біму-опору мала синагога у волинському Степані, XVIII ст., яка була перекрита бочковим склепінням.

Молитовний зал жовківської синагоги мав характерну для синагог осьову композицію: між брамою входу у західній стіні та Арон гаКодешом у східній розташовувалася біма. Закладена під час зведення синагоги глибока Ніша Тори залишилася незмінною. Вона збережена і сьогодні.

Отже, згідно з нашими міркуваннями, перший будівельний етап жовківської синагоги завершився зведенням основної брили з чоловічим молитовним залом та партерової жіночої молитовні при південній стіні, яку вкривали двосхилі дашки з перпендикулярними до стіни гребенями, сліди від яких можна побачити на світлині міжвоєнного часу зі збірки Історії мистецтва PAN (Рис. 22)⁵⁶. Мо-

⁴⁹Szyszko-Bohusz A. Materiały do architektury bożnic w Polsce // Prace komisji historii sztuki. – Т. IV. – Kraków, 1930. – S.3.

⁵⁰Zajczyk Sz. Architektura barokowych bożnic. – S.189.

⁵¹Zajczyk Sz. Architektura barokowych bożnic; Кравцов С. Синагоги Західної України: Стан і проблеми вивчення // Вісник інституту Укрзахідпроектреставрація. – Львів, 1994. – Ч. 2. – С.12; Кравцов С. О происхождении девятипольных каменных синагог // Еврейское искусство в европейском контексте. – Иерусалим-Москва, 2002. – С.191-2004.

⁵²Hauser L. Monografia miasta Przemyśla. – Przemyśl, 1991. – S.55-58; Gilewicz A., Ryłacski J. Przemyśl i okolice. – Warszawa, 1964. – S.57-58.

⁵³Zajczyk Sz. Architektura barokowych bożnic.

⁵⁴Bergman E., Jagelski J. Zachowane synagogi i domy modlitwy w Polsce. Katalog. – Warszawa, 1996. – S.116-117; Luszkiwicz W. Sprawozdanie z wycieczki naukowej odbytej w lecie 1891 roku // Sprawozdania komisji historii Sztuki. – Lwów, 1891. – S.173-177

⁵⁵Szyszko-Bohusz A. Materiały do architektury bożnic. – S.3-4.

⁵⁶IS PAN (Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk) . Світлина отримана від С.Кравцова.

литовний зал з центральною бімою-опорою перекривали вісім піль двох типів склепінь на підпружних арках.

Другий етап (1724–1726, 1741)

Пожежа 1724 року, очевидно, спричинилася до розбудови синагоги. Роботи ці, скоріше за все, торкнулися зведення західної брили з синагогальними приміщеннями, пулишем (присінком) та жіночою галереєю над ними. Дещо пізніше походження західних синагогальних приміщень підтверджене натурними обстеженнями, якими виявлено сліди домуровання жіночої галереї до західної стіни молитовного залу (Рис. 39) та влаштування у ній віконних прорізів⁵⁷. Отже, після 1724 року велика кубічна брила молитовного залу була охоплена двома прибудовами – партеровою південною і поверховою західною. Обидві були заглиблені і провадили до них кам'яні сходи. Два яруси витягнутих західних приміщень перекривали цегляні бочкові склепіння з розпалубками, які на першому ярусі освітлювалися крізь круглі вікна, на другому – півциркульні. Жіночі молитовні на емпорі з'єднали з молитовним залом шістьма прорубаними вікнами з лучковими перемичками. Про влаштування цих вікон пізніше свідчать різні нахили їхніх щок і різні стріли лучкових перемичок, а також те, що вони підрізали завершення аркатурного поясу (Рис. 35). До головного молитовного залу вели два входи у західній стіні (Рис. 21), декоровані бароковими білокам'яними порталами⁵⁸. Головний вхід, розташований на осі, акцентований ренесансовим картушем. Цей портал зберігся донині. Неорганічне приставлення portalу до входового прорізу з лучковою перемичкою (Рис. 37) може свідчити про його перенесення з іншої споруди. На обмірному плані А.Гротте з початку ХХ ст. товщина стін південної та західної прибудов, що постали у невеликому часовому проміжку, майже однакова ~1,20 м. Про їхню різночасовість твердять археологічні розкопки 2001 року⁵⁹. Вихід на дах був влаштований у західній синагогальній брилі – в товщі стіни, яка є продовженням південної стіни головного молитовного залу.

⁵⁷Добре прочитується шов між муруваннями XVII та XVIII ст. з різними розмірами цегли – відповідно 27x14x6 і 28x12x7 см, а також розчину – гранули вапна з XVII ст. менші, з XVIII ст. – більші з дрібнішим піском.

⁵⁸Przewodnik po Polsce. Cz. 2. – Т. II. Polska Południowo-wschodnia. – Warszawa, 1937. – S.106.

⁵⁹За попереднім датуванням, південна прибудова походить з сер. XVIII ст., а західна і кон-трафорси – з другої пол. XVIII ст. Див.: АІУЗІР, Ло-60-12. Звіт про підсумки археологічно-архітектурних досліджень синагоги 1962 р. та прилеглої до неї території в м. Жовква Львівської області у 2001 році. Рятівна археологічна служба ЛНУ ім. І.Франка. Інститут археології. О.Осаульчук, В.Шишак.

Невідомо, чи первісно жовківська синагога мала аттик, за яким ховався складчастий дах, а чи була вкрита чотирисхилим дахом. Якщо її дійсно будував П. Бебер, то можемо припустити, що вона таки мала аттик і він був подібним до аттика, збудованої ним жовківської ратуші чи приринкової королівської кам'яниці під № 13. Ратуша з аттиком зафіксована на акварелях поч. XIX ст. – невідомого художника і топографа Е.-К. фон Кронбаха (Рис. 10)⁶⁰, а приринкова кам'яниця – на літографії Жиховича сер. XIX ст. (Рис. 7). На думку Якуба Шаля, давня жовківська синагога мала аттик, притому з бланками⁶¹ і бійницями, а пізніше його переробили на взір краківського ренесансу⁶² (без корони). На панорамі Жовкви Кронбаха 1826 року споруда, яка розташована приблизно в тому місці, де би мала бути синагога, зображена під високими дахом з заломом. Якби синагога дійсно мала аттик, то художник неодмінно зафіксував би його. Високі барокові дахи, принаймні від середини XVIII ст., вкривали більшість давніх синагог, зокрема до 1870 року і львівську Передміську (Рис. 12)⁶³.

Другий етап розбудови жовківської синагоги завершився, ймовірно, у 1726 році. Власне тим роком королевич Якуб Собеський підтвердив привілей Яна III на утримання синагоги, який може пов'язуватися з завершенням будівельних робіт. Виглядає, що після цього синагога набула вигляду барокової споруди з двома синагогальними прибудовами. Ім'я будівничого, що здійснював тогочасну реконструкцію, невідоме. Враховуючи тісні контакти Жовкви та Львова, ним міг бути хтось із Львівського мулярського цеху: Ян Вигодний, Йозеф Учтивий, Валентин Годний, Йозеф Бжух, Мартин Годлевський чи Войцех Дембовський.⁶⁴

Якісь будівельні роботи в синагозі велися і в 40-х роках XVIII ст., про що може твердити ще один привілей, наданий синагозі на настирливе прохання наступного дідича Жовкви Міхала Казимира Радивиля львівським архієпископом Ігнацієм Вижицьким 1741 року. У ньому йдеться про те, що громада в майбутньому не має права без костельного дозволу вести будь-які будівельні роботи на синагозі, навіть у випадку її завалення.⁶⁵ Не виключаємо, що тоді був влаштований високий бароковий дах, через що синагога стала домінувати в міському краєвиді, що викликало незадоволення католицької влади. 1746 року Радивил підтвердив привілей Яна III на утримання синагоги⁶⁶.

⁶⁰Накопало В. Нові дослідження старої жовківської ратуші. – С.86-91.

⁶¹Наявність бланків викликає сумнів, бо не відомо жодної синагоги з такими оборонними елементами.

⁶²Schall J. Dawna Żółkiew i jej Żydzi. – S.32.

⁶³Бойко О. Синагоги Львова.

⁶⁴Kowalczyk M. Cech budowniczy we Lwowie. – S.82.

⁶⁵Schall J. Dawna Żółkiew i jej Żydzi. – Lwów, 1939. – S.30.

⁶⁶Ibid. – S.29.

Після завершення будівельних робіт в першій половині XVIII ст. синагога мала вигляд ренесансово-барокової споруди. Головну брилу вкривав високий з заломом дах. До неї прилягали прибудови: партерова від півдня та поверхова від заходу; обидві під складчастими (шедовими) дахами. В західній брилі, опріч жіночих галерей на емпорі, розташувалися різні синагогальні приміщення; в товщі її стіни був влаштований вихід на стрих. Тогочасний інтер'єр синагоги зберігав ренесансовий архітектурний вистрій.

Третій етап. Реставраційно-реконструкційні роботи у 1830-х роках

Наприкінці XVIII ст., з приходом нової, австрійської влади, в Жовкві, як і інших містах Галичини, на першому етапі почалися роботи з ліквідації міських укріплень та реконструкції різних споруд для адміністративних установ. Тоді розібрали частину оборонних мурів з Львівською та Жидівською брамами, адаптували замок на тюрму, планували перебудувати ратушу. 1820 року навіть був створений проєкт її реконструкції⁶⁷. Щойно наприкінці XIX ст. в місті розпочалися відновлювальні роботи на пам'яткових спорудах. Тоді були реставровані Звіринецька брама (арх. Ю.Захаревич), частина стін при замку, ринкові кам'яниці та ін.

Велика пожежа Жовкви 1833 року серед інших споруд (парафіяльний костел з дзвіницею, дзвіниця Василянської церкви, частина ринкових кам'яниць) сильно пошкодила і синагогу. Відновлювальні роботи були ґрунтовними – наперекір твердженню Якуба Шаля про те, що в четвертому десятиріччі XIX ст. відновили лише фасади божниці⁶⁸. Вони охопили цілу споруду з втручанням у її конструктивну схему. Такий розмах робіт, очевидно, потребував великих коштів і мусив вестися за попередньо розробленим проєктом.

Великий простір молитовного залу, у якому перекриття спиралося на центральну опору, вимагав надійнішої опорно-конструктивної системи. Тому чотири розсунуті колони були ідеальним вирішенням проблеми. Розміри головного залу жовківської синагоги (~20,25x20,25 м) приблизно рівні розмірам львівської Передміської (20,10x19,28 м) зведеної 1632 року. Враховуючи невелику віддаль, а також тісні контакти громад, будівничий міг взоруватися на львівську синагогу, планувально-просторова структура якої оправдала себе конструктивно. Вважається, що вона започаткувала нову конструктивну схему молитовного залу, у якому дев'ять однакових склепінь і підпружні арки спиралися на

⁶⁷Накопало В. Нові дослідження старої жовківської ратуші.

⁶⁸Sczall J. Dawna Żółkiew i jej Żydzi. – S.32.

чотири розсунуті стовпи⁶⁹. Приблизно тим самим часом – першою пол. XVII ст. датована острозька синагога, яка збудована за такою самою планувально-просторовою схемою. Жовківська синагога також належить до того типу, однак, не як первісна споруда, а реконструйована. Якщо вибудувати хронологічний ряд дев'ятипільних синагог, то перед жовківською синагогою (1830-ті) стоять синагоги у Самборі (1732), Бродах (1742), Перемишлянах (1747), Червонограді (1800), Львові – Велика міська (1801).

Приблизно на час реконструкції жовківської синагоги припадає зведення синагоги в Белзі – 1839–1845 роки. Белзька синагога постала псевдооборонною спорудою, характерною для XVII–XVIII ст., з дев'ятипільною планувально-просторовою схемою⁷⁰. Мабуть, через аттик, властивий давній фортечній архітектурі, автор численних путівників Мечислав Орловіч заглибив її дату аж у XVII ст.⁷¹. Відомий історик культури Владислав Антоневич⁷² і архітектор-теоретик Юліян Захаревич⁷³ відзначали, що белзька синагога архітектонікою взорована на жовківську. Влаштування подібних аттиків на головних брилах белзької та жовківської синагог наштовхує на певні міркування. Цілком вірогідно, що реконструкцію жовківської і будівництво белзької синагог проводив той самий архітектор, застосувавши в обидвох спорудах однакову архітектурно-конструктивну схему та надавши їм виразних оборонних рис. Однак стилєво ці синагоги різняться – жовківська все ж таки – давня споруда з ренесансовими елементами, белзька збудована у пануючому на той час класицистичному стилі. Маштабна і грамотно продумана до деталей реконструкція жовківської синагоги та зведення белзької свідчить про незаперечну фаховість архітектора. Автором белзької синагоги міг бути Вінцент Равський-старший. 1848 року він реконструював монастир сестер Домініканок в Белзі⁷⁴. Не виключено, що цю роботу Равський виконував після того, як звів там синагогу. Захоплення Равським-старшим історичними стилями проявилось і у створеному ним неоготичному костелі сестер Сакра Кер (1860) у Львові⁷⁵.

⁶⁹Кравцов С. О происхождении девятипольных каменных синагог. – Иерусалим-Москва, 2002. – С.193.

⁷⁰Бойко О. Гебреї Белза та історія постання синагог // Белз і Белзька земля. Випуск I. – Белз, 2004. – С.99-110; Петрик В., Рибчинський О., Лукомський Ю. Дослідження планувальної структури колишнього гебрайського релігійного центру в Белзі // Белз і Белзька земля. Випуск I. – Белз, 2004. – С.28-32.

⁷¹Orłowicz M. Przewodnik illustrowany po Galicji. – Lwów, 1914.

⁷²Antoniewicz Wi. Bożnica w Beizie // Ziemia. – N 1. – Warszawa-Lwów, 1914.

⁷³Zacharjewicz J. Wycieczka w powiat Sokalski // Teka konserwatorska. – Lwów, 1892. – S.17.

⁷⁴Слободян В. Історія белзьких костелів // Белз і Белзька земля. Випуск II. – Белз, 2006. – С.176-185.

⁷⁵Бойко О., Слободян В. З історії львівських монастирів. Монастир сестер Сакра Кер. – С.64-71.

Автором реконструкції жовківської синагоги міг бути і хтось з Будівельного циркулярного управління в Жовкві, зокрема, інженер Петер Пешкетль (Peter Peschkettl) та будівничий Людвіг Маєр (Ludwig Mayer), які тоді у ньому працювали⁷⁶. Архітектор, обізнаний з реставраційними віяннями, які панували в Європі, вважав своїм правом-обов'язком створити цікавішу споруду, оздобивши її ренесансово-бароковими елементами, яких вона до того не мала. Для того, щоби влаштувати аттик, первісну високу брилу молитовного залу, на якій, очевидно, пожежа знищила високий дах і пошкодила склепіння, понизили. Ці зміни прочитуються при огляді: всі великі віконні прорізи мають чіткий слід від пониження – в місці п'ят півциркульних перемичок утворилися полички від кружал (Рис. 30, 31). Сліди від пониження залу спостерігаються на стриховому ярусі, де «бойовий хід» є занадто піднятий над склепінням.

Зміна опорно-конструктивної структури молитовного залу (з однією опорою на чотири) і, відповідно, зміна склепінь (вісім різновеликих на дев'ять рівновеликих) спричинилася до того, що осі крайніх вікон на кожній стіні не співпадають з осями склепінь (Рис. 33). Півциркульні перемички вікон, сформовані цеглою на ребро, – характерні для ХІХ ст. Всі віконні прорізи зберегли властиві для ХІХ ст. класицистичні заповнення.

Нова дев'ятипільна схема спричинилася до тридільності стін молитовного залу. Кожну стіну поділили на три рівні прясла пілястри, шириною 129-134 см. Їхня функція мала би бути не тільки пластичною, але й конструктивною, але кутові пілястри є лише декоративним елементом (Рис. 36). Про пізніше походження пілястрів свідчить те, що врубані вони в стіну без перев'язки, зі вставленими сухариками, а також використання цегли австрійського часу. Мурування стін (ХVІІ–ХVІІІ) і пілястрів (ХІХ) різняться як цеглою, так і розчином. Під час реконструкційних робіт появилася оздоба пілястрів, а також колон, у вигляді розет і листків аканту.

Ренесансово-бароковий інтер'єр увиразнився внесенням нових псевдо-барокових елементів. Накладений новий цегляний декор змінив первісний портал головного входу зі скромного на величний – фланкований колонами та увінчаний фронтоном, верхня частина якого піднялася аж на простінок середньої пари емпорових вікон. Ще пишніше був прикрашений Арон гаКодеш з давньою нішою, який набув вигляду високого барокового portalу, фланкованого півколонками та завершеного фронтоном з гебрайським написом. Два розкішні стебла з листям і квітами аканту, що обрамували вівтар по боках, увиразнили його неповторність. Нововлаштоване кругле вікно на осі східної

⁷⁶Schematismus der Königreich Galicien und Lodomerien für das Jahr 1842. – Lemberg, 1842. – S.51; Schematismus der Königreich Galicien und Lodomerien für das Jahr 1843. – Lemberg, 1843. – S.37.

стіни – над нішою Тори, підкреслило сакральний характер монументальної споруди. Реставрація синагоги завершилася мистецьким оздобленням. Стіни молитовного залу вкрили характерними юдейськими розписами. Головний зал, як відзначив М.Балабан 1924 року, «колись був гарно мальований» і пам'ятав ще сліди поліхромії⁷⁷.

Інтер'єр синагоги в середині XIX ст., відразу після ґрунтовної реконструкції, описав Садек Баронч: «Синагога збудована в стилі польського ренесансу. Колони в інтер'єрі з золоченими капітелями, на які опирається склепіння, а квіти при віттарі дивують делікатністю виконання. На стінах синагоги з вдячності Яну III жовківські юдеї помістили його родинний герб Яніна і польські орли. На східній стіні над Арон гаКодешом ще видніється гебрайський напис: «Отче Небесний, відкрий браму небесну нашим молитвам». Перед Арон гаКодешом знаходиться брамка, виконана з бляхи, оздоблена вверху мосяжними левицями. Біма обрамована кутими ґратами. На ній видніються наївні мотиви з тваринного світу. Підноситься вона серед чотирьох колон на першому плані синагоги. З інших культових предметів на увагу заслуговує відлита з мосяжу менора з гебрайським написом імен людей, які її фундували, та датою (5)593 (від Р.Х. 1833). В синагозі знаходиться Мізрах у вигляді прямокутника з датою 5600 (від Р.Х. 1840), автором якого був Моше Бейріш Біндель»⁷⁸. В інтер'єрі також заслуговувала на увагу скульптура в люнетах склепіння, оздобленого в замках польськими орлами⁷⁹. Біму прикрашала кована огорожа з гербом Австрійської імперії – двоголовим орлом.

Не меншою мірою, романтизм жовківської синагоги спостерігається в архітектурному вирішенні екстер'єру. Під час реконструкції 1830-х років влаштували «оборонний» аттик. Його ярус з мотивом сліпої аркатури перегукується з ренесансовим аркатурним пояском під вікнами в інтер'єрі. Атик має вишуканий вигляд і є оздобою синагоги. Нині, як і наприкінці XIX ст., що видно на рисунку Я.Матейка 1871 року (Рис. 1), корона з волот і стовпців, фланкована наріжними вежечками, увінчує його лише на чільному західному фасаді, всі інші мають лише один ярус, оздоблений аркатурою, так званий «краківський аттик». Такий вигляд, ймовірно, атик мав від самого початку його створення у 1830-х роках. Матейко зобразив його поруйнованим, з ринштоками. Його руйнування пришвидшувалось через те, що був нетинькованим. Тоді ж оздобили і південну прибудову – на рисунку проглядається корона аттика на її торцьовій східній стіні. Його характер перегукується з аттиком на чільному фасаді синагоги.

⁷⁷Bałaban M. Bożnice obronne na wschodnich kresach Rzeczypospolitej // Nowe życie. – Warszawa, 1924. – S.199-200.

⁷⁸Barącz S. Pamiątki miasta Żółkwi. – Lwów, 1852.

⁷⁹Ibid. – S.32.

Потужні контрфорси, якими укріпили східну та північну стіни надали синагозі монументальності та оборонного характеру. Про те, що вони пізнішого походження твердить їх мурування без перев'язки зі стінами, а також цегла XIX ст. На чорновому кадастрі-бруйоні 1842 року⁸⁰ синагога зображена без контрфорсів, натомість на кадастрах 1854⁸¹ і 1872 року⁸² вони вже зафіксовані. Архітектоніку реконструйованої споруди підкреслили характерні для бароко лопатки, що поділили площини фасадів основної брили на три прясла.

Західна синагогальна брила, увінчана пилоподібним «аттиком», що утворився з трикутних фронтонів двосхилих дашків. Під час реконструкційних робіт чільний фасад прикрасили вишуканими маньєристичними порталами. Декор порталів – не білокам'яний, а цегляний з ліпленням. Про пізніше походження порталів свідчить тиньк з пофарбуванням під ліпленням декором. Крім того, південний портал, на відміну від двох інших, зміщений з осі і його декор заходить на вікно, чого не допустив би архітектор при зведенні. Під час реставрації всі віконні прорізи на чільному фасаді удекорували профільованими, тягненими в тиньку обрамуваннями – на зразок перспективних порталів.

Отже, виразною оборонного типу спорудою жовківська синагога стала після ґрунтовної реконструкції, проведеної у 1830-х роках. Атик з короною на чільному фасаді, потрактований як такий, що втратив первісний оборонний характер та набув рис краківського ренесансу, є спробою істориків видати бажане за дійсне⁸³. Насправді саме тоді, у 1830-х роках, головну брилу синагоги увінчали краківським аттиком, влаштувавши корону лише на західному фасаді. Проведеною реставрацією змінилася просторово-композиційна схема великого молитовного залу, площею понад 400 м², – його перекрили системою хрестових склепінь на підпружних арках, опертих на чотири могутні колони круглого січення, діаметром 1,70 м. Зал освітлювався крізь великі вікна з півциркульними перемичками – по три на північному та південному фасадах і два з круглим між ними – на східному; в західній стіні – три такі ж вікна, але коротші. Стіни вкрили характерними розписами. Взоруючись на оздоблення склепінь парохіяльного костелу, склепіння синагоги оздобили маньєристичним орнаментом, тосканські колони і пілястри – розетами та акантовим листям, які підсилили романтизм споруди.

⁸⁰ЦДДАУЛ, ф. 146, оп. 88, спр. 1139.

⁸¹ЦДДАУЛ, ф. 186, оп. 5, спр. 234, арк. 2.

⁸²ЦДДАУЛ, ф. 186, оп. 5, спр. 237, арк. 2.

⁸³ЦДДАУЛ, ф. 616, оп. 1, спр. 55, арк. 22.

Четвертий етап (XX ст.)

Наступні відомі реставраційні роботи на синагозі проводилися з початку XX ст. Про це повідомляють документи, які зберігаються у львівському історичному архіві. З листування між громадою та консерваційним урядом, зрозуміло, що реставрацію підтримав консерватор Л.Фінкель. 1904 року (10 листопада) юдейська громада звернулася листом до доктора Юліуша Шумлянського – райці Жовкви (надстарости намісництва) про виділення 1000 австр. корон на реставрацію синагоги⁸⁴. Необхідну суму пообіцяли надати при умові проведення консервації під наглядом Консерваторського Грона⁸⁵. Однак відновлювальні роботи, що почалися 1908 року, не були погоджені Гроном. Керівництво громади, не зважаючи на пам'ятковий характер споруди, замальовало стіни з традиційними розписами в рожевий колір, прикрасивши їх ясними фестонами на зразок «літнього театрику чи сучасної винарні»⁸⁶. Як відзначено в документах Управління консервації, стіни синагоги перемалював львівський театральний художник Зигмунд Бальк, знищивши рештки поліхромії з першої пол. XIX ст. Намагання Грона добитися від громади зняття неестетичного нового розпису, не увінчалось успіхом⁸⁷. Очевидно, тоді також провели реставрацію фасадів, – як це можна прослідкувати по світлинах з різних років (Рис. 2, 3): відреставрували вінцевий карниз аттика, західну синагогальну брилу на рогах акцентували двома обелісками та змінили форму крайнього від півдня вікна її чільного фасаду – з прямокутного на півциркульне.

1935 року був відновлений присінок, що веде до святині⁸⁸. Реставраційні роботи, розпочаті у 1938 році, стосувалися екстер'єру. Тоді планували отинькувати фасади, щоби запобігти їхньому руйнуванню⁸⁹. Однак, через брак коштів заплановані роботи не були виконані. Тож синагога стояла нетинькованою до тих пір, поки була чинною. А те, що синагогу забороняв білити католицький клір – мовляв, щоби через свою ошатість не затьмарювала жовківських костелів, є нічим іншим як гарна легенда, яку придумав Якуб Шаль, і яку підхопили багато дослідників.

Вже в перші дні німецької окупації, 1941 року, нацисти намагалися знищити синагогу. Після спроби її підірвати повністю була зруйнована південна жіноча галерея, західна брила втратила дах та склепіння емпори (збереглися сліди), а в молитовному залі частково знищено склепіння та колони. В радянські

⁸⁴ЦДІАУЛ, ф. 616, оп. 1, спр. 40, арк. 50 (1905).

⁸⁵ЦДІАУЛ, ф. 616, оп. 1, спр. 42, арк. 19.

⁸⁶Bařaban M. *Bořnice obronne.* – S.199-200.

⁸⁷ЦДІАУЛ, ф. 616, оп. 1, спр. 55, арк. 12.

⁸⁸*Przewodnik po Polsce.* Cz. 2. – Т. II. – S.106.

⁸⁹Szall J. *Dawna Źółkiew i jej Źydzi.* – S. 33.

часи, у 1955–1956 роках, провели ремонтно-відновлювальні роботи синагоги згідно з документацією, розробленою під керівництвом Г.Говденка⁹⁰. Тоді домурували зруйновані цегляні колони, відтворили втрачені склепіння молитовного залу і влаштували дах; замурували два входи на чільному фасаді та всі шість віконць зруйнованої південної жіночої молитовні. Замість складчастого даху над західними синагогальними приміщеннями влаштували односхилий консерваційний дах, який закрит три вікна головного молитовного залу. Відкриті цегляні стіни синагоги, нарешті, отинькували, що видно на світлинах В.Ольхом'яка 1957 року. 1963 року частково відновлену синагогу внесли до національного Реєстру пам'яток архітектури (ох. № 389)⁹¹. Очевидно після того постало питання про її фахову реставрацію. Після проведених робіт і до початку 1990-х років споруда синагоги використовувалася як склад.

1970 року були виконані попередні реставраційні роботи: натурні обстеження, фотофіксація та історична довідка (архітектор Ігор Старосольський, мистецтвознавець Софія Бокало), на чому й зупинились⁹². 1980 року в інституті Укрзахідпроектреставрація розробили проєктні пропозиції з реставрації та пристосування синагоги під музей⁹³. Цим проєктом пропонувалося відновити південну прибудову, влаштувати складчасті дахи над головною і західною брилами, а також влаштувати корону аттика навколо цілої споруди. Однак цей проєкт залишився на папері.

Від початку 1990-х років прикладаються зусилля до необхідної реставрації синагоги, яка почала перетворюватися на руїну. 1993 року інститут Укрзахідпроектреставрація черговий раз провів натурні обстеження та архітектурні обміри⁹⁴. Але на проведення виробничих реставраційних робіт знову забракло коштів. Питання реставрації синагоги черговий раз поставили напередодні святкування 400-річчя магдебурзького права Жовкви (2003). 2001 року провели археологічні розкопки у зруйнованій південній галереї⁹⁵, а 2007 головну брилу синагоги вкрили мідною бляхою. В інституті Укрзахідпроектреставрація розробили проєкт реконструкції південної галереї та виготовили робочу документацію на реставрацію та відновлення фасадів⁹⁶.

⁹⁰ПГиА УССР. – С.155.

⁹¹ПГиА УССР. – С.154-155.

⁹²Матеріали до проєкту ремонтно-реставраційних робіт по пам'ятнику архітектури синагоги в м. Нестерові Львівської обл. // Українське спеціальне науково-виробниче управління, м. Київ, 1970. (Архів ін.-у Укрзахідпроектреставрація).

⁹³АІУЗІПР, Ло-60-5. Архітектори У.Піхурко, М.Верес, В.Рогозов (1980).

⁹⁴Роботи виконала група архітекторів під керівництвом Ігора Максим'юка.

⁹⁵Звіт про підсумки археологічно-архітектурних досліджень синагоги 1962 р. та прилеглої до неї території в м. Жовква Львівської області у 2001 році.

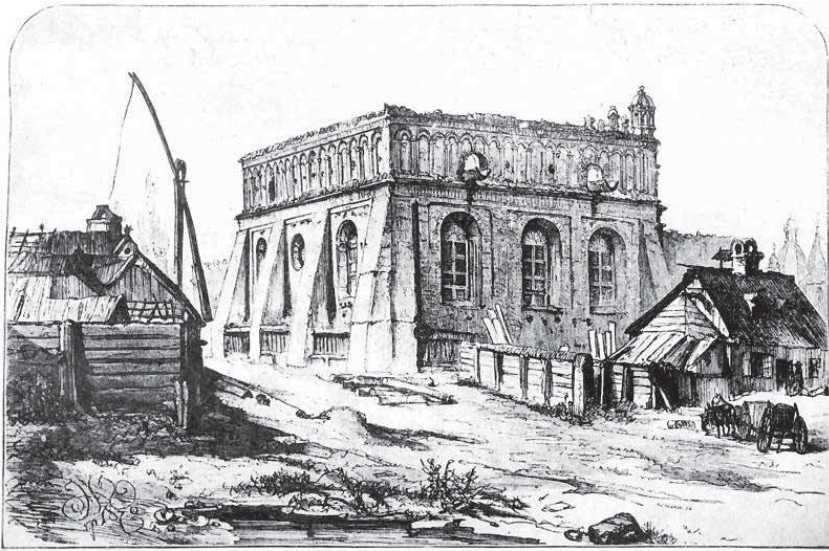
⁹⁶Архів ін.-у Укрзахідпроектреставрація, Ло-60-15. Архітектор О.Василина (2007).

Згідно з нею, пропонується влаштувати корону зі стовпців і волют навколо цілої споруди, а також наріжні шестигранні вежечки – аналогічно до аттика на чільному фасаді, подаючи це як «відновлення втраченого цегляного аттика» та «відновлення сигнатурок!» (синагоги не мають дзвонів). Втілення такого проекту закладає конфлікт у принципи сучасної реставрації як науки, покликаної зберегти справжність пам'ятки. Великий виразник нової концепції реставрації італієць Камілло Бойто вважав, що «пам'ятка у своїй цілісності – це документ мистецтва та історії, значення якого впливає з кожного мистецького чи історичного елементу, які виражені та засвідчені в ній»⁹⁷. Синагога мала один репрезентативний фасад – західний – принаймні від 1840-х років. Це було зумовлено її розташуванням, де всі інші фасади не проглядалися. На загал виготовлена документація позбавлена цілісної концепції відновлення пам'ятки. Основою реставрації синагоги, як і інших пам'яток, мало би бути скрупульозне вивчення, на що наголошував Д.Ліхачов: «Необхідно спочатку вивчити пам'ятку і її історію, а відтак братися за реставрацію, але не навпаки»⁹⁸.

Жовківська синагога, яка дійшла до нашого часу – з маньєристичними порталами і аттиком – не є автентичною ренесансово-бароковою спорудою, а результатом ґрунтовної реконструкції 1830-х років. Тоді змінилася просторово-конструктивна структура її молитовного залу, а ціла споруда отримала псевдооборонні риси, підкреслені характерним аттиком та потужними контрфорсами. Однак те, що сьогоднішня пам'ятка не є первісною спорудою, не примешує її архітектурної вартості. Скоріше навпаки: вона стає найцікавішою синагогою оборонного типу, позаяк у своєму будівельному розвитку демонструє дві планувально-просторові структури, характерні для синагог України: з однією опорою-бімою і з чотирма опорами – дев'ятипільну. Заміна першої конструктивної схеми на другу наочно підкреслює перевагу другої. Тому жовківська синагога є яскравим зразком генези архітектурної організації синагог на українських землях.

⁹⁷Сансоне В. Камни, которые надо спасти. – Москва: Мысль, 1986. – С.28.

⁹⁸Восстановление памятников культуры (проблемы реставрации). / Под ред. Д.Лихачева. – Москва, 1981.

*Рис. 1.
Синагога в
Жовкві на рисунку
Яна Матейка
1871 року.
За: Кюсю, 1871.
Т. XII*

*Рис. 2. Синагога в Жовкві Бет гаМідраш до реставрації її 1908 року.
Фото поч. XX ст. (ЛІМ)*

*Рис. 3. Синагога в Жовкві після реставраційних робіт, проведених 1908 року.
За: www.bagnowka.com.*

*Рис. 4. Синагога в Жовкві від північного заходу. Фото поч. XX ст.
За:.. www.bagnowka.com*

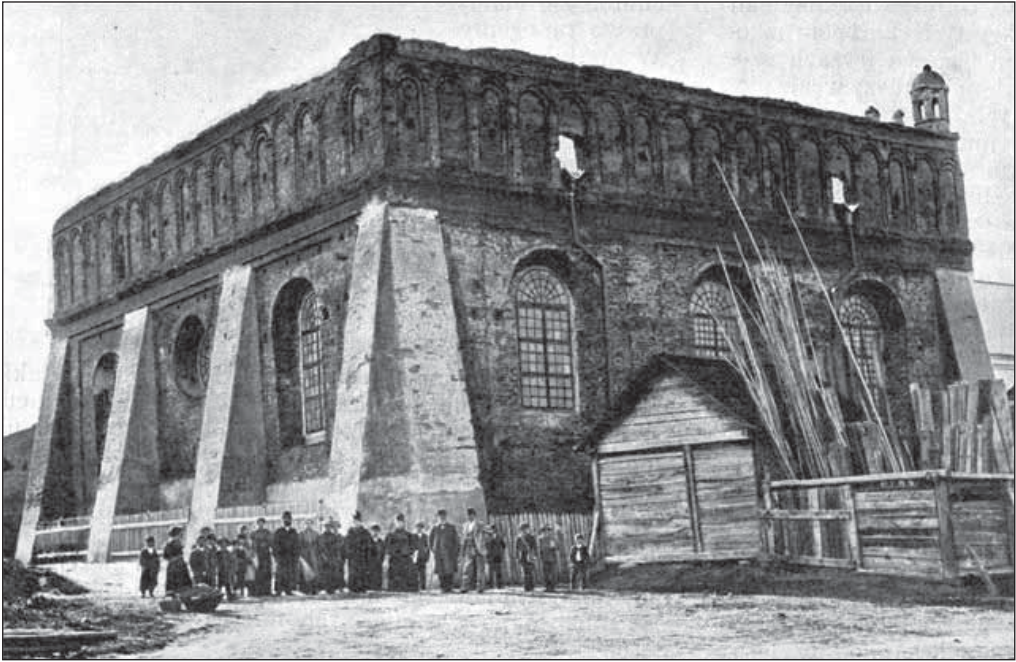

Рис. 5. Синагога в Жовкві перед реставрацією 1908 року. Вигляд від північного сходу. За: www.bagnowka.com.

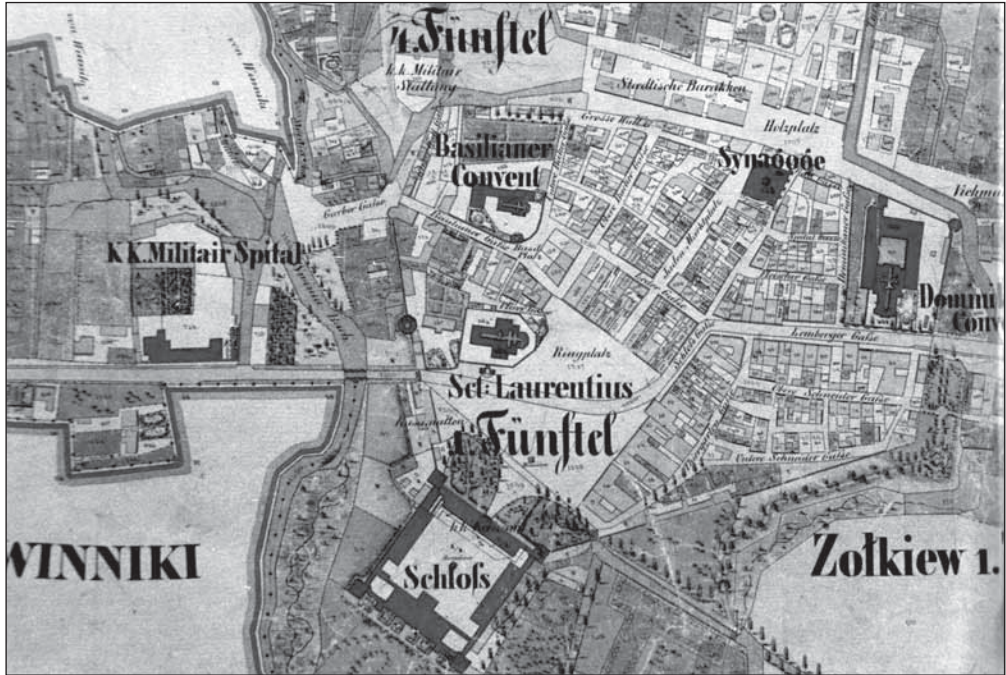

Рис. 6. Синагога, окопсько (Israeliten Friedhof) та юдейський ринок (Juden Marktplatz) на кадастрі Жовкви 1854 року (ЦДІАУЛ)

*Рис. 7. Площа Ринок в Жовкві на гравюрі Жиховича сер. XIX ст.
Приринкова кам'яниця з аттиком – звана «королівська»,
архітектор-будівничий П. Бебер*

*Рис. 8. Інтер'єр ланьцутської синагоги (1761) на рисунку Зигмунда Фотеля
1797 р. Якуб Шаль помістив це зображення у своїй книжці з підписом:
«Інтер'єр жовківської синагоги перед реконструкцією (на початку XIX ст.)
за зображенням Кокулюса» www.pinakoteka.zascianer.pl/Vogel*

Рис. 9. Західна стіна головного молитовного залу синагоги в Жовкві. Фото 2008 року

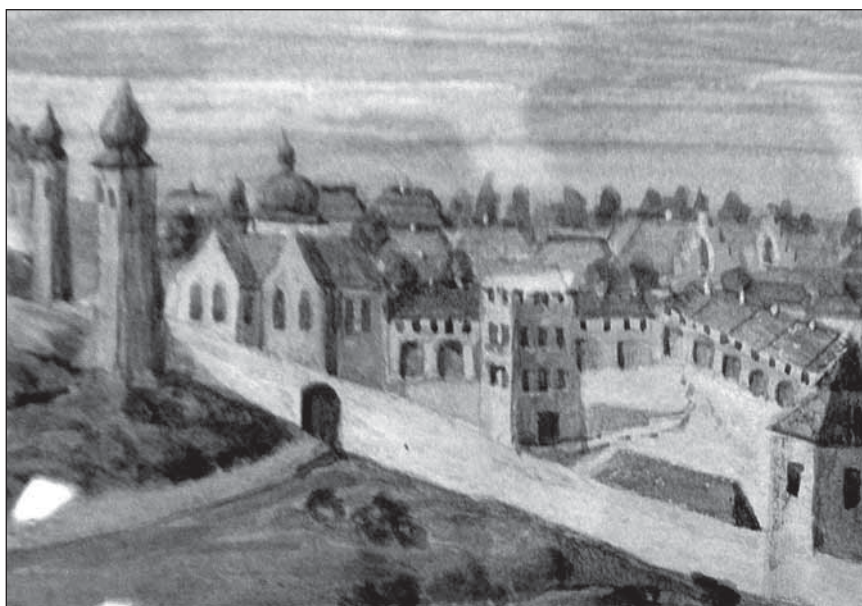

Рис. 10. Фрагмент акварелі Жовкви Е.-К. фон Кронбаха, 1823 рік. Споруда під високим дахом з заломом ідентифікується як синагога (ЛІМ)

Рис. 11. Синагога в
Белзі (1845). Вигляд від
південного сходу.
Північна прибудова
реконструйована у
1912 році; південна – це
не реконструйована.
Фото 1918 р. (Instytut
Sztuki Polskiej Akademii
Nauk IS PAN neg.
№ 184904)

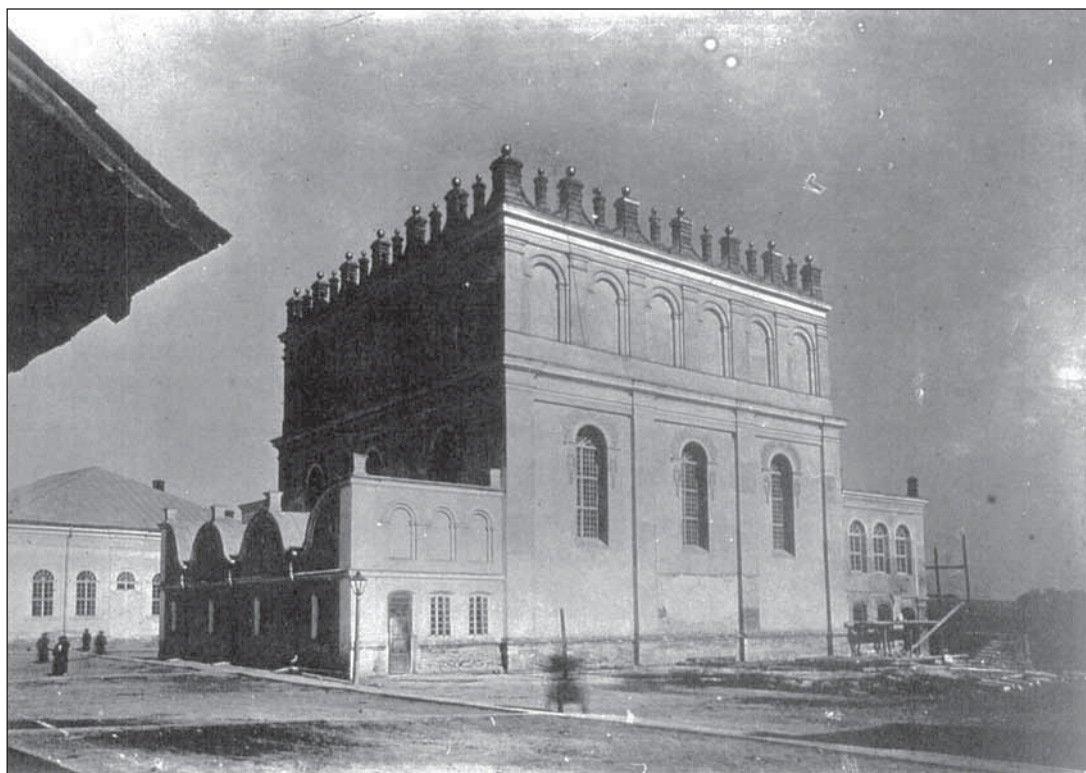

Рис. 11-1. Синагога в Белзі після реконструкції прибудов. Вигляд від півдюз.
Міжвоєнна поштівка.

Рис. 12. Передміська синагога Львова на гравюрі Пернера, 1772 рік. За: Зубрицький Д. Хроніка міста Львова. – Львів, 2006.

Рис. 13. Синагога в Жовкві від північного сходу. Фото 1920-х років (НМЛ)

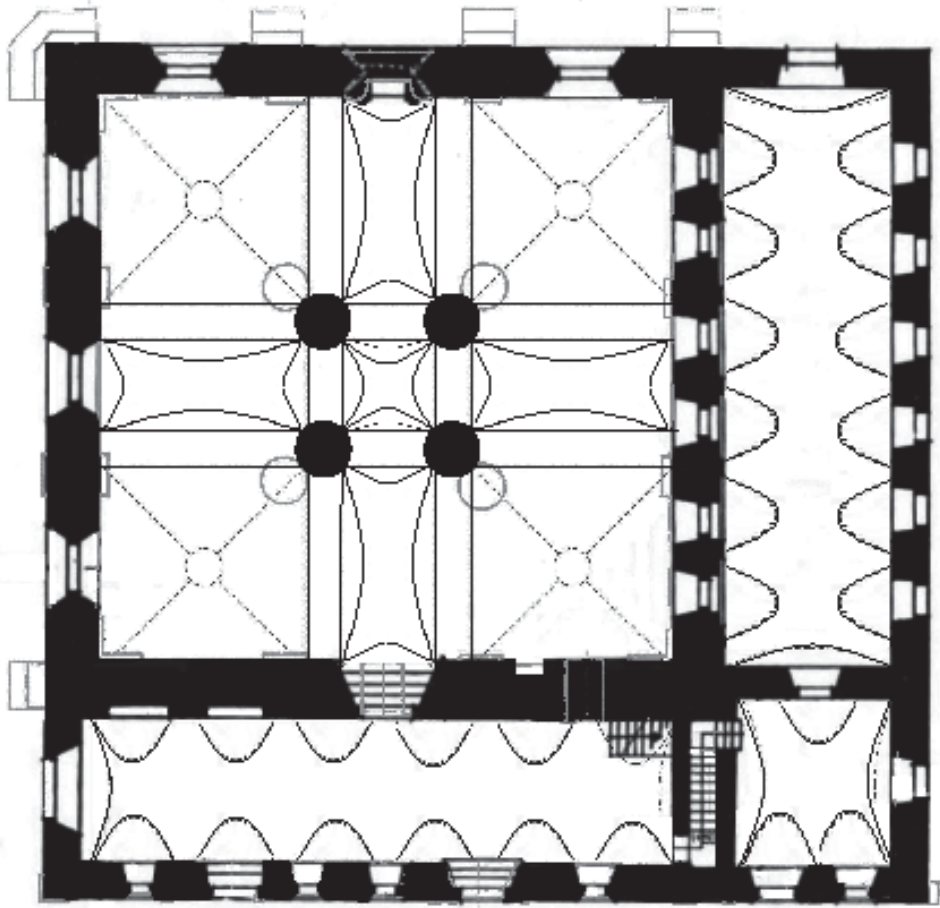

Рис. 14. План жовківської синагоги до реконструкції 1833 року

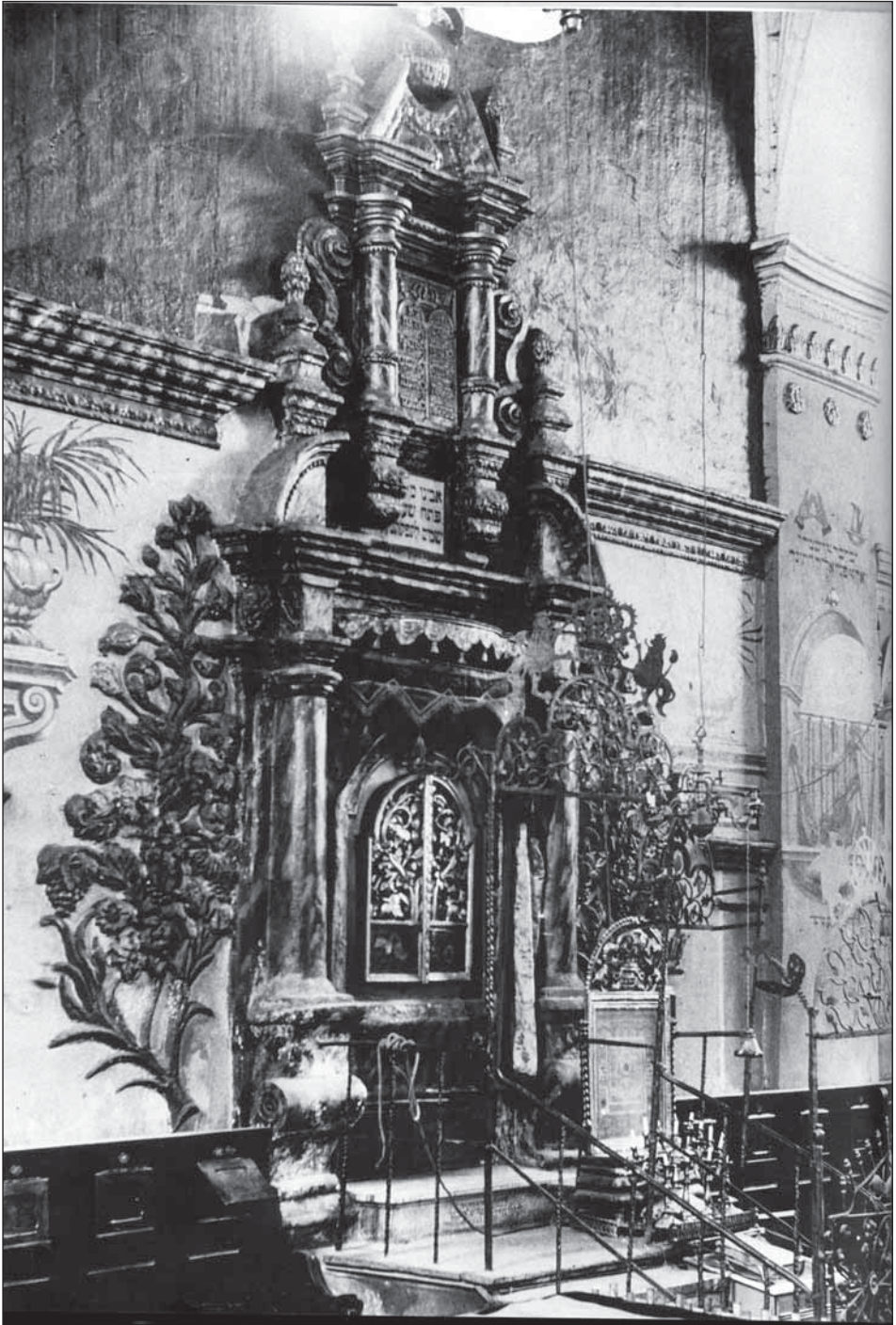

*Рис. 15. Біми-опори синагог в Перемишлі,
1594 р.
(зі збірки Т. Лямея), в Луцьку, 1629 р.
(за: <http://www.art.lutsk.ua>)*

Рис. 16. Східна стіна синагоги. Фото 1930-х років. За: www.bagnowka.com

*Рис. 17. Арон гаКодеш синагоги в Жовкві. Фото 1927 року.
За: Treasure of Jewish Galicia*

*Рис. 18. Західна стіна синагоги в Жовкві з головним входом.
Фото міжвоєнного часу*

Рис. 19. Интер'єр синагоги в Жовкві після реставрації 1908 року. На пілястрах зображено польських одноголових орлів. Фото міжвоєнного часу

*Рис. 20. Кована біма з австрійським двоголовим орлом. Фото 1927 року.
За: Treasure of Jewish Galicia*

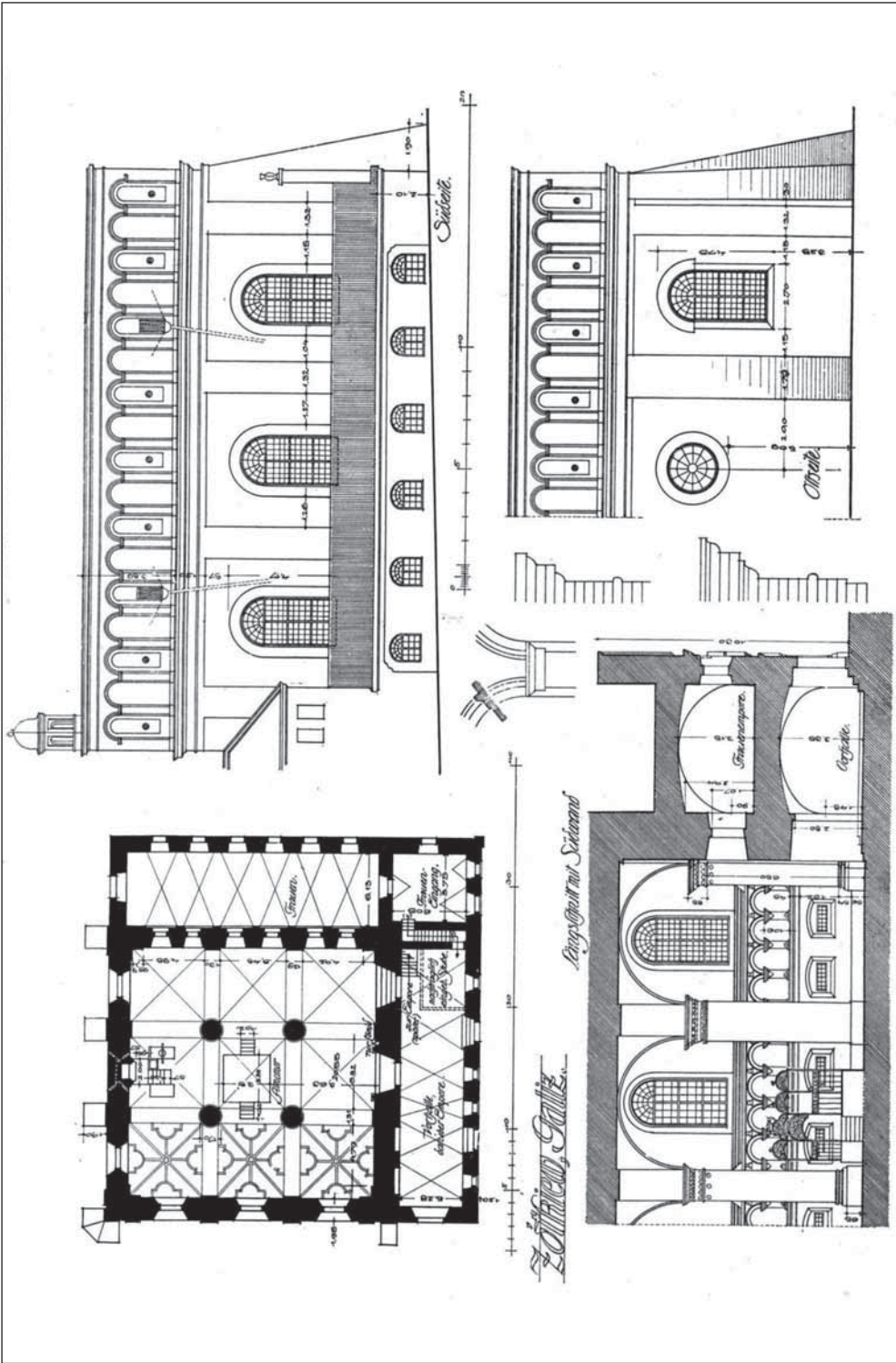

Рис. 21. Синагога в Жовкві. План, південний і східний фасади, повздовжній перетин. Обміри початку XX ст.
За: Grotte A.

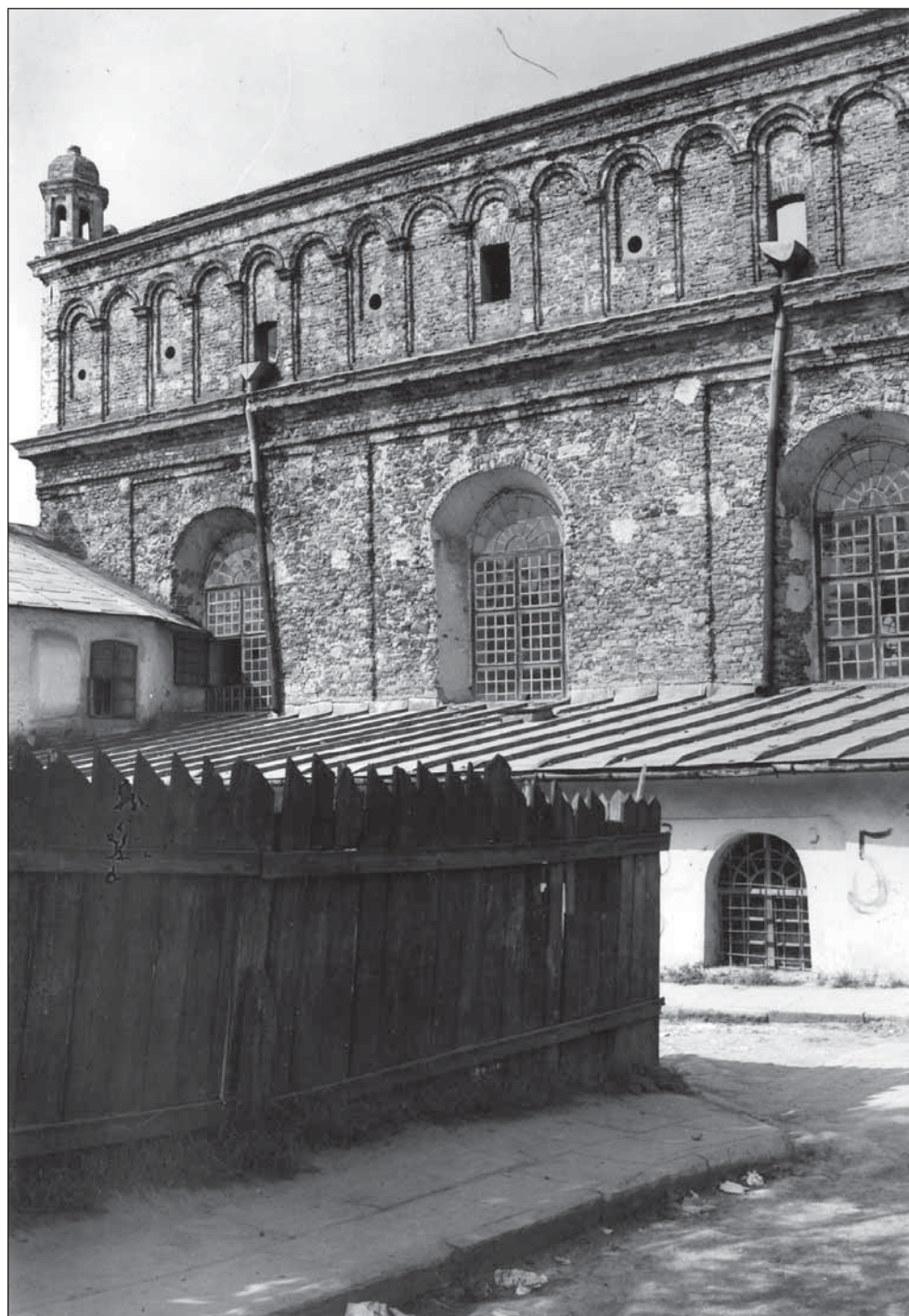

Рис. 22. Південна стіна синагоги зі слідами від розібраних двосхилих дашків синагогальної прибудови.

Рис. 23. Підпал жовківської синагоги нацистами 1941 року. За: [www. bagnowka.com](http://www.bagnowka.com)

*Рис. 24. Синагога після знищень нацистами. Вигляд від північного сходу.
Фото 1941 року*

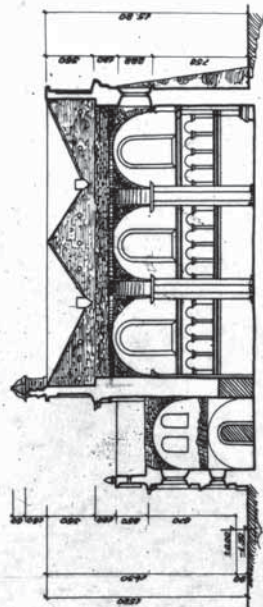
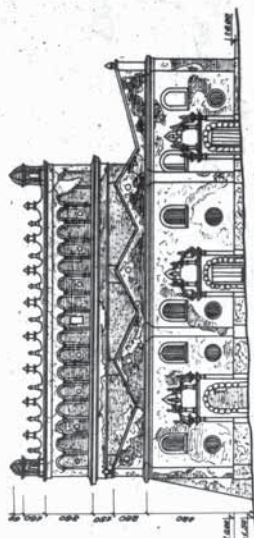

*Рис. 25. Синагога в руїні. Вигляд від південного заходу.
Фото кінця 1940-х років. Зі збірки В. Накопала*

Сингога в е. Местеродо (Жюлтва)

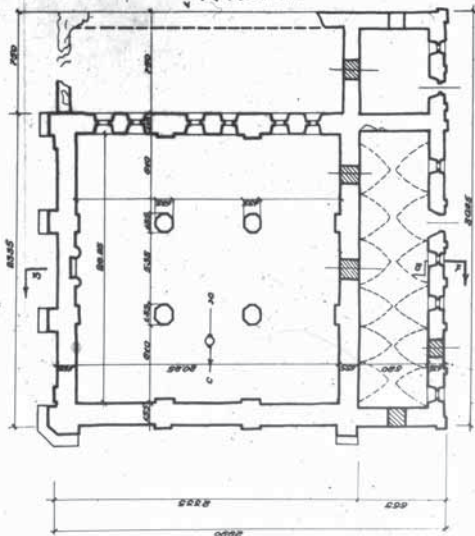
Поводстоу оди.

обмеренни чертн.
1:100

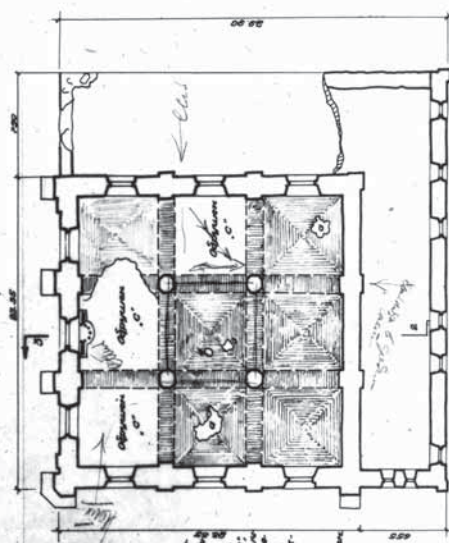

Западни фасад

Рисунг 1-2-3

План по оном 1 в. руса.

План по оном 2 в. руса.

Примечания:
1. Материал (снаружи) — камень; внутренняя отделка — штукатурка; покрытие полов — паркет; крыша — железобетонная. 2. Входы оформлены арками. 3. Лестница — деревянная. 4. Материал отделки — гипс. 5. Облицовка — оштукатуренная с обшивкой.

Рис. 26. Обміри синагоги 1955-1956 років під керівництвом Г. Говденка

Рис. 27

Рис. 28

Рис. 27, 28, 29. Синагога в Жовкві після ремонтно-відновлюваних робіт 1955-1956 років. Вигляд на головний фасад; від північного заходу; від північного сходу. Фото В. Ольхом'яка, 1957 рік

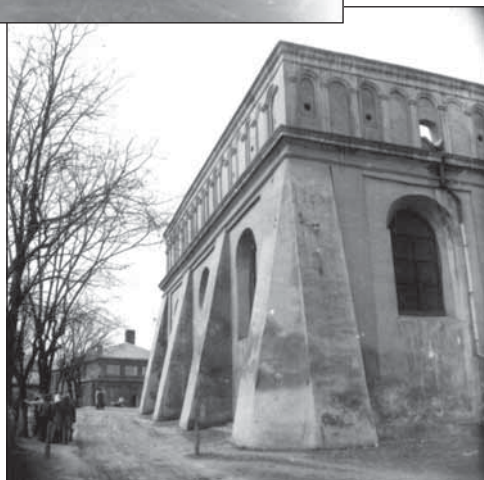

Рис. 29

Рис. 30. Синагога в Жовкві. Південний фасад. Віконні прорізи мають сліди від понижень. Фото 2008 року

Рис. 31. Сліди від пониження вікна на північному фасаді. Фото 2008 року

*Рис. 32. Синагога в Жовкві. Фрагмент аркатурного поясу під вікнами
молитовного залу. Фото 2008 року*

Рис. 33. Фрагмент інтер'єру синагоги з крайнім вікном, вісь якого не співпадає з віссю склепіння. Фото 2008 року

Рис. 34. Синагога в Жовкві. Збережена ніша Арон гаКодешу на осі східної стіни молитовного залу. Фото 2008 року

Рис. 35. Прорізи крайнього прясла західної стіни, осі яких не співпадають з віссю склепіння. Фото 2008 року

Рис. 36. Головний вхід з боку молитовного залу. Фото 2008 року

*Рис. 37. Приставлений білокам'яний портал головного входу з картушем
Фото 2008 року*

Рис. 38. Вихід на емпору в стіні західної синагогальної брили. Фото 2008 року

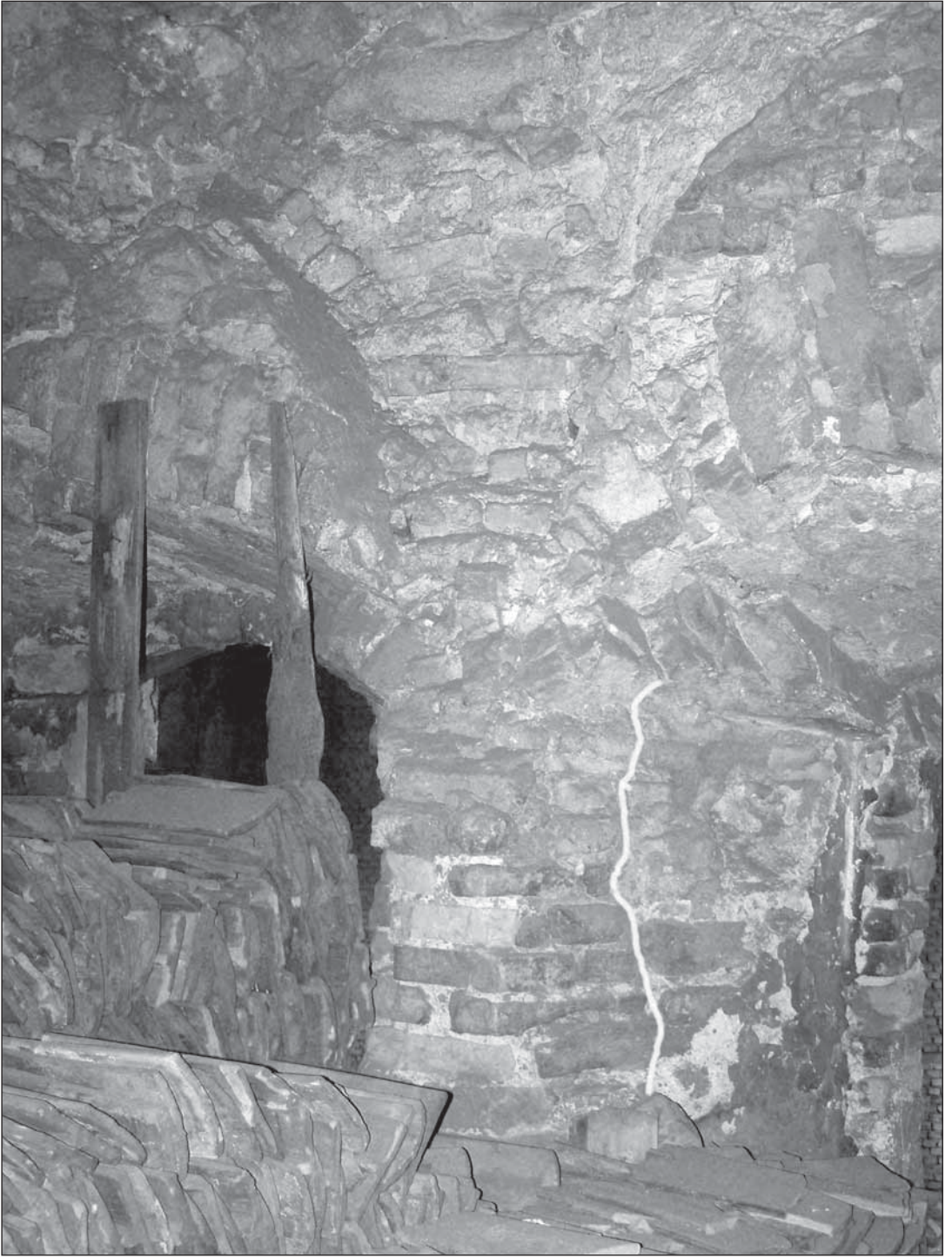

Рис. 39. Сліди домурування стіни західної синагогальної брили. Фото 2008 року

Рис. 40. Реконструйована у 1955- 1956 роках колона головного залу. Фото 2008 року

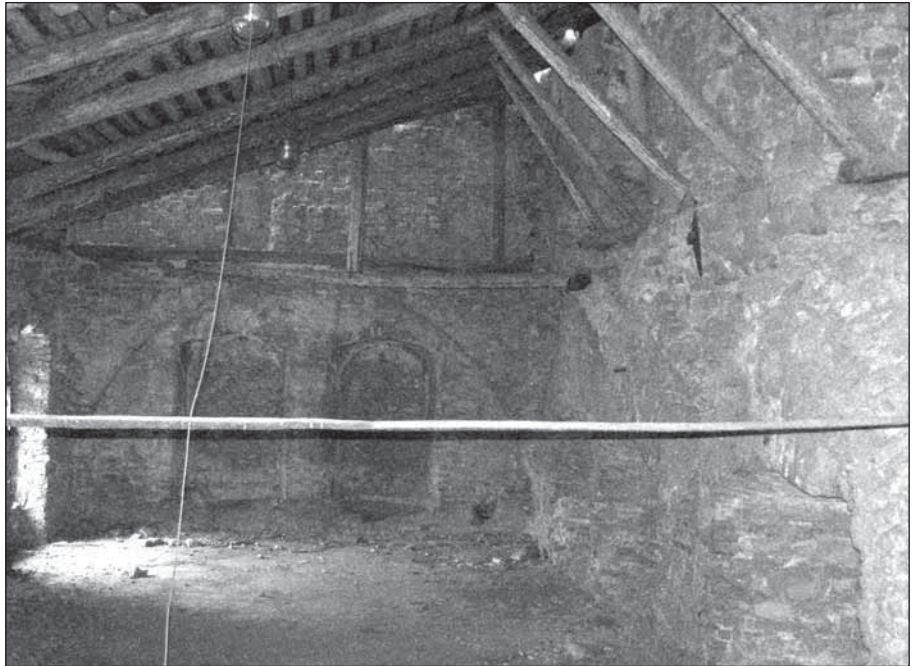
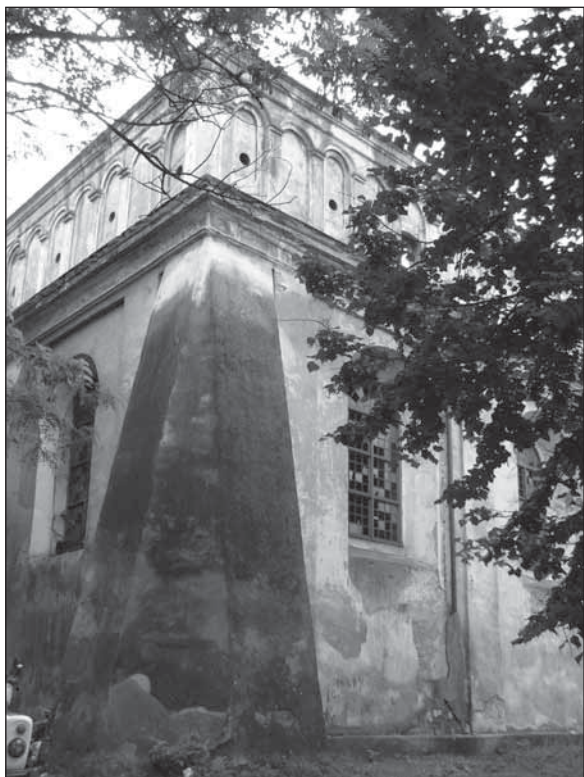

Рис. 41. Тимчасовий дах над західною синагогальною брилою. Фото 2008 року

Рис. 42. Елементи синагоги, влаштовані під час реставрації 1830-х років. Фрагмент аттика над головною брилою, наріжний північно-східний контрфорс, портал головного входу. Фото 2008 року

*Рис. 43, 44. Елементи синагоги,
влаштовані під час реставрації
1830-х років. Фрагмент аттика
над головною брилою, наріжний
північно-східний контрфорс,
портал головного входу.
Фото 2008 року*

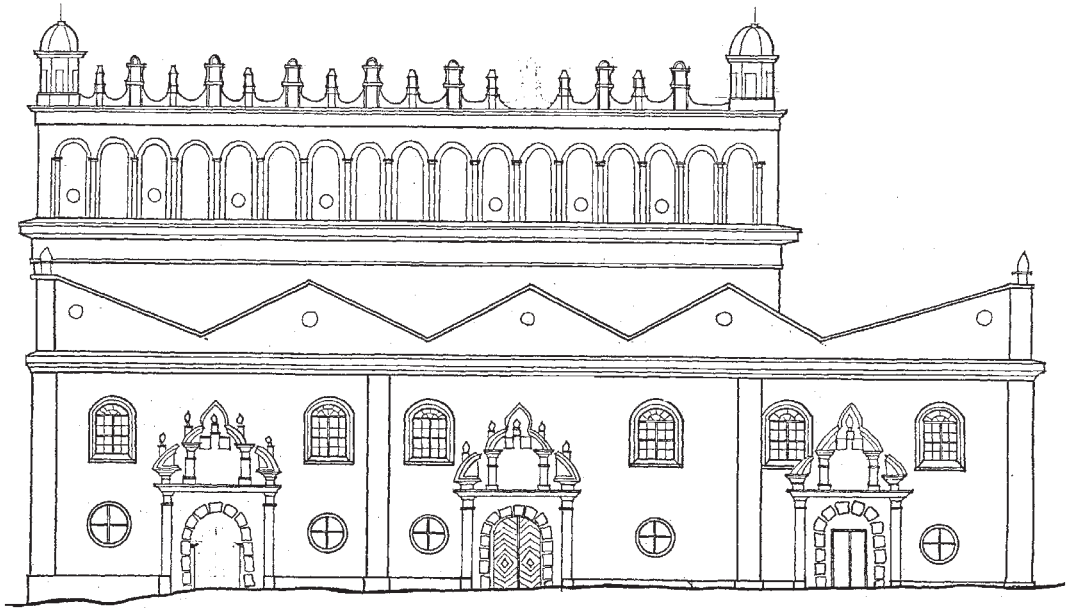
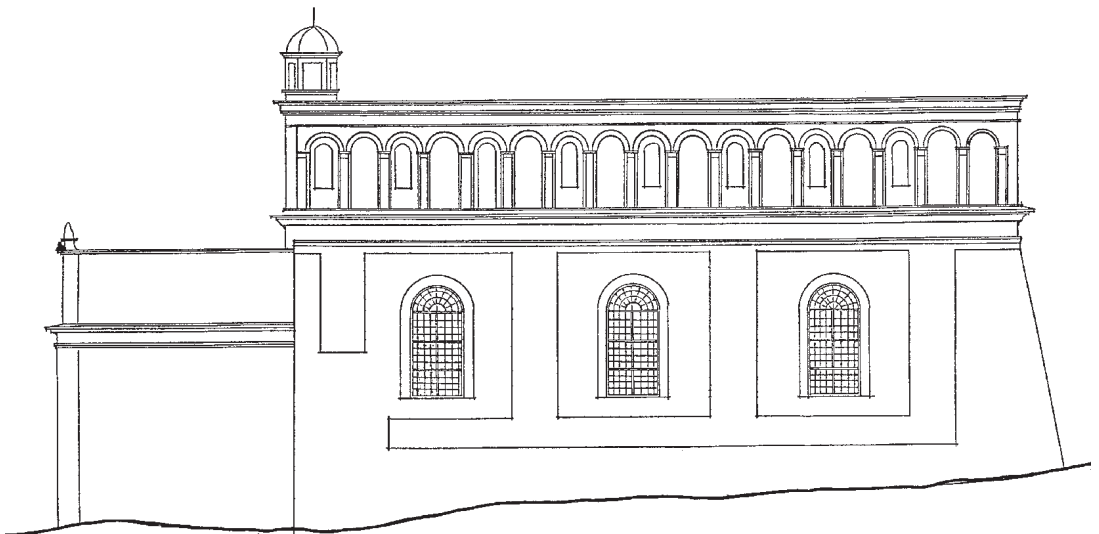

Рис. 45(1)-45(2).

*Синагога в Жовкві. Західний і південний фасади, план і повздовжній перетин.
Обміри 1980 року. Архітектори У. Піхурко, М. Верес, В. Rogozov (АІ УЗПР)*

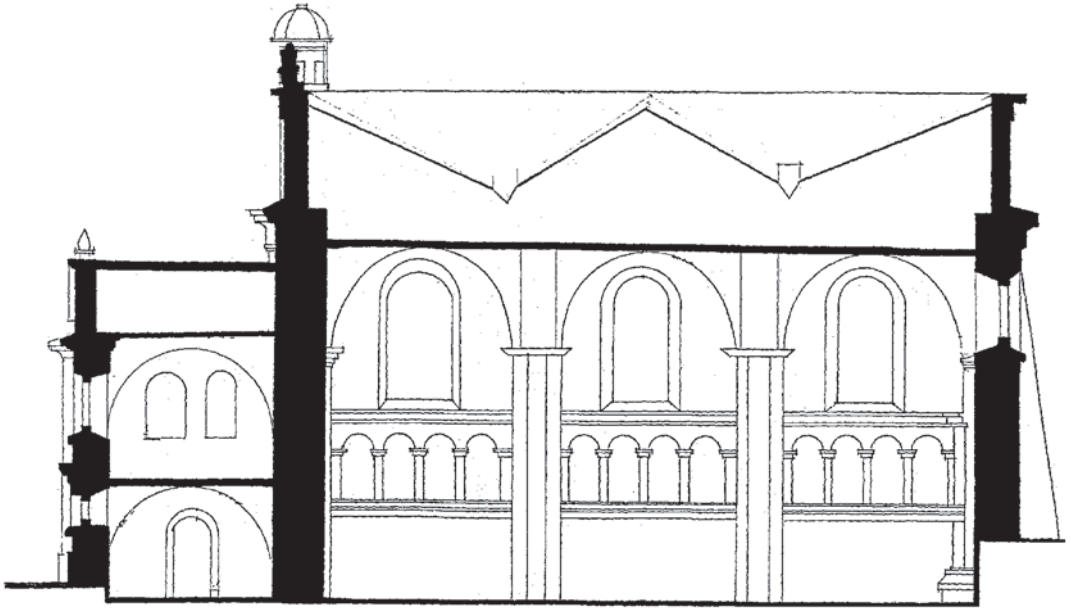
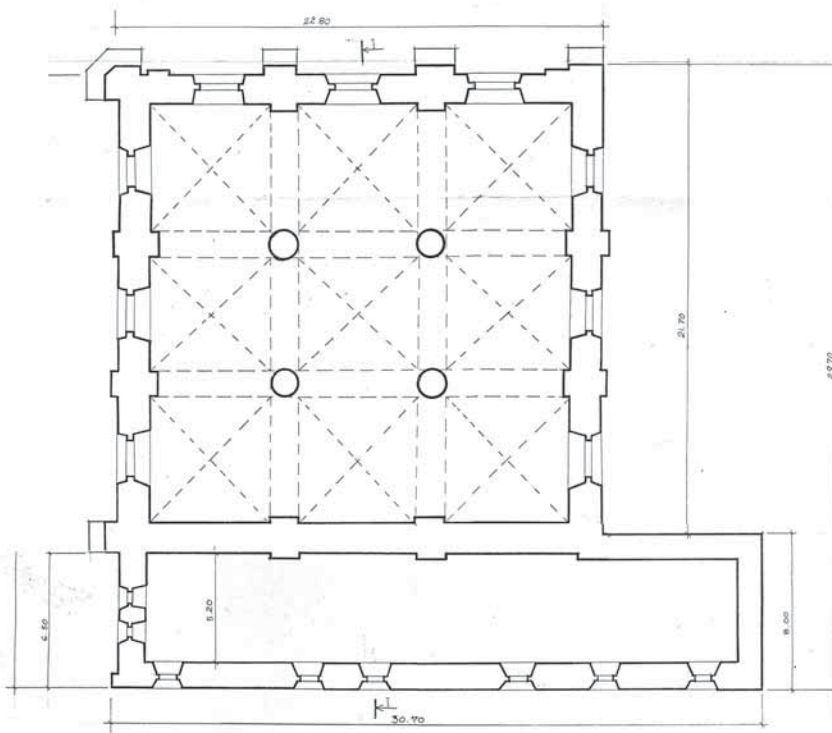

Рис. 45-45(3).

Синагога в Жовкві. Західний і південний фасади, план і повздовжній перетин. Обміри 1980 року. Архітектори У. Піхурко, М. Верес, В. Rogozov (АІ УЗІР)

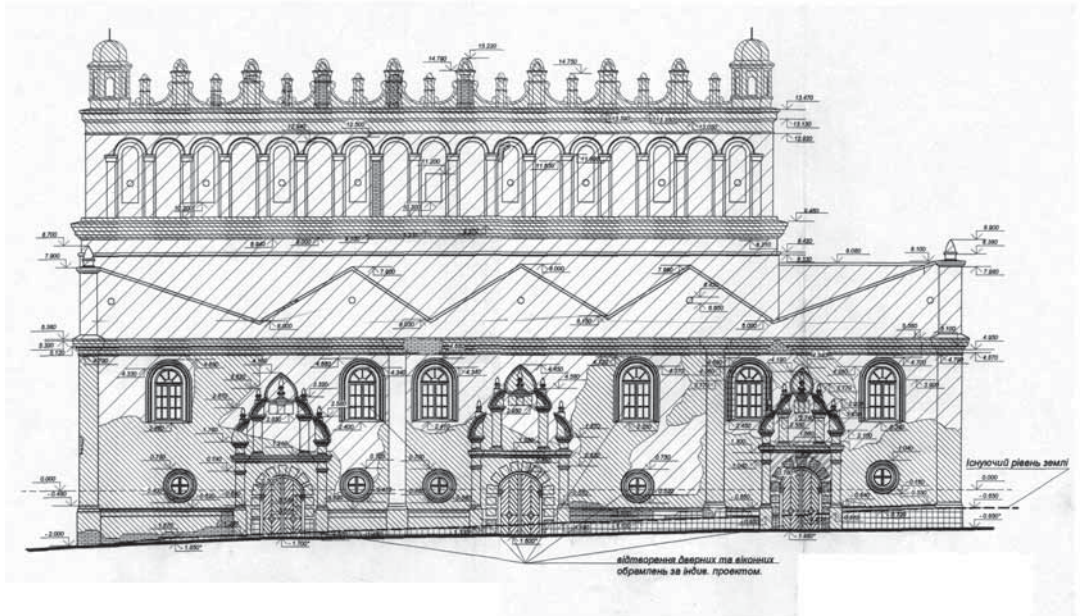
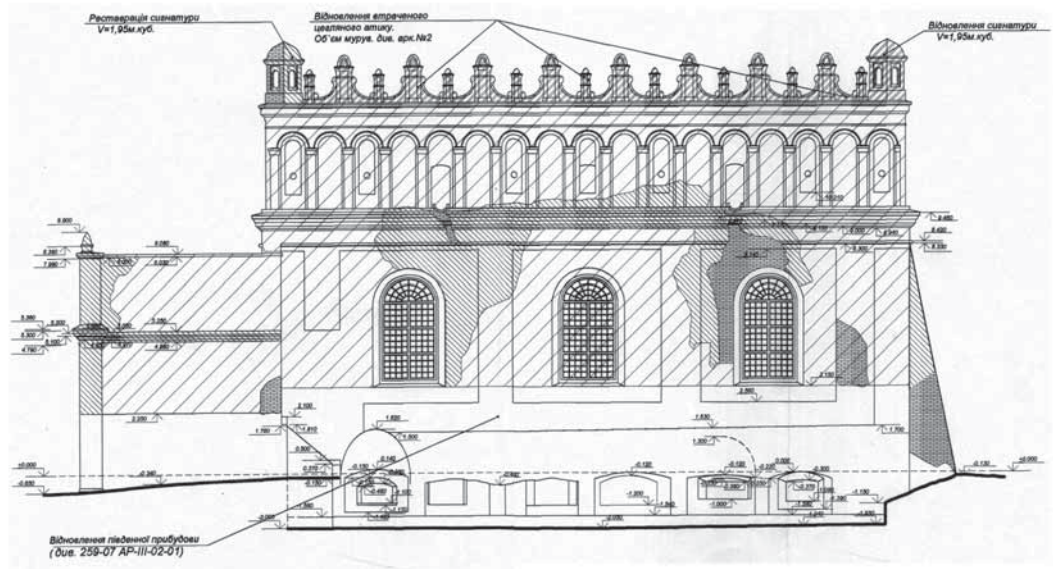

Рис. 46-46(1).
 Синагога в Жовкві. Західний і південний фасади.
 Проект реставрації. Архітектор О. Василюк (АІ УЗПР)

*Рис. 47. Синагога в Жовкві. Західний фасад.
Фото 2008 року*

Алла ПЕРЕПЕЛИЦЯ,
молодший науковий співробітник
Національного історико-культурного
заповідника «Чигирин»
(м. Чигирин)

ЦЕРКВА АРХАНГЕЛА МИХАЇЛА СЕЛА ПОЛУДНІВКИ ЧИГИРИНСЬКОГО РАЙОНУ ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСТІ (XX – ПОЧАТОК XXI ст.)

Українська дерев'яна архітектура найвищих своїх злетів здобула у церковному будівництві. Кожна дерев'яна сакральна споруда вважається шедевром архітектурного мистецтва. Адже храм – це не лише осередок духовного спілкування людини з Богом, це також центр громадського життя.

На захід від села Новоселиці розкидане між лісистими ярами село Полуднівка. В кінці 50-х років XIX ст. у ньому нараховувалось 580 жителів. Довгий час все населення села вважалось прихожанами церкви Георгія Побідоносця села Новоселиці. «Сказания о населенных местностях Киевской губернии» Л.Похилевича констатує, що «Полудневка в давнее время составляла с Новоселицей один приход, а ныне отчислена к Медведовской церкви». В даному населеному пункті у 1861 р. був зведений храм Архангела Михаїла, але він вважався приписним, тобто не мав церковної землі. В приписних церквах завжди несли службу священнослужителі з ближніх парафій, зокрема із Михайлівської або Успенської церков с. Медведівка, які знаходились «в 7 верстах от стоящей» (1). В цей період «нынешний благочестивый владелец Медведовки», Іван Іванович Фундуклей розпочав будівництво кам'яного храму, який в 1864 році освятили в ім'я Успіння Пресвятої Богородиці. Це дає нам змогу припустити, що Полуднівську церкву Архангела Михаїла звів саме він.

За 45 років свого існування дерев'яний Михайлівський храм став «обветшавшим», і на його місці в 1906 році був зведений новий. На початку XX ст. в архітектурі почалася течія відродження українського стилю. В сакральному зодчестві домінувало народне дерев'яне будівництво (2).

Історичні джерела, архівні матеріали та світлини дають змогу прийти до висновку, що в Чигиринському повіті у перші роки ХХ ст., за мотивами народного будівництва, були побудовані два храми: Архангела Михаїла села Полуднівка (1906 р.) та Преображення Господнього Чигиринського Свято-Троїцького монастиря (1907 р.).

Михайлівська церква с. Полуднівка належить до найпоширенішого типу – тридільних, одноверхих. Вона складається з трьох основних зрубів: центрального – нави, східного – вітара та західного – бабинця. Всі типи дерев'яних церков мають центральний зруб, верх якого завжди робили на один ярус вищим від бічних. Найпоширенішою у тридільних храмах є прямокутна нава, гранчастий вітар і прямокутний бабинець. Дзвіниці завжди були особливими спорудами, невід'ємними від церковних комплексів. Їхні архітектурні форми беруть початок від стародавніх сторожових фортечних башт. В нашому регіоні спостерігалися два типи дзвіниць – зрубні чи зрубно-каркасні (нижній ярус зрубний, верхній – каркасний) (3). Аналізуючи спогади свідків та зображення на світлинах, робимо висновок, що дзвіниця Михайлівської церкви належала до зрубно-каркасного типу.

На початку ХХ ст. в Чигиринському благочинні нараховувалось п'ять округів, Полуднівська церква належала до третього округу. У 1910 році в Михайлівському храмі нараховувалось 1300 прихожан: чоловіків – 654 і 643 жінок. Площа церковних земель складала 33 десятини і 4 сажні. Капітал церкви на 1910 рік становив 100 крб. Храм Архангела Михаїла мав однокласну церковно-приходську школу. З «Памятной книжки Київской епархии на 1910 год» відомо, що з 1862 року в Михайлівському храмі ніс службу псаломщика Євдоким Прокопович Дяковський. Псаломщик отримував казенну плату 50 крб. Із 1906 року настоятелем новозбудованої церкви стає Митрофан Іродіонович Чернявський, який пройшов дворічне навчання в духовній семінарії. Після вчительської практики із Закону Божого, при досягненні 25 років та одруженні, був висвячений у сан священника. Мав двох малолітніх дітей. Казенну плату отримував 300 крб (4).

В релігійних джерелах згадується, що у 1930 році парафію села Полуднівки отримує колишній чернець Медведівського Миколаївського монастиря Антоній Буряк, в якій він служить шість років, фактично до закриття Свято-Михайлівському храму. Отець Антоній проживав у Полуднівці до вересня 1937 року, жодного дня не був без діла. В себе вдома служив літургії та акафісти, здійснював таїнства: хрещення, причастя та шлюбу.

1937–1939 – роки жорстоких репресій священнослужителів в СРСР. За даними урядових комісій з питань реабілітації у 1937 році більшовики заарештували майже 137 тисяч православних священників, із них понад 85 тисяч було

розстріляно. Серед них ієромонах Свято-Михайлівської церкви с. Полуднівка Антоній Буряк. Арешт отця Антонія відбувся 4 вересня 1937 року. У його будинку при обшуку були виявлені: покривала для чаші – 2 шт., харарь – 1 шт., Євангелій – 4 шт., службовий молитвослов – 2 шт., печать для просфор – 1 шт., граматки – 9 шт., помазок для миропомазання – 1 шт., вінці для покійних – 81 шт., бланки для молитов покійних – 29 шт. Знайдене богослужбове начиння підтвердило свідчення односельчан про самовільне служіння церковних треб отцем Антонієм. 7 вересня 1937 року ієромонаху Антонію було пред'явлено звинувачення, в тому що «... зараз проживає в Полуднівці, фізично не працює, по вечорам в себе у домі збирає одноосібників чоловіків і жінок та проводить з ними бесіди на тему встановлення церкви... має зв'язок з сусідніми селами та районами, де збирає вечірні молитви в хатах, на яких веде контрреволюційну роботу...» (5). Цього ж дня Антоній Ананійович Буряк був заарештований. Перебуваючи майже два місяці у стінах Черкаської в'язниці, священник Полуднівської церкви провини своєї так і «не визнав». 16 жовтня 1937 року в м. Києві відбулося засідання Трійки, на якому було вирішено долю багатьох священнослужителів, в тому числі ієромонаха Антонія Буряка. Він був страчений у Черкаській в'язниці 4 листопада 1937 року, не доживши три тижні до свого сорокадев'ятиріччя. 29.06.1989 р. ієромонаха Антонія Буряка реабілітували. На той час в с. Полуднівка його майже ніхто не пам'ятав.

«Войовничі безбожники» у 1936 році церкву архангела Михаїла розграбували. Церковні книги, ікони, богослужбове начиння спалили. З храму зняли хрести, розібрали над навою баню з маківкою, спалили дзвіницю, дзвони відвезли до Черкас в окружний відділ «повітряної флотії» (6). Церкву переобладнали на місце відпочинку молоді – клуб. Літні люди розповідають, що хлопці та дівчата, які танцювали в храмі Божому, померли у молодому віці.

В період з 7 серпня 1941 року по 7 січня 1944 року на Чигиринщині окупаційним німецько-фашистським режимом було дозволено богослужіння в храмах. Віруючі с. Полуднівка швидко налагодили церковне життя. Образи, вбережені при рейдах «войовничих безбожників», знесли в храм. Із них чоловіки змайстрували іконостас, прикрасивши його вишиваними рушниками. На храмове престольне та на дванадцять свята (найважливіші після Великодня свята православ'я – А.П.) – Службу Богу проводив священник із с. Медведівка. На початку 1944 року, під час визволення с. Полуднівка від фашистів, Михайлівський храм був обстріляний, сліди від куль довгий час виднілися на його бічних стінах (7).

Історичні джерела та спогади сучасників дають інформацію, що 1986–1987 рр. у Михайлівській церкві ніс службу Владика Софроній (в миру Димитрій Савович Дмитрук) – нині митрополит Черкаський і Канівський (УПЦ). У ці

роки Владика Софроній займався ремонтом храму Архангела Михаїла, зокрема була встановлена баня з маківкою та хрестом, а також знайдені два дзвони. Благовіст скликав мирян на богослужіння із хуторів: Чмирівки, Рублівки і сіл Новоселиці та Івківців. До речі, Владика Софроній проводив капітальний ремонт храму за власною ініціативою та за кошти мирян свого приходу. Чигиринський райком партії категорично заборонив батьощі Софронію займатися реставрацією даної сакральної споруди. Завдяки клопотанню секретаря райкому партії Владика був переведений до іншого району в м. Городище. Миряни Полуднівської парафії їздили до Митрополита Філарета із проханням залишити батюшку Софронія служити Богу службу в церкві Архангела Михаїла. Майже рік батюшка Софроній проводив богослужіння в двох парафіях Черкаської області. Одночасно займався відродженням сакральних споруд, настоятелем яких він був. Восени 1988 року Київський митрополит перевів Владика до м. Борисполя Київської області (8). Знову Полуднівський прихід залишився без священика майже на десять років. Тільки у 1992 році настоятель Медведівської кам'яної церкви, Анатолій Прокотенко відновив богослужіння у Полуднівській парафії. За сім років служби (1992–1999) у храмі отець Анатолій змінив вікна та двері. Майже кожного року перед храмовим престольним святом проводився косметичний ремонт.

У вересні 2009 року священик Анатолій Прокотенко отримав благословення від архієпископа Черкаського і Канівського на Чигиринське благочиння та на настоятельство в церкві Казанської ікони Божої Матері в м. Чигирині. Благочинний Чигиринського району Анатолій Прокотенко переводить священика Романа Дмитришина із Вершацької церкви Різдва Пресвятої Богородиці до Медведівського храму Успіння Божої Матері. Майже десять років отець Роман несе службу у Полуднівському приході. Псаломщик Григорій Гапич розписав стелю та стіни церкви Архангела Михаїла біблійними сюжетами.

Ігуменя Чигиринського Свято-Троїцького монастиря, Катерина, проводить активну роботу зі створення в Полуднівській парафії скиту даної обителі. Полуднівський скит буде виконувати функцію не тільки осередку чернечого життя, а також підтримувати технічний стан храму Архангела Михаїла. Дерев'яні сакральні споруди є найвразливішою частиною культурної спадщини. Вони гинуть від води, вогню, жуків-короїдів, шашелів, а найбільше – від людської недбалості і безкультур'я. Тому не тільки в Україні, а й в усій Європі вчені, ще з ХІХ ст., переймалися проблемою збереження для нащадків здобутків народного дерев'яного зодчества.

Полуднівська церква Архангела Михаїла єдина на Чигиринщині дерев'яна сакральна споруда початку ХХ ст., побудована за мотивами народного будівництва. Вона є пам'яткою архітектури та містобудування місцевого зна-

чення. Подальше вивчення даної пам'ятки залежить від зосередження в цій справі спільних зусиль істориків, мистецтвознавців, реставраторів – усіх, кому не байдужа доля української культурної спадщини.

Література

1. Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской Губернии или статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах в пределах губернии находящихся . – Біла Церква. Видавець Олександр Пшонківський, 2005. – 639 с. – С.533.
2. Мокрий В. Церква в житті українців. – Львів – Краків – Париж: Просвіта, 1993. – 109 с. – С.47.
3. Вечерський В. Українська дерев'яна архітектура: фотоальбом. – К: Балтія – Друк, 2006. – 64 с. – С.3.
4. Тригубов С. Памятная книжка Киевской епархии на 1910 год. – Складъ издания въ книжных магазинах И.А. Розова – 640 с. – С.506.
5. Високопреосвященний Архієпископ Черкаський і Канівський Софроній. Святі Новомученики і Сповідники Черкаські: життя, подвиги і страждання. – Черкаси, 2001. – 398 с. – С.268.
6. ДАЧО. – Р-375. – ОП.1. – Спр.70. – Арк.124.
7. МПД автора: Полудненко Тетяна Іванівна, 1960 року народження, м. Чигирин.
8. Фоминский Л. Архитектор от Бога. – Харьков: ИНФОБАНК, 2008. – 372 с. – С.105.

Надія КУКСА,
старший науковий співробітник
Національного історико-культурного
заповідника «Чигирин»

СВЯТО-МИКОЛАЇВСЬКИЙ СОБОР МЕДВЕДІВСЬКОГО МОНАСТИРЯ

*Українські дерев'яні церкви «можуть бути славою,
гордістю й радістю кожного народу».
Зовнішні форми і внутрішнє вирішення «...створить у
дерев'яній українській церкві атмосферу, що
приневолює схилитися й вклонитися глибокому
творчому генієві українського простолюду, який
столітньою напруженою працею цілих поколінь
створив дорогоцінний, на жаль, досі не пізнаний і не
оцінений скарб світової культури – дерев'яний храм».*

Чеський дослідник Ф.Заплетал (1).

Внаслідок потворної антирелігійної кампанії двадцятих-тридцятих років вітчизняна сакральна архітектура зазнала непоправних втрат. Чи не найбільшою втратою українського дерев'яного зодчества став зруйнований на початку тридцятих років Свято-Миколаївський собор Медведівського монастиря на Чигиринщині.

Миколаївський храм, що був окрасою архітектурного ансамблю обителі, закладено 13 (25) квітня 1785 р. Будівництво святині тривало майже 10 років. За архівними джерелами, рішення про спорудження величного храму було прийнято після відвідин монастиря Чигиринським старостою Антонієм Яблоновським в 1780 р., який наказав звести на місці старої Миколаївської церкви новий храм. Тоді ж, староста дав вказівку виділити належну кількість деревини для будівництва.

В травні 1782 р. на основі спільної згоди братія звеліла ігумену в письмовій формі донести митрополиту Київському Самуїлу Миславському про намір розібрати стару церковну будівлю, а на кошти, отримані з продажу деревини, розпочати спорудження нового храму. 16 (28) січня 1783 р. було отримано

архієрейське благословення та частина коштів на заготівлю матеріалів та «контрактування для завдання майстрів кращих» (2).

З огляду на те, що новоспоруджений соборний храм і ім'я святителя і чудотворця Миколая, за своєю архітектурою, був нетиповим для Правобережної України і більшість дослідників визначають в ньому риси, характерні для Лівобережжя і Слобожанщини, можна припустити, що «майстрів кращих» запросили саме з цих регіонів. На користь даної версії виступає неймовірна подібність архітектурно-конструкційного вирішення споруди з козацьким Свято-Троїцьким собором у Новомосковську, спорудженим за проектом Якіма Погрібняка в 1773–1778 рр. Не виникає сумніву, що до побудови Миколаївського собору був причетний, якщо не сам знаменитий зодчий, то його учні.

Зведено храм зі струганих дубових чотиригранних балок, скріплених дерев'яними тиблями. При будівництві майже 43-метрової споруди не використано жодного цвяха. Такий прадавній метод в дерев'яному зодчестві використовувався для продовження терміну збереження конструкцій, які, в результаті корозії залізних елементів, втрачають свою міцність (3).

Собор мав дев'ять квадратних зрубів з п'ятьма високими ярусними верхами, завдяки чому вважався одним з найвищих в Україні дерев'яних храмів. Щоправда, висотою поступався хіба що перед 65-метровим Троїцьким собором у Новомосковську (4).

Завдяки проектному плану Миколаївського собору, що зберігся у фондосховищах ЦДІАУ в м. Києві, стають зрозумілими архітектурні особливості будівлі. Зруби собору були квадратними, а вишуканої форми підбанники і бані – восьмикутними (5).

Загалом, дев'ятикамерна структура, що складалася з прямокутних об'ємів до висоти третього ярусу, а далі здіймалися п'ять струнких пірамідальних верхів з восьмигранними підбанниками, уособлювала собою класичну конструкцію українського храму.

Зведення цього монументального храму співпало в часі, коли стиль козацького бароко в архітектурі став розбавлятися окремими елементами класицизму. Невідомий нам архітектор влучно поєднав традиційні і принципово нові тенденції, облаштувавши на головному фасаді класичний доричний портик з шести колон, увінчаний бароковою маківкою, а на бічних, північному і південному фасадах, скромніші двоколонні портики (6).

Фундамент храму закладений з морених дубових колод, товщина яких сягала близько 0,5 м (7).

За первісним задумом, собор мав бути трипрестольним. Правий додатковий престол було закладено на честь Архистратига Михаїла, лівий – на честь Всіх

Святих. Згодом, після припинення існування трапезної церкви, лівий престол освячено на честь Пресвятої Богородиці (8).

Самобутність святині вдало доповнював неперевершеної краси настінний розпис, виконаний в народному стилі, що для Середньої Наддніпрянщини є швидше виключенням з правил (9).

З архівних документів стає відомо, що ще з середини XVIII ст. при монастирі працювала іконописна майстерня. Ієромонах Аминадив, що походив з Вільшаної (тепер Городищенський район, Черкаської області – Н.К.), опанувавши премудрості іконописного мистецтва в іконописця Олександра в Городищі Лубенського полку, разом зі своїм учителем прибув до Медведівки, де прийняв постриг під іменем Арсеній. Сам Аминадив протягом деякого часу перебував у Медведівці, проте згодом вирушив до Молдови та на Січ (10).

Безперечно, за час існування іконописної майстерні склалася місцева школа іконопису, що органічно поєднала сакральні канони та місцеві традиції народного малярства. Мотиви біблійських сюжетів вдало перепліталися з зображеннями світських осіб. Завдяки Д.П.Де ля Флізу, який під час відвідання святої обителі на початку 50-х рр. XIX ст. виконав малюнок її архітектурного ансамблю і скопіював настінний портрет Богдана Хмельницького, маємо уявлення про високий рівень майстерності монастирських художників (11).

Відомо, що наприкінці XVIII ст. з Суботівської церкви Святого Пророка Іллі – усипальниці гетьмана, до собору було вивезено первісний іконостас часів Б.Хмельницького та ктиторський портрет гетьмана, що знаходився біля його надгробка (в даному контексті ктитор – засновник храму – Н.К.) (12).

Серед численних святинь монастиря особливу цінність становила ікона святителя Миколая, яка знаходилася в західній частині храму в різьбленому кіоті. Образ оточували пишні срібні шати, інкрустовані дорогоцінним камінням. Найдавнішу згадку про ікону знаходимо в описі за 1773 р. До цього чудотворного образу «з давніх часів приходять богомольці й отримують зцілення» (13).

Численних паломників привертала рака з частками святих мощів преподобних печерських Тіта, Йосифа, Іларіона схимника, Акілі диякона, Лаврентія затворника, Пімена постника, Арсенія трудолюбивого і Логина вратаря, переданих монастирю митрополитом Київським Філаретом у 1845 р. з Києво-Печерської лаври на прохання архімандрита Каліста¹³. Митрополит зазначав, що ця рака «є священною запорукою благочестивого життя старців цієї обителі, як небесна їм допомога й заступництво в житті цьому» (14).

Витончена споруда храму з вражаючими параметрами (висота храму становила 20 сажнів – 42,6 м, довжина 30 аршинів – 21,34 м, ширина 28 аршинів – 20,19 м) домінувала над всією округою, приваблюючи до себе подорожніх.

Відвідини обителі справили на відомих істориків, письменників, архітекторів незабутнє враження.

Академік архітектури Г.Павлуцький в своїй праці «Деревянные и каменные храмы» відзначив: «По обширности своей и легкости архитектуры является единственной в своем роде, самой блестящей из малорусских деревянных церквей. Уже издалека собор является во всем своем великолепии; трудно себе представить, какую идею могущества выражают своим немым языком эти величественные деревянные купола, поднимающиеся цельной массой к небу на 20-саженную высоту» (15). Архітектор вказав параметри споруди, визначив її архітектурно-конструкційні особливості.

Високу оцінку архітектурному вирішенню собору знаходимо і в подорожніх замітках Д.Дорошенка: «...на далекому обрії вималювалася струнка фігура медведівської церкви монастирської, а чим далі, то все виразніше виступали її надзвичайно зграбні контури. Монастир стоїть на острові, який увесь заріс деревами. Монастир бідний, келії вбогі, ченців мало, та й то переважно такі, що їх сюди заслано «на смиреніє» за всякі лихі вчинки. Але що тут гарне, що приваблює до себе, й для чого варто приїхати в цю глушину спеціально, це монастирська церква – чудовий зразок української деревляної архітектури. В ній п'ять бань. Надзвичайна пропорція в їх розкладі; всі разом виносяться в гору в дивній гармонії і разом з будівлею творять один суцільний образ, який милує око, пасуючи до пишної природи, до пишних левад і зелених берегів срібного Тясмину. (...) церкву теперішню в честь Св.Миколи збудував 1785 р. київський митрополит Самуїл Мисловський...» (16).

На 20-ті рр. ХХ ст. припадають значні випробування для монастирської братії. З приходом нової влади монастир кілька разів було пограбовано, з бібліотеки вилучено цінні реліквії, котрі просто зникли. 30 квітня 1922 р. при вивезенні монастирського майна представниками радянської влади, товаришем Дробницьким були вилучені універсали гетьманів Б.Хмельницького (1661 р.) та П.Тетері (1663 р.). Подальша доля документів невідома (17).

У 1923 р. на Черкащині створюються повітові та окружні комітети охорони пам'яток старовини, мистецтва й природи (ОКРКОПИСИ).

Пам'яткоохоронні функції даних інституцій на початку 1925 р. перейшли до новоствореного Всеукраїнського Археологічного комітету (ВУАКу). Завдяки подвижницькій праці уповноваженого ВУАКу на Черкащині О.М. Александрова, за суттєвої допомоги членів і кореспондентів комітету було обстежено і поставлено на облік значну кількість пам'яток історії та культури Чигиринського краю (18).

Складено «Реєстр монументальних пам'ятників культури на Шевченківщині, які прийняті на облік і під охорону ВУАК від 26 червня 1926 р.», куди разом

з п'ятьма іншими унікальними пам'ятками Чигиринського повіту, внесено і Свято-Миколаївський собор (19). Одним з вагомих результатів роботи Черкаського окружного комітету з охорони пам'яток старовини, мистецтва і природи краю є зародження організації і проведення туристично-екскурсійних заходів.

У зв'язку з постійним зростанням інтересу до культурної спадщини краю, необхідності її популяризації, за пропозицією інспектури народної освіти Шевченківського округу комісією з охорони пам'яток культури і природи, для ознайомлення з культурно-історичними й природними багатствами Шевченківського краю було розроблено два туристичні маршрути, до одного з яких був внесений Миколаївський собор (20).

На жаль, пам'яткоохоронні заходи виявилися короточасними і не змогли дієво протистояти антирелігійному наступу тоталітарної держави.

Впродовж останнього десятиліття монастир тричі закривали, братія зазнавала постійних утисків, моральних і фізичних знущань. Серед місцевих жителів існує думка, що недобрим знаменням подальшої трагічної долі монастиря було триразове закриття обителі та триразове загорання замка з ланцюгами на дверях Миколаївського собору (21).

Святиню було зруйновано навесні 1931 р. Особливо ревно плюндрували Миколаївський собор медведівські активісти-комсомольці. Згодом з вивільненої деревини спорудили хлів для корів новоутвореного колгоспу. Було спалено монастирську бібліотеку (22).

За спогадами місцевих мешканців, після руйнації монастиря «монахів по-виганяли». Значну частину ікон забрали жителі навколишніх сіл. Впродовж тривалого часу на дерев'яних конструкціях зрубу одного з колодязів с. Трушівець знаходився монастирський дерев'яний хрест з розп'яттям Спасителя.

Невдовзі після знищення монастиря, місцеві жителі почали розбирати муровані фундаменти для домашніх потреб; з'явилися шукачі «золота і скарбів». Поступово за місцевістю, де розташовувався монастир, закріпилася назва «Монастирище».

В 50-х рр. на заболочених угіддях монастиря проводились меліоративні роботи. Осушені землі використовувались як пасовище для колгоспної худоби.

Через 30 років після руйнації обителі, восени 1962 р., на Чигиринщині побував відомий художник, скульптор, збирач старожитностей Іван Макарович Гончар. Дослідник відвідав місце монастиря, яке вразило його страшним запустінням. Пізніше він згадував: «(...) Мене дуже заінтригувало побачити хоч те місце, де височів собор. Що ж, я побачив ту пустелю, на якій пасуться кози та сумно нахилиють свої верхів'я молоді берізки, мовби оплакують собор. Хотілося б хоч щось придбати зі зруйнованого собору. Мені таки вдалося придбати в Медведівці пару образів зі зруйнованого собору (...)» (23).

Івану Макаровичу поталанило зустрітися з колишнім послушником Медведівського монастиря, Строгоцьким Яковом Терентійовичем, котрий поділився з ним спогадами про перебування серед монастирської братії. Збирач констатує досить низьку обізнаність медведівчан щодо обителі, мотивуючи це його місцезнаходженням. Однак, дозволимо собі зауважити, що дана скупість у висловлюваннях інформантів спричинена в значній мірі дією системи антирелігійних заходів, що викорінювали навіть спогади про культові осередки краю.

Іван Гончар вказує на спробу збереження собору Святителя Миколая, яка за фатальним збігом обставин, не увінчалася успіхом: «Наш видатний вчений-академік Яворницький, коли випадково довідався про руїну цього собору, то негайно послав гінців – двох архітекторів з тим, щоб вони могли (...) передати властям Медведівки припинити намір руйнування собору, оскільки це найцінніша дерев'яна споруда Центральної України.

На жаль, «гінці» запізнилися. Собор уже догризали. Ті сумні вісті про трагедію собору настільки вразили нашого патріота-вченого, що він два місяці не міг приступити до роботи. Після перших вістей, котрі принесли «гінці», Яворницький трагічно прорік: «Ми втратили найціннішу і найвеличнішу споруду Центральної України, ми набагато збідніли культурно»; та Руїна продовжувалась і далі (24).

Як бачимо, патріарх вітчизняного музейництва, член-кореспондент ВУАН Д.Яворницький силою свого авторитету намагався запобігти нечуваному вандалізмові. Проте, за фатальним збігом обставин, вистояти собору не судилося.

Івану Макаровичу вдалося відшукати кілька монастирських ікон на дереві та полотні, котрі зберігаються у фондах Музею І.М. Гончара у Києві. Збирач старожитностей зауважує, що частина образів з собору знайшла прихисток в дерев'яній Свято-Михайлівській церкві, сусіднього села Полуднівки.

Особливої уваги нині – після набуття Україною незалежності, заслуговують пам'ятки, які уособлюючи найвищі досягнення українського народу в царині архітектури, мали значення провідних осередків духовності та культури і були свідомо знищені, зокрема, впродовж ХХ ст.

Указом Президента України від 9 грудня 1995 р. N1138/95 «Про заходи щодо відтворення видатних пам'яток історії та культури» Кабінетові Міністрів України було доручено розробити і затвердити довгострокову Державну програму відтворення визначних пам'яток історії та культури. На цій основі Кабінет Міністрів України 30 грудня 1998 р. затвердив «Перелік визначних пам'яток історії та культури, що потребують першочергового відтворення» (25).

Відрядно констатувати, що до цього «Переліку...» внесено і Свято-Миколаївську церкву Медведівського монастиря ХVIII ст. Проте, у зв'язку з

економічними негараздами, відновлювальні роботи, які так і не розпочиналися, відкладено на невизначений термін.

На сьогодні частині колишніх монастирських земель розміром 10,3 га надано статус земель історико-культурного призначення та згідно Генерального плану розвитку Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» 2001 р. передано до заповідника. Проте у зв'язку з недосконалим земельним законодавством ще в дев'яностих роках ХХ ст. ці землі були розпайовані між мешканцями села Трушівці, Чигиринського району, оскільки перебували в розпорядженні місцевого колгоспу. Використовуються селянами як сіножаті та пасовища.

Актуальними видаються слова з роману О.Гончара «Собор», присвяченого новомосковському храму, якому поталанило вистояти: «...А нащадки ж прийдуть, спитають: ану, якими ви були? Що збудували? Що зруйнували? Чим ваш дух трепетав?..» (26).

Література

1. Голубець М. Мистецтво. Рококо і класицизм // Історія української культури. – К., 1994. – 650с. – С.528.
2. Лавріненко Н. Медведівський Миколаївський монастир: від перших згадок до ХХІ ст. // Український історичний журнал. – 2008. – № 1. – 239 с. – С.149.
3. Змієвський С. Собор жде Яворницького, Гончара, Баглая... // Україна козацька. – 2008. – №№ 17-18. – 24 с. – С.16.
4. Мокрий В. Церква в житті українців. – Львів – Краків – Париж, 1993. – С.58.
5. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі ЦДАУ). – Ф. 826. – Оп. 1. – Спр. 43. – 109 с. – 20 арк.
6. Кілессо С. Медведівський Пустинно-Миколаївський монастир і його архітектурний комплекс // Пам'ятки України: історія та культура. – Науковий часопис. – 2002. – № 2. – 208 с. – С.50-51.
7. Лавріненко Н. Вказана праця. – С.150.
8. Там само. – С.150.
9. Жолтовський П. Український живопис XVII–XVIII ст. – К., 1978. – 385 с. – С.305.
10. Юрій Мицик. Чигирин – гетьманська столиця. – К., 2007. – 391 с. – С.316.
11. Д.П.Де ля Фліз. Альбоми. – К., 1996. – Т.1. – 512 с. – С.135
12. Кукса Н. Сюжетна картина «Богдан з полками» – унікальна пам'ятка монументального живопису доби Гетьманщини // Матеріали науково-практичної конференції «Культурно-релігійний розвиток Гетьманщини кінця XVII – початку XVIII століття» – Ніжин, 2006. – 229 с. – С.114-121.

13. Лебединцев П. Медведовский Николаевский монастырь // Киевские епархиальные ведомости. – 1870. – 94 с. – С.46.
14. Мариновський Ю. Куполи над Тясмином: з історії Медведівського Миколаївського монастиря //Людина і світ. – 1994. – № 2. – 76 с. – С.8.
15. Павлуцкий Г. Медведовский Николаевский монастырь Чигиринского уезда // Деревянные и каменные храмы. – К.,1905. – 213 с. – С.40.
- 16.Дорошенко Д. По рідному краю. (Подорожні вражіння й замітки) – Видання друге, перероблене й доповнене. – Видання третє фотостатом другого видання (Львів 1930 р.) – Нью-Йорк, 1956. – 156 с. – С.131-134.
17. Мариновський Ю. Православні монастирі на терені сучасної Черкаської області до 1917 р. – Черкаси, 1997. – 207 с. – С.167.
18. Клименко Т. Охорона пам'яток історії та культури Чигиринщини в 20-х роках ХХ століття (за документами Державного архіву Черкаської області) // Свідок козацької слави: погляд крізь століття. До 350-ї річниці родового храму Б. Хмельницького в с. Суботові – церкви Святого Пророка Іллі. - Черкаси, 2003. – 219 с. – С.158-159.
19. Державний архів Черкаської області. – Р-131. – Оп.1. – Спр. 151. Копія.
20. Клименко Т. До історії розвитку туризму на Черкащині: погляд у минуле та сучасність. Чигиринщина: історія і сьогодення. – //Матеріали науково-практичної конференції, Черкаси, 2006. – 247 с. – С.242-243.
21. Гончар І. Спогади. Як все починалося... – Фонди Музею І.М.Гончара в м. Києві. – Зошит № 58. – 132 с. – С.110-115.
22. Гончар І. Вказана праця. – С.110-115
23. Там само.
24. Там само.
25. Основні заходи відтворення визначних пам'яток історії та культури України / «Пам'ятки Ураїни: історія та культура». – 1999. – №1. – С.109.
26. Змієвський С. Собор жде Яворницького, Гончара, Баглая... // Україна козацька. – 2008. – №17-18. – 24 с. – С.16.

*СВЯТО-МИКОЛАЇВСЬКИЙ СОБОР
(ПОЧАТОК ХХ СТ.)*

Михайло КУБАЙ

*заступник директора з науково-реставраційної роботи
Державного історико-архітектурного заповідника у м. Жовкві*

РАЦІОНАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО ОЗДОРОВЛЕННЯ І ЕНЕРГОЕФЕКТИВНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ ІСТОРИЧНИХ ТА НОВИХ БУДІВЕЛЬ. РЕАБІЛІТАЦІЯ ТЕПЛОВОГО ВИПРОМІНЮВАННЯ

ВСТУП

Одним з важливих пріоритетів діяльності Державного історико-архітектурного заповідника у м. Жовкві є пристосування історичних будівель-пам'яток до сучасних вимог і забезпечення тривалого збереження самих будівель та музейних цінностей в них. Сьогоднішні умови використання історичних будівель вимагають, зокрема, обладнання їх сучасними розвинутими інженерними системами освітлення, санітарно-технічного та теплотехнічного забезпечення, а також забезпечення високої енергоефективності будівель з метою мінімізації використання енергетичних ресурсів. Забезпечення цих важливих вимог на пам'ятках має об'єктивні труднощі, пов'язані із пріоритетними умовами збереження історичного вигляду пам'яток та збереження естетичних якостей історичних інтер'єрів і фасадів. Ці умови практично не дозволяють застосування поширених рішень щодо теплоізоляції стін, влаштування склопакетних вікон, прокладання коробів вентиляції, а в окремих випадках – також відкритих труб і приладів опалення, не дозволяють добудов технічних приміщень, влаштування зовнішніх пристроїв отримання альтернативної енергії сонця і вітру.

Реально вирішувати ці проблемні питання нам довелося протягом останніх двох років у зв'язку з підготовкою проектної документації для реставрації і пристосування пам'ятки архітектури національного значення Жовківського

замку. Жовківський замок являє собою великий комплекс зблокованих будівель розміром орієнтовно 100×100 м, будівельним об'ємом 65 тис. м³ та проектованою площею приміщень 8,0 тис. м². Замок перебуває в дуже важкому технічному стані, не має практично жодних інженерних мереж. Відсутність інженерного оснащення та необхідність починати роботи від самого початку має і позитивну сторону – дає можливість застосувати комплексно найпередовіші рішення щодо інженерного оснащення та забезпечити високий рівень енергоефективності будівель.

До досягнення цієї мети додалися також серйозні перешкоди суб'єктивного характеру: проєктанти-реставратори, з якими нам доводилося працювати, не мали жодного досвіду у вирішенні складних завдань з енергоефективності історичних будівель, не володіли сучасними технологіями у даній сфері, – ця тема їх взагалі не цікавила і проєктувати що-небудь з енергоефективності вони й не збиралися. В галузі реставрації пам'яток архітектури є достатньо багато складних профільних завдань та проблем і в серйозних реставраторів якось не прийнято перейматися «недоречними» проблемами енергоефективності пам'яток.

Тому, щоб досягти зазначеної мети, ми вирішили самостійно дослідити дану проблему, познайомитися з історичним досвідом та найновішими світовими досягненнями і обґрунтувати достатньо детальні вимоги для проєктування замку. Тим більш, що автора цієї статті давно цікавили теми здорового середовища проживання і праці людини, раціонального і енергоефективного будівництва, мінімізації використання ресурсів та альтернативної енергетики, був уже напрацьований певний досвід і широка база знань у цій сфері. В результаті досліджень була розроблена на 65 сторінках «Концепція комплексних енергоефективних рішень для Жовківського замку», яка пройшла серйозне обговорення на круглому столі з провідними фахівцями наукових закладів м. Львова і отримала позитивні відгуки. Тепер можна впевнено сказати, що ми знайшли хороші, ефективні і, в той же час, прості рішення з непростих проблем енергоефективності нашого замку, які є придатними для застосування в усіх історичних будівлях та новому будівництві.

Попутно було виявлено цілий ряд явно помилкових уявлень у сфері будівельної фізики і теплотехніки, на яких ґрунтуються поширені розрахунки і принципові рішення в будівництві. В першу чергу це стосується ігнорування дуже істотної ролі теплового випромінювання, належне врахування якого є ключем до багатьох більш раціональних технологій; замовчування неефективності і негативних наслідків влаштування масивної теплоізоляції будинків, яка посилено пропагандується і нарощується її виробництво; абсурдності тепловідбивних покриттів віконного скла; хибних уявлень про капілярне зволоження стін і

необхідність відсічної гідроізоляції; а також суттєвих вад традиційного опалення, вентиляції і кондиціонування повітря та ін. І це не другорядні дрібнички чи цікавинки, а важливі речі, які лежать в основах сьогоденної будівельної практики і визначають споживання величезних фінансових, матеріальних та енергетичних ресурсів нашої країни.

Для виправлення цих помилкових заїжджених колій не потрібно, практично, нічого нового винаходити – майже усі необхідні теоретичні і практичні інструменти є відомими, не раз публікованими, є, врешті, переконливий практичний досвід. Необхідно лиш співставити факти, дослідити і зробити правильні висновки та допрацьовувати теоретичні механізми, розробити більш раціональні технології і впроваджувати їх у державні норми. Нажаль, цього не спостерігається. Тому дуже потрібним є висвітлення цих проблем та пропонування альтернативних підходів, потрібні широкі дискусії і обговорення.

В цій публікації шляхом співставлення ряду добре відомих фактів, явищ та результатів цікавих експериментів проаналізовано поширені помилкові уявлення у цій сфері, дано обґрунтування раціональних рішень щодо оздоровлення історичних будинків, мікроклімату приміщень та умов зберігання музейних предметів, забезпечення простими та ефективними методами високого рівня енергоефективності історичних і нових будинків. Автор не претендує на новизну ідей та рішень. Значна частина ідей і рішень з оздоровлення та забезпечення енергоефективності Жовківського замку, а також частина матеріалів цієї статті запозичені у Конрада Фішера («Темперування зовнішніх стін будівель», www.konrad-fischer-info.de), також у Романа Кузича (м. Львів) та інших джерел, за що їм дякуємо. Метою статті є популяризація корисних знань і спонукання до дискусії з піднятих важливих проблем.

Ігнорування теплового випромінювання

Особливо дорого суспільству обходиться ігнорування істотної ролі теплового випромінювання в будівельній фізиці і теплотехніці.

Почнемо з того, що у 1822 році суспільство отримало для широкого вжитку від дивакуватого (м'яко кажучи) француза Фур'є такий собі напівемпіричний, примітивно спрощений «закон» теплопередачі, який стверджує, що тепловий потік є пропорційний градієнту (різниці) температури ($q = k \times \Delta T$, де: q – щільність теплового потоку; k – коефіцієнт теплопровідності; ΔT – градієнт температури по напрямку передачі тепла).

Фур'є щиро вважав, що перенос тепла відбувається переважно рухом повітря, хоч мав би зауважити інший характер передачі тепла від сонця чи вогню. Він не запідозрив і не знав ні про ніяке теплове випромінювання, яке пізніше

відкрили і детальніше дослідили Кюрі, Рентген, Больцман, Планк і їх колеги.

Нагадаємо, що в природі існує три способи передачі тепла:

1) теплопровідність – здатність переважно твердих тіл проводити тепло шляхом передачі енергії приведених в рух молекул від одних до інших внаслідок їх зближеного розташування; теплопровідність газів внаслідок малої молекулярної щільності є дуже малою, при цьому теплопровідність сухого чистого повітря є найменшою;

2) конвекція – перенесення тепла внаслідок переміщення нагрітих мас рухомих рідких чи газоподібних речовин до холоднішого середовища;

3) теплове випромінювання – здатність будь-яких тіл при температурі, вищій від 0°K , випромінювати електромагнітні хвилі інфрачервоного (теплого) спектру.

Чомусь без критичного аналізу і перегляду у світлі пізніших знань про теплопередачу, таким явно застарілим «законом» до сьогодні інтенсивно користується людство. В основі усіх нормативних теплотехнічних розрахунків лежить саме ця неповноцінна теорія теплопровідності Фур'є і прийнятий на її підставі головний нормативний показник – тепловий опір матеріалу (обернена величина до коефіцієнту теплопровідності), який, нажаль, не відображає реальних процесів передачі тепла від теплого до холодного.

Основний недолік його полягає в тому, що перенос тепла випромінюванням принципово відрізняється від теплопровідності і конвекції. Перенос енергії випромінюванням не залежить від температурного градієнту, ні взагалі від температури середовища, через яке він відбувається. Істотною величиною, яка

Мал. 1. Французький математик і фізик Жан Батист Жозеф Фур'є (1768-1830). Відомий у зв'язку з тригонометричними рядами та законом теплопровідності. Після перебування з Наполеоном в Єгипті та оглядання мумій його осінила ідея, що жара пустель продовжує людське життя. В останні роки життя він покинув дослідження, став нестерпно говірким, постійно виступав і переконував усіх в своїй ідеї; як мумія закутувався в масу одягу і розігрівав повітря своїх кімнат до пекельної температури. Невдовзі помер від хвороби серця.

впливає на потік енергії, що переноситься тепловипромінюванням, є лише температура випромінювача. Наприклад, сонячне випромінювання безперешкодно проходить через космічний простір з температурою близько $-270\text{ }^{\circ}\text{C}$, а також, майже без втрат, проходить до земної поверхні через велику товщу повітряної оболонки нашої планети. Сухе повітря, кисень, азот, водень і всі інші двоатомні гази (за невеликими винятком) є діатермними – практично не поглинають і не випромінюють променевої енергії, є «прозорими» для неї. Лише наявність вуглекислого газу та, в більшій мірі, вологи в повітрі становить істотну перешкоду для проходження променевого тепла.

Закони для опису процесів інфрачервоного, як і будь-якого іншого електромагнітного випромінювання, є складовою частиною квантової механіки. Закон випромінювання Планка і виведений з нього закон Штефана-Больцмана вимагають для визначення енергії випромінювання абсолютної температури, в той час, як закони термодинаміки, якими описуються теплопровідність і конвекція, оперують різницею температур. Тому в цьому відношенні теплопровідність і конвекція при розрахунках не повинні змішуватися з тепловим випромінюванням. Але в нормах при розрахунках тепловтрат для опалення все це змішується і спрощується. Чомусь нормотворці і проєктанти не хочуть бачити, що немає спільної основи при розрахунках втрат тепла теплопровідністю і тепловипромінюванням. Але ж ця невідповідність приводить до невірних результатів.

Адже в «законі» Фур'є в цей маленький коефіцієнт k , який нібито характеризує теплопровідні (теплоізоляційні) властивості матеріалу (середовища), запахані несумісні речі з різних світів, які підкоряються різним законам, – теплопровідність і випромінювання, запахане усе тодішнє незнання реальних процесів теплопередачі. А так як тепловипромінювання не має жодного відношення до градієнту температури і зовсім не залежить від нього, то помноживши градієнт температури на коефіцієнт теплопровідності, в якому міститься значна доля тепловипромінювання, ми отримаємо хибний результат. Для теплотехнічних розрахунків коефіцієнт теплопровідності вважається сталою величиною для кожного будівельного матеріалу і визначається він експериментальним шляхом при певній товщині зразків матеріалів. Але, враховуючи вище сказане, можна припустити, що ця «стала величина» буде мати зовсім інше значення, якщо для вимірювань взяти зразок іншої товщини. Тому помилково рахувати, що стіна з теплоізоляційного матеріалу, наприклад, вдвічі-втричі більшої товщини буде мати вдвічі-втричі більший тепловий опір; можна припустити що його тепловий опір зросте лише на незначну величину. Було б дуже корисно отримати експериментальні дані величин теплового опору в залежності від товщини для різних ізоляційних матеріалів, що дало б можливість визна-

чити найбільш ефективну та доцільну товщину даної ізоляції. Можливо, вона становить всього-лиш сантиметри (орієнтуючись на теплоізоляційну здатність повітря, як основу теплоізоляційних властивостей будь-якої масивної ізоляції).

Зрозуміло, що теплові втрати будинку відбуваються одночасно всіма трьома шляхами – теплопровідністю, конвекцією та тепловипромінюванням. Проте, у вітчизняних нормативних документах, якими регламентуються розрахунки теплових втрат та теплоізоляції будинків, відсутні будь-які дані про частку кожного із трьох компонентів у сумарних тепловтратах будинку. Підкреслюємо: в балансі тепловтрат будинку важливими є не процеси переносу тепла від внутрішньої до зовнішньої поверхонь стін і перекриттів приміщень, а саме віддача його зовнішніми поверхнями в навколишній простір.

За різними оцінками (ТОВ «Дельта Сервіс», м. Алчевськ, АВіКО) баланс тепловтрат будинку складають наступні величини, залежно від різних умов: теплопровідністю – від 0% до 5%; конвекцією (обдування вітром) – від 15% до 45%; тепловипромінюванням – від 30% до 90%.

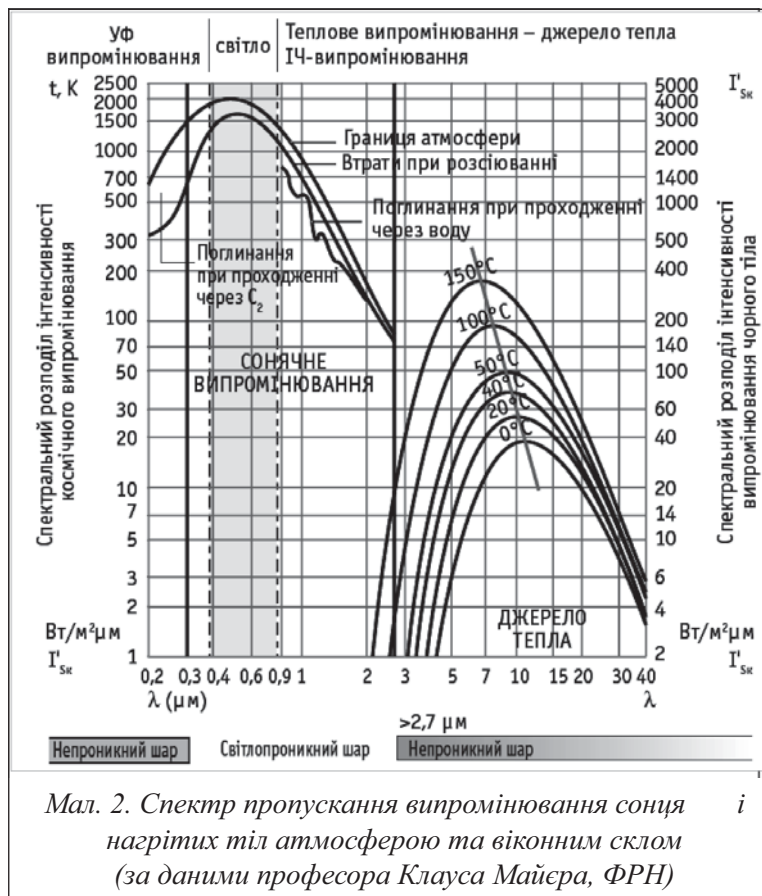
Отримані з різних джерел дані переконливо свідчать, що за будь-яких обставин переважає доля втрат тепловипромінюванням, а доля втрат тепла шляхом теплопровідності є незначною. Адже з нагрітої будівельної конструкції тільки мала доля теплової енергії може переходити до молекул зовнішнього повітря від молекул будівельного матеріалу – вони рідко стрічають молекули повітря внаслідок незрівнянно меншої молекулярної щільності повітря. Тому передача тепла безпосереднім контактом з повітрям є незначною. До-речі, санітарно-гігієнічні норми щодо теплообміну організму людини взагалі не беруть до уваги передачу тепла теплопровідністю, а тільки конвекцією, випаровуванням і випромінюванням.

Європейські фахівці з практичним досвідом у цій сфері (К. Майер, К. Фішер) вважають, що за нормальних умов втрати тепла будинку становлять в середньому 80% тепловим випромінюванням і 20% конвекцією. Інакше кажучи, немає практично жодних втрат тепла, як тільки конвекцією і випромінюванням, при цьому основні втрати тепла будинками відбуваються внаслідок теплового випромінювання. Це дуже важливий факт, який повинен бути взятий до уваги при проектуванні і розрахунках теплотехнічних параметрів будівель і споруд.

Не дивлячись на цей факт, чинні державні будівельні норми, зокрема, основний ДБН В.2.6-31:2006 «Теплова ізоляція будівель», а також норми інших держав взагалі не беруть до уваги втрати тепловипромінюванням. Всі розрахунки базуються лише на теплопровідності огорожуючих конструкцій. Крім того, частково враховується і конвекція через коефіцієнт повітропроникності огорожувальних конструкцій. Побудовані на таких нормах теплотехнічні розрахунки є недосконалими та далеко неповними. Тому практика застосу-

вання масивної теплоізоляції весь час підправляє розрахункові параметри, збільшуючи нормативні коефіцієнти, та вимагає все товщих масивних теплових ізоляцій, але і це не дасть бажаних результатів, якщо і надалі ігнорувати втрати тепла тепловипромінюванням та не знати особливостей проходження випромінювання через різні будівельні матеріали.

Віконне скло і тепловипромінювання

При розгляді питань про зменшення теплових втрат будинків, зокрема так званих пасивних, з дуже малим споживанням енергії, звертається особлива увага, щоб сонячне тепло, що проникає через вікна, і тепло, вироблене всередині будинку, не втікало через вікна назовні. Розробляються багатокамерні рами, подвійні і потрійні склопакети з наповненням благородними газами, застосовуються дорогі полімерні та ще дорожчі керамічні тепловідбивні покриття скла. І все це на

підставі офіційної будівельної фізики сертифікується державою як вікна із зменшеною теплопровідністю. Внаслідок застосування таких «дуже енергоощадних» вікон додаткові витрати, наприклад, для пасивного будинку, становлять десятки тисяч гривень. Зразу скажемо, що ці ціни є неспівмірними з реальними мізерними результатами, тому що все це побудовано на теоретичних розрахунках за коефіцієнтом теплопровідності, помилкових уявленнях щодо проходження теплового випромінювання через скло та на обмежених лабораторних умовах.

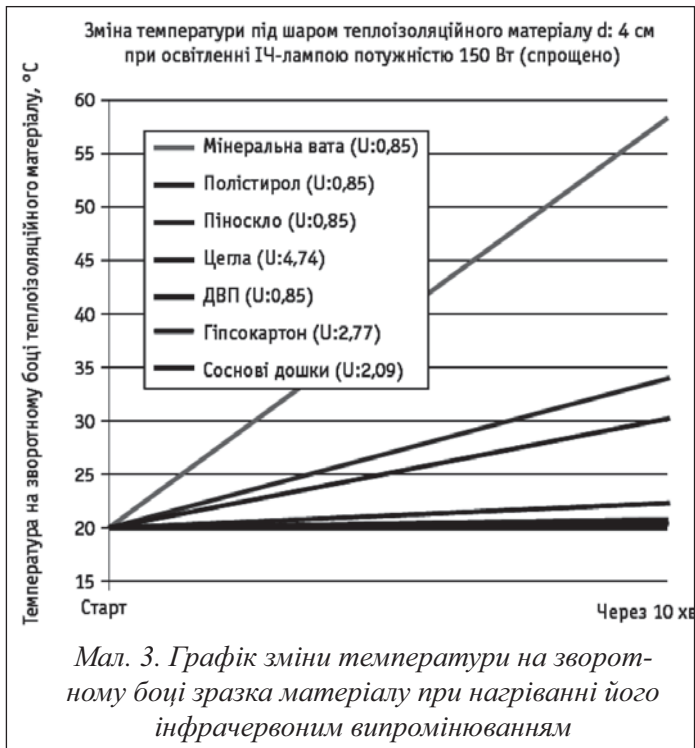
Адже закони природи електромагнітного випромінювання і реальний досвід людства свідчать: звичайне віконне скло не пропускає теплового випромінювання нагрітих предметів. Мова йде про довгохвильове теплове випромінювання в діапазоні між 3 і 40 мкм, яке випускається предметами, нагрітими до температур від 20 до 40 °С. Через вікна проходить лише короткохвильове теплове сонячне випромінювання довжиною хвилі приблизно від 0,8 до 2,5 мкм. Скло практично повністю непроникне для електромагнітних хвиль довжиною менших 0,3 мкм і довших 2,7 мкм (див. мал. 2).

Тобто, ні ультрафіолетове випромінювання (крім невеликої частини нижнього спектру) не входить в приміщення, ні теплове випромінювання не виходить через віконне скло. Вікна дійсно створюють добре відомий усім «парниковий ефект»: якщо сонячне випромінювання проникає в приміщення і поглинається різними поверхнями приміщення, воно не може вийти назовні через вікна. Це відомо кожному малограмотному селянину, який має справу з парниками і теплицями; саме тому можна купляти голландські тюльпани круглий рік, не доплачуючи величезних накруток за додатковий підігрів у холодний період. Сказане мало б бути добре відомим і будівельним фізикам та мало б вплинути на державну сертифікацію таких нонсенсів, як тепловідбивні покриття віконного скла для економії тепла.

Приклад недобросовісного лабораторного експерименту довелося спостерігати на недавній промисловій виставці. Ефективність спеціального тепловідбивного покриття віконного скла (за нанотехнологіями) демонструвалася на стенді з допомогою двох зразків (з покриттям і без покриття), двох джерел тепла на галогенових лампах і точних електронних термометрів, які показували суттєве зменшення температури за склом, покритим тепловідбивним покриттям. Рекламний проспект гарантував 10 років гарантійної служби, збереження 40% тепла приміщення і десятки тисяч гривень реальної економії, які з лихвою покриють досить високу вартість покриття. При цьому присутній добросовісний розробник дійсно не знав про істотну різницю в проходженні через віконне скло теплового випромінювання від джерела тепла з температурою 2500 °С (галогенова лампа) і випромінювання предметів, нагрітих до 20-30 °С. Після отриманих роз'яснень збентежений розробник тут-же переорієнтував рекламу покриття на захист приміщень від перегріву сонцем.

Теплоізоляція і тепловипромінювання. Суттєві вади теплоізоляції

Ще одним суспільно шкідливим наслідком дотеперішнього застосування зазначеного «закону» теплопередачі є відсутність будь-яких норм і стандартів на оцінювання та врахування в огорожуючих конструкціях параметрів принципо-

во відмінних від масивної типів ізоляції та принципово відмінних способів теплопостачання приміщень. Прикро те, що внаслідок цього енергетичне значення більш ефективної тепловідбивної ізоляції та більш ефективного у всіх аспектах опалення тепловипромінюванням (про що буде йти мова нижче) не розпізнається і нові технології на їх основі ставляться в не вигідне становище. Хоч усім давно відомо, в тому числі і теплотехнікам, що для збереження тепла саме тонка відбивна ізоляція є більш

ефективною від масивної ізоляції, переконливим прикладом чого є застосування тонких скляних дзеркальних колб у термосах, а не утеплення їх скловатою чи пінопластом.

Принцип роботи масивної теплоізоляції (волокнисті та спінені матеріали) полягає в тому, щоб сповільнити передачу тепла шляхом опору потоку тепла. В основі головного показника теплоізоляції – її теплового опору – лежить вище зазначена помилкова теорія теплопровідності. І, як було сказано, тепловий опір будівельного матеріалу, будівельної конструкції не відображає реальної передачі тепла через нього одночасно теплопровідністю, тепловипромінюванням і конвекцією, а при цьому найбільша частина енергії віддається в навколишнє середовище саме випромінюванням.

Тобто, щоб отримати реальний ефект при теплоізоляції будинків, необхідно мінімізувати втрати тепла в першу чергу випромінюванням, на долю якого приходить 80% втрат.

Наші наступні висновки базуються на двох важливих теоретичних посиланнях та експериментальних даних. По-перше, при теплопередачі в будівельних конструкціях найбільш суттєвим є те, що всі щільні матеріали будинку можуть накопичувати і знову випромінювати теплову енергію. Щільний матеріал довго тримає накопичене тепло тому, що дуже повільно передає тепло в оточуюче

середовище. Передача накопиченого тепла відбувається, як уже вище було сказано, в основному випромінюванням, адже лише незначна доля накопиченої енергії приведених в рух молекул переходить теплопровідністю до молекул зовнішнього повітря. Контактним способом може передатися взагалі не більше 1/6 частини накопиченого тепла.

По-друге, на відміну від щільного, легкий пористий матеріал з великим процентним вмістом повітряних пор дуже швидко втрачає незначне накопичене тепло по всьому своєму об'єму – тепло в ньому не затримується, воно буквально «пролітає» через нього.

На мал. 3 наведені результати відомого Ліхтенфельзького експерименту на передачу тепла випромінюванням через різні будівельні матеріали. Для досліду бралися плити однакових розмірів товщиною 4 см. Один бік плити нагрівали інфрачервоною лампою і заміряли температуру на протилежному боці через короткі проміжки часу протягом 10 хвилин. Вимірювання показали, що вже від старту температура на протилежному боці легких теплоізоляційних матеріалів (мінеральна вата, полістирол, піноскло) швидко підвищувалася, тоді як на щільних матеріалах практично не змінювалася до кінця досліду.

Результати цього експерименту є підтвердженням того, що легкі теплоізоляційні матеріали є неефективними, практично «прозорими» для теплового випромінювання.

Лише достатня теплонакопичувальна здатність може сповільнювати витік теплового випромінювання і ефективно захищати будинок від холоду. Тому масивна будівля завжди була і залишається єдиною правильним рішенням. Звичайні теплоізоляційні матеріали не мають накопичувальної здатності і не зупиняють прохід теплового випромінювання, вони тільки зменшують контактний прийом теплової енергії молекулярного руху теплого повітря та контактну віддачу тепла у повітря – а ці процеси є незначними в загальному балансі тепловтрат будинку. Отриманий початковий фактичний ефект застосування нової зовнішньої теплоізоляції на будинках досягається лише за рахунок зменшення значних конвекційних втрат тепла, але при цьому підвищена товщина масивної ізоляції не відіграє суттєвої ролі. З часом цей ефект нівелюється поступовим зволоженням ізоляції та стіни.

Відчуття теплоти ізоляційного матеріалу є оманливим: пористий ізоляційний матеріал має малу молекулярну щільність поверхні і поглинає мало тепла від теплої руки при дотику, а набагато щільніша стіна чи скло – багато, що сприймається як охолодження. Проте, після прогрівання щільного матеріалу картина різко міняється. Проілюструємо реальну роботу різного типу ізоляції на наступних наглядних прикладах:

1) дуже наглядною є ефективна робота відбивної ізоляції в термосі: тонка внутрішня оболонка спочатку швидко поглинає на своє нагрівання якусь части-

ну тепла рідини і надалі процес передачі тепла різко сповільнюється за рахунок дзеркальної поверхні зовнішньої скляної оболонки. При цьому встановлено, що товщина повітряного проміжку між внутрішньою і зовнішньою колбами термосу не має жодного практичного значення. Це ще одне вагоме підтвердження несуттєвої ролі (неефективності) для збереження тепла такого дуже хорошого, найкращого теплоізолятора, як сухе повітря;

2) захистом пожежників від потужного теплового випромінювання високотемпературного полум'я служать тепловідбивні костюми з відносно тонкою підкладкою, а не товсті вати, через які потужне випромінювання моментально обпікає тіло;

3) середовище навколо атомних реакторів захищають від радіоактивного електромагнітного випромінювання не скловатою, пінопластом чи якимись іншими пористими матеріалами, а щільними бетонами. Природа і закони електромагнітного випромінювання, радіоактивного чи теплового, однакові, лише довжина хвиль, частота і енергія фотонів різні, але принцип проходження через матеріали подібний.

Підсумовуючи скажемо: масивна теплоізоляція має ефект тільки при безпосередній, контактній передачі тепла з повітря в теплоізолятор і навпаки, тобто вона служить для захисту від втрат теплопровідністю, які є зовсім незначними в балансі тепловтрат будинків, та від конвективних тепловтрат, але вона зовсім неефективна проти теплового випромінювання. А так як теплове випромінювання абсолютно переважає, то її застосування для утеплення фасадів загальноприйнятим способом є неефективним і, навіть, шкідливим внаслідок неминучого намокання самої ізоляції та спричинення зволоження стін і конструкцій, що буде показано нижче.

Намокання теплоізоляції та зволоження стін внаслідок застосування теплоізоляції

Спершу необхідно уточнити суть фізичних процесів конденсації водяної пари, що важливо для правильного розуміння багатьох небажаних явищ в будівельних конструкціях.

В атмосфері повітря завжди міститься певна кількість водяної пари, вміст якої залежить від різних обставин (пори року, погоди, місця). Максимальний вміст водяної пари, а також її парціальний тиск в повітрі не може перевищувати певну величину, яка залежить від температури повітря. Кількість водяної пари, яке фактично міститься в 1 м^3 повітря, називається абсолютною вологістю; процентне відношення абсолютної вологості до максимальної називається відносною вологістю (в побуті називається просто вологістю); коли фактична

кількість вологи у повітрі максимальна, говориться, що повітря насичене водяною паром, або відносна вологість його становить 100%.

Звичайно кількість вологи, яка міститься в повітрі, є меншою максимально можливого значення для даної температури. Але, якщо температура повітря починає знижуватися нижче того значення, при якому повітря стає насиченим вологою, відбувається випадання (конденсація) водяної пари з повітря і утворення роси. Температура, при якій починається конденсація пари, що міститься у повітрі, називається «точкою роси».

Коли тепле повітря приходить в контакт з холодною поверхнею, воно в місці контакту охолоджується і відбувається утворення капелек роси. Конденсація супроводжується виділенням енергії (теплоти), рівної тій, яка була затрачена на утворення пари. Якщо ця енергія буде віддаватися в повітря, його температура буде підвищуватися, відповідно і значення максимальної вологості також буде підвищуватися, а конденсація припиняється. Якщо ж теплота, що виділяється, буде поглинатися поверхнею і шляхом теплопровідності матеріалу передаватися вглиб його до холодніших зон, то температура повітря при холодній поверхні не буде змінюватися і конденсація триватиме. При конденсації кількість водяної пари в повітрі зменшуватиметься і процес продовжуватиметься доти, доки не досягнеться певний баланс – рівновага насичення. Але, якщо поблизу цього повітря знаходяться маси теплішого повітря, яке містить вологи більше, ніж холодне насичене повітря, то відбуватиметься дифузія водяної пари до холодного повітря. Такий процес не потребує переміщення повітряної маси і може відбуватися всюди, в тому числі у порах будівельного матеріалу, де немає вільного руху повітря.

Зазначимо, що фактор теплоти випаровування та конденсації є дуже істотним і його необхідно враховувати при використанні цих процесів. Зокрема, для висушування вологи стін чи пористих матеріалів потрібно затратити значну теплову енергію на випаровування води і тому не завжди провітрювання або вентиляція без підігріву конструкцій осушує їх.

Умовно кажучи, волога завжди рухається від теплого до холодного середовища, і в холодніших огорожувальних конструкціях приміщень часто відбувається дуже небажана та загрозна конденсація вологи, яка, як правило, спричиняється саме застосуванням теплоізоляції. Особливо актуальною ця проблема стала в останні роки у зв'язку із масовим утепленням будинків.

Конденсація відбувається на будь-якій холодній поверхні, температура якої нижча точки роси для даного вмісту вологи в повітрі. На полірованих металевих чи на скляних поверхнях це дуже помітно. Якщо ж на пористих матеріалах – штукатурці, цеглі чи масивній ізоляції цього не видно, це не означає, що в ізоляції не відбувається конденсації, а означає, що конденсація вологи в ізоляції

відбувається не настільки швидко, як на металевій поверхні, котра швидко поглинає тепло, виділене при конденсації пари. Тобто, якщо величина насичення водяної пари в повітряних порах масивної ізоляції досягається, то обов'язково відбувається конденсація, і цей процес не залежить від типу поверхні чи характеру матеріалу. При цьому швидкість конденсації залежатиме від швидкості поглинання (розсіювання) тепла, що виділяється під час конденсації пари, а кількість конденсату – від наявності та проникності бар'єру для дифузії пари. Кількість води, яка внаслідок конденсації може накопичуватися в будівельних конструкціях, вражає: сотні літрів на кубометр стіни.

У зв'язку з тим, що процеси конденсації водяної пари повітря відіграють істотну негативну роль в «житті» будівель і надто часто мають місце, доцільно навести тут важливу таблицю значень температури точки роси вологого повітря (див. табл. 1). З приведених у таблиці даних видно, наскільки швидко можуть розпочатися процеси конденсації вологи на холодніших на кілька градусів поверхнях шибок, стін і перекриттів при відносно невеликому збільшенні вологості в приміщенні понад норму 60%. Видно також, що в зимову пору року в охолоджених глибших шарах стін та інших огорожуючих конструкцій приміщень конденсація вологи кімнатного повітря відбувається неминуче (в подальших розділах статті буде показано, як цьому, здавалось би, невідворотному процесу можна зарадити).

Табл. 1. Точка роси при заданій температурі і вологості повітря

Температура повітря, °С	Відносна вологість повітря, %											
	40%	45%	50%	55%	60%	65%	70%	75%	80%	85%	90%	95%
-5	-15,30	-14,04	-12,90	-11,84	-10,83	-9,96	-9,11	-8,31	-7,62	-6,89	-6,24	-5,60
-4	-14,40	-13,10	-11,93	-10,84	-9,89	-8,99	-8,11	-7,34	-6,62	-5,89	-5,24	-4,60
-3	-13,42	-12,16	-10,98	-9,91	-8,95	-7,99	-7,16	-6,37	-5,62	-4,90	-4,24	-3,60
-2	-12,58	-11,22	-10,04	-8,98	-7,95	-7,04	-6,21	-5,40	-4,62	-3,90	-3,34	-2,60
-1	-11,61	-10,28	-9,10	-7,98	-7,00	-6,09	-5,21	-4,43	-3,66	-2,94	-2,34	-1,60
0	-10,65	-9,34	-8,16	-7,05	-6,06	-5,14	-4,26	-3,46	-2,70	-1,96	-1,34	-0,62
1	-9,85	-8,52	-7,32	-6,22	-5,21	-4,26	-3,40	-2,58	-1,82	-1,08	-0,41	0,31
2	-9,07	-7,72	-6,52	-5,39	-4,38	-3,44	-2,56	-1,74	-0,97	-0,24	0,52	1,29
3	-8,22	-6,88	-5,66	-4,53	-3,52	-2,57	-1,69	-0,88	-0,08	0,74	1,52	2,29
4	-7,45	-6,07	-4,84	-3,74	-2,70	-1,75	-0,87	-0,01	0,87	1,72	2,50	3,26
5	-6,66	-5,26	-4,03	-2,91	-1,87	-0,92	-0,01	0,94	1,83	2,68	3,49	4,26
6	-5,81	-4,45	-3,22	-2,08	-1,04	-0,08	0,94	1,89	2,80	3,68	4,48	5,25

7	-5,01	-3,64	-2,39	-1,25	-0,21	0,87	1,90	2,85	3,77	4,66	5,47	6,25
8	-4,21	-2,83	-1,56	-0,42	0,72	1,82	2,86	3,85	4,77	5,64	6,46	7,24
9	-3,41	-2,02	-0,78	0,46	1,66	2,77	3,82	4,81	5,74	6,62	7,45	8,24
10	-2,62	-1,22	0,08	1,39	2,60	3,72	4,78	5,77	6,71	7,60	8,44	9,23
11	-1,83	-0,42	0,98	2,32	3,54	4,68	5,74	6,74	7,68	8,58	9,43	10,23
12	-1,04	0,44	1,90	3,25	4,48	5,63	6,70	7,71	8,65	9,56	10,42	11,22
13	-0,25	1,35	2,82	4,18	5,42	6,58	7,66	8,68	9,62	10,54	11,41	12,21
14	0,63	2,26	3,76	5,11	6,36	7,53	8,62	9,64	10,59	11,52	12,40	13,21
15	1,51	3,17	4,68	6,04	7,30	8,48	9,58	10,60	11,59	12,50	13,38	14,21
16	2,41	4,08	5,60	6,97	8,24	9,43	10,54	11,57	12,56	13,48	14,36	15,20
17	3,31	4,99	6,52	7,90	9,18	10,37	11,50	12,54	13,53	14,46	15,36	16,19
18	4,20	5,90	7,44	8,83	10,12	11,32	12,46	13,51	14,50	15,44	16,34	17,19
19	5,09	6,81	8,36	9,76	11,06	12,27	13,42	14,48	15,47	16,42	17,32	18,19
20	6,00	7,72	9,28	10,69	12,00	13,22	14,38	15,44	16,44	17,40	18,32	19,18
21	6,90	8,62	10,20	11,62	12,94	14,17	15,33	16,40	17,41	18,38	19,30	20,18
22	7,69	9,52	11,12	12,56	13,88	15,12	16,28	17,37	18,38	19,36	20,30	21,60
23	8,68	10,43	12,03	13,48	14,82	16,07	17,23	18,34	19,38	20,34	21,28	22,15
24	9,57	11,34	12,94	14,41	15,76	17,02	18,19	19,30	20,35	21,32	22,26	23,15
25	10,46	12,75	13,86	15,34	16,70	17,97	19,15	20,26	21,32	22,30	23,24	24,14
26	11,35	13,15	14,78	16,27	17,64	18,95	20,11	21,22	22,29	23,28	24,22	25,14
27	12,24	14,05	15,70	17,19	18,57	19,87	21,06	22,18	23,26	24,26	25,22	26,13
28	13,13	14,95	16,61	18,11	19,50	20,81	22,01	23,14	24,23	25,24	26,20	27,12
29	14,02	15,86	17,52	19,04	20,44	21,75	22,96	24,11	25,20	26,22	27,20	28,12
30	14,92	16,77	18,44	19,97	21,38	22,69	23,92	25,08	26,17	27,20	28,18	29,11
31	15,82	17,68	19,36	20,90	22,32	23,64	24,88	26,04	27,14	28,08	29,16	30,10
32	16,71	18,58	20,27	21,83	23,26	24,59	25,83	27,00	28,11	29,16	30,16	31,19
33	17,60	19,48	21,18	22,76	24,20	25,54	26,78	27,97	29,08	30,14	31,14	32,19
34	18,49	20,38	22,10	23,68	25,14	26,49	27,74	28,94	30,05	31,12	32,12	33,08
35	19,38	21,28	23,02	24,60	26,08	27,64	28,70	29,91	31,02	32,10	33,12	34,08

Виходячи з того факту, що конденсація відбувається при температурі, яка менша температури точки роси, можна зробити висновок, що у будь-якому випадку масивна теплоізоляція буде сприяти конденсації.

Наприклад, якщо ми маємо відносно тонку стіну будинку без теплоізоляції, то в холодну пору року різниця температур через стіну буде недостатньою. І якщо вологість повітря в приміщенні така, що температура внутрішньої поверхні холодної стіни буде точкою роси, то на ній буде відбуватися конденсація. Проте, при достатньому опаленні та прогрітих стінах конденсація є малоімовірною,

*Фото 1. (з журналу
«Bautenschutz+Bausanie-rung», січень 2002).
Теплоізоляція стіни, покрита пліснявою і
лишайниками*

але при цьому температура на зовнішній поверхні стіни буде підвищеною і втрати тепла будуть значними, що є небажаним.

Тепер, якщо ми влаштуємо зовнішню теплоізоляцію стіни, то це приведе до суттєвого збільшення різниці температури між внутрішньою і зовнішньою поверхнями утепленої стіни. Таким чином, внаслідок введення теплоізоляції створюються умови для появи точки роси всередині конструкції стіни і, відповідно, –

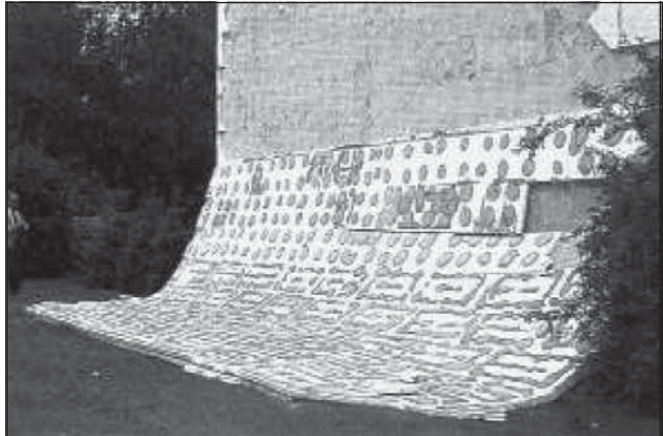
для конденсації вологи. І чим більша товщина масивної теплоізоляції, тим більший перепад температур вона забезпечує і, як наслідок, гарантує появу точки роси всередині теплоізоляції стіни.

Ще одним фактором зволоження зовнішньої ізоляції, який проявляється влітку, є добові перепади температури атмосферного повітря з випаданням роси. Легка пориста ізоляція внаслідок дуже малої теплоємності ввечері швидко охолоджуються за рахунок тепловипромінювання і на ній конденсується волога повільніше охолодженого атмосферного повітря.

Тобто, в масивній теплоізоляції в будь-якому випадку відбувається невидима конденсація, яка веде до зниження та деградації теплоізоляційних властивостей ізоляції і зволоження стін, а в окремих випадках – і до руйнування несучих будівельних конструкцій.

Застосування масивних ізоляційних матеріалів на ділі спричинює вологе псування всередині і назовні будинків, погіршує стан здоров'я мешканців і вимагає навіть більше енергії для опалення внаслідок зволоження стін і затінення їх від сонця. Майже всі «утеплені» будинки проявляють ці наслідки через короткий час – 2-3 роки. Можна привести наочні численні приклади теплоізоляції стін, покритої зовні пліснявою і поростами, витікання води з суміщеного даху в суху і теплу погоду, випадки відривання та падіння наклеєної теплоізоляції цілого фасаду під вагою накопиченої в ній води (див. фото 1, 2). Говорити в таких випадках про теплоізоляційні властивості теплоізоляції не доводиться – і це може відбутися вже через кілька чи кільканадцять років після коштовної інвестиції. Частковим виходом з цієї ситуації є застосування вентильованих фасадів з навісною ізоляцією, але це зменшує її ефективність і набагато здорожує конструкцію.

Ще більш небезпечною є ситуація із замкненими, герметизованими утепленнями, наприклад, в суміщених перекриттях. Жодна «герметизація» не запобігає накопиченню конденсату в утепленні. При добовій зміні температури відбувається періодичне збільшення та зменшення тиску повітря всередині замкненого об'єму і всмоктування чергової порції свіжого повітря через стики, нещільності і пошкодження та конденсація

*Фото 2. (з журналу «Bauhandwerk mit Vausanierung», лютий 2001).
Теплоізоляція стіни, яка впала під вагою
накопиченої в ній води.*

вологи в охолодженій теплоізоляції. Відбувається повільне, на протязі багатьох років, незворотне накопичення води в теплоізоляції без будь-якої можливості її висихання.

Фактично загальною практикою в Європі на будівлях і спорудах з великою площею даху став демонтаж мінераловатних і полімерних ізоляцій та заміна їх на набагато дорожче піноскло, яке взагалі не пропускає і не поглинає вологу. Типовим прикладом служить будівля олімпійського басейну в Люксембурзі, побудованого в 1982 році із застосуванням полімерних та мінераловатних матеріалів для утеплення даху. Регулярно виконуваний моніторинг роботи теплоізоляційного шару цього об'єкта показав повну втрату теплозахисних властивостей і загрозливе зростання навантаження на несучі конструкції за рахунок накопичення в ньому води вже через 18 років існування будівлі. Тому було прийнято рішення про повний демонтаж мінераловатної і полімерної теплоізоляції даху та заміна її блоками піноскла, що було виконано в 2002 році.

Практика останніх кільканадцяти років уже достатньо показала суттєві недоліки та неефективність масивної ізоляції, що заставляє нас переглянути принципові підходи до зменшення тепловтрат будинків. Ці вади, хоч і впливають з простих фізичних законів, але, нажаль, ігноруються відповідальними чиновниками і проектантами, які надалі керуються недосконалими теоріями і нормами, та виробниками і продавцями теплоізоляційних матеріалів і монтажних послуг, які розгорнули та нарощують величезні обсяги виробництва теплоізоляційних матеріалів і ставлять за мету отримати прибутки, а не виясня-

ти істину. До яких енергетичних, матеріальних та фінансових втрат в масштабах держави приводить це ігнорування, складно уявити.

Помилкове уявлення про капілярне зволоження стін

Добре відомо, що вологі стіни створюють умови для швидкого утворення плісневих грибків, які псуєть пофарбування і декор, негативно впливають на людей, провокуючи алергічні захворювання, викликають хвороби дихальних шляхів і є канцерогенними. Вологі стіни також сильно знижують теплоізоляційні властивості будинку, деколи навіть стають причиною промерзання стін взимку. Проблеми зволоження стін особливо негативно проявляються в старих будівлях та пам'ятках архітектури, приводять в них до значних втрат штукатурок, цінних пофарбувань і декору.

Приблизно з початку ХХ ст. і до нашого часу шкоду від вологи в старих будівлях пов'язують з відсутністю горизонтальної гідроізоляції стін. Будується це уявлення на гіпотезі про «підсмоктувану знизу» капілярну вологу і необхідність горизонтальної гідроізоляції. Для подібних помилок часто вистачає думки одного визнаного спеціаліста (який, проте, не був знайомий з тонкощами капілярних явищ і впливу солей). Такі помилкові вироки часом мають довге життя, зокрема в державних нормах, як видно з практики застосування «теплоізоляційних» матеріалів.

Суттєвим для намокання матеріалів є їх поглинаюча здатність. Яка природа поглинаючої здатності? Наявність в будівельних матеріалах мікроскопічних і дрібних, до 1-2 мм, пор (порожнин між структурними частинками матеріалу) є умовою переважаючого впливу на перетікання води міжмолекулярних сил, а не гравітації. Міжмолекулярні сили мають електромагнітну природу, проявляються на малих віддальх і при таких маленьких розмірах між стінками пор впливають на воду набагато більше, ніж сила земного тяжіння. Проявляються вони, зокрема, у виді сили поверхневого натягу, яка виникає внаслідок дії електромагнітного притягання між розташованими на поверхні води молекулами та до сусідніх молекул, розташованих нижче. Ця сила зближує молекули і утворює щільніший поверхневий шар. Щоб зрозуміти, наскільки сильно може впливати поверхневий натяг на перетікання води в маленьких протоках (капілярах), можна привести наступні загальновідомі приклади: сила поверхневого натягу може утримувати від розтікання набагато більшу від мікроскопічних капілярних об'ємів каплю води на незмочуваній поверхні, або утримувати її від падіння на перевернутій змочуваній поверхні; добре відомо, що по поверхні води можуть бігати окремі комахи, або багатьом доводилося спостерігати, як поверхня звичайної води в склянці здатна витримати вагу акуратно покладеної на неї монети.

Капілярні явища відіграють вирішальну роль при русі вологи в будівельних матеріалах. За рахунок змочування твердих поверхонь (природа якого не є до кінця зрозумілою) всередині тонких пор або капілярів, ці сили, всупереч земному тяжінню, можуть піднімати вологу на дуже велику висоту, залежно від розмірів пор (капілярів) та умов висихання вологи по дорозі. Більшість гірських порід та будівельних матеріалів є добре змочуваними водою (гідрофільними), лише окремі з них (вугілля, сірка, бітуми) є частково або повністю незмочуваними (гідрофобними). Змочуваність матеріалів зростає при наявності в них розчинних солей і глинистих мінералів, а також із збільшенням «кутастості» їх структурних зерен.

В залежності від змочуваності чи незмочуваності матеріалу змінюється напрям меніска (мікропрофілю примикання рідини до стінки капіляра) та напрямок сили поверхневого натягу і, відповідно, тиск на рідину. У випадку гідрофобного матеріалу ця капілярна сила не дозволяє воді проникати в його пори навіть під тиском. Величина капілярних сил залежить від степеню змочуваності/незмочуваності і температури води та є обернено пропорційна площі поверхні, або радіусу капіляра.

Виходячи із зазначеної залежності капілярних сил від поперечного розміру капілярів, відзначимо одне, ключове для розуміння капілярних процесів в будівельних конструкціях твердження, яке не зауважують «спеціалісти» із капілярного зволоження і гідроізоляції: капілярний рух вологи відбувається тільки від більших пор у дрібніші і ніколи навпаки.

Це твердження є вірним, звичайно, і для історичної кладки. Але як в ній розташовані пори? Давайте звернемося до будівничих традицій давнини і до здорового глузду.

Фундамент і цоколь історичних будівель завжди виконувався з твердих, тобто дрібнопористих матеріалів (природний камінь, валуни, бут). В'яжучим елементом кладки був економно використовуваний вапняний розчин, – місцями кладка могла бути «насухо», без розчину. На цоколь клали кам'яне або цегляне мурування зовнішньої несучої стіни, як правило, з меншою щільністю, ніж фундамент. Зони «сухої» кладки і переходи від дрібнозернистої до крупнозернистої кладки служили перепоною для капілярного руху вологи. Таким чином старими майстрами споруджувалися стіни, які не залишали волозі жодних шансів підніматися по стіні. Наочним прикладом чого є стіни замків, оточені ровом з водою, або стіни портових споруд з безпосереднім доступом води, які намокають максимально до другого або третього каменю.

Захист приміщень від засікання дощем та іншого бокового замокання досягався тим-же простим способом: змішана кладка стіни, зовнішній шар з більш твердого, дрібнопористого каменю. Таким способом капілярний транспорт во-

логи перекривається як в переходах від цоколю до кладки стіни, так і в переході від зовнішнього до внутрішнього шару.

З XIX ст. ці знання поступово втрачаються і починається застосування сумнівних гідроізолюючих матеріалів. З часом вони були міцно введені в державні будівельні норми. У кожному випадку наявності зволжених стін в історичних будинках рекомендується введення відсічної гідроізоляції. Такий хибний напрямок будівельної науки і практики спричинив до того, що на сьогодні ми не маємо глибших опрацювань і нормованих розрахунків застосування цих дуже важливих процесів капілярного транспорту на переходах від дрібнопористих до крупнопористих будівельних матеріалів. Хоча ці особливості капілярного транспорту сьогодні вже застосовуються для уникнення дорогих робіт по горизонтальній відсічці стін та при розробці і виробництві компресрозчинів для відсолення і осушення стін.

Науково-практичні дослідження в Європі, наприклад, щорічна дослідницька

Фото 3. (з виставки по охороні пам'яток, Ляйтціт, 2004). Фірма, яка пропонує гідроізоляційні матеріали, вирішила наглядно продемонструвати зволоження стін підсмоктуванням води, поставивши у водяну ванну стовпчик цегляної кладки. Але протягом 5 днів виставки волога так і не піднялася вище першого ряду цеглин.

доповідь № 315 по монастирю Маульборн, Карлсруе (вид-во Ernst und Zon) підтверджують хибність уявлень про капілярне підсмоктування вологи в історичних будівлях. З дослідницького звіту Фрауенхофер-Інституту будівельної фізики ІВР, найкрупнішого у світі закладу з досліджень під відкритим небом, в журналі «Arconis» № 1/99: «Підсмоктуюча волога: цей діагноз часто неправильний, оскільки опір переходу між різними матеріалами дуже високий, наприклад будівельного розчину і цегли. Тому висота підйому є при цегляній кладці приблизно 20 см, при кладці бутового каменю вона може бути дещо вищою». Зазначимо, що в однорідному матеріалі (будівельний розчин, штукатурка) можна очікувати досить високого підйому води.

В тому ж журналі № 4/02 в статті Хельмута Кюнцеля

«Будівельна фізика – історія в оповіданнях. Підсмоктувана волога: великий знак запитання!»: «Вже десятиліття, аж до не давнього часу різними установами проводились лабораторні випробування стінових матеріалів, які ставилися у водяну баню, щоб кількісно визначити підсмоктування вологи.

У всіх випадках були встановлені зволоження тільки на висоту не більше 2-3 цеглин. Це зовсім не співпадає з досвідом з практики з картинами зволоження цілих поверхів... Пояснення: водопоглинання кладки з каменю і будівельного розчину визначається насамперед перехідним опором між каменем і будівельним розчином і далі будівельним розчином і наступним каменем. Тому уявлення, що кладка з цегли, яка добре всмоктує вологу, і вапняного розчину, який також добре всмоктує вологу, ніби так само всмоктує вологу, – невірне і повинно бути виправлено. Хоч вапняний будівельний розчин при безпосередньому контакті дуже добре приймає воду, проте, через високий перехідний опір, водопоглинання з вологою цегли в розчин набагато менше. І так продовжується від шару до шару».

То звідки ж, все-таки, беруться поширені пошкодження штукатурки цокольних частин і стін підвальних приміщень та видимі явні зволоження стін, часом на висоту цілих поверхів, причиною яких без будь-яких досліджень «специ» називають капілярне підсмоктування вологи?

Причина перша: конденсація повітряної вологи.

Основа цоколю будівлі постійно знаходиться в прохолодному ґрунті. Особливо в літній час в ньому конденсується величезна кількість води з вологого повітря. Те ж саме відбувається і в стінах, температура яких нижча точки роси повітря приміщень, чи нижча точки роси зовнішнього повітря при добових перепадах весною, або ціле літо у холодних підвалах.

Ну і що ж може дати рекомендована «фахівцями» горизонтальна ізоляція проти конденсату? Чим, в такому випадку, можна зарадити проти конденсату? Найбільш доцільним і ефективним методом проти конденсації є підігрівання, так зване темперування стін, про що буде іти мова нижче. Темперування застосовується також як додатковий засіб для висушування стін, яке без нього може тривати багато років, часом десятки, а то й сотні років.

В історичних будинках проти конденсування вологи в стінах достатньо ефективно служили прості одинарні вікна, які при появі умов для конденсації першими починали конденсування – забирали вологу з повітря, надійно попереджуючи утворення плісняви на стінах. Часом на підвіконнях в храмах та в приміщеннях з періодичним масовим перебуванням людей прилаштовувалися маленькі ринвочки для відводу значної кількості конденсату.

Необхідною з гігієнічних міркувань та ефективною проти появи конденсату є вентиляція, а також осушення повітря, – тобто постійне звільнення повітря від

вологи. Особливо це важливо для сирих підвальних приміщень. Зауважимо, що звичайне провітрювання підвалів осушує їх лише взимку, влітку – зволожує.

Важливим є застосування таких настінних покриттів, які добре переносять вологу і дозволяють їй пропускатися для тимчасового накопичення і наступної віддачі при значних перепадах вологості в приміщеннях, особливо в кухні, душовій тощо. Ми про це поговоримо нижче у зв'язку з так званим «диханням» стін. Пропускання вологи покриттями є дуже важливим для їх осушення, тому на стінах не повинні застосовуватися капіляроблокуючі полімерні дисперсійні фарби, фарби з вмістом кремнійорганічних полімерів (силіконові), дисперсійно-силікатні або «мінеральні» фарби.

Причина друга: засолення стін.

Якщо сіль попадає в кладку стіни, вона відкладається на межі зволоження/ висихання вологи та звужує пори і тим самим полегшує капілярний транспорт вологи з каменю в кладкові шви. Таким способом сіль повільно піднімається по кладці, прокладаючи дорогу собі та зволоженню. Але набагато шкідливішою властивістю є її власна водопоглинальна властивість. Навіть при низькій температурі повітря сіль здатна поглинати вологу з повітря. Солі переходять при дивовижно малій кількості води в розчинний стан і створюють оманливе враження значної концентрації вологи в стінах. Причиною видимих зволожений штукатурки на значну висоту стін, часом на весь поверх, як правило, є гігроскопічна сіль.

Як і в давнину, так і тепер існує багато способів нанести шкоду історичній будівлі шляхом засолення фасадів і стін будинку. Сьогодні – це застосування солі для боротьби з ожеледицею, а раніше – поширене виливання вмісту нічних горшків і викидання органічних відходів з вікна прямо на вулицю чи під стіни палаців і замків, гниття органічних залишків на прилеглий території та у підвалах. В нашому випадку Жовківського замку ми маємо кілька, якщо не кільканадцять, ще відносно недавніх похованих вигрібних туалетних ям (які не вигрібалися) безпосередньо під стінами і всередині будівель замку. В таких умовах фундаменти і стіни будівель не могли залишитися сухими і вільними від селітри, і великі плями зволоження стін є саме в цих місцях.

Далі, – в історичні часи часто спостерігалось перевантажене використання приміщень першого поверху в зимовий період (за протоколами лікарів ХІХ ст. часом нараховувалося до 15 осіб плюс дрібна худоба на одне приміщення); мало місце інше невідповідне використання приміщень житлових будинків в малих містах, зокрема, під хліви, а замків і палаців – під конюшні. Хлів у житловому будинку це надійний гарант утворення висолів на стінах, в тому числі і шляхом насиченого солями повітря від гноївки та постійного зберігання в куті купи гною. Часто під час воєн і лихоліть і у великих містах тримали худобу в

житлах, а конюшні влаштовували в монастирських і церковних приміщеннях. Також досить часто в приміщеннях складували насипом товарну сіль і різні хімічні засоби.

До сучасних дуже поширених джерел шкідливого засолення відносяться матеріали, які містять цемент, трас або силікат, а також численні ін'єкційні матеріали, частково навіть ті, що служать «проти підсмоктуваної з фундаментів» вологи. Також засоби проти домового гриба містять соляні сполуки, які перекривають пори для припинення водопостачання гриба.

То що ж може дати горизонтальна відсічна гідроізоляція в засоленій стіні, яка працює гігроскопічно? Викинуті на вітер великі кошти, а проблема через кілька місяців знову виходить назовні у виді мокрих плям, цвілі та псування покриттів. Ефективнішим, ощадливішим для автентичної субстанції пам'ятки, та дешевшим є простий метод «жертвуючої» тимчасової штукатурки з допомогою спеціально придатного для цього розчину.

Причина третя: підвищений рівень прилеглого ґрунту.

Це, практично, повсюдне явище для більшості старих історичних будівель, коли нашарування ґрунту і покриттів сягають вище кам'яної кладки цоколя. Тоді цегляна кладка стіни безпосередньо зволожується інфільтраційною водою та вологою ґрунту. Штукатурка, яка має контакт із землею, дуже охоче вбирає в себе воду і солі з тротуару та проводить їх вгору в кладку.

Причина четверта: зволоження опадами та попаданням техногенних вод.

Нижні частини стін часто бувають недостатньо захищені навісом даху чи карнизу від засікання дощем, або забризкуються водою, яка спадає з даху під стіну. Зіпсуті ринви і водостічні труби, відсутність відмощень та відведення води, а також неякісно прокладений і ненадійно зварений тепло- і водопровід (це майже повсюдний стандарт: що закопано, того не видно) ведуть до проникнення води в стіни підвалів. Дуже часто несправні труби внутрішньої мережі будинку є причиною сильно намоклих стін. Що дасть в таких випадках горизонтальна гідроізоляція?

Ефективність ін'єкційних матеріалів для горизонтальної ізоляції і без того сильно оспорюється в колах експертів. Вологі і засолені стіни вони просочують зовсім ненадійно і приносять в більшості випадків лише безглузде руйнування об'єктів. Свердління в стінах із змішаною кладкою з каменю є складним і сотні отворів не завжди виконуються належно, ін'єкційний розчин часом втікає у порожнечу фундаментів. Взагалі, з допомогою дорогих, додатково впроваджуваних горизонтальних ізоляцій, які виконуються з допомогою прорізувань, свердління та ін'єкцій сумнівних хімікатів з невідомо якими стійкістю і впливом, історичній будівлі-пам'ятці наноситься непоправна шкода. Тут слід нагадати ключові постулати охорони і реставрації пам'яток: не нашкодити, не руйнувати

Фото 4. Середньовічний підвал цегляної будівлі після осушення та влаштування горизонтальної гідроізоляції з допомогою ін'єкційного блокуючого розчину, накладеної зовнішньої гідроізоляції і оброблення поверхонь сануючими матеріалами будівельно-хімічної промисловості. Темні плями підкреслюють уражені солями місця та наявність конденсату на стінах і підлозі внаслідок застосування кремнекислотної ін'єкції. Згідно заключного аналізу виявлені наступні солі: еtringіт (мінерал, що сильно розростається), калійна селітра, гіпс, їдкий натр, карбонат натрію та ін. Решта поверхонь приміщення (підлоги, стіни, склепіння і колони) так само сильно постраждали від солей і кришаться.

Фото 5. З ін'єктованих місць і під ними розростаються довгі борода солей. Поверхня цегляних стін підвалів кришиться, лузиться і осипається. Іде прискорене руйнування пам'ятки архітектури. Тут постаралися хімічні суміші.

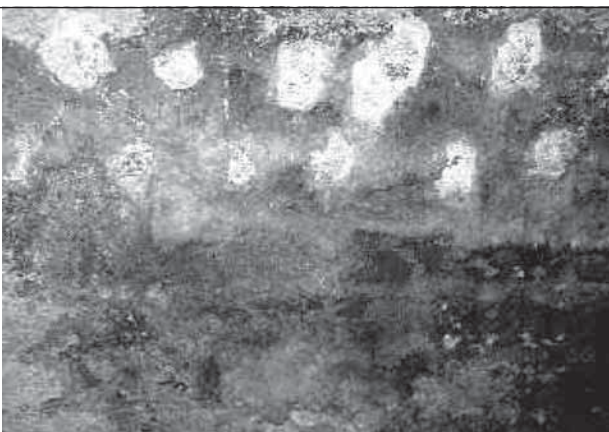

Фото 6. Під цією так званою «горизонтальною ізоляцією» виростають великі шапки наростів, стіна лузиться.

автентичну субстанцію, усі зміни і доповнення мають бути реверсними, тобто з можливістю їх безущербного для пам'ятки видалення.

Приведемо один приклад (від К.Фішера) влаштування гідроізоляції в історичній будівлі сучасними німецькими технологіями (див. фото 4-7):

Показане на цих фотографіях відбулося вже через кілька років після «ремонту». Фірма, яка виконувала роботи, більше не існує, проєктанта і слід охолов. Для виявлення наслідків потрібен був час, щоб метрові стіни, закупорені і залиті невідь-чим, накопичили в собі достатньо води з вологого повітря. І пішли реакції соляних сполук, наявних в матеріалах та в продуктах прославленої німецької хімічної промисловості.

В цьому випадку (як і в інших подібних випадках) правильніше було б, наприклад, застосувати підвищення температури на обтяжених конденсацією поверхнях з допомогою теперування та перевести кристалізаційний фронт солей в шар «жертвуючої» штукатурки.

Проти застосування будівельних розчинів, які містять цемент або трас, на історичних будівлях, які будувалися без цементу, застерігають і досвідчені фахівці і норми нашого реставраційного ДБН В.3.2.1-2004. Розчин, що містить цемент, сприяє інтенсивному росту мінералів, які є відповідальними за утворення солей, утворює соляну блокаду, яка перешкоджає природному висиханню стіни під шаром такої штукатурки, а також робить штукатурку надто міцною, що внаслідок теплових розширень веде до її відшаровування разом з міцно зчепленим шаром цегли.

В багатьох випадках доцільно відмовитися також від різних покриттів і бітумних мастик для вертикальної ізоляції ззовні. Вони і так не принесуть користі, і служать недовго.

Для захисту від проникаючої води з нещільних сусідніх мереж водопостачання і каналізації та для відведення проникаючої з поверхні води, прийнятним є ущільнення території глиною для попередження стоку до будівлі. Цей недорогий,

Фото 7. Пілон в проході розпадається. Солі підривають і дециметрами виламують кути.

випробуваний з давніх часів спосіб у вологому середовищі є надійним і довготривалим. Особливо щільні глини (бентоніти) не пропускають навіть найбільш отруйні стічні води. При влаштуванні глиняних замків важливими є кваліфікована оцінка і вибір глини, застосування індивідуально підібраних добавок, які дозволяють її достатньо ущільнювати, а також спосіб приготування, укладки і багато інших деталей. Якщо цього не знати, то навіть найглиняніша глина не допоможе.

Оздоровлення та забезпечення високих теплоізоляційних властивостей будівельних конструкцій

Отож, у Жовківському замку (а це стосується і інших історичних будівель) ми маємо старі, більш ніж 400-літні стіни, які на своєму віку не одне пережили – і ремонти, і перебудови, і занедбання, і пожежі, і перебування без даху та опалення, і шкідливе використання, і просто псування. Ці стіни покалічені, покриті шрамами, заплатами і вставками з несумісних матеріалів, штукатурка місцями давно осипалася і кладка вивітрилася, внизу вони відсиріли, пори закисло мислимими і немислимими кількостями селітри, нітратів, хлоридів, фосфатів, сульфатів, інших нечистот та мікробів, під підлогами і в кутах квітне пліснява та загрозливі гриби. Сирі холодні стіни перших поверхів та підвалів виділяють шкідливі для здоров'я людини субстанції, тхнуть і не гріють.

Розуміючи важкий, небезпечно загрозований стан, не можна на такі старі хворі стіни накласти дорогий макіяж нових штукатурок і пофарбувань, який зіпсується за кілька років і все знову виступить наверх. Їх необхідно ґрунтовно «оздоровити» – вивести солі і шкідливі речовини, осушити, обеззаразити та забезпечити тривале збереження досягнутого здорового стану.

У принциповому підході до оздоровлення історичних будинків можна провести близьку аналогію з оздоровленням людського організму. Щоб успішно лікувати будь-який організм, необхідно визначити причини хвороб і встановити діагноз. Встановити причини хвороб може лише досвідчений фахівець на підставі всебічних обстежень, аналізів та вивчення факторів, що впливали на організм протягом тривалого часу. І лікування теж по аналогії. Східна медицина говорить: якщо налагодити здоровий спосіб життя, 90% хвороб щезнуть. Надалі застосовуються терапевтичні методи без хірургічного втручання, а хірургічне втручання є винятковим заходом, коли дійсно вже нічим іншим врятувати не можна. Крім того, зазначається, що для дійсного вилікування потрібно стільки часу, скільки на надбання хвороб.

Як було обґрунтовано вище, основними причинами зволоження стін і пов'язаного з ним біологічного ураження є конденсація повітряної вологи та їх засолення. Крім того, можливі інші фактори: підпір високих ґрунтових вод

у фундаментах, попадання води з несправних та покинутих мереж водопроводу і каналізації, зволоження цегляної кладки та штукатурки стін прилягаючим ґрунтом, попадання дощової води на стіни від засікання їх дощем, затіканням та розбризкуванням падаючої води. Але, перш, ніж вживати заходів до ліквідації зволожень і уражень будь-якої складної історичної будівлі, необхідно встановити повну і точну картину зволожень, засолень та біологічних уражень, визначити їх причини і джерела. Для цього необхідним є вивчення історії використання та змін будівлі, детальні інженерні обстеження будівлі, оточуючого середовища і ґрунту, які слід обов'язково доповнити об'єктивними замірами вологості всередині кладки, аналізами складу та вмісту усіх розчинних солей, інших речовин та біологічних уражень. На основі обстежень та даних замірів і аналізів необхідно скласти чітку картину стану – схеми-характеристики зволожень, засолень і уражень по периметру та по висоті стін з нанесенням місць проб та інформації про джерела зволожень і засолень.

Оздоровлення історичних будівель можна умовно розділити на такі етапи:

1) ліквідація джерел зволожень і засолень, створення сприятливих умов утримання будівель на тривалий час загальнодоступними заходами і будівельними засобами;

2) усунення накопичених солей та осушення будівельних конструкцій спеціальними методами і технологіями;

3) ліквідація біологічних уражень;

4) підвищення теплоізоляційних властивостей огорожувальних конструкцій.

1. Ліквідація джерел зволожень і засолень.

В процесі досліджень повинні бути виявлені і надалі ліквідовані усі можливі витікання води з несправних та забутих старих водопроводів, водовідвідних, дренажних і каналізаційних систем на території і в будівлях. Крім того, слід передбачити теплоізоляцію мереж водопроводу всередині будівель для уникнення утворення на них конденсату і стікання на стіни та підлоги. Особливу увагу слід приділити ліквідації таких джерел небезпечних солей, як залишки похованих вигрібних туалетних ям біля стін і в самих приміщеннях, можливі місця захоронення органічних відходів, місця зберігання солей та інших шкідливих речовин.

Необхідно також усунути джерела постійного засолення, які знаходяться безпосередньо на стінах чи всередині їх – виявити та видалити усі пізніші цементні та вапняно-цементні штукатурки, заплати, замурування і фрагменти кладок на цементних розчинах, шпаклівки і пофарбування на силікатних та інших кислих основах. Надалі слід вберегтися від використання шкідливих матеріалів і препаратів, які утворюють солі та блокують пори.

З метою уникнення зволоження цокольних частин стін та холодних стін підвалів конденсацією вологи з повітря та прониканням контактуючої вологи з

грунту поперек стіни, необхідно: по-перше, зменшити їх охолодження від безпосереднього контакту з холодним і вологим ґрунтом, виконавши зовнішню теплогідроізоляцію підвальних стін та двосторонню теплогідроізоляцію усіх фундаментів плитами піноскла; та (або), по-друге, підвищити температуру стін і підлог підвалів шляхом влаштування темперування стін (наприклад, тепла труба при стіні по периметру підвалів).

Враховуючи унікальні властивості піноскла – практично необмежена довговічність, абсолютна водонепроникність та мінімальна теплопровідність, – воно є незамінним матеріалом для теплогідроізоляції фундаментів і підлог.

Наші предки в давнину для усунення зволоження стін деколи використовували простий спосіб – відкопували стіну на якусь глибину, залишаючи до підшови фундаменту ґрунту не менше глибини промерзання, і, на скільки стіну відкрили від ґрунту, – на стільки понизився рівень вологи в ній. З ХІХ ст. для боротьби із зволоженням стін, ймовірно, на підставі гіпотези про «підсмоктувану знизу вологу», почали влаштовувати підземні вентилязовані прифундаментні канали або навіть великі прохідні галереї зовні при фундаментах будівель. Вони є достатньо ефективними для висушування зволених фундаментів і дають значний ефект зменшення конденсації вологи в цокольних частинах внаслідок ізоляції фундаменту від охолодження його ґрунтом. Їх вдосконалену конструкцію, доповнену примусовою вентиляцією, можна розглядати, як можливий достатньо ефективний спосіб боротьби з вологою в цокольних частинах стін історичних будівель (як альтернатива застосуванню піноскла).

В принципі, виконання вище перерахованих заходів, в поєднанні з тепловипромінювальним опаленням приміщень та ефективною вентиляцією, є цілком достатнім для припинення дальшого зволоження і засолення стін та створення умов для їх висихання без влаштування відсічної гідроізоляції.

Сучасні поширені методи влаштування відсічної ізоляції в існуючих будівлях (просвердлюванням з ін'єктуванням, пропилюванням з вставлянням, забиванням пластин і тощо), як вже було раніше показано, наносять непоправну шкоду будівлям, є неефективними, дорогими і, здебільшого, недовговічними. Ми вважаємо, що застосування їх є шкідливим, неприйнятним і недоцільним, – воно не усуває основних причин зволоження стін: конденсації та засолення.

2. Виведення накопичених солей із стін та їх осушення.

Проте, якщо стіни уже достатньо засолені та зволожені, вище описаних заходів недостатньо – необхідно вивести солі і спеціально осушити стіни. В реставраційних вказівках вважається гранично допустимим вміст солей в будівельних конструкціях до 1%. Як свідчить практика, в цокольних ділянках стін вміст солей часто перевищує 10% – і цей високий вміст є основною причи-

ною постійного вологого стану цокольних частин стін, псування пофарбувань, осипання штукатурок, а також відторгнення (підривання) реставраційних протезувань і укріплень кладки. Засоленість цегляної стіни на 10% означає, що в одному кубічному метрі кладки міститься 160 кг солей!

На сьогодні немає достатньо опрацьованих ефективних технологій виведення солей з масивних будівельних конструкцій. Пропоновані в реставраційних методиках технології вологих компресів з дистильованої води можуть виводити відкладення солей тільки з верхніх шарів конструкції. Технології застосування так званих «сануючих» штукатурок з великими порами розраховані не на виведення солей із стіни, а на накопичення солей, які залишаються у верхніх шарах стіни в процесі природного висихання вологи з її поверхні.

Складність виведення солей полягає, зокрема, в тому, що солі важко вивести з малих пор, де вони утримуються значними капілярними силами, у більшій дренуючі пори, по яких вони можуть переміщатися в розчині або під дією гравітаційної сили осідати вниз.

Важливим механізмом виведення солей і осушення стін, є явище руху води під дією капілярних сил з ширших капілярів у вузькі. На цьому принципі будується застосування так званих «жертвуючих» штукатурок із спеціально підібраних матеріалів, які не містять цементу, чи інших солетворних компонентів, і утворюють дуже дрібні пори – менші від пор цегли і розчину стіни. Не слід путати їх із так званими «сануючими», «реноваційними» штукатурками на основі цементу і з великими порами. Ці розчини повинні мати дрібнопористу структуру, яка сприяє виведенню соляних розчинів із старих стін. Подібні процеси можна спостерігати і в «сануючих» ремонтних розчинах – спочатку засолюються дрібні пори, а тільки після цього – поступово крупні (це в кращому випадку, якщо вони взагалі заповнюються). Під дією доволі значних капілярних сил жертвуючі штукатурки буквально висмоктують воду з розчиненими солями із стіни; їх поверхня висушується теплим атмосферним повітрям або підігрітим повітрям, солі акумулюються на поверхні та в масі штукатурки, саму штукатурку необхідно пізніше видалити за межі майданчика та, при необхідності, замінювати на свіжу.

В методиках з реставрації приведена також технологія видалення водорозчинних солей з усієї товщини кладки на принципі електроосмосу під дією постійного струму із застосуванням електродів, мокрих компресів та джерела додаткової чистої води. Метод виводить лише іони солей з негативними зарядами (нітрати, хлориди, фосфати і сульфати), позитивно заряджені іони солей залишаються в стіні. Солі виводяться в ґрунт навколо фундаментів, який при цьому надмірно засолюється і закислюється, що підвищує ризик повернення солей в стіну після припинення заходу, в зв'язку з чим ця технологія передбачає наступ-

не влаштування відсічної гідроізоляції. Технологія вимагає точного розрахунку і регулювання величини струму, щоб не допустити небажаного явища електролізу. Тривалість процесу виведення солей із засоленої на висоту 2-2,5 м стіни з одної установки електродів становить 2-3 місяці. Рекомендується його розпочинати весною, коли найбільше зволожені стіни, щоб до осені провести їх осушення.

В цих технологіях, ймовірно, застосовуються два близьких фізичних явища: електрофорез – переміщення колоїдних частин під дією електричного поля, та електроосмос – переміщення рідини через капіляри під дією електричного поля. Явища електрофорезу і електроосмосу між собою дуже пов'язані і в реальних системах відбуваються одночасно, але, у зв'язку з великою різницею маси розчинених частинок та маси води, електроосмос потребує набагато більших затрат електроенергії. Явище електроосмосу має широке застосування в будівництві – ним видаляють вологу з капілярнопористих систем і понижують рівень ґрунтових вод при будівництві гідротехнічних та інших споруд, використовують при просочуванні матеріалів рідкими препаратами. Із закордонних досліджень відомо, що електроосмосні методи, які працюють з малими напругами і відносно великими відстанями між електродами, не дають істотних результатів.

В останні роки набирають популярності технології електромагнітного (безелектродного) електроосмосу – ДрайМаТех, Гідрополь та інші. Ефективність цих технологій демонструється на багатьох історичних об'єктах за кордоном та в нашій країні. Вони надзвичайно прості в застосуванні, не займають місця і споживають дуже мало електроенергії – це лише невелика коробочка з внутрішньою антеною, яка вішається на стіну і під'єднується шнуром в електричну розетку, радіус дії приладу – орієнтовно 12 м. Тривалість осушення конструкцій: півроку-рік. Хоча, до кінця незрозумілими залишаються механізми роботи цієї технології. При цьому вода та солі виводяться в ґрунт і технологія передбачає застосування зазначених приладів на постійно для недопущення повторного зволоження і засолення.

Більш доцільним слід вважати виведення солей не в землю під фундаменти, а назовні, в накопичуючі тимчасові матеріали – «жертвуючи» штукатурки з наступним їх видаленням за межі забудови.

Радикальним способом для повного виведення солей і глибокого очищення (оздоровлення) стіни може бути гіпотетичний метод парової бані з доповненням «жертвуючою» штукатуркою. З протилежного до «жертвуючої» штукатурки боку стіни влаштовується парова утеплена «сорочка», через яку перегріта пара подається в стіну, конденсується в ній, прогріває та поступово «промиває» її на всю товщину, виносячи при цьому усі розчинні речовини на протилежний холодний бік в шар «жертвуючої» штукатурки. При цьому вузьким місцем методу є здатність прискореного висушування зовнішнього боку стіни. Збільшення

поверхні висихання штукатурки рифленнями та її обдув суттєво прискорюють висихання. Метод потребує тривалого часу для наступного висушування стіни нагрітим повітрям (під утеплену «сорочку») або прогрівання її іншими методами, наприклад мікрохвильовим прогріванням. Пропонований метод може бути доповнений електроосмосом з накладанням сітчастого електрода на «жертвуючу» штукатурку.

Іншими неруйнівними методами осушення уже відсолеваних стін (без свердління чи прорубування отворів в них), які можна застосувати в комбінації та в доповнення до основних методів «жертвуючої» штукатурки, електрофорезу та електроосмосу, є:

- провітрювання стін в суху і теплу погоду; цей метод придатний лише при невеликих зволоженнях і тонких стінах;
- вентиляція закритих приміщень нагрітим повітрям; він теж не осушує товстих стін;
- штучне осушування повітря в закритих приміщеннях абсорбційними або конденсаційними установками, яке, своєю чергою, поступово абсорбує вологу із стін (але це потребує досить тривалого часу для осушення стін, навіть до кількох років);
- мікрохвильове осушування стін, яке прогріває стіни на всю товщину і випаровує з них вологу, при цьому знищуються бактерії та інші біологічні шкідники (органічний білок гине при температурі більше 35 °С);
- теперування стін, при якому постійна система опалення поступово прогріває внутрішню поверхню стін на кілька градусів вище температури повітря приміщень та осушує їх.

Методи інтенсивного осушення можна застосовувати лише на відсолеваних стінах у зв'язку з загрозою руйнування (підривів) поверхонь солями.

3. Ліквідація біологічних уражень будівель пліснявою і домовими грибами.

Основними складовими грибків є міцелій (грибниця, – пухкий або малопомітний наліт), гіфи (шнури, нитки) і плодові тіла різних форм та величини. Пліснява – це цвілеві, сині та гнилісні гриби, які утворюють наліт і пошкоджують усі природні будівельні матеріали, в тому числі деревину, цеглу, камінь, метал та залізобетон, а також деякі синтетичні матеріали. Вони розповсюджуються в повітрі у вигляді мікроскопічних спор і попадаючи на поживну поверхню при сприятливих умовах проростають тонкими нитками, які вкривають її та з часом все глибше проникають всередину.

Цвілеві грибки на мурованих конструкціях появляються у вигляді плям або крапок чорного, бурого, блакитного або зеленого кольору. Вони можуть зруйнувати стіни практично до фундаменту, наприклад, уражена цвіллю бетонна плита розсипається за декілька років.

Домові гриби в першу чергу нападають на матеріали з деревини, в меншій мірі – на будівельні розчини, цеглу, бетон, – спричинюючи зміни структури і хімічного складу будівельних матеріалів, знижуючи їх міцність. За сприятливих умов вони розповсюджуються в будівлі на значні віддалі, призводять до її цілковитого зараження і руйнування.

Біологічне ураження будівель пліснявою чи домовими грибами може мати небезпечні наслідки для людей у виді поганого самопочуття, хвороб дихальних шляхів, алергій, патології крові та раку. Зарубіжні нормативи приписують при появі в будинку ураження поверхонь площею більше 1 дм² проведення термінового комплексу обеззаражуючих і консервуючих заходів із взяттям проб грибків та застосування спеціальної техніки.

Боротися з пліснявою і грибами дуже важко, а в приміщеннях чи місцях з підвищеною вологістю – практично неможливо. Їх появі дуже сприяють висока вологість (більше 90%), тепло в приміщенні (+20 оС), особливо при поганій вентиляції та за відсутності інсоляції, кисле середовище і наявність поживних речовин на поверхні, навіть в незначних кількостях. Це, зокрема, паперові шпалери, целюлоза або синтетичний клей, шпаклівка для стиків і дисперсні фарбові покриття. Всі промислові знезаражувальні і консервуючі препарати попутно наносять серйозну шкоду як здоров'ю людей, так і будівельним конструкціям, засолюючи їх та закупорюючи пори, а через якийсь час пліснява з'являється знову і знову. Тому боротися з пліснявою та грибами потрібно не хімічними засобами, а шляхом усунення причин та умов для їх появи. В таких випадках повинні застосовуватися вапняні фарби, які мають лужні властивості і протидіють грибним культурам.

На дерев'яних поверхнях плісняві і грибам сприяють продукти із в'язкими синтетичними смолами, які, крім того, закупорюють пори, в той час, як непокрита деревина краще справляється з вологою і не концентрує її на поверхні, сприяючи ураженню. Виключно на деревину нападають гнилісні гриби: бактеріальні, які роз'їдають матеріал зсередини, від чого він сіріє або темніє і втрачає міцність; бурі, які викликають розчеплення деревини, перетворюють її на пухнасту, подібну на вату масу коричневого кольору; та домові гриби – найбільш небезпечні (ненажерливі), які здатні за місяць з'їсти 4-сантиметрову дубову підлогу. Найнебезпечнішими домовими грибами є: справжній домовий гриб (*Serpula lacrymans*), домовий підвальный гриб (*Canthophora puteana*) і білий домовий гриб (*Corirolellus sinuosus*). При виявленні небезпечних домових грибів уражену деревину слід негайно видалити з будинку та обов'язково спалити; необхідно видалити також будівельні засипки під підлогою та штукатурки, які прилягали до місця ураження, а також дуже старанно очистити мурування стін від залишків гриба і обробити їх фунгіцидними препаратами

контактною дією. У випадку, коли виявлено проростання гіфів і міцелію вглиб стіни, необхідно застосувати глибоке просочування кладки через спеціально насвердлені отвори. При застосуванні фунгіцидів слід зважати на їх сильну отруйну дію на людину.

Для очищення запліснявілих поверхонь краще використовувати простий спирт. Він дуже добре дегідрує (позбавляє від води) і цим вбиває наліт плісняви не лише на поверхні, але й в глибині. При цьому фунгіциди, альгіциди та інші отруйні речовини, які є дуже шкідливими для здоров'я, або оцтова кислота не рекомендуються, адже плісняві гриби люблять дещо кисле середовище. Висока лужність від чисто вапняних продуктів захищає від нових уражень і без застосування отруйних препаратів.

4. Забезпечення високих теплоізоляційних властивостей будівельних конструкцій.

Підсумуємо деякі висновки з попередньо сказаного, які стосуються теплоізоляційних властивостей будівель:

- втрати тепла будівель в оточуючий простір відбуваються тільки тепловипромінюванням та конвекцією; втрати теплопровідністю слід враховувати лише при теплопередачі в прилеглий вологий ґрунт;

- масивна теплоізоляція є неефективною проти теплового випромінювання, застосування її призводить до неминучого намокання самої ізоляції та огороджувальних конструкцій;

- ефективними перешкодами на шляху теплового випромінювання є масивні теплоємні огороджувальні конструкції та відбивна ізоляція;

- накопичувальна здатність масивних стін та перекриттів будівлі відіграють важливу роль для збереження і акумулювання тепла, вирівнювання добових перепадів температури в приміщеннях і зменшення потужності систем опалення, накопичене в стінах і перекриттях тепло запобігає їх зволоженню і псуванню.

До цих непростих вихідних умов додаються ще й строгі пам'яткоохоронні вимоги щодо збереження історичного вигляду пам'ятки, збереження естетичних якостей історичних інтер'єрів і фасадів, збереження автентичних штукатурок з цінними розписами і декором. Пам'яткоохоронні вимоги практично виключають застосування поширених рішень щодо теплоізоляції стін, влаштування тепловідбивних і захисних екранів та конструкцій, дуже обмежують застосування склопакетів та ін. Здавалось би, мало можна зробити для підвищення теплоізоляційних властивостей конструкцій. Тому рідко хто з реставраторів береться за таке завдання. Однак, як ми переконалися, є достатньо можливостей, які представлені відомими засобами і новими технологіями у будівництві. Розглянемо їх по черзі.

Осушення стін та інших огороджувальних конструкцій.

Це найперший спосіб підвищення теплоізоляційних властивостей стін, який необхідно застосувати для старих історичних будівель-пам'яток. Осушення стін дозволяє повернути їм втрачені природні теплоізоляційні властивості, які внаслідок зволоження можуть бути знижені на 10-40%. Основні способи осушення стін приведені в розділі про оздоровлення будівель. Недавно нам довелося познайомитися з цікавими результатами досліджень застосування з цією метою німецького гідрофобізуючого препарату Loturog. Гідрофобізатор шляхом імпрегнування зовнішньої поверхні стін, які піддаються атмосферному впливу, дозволяє захистити їх від зволоження і добре висушити, а також оздоровити від плісняви і грибків. Заміри проводилися термографом протягом року і показали поступове зниження рівня тепловипромінювання фасадної стіни будинку, покритої гідрофобізатором, на 24%.

Забезпечення щільності зовнішніх огороджувальних конструкцій.

Дещо далі ми розглянемо так зване «дихання» стін, якого так прагнуть багато мешканців, але наперед скажемо, що нічого спільного з повітропроникністю стін та надходженням через них свіжого повітря у приміщення воно в дійсності не має. У енергоефективних приміщеннях повинна бути контрольована теплообмінна вентиляція і не повинно бути тих значних втрат тепла, пов'язаних з неконтрольованою інфільтрацією холодного повітря та втіканням нагрітого повітря, що особливо відчутно в морозну вітряну погоду.

Втрати тепла через традиційні вікна відбуваються, в основному, внаслідок продування вітром та інфільтрації холодного повітря через нещільності між коробкою і стіною, примиканнями рам і шибок. Для ліквідації цих тепловтрат необхідно забезпечити максимальну герметичність вікон шляхом застосування сучасних технологій при виготовленні і монтажі. З практичного досвіду та тепловізорних зйомок відомо, що традиційні подвійні вікна є набагато ефективнішими від склопакету. Близько розташовані шибки в пакеті і тонкі коробки склопакетних вікон, на відміну від широких коробок подвійних традиційних вікон, не можуть зрівнятися з останніми по теплоізоляційних характеристиках. Збільшення кількості шарів скла в пакеті більше двох, чи застосування багатокамерних металопластикових коробок практично нічого не дає, а коштує дорого. Крім того, конструкції рам з важкими склопакетами є надто широкими, масивними і технологічно непридатними для належного відтворення малюнку членувань та утоншеної пластики історичних зразків вікон. Невідповідним для пам'яток є також застосування металопластикових матеріалів. Тому на пам'ятках і цінних історичних будівлях доцільно дотриматися існуючої традиційної конструктивної схеми подвійних вікон, відомої ще з давньоримських часів, виконавши їх на сучасному технологічному рівні з ефек-

тивними ущільнювачами шибок та рам, механізмами притискання, що дозволяє забезпечити відтворення їх історичного вигляду та високі теплоізоляційні властивості. Втрат тепловим випромінюванням через скло в дійсності немає, тому немає жодної потреби в так званих енергозберігальних покриттях шибок.

При виготовленні зовнішніх дверних заповнень слід застосовувати сучасні технології з ефективними ущільнювачами притвору та утепленнями із комбінованою ізоляцією.

При проектуванні і виконанні реставраційно-відновлювальних робіт чи реконструкцій також необхідно передбачити конструктивні заходи і відповідні технології виконання робіт з метою максимальної ліквідації усіх місць інфільтрації холодного повітря через стики різних елементів конструкцій будівель (при коробках столярних заповнень прорізів, збірних конструкціях перекриттів і суміщених дахів, підлогах тощо).

Підвищення теплоємності стін і перекриттів.

Забезпечення високої теплоємності огороджувальних конструкцій будівлі ми вважаємо одним з основних способів підвищення її енергоефективності. В історичних будинках, як правило, стіни є масивними, що забезпечує їх достатньо високу теплоємність. Проте, виникає необхідність додаткового забезпечення високої теплоємності існуючих і нових перекриттів та суміщених дахів при реконструкції.

Сьогодні у світі з метою економії великих затрат енергії на опалення і кондиціонування будівель з легких огороджувальних конструкцій набирають поширення застосування додаткові спеціальні високотеплоємні так звані зміннофазові матеріали. Для забезпечення високої теплоємності у цих матеріалах використовується фазовий перехід речовини (плавлення-твердіння), під час якого поглинається (тобто запасується) або виділяється велика кількість теплоти.

Наприклад, у великих офісних приміщеннях, споруджених з легких теплоізоляційних матеріалів, при повному навантаженні офісного обладнання в робочий час в теплу пору року температура піднімається вище +30 оС, що вимагає значних затрат енергії на кондиціонування повітря. Практика показує, що застосування, наприклад, у підвісній стелі зміннофазового матеріалу дозволяє підтримувати температуру в такому приміщенні в комфортних межах взагалі без додаткового охолодження (без кондиціонерів) і з меншою потужністю системи опалення.

Питома теплоємність зміннофазових матеріалів на одиницю маси в кільканадцять разів вища від звичайних будівельних матеріалів (у 18 разів від бетону, у 22 рази від цегли). За походженням вони поділяються на дві групи: органічні (насичені вуглеводні – алкалоїди, парафіни, жирні кислоти)

і неорганічні (солі, гідрати солей, складні суміші). Недоліками органічних зміннофазових матеріалів є їх горючість та висока вартість при потребі великої кількості, неорганічних – недостатня стабільність в часі, зокрема гідратів, які розшаровуються на рідку і тверду фракції, та властивий їм ефект тимчасового переохолодження. Але ці недоліки усуваються, наприклад, шляхом їх грануляції та мікрогрануляції в захисних капсулках. Випускають їх також в малих упаковках – в кульках або трубках діаметром 1-2 см, але найчастіше – в пластикових пакетах (тому що майже всі вони при плавленні розширюються). Грануляти придатні для засипок в порожнини перекриттів чи підлог, мікрогрануляти додаються в конструктивні матеріали (гіпсові, бетонні) та штукатурки, як правило, в пропорції до 20% (виходячи з конструктивних і протипожежних міркувань). Швидко розвиваються технології виробництва стабільних будівельних матеріалів з вкомпонованими зміннофазовими матеріалами.

Застосування відбивної теплоізоляції.

Застосування тонкої відбивної теплоізоляції, поряд з масивними теплоємними огорожувальними конструкціями, є основним і найбільш ефективним способом забезпечення хорошої теплоізоляції стін. Виходячи з необхідності обов'язкового включення огорожувальних конструкцій в тепловий баланс приміщень і підтримання їх прогрітими в зимовий період з метою уникнення процесів конденсації вологи, влаштування будь-якої теплоізоляції слід виконувати із зовнішнього, холодного боку огорожувальної конструкції. При такому застосуванні теплоізоляція повинна бути паропроnikною і, крім того, не повинна відрізнятися від історичних покриттів ні товщиною, ні фактурою. Тому застосування плівкових відбивних ізоляцій має обмежене застосування і лише сховано в конструкціях.

Проте, слід відзначити хороші якості відомої і достатньо ефективної плівкової відбивної теплоізоляції типу пінофол та армофол. Пінофол – спінений пінополіетилен товщиною 2-10 мм, покритий з одного або двох боків полірованою алюмінієвою фольгою; армофол – склосітка, з двох боків покрита алюмінієвою фольгою. Пінофол поєднує в собі ефективну відбивну теплоізоляцію, ідеальний паробар'єр та вітробар'єр. Коефіцієнт теплового відбивання – 90%, світлового відбивання – не менше 97%, робочий діапазон температур від -60 °С до +100 °С, армофолу – до +150 °С. Крім того, тонка алюмінієва фольга має дуже малу теплоємність і швидко нагрівається, в тому числі при конденсації на ній вологи, що припиняє дальшу конденсацію. Пінополіетилен, який застосовується в пінофолі, є, хоч і важко, але горючим і при горінні або тлінні виділяє токсичний чорний дим.

На сьогодні уже є в достатньо широкому асортименті нові ефективні тепловідбивні дисперсні матеріали у вигляді пофарбувань, які пропускають во-

дяну пару і не пропускають теплове випромінювання. Основу їх становить порошок матеріал термілат (Thermilate).

Термілат – продукт сучасних космічних технологій, являє собою мікроскопічні порожнисті вакуумовані керамічні кульки з дзеркальною внутрішньою поверхнею діаметром 30-100 мкм. Розташовуючись у фарбовому покритті товщиною 0,4 мм в довільному (шаховому) порядку в 2-4 ряди, вони утворюють тепловідбивний шар, подібно до термосу, при цьому проникний для повітря та пари (в залежності від фарбової основи). Термілат виробляється американсько-англійською компанією і випускається у вигляді фасованого порошку, який додається до будь-яких фарб в пропорції орієнтовно 20% по об'єму або 11% по вазі. В проспектах заявлено, що він відбиває 85-93% інфрачервоного (в залежності від фарби) та 85% ультрафіолетового випромінювання, зовсім негорючий, нетоксичний, інертний, температура плавлення 1800 °С.

На його основі в Україні випускаються готові енергоощадні фарби для внутрішніх і зовнішніх робіт: ТСМ-керамічний (суспензія з синтетичного каучуку, акрилових полімерів та неорганічних барвників), керамоізол (лакова або водяна полімерна суспензія), інші матеріали, а також кілька видів протипожежних покриттів. Матеріали на основі термілату володіють дуже цінними властивостями. Вони ефективно використовуються для тепло-, холодо-, звуко- та гідроізоляції будь-яких будівельних конструкцій, автотранспорту, трубопроводів, теплового та промислового обладнання в самому найширшому діапазоні температур. Наносяться вони звичайним способом пензлем або безповітряним фарбопультотом товщиною 0,4-0,8 мм. Застосування їх для утеплення фасадів показало високу ефективність і економічність.

Зазначимо, що для пофарбування стін історичних будівель-пам'яток синтетичні, полімерні, акрилові чи лакові основи застосовуватися не повинні. Необхідним є застосування вапняних основ фарб з термілатом, які, на жаль, поки-що не продукуються. Проте, можливе і рекомендується приготування на об'єкті ізоляційних фарб на будь-якій основі, в тому числі і водній на вапні з додавання термілату та точним дотриманням вказаної технології.

Останнім часом появилася нова технологія дуже ефективною відбивної теплоізоляції на основі так званих фотонних кристалів, виробництво яких уже налагоджується. Нині на їх основі для потреб космічної техніки розроблені плівкові теплоізоляції товщиною 100 мкм, які складаються з кількох вакуумованих шарів фотонних кристалів.

Застосування масивної теплоізоляції.

Теплоізоляційні властивості стін з відбивними пофарбуваннями можна значно покращити застосуванням відносно тонкого шару масивної ізоляції для

зменшення конвективних тепловтрат. Відносно тонкий (2-3 см) шар ізоляції має достатньо хороші теплоізоляційні властивості по теплопровідності і при цьому не має основного недоліку товстої масивної ізоляції – зволоження ізоляції та стіни. Тонкий шар ізоляції не може накопичувати вологи і швидко висихає, а розташування його під відбивною ізоляцією, яка має також відмінні показники по теплопровідності, дозволяє створити дуже ефективну теплоізоляцію. При цьому уся масивна стіна будівлі може достатньо прогрітися і залишатися теплою, практично без втрат.

Технологічно і економічно ідеальним матеріалом для тонкої масивної ізоляції фасадів будинків є легкі теплі штукатурки, які наносяться звичайним мокрим способом. Теплі штукатурки швидко тіснять на європейському ринку вчорашні технології утеплення фасадів мінеральними ватами і пінопластами (а в нас тільки-но нарошують масове виробництво волокнистих і спінених ізоляцій). Дуже хорошим доповненням до теплої штукатурки, покритої вапняною теплоізоляційною фарбою, буде додаткове покриття її гідрофобізатором, що захистить стіну від атмосферної вологи і бруду та створить кращі умови для висихання вологи, яка накопичилася в стіні та поступає в стіну з приміщень.

На даний час на нашому ринку є готові штукатурні суміші для легких штукатурок на наповнювачах трьох видів: на спучених мінералах вермикуліті і перліті та відносно новому матеріалі із маленьких керамічних сфер (кульки спіненого скла діаметром до 1 мм). Усі вони володіють хорошою теплоізоляційною здатністю, термічною і біологічною стійкістю, хімічною інертністю, екологічно абсолютно чистоті. Діапазон робочих температур від -260 °C до +1200 °C. Вермикулітова штукатурка «Тепловер» має питому вагу 350-380 кг/м³, коефіцієнт теплопровідності 0,09 Вт/м²К. Перлітові штукатурки мають коефіцієнт теплопровідності 0,085-0,09 Вт/м²К. Набагато ефективнішою є нова штукатурка «УМКА» із зазначеним керамічним наповнювачем, яка має питому вагу 320 кг/м³, коефіцієнт теплопровідності 0,05 Вт/м²К (дорівнює коефіцієнту теплопровідності вовни), є гідрофобною.

Нажаль, усі готові суміші для теплоізолюючих штукатурок випускаються промисловістю на цементних в'язучих основах. Необхідним є опрацювання технологій приготування теплих штукатурок на вапняній основі. На нашому ринку доступним є наповнювач подрібнений спучений вермикуліт різних фракцій, який можна використовувати для приготування штукатурних сумішей на об'єкті.

У зв'язку з пропонуваними підходами до термореновації історичних будівель необхідно відзначити ще один цінний в цьому відношенні теплоізоляційний матеріал. Це – піноскло, відносно новий для будівництва універсальний теплоізоляційний матеріал, продукт військових технологій для підводних

човнів періоду Другої світової війни, хоч був знаний раніше. Являє собою жорсткі легкі плити спіненого скла, яке складається з герметично замкнутих бульбашок кульової і гексагональної форм розміром 0,5-2 мм. Поєднуючи в собі ряд унікальних властивостей – відмінну теплоізоляційну здатність, абсолютну негігроскопічність, водо- і паронепроникність, високу міцність, негорючість, необмежену довговічність, стійкість до будь-яких агресивних середовищ і біологічних уражень та ряд інших цінних якостей, – піноскло має дуже широку сферу застосування. Подібного поєднання властивостей немає ні в одного іншого масивного теплоізолятора. Піноскло, хоч і є найміцнішим теплоізоляційним матеріалом, легко сколюється, дуже добре обробляється звичайними столярними інструментами, прекрасно клеїться за рахунок надзвичайно розвинутої поверхні, отримуваної руйнуванням верхніх кульок при розпилюванні. Коефіцієнт теплопровідності 0,06-0,085 Вт/м²К, працює при температурах до 500 °С.

Найбільш цінною для нас є можливість застосування плит піноскла для ефективної тепло- та гідроізоляції фундаментів і підземних частин будівель, що дуже важливо для попередження конденсації вологи на охолоджених підвальних стінах та цокольних частинах зовнішніх стін.

Тепловий комфорт

Оздоровивши та забезпечивши високі теплоізоляційні характеристики огорожувальних конструкцій будинку, можемо говорити про комфорт і покращення інженерних систем, які його забезпечують: про раціональне постачання наших приміщень теплом, свіжим повітрям, водою і освітленням, та про збереження природних ресурсів, які на це витрачаються.

Проаналізуємо основні фактори мікроклімату в приміщеннях, важливі для життєдіяльності організму людини. Це – температура, відносна вологість і швидкість руху повітря та теплове випромінювання оточуючих предметів і поверхонь. Нас цікавлять їх оптимальні параметри, які при тривалому і систематичному впливі на людину забезпечують збереження нормального теплового стану організму без напруження його терморегуляторних механізмів, тобто забезпечують відчуття теплового комфорту. Нам важливо знати їх дійсно оптимальні значення, а не ті, які, можливо, помилково такими вважаються. Важливо при цьому знати їх поєднану дію, яка завжди має місце і викликає відчуття дискомфорту набагато швидше, ніж зміна кожного фактора окремо при нормальних параметрах інших.

Підтримання стабільної температури тіла є критично важливим для життєдіяльності організму і її, навіть незначне, на долі градуса, підвищення

чи зниження приводить людину у хворобливий стан, різко погіршується самопочуття і працездатність. При перевищенні температури тіла понад критичні 43 °С настає згорання білкових структур і смерть організму, а при зниженні нижче 25 °С смерть настає внаслідок надто великої в'язкості рідин і неможливості багатьох фізіологічних процесів. Тому наш інстинктивний розум, який керує усіма фізіологічними процесами в організмі, старається усіма можливими засобами підтримувати постійну температуру тіла, регулюючи виробництво тепла всередині організму та теплообмін з навколишнім середовищем.

Треба зазначити, що всередині організму внаслідок численних хімічних реакцій, навіть в спокійному стані, виробляється велика кількість тепла, якого є забагато для підтримання нормальної температури організму в комфортних умовах навколишнього середовища. Об'єктивні заміри свідчать, що організм дорослої людини (мужчини) постійно віддає в навколишнє середовище приблизно 145 Вт теплової енергії; жінки – на 15%, а підлітки на 25% менше. Тепловіддача організму людини здійснюється одночасно конвекцією, випаровуванням вологи та випромінюванням.

При зниженні температури навколишнього середовища і підвищенні швидкості руху повітря тепловіддача тіла зростає, в основному за рахунок конвекції. Тепловіддача за рахунок конвекції при низьких температурах особливо дуже зростає при підвищенні вологості повітря і може привести до різкого переохолодження частин тіла, підданих дії вологого потоку повітря. Випаровування вологи при температурі нижче +16 °С є мінімальним, здійснюється в основному за рахунок випаровування легень при диханні і залишається стабільним незалежно від зниження температури.

При підвищенні температури середовища частка тепла, що віддається випаровуванням, зростає. При температурі повітря, яка дорівнює температурі поверхні тіла, конвективний теплообмін зменшується до нуля і віддача тепла тоді здійснюється за рахунок випаровування. Випаровування різко інтенсифікується при збільшенні швидкості руху повітря відносно тіла. Можливість віддачі тепла за рахунок випаровування визначається ступенем насиченості повітря вологою. Випаровування в насичене повітря є неможливим при будь-якій швидкості повітря – тут теплообмін випаровуванням закінчується. І якщо при цьому температура навколишнього середовища дорівнює або перевищує температуру поверхні тіла, настає перегрів організму, температура тіла починає підвищуватися, настає так званий «тепловий удар», і якщо температуру тіла не понизити, може настати смерть.

Слід зауважити, що у всіх зазначених крайніх дискомфортних випадках критичним негативним фактором є висока вологість повітря, а не висока чи

низька температура повітря, з якими системи терморегуляції організму можуть справлятися. Нормальні параметри відносної вологості повітря в приміщеннях визначаються державними нормами неоднозначно: в будівельних нормах вказується 50-60%, в санітарно-гігієнічних – 30-60%, але всі вони сходяться на верхній межі комфорту – 60% вологості.

Глянемо на таке дискомфортне відчуття, як задуха, при якому об'єктивно спостерігається порушення терморегуляції організму. Задуха створюється саме несприятливим поєднанням підвищених температури та вологості повітря, а також зменшенням вмісту кисню і збільшенням вмісту вуглекислого газу у повітрі. Встановлено, що поєднаний вплив температури і вологості повітря, який викликає задуху, досить точно характеризує такий комплексний параметр, як точка роси. Вважається, що легка задуха починається, коли точка роси перевищує значення 12 °С (60% вологості при 20 °С), а перевищення значення точки роси 20 °С (60% вологості при 28 °С) визначає сильну задуху (див. табл. 1). Суб'єктивне відчуття задухи в значній мірі залежить також від стану енергетичної складової повітря та наявності шкідливих випаровувань в приміщенні.

До речі, людям подобається дихати прохолоднішим повітрям, воно краще забезпечує фізіологічно необхідний теплообмін в легенях, адже нутрощі тіла є більш гарячими, ніж периферія, і потребують постійного інтенсивного охолодження.

З дискомфортом відчуттям задухи пов'язане поширене бажання людей жити в таких приміщеннях, в яких стіни «дихають». Що ж стоїть за цим неясним поняттям? Вважається, що це здатність стін пропускати в приміщення свіже повітря і виводити зіпсуте. Аналізуючи об'єктивні дані щодо величини повітропроникності стін різних конструкцій, можна сказати що для середнього приміщення, де перебувають люди, це значення у будь-якому випадку не перевищує 1-2% потрібної норми повітрообміну. Тобто, повітрообмін через стіни практично не впливає на стан повітря в приміщеннях. Цей висновок підтверджується і таким спостереженням: коли увійти в приміщення, навіть з хорошими «дихаючими» стінами, яке тривалий час перебувало щільно закритим і без людей, відчувається, що повітря в ньому є застоєм на неприємних випаровуваннях слідів людської життєдіяльності.

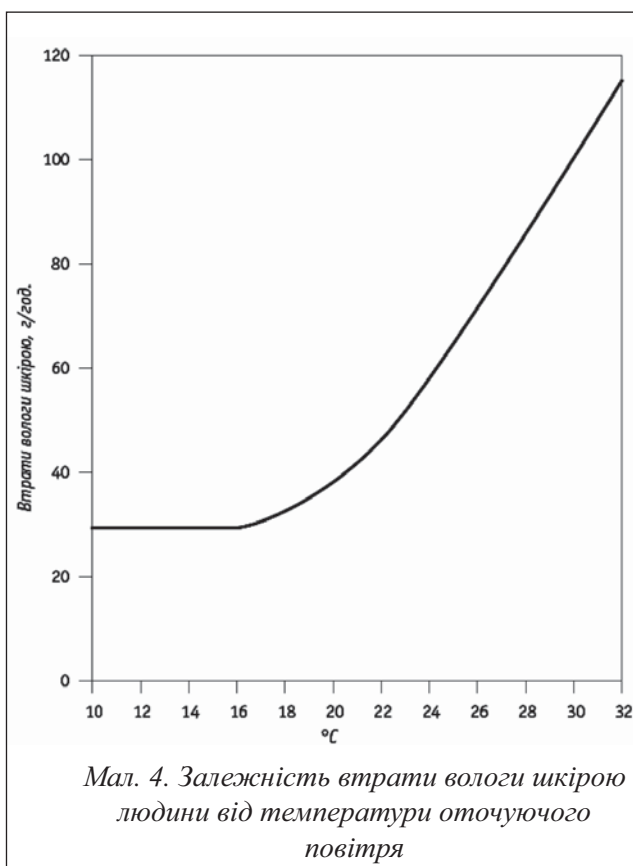
Опираючись також на твердження окремих фахівців, можна сказати, що «дихання» стін в дійсності означає хорошу здатність стін та предметів інтер'єру швидко вбирати надлишок водяної пари у повітрі, який появився внаслідок певних причин, та пізніше віддавати її назад в повітря приміщення. Забезпечується ця здатність, в першу чергу, хорошою паропроникністю фарбових, шпаклювальних та інших покриттів поверхонь. Така саморегуляція вологості повітря приміщенням є дуже важливою і саме вона великою мірою забезпечує в

приміщеннях комфортний мікроклімат для людини та не допускає утворення плісняви на поверхнях стін і предметах інтер'єру.

При розрахунках систем опалення і вентиляції державні норми зобов'язують керуватися забезпеченням температури повітря в жилу приміщенні у $+20$ оС та вологості $55\pm 5\%$. Теплове випромінювання приписується враховувати лише тоді, коли температура оточуючих поверхонь перевищує температуру поверхні тіла, тобто у виробничих приміщеннях із тепловим обладнанням, та при роботі на сонці. Колись в радянський час, коли при будівництві житлових будинків («хрущовок») застосовували панельне опалення (про яке, до речі, згадують, що воно дуже добре, аж забагато гріло), тоді враховували тепловипромінювання і було встановлено, що при температурі стін $+24$ оС комфортний для людини стан можливий уже при $+10$ оС температури повітря у приміщенні.

Сьогодні у світі прийнято вважати, що комфортна температура повітря становить $+18-22$ оС при нормальній вологості. Проте, авторитетні джерела кінця ХІХ ст. визначали її у $+16-19$ оС. І додавали, що при перевищенні в приміщенні температури $+19$ оС людина починає відчувати холодний дискомфорт та потребу підвищувати температуру; тепловий комфорт в такому випадку досягається десь біля $+30$ оС. Пояснювалося це тим, що при перевищенні температури $+19$ оС відбувається пересихання предметів інтер'єру та стін приміщення, що призводить до підвищеного випаровування вологи шкірою і збільшення втрат тепла тілом.

Сучасні об'єктивні дослідні дані щодо втрати вологи людиною в залежності від температури повітря це підтверджують (див. мал. 4). Аналізуючи наведену залежність, можна побачити, що при регулюванні теплообміну організмом людини переломним пунктом між потребами додаткового тепла і віддачі зайвого тепла є тем-

Мал. 4. Залежність втрати вологи шкірою людини від температури оточуючого повітря

пература повітря +16 °С. На графіку видно, що при підвищенні температури повітря вище +16 °С організм включає і поступово нарощує захист його від перегріву шляхом збільшення випаровування вологи шкірою. Тому фізіологічно оптимальне значення комфортної температури повітря для кімнатних умов за малої фізичної активності людини лежить саме поблизу +16 °С (± 2 °С).

Зазначимо, що прийняте в певну епоху значення комфортної температури в якійсь мірі залежить і від загального стану здоров'я людей (запасу життєвих сил організму), і прийнятого способу життя, але найбільше – від існуючого на той час способу опалення приміщень. Спосіб опалення визначає вищий чи нижчий рівень теплового випромінювання оточуючих поверхонь, а також інтенсивність конвекційного руху повітря в приміщенні.

Значення теплового випромінювання оточуючих людину поверхонь серйозно недооцінене. Людський організм здатний сприймати більш, ніж 99% теплового випромінювання, яке попадає на його шкіру. Теплове випромінювання є фізіологічним для людини. З первісних часів вона піддавалася сонячному випромінюванню, фізіологія її тіла налаштована на це. Дальша еволюція людського організму відбувалася також в умовах отримання зовнішнього тепла переважно шляхом тепловипромінювання – від відкритого вогню, нагрітих вогнем каменів та ін.

В лабораторії Пірсі (США) був проведений дослід, який показує переважний вплив на людину теплового випромінювання оточуючих поверхонь в порівнянні з конвективною передачею тепла від оточуючого повітря: люди, які знаходилися в приміщенні з температурою повітря +50 °С, але із спеціально охолодженими стінами, – мерзли, а при +10 °С і розігрітих стінах – починали потіти. Цей дослід показує не тільки переважаюче значення теплового випромінювання для людини, але й показує нам принцип раціональної техніки опалення.

При виборі способу опалення також недооцінюється істотний некорисний ефект руху повітря, спричинений системою опалення, зокрема – конвективний рух повітря, нагрітого приладами опалення або підлогою, рух повітря від отворів повітряних систем опалення та ін. Поява небажаного навіть невеликого руху повітря веде до відчутного зниження теплового комфорту внаслідок охолодження організму і вимагає підвищення температури повітря в приміщенні. Простий дослід це підтвердить: якщо направити на себе гаряче повітря фена і відвести його на витягнуту руку – відчувається охолоджуючий ефект від потоку нагрітого повітря.

Досвід життя показує, як тільки організм людини стикається з вологими і теплими повітряними течіями, стан здоров'я різко погіршується. Відомі, зокрема, болі від того ж фена, алергії і простуди дітей, які живуть в сирих

приміщеннях, небезпечні захворювання від перетягів, або ж високі загрози хвороб та епідемічних захворювань у вологих тропіках.

Тому пам'ятаймо: де сухо і тепло – там і люди, і будинки здорові.

Еволюція техніки опалення – куди ми зайшли?

Наше сучасне опалення з радіаторами і конвекторами, які віддають тепло переважно нагріванням повітря, призводить до створення такого ж нездорового середовища в наших будинках, як і в тропіках. Загальний незадовільний стан здоров'я населення в значній мірі спричинений нездоровою технікою опалення наших будинків. А останнім часом, завдяки виробникам герметичних вікон, теплоізоляційних матеріалів, повітряних систем опалення і вентиляції та творцям державних нормативних документів для всіх цих засобів, ситуація ще більше погіршується. Намокла ізоляція, щільно закупорені приміщення з пліснявою в кутах, опалювальні системи, які піднімають та розносять пилюку, кондиціонери, що псують повітря, накопичують вологу і плісняву та розмножують мікробів – всі вони служать тій же нездоровій меті.

Історична техніка опалення ґрунтувалася на інтенсивному випромінюванні, яке гріло і людей, і приміщення. При цьому й затрати енергії на опалення були невеликі, і вплив на здоров'я був нешкідливий, навіть корисний. В доісторичні часи пріоритетне значення для людини мало приготування їжі. Каміні, які нагрілися від вогнища і довго зберігали тепло підказали людям спочатку створення печей для приготування їжі, а потім використання їх для обігріву приміщень. Людина довго пам'ятала досвід, що сонце гріє, що безпосередньо перед вогнищем люди пітніють, а позаду, чи поряд в тіні випромінювання, – мерзнуть.

В історичних будинках, з часів античності і майже до сучасності, завжди було присутнє нагрівання поверхонь, зокрема – поверхонь зовнішніх стін шляхом простих або хитро продуманих конструкцій. Будівничі Стародавнього Риму, а також майстри деяких старих замків і монастирів Європи влаштовували під підлогою розгалужувальні системи і транспортували тепло навіть нагрітою водяною парою (щоб не було жодних слідів диму) в масивні стіни з частково пустотілою кладкою. Вони вміли вирішувати проблеми опалення, економії енергії та дбайливо ставилися до будівель не просто шляхом застосування відповідних матеріалів – вони нагрівали (якщо це взагалі було потрібним) оболонку, а не повітря приміщення. Те, що стародавні римляни використовували опалення на принципі конденсації водяної пари в стінах, є фактом, – а вони не були дурними і за їхньою спиною стояв досвід багатьох століть. З історичних та реставраційних досліджень видно, що їх будинки без проблем переносили

парове опалення і не мали жодних проблем з пліснявою штукатурок і пофарбувань, а також обходилися без сучасної «теплоізоляції». Всього-лиш – їх стіни накопичували тепло і були теплими. За цим простим принципом вирішувалися всі проблеми, пов'язані з вологою, сирістю та іншими небажаними явищами.

Цим пояснюється факт, що до впровадження систем, які нагрівають повітря, огороджувальні конструкції і предмети внутрішнього інтер'єру в історичних будинках мали довший інтервал технічного обслуговування і ремонтів – десятиліття. В наш час вже через кілька років після проведеного простого або «евроремонту» виникає потреба в інтенсивних заходах проти плісняви, грибка, забруднення поверхонь і деталей будівельних конструкцій, відлуплювання пофарбувань і відшарування штукатурки, усунення засолення, гниття під підлогою, утворення тріщин, корозії пофарбувань металевих конструктивних елементів тощо. І так з року в рік. Головне для пересічного користувача – красиво і дешево, сьогодні і вже, а що буде потім – байдуже.

Підвищене забруднення на зовнішніх стінах приміщень від тепло-вологого запареного повітря було колись не такою проблемою, як сьогодні, завдяки опаленню тепловим випромінюванням (якщо не брати до уваги сажі від свічок і смоляних дров, а також кухонний дим і жир; до речі, кухні при будь-якій можливості виносили в господарську будівлю). Тільки тому стародавні настінні розписи могли зберігатися віками, аж до нашого часу. Реставратори добре знають, і це щоразу видно при реставрації, що причиною перемалювань служили стильові зміни або зміни використання приміщень, а не наслідки забруднення. Періоди відновлення пофарбувань нерідко становили 30-50 років. Неправильне опалення сьогодні є однією з основних причин для частого відновлення пофарбувань, що дуже тішить малярів.

Пізніше в якості стаціонарних джерел теплового випромінювання служили кахлеві печі і відкриті каміни. Їх теплове випромінювання нагрівало стіни, які, в свою чергу, випромінювали тепло, створюючи в приміщенні необхідну температуру. І це при відносно невеликих затратах енергії, та при тому, що інтенсивно обмінюване каміном чи піччю повітря заледве встигало нагріватися у кімнаті і теплова енергія «трималася» в масивних стінах, масивній печі і предметах оточення, здатних його накопичувати.

У XIX ст., в епоху технічних революцій і прогресу, під впливом «закону» Фур'є опалювальна техніка стала все більше розвиватися в бік нагрівання повітря і перенесення тепла повітрям. В 1885 році професор Герман Річель на заснованій ним кафедрі опалення і вентиляції при Технічному університеті Берліна вводить новий спосіб опалення. Він винайшов ребристий нагрівач повітря і виконав його розрахунки. Паровий двигун, як символ прогресу, «в'їхав» в історію будівельної техніки в якості парового опалення. Відтоді впро-

вадження сучасної техніки здійснило переворот в надійному з енергетичного і гігієнічного погляду тепловипромінювальному опаленні – теорія відмінила практику. Відбувся поступовий перехід до конвекційного опалення, яке марнотратить енергію і шкодить здоров'ю людей та будинків. Спроби і пропозиції технічно вдосконалити принцип опалення тепловим випромінюванням обмежилися окремими прикладами. «Прогрес» опалення пішов далі в тому ж генеральному напрямі, зокрема до розвитку інерційних підлогових систем та складних малоінерційних, легкокерованих повітряних систем (із ще більш негативними наслідками для людей і будівель).

З тих ранніх зігнорованих спроб показовим є експеримент Фріца Якобсона взимку 1923 року у невикористовуваному замку Гріпсшольм. Він встановив, що з допомогою тепловипромінювання вже при температурі повітря +5-7 °С, якої він досягав з допомогою електричного нагріву потужністю 3-4 Вт на 1 м² площі приміщень, вбудованого в історичні кахельні печі, можна було знизити вологість в приміщеннях до 60%, що вже достатньо для збереження музейних предметів. Це майже не коштувало енергії і принесло серйозний успіх, в той час, як в нерегульованому стані вологість в приміщеннях замку досягала майже 100%.

Отож, наше теперішнє поширене опалення, яке ґрунтується на нагріванні повітря приміщень, має суттєві «вроджені» вади.

По-перше, при такому способі опалення зовнішні стіни завжди мають нижчу температуру, ніж повітря в приміщенні, тому воно неминуче призводить до постійного утворення конденсату і сирості, що виникає на зовнішніх стінах, в першу чергу в кутах та у відповідальних місцях обпирання дерев'яних конструкцій перекриттів за підшивкою.

По-друге, воно призводить до піднімання порохи в повітря та посиленого відкладення його у вигляді бруду на холодніших зволожуваних стінах. Для цінних історичних інтер'єрів та музейних приміщень сирість і забруднення порохи мають критичне, навіть фатальне значення.

Зазначимо, що такий же ефект дає і площинне підлогове опалення. Воно, щоправда, не робить постійної циркуляції пилюки, проте, спонукає до поривчастих рухів вгору шар повітря, який повільно нагрівається підлогою (кімнатний мінітайфун). Нагріте повітря, що піднімається вгору, спричиняє, знову ж таки, підвищене забруднення і зволоження конденсатом типово прохолодних для цієї системи стін, а у великих приміщеннях – високих переохолоджених стель, місць стиків стін з дерев'яними конструкціями перекриттів, цінного інвентарю приміщень, фресок та іншого художнього декору приміщень.

Взагалі, переваги низькотемпературного площинного опалення в підлозі слід розглянути критичніше. Воно, на відміну від сонця, нагріває тіло не по

всій довжині, а знизу ступні ніг, перешкоджаючи цим природній і фізіологічно необхідній для тіла тепловіддачі. Люди, які тривалий час перебувають на теплій підлозі, з часом починають постійно мерзнути в ноги і мають проблеми з порушенням циркуляції крові. Доцільніше було б влаштувати кілька теплих плиток у ванній, в доповнення до осушувача рушників, який швидко і напяму віддає тепло.

Особливо прискорено процес зволоження і забруднення стін відбувається при застосуванні добового регулювання температури приміщень (при нічному зниженні температури в приміщеннях з метою економії енергії), коли за ніч стіни приміщення охолоджуються, а ранком включається посилений нагрів труб і повітря. Економія енергії на нічному пониженні температури саме в найхолоднішу пору доби, коли будівля встигає швидше і повинна сильніше обігріватися, є ілюзією. Наступного дня опалювальна техніка, яка легко підтримувала б і нагрівала б для денного використання цю будівлю, не може достатньо швидко нагріти переохоложене повітря приміщення і його холодну оболонку, яка просто поглинає тепло. Користувачам холодно і вони ставлять претензії, роздратований завгосп проклинає погане опалення. Одночасно зростає споживання енергії через нерівномірну експлуатацію. Це щось подібне до їзди в авто, коли ми почергово тиснутимемо то гальма до килимка, то газ до килимка, і так весь час. Чи довго послужить авто при такому керуванні?

По-третє, конвекційне опалення характеризується значними зайвими втратами енергії внаслідок підтримання в приміщеннях завищеної температури повітря, адже недостатнє теплове випромінювання стін та штучна циркуляція повітря вимагають підняття температури повітря. Крім того, більш нагріте повітря посилено втікає назовні. Прийнято рахувати, що підвищення/зниження температури повітря всередині опалюваних приміщень лише на 1 °C дає перевитрату/економію до 10% енергії на опалення (зазначимо, що реально це 5-7%). До підвищених тепловтрат при такому способі опалення призводить і зволоження огороджувальних конструкцій будинку.

Раціональне опалення

В кінці 1970-х років в тій же Німеччині виник логічний рух проти збочень в опалювальній техніці. Зростав він, в основному, за рахунок середовища реставраторів історичних будівель та хранителів музейних цінностей, – об'єктів, які вимагали створення стабільних умов для їх тривалого збереження.

Інженер Альфред Айзеншінк, який спеціалізувався на опалювальній техніці, автор бестселеру «Неправильне опалення – швидка дорога до гробу», задав напрямок розвитку опалення з допомогою маленьких конвекторів за

плінтусами підлоги. Ці маленькі конвектори постачали поверхні стін теплом, яке випромінювалося звідти в приміщення.

Реставратор Хенінг Гроссешмідт (тоді працював у відділі приватних музеїв Баварського національного музею, пізніше – у Баварському управлінні з охорони пам'яток архітектури) розробив офіційні рекомендації і впровадив для приватних музеїв Баварії інертне тепловипромінювальне опалення та увів новий термін – *Temperierung* (темперування). Основною метою темперування, поряд з «тепловим осушенням», була стабілізація мікроклімату і створення стабільних умов для збереження музейних предметів незалежно від пори року.

До недавніх пір темперування будівель в Європі здійснювалося переважно в старих історичних об'єктах, пам'ятках архітектури, музеях і церквах. Однією з рушійних причин впровадження в них економного темперування є дуже обмежені ресурси на утримання об'єктів культури і церков. Проте, сьогодні все більше число новобудов застосовує цю чудову в економічному, технічному і гігієнічному відношеннях, техніку.

На сьогодні темперування пройшло значний технічний розвиток. Були невдачі, аналізи і нелегкі конструктивні доповнення для забезпечення необхідних температур (зокрема, при рішеннях зі схованим прокладанням труб). Будь-яка нова область людських знань є нелегкою. Конструктивний досвід накопичується саме невдачами і застосованими рішеннями, а не теоретичними розрахунками. На сьогодні вже є досвід, який дозволяє дати як дешеві вирішення з деяким ризиком для майбутнього ефекту, так і дорогі, зі 100-відсотковою гарантією, при достатньому фінансуванні.

Простим і надійним варіантом темперування зовнішніх стін, який задовольняє в більшості випадків, є прокладка відкритих потовщених труб внизу стіни. Недавно на нашому ринку появилися хороші нагрівальні плінтуси з металевою декорованою планкою з водяним або електричним нагрівом. Темперування із схованими трубами, як один з дорожчих варіантів, залишається, все-таки, для виняткових ситуацій. Є й нові привабливі, але дорогі у виконанні ідеї, – «термоактивні поверхні», «теплова активізація конструктивних елементів», настіinne панельне опалення, опалення, вбудоване в підлогу або стелю, текстильні полотна з вшитими кабелями, нагрівальні плівки, нагрівальні бетонні конструкції тощо, але вони придатні швидше для нового, дорогого, деколи ексклюзивного будівництва і не завжди оптимальні. До нововведень на ринку треба ставитися з обережністю. Всі промислові продукти цього сектору відрізняються тим, що вони надзвичайно дорогі і дуже обмежені в ефективності порівняно з уже досягнутими результатами базових вирішень з мінімальними затратами.

Глибоко вмонтовані або накриті дерев'яним плінтусом труби не можуть надійно досягати необхідних температур на поверхні (45-60 °C). Також впри-

тул до стіни приставлені меблі, які перебивають тепловий потік, зменшують разом з тим і коефіцієнт корисної дії теплування. Для картин або предметів, які висять на стінах, добре себе зарекомендували закріплені на них дистанційні тримачі (наприклад, з коркового дерева).

Теплове випромінювання повинно передаватися приміщенню, по можливості, «незатінено». Закладені в стіни системи опалення є менш ефективними і дають нераціональні втрати енергії. Достатньо, власне, приводити тільки поверхню стіни в термічно підвищений, теплий стан, що сприяє випромінюванню. А це забезпечують тільки настінні системи. Не освітлюється ж приміщення, де ми хочемо читати, сотнею економних ламп через злегка прозорі штукатурки. Теплове випромінювання, як і світлове, підпорядковується певним законам фізики.

Основне – правильно розуміти принцип теплування зовнішніх стін. Теплування приміщень, неважливо яких, – чи для тривалого перебування людей, чи для музейного зберігання, – відбувається на принципі енергостачання тих поверхонь будинку, які втрачають тепло. Нагріті зовнішні стіни передають у внутрішній простір тепло випромінюванням. Піддані тепловому випромінюванню внутрішні стіни, стелі, підлоги, меблі, люди, випромінюють зі свого боку отримане тепло у всі сторони. Таким способом досягається об'ємно врівноважений температурний комфорт приміщення.

Здавалось би, що рівномірно прогріти усю площину зовнішньої стіни є складним технічним завданням. Проте, реалізується воно достатньо просто на основі відомого ефекту Коанда – фізичного явища «прилипання» струменю повітря до площини та видовження його. Відомо, що в потоках рідин та газів тиск нижчий там, де більша швидкість потоку. Тому при появі невеликого вертикального потоку нагрітого повітря від труби при стіні, він притискується нерухомим повітрям до площини стіни і видовжується. Таким способом стіна поступово прогривається на висоту до 3 м.

При розрахунках потреби в теплоенергії і оптимальної конфігурації системи опалення тепловипромінюванням можна скористатися німецькими методиками, зокрема формулами професора Клауса Майєра, які враховують різні наявні і проєктовані умови теплування. При цьому потужність теплового випромінювання вони враховують за формулою Штефана-Больцмана із застосуванням додаткових коефіцієнтів і констант. Альтернативний підрахунок для опалення тепловипромінюванням покращує в порівнянні з нормованою методикою, яка ґрунтується на термодинаміці і лабораторних умовах, значення потреби тепла і дає різницю та реальну економію 26% енергії в рік (для існуючих будинків з масивними стінами без застосування теплоізоляції та заміни вікон). Як наслідок цього – кращі технічні і економічні результати при виборі потужності джерел тепла та

іншого обладнання. Все це можна побачити на багатьох реально функціонуючих історичних громадських і житлових об'єктах в Німеччині (технічні звіти є доступними в мережі Інтернет). Виконані за цими розрахунками системи для житлових приміщень легко забезпечують стабільну температуру поверхонь (стіни, підлога, стеля) близько +22-23 °С, внутрішньої поверхні вікон близько +20-21 °С, температуру повітря в приміщенні +16-17 °С, відносну вологість 50% і повне відчуття комфорту навіть у людей, дуже чутливих до холоду, при температурі повітря назовні -10 °С, робочій температурі теплоносія близько +60 °С.

В доповнення і підвищення ефективності опалення можна порекомендувати для стін і стель внутрішню штукатурку із зміннофазовим мікрогранулятом, наприклад, доступним на нашому ринку мікрогранулятом Micronal PCM з робочою температурою +23°С.

Важливим доповнювальним елементом такої системи опалення може бути низькотемпературний електричний підігрів поверхонь тонкими кабелями, які легко ховаються серед декору або закриваються в штукатурку. Електропідігрівом можна забезпечити важкодоступні для водяного опалення місця, зокрема, високо розташовану ліпнину або елементи над карнизами у великих приміщеннях, високо розташовані стелі, місця обпирання дерев'яних балок перекриття та місця із збільшеними тепловтратами, так звані «теплові містки» (наприклад, при віконних і дверних коробках).

Застосування в опаленні принципу тепловипромінювання позитивно впливає на зменшення споживання енергії, не шкідливе для здоров'я (скоріше – корисне) і, що особливо важливо, допомагає уникнути численних негативних наслідків вологи. Тому, що:

- відсутнє шкідливе нагрівання важливого для життєдіяльності організму продукту – повітря, яке конвекційні і радіаторні системи перетворюють на носія пороку і бактерій; при темперуванні повітря залишається прохолоднішим, менше забруднюється, менше забруднюються приміщення і легені мешканців;
- попереджається утворення конденсату в зовнішніх стінах – зникає так звана проблема «точки роси»; виключається утворення плісняви з її негативним впливом на здоров'я і ризиком для чутливих до алергії та схильних до астми користувачів приміщень;
- тепла енергія безпосередньо накопичується в здатній до її акумулювання масі будівлі;
- опалення тепловипромінюванням забезпечує відчуття комфорту при більш низькій температурі приміщень, ніж при системах опалення, які нагрівають повітря;
- більш низька температура та менший тиск нагрітого повітря суттєво зменшують втрати тепла;

- внаслідок відсутності постійної циркуляції повітря в приміщеннях зменшується неприємний ефект інтенсивного охолодження поверхонь вікон;
- відпадають додаткові затрати на регулювання і підтримання необхідної вологості і температури повітря, що важливо для музейних приміщень та інших приміщень, які вимагали кондиціонування, – потреба в спеціальному обладнанні для кондиціонування відпадає взагалі;
- менша потреба тепла і кондиціонування повітря передбачає також застосування менш дорогої техніки для автоматичного регулювання допоміжних приміщень в будівлі, наприклад, – сховищ музеїв, особливо цінних експонатів;
- у великих приміщеннях (спортзали, концертні зали, церкви) дуже проста техніка темперування з мінімальними затратами успішно заміняє дороге в придбанні і експлуатації та схильне до неполадок повітряне опалення, накопичувачі і наддув теплого повітря, вбудовані в лави нагрівачі та ін.;
- у високих приміщеннях тепло подається саме туди, де його потребує споживач – в зону перебування, а не у виді здіймаючого до стелі теплого повітря, з усіма витікаючими наслідками (вкриті порохом і брудом, відсирілі стелі, загрожені загниванням опорні конструкції перекриття).

Темперування з будівельно-реставраційного погляду має ті переваги, що воно зменшує затрати на осушення, постійне відновлення фасадів і поверхонь приміщень, на частий ремонт цокольної зони, на реставрацію цінних експонатів і ураженого шкідниками дерев'яних предметів та меблів, що виникає в періодично вологих умовах. Тільки будівлі з оптимальним регулюванням температури надійно захищені від постійного стресу коливань вологи і температури, викликаного сезонними умовами і відвідувачами (напруження, тріщини, зволоження від соляної корозії, ураження пліснявою). Нагріта темперуванням масивна стіна забезпечує стабілізацію мікроклімату приміщення від перевантажень круглий рік.

Темі зволоження приміщень необхідно приділяти особливу увагу. На прохолодних поверхнях можуть відкладатися великі кількості води з вологого і теплого повітря. Лише невелика сім'я з 4 осіб щодня постачає в повітря квартири від 7 до 15 літрів води. Перевищення вологості і сприятливі температури в приміщеннях, зокрема, у схильних до вологості місцях і різних елементах будівель служать причиною особливої забрудненості, а також кліщів, тарганів, мокриць, плісняви і домового гриба, уражень комахами і грибами, а також заселення вентиляційних установок бактеріями та іншими мікроорганізмами.

Звичайна пліснява є не такою вже безневинною – з нею пов'язані серйозні небезпеки для здоров'я людини, з пліснявою сусідують небезпечні бактерії і сама вона може виділяти отруйні речовини. Звичайно, можна труїти деревину і поражену міцелієм кладку, а також, згідно висновків «експертів», щедро протече-

зувати масивними накладками опорні конструкції дерев'яних перекриттів, начебто замочені протіканням даху. «Ефективними» є також періодичні обробки трутами, газами або спеціальне прожарювання цінних експонатів, які попали під зараження шкідниками в зволжених конденсатом музейних комірках. Але, які б ми страшні засоби не вживали, все ж звичайна пліснява появляється знову і знову. Зарадити цьому можна лише припинивши нагрівання повітря і впровадивши нагрівання самих предметів і стін шляхом тепловипромінювання.

Повернемося ще раз до будівель-пам'яток та музеїв. Наші цінно оздоблені церкви, замки, палаци і музеї дійсно прямо на очах старіють, кородують і несуть втрати автентичної субстанції. І це внаслідок саме того, що вони залишаються необігрітими або застосовуються опалювальні системи, які руйнують будівлі та їх оздоблення. Адже протягом року конденсат, що накопичується на поверхнях конструктивних елементів і в предметах обстановки, музейних експонатах, меблях, та постійні зміни температури і вологості піддають будівлю величезному стресу.

Конвекційні системи з нагрітим повітрям є не тільки шкідливими для огорожувальних конструкцій будівель і користувачів приміщень, але і завдають непоправної шкоди чутливим предметам і творам мистецтва, цінному декору приміщень. Це серйозна проблема для музейних і палацових приміщень. Це непомітне руйнівне старіння творів мистецтва, матеріалів і підоснов може сповільнюватися тільки пом'якшенням мікрокліматичних умов. Звичний метод повітряної мікрокліматизації з допомогою кондиціонерів для цього не надається, що підтверджують численні дослідження, виконувані музеями Європи.

Проблематичність, неефективність рішень із застосуванням кондиціонування можна підтвердити прикладом з газетних публікацій. Кілька років тому в щойно відкритій Дрезденській галереї Земпер були виставлені картини Рембрандта, в тому числі були розміщені на зовнішніх стінах. Незабаром вони були пошкоджені накопиченим конденсатом. Не допомогла і сама найдосконаліша західнонімецька техніка кондиціонерів. Попросту – конденсат теплого повітря завжди відкладається на прохолодніших поверхнях.

Ще одною серйозною проблемою музеїв є зимове пересихання приміщень і музейних предметів внаслідок роботи центрального опалення і підтримання в приміщеннях більш-менш комфортної температури повітря не нижче +19 °С. Ця проблема виступає і в інших приміщеннях з центральним опаленням, в яких відсутні джерела надходження вологи в повітря (від приготування їжі, ванних процедур, миття, сушіння та ін., в тому числі і від перебування значної кількості людей). Якщо ми зрозуміємо, що температура приміщень – найбільш ефективний і дуже простий інструмент для керування кліматом приміщення, то дорогі кондиціонери швидко щезнуть з музеїв. Лише пониженням температури

в приміщеннях з +21 °С до +15-18 °С можна досягти значного зменшення зимового пересихання і пов'язаного з ним пошкодження музейних предметів. Таким чином, не вдаючись до дорогого і небезпечного зволоження повітря, можна було б позбутися надмірної сухості повітря (вологості нижче 25%), пов'язаної з температурами вище +19 °С. З допомогою темперування оболонки будівлі температура повітря в приміщеннях може бути знижена без втрати комфорту, що забезпечить краще використання приміщень і нешкідливу для експонатів відносну вологість 40%.

Саме тому опалення темперуванням зовнішніх стін переживає епоху Ренесансу серед музеїв Європи, яка розпочалася з консультацій для недержавних музеїв Баварії. Тільки опалення тепловипромінюванням може на тривалий час зменшити шкідливі наслідки недостатнього тепlopостачання будівель, зміни мікрокліматичних умов від погоди і специфіки використання приміщень. Тобто, принцип такий: теплове випромінювання – замість теплого повітря, яке створює бруд і вологу; теплі, сухі і без плісняви стіни та предмети інтер'єру – й дещо прохолодніше повітря приміщення.

Хочеться ще раз відзначити переваги. Темперування відрізняється простою влаштування: відкрита прокладка трубопроводу при зовнішніх стінах є доступною і майстрам на всі руки і самоукам. Темперування стін не потребує закутувань будинків в дорогі і неефективні теплоізоляційні матеріали. Вистачає надійної масивної стіни, яка найкраще керує сонячним випромінюванням і випромінюванням зсередини. Традиційні теорії «тепловіддачі» тут ні до чого, інакше ми мали б «утеплювати» таким чином й радіоактивне випромінювання.

Економне і бережливе ставлення до існуючих будівель є основним девізом темперування стін. Саме тому в Європі особи, відповідальні за утримання і використання пам'яток архітектури, історичних будівель, а також приватних будинків, все більше переходять до застосування темперування. Системи темперування, які нагріваються гарячою водою або електрикою, стають все більше і більше стандартом для консервації і збереження також археологічних об'єктів в закритих експозиційних приміщеннях та в музеях під відкритим небом. При цьому проблема підвищеної чи пониженої вологості вирішується просто і з порівняно невеликими затратами.

Темперування також дуже придатне при влаштуванні мансардних приміщень, санітарно-технічних (ванни, душові, кухні тощо), а також житлових підвальних приміщень. Ситуація із зволоженням там буває жахлива, – не допомагають ні горизонтальні гідроізоляції, ні сануючі штукатурки; а при зараженні грибом «експерти» рекомендують протруєння хімією цілого будинку або, навіть, його знесення. З допомогою простих і недорогих заходів тут можна навести порядок. Темперування викоринює неприємні супутні явища зволоження в корені.

В приміщеннях з багатою історичною декорацією і ліпниною, з інкрустованими підлогами, які знаходяться під загрозою наслідків від сирості і забруднення, доцільним може бути застосування електричних кабельних систем випромінювання з низькими робочими температурами, які легко прокладаються, є тонкими і непомітними. Раціональним є також застосування переносних тепловипромінювачів, як додаткових чи основних джерел тепла, наприклад в закритих на зиму музеях з принципово сухим мікрокліматом.

У великих традиційно неопалюваних приміщеннях, наприклад церквах, раціонально встановлене опалення темперуванням – це розумна альтернатива іншій техніці для підвищення комфортності користування. Воно опромінює переважно ті зони, які цього потребують, в яких знаходяться люди (по-зимовому вдягнуті), не несучи шкоди при цьому будівлі та оздобленню, а захищаючи і консервуючи його від руйнування. Техніка темперування не приводить повітря приміщення в рух. Тому тепло спокійно сидячої чи стоячої людини, при постійному обміні між нагрітим тілом і прилеглим шаром повітря, не забирається потоком повітря. Об'єктивна потреба тепла в такому випадку є меншою, ніж при повітряному опаленні. В церковному приміщенні при температурі +6 °С (при зовнішній -20 °С) опалення тепловипромінюванням створює суб'єктивно більш прийнятний мікроклімат, ніж при +8 °С з повітряним опаленням.

Часто зацікавлені особи розповідають замовникам, що сьогоднішня техніка (побудована на принципі обміну повітря) дуже вдосконалилася і позбулася колишніх недоліків. Але не аналізують, що основна проблема – перевантаження теплим вологим повітрям конструктивних елементів – залишається. Звичайно, сучасні нагрівачі і розподілювачі повітря не створюють таких запорошених повітряних течій, як покоління їх попередників. Але і найкраща техніка фільтрування, децентралізоване розташування вихідних отворів і сповільнювачі руху повітря не можуть запобігти підніманню порошу з підлоги і сажі свічок до переохолоджених елементів будівлі, декорації та експонатів. Повторюємо – нагріте повітря забруднює, зволожує і руйнує. І не має особливого значення, наскільки швидко чи повільно воно циркулює.

Техніка повітряного опалення і кондиціонування є дорогою і складною. Це вигідно багатьом, але з охороною пам'яток і культурних цінностей та економістю вона не має нічого спільного. Темперування стін будівлі при значно менших затратах гарантує прийнятний тепловий режим, захист експонатів і будівлі від коливань мікроклімату і продовження міжремонтного циклу приміщень внаслідок зменшення забруднення.

Варто привести позитивний приклад опалення тепловипромінюванням з нашої вітчизняної практики. Багатьом відома державна програма «Електропик». Почалася вона з того, що зимою 1997 року на самий Новий рік в селі Шпичинці

на Хмельниччині кочегари розморозили систему опалення школи. Тоді, в цій розпачливій ситуації був знайдений вдалий вихід – нашвидкуруч і за малі кошти на стіни класів в штукатурку були покладені надтонкі кабелі низькотемпературного нагріву. Система вмикалася на ніч і до ранку нагрівала стіни приміщень, які акумулювали тепло і віддавали його протягом дня. Нагрів регулювався по окремих приміщеннях. Ефект був вражаючим. По-перше, діти, які за старої системи сиділи на уроках у верхньому одязі, тепер могли ходити в сорочках. По-друге, витрати бюджетних коштів на опалення школи зменшилися майже на 40%. Фактичні витрати теплової енергії на опалення за однакових умов були меншими на 25-35%, ніж при використанні інших систем. По-третє, – простота в експлуатації, високий ступінь автоматизації, безпечність електрична, пожежна і екологічна, довговічність і надійність.

До 2001 року цю систему опалення було впроваджено у 24 бюджетних установах району; в опалювальний сезон 2007–2008 років на Хмельниччині експлуатувалися 52 системи «Електропик», в тому числі у 29 школах, інші у ФАПх, сільрадах, відділах і управліннях райдержадміністрації, будинку перестарілих. Загальна вартість електроенергії, затрачуваної на опалення в них дорівнювала колишній сумарній зарплаті кочегарів, а вартість вугілля та інших затрат повністю вивільнялася. Затрачені капіталовкладення окупилися в середньому за 2 опалювальних сезони.

Ці фактичні дані красномовно свідчать про ефективність систем опалення на принципі темперування зовнішніх стін.

Впровадження більш раціональної і ефективної техніки опалення приміщень тепловипромінюванням слід розглядати одним із основних шляхів зниження тепловтрат будинків. Саме лише впровадження цієї техніки, без влаштування теплоізоляції та інших заходів, дозволяє знизити на 26% потребу теплової енергії на опалення. Цей чудовий у всіх відношеннях спосіб опалення дає не тільки економію енергоресурсів, а й радикально оздоровлює будівлі та середовище перебування людини.

Енергетична цінність повітря.

Раціональна вентиляція

Перш, ніж говорити про раціональну вентиляцію наших приміщень, необхідно дещо прояснити важливі якості повітря, які відіграють більш критичну роль для життєдіяльності людини, ніж його кліматичні параметри, це – хімічний і енергетичний склад. Хімічний склад повітря бере участь у численних хімічних реакціях, в тому числі з виробленням теплової енергії та виконує важливі регуляторні функції в організмі людини.

Нагадаємо хімічний склад сухого повітря (за об'ємом): азот – 78,1%, кисень – 20,9%, аргон – 0,9%, вуглекислий газ – 0,03-0,04%, крім того, незначні кількості водню, озону та води. Зниження вмісту кисню в повітрі починає відчуватися на межі 17%, настає задуха, підвищується серцебиття, вміст нижче 12% є загрозовим. Важливий регулятор дихання та інших фізіологічних процесів організму вуглекислий газ є слабоотруйним, але при концентраціях до 3% діє позитивно, лише при 6% з'являється задуха, перевтома і слабкість, концентрація вище 10% є загрозовою.

Озон знаходиться в повітрі в дуже незначних кількостях, забрудненість повітря знижує його концентрацію до нуля. Підвищені його кількості спостерігаються у чистому повітрі хвойного лісу та в повітрі після грози. Озон в малих кількостях є стимулятором багатьох фізіологічних процесів в організмі. Він є дуже сильним окислювачем, завдяки чому він має сильні антисептичні властивості і добре очищає повітря. Проте підвищені його концентрації є дуже небезпечними, тому що внаслідок сильної окислювальної активності озон пошкоджує тонкі тканини організму, а також внаслідок активного окислення (спалювання) органічних частинок повітря приводить до забруднення повітря численними хімічними речовинами, небезпечними для здоров'я. Тому не слід допускати перевищення його концентрацій понад природний фон та необхідно уникати застосування посилено рекламованих апаратів для озонування повітря приміщень.

В повітрі міститься ще один невловимий та дуже цінний енергетичний компонент. Але тут необхідно дещо пояснити.

У всій природі, у свіжій воді, чистому повітрі, всюди у просторі є щедро розлита життєво важлива енергія, яку живі організми – мінерали, рослини, тварини, люди – вбирають, запасають, використовують для підтримання життєвих процесів та перетворюють її у вищі, тонші і цінніші види, зокрема, у так звану психічну енергію – основу вищих процесів психічного та духовного життя. У зв'язку з тим, що ця тонка енергія природи поки-що фіксується приладами лише у процесах, пов'язаних із живими організмами, її в наукових колах часом називають біоенергією, але ця назва не відповідає її суті.

Усі ці зазначені енергетичні процеси в організмі – рух, пульсування і перетворення тонкої енергії в організмі, є надзвичайно важливими для життя, і особливо важливим є створюваний запас психічної, свідомої енергії, як невід'ємної складової людської особистості і волі. Взагалі, основою життя, в ширшому розумінні, є постійний обмін енергією як по горизонталі – на рівні одного виду енергії, так і по вертикалі – трансформація (перетворення) і обмін по вищих рівнях енергії. Життя кожної людини підтримується як внутрішніми, духовними джерелами найбільш тонких енергій, які вона може

сприйняти по вертикальному енергообміну, так і зовнішніми джерелами із середовища.

Необхідні для усіх фізіологічних процесів в організмі види тонкої енергії людина отримує з вдиханням повітря, споживанням води та їжі (де її запасли рослини і тварини). Людський організм своїми здоровими випромінюваннями притягує енергію також безпосередньо з навколишнього простору, від природного оточення, сонця та зоряного неба. Слід зазначити, що всі види життєво важливої тонкої енергії в їжі, воді та повітрі є легкодоступними, знаходяться в клітинних, кристалічних чи молекулярних іонних структурах, які легко розщеплюються в нашому організмі, і виділена при цьому енергія вбирається нервовими закінченнями та клітинами. Але ці, зберігаючі енергію, структури повітря, води, рослинних і тваринних продуктів так само легко можуть руйнуватися під іншими зовнішніми впливами, в тому числі забрудненнями середовища, а цінна енергія при цьому розсіюватися в просторі.

У повітрі тонка енергія знаходиться в іонних молекулярних структурах хімічно активних газів, в основному кисню, і має відому давню східну назву «прана». Прана повітря, яке постійно вдихається і видихається легенями, має винятково важливе значення для справного функціонування організму, його фізичного і психічного тону та здоров'я. В процесі постійної циркуляції енергії в організмі, яка підтримується і регулюється саме диханням, пульсуюча енергія потоками по енергетичних каналах розподіляється до усіх органів та їх клітинок. Нестача прани в повітрі приводить до пониження тону усіх фізіологічних і психічних процесів організму, втомлюваності, пригніченого стану. Частий або тривалий дефіцит прани у вдихуваному повітрі веде до виснаження життєво важливих запасів енергії організму, зменшення життєвих і психічних сил, ослаблення здоров'я і хвороб.

З конкретного власного досвіду у стані підвищеної чутливості організму неодноразово зауважено, що у середнього розміру житловій кімнаті 18 м² при закритих дверях і вікнах запасу прани повітря вистачає для однієї відпочиваючої людини орієнтовно на 20 хвилин, після чого відчувається помітне падіння тону легенів та важкості вдихуваного повітря.

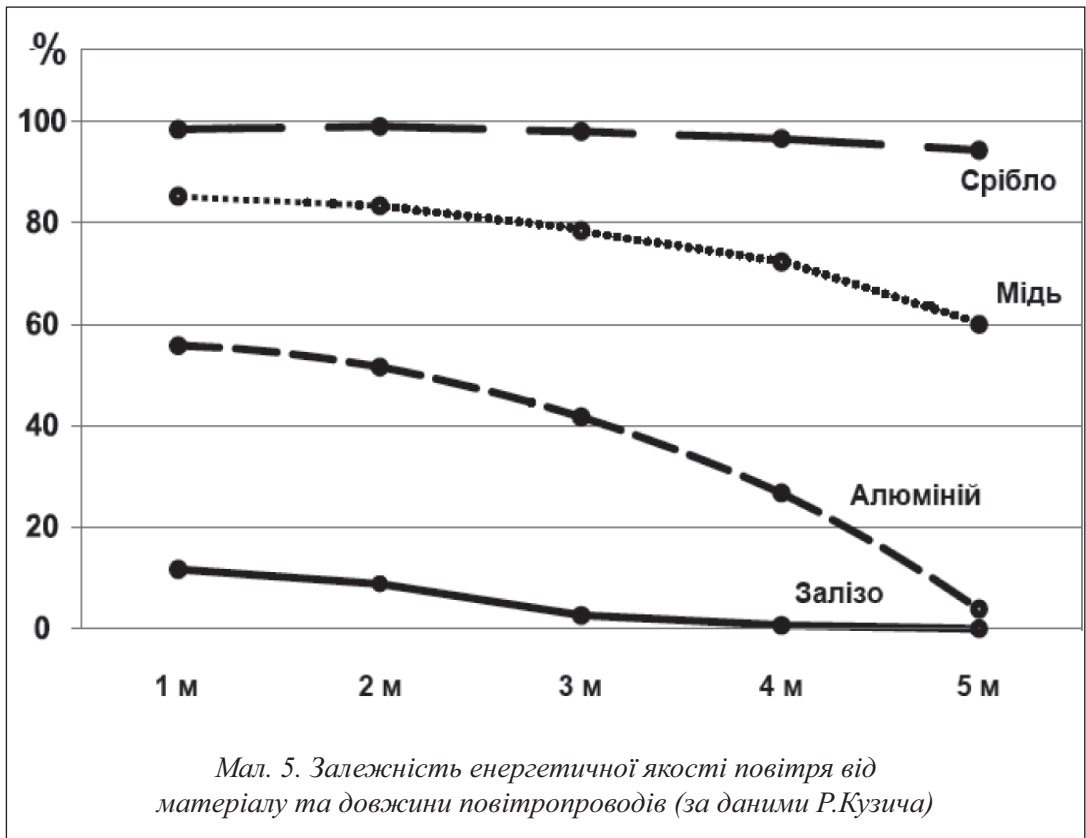
Тому зазначимо, що енергетична якість повітря наших приміщень, яка включає прану та кисень, як важливий компонент багатьох хімічних та теплоенергетичних процесів в організмі, має набагато більш важливе значення для здоров'я і життя людини, ніж тепловий комфорт приміщення. Тобто, приміщення, де перебувають, а тим більше – працюють чи відпочивають люди (поширено затрачають енергію чи відновлюють сили), повинні постійно і в достатній мірі постачатися свіжим, енергетично якісним повітрям.

Що ж приводить до зниження енергетичної цінності повітря приміщень?

Насамперед – це вбирання енергії повітря організмом людини (при його вдиханні) та видихання відпрацьованих продуктів організму. В недавні часи постійний приток свіжого повітря в приміщення забезпечувався через нещільні вікна і двері роботою пічного опалення та вентиляційних каналів. Влаштування в існуючих приміщеннях сучасних вікон і дверей з ущільненнями та без організації приточної вентиляції перекрило приток свіжого повітря і унеможливило вентилявання відпрацьованого, забрудненого та зволоженого повітря.

Наступним чинником, який значно знижує енергетичну якість повітря шляхом руйнування його іонних структур, є його хімічна і механічна забрудненість (запиленість), а також біологічна забрудненість трубопроводів і обладнання, через які воно подається в приміщення.

Важливим фактором, який може істотно знижувати енергетичну якість повітря, є впливи, яких воно зазнає в сучасних системах примусової вентиляції та кондиціонування. За даними Р.Кузича (м. Львів) енергетично неякісним слід вважати повітря, яке зазнало впливу тиску вище 1,5 атм, прискорення до швидкості більше 14 м/сек, звуку (шуму) силою більше 100 дБ, а також будь-яких втручань в іонну (молекулярну) структуру, наприклад, при проходженні

через тонкі фільтри систем кондиціонування, такі як в автомобілі. Має значення також матеріал та довжина трубопроводів, якими воно подається (див. мал. 5).

Повертаючись до вже відзначених істотних недоліків систем повітряного опалення і кондиціонування, ще раз зазначимо, що в них життєво важливе повітря використовується фактично в технічних цілях – перетворюється на транспорт для подачі тепла, що негативно впливає на прану повітря. Повітряні системи опалення і, особливо, кондиціонування повітря, істотно знижують енергетичну цінність повітря, яке стає «мертвим». Нестача прани ослаблює і виснажує організм, зависока температура повітря перешкоджає важливій функції легенів охолоджувати тіло, а неодмінні супутники при цьому способі – порох та біологічне забруднення – забруднюють легені та перевантажують імунну систему. Медицині добре відомо, що кондиціонери і установки для теплого опалення є причиною ослаблення здоров'я і частих хвороб, є накопичувачами і розсадниками бактерій та вірусів.

Виходячи з вище сказаного, можна зробити деякі важливі висновки щодо раціональної вентиляції. По-перше, усі приміщення, де перебувають люди, повинні безперервно постачатися в достатній мірі якісним свіжим повітрям і з них повинне видалятися відпрацьоване та забруднене повітря. Кожне приміщення, де можуть перебувати люди, повинно мати регульовану приточно-витяжну вентиляцію на розрахунковий обсяг повітрообміну, при цьому не повинно бути небезпечних для здоров'я людей потоків повітря у приміщенні, особливо зимою, та подачі безпосередньо в приміщення холодного повітря з температурою, яка відрізняється від кімнатного більше ніж на 12 °С. Якісне повітря можна взяти лише ззовні будинку, рециркуляція з «кондиціонуванням» повітря (охолодженням, підігрівом, очищенням, осушенням, зволоженням, іонізацією, обеззараженням і т.д.) не дає якісного повітря і не освіжає його, лише погіршує його життєву цінність.

По-друге, у зв'язку з тим, що з вентиляльованим повітрям в зимовий період викидається велика кількість цінної теплової енергії, повинні передбачатися заходи зменшення та зведення до мінімуму цих втрат.

В цьому відношенні ще у XIX ст. застосовувалися раціональні способи приточно-витяжної вентиляції з природнім, гравітаційним побудженням руху повітря. При кожній кімнаті влаштовувався витяжний канал до самої підлоги з двома регульованими входними отворами – внизу і вверху приміщення. Верхній отвір служив для літнього режиму роботи вентиляції, нижній – для зимового. Зимовий режим роботи вентиляції забезпечував економію тепла, відводячи менш нагріте та більш забруднене порохом повітря з нижньої частини приміщення. Незважаючи на нижнє розташування, витяжка взимку працює надійно внаслідок

достатньої різниці температур та питомої ваги повітря на вулиці і в приміщенні. Внаслідок роботи витяжного каналу здійснювалася подача свіжого холодного повітря з вулиці регульованим отвором через стіну ззаду батареї центрального опалення з розподіленням лотком по її ширині та підігрівом, або аналогічно ззаду пічки, якщо вона знаходилася поблизу зовнішньої стіни.

В наш час, який ставить більш жорсткі вимоги щодо економії ресурсів, слід виконувати усі приміщення максимально ущільненими, без неорганізованого притоку та інфільтрації повітря і обов'язково передбачати примусову приточно-витяжну вентиляцію з обміном тепла вентилязованого повітря з механічним побудженням. Сьогоднішні технології дозволяють забезпечувати ефективну рекуперацію, тобто обмін тепла між відводимим і приточним повітрям з коефіцієнтом рекуперації більше 90% та дуже малим споживанням електричної енергії на привід вентиляторів. Вони забезпечують як рекуперацію тепла взимку, так і рекуперацію холоду приміщення влітку.

По-третє, при застосуванні примусової вентиляції з рекуперацією тепла слід забезпечити максимальне збереження енергетичної цінності повітря та не допускати будь-якого втручання в його природний іонний та хімічний склад. Реального сенсу покращувати якість свіжого повітря, яке подається з вулиці, немає, – необхідно брати його з чистіших місць та боротися з джерелами його забруднення. Жодна техніка кондиціонування не може дати повітрю те, що дає йому природа, будь-яке втручання тільки погіршує його найцінніші якості. Потужні вентилятори централізованих систем нагнітання, повітропроводи і фільтри тонкої очистки повітря руйнують його прану та являються розсадниками бруду, шкідливих мікроорганізмів і продуктів їх життєдіяльності. Тому слід взагалі уникати влаштування повітропроводів, застосування фільтрів та іонізаторів. Крім того, для історичних будинків та пам'яток розташування габаритного обладнання і розводки повітропроводів частіше всього є взагалі неприйнятним з естетичних міркувань.

З цих міркувань необхідно переходити та застосовувати максимально децентралізовані системи вентиляції і рекуперації. Децентралізовані системи мають цілий ряд істотних переваг над централізованими системами, є набагато дешевшими, незрівнянно економнішими, не мають трубопроводів з їх забрудненнями і шкідливою мікрофлорою, дозволяють гнучко регулювати роботу як по приміщеннях, так і по режимах.

Останнім часом в Європі розвивається дуже корисна техніка кімнатних (офісних) апаратів приточно-витяжної вентиляції з обміном тепла (рекуператорів). Кімнатні рекуператори не потребують жодних повітропроводів, крім переходів через стіну, як правило, виконуються без фільтрів, мають малі габарити, можуть монтуватися в невеликих шафах під меблі, навішуватися

на стіну чи в підвіконні ніші, або ж монтуватися сховано в товщині стіни, у віконних коробках чи під підвіконними дошками. Кращі компактні моделі мають коефіцієнт рекуперації більше 70%, окремі – не менше 50%, безшумні в роботі, легко очищаються і дезінфікуються, споживають дуже малу потужність порядку 3 Вт, потужніші – кільканадцять чи кількадесят ват, забезпечують тривалий економний режим роботи і автоматичне регулювання.

Наш ринок кімнатних рекуператорів є досить обмеженим, представлений всього кількома моделями, які не задовольняють спеціальних потреб застосування їх в пам'ятках архітектури. Автором статті запропонована експериментальна модель компактного (тонкого) розбірного протипотокового пластинчастого кімнатного рекуператора з потенційно високим коефіцієнтом рекуперації більше 90% (з конденсаційним теплообміном) та високим коефіцієнтом збереження енергетичної цінності повітря.

По-четверте, застосування в громадських та музейних приміщеннях і сховищах, а тим більше в тих, які мають масивні, теплоємні стіни і перекриття, систем опалення тепловипромінювання приміщень дозволяє взагалі обходитися без систем кондиціонування повітря з метою підтримання нормальної вологості та зниження запиленості повітря. Підтриманням при такому способі опалення температури повітря на рівні +15-18 °С і дещо тепліших поверхонь +19-23 °С автоматично забезпечується рівень вологості в допустимих межах, не допускаючи зволоження стін, меблів і музейних предметів та не приводячи до зниження вологості нижче 40% (що відбувається при температурах повітря вище +19 °С). У невикористовуваних приміщеннях для забезпечення нормальної вологості слід підтримувати температуру, на 5-6 градусів вищу від зовнішньої, але не нижче +5 °С (взимку). При необхідності епізодичне регулювання вологості в музейних приміщеннях легко забезпечується переносним обладнанням (зволожувачі та осушувачі повітря).

Підтримання комфортної температури повітря в літній період в мансардних приміщеннях (недопущення їх перегрівання) без кондиціонерів можливе шляхом влаштування ефективної тепловідбивної ізоляції та високотеплоємних конструкцій суміщених дахів із застосуванням зміннофазових матеріалів та системами пустот і каналів для охолодження масивного перекриття нічним повітрям.

Щодо раціонального використання ресурсів

Ми живемо в епоху, коли масове безвідповідальне використання майже усіх невідновлювальних природних ресурсів підходить до їх вичерпання в масштабах планети, що супроводжується їх неминучим дорожчанням і дефіцитом. Тому,

плануючи джерела теплової енергії при реконструкції будівлі чи реставрації пам'ятки, слід добре подумати, що буде з тим джерелом енергії через 10-20 років. Звичайно, сьогодні найдешевшим і дуже зручним у використанні є природний газ, який, до речі, транспортується з дуже далеких родовищ. Але в недалекому майбутньому так дешево уже не буде і газу стільки не буде. Відносно дешевою сьогодні є електроенергія по нічному тарифу, але це теж на якийсь час, доки держава змушена всіма способами позбуватися нічного надміру виробництва електроенергії на атомних електростанціях.

Тому слід подумати про альтернативні відновлювальні місцеві джерела, але вони вимагають відносно великих капітальних затрат на одиницю вироблюваної потужності, і при тих існуючих великих потребах на опалення наших будинків вони надто затратні і, практично, нереальні до впровадження. Але марнотратство ресурсів не може нескінченно довго тривати. Тому, колись таки доведеться серйозно зайнятися підвищенням енергоефективності наших історичних будівель та й нового будівництва.

Отже, якщо ми свідомо будемо реалізовувати, наприклад, приведені у попередніх розділах заходи з оздоровлення і термореновації будівель та знизимо потребу в тепловій енергії в рази, ми можемо уже сьогодні спокійно говорити про будь-які альтернативні джерела теплової енергії – вони уже будуть економічно вигідними.

Ситуація з теплопостачанням нашого замку є дуже непроста. По-перше, це великий комплекс приміщень загальною площею 8000 м², навколо якого будуть відновлюватися складні оборонні споруди та ренесансний парк, і все це розташовується в центральній частині міста. Навіть зменшивши в рази тепловтрати, він потребуватиме сотні кіловат теплової потужності. Для альтернативної енергетики це великі габарити пристроїв для відбору низькотемпературного тепла, або обладнання і приміщень для складування і подачі альтернативного палива. А замок є пам'яткою архітектури, зайвих великих приміщень немає і нічого додаткового ні на ньому, ні на прилеглій території не поставиш.

Не будемо аналізувати усі можливі і неможливі варіанти альтернативного теплопостачання такого непростого об'єкту, скажемо, що були знайдені рішення, які задовольнили усі вимоги. По-перше, з деякими труднощами, але було прийнято рішення про повну відмову від природного газу, як безперспективного джерела енергії і у застосуванні небезпечного та неприйняттого для збереження цілісності пам'ятки. Теплопостачання замку передбачено комбінованим від кількох альтернативних джерел. Основним джерелом передбачається низькотемпературне тепло землі, яке відбирається теплообмінними петлями у глибоких свердловинах і тепловими насосами перетворюється на тепло з температурою +60 °С, яке використовується для роботи систем опалення і гарячого водо-

постачання. Кілька таких теплових установок будуть територіально рознесені, розосереджені по функціональних об'єктах замку і розташовані у наявних малих другорядних приміщеннях. Для покращення ефективності роботи і зменшення потужності дорогих теплових насосів передбачаються влаштувати при кожній тепловій установці достатньо ємкі акумулятори тепла і бойлери гарячої води. На ці ж акумулятори тепла працюватимуть і додаткові та резервні джерела тепла на високоефективних піролізних котлах, які використовують різні види місцевого твердого палива – дрова, вугілля, брикетовані органічні відходи від доглядання за великим парком і територією. Ще одним резервним джерелом передбачено електроенергію по нічному тарифу.

Відносно раціонального використання електроенергії в замку, яка переважно витрачається на освітлення приміщень і території та підсвічування архітектури, то передбачається застосування тільки світлодіодних джерел світла і новітніх економних електродвигунів приводів вентиляторів і насосів. Для цього передбачається обладнати усі приміщення замку додатковою мережею напруги 12 В, на якій живляться сучасні економні двигуни і джерела світла та, внаслідок світових тенденцій радикального зменшення споживаних потужностей, намічається поступовий перехід на неї побутової і офісної техніки.

Стосовно джерел світла необхідно зазначити, що економні компактні люмінесцентні лампи, які тільки набирають популярності, є тимчасовим явищем в техніці освітлення. Вони несуть серйозну загрозу для середовища людини за відсутності системи їх утилізації у зв'язку з наявністю ртуті в їх елементах, і лише у кілька разів (до 5 разів) економніші від ламп розжарювання. А от за світлодіодними джерелами світла є велике майбутнє. Вони мають багато переваг над компактними лампами: споживають в 10 разів менше потужності від ламп розжарювання, можуть давати довільний та оптимальний спектр світла, надійні, не бояться механічних пошкоджень та дуже довговічні – кільканадцять років безперервної роботи. Вони уже широко використовуються в найрізноманітніших сферах. Сьогодні вони ще не задовольняють вимоги широкого попиту для побутового освітлення через високу ціну, в тому числі за рахунок вбудованих перетворювачів напруги 220/12 В. Проте, технології їх швидко прогресують, дають дуже широкі можливості для їх використання і уже дозволяють замінити ними інші джерела практично для усіх потреб.

Ще одним, сьогодні можливо найбільш критичним ресурсом у світі, є чиста питна вода. Більшість населення України споживає воду з забруднених водойм і криниць, яка не відповідає гігієнічним вимогам. В нашому регіоні, збідненому на водні ресурси, питна вода добувається з глибоких свердловин і доставляється у міста за десятки кілометрів, з великими затратами та виснажуючи ті місцевості, де вона добувається. Чиста джерельна, артезіанська чи

гірська вода є надзвичайно цінним, цілющим енергетичним продуктом природи. Підтримуючи думку багатьох видатних вчених і громадських діячів, необхідно зазначити, що сьогоднішнє використання чистої питної води для змивання туалетів, поливання газонів і грядок, миття хідників і автомашин та виробничих процесів є злочином проти людства, проти майбутніх поколінь.

У зв'язку з цим ми передбачаємо обмежити використання питної води в замку виключно для гігієнічних і харчових потреб і забезпечити його додатково господарською водою. На території замку є достатньо багато високо стоячих ґрунтових вод, які необхідно відводити, а також велика площа скидання атмосферних опадів, які також необхідно відводити з території. Тому додаткових затрат на добування технічно чистої води практично не потрібно, її необхідно лише зберігати і подавати для використання. Для цього передбачається влаштувати автономну мережу господарського водопостачання з накопичувальним резервуаром і насосною станцією з використанням дощових і дренажних вод з території замку. В усіх санвузлах і кухонних приміщеннях передбачається установка умивальників і мийок з двома кранами – один для господарської холодної і гарячої води, другий, з тоншою трубою, – для питної води (такі мийки, зокрема для кухонь, уже давно випускаються в Європі).

Висновки

Як ми побачили, новітні технології і старі перевірені знання дають нам сьогодні усі можливості вирішити складні завдання енергоефективності і радикально покращити стан справ у збереженні матеріальних культурних надбань, які перебувають під реальною загрозою непомітного руйнування і втрати. Вони дозволяють успішно і з меншими затратами вирішити проблеми збереження і сучасного комфортного використання історичних будівель-пам'яток, цінної історичної забудови наших міст, а також і нових будівель. При цьому успішно вирішуються не тільки проблеми збереження будівель, а й збереження великої кількості цінних і безцінних музейних предметів та інших скарбів культури. Цим може бути зроблений і значний крок в економії і раціональному використанні енергетичних ресурсів. Цими ж простими засобами одночасно можна радикально оздоровити умови життя багатьох людей. Перспективи чудові та реальні до досягнення.

Але на цьому шляху чекає багато труднощів і перешкод. Є ряд об'єктивних труднощів, пов'язаних з рішеннями, які не обумовлені нормативними документами, та експериментальним характером пропонованих рішень. Зокрема, це стосується технологій виведення солей та осушення мурувань, характеристик і технологій застосування нових видів відбивної теплоізоляції. Є й серйозні

прогалини теоретичних основ будівельної теплотехніки щодо розрахунків втрат тепла випромінюванням, розрахунків огорожувальних конструкцій з підвищеною теплоємністю, з відбивною ізоляцією, а також систем опалення, які працюють на принципі тепловипромінювання, отримання надійних методик таких розрахунків. Багато потрібного з нових технологій, матеріалів і обладнання не виробляється, – потрібні розробки і впровадження в серійне виробництво. Можуть зустрітися і суб'єктивні перешкоди – інертність мислення і байдужість окремих чиновників, від яких залежить вдосконалення державної нормативної бази, людей від науки, які могли б багато зрушити, але сидять на спокійних теплих місцях і не хочуть нічого потривожити і зрушити.

Те, що ми пропонуємо, ми у співпраці з нашими партнерами проектантами і науковцями починаємо крок за кроком реалізовувати, досліджувати і набувати практичного досвіду.

Публікуючи цей матеріал, ми хочемо довести до відома багатьох зацікавлених людей неординарний і, в значній мірі, альтернативний комплексний підхід до розв'язання зазначених проблем нашого суспільства, допомогти йому їх вирішувати, зацікавити і, можливо, викликати широку дискусію.

Розділ ІV:
Мистецька спадщина Жовкви

Володимир АЛЕКСАНДРОВИЧ

*доктор історичних наук,
старший науковий співробітник
відділу історії середніх віків*

Інституту українознавства ім. Крип'якевича НАН України

ЖОВКІВСЬКИЙ ОСЕРЕДОК УКРАЇНСЬКОГО МАЛЯРСТВА ТА РІЗЬБЛЕННЯ: ПОЧАТКИ ТРАДИЦІЇ

Пропонуючи окремі уточнення до давніших поглядів, новіші дослідження підтвердили уже давніше усталене своєрідне місце Жовкви серед розбудованої мережі осередків українського мистецького життя кінця XVII – першої половини XVIII ст. Хронологію розвитку середовища дотепер опрацьовано ще досить скромно, проте найважливіші моменти та особливості його еволюції, видається, уже окреслено. Насамперед, є очевидною відсутність відомостей про українське мистецьке життя міста до 1650-х років. Важливим моментом стало також сусідство Львова: українське мистецьке середовище розвинулося у контакті з метрополією, втім, поки мало зрозумілому через актуальний стан обізнаності як з її власною спадщиною, так і раннім доробком жовківських майстрів. Жовква склалася як центр не лише малярства, а й різьблення¹. За знаною історичною

¹Найповніші відомості про майстрів місцевого осередку різьблення опублікувала: Свенціцька В. Словник жовківських майстрів живопису та різьби // Українське мистецтвознавство. – Київ, 1971, вип. 1. – С.146-149. Докладніше про нього з новими джерельними матеріалами див.: Александрович В.С. Скульптура другої половини XVI–XVIII століть (друкується). Назагал, це звичне явище для мистецької практики XVII–XVIII ст., проте за писемними відомостями жовківський осередок майстрів різьблення виявляється більшим (фактично лише в наступному столітті), тоді як в інших регіональних центрах працювали поодинокі майстри. Винятками з епохи є два різьбари в 1670-х роках у Риботичах та на зламі століть – у Сяноку: Його ж. Нові дані про риботицький малярський осередок другої половини XVII ст. // Народна творчість та етнографія. – 1992, № 1. – С.62; Ejusd. Rybotycki ośrodek malarski w drugiej połowie XVII wieku // Polska-Ukraina: 1000 lat sąsiedztwa. – Przemyśl, 1994. – Т. 2: Studia z dziejów chrześcijaństwa na pograniczu kulturowym i etnicznym. – S.348-349; Його ж. Невідомі джерельні матеріали до історії українського мистецького осередку в Сяноку у XVI–XVII ст. // Церковний календар 2000 рік. Видання Перемисько-Новосанцівської єпархії. – [Сянок, 1999]. – С.137; Його ж. Архітектура, образотворче та декоративно-ужиткове мистецтво // Історія української культури: У п'яти т. – Київ, 2003, т. 3: Українська культура другої половини XVII–XVIII століть. – С.855.

нормою менших мистецьких осередків регіону, в місті функціонувало насамперед середовище українських майстрів й українська мистецька традиція. Носії місцевого варіанту творчості європейського культурно-історичного родоvodu здебільшого були приїжджими й чинними короткий час, спроваджувалися для конкретних робіт, насамперед відповідальніших, з-поза звичних професійних можливостей середовища. Виявляється завідомим перебільшенням підкреслена за давнішими польськими авторами роль місцевого двору й суцільною легендою – нібито чинних при ньому іноземних майстрів² в еволюції місцевої школи українського релігійного малярства³.

Початки української мистецької традиції Жовкви⁴ не засвідчені. Очевидно, попервах належні потреби забезпечувалися насамперед з недалекого Львова, спершу, можливо, також – мало знаного осередку зламу століть у недалекій Кам'яниці Буській⁵. Залишається самотнім намісний образ Спаса 1643 р. з під-

²Вершиною цієї легенди, яка ігнорує найважливіші закономірності еволюції мистецького процесу в місті та регіоні, стало включення до осередку Мартіно Альтомонте (Овсійчук В.А. Майстри українського барокко. Жовківський художній осередок. – Київ, 1991. – С.96-133), творча особистість якого не має з ним нічого спільного: Александрович В. Західноукраїнський аспект біографії Мартіно Альтомонте // Другі наукові читання Фонду Дмитра Шелеста у Львові. Тези доповідей. – Львів, 1994. – С.16-18; Ejusd. Martynas Altomontė lietuvoje ir nauja jo anktyvosios biografijos koncepcija // Acta Academiae Artium Vilnensis. – Vilnius, 1995, t. V: Lietuvos dailė europiniame kontekste. – S.196-205. Зрештою, його очевидний далекий стосунок до місцевої ситуації відповідає якнайширшій закономірності побутування малярів західноєвропейського походження на західноукраїнських землях. Лише наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. декілька їх осіло й діяло в регіоні: Його ж. Західноєвропейські малярі на західноукраїнських землях наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. // Збірник праць і матеріалів на пошану Лариси Іванівни Крушельницької. – Львів, 1998. – С.314-324. Для другої половини століття жодного такого випадку не зафіксовано. Безпідставне притягування до Жовкви М. Альтомонте, як і Юрія Шимоновича-молодшого (Єжи Елеутер Семігінівські) та Йова Кондзелевича однозначно «міфологізує» реальне мистецьке життя Жовкви, виводячи його поза історично притаманні йому виміри одного з менших осередків львівського кола

³Див.: Александрович В. Українські малярі короля Яна III Собеського (друкується).

⁴Александрович В. Початки жовківського мистецького осередку // Збірник матеріалів українсько-польського практичного семінару «Історична, мистецька та архітектурна спадщина Жовкви: проблеми охорони, реставрації та використання» в рамках проекту «Вирішення соціально-економічних проблем Жовкви з використанням її культурної спадщини» за участю Фонду Євразія та Міжнародного Фонду «Відродження» при підтримці Агенства США з Міжнародного Розвитку, Жовква, 23-24 квітня 1998 р. – Жовква; Львів, 1998. – С.103-105.

⁵На їх діяльність в околицях Жовкви вказують насамперед неопублікована перемальована унікальна ікона апостолів Петра і Павла з історією з найдавнішої церкви Крехівського монастиря (Крехів, церква святої великомучениці Параскеви), апостольський ряд того ж храму, ікони святого Миколи з історією (Воля Висоцька, церква Собору архангела Михаїла) та того ж походження святого Георгія (Національний музей у Львові імені [митрополита] Андрея Шептицького, надалі – НМЛ, репродукована: Свенціцька В.І., Сидор О.Ф. Спадщина віків. Українське малярство XIV–XVIII століть у музейних колекціях Львова. – Львів, 1990. – Іл. 55; Світ очима

писом маляра Івана (НМЛ)⁶ – не відомо: місцева пам'ятка чи об'єкт давньої мистецької збірки василіанського монастиря. Тому історію середовища розпочинають документальні перекази.

Найстаршим представником осередку, чинним ще перед серединою століття, виявляється маляр Іван Поляхович, званий також Савчаком⁷, одружений з Мариною, сестрою знаного львівського маляра першої половини – середини століття Івана Корунки (†1665). Через дружину майстер увійшов у коло провідних митців Львова на чолі з І.Корункою та Миколою Петраховичем Мороховським, поріднився з чоловіком її сестри Юрієм Шимоновичем-старшим, став дядьком Юрія Шимоновича-молодшого⁸. Очевидно, ці зв'язки розпочало одруження перед 1641 р. його брата Гавриїла з донькою маляра Миколи Мухи⁹,

народних митців. Українське народне малярство XIII–XX століть. Альбом / Автори-упорядники В.І. Свенціцька, В.П. Откович. – Київ, 1991. – Іл. 65). Як мистецький осередок зламу століть Кам'янка відома надто мало, проте ідентифіковані нечисленні ікони її майстрів та задокументована під 1606 р. активність маляра польського походження Станіслава (Його ж. Західноукраїнські малярі XVI століття. Шляхи розвитку професійного середовища (Студії з історії українського мистецтва. – Т. 3). – Львів, 2000. – С.238, 239) характеризують місто як важливу ланку системи менших осередків регіону. Щобільше, ікони кам'янецького маляра 1590-х років переконують, що, попри близькість Львова, тут розроблено самостійний варіант переходу до нової малярської системи XVII ст.: Його ж. Архітектура, образотворче та декоративно-ужиткове мистецтво // Історія... – С.666.

⁶Репродукований: Жолтовський П.М. Словник художників, що працювали на Україні в XIV–XVIII ст. // Його ж. Художнє життя на Україні в XVI–XVIII ст. – Київ, 1983. – С.132.

⁷Протопласт родини «Iwanis Połalach» під 1624 р. віднотований як райця: Центральний державний історичний архів України, м. Львів (надалі – ЦДАЛ), ф. 69 (Магістрат міста Жовкви), оп. 1, спр. 1, арк. 18 зв.). Далі він записаний як «Pullachowycz» (там само, арк. 19 зв.), 1624 р. – «Iwan Pullachowicz et Helena Sawczanka» (там само, арк. 100 зв.), «Sawcak als Pullachowicz» (там само, арк. 116). 1632 та 1635 р. він був війтом (там само, арк. 113, 117). За наведеним записом 1624 р., найменування «Савчак» походить від дружини. Упис Івана Савчака з Жовкви у Пом'янику київського Микільського Пустинного монастиря, що його, безперечно, вніс сам маляр, розпочинають імена Іоана і Єлени: Київ, Національна наукова бібліотека України ім. Володимира Вернадського, Інститут рукопису, № 375с/374, арк. 350 зв.

⁸Пов'язання коротко викладено: Александрович В. Майстер Юрій Шимонович-старший // Образотворче мистецтво. – 1990, № 1. – С.17; Ejusd. Nowe materiały do biografii i twórczości Jerzego Szymonowicza starszego oraz Jerzego Eleutera Szymonowicza Siemiginowskiego // Folia Historiae Artium. – 1991, t. 27. – S.112-113; Его же. Отец и сын Шимоновичи в истории западноукраинской живописи второй половины XVII в. // Памятники культуры. Новые открытия. Ежегодник 1991. – Москва, 1997. – С.206-207.

⁹Gębarowicz M. Szkice z historii sztuki XVII wieku. – Toruń, 1966. – S.117, przyp. 5. Автор відкликався до очевидно помилкової джерельної вказівки – у справах спадку він записаний кушнірем: ЦДАЛ, ф. 52 (Магістрат міста Львова), оп. 2, спр. 57, с. 1428. Жовківські документи професії не подають: Наукова бібліотека Львівського національного університету ім. Івана Франка, відділ рідкісної книги ім. Ф.П.Максименка (надалі – НБ ЛНУ РК), № 601III, арк. 235, 242 зв.-243, 263 зв. (1665, райця), 265 зв., 287 зв. (1668, бурмистр), 305 (1668, остання прижит-

учня Федора Сеньковича¹⁰. Львівські документи нотують І.Поляховича разом з дружиною від 1648 р.¹¹, проте відомостей про його життєвий шлях збереглося обмаль, а одинокий факт творчої біографії – підписана «Старозавітна Трійця» 1666 р. з Преображенської церкви в Зарудцях (Львів, Музей етнографії та художнього промислу Інституту народознавства НАН України)¹², малярство якої підтверджує львівський родовід творчої індивідуальності майстра. Частина документів його «архіву» стосується справ спадку¹³. Віднайшлися також нотатки (без прізвища) 1667 та 1668 р. про нього як сусіда на вулиці Широкій¹⁴, на чому відомості уриваються¹⁵. Намальована за два роки до останньої розшуканої досі джерельної згадки про майстра одинока поки його ікона засвідчує, швидше, його скромніший професійний потенціал. Перший віднотований у джерелах жовківській український маляр виявився зафіксованим упродовж акурат двох десятиліть. Він був рідним братом¹⁶ крехівського¹⁷, згодом – загаєцького¹⁸ (на Волині) ігумена Васіяна Савчака, проте у реєстрі видатків на спорудження перед кінцем 1650-х років нового ансамблю будівель крехівської обителі його імені немає¹⁹.

тева згадка), 440 (1683, відзначена вдова); № 602III, арк. 1 (1658, війт), 17, 19, 24 зв., 59 зв., 99, 111 зв., 103 зв., 105, 133 зв. (1658, бурмистр); № 601III, арк. 92 зв. Перша джерельна вказівка на нього – 1643 р. разом з Костянтином Миколаєвичем він облягував привілей Станіслава Жулкевського для жовківської церкви: ЦДІАЛ, ф. 9 (Львівський гродський суд), оп. 1, спр. 638, С.90.

¹⁰Александрович В. Хронологія іконостасу Успенської церкви у Львові // Українське барокко та європейський контекст. – Київ, 1991. – С.144; Його ж. Федір Сенькович. Життєвий і творчий шлях львівського маляра першої третини XVII ст. // Львів: місто – суспільство – культура, т. 3: Збірник наукових праць / За редакцією Мар'яна Мудрого (Вісник Львівського університету. – Серія історична. – Спеціальний випуск). – Львів, 1999. – С.68.

¹¹Александрович В. Майстер... – С.17; Ejud. Nowe materiały... – S.113; Его же. Отец и сын Шимоновичи... – С.206.

¹²Репродукована: Жолтовський П. М. Словник... – С.154.

¹³НБ ЛНУ РК, № 602III, арк. 10, 16, 16зв., 17, 19, 99, 102зв., 103зв., 105, 105зв.; ЦДІАЛ, ф. 9, оп. 1, спр. 143, С.216-217; спр. 225, с. 1992. Спорідненість відзначено: Александрович В. Майстер... С.12; Ejud. Nowe materiały... – S.113; Его же. Отец и сын Шимоновичи... – С.206.

¹⁴Свенціцька В. Словник... – С.141.

¹⁵Віра Свенціцька продовжувала його життєвий шлях аж до 1708 р.: Свенціцька В. Іван Руткович і становлення реалізму в українському малярстві XVII ст. – Київ, 1966. – С.61; Її ж. Словник... – С.141. Проте з відкриттям невідомого їй раннього періоду біографії майстра стає очевидним, що нотований у Жовкві на початку нового століття маляр з таким самим ім'ям та прізвищем репрезентує уже наступне покоління.

¹⁶НБ ЛНУ РК, № 602III, арк. 99.

¹⁷Там само.

¹⁸Там само, № 601III, арк. 265 зв. (1665); Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – Санктпетербург, 1869, т. 6. – С.99-102 (1668 він їздив до київського воєводи Петра Шереметева від польського короля), помер між 4 грудня 1673 та 8 серпня 1674 р.: ЦДІАЛ, ф. 52, оп. 2, спр. 471, с. 1241; спр. 409, С.581-583.

¹⁹Див.: Александрович В. Нововіднайдені джерельні матеріали до історії українського дерев'яного церковного будівництва другої половини XVII століття // Записки Наукового това-

Під 1658 р. через побутовий конфлікт з сусідом міські акти декілька разів згадали наступного представника осередку – Стефана²⁰. Знають його й цитовані крехівські видатки. Аналіз усієї сукупності їхніх записів привів до висновку, що він був автором виконаних 1660 р. розписів інтер'єру новоспородженої соборної Преображенської церкви²¹. Це дає перший задокументований приклад авторського ансамблю монументального малярства дерев'яного храму в історії українського мистецтва²². Особа Стефана вказує на можливість складення у Жовкві вже на 50-ті роки власного середовища майстрів українського малярства.

Висновок про існування осередку в зазначений час підтверджує Дем'ян Роевич, ім'я якого утвердилося в історії мистецтва насамперед за записами в актах міського архіву²³. Правда, до літератури за підписом на втраченому храмовому «Різдві Богородиці» 1666 р. церкви в Боброїдах поблизу Жовкві його впровадив ще Антон Петрушевич²⁴. У місті майстер нотується від придбання 1663 р. будинку на вулиці Широкій, проте на той час за плечима в нього був уже певний життєвий стаж і професійний досвід, оскільки разом із ним водночас названо другу його дружину²⁵. Віднайшлася намісна «Богородиця» (лики перемальовані) втраченого ансамблю ікон церкви в Боброїдах (Боброїди, церква Різдва Богородиці)²⁶. Наступним роком позначена не зафіксованого походження перемальована «Старозавітна Трійця» з іменем маляра Дем'яна та парний до

риства імені Шевченка (надалі – ЗНТШ). – 2005, т. 249: Праці Комісії архітектури та містобудування. – С.543.

²⁰Александрович В. Початки... – С.104.

²¹Його ж. Нововіднайдені джерельні матеріали... – С.542.

²²Його випереджують лише втрачені розписи 1620 р. роботи Войцеха Лежайського в церкві святих Кузьми і Дем'яна у Старому Селі біля Любачева; тому ж маляреві, очевидно, належить також частково збережене малювання церкви Різдва Богородиці в недалекому Грайці (нині обидві місцевості на території Польщі): Gienza J. Malowidła ściennie jako element wystroju drewnianych cerkwi w XVII wieku // Sztuka cerkiewna w diecezji przemyskiej. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej 25–26 marca 1995 roku / Pod red. Jarosława Gienzy, Andrzeja Stepana. – Łańcut, 1999. – S.89, 91.

²³Свенціцька В.І. З нових архівних джерел про жовківську школу художників. Іван Руткович – маляр жовківський другої половини XVII ст. та його оточення // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – 1963, № 6. – С.39, 40, 41; Її ж. Іван Руткович... – С.60-61, 119, 128; Її ж. Словник... – С.142.

²⁴Петрушевич А.С. Сводная галицко-русская летопись с 1600 по 1700 г. – Львов, 1874, т. 1. – С.147-148.

²⁵Свенціцька В. Словник... – С.143.

²⁶Мовчан Я. Ікона Богоматері Одигітрії 1666 року жовківського маляра Дем'яна Роевича з церкви Різдва Богородиці в селі Боброїдах // ЗНТШ. – 1998, т. 236: Праці Комісії образотворчого та ужиткового мистецтва. – С.372; Його ж. Ікона «Богородиця Одигітрія» 1666 року майстра Дем'яна Роевича з церкви Різдва Богородиці с. Боброїди // Вісник Інституту «Укрзахідпроектреставрація» – Львів, 1998, ч. 10. – С.125-135

неї «Іоан Предтеча» (обидві – НМЛ)²⁷. Д.Роевич, найправдоподібніше, відтворював оригінал початку століття з виразним тяжінням до поодиноких елементів пізньосередньовічної іконографії. Такий першозразок дав виразно архаїчні складові укладу з підкреслено симетричним розташуванням двох ангелів перед столом, мініатюрними стільчиками у них під ногами на виразно «здиблений» підлозі, характерні перехідні форми архітектури дому Авраама, очевидно, архаїчні для репертуару форм 1660-х років стрімкі вузькі високі гірки з мініатюрними лещадками у завершенні²⁸, послідовно «середньовічний» за родоводом рисунок «мамврійського дуба». Натомість виразно грубувата, насамперед у відтворенні ликів та фігур ангелів композиція І.Поляховича, безперечно, заснована на новішій іконографії без будь-яких очевидніших відкликань до спадщини з-перед періоду утвердження нової системи малярства XVII ст. Зіставлення обох ікон несподівано характеризує молодшого майстра однозначно «архаїчнішим» в уподобаннях. Водночас воно також показує із наскільки різних джерел виходило у своїй творчості перше покоління жовківських малярів, що зі свого боку переконуює у відсутності на відповідному етапі єдиної цілісної традиції осередку, розроблення й утвердження якої припало на наступний період історії мистецького середовища міста.

Д.Роевич виявився першим малярем, засвідченим на роботах для місцевої резиденції – 27 квітня 1669 р. датоване його поквитування з одержаних на розпорядження коронного гетьмана Яна Собеського 90 золотих за золото для відновлення французької карети, реставрацію дверей до неї та оновлення старої карети. На ньому зберігся підпис митця – єдиний віднайдений його автографом на документі²⁹. Наступна джерельна згадка з переліком замкових робіт на-

²⁷Ікону впровадила до наукового обігу й репродукувала (під записом): Свенціцька В. Іван Руткович... – С.61. Судячи з супровідного тексту, дослідниця не сумнівалася у її належності до доробку Д.Роевича, проте в підписі під ілюстрацією після прізвища з'явився знак запитання. П.Жолтовський подав без дати «Старозавітну Трійцю» «галицького маляра Дем'яна», а далі в окремій біограмі – «підписані Роевичем образи «Старозавітна Трійця» та «Іоанн Предтеча» 1662 (sic!) р.»: Жолтовський П.М. Словник... – С.127 (репр. «Старозавітної Трійці»), 158. Фото авторського підпису див.: Мовчан Я. Ікона «Богородиця Одигітрія»... – С.127.

²⁸Див., наприклад, трактування аналогічного мотиву у львівській мініатюрі «Євангеліст Матвій» Євангелія Григорія Куцірки 1602 р. (Санкт-Петербург, Російська національна бібліотека): Запаско Я.П. Пам'ятки книжкового мистецтва. Українська рукописна книга. – Львів, 1995. – С.404.

²⁹Національний архів Республіки Білорусь (надалі – НА Білорусі), ф. 694, оп. 2, спр. 282, с. 69 «A[nn]o 1669 die 27 aprilis dal P[an] Podstarości żółkiewski na złoto do Karoczy francuski odnowienia złotych Czterdzieści, na co się podpisuię także od restauratiej Drzwiczek do Karoce y od roboty com starą Karocz odnawiał złotych 50 z rozkazania Je[go] M[oś]ci Dobrodzieja dał P[an] Podstarości die et A[nn]o q[u]o sup[ra] *Damiian Roiewicz. Ma:[larz] żo[ł]kiewski*» (виділена частина тексту – автограф).

лежить лише до 1679 р.³⁰, проте не випадає сумніватися, що він частіше мав бути зайнятий на потреби замку³¹. Під 1673 р. його вперше віднотовано лавником³². Він помер між 10 червня 1705 та 25 вересня 1707 р.³³ як не тільки перший жовківський маляр, чий життєвий шлях зафіксовано з тривалого часу, а й протопласт першої родини жовківських малярів, яку репрезентують його не знаний на ім'я син (див. далі) та згаданий родич М.Скрицький.

Поряд з характерним для мистецької політики Я.Собеського широким використанням «підручних» кадрів власних маєтків, природно, залучалися й майстри ззовні. 1669 р. для замку працював також львівський маляр Павло, якому виплачено 80 золотих³⁴ – важливий причинок до традиційних, хоча й мало задокументованих львівських контактів Жовкви. Показово також, що серед двох перших сервіторів короля з-поміж малярів виявилися чинний на той час у Львові Матвій Домарацький з недалекого Комарного³⁵ і згаданий львівський зять Ю.Шимонович-старший³⁶.

Іншу прикмету жовківського осередку визначив активний розвиток на місцевому ґрунті декоративного різьблення. Його історія так само зарисовується від 1650-х років, а першим її фактом виявляється виплата в Крехівському монастирі сницареві «Ірему» «от дна в горнаго сідалища»³⁷. В.Свенціцька здо-

³⁰НА Білорусі, ф. 694, оп. 7, спр. 282, арк. 91зв., 160зв. Поп.: Aleksandrowycz W.S. Andrzej Stech malarzem króla Jana III Sobieskiego // *Barok*. – 1997, nr 2(8). – S.51.

³¹Остання така згадка 1693 р. вказує малювання Божого гробу для монастиря домініканок: Державний історичний архів Литви (надалі – ДІА Литви), ф. 459, оп. 1, спр. 2773, С.49.

³²Свенціцька В. Словник... – С.142.

³³10 червня 1705 р. на вимогу жида Абрагама Маєровича як власника його частини урядово визнано знищення дому «старого маляра»: НБ ЛНУ РК, № 605III, арк. 221. 25 вересня 1707 р. Абрам циркульник процесувався «względem zabronienia arędy w domu nieboszczyka malarza izby wielkiej» з Михайлом Скрицьким й уряд зобов'язав останнього довести свою спорідненість з покійним: там само, № 606III, арк. 108 зв.-109. 4 червня 1709 р. проведена візія «na grunt Abrahama cerulika nowo się budującego na placu pogorzałego domostwa nieb[oszczyka] Demiana malarza»: там само, № 607III, арк. 86 зв.-87. Останній запис неспростовно доводить, що йдеться саме про Д.Роевича. В.Свенціцька віднайшла пізнішу згадку про нього як покійного з того ж 1707 р.: Свенціцька В. Іван Руткович... – С.60 (без поклику); Її ж. Словник... – С.142. Заслугують наголошення й задокументовані родинні стосунки майстра (доступні документи не конкретизують спорідненості) з малярем першої половини наступного століття М.Скрицьким – рідкісний приклад внутрішніх взаємозв'язків українського мистецького середовища Жовкви. В.Свенціцька розшукала відомості до його біографії з 1738–1744 рр.: там само. – С.144. Не буде зайвим нагадати, що сестра М.Скрицького Анна була дружиною Михайла, сина І. Рутковича: там само. – С.143.

³⁴Александрович В. Зі студій... – С.524.

³⁵Його ж. Матвій Домарацький, маляр львівський і комарненський // *Пам'ятки України: історія та культура*. – 2005, ч. 1. – С.46-47.

³⁶Там само. – С.46.

³⁷Його ж. Нововіднайдені джерельні матеріали... – С.253 (правопис осучаснено).

гадно ідентифікувала його зі знаним пізніше жовківським різьбарем Юрієм Михаловичем³⁸. Очевидно, він водночас також і той «Irzy snycerz», що 1668 р. виконав не зазначену роботу до палацу в Яворові³⁹. Від'їжджав він до Яворова й згодом – у 1684 в товаристві не названого на ім'я маляра з недалекого Куликова⁴⁰. За заслуги, які майстер «wiernie zyczliwie oddawał y oddaie» (конкретно такі не відомі), 14 квітня 1671 р. йому надано ґрунт у місті з дозволом будуватися та звільненням від податків⁴¹. З біографією митця пов'язаний і наступний після перебування І.Поляховича у Києві задокументований приклад ширших контактів жовківського осередку – 1677 р. Ю.Михалович вписався до Пом'яника луцького Хрестовоздвиженського (братського) монастиря⁴². Ще 1695 р. він працював над «альтаною» для палацу в Кукізові, виконував інші не названі роботи й отримав плату за якусь «залеглість»⁴³.

Осередок різьбарів у Жовкві зарисувалося уже в 60-х роках – його поповнив докладніше не зафіксований Василь Сакович, який за Пом'яником міської церкви був сницарем⁴⁴ (документи міського архіву 1667–1678 років зі згадками

³⁸Свенціцька В. Іван Руткович... – С.120, прим. 84.

³⁹НА Білорусі, ф. 694, оп. 2, спр. 9614, арк. 38; оп. 2, спр. 2861, с. 12; спр. 9614, арк. 38; спр. 9615, арк. 43 зв., 62 зв., 139 зв.

⁴⁰Там само. Спр. 2861, С.12.

⁴¹Свенціцька В. Словник... – С.147.

⁴²Александрович В. «Святий Феодосій Печерський» Івана Рутковича – депозит у збірці Музею сакрального мистецтва Львівської духовної семінарії Святого Духа. Унікальний фрагмент ансамблю зі спадщини жовківського мистецького осередку кінця XVII століття // Українська Греко-Католицька Церква і релігійне мистецтво (історичний досвід та проблеми сучасності). Науковий збірник. – Львів; Рудно, 2005, вип. 3: Матеріали III Міжнародної наукової конференції, м. Львів–Рудно, 25-26 травня 2005 р. – С.125, приміт. 46. Присутність «Георгія Михайловича з Жовкви» у Пом'янику відзначено раніше (Бірюліна О. Міщани з Луцька та «иних мест» на сторінках луцького братського Пом'яника // Пам'ятки сакрального мистецтва Волині. Науковий збірник. – Луцьк, 2001. – Вип. 8: Матеріали VIII міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 13-14 грудня 2001 року. – С.167), проте особу жовківського гостя тоді не ідентифіковано. Перебування Ю.Михаловича в Луцьку віддалено попереджує пізнішу діяльність в околицях міста не зафіксованого в Жовкві ще одного місцевого сницаря – Івана Карповича, який 1722 р. виконав різьблення для створеного за участю жовківського уродженця, еромонаха Йова Кондзелевича ансамблю ікон церкви Різдва Богородиці монастиря в Старому Загоріві: Возницький Б. Творчість українського художника Юва Кондзелевича // Львівська картинна галерея (виставки, знахідки, дослідження). – Львів, 1967. – С.47. Авторство підтверджує також нотатка до упису митця в монастирському пом'янику: Александрович В. «Легенда Йова Кондзелевича». Вступ до студій над творчістю майстра на Волині // Волинська ікона: питання історії вивчення, дослідження та реставрації. Доповіді та повідомлення IV наукової конференції м. Луцьк, 17-18 грудня 1997 року. – Луцьк, 1997. – С.16; Його ж. Архітектура... – С.856. Зіставлення обох немало віддалених між собою фактів вказує на можливість ширшої активності представників жовківської школи різьблення на волинському напрямку.

⁴³НА Білорусі, ф. 694, оп. 2, спр. 2499, С.57.

⁴⁴Крип'якевич І. З минулого міста Жовкви // Записки Чина святого Василя Великого. – 1935, т. 6, вип. 1-2. – С.62.

про нього професії не подають⁴⁵). Однак наступні майстри та більша їх кількість у місті нотуються щойно від початку нового століття. Слід мати на увазі, що відповідно до усталеної практики, свою роль у розвитку осередку відіграли столярі. Одним із них був знаний в літературі зять Ю.Михаловича Андрій, який 1690 р. працював над вівтарем костюлу святого Лазаря⁴⁶.

Наведені матеріали окреслюють початки жовківського середовища майстрів українського малярства та різьблення, хронологія яких охоплює кінець 40-х – початок 80-х років. За притаманною історичному перемишльсько-львівському регіонові ширшою тенденцією у процесі становлення осередок виділявся мало⁴⁷. На цьому наголосило й зіставлення іконографії майже одночасно виконаних ікон Старозавітної Трійці І.Поляховича та Д.Роевича. Може, не випадково найвідоміший жовківський майстер кінця століття Іван Руткович перед 1680-ми роками розпочинав у недалекій Кам'янці Буській у мало знаного маляра Романа Могильницького⁴⁸. На жаль, цей період його біографії викладає одиноким ретроспективним джерелом, позбавленим часових вказівок. Тому питання про професійну активність початкуючого майстра залишається відкритим. Проте, очевидно, не випадково його творча біографія розпочинається від авторських підписів з травня 1680 р. на пределлах для монастирської Вознесенської церкви у Волиці Деревлянській⁴⁹ й датованому липнем того ж 1680 р. «Молінні»

⁴⁵Свенціцька В. Словник... – С.148.

⁴⁶Mańkowski T. Mecenat Jana III w Żółkwi // Prace Komisji historii sztuki. – Kraków, 1948, t. 9. – S.141, przyp. 3.

⁴⁷Значно чисельнішим виявилось, наприклад, професійне середовище Бродів 50-70-х років: Александрович В. Малярський осередок у Бродах // Дзвін. – 1990, № 3. – С.114-117.

⁴⁸Александрович В. Два документи до початків біографії Івана Рутковича // ЗНТШ. – 1994, т. 227: Праці Секції мистецтвознавства. – С.373-374, 377. Правда, початки біографії й, зокрема, кам'янецький її епізод із зовсім своєрідним впливом на молодого І.Рутковича Р.Могильницького криють якусь нерозгадану таємницю, можливо, слід мати на увазі сирітство молодого митця: там само. – С.374.

⁴⁹Тексти підписів див.: Свенціцька В. Іван Руткович... – С.132-134. Виявляються зовсім наївним намагання відтягнути творчість майстра на період перед 1680 р., приписавши йому (вслід за Михайлом Драганом, хоча без відкликання до нього) датовані 1677 р. дияконські двері з архангелом Михайлом з церкви Собору архангела Михайла у Старій Скваряві (Львівський музей історії релігії): Скоп П. Творчий шлях Івана Рутковича в контексті нових досліджень // Національний науково-дослідний реставраційний центр України. Львівський філіал. Бюлетень. – 2006, № 8. – С.71. Ця та інші традиційні для публікацій автора відверто «революційні» бездоказові пропозиції – аж до заперечення смерті митця 1703 р. й продовження вслід за однозначно застарілою версією М. Драгана (Українська декоративна різьба XVI-XVIII ст. – Київ, 1970. – С.109-111), яку обґрунтовано заперечила В.Свенціцька (там само. – С.187; Її ж. Іван Руткович... – С.119-124), на догоду власним поверховим атрибуціям його життєвого шляху до 1716 р. – виводяться насамперед від цілеспрямованого «стратегічного» ігнорування «не потрібних» фактів та апробованих часом висновків попередників.

церкви у Волі Висоцькій⁵⁰. Засвідчений у Пом'янику жовківської міської церкви білокам'янецький епізод його біографії (упис від 15 січня 1681 р. зі згадкою про нього як маляра білокам'янецького, міщанина жовківського⁵¹) з'ясувати не вдалося⁵². Показово, однак, що, як і в волицькому монастирі⁵³, він знову з'явився у Білому Камені чи, принаймні, працював для нього в липні 1689 р., яким датоване крило віттаря з Іоаном Предтечею з місцевої Троїцької церкви (Львівська національна галерея мистецтв – Музей-заповідник «Олеський замок»)⁵⁴.

Утвердження майстра у місті⁵⁵ стало одним з виявів розширення жовківського професійного середовища через появу нового покоління, яке він сам репрезентував. Практично водночас з ним 1684 р. відготований також жовківський маляр Олександр Арцимович, проте одинока виявлена нотатка про нього віднайшлася в Бродах⁵⁶, незадовго до того включених до королівських латифундій, й у самій Жовкві ніяких його слідів досі не стверджено. Це здатне вказати на можливість ширшого складу жовківського професійного середовища, мало відображеного в писемних джерелах. 80-ті роки відзначені помітною активізацією використання місцевих митців на роботах у численних королівських резиденціях. Від другої половини цього десятиліття зазначилася також активність вілянувської «малярні» (академії), яку в цей час очолив з Ю.Шимонович-молодший⁵⁷. Найраніший її жовківський «слід» належить до 1686 р. й називає «малярчика з Вілянува, Дем'янового сина»⁵⁸ – не знаного дослідникам сина

⁵⁰Александрович В. Іван Руткович і жовківський малярський осередок кінця XVII століття // Пам'ятки України: історія та культура. – 2004, ч. 1. – С.94.

⁵¹Крип'якевич І. З минулого... – С.62.

⁵²Александрович В. Іван Руткович... – С.95.

⁵³Його ж. Малярі Золочева та Золочівщини у XVII столітті // Шашкевичіана. Збірник наукових праць. – Львів; Вінніпег, 2004, вип. 5-6. – С.212.

⁵⁴Крило разом з парним із зображенням пророка Іллі до майстра віднесено: Александрович В. Малярі... – С.208 (ілюстрації), 212.

⁵⁵Про хронологію творчості та її періодизацію див.: Александрович В. Іван Руткович... – С.90-101. Відображений молодшими (Моління, як виявилось, датоване 1680 р. – див. вище) іконами 1688-1689 років (дати наведено: там само. – С.86) для ансамблю передвітарної огорожі церкви у Волі Висоцькій поблизу Жовкви початок нового етапу творчості митця, ознаменований відходом від раннього досвіду, що сталося під враженням від творчості анонімного львівського автора ансамблю ікон передміської церкви святого Федора Тірона: там само. – С.96-97.

⁵⁶Александрович В. Малярський осередок... – С.118.

⁵⁷Див.: Александрович В. Українські малярі... Найважливіші ідеї цієї статті на значно вужчому джерельному матеріалі у тезах викладено: Його ж. Українські малярі польського короля Яна III Собеського // Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісії НТШ у Львові (лютий 1992 – жовтень 1993 р.). – Львів, 1994. – С.32-33.

⁵⁸ДІА Литви, ф. 1280, оп. 1, спр. 705, арк. 77 зв.; спр. 707, арк. 86 зв. Про нього виявлено лише декілька розрізнених документальних записів, які навіть не зберегли імені: Александрович В. Українські малярі короля... Привертає увагу також його відсутність у найпізніших згад-

Д.Росевича. Усі ці чинники провадили до наступного етапу історії жовківського осередку майстрів українського малярства та різьблення, який увінчався й надалі ще мало відомим справжнім розквітом національної мистецької традиції на місцевому ґрунті. Він сприймається насамперед через виняткову для тогочасного західноукраїнського регіону обширну спадщину І.Рутковича – його творчість своєрідно започатковує піднесення місцевого професійного середовища перед кінцем століття. Відомі нині попередні три десятиліття історії українського мистецького середовища міста виступають своєрідним вступним періодом до цього піднесення, упродовж якого Жовква виходила на її власне місце в мистецькій культурі західноукраїнських земель.

ках про батька, які стосуються їхнього дому, – в них, як зазначалося, фігурує лише споріднений з ними М.Скрицький.

ДОДАТКОВИЙ РЯД ЖОВКІВСЬКОГО ІКОНОСТАСА (1697–1699 рр.) ІВАНА РУТКОВИЧА: ІКОНОГРАФІЯ ТА СИМВОЛІКА

Іконостас Івана Рутковича з жовківської церкви Різдва Христового – знакова пам'ятка в історії українського іконопису, що належить до найвищих досягнень мистецтва доби бароко. У творчій спадщині Івана Рутковича Жовківський іконостас є найвищим досягненням.

Іконостас на первісному місці, щоправда, знаходився недовго – в кінці XVIII століття пам'ятку за нез'ясованих обставин було передано до сусіднього із Жовкою села Нова Скварява (з огляду на це, у літературі ансамбль також відомий як Новоскварявський)¹. Науковці звернули увагу на цей непересічний ансамбль, лише на початку XX століття. Першим ним зацікавився дослідник Ярослав-Богдан Константинович, який у 1920-х роках досліджував західноукраїнські іконостаси XVII ст. Вчений описав іконостас у с. Нова Скварява і припустив його походження з жовківської церкви Різдва Господнього².

Систематичніше дослідження пам'ятки розпочалося після того, як іконостас надійшов до Національного музею у Львові (з 2005 р. – Національний музей у Львові імені Андрея Шептицького, далі – НМЛ). Згідно із Книгою вступу НМЛ, іконостас з Нової Скваряви потрапив до музею 27 червня 1937 р. Знаково, що окремі ікони та фрагменти декоративної різьби ансамблю були презентовані в музейній експозиції вже у 1942-43 рр.³. У 1955 році деякі ікони іконостаса були вперше опубліковані в каталозі-путівнику експозицією музею (збудований у 1953 р.)⁴.

Найповніше спадщину Івана Рутковича, в тому числі і Жовківський іконостас, опрацювала Віра Свенціцька. Вислідом її дослідження стала монографія про творчість жовківського майстра⁵.

Фотографії та рисунки авторства Я.-Б. Константиновича засвідчують, що у Новій Скваряві жовківський іконостас був зібраний зі значними порушеннями

первісної конструкції. Покликаючись на згадані світлини, можна стверджувати, що вже тоді в іконостасі була відсутня частина ікон та фрагментів декоративного різьблення, а на їх місці перебували інші ікони. Такий стан збереження іконостаса утруднював його реконструкцію. Проте вона стала можливою після реставрації пам'ятки, що проводилась в НМЛ у 1937-40-х рр.⁶, та комплексного її дослідження. Рисунок із реконструкцією авторства П. Лінинського був опублікований у монографії В.Свенціцької⁷, яка виконала наукове опрацювання пам'ятки, імовірно, у кінці 1950-х – на початку 1960-х рр.⁸. На жаль, крім самого рисунку реконструкції іконостаса, вміщеного у монографії авторки В.Свенціцької, немає жодних пояснень до цієї схеми (відомо, що велика частина машинопису монографії з ідеологічних міркувань була відкинута видавництвом). З огляду на це в радянський час подальші дослідження науковцями конструкції та архітектоники Жовківського іконостаса і її особливостей були якщо не зупинені, то великою мірою загальмовані. Принаймні наступні дослідники творчості І.Рутковича не торкалися цієї теми⁹.

Нові можливості розглянути цілість ансамблю та окремих його складових з'явилися після проведення комплексної реставрації та експонування у залах Національного музею у Львові ім. Андрея Шептицького у вересні-грудні 2009 р.

За конструктивним типом Жовківський іконостас представляє варіант, що виник і розвинувся у львівському мистецькому середовищі на початку XVII ст. Одним із перших його прикладів, який повністю зберігся до сьогодні, є іконостас П'ятницької церкви у Львові (1610-ті рр.)¹⁰.

Жовківський іконостас складався із намісного (з дияконськими і Царськими вратами), додаткового, неділь П'ятдесятниці, празникового, Моління й пророчого рядів. Увінчувало іконостас Розп'яття з пристоячими і зі сценами Страстей Господніх. Таким чином, у жовківській пам'ятці відобразилися найзначніші новації, які було впроваджено в архітектонику та іконографію українських іконостасів у XVII ст. Зокрема, йдеться про додатковий ряд зі сценами Старого та Нового Завіту та ряд неділь П'ятдесятниці. Також услід за львівськими майстрами початку XVII ст. художник використав тему Страстей Господніх, що досить рідко з'являлася в іконостасах. Майстер подав її в завершенні ансамблю – у композиції «Розп'яття з при стоячими», зкомпонувавши у легких, ажурних картушах обабіч хреста.

Однією із таких цікавіших новацій XVII ст., що відобразилась у Жовківському іконостасі, яка вимагає детальнішого розгляду як з іконографічного, так і богословсько-символічного боку, є додатковий ряд¹¹. Цей ряд розташовувався одразу над намісним. До питання генези і символіки додаткового ряду, за винятком окремих згадок в літературі, досі ніхто із дослідників українського мистецтва ґрунтовно не звертався. Його якщо й згадували, зокрема, коли аналізували

іконостаси церкви Успіння у Львові (1616–1638 рр., тепер знаходиться в с. Великі Грибовичі)¹² і церкви Св. Миколая в Замості (1630–1631 рр., втрачений)¹³, де він чи не вперше зустрічається, то не брали до розгляду у контексті намісного ряду, що й було причиною нерозуміння його символіки. У цих двох іконостасах додатковий ряд розглядали окремо, як незалежне, виняткове явище, що не мало безпосереднього продовження в традиції, а в світлі розширення тематичного складу українського іконостаса в XVII ст. у ньому вбачали «предтечу» ряду неділь П'ятдесятниці.

Дана розвідка присвячена дослідженню додаткового ряду Жовківського іконостаса та його змістового зв'язку з намісним рядом. У цьому, на нашу думку, й полягає ключ до розуміння богословсько-символічного значення додаткового ряду, як у цьому ансамблі, так і в інших, де він зустрічається. Ця тема фактично є невивченою і важливою в дослідженні виникнення нових композицій та циклів в українському іконостасі в XVII ст.

Оскільки образно-тематичне та формально-композиційне вирішення додаткового ряду, на нашу думку, залежить від намісного, то його детальний розгляд є невіддільним від аналізу останнього. Саме окреслення ряду – намісний (місцевий) вказує на локальну традицію в представленні ікон у цьому ярусі, де, окрім традиційних на початку XVII ст. царських та дияконських врат і ікон Спаса й Богородиці, також розміщувалась храмова ікона та ікона одного із найшанованіших святих або свят у даній місцевості чи регіоні. Здебільшого, в українських іконостасах XVII ст. знаходилося чотири намісні ікони, у деяких ансамблях їх кількість могла бути більшою, зокрема у Жовківському іконостасі було вісім намісних ікон. Під ними розташовувались орнаментальні чи фігуративні пределли, а вгорі над намісними іконами могли міститись додаткові композиції на теми Старого й Нового Завіту та символічні сцени. В поодиноких іконостасах ці ікони були об'єднані в окремий ряд, який умовно називають додатковим. Він хоч і мав самостійне формальне вирішення в архітектоніці іконостаса, проте не існував як незалежний цикл.

У деяких галицьких ансамблях першої половини XVII ст. зустрічались схожі до ікон додаткового ряду Жовківського іконостаса композиції, що конструктивно творили окремий ряд над намісними іконами, але не були об'єднані спільною ідеєю. Зокрема, повноцінний додатковий ряд існував у згаданих Успенському і Замойському іконостасах, а окремі додаткові композиції над намісними іконами або дияконськими вратами були в іконостасі П'ятницької церкви у Львові, Святого Духа в Рогатині (1650 р.), Собору Архангела Михаїла у Волі Висоцькій (1655 р.), Вознесення у Волиці Деревлянській (1680–1682 рр.) та іконостасі з церкви Св. Миколая в Любачеві (1680-ті рр.), що тепер знаходиться в Перемиській греко-католицькій катедрі.

Вперше композиції додаткового характеру зустрічаються в П'ятиницькому іконостасі у Львові. Це ікони Нерукотворного Спаса і Старозавітньої Трійці, що розміщуються над південними і північними дияконськими дверями відповідно. Дещо схожу схему розташування додаткових композицій в іконостасі можна бачити і в ансамблі церкви Святого Духа в Рогатині, над північними дияконськими вратами розміщується «Сон Якова», а над південними «Боротьба Якова з ангелом». Проте цікаво, що в Рогатинському іконостасі окремі додаткові сцени зображені й на обрамленні намісних ікон – вгорі, внизу і по боках. Так вгорі, над намісною іконою Старозавітньої Трійці, зображено «Жертвоприношення Авраама», над іконою Богородиці – «Зустріч Марії та Єлизавети», над іконою Спаса – «Спас в Славі в оточенні ангелів», а над іконою Зіслання Святого Духа – «Бог Син і Бог Отець, від яких сходить Святий Дух».

Подібна схема, із використанням додаткових композицій над дияконськими дверима, представлена у першому відомому іконостасі авторства Івана Рутковича, виконаному для церкви Вознесіння у Волиці Деревлянській. Над південними дияконськими дверми із зображенням Архистратига Михаїла – «Чудо арх. Михаїла в Хонах», а над північними дияконськими дверми із зображенням Мелхіседека – «Зустріч Авраама та Мелхіседека». Цікаво, що під намісними іконами цього іконостаса, знаходились фігуративні пределли, які як і додаткові композиції, розміщені над намісним рядом теж мали певний змістовий зв'язок з намісними¹⁴.

Також і в іконостасі з церкви Св. Миколая в Любачеві, використано додаткові композиції над дияконськими дверми – «Старозавітню Трійцю» над північними, де представлено Мелхіседека і «Зруйнування Содому», над південними із постаттю Архистратига Михаїла¹⁵.

Іншу схему розміщення ікон додаткового ряду, яка, на нашу думку, лягла в основу додаткового ряду Жовківського іконостаса Івана Рутковича, запропоновано у двох іконостасах авторства львівських майстрів Ф.Сеньковича (та його майстерні) й М.Петраховича – церкви Успіння у Львові, та церкви Св. Миколая в Замості. Успенський іконостас зберігся неповністю, а також сучасний його вигляд і розміщення ікон ансамблю у церкві Св. Косми і Дам'яна в с. Великі Грибовичі значно відмінний від первісного. У цьому іконостасі додаткові композиції, на нашу думку, мали би розміщуватись наступним чином: над іконою Різдва Богородиці, котра знаходилась в намісному ряді крайньою ліворуч, була ікона «Сон Якова» (тепер на пределлі намісної ікони Спаса), над північними дияконськими дверями – «Спас Нерукотворний», над іконою Богородиці – «Неопалима Купина», над іконою Христа – «Спас в Славі в оточенні ангелів», над південними дияконськими дверями – «Старозавітня Трійця», а над храмовою іконою «Успіння Богородиці» – «Покров Пресвятої Богородиці» (тепер на пределлі намісної ікони Богородиці).

Подібно ж і у Замойському іконостасі, ікони додаткового ряду розташовувались над намісними: над іконою Успіння Богородиці, яка як видається первісно знаходилась крайньою ліворуч, було зображення «Вознесіння Марії», над північними дияконськими дверима – «Спас Нерукотворний», над іконою Богородиці – «Неопалима Купина», Над іконою Христа – «Спас в Славі в оточення ангелів», над південними дияконськими дверима – «Старозавітня Трійця», над іконою Св. Миколая, котра як храмова ікона мала б знаходитись крайньою праворуч, – «Перенесення мощей Св. Миколая».

Іван Руткович у Жовківському іконостасі повторює формально-композиційне вирішення додаткового ряду, що було запропоноване авторами Успенського та Замойського іконостасів. Над кожним із сегментів намісного ряду Жовківського іконостаса, в яких розташовувались намісні ікони з орнаментальними пределами та дияконські двері, розміщувались ікони додаткового ряду (за винятком Царських врат). Первісно ікон додаткового ряду було десять¹⁶.

На жаль, перша ікона додаткового ряду (крайня ліворуч) не збереглась. Також невідомий сюжет намісної ікони, над якою вона розташовувалась (збережено лише обрамлення та пределлу)¹⁷. Переважно в українських іконостасах крайньою в намісному ряді, ліворуч, розміщувалась ікона особливо шанованого святого або свята. Здебільшого, це був Св. Миколай, також зустрічались ікони Св. Юрія, Св. Параскеви або ікони празників, серед яких чи не найчастіше – «Успіння Богородиці». Логічно було б припустити, що в жовківському іконостасі на цьому місці була ікона Св. Івана Сучавського, мощі якого від 1691 р. знаходились у жовківській церкві Різдва Христового і були предметом особливого культу¹⁸. Підтверджує цю думку згадка в протоколі візитації церкви (1740 р.) про ікону Івана Сучавського, опис якої фігурує серед інших ікон іконостаса: «На образі Св. Івана Сучавського корона, хрест і пальма срібні»¹⁹. Над нею в додатковому ряду мала би існувати ікона, що зображала котрусь зі сцен пов'язаних із життям святого, або інша новозавітня композиція, що би заторкала тему мучеництва чи святості.

Із другого сегменту намісного ряду не збереглося ані конструктивних деталей, ані ікони. Проте збережена композиція з додаткового ряду, це ікона із зображенням Спаса в оточенні ангелів. В. Свенціцька атрибутувала цю композицію як «Христос в Славі». Іконографія «Спаса в Славі» в українському мистецтві відома від початку XV ст.²⁰ і має виразне есхатологічне значення. Здебільшого ці ікони розміщувались у намісному ряді – праворуч від царських врат, зрідка – в центрі ряду Моління. Іконографія «Спаса в Славі» із жовківського іконостаса значно відрізняється від традиційної іконографії. На жовківській іконі Христа зображено фронтально, із обома піднятими в благословенні руками, в оточенні ангельських сил. Як зазначає В.Александрович, аналізуючи походження цієї

іконографії, традиційна композиційна іконографічна схема ікон «Спаса в Славі» дала хори ангельських сил в оточенні Христа²¹. На думку дослідника, ця іконографія склалася на початку XVII ст., до ранніх її прикладів відносяться гравюра у київській Тріоді пісній 1627 р. «Всякое естество ангельськое удивися великому Твоего вочеловіченія ділу», де зображено Христа Еммануїла в оточенні ангельських сил та гравюра Христа в Славі, що благословляє обіруч в оточенні серафимів, із також київської Параміфії 1629 р.²². Цікаво, що ікона у схожій іконографічній редакції, також у додатковому ряді іконостаса, присутня у двох ансамблях авторства львівських майстрів – Успенському у Львові та Миколаївському у Замості, а також на клеймі обрамлення намісної ікони Спаса із іконостаса церкви Св. Духа в Рогатині, авторство якого теж пов'язують із львівськими майстрами. Тут, правда, використана дещо інша іконографічна редакція – Спаса представлено як Еммануїла. У згаданих іконостасах ці ікони знаходились в додатковому ряді (або як у випадку із Рогатинським іконостасом – на клеймі намісної ікони), тематично доповнюючи намісну ікону Спаса. Також дуже схоже зображення «Спаса в оточенні ангелів» зустрічаємо на форті унівського Учительного Євангелія 1696 р., авторства Никодима Зубрицького. Щоправда на цій гравюрі Христа зображено на троні як Великого Архієрея в єпископських ризах і в мітрі, який благословляє обіруч. Властиво зображення стоячих постатей серафимів ідентичні як на гравюрі, так і на іконі Жовківського іконостаса. Відоме також інше зображення Христа в оточенні ангелів, що благословляє обіруч – ікона Спаса в Славі зі збірки НМЛ, авторства невідомого майстра кола Івана Рутковича (ця ікона, судячи з розмірів, могла знаходитись в намісному ряді іконостаса)²³.

З огляду на те, що у жовківському іконостасі не зберігся сегмент намісного ряду, котрий знаходився під згаданою іконою «Спаса в Славі», важко обґрунтувати, чому він розміщений саме тут. Припускаємо, що у ньому могла розташовуватись ікона Собору Архистратига Михаїла. Ця іконографія має символічне значення, що певною мірою перегукується із композицією «Спаса в Славі» з додаткового ряду, а саме – Христос є Вседержителем, якому служать усі ангельські сили із Архистратигом Михаїлом на чолі. Також у цьому місці могли би розміщуватись євангельські композиції Христологічного характеру, зокрема Преображення або Вознесіння Господнє, що також відповідають символічному навантаженню сюжету «Спас в Славі». У такому значенні акцент був би на Божественності Христа.

У третьому сегменті збереглась намісна ікона «Богоявлення». Її розташування у намісному ряді можна пояснити помітним культом цього свята, зокрема, Св. Івана Предтечі в Жовкві. (Детальніше про це буде мова далі, у контексті ікони «Усікновення голови Івана Предтечі».)

Над нею в додатковому ряді представлена композиція «Милість Істинного Стрітіння» або «Свята Родина», на котрій зображено Богородицю з Дитям на троні із батьками Анною та Йоакимом, а також Єлисавету із дитям Іваном Предтечою. Не остаточно ідентифікована постать чоловіка, що стоїть навколішки перед Богородицею з Дитям. Підпис, який би мав пояснити це зображення, не відчитується. Оскільки зображений – у ризах первосвященика, а тим паче – поруч із Єлисаветою і малим Іваном Предтечою, – то це би мало свідчити, що представлено Захарію. Але підпис «Милість Істинного Стрітіння», якщо його розуміти як алюзію до Стрітіння Господнього, та зображення сцени передачі Богородицею Дитяти Ісуса на руки цьому чоловікові мали би означати, що представлено Симеона Богоприїмця, якого від XVII ст. все частіше зображали в ризах первосвященика²⁴. Однак «Стрітіння» у контексті розміщення ікони в додатковому ряді над іконою «Богоявлення – Хрещення Господнього» можна розуміти швидше у значенні зустрічі Святої Родини і, зокрема, маленьких Ісуса та Івана, а також як, властиво, Богоявлення, в якому Христос явив себе людям (зокрема, представленим на іконі) як Месія і Бог. Отже, в такому значенні розташування цієї ікони у додатковому ряді над іконою «Богоявлення» продовжує богословську ідею представлену намісною іконою.

Сюжет «Святої Родини» не є притаманним мистецтву Східної Церкви – тут радше зустрічається «Собор Пресвятої Богородиці». Майже ідентична композиція «Святої Родини» (на відміну від ікони з Жовківського іконостаса, закомпонованої у вертикальній площині) зображена на барельєфі із вітвара (1608 р.) с. Лановичі на Львівщині²⁵. Схожість композиції жовківської ікони та згаданого барельєфу наштовкують на думку, що графічним джерелом обох творів могла бути західноєвропейська гравюра (або гравюри), зрештою іконографія Святої Родини була доволі поширеною на Заході. В.Свенціцька вважала, що Іван Руткович за основу композиції взяв гравюру «*Alma via regia racis*», виконану Р.Заделером за малюнком П.Кандіда, але вніс у деталі чимало змін²⁶.

На північних дияконських дверях Жовківського іконостаса зображено Архистратига Михаїла. Постаті архангелів і, зокрема, Михаїла, на дияконських вратах з'являються досить пізно, як загалом і зображення на дияконських вратах – перші збережені пам'ятки датуються лише початком XVII ст. Чи не вперше дияконські врата зустрічаються у П'ятницькому іконостасі. На північних дияконських вратах цього ансамблю представлено Аарона, на південних – Мелхіседека. Ідентичні зображення на дияконських вратах були лише у втраченому іконостасі Миколаївської церкви в Замості. Зображення Аарона та Мелхіседека на дияконських вратах згаданих іконостасів акцентували на старозавітній традиції священства²⁷.

Натомість, перше нам відоме зображення архистратига Михаїла в парі із Мелхіседеком на дияконських дверях знаходиться в іконостасі церкви Св. Духа в Рогатині (того ж майстра або осередку збереглися дияконські двері з Домажира (НМЛ)). Певним поясненням, чому зображення архангелів зустрічаються на дияконських дверях, може бути порівняння дияконів із ангелами, що часто з'являється у коментаторів Божественної Літургії²⁸.

Іконографічним джерелом зображення архистратига Михаїла в Жовківському іконостасі, правдоподібно, є гравюра Р.Заделера II (1604 р.)²⁹. Деякі відмінності, які зауважуються на обох зображеннях, можна пояснити завданням І. Рутковича закомпонувати архангела на вузькій вертикальній площині.

У додатковому ряді Жовківського іконостаса, над дияконськими вратами із зображенням архистратига Михаїла, розміщена ікона «Старозавітньої Трійці» в іконографічному варіанті «Гостина Авраама». Без сумніву, таке розташування має символічний зміст, що пов'язаний із культом ангелів. Також можна запропонувати іншу інтерпретацію вміщення цього сюжету у додатковому ряді. Іконографічний сюжет «Старозавітня Трійця» позначений виразним євхаристійним змістом – троє ангелів споживають трапезу, яка є прообразом Євхаристії. Тому не випадковим є розміщення цієї ікони над північними дияконськими вратами, через які під час Великого Входу на Літургії на престол виносяться Святі Дари, і в цей момент звучить Херувимська пісня, що також має виразний тринітарний характер.

В українських іконостасах ікони «Старозавітньої Трійці» зустрічалися зрідка³⁰, на відміну, наприклад, від іконостасів російських, де вони досить часто входили в склад празникового або намісного ряду.

Ікони «Старозавітньої Трійці» присутні у іконостасах першої половини XVII ст. авторства львівських майстрів. Зокрема, у П'ятиницькому та Успенському іконостасах у Львові, а також у неіснуючому іконостасі церкви Св. Миколая в Замості ікони «Старозавітньої Трійці» знаходились у додатковому ряді, як і в жовківському, але над південними дияконськими вратами. В іконостасі, що тепер знаходиться в Перемиській греко-католицькій катедрі, ікона «Старозавітньої Трійці», подібно до Жовківського ансамблю, розміщена над північними дияконськими дверима³¹.

Над наступною в намісному ряді іконою Богородиці, що до сьогодні не збереглась, знаходилась ікона із євангельською сценою – «Христос у домі Марії і Марти». Пояснення такого розташування цієї композиції в додатковому ряді не є настільки очевидним, як у інших випадках. Його слід інтерпретувати у контексті євангельських читань на Божественній Літургії. В основі цього сюжету лежить фрагмент Євангелії (Лк. 10, 38-42), що, читається на Літургії під час багатьох Богородичних свят (зокрема, йдеться про ті, які не зустрічаються

у канонічних Євангеліях: Успіння, Введення в Храм, Покров та ін.)³². Згаданий сюжет є рідкісним для східного малярства і чи не вперше з'являється в українському мистецтві в творах майстрів кола Івана Рутковича. Зокрема, ця композиція присутня на пределлі іконостаса з присілку Марошанка біля с. Волиці Деревлянської, створеного майстрами кола Івана Рутковича або й самим майстром у 1689 р.³³ І в одному, і в другому випадку майстер запозичив її із гравюри авторства А.Фішера за малюнком А.Франкена³⁴.

Далі за іконою Богородиці, в центрі іконостаса, розміщувались царські врата із ажурно різьбленим зображенням дерева Єссея³⁵. Над царськими вратами не розташовувались ікони додаткового ряду, оскільки самі врата разом із одвірками та порталом були тієї ж висоти, як і намісні ікони разом з іконами додаткового ряду.

Над сегментом намісного ряду, де розміщувалась втрачена ікона Спаса, знаходиться ікона «Зцілення кровоточивої». Як і більшість ікон ряду, цей сюжет фактично не зустрічається в українському мистецтві, а є запозиченим із західного малярства. Сама композиція повторює гравюру Ж. де Бі³⁶. Інтерпретувати появу цього зображення над іконою Спаса в намісному ряді можна за словами Христа, що їх промовив до кровоточивої: «Дочко, віра твоя спасла тебе» (Лк. 8, 48). Ці слова пояснюють значення намісної ікони Спаса, до якої найчастіше звертаються у молитвах вірні, і є немов відповіддю на їхні прохання.

Наступними в іконостасі розташовувались південні дияконські врата із зображенням Архангела Гавриїла. Цікаво, що зображення Гавриїла на дияконських вратах є досить рідкісним для іконостасів XVII ст. Найранішим відомим нам іконостасом, де в парі із Михаїлом на дияконських вратах розташовувався архангел Гавриїл, є іконостас 1689 р. із присілку Марошанка.

Над південними дияконськими дверима Жовківського іконостаса, де містилось зображення архангела Гавриїла, розміщувалась ікона «Троє ангелів в дорозі до Содома й Гомори», сюжет, що досі в українському мистецтві не зустрічався. Графічний взірць до цієї ікони, на нашу думку, також слід шукати серед голландських та фламандських гравюр. Натомість, пояснити існування цього сюжету над зображенням архангела Гавриїла, як і у випадку з зображенням «Старозавітньої Трійці» над архистратигом Михаїлом, можна розвитком теми, присвяченої ангелам.

Далі в намісному ряді розташовувалась храмова ікона Різдва Христового (не збереглась). У візитаційному описі церкви, в контексті переліку усіх цінних речей виконаних із дорогоцінних металів, знаходиться коротка згадка про неї: «На образі Різдва Господнього дві (маленькі, – Р.З.) корони і шати в проміння (koronek dwie u szatka wpromienie)»³⁷. Над цією іконою в додатковому ряді знаходилась ікона «Втеча в Єгипет», один із небагатьох євангельських сюжетів,

присвячених дитинству Ісуса Христа. В такий спосіб ця ікона продовжувала ідею, представлену у намісній. «Втеча в Єгипет» також належить до рідкісних сюжетів в українському сакральному мистецтві, хоча подекуди зустрічається в іконописі, наприклад, клеймо із зображенням «Втечі в Єгипет» з ікони «Різдво Господнє» XVI ст. із Трушевич (НМЛ). Проте у випадку жовківського іконостаса композиція цієї сцени, безсумнівно, має західне коріння. Тим паче, що вона багато представлена у нідерландських гравюрах, з яких часто користали українські майстри від початку XVII ст. і, зокрема, Іван Руткович. В іконостасі церкви Св. Миколая с. Сасів «Втеча в Єгипет» (1681 р.) зображена на пределлі під намісною іконою Богородиці. Очевидно, композиція також запозичена із західноєвропейської гравюри. На ній, як і на іконі із жовківського іконостаса, також зображено сцену із жінками та з ідолами, що падають, коли повз них проходить Свята Родина.

Наступна ікона в намісному ряді також, на жаль, не збережена, як і у випадку з другим сегментом, розташованим в намісному ряді ліворуч, втрачені теж обрамлення та конструкції. Натомість збереглась ікона в додатковому ряді. Її сюжет окреслений В.Свенціцькою як «Нагірна проповідь». Однак, на нашу думку, сюжет, зображений на іконі, відповідає, радше «Розісланню апостолів». У цій композиції Христос, зображений сидячи на камені, оточений лише дванадцятьма апостолами, а не великим згромадженням людей, так як описує Святе Письмо сцену Нагірної проповіді. Сцена «Розіслання апостолів» рідко зустрічаються у мистецтві Східної Церкви, хоча, наприклад, є вже серед фресок Софії Київської³⁸. Натомість у західноєвропейському мистецтві, де згаданий сюжет, передовсім, мав еклезіологічне значення, багато представлений у пам'ятках мистецтва. Таке його прочитання дозволяє висловити гіпотезу, що в намісному ряді під цією іконою первісно могла розташовуватись ікона, пов'язана із зародженням Апостольської Церкви. На підтвердження цієї думки, у протоколі візитації церкви Різдва Христового в Жовкві вдалося віднайти згадку про намісну ікону верхніх апостолів Св. Петра і Павла: «На образі Св. Петра і Павла корон 2, третя маленька, ключів два і книжка срібні»³⁹. Найімовірніше ця ікона знаходилась саме у цьому сегменті намісного ряду.

Останньою в намісному ряді розташовувалась ікона, з огляду на вкрай складний стан збереження, донедавна невідомого сюжету. Зображення «Проповіді Івана Предтечі» в додатковому ряді стало підказкою для ідентифікації ікони у намісному. Тобто тут повинна би бути ікона, присвячена Хрестителю Господньому. Цей твір, хоч і був в музейній документації віднесений до Жовківського іконостаса, однак відсутній у реконструкції П.Лінинського та В.Свенціцької. Нещодавно у науково-дослідному реставраційному відділі НМЛ, Мирославою Друль було проведено дослідження ікони у рентгенівському промінні. Результа-

ти досліджень показали, що це – сюжет «Усікновення голови Івана Предтечі», і що, власне, й пояснює розташування в додатковому ряді ікони «Проповідь Івана Предтечі». Ця новоідентифікована пам'ятка ще раз акцентує на культі Івана Предтечі, багато представленому в Жовківському іконостасі. Зазначимо, що крім неї, в іконостасі знаходиться ще шість ікон із зображенням святого: вже згадані намісна ікона «Богоявлення», з додаткового ряду «Милість Стрітіння» та «Проповідь Івана Предтечі», а також «Богоявлення» в ряді празників, традиційне зображення Івана на іконі Моління та виняткове представлення Івана Предтечі у ряді пророків. До кінця не зрозумілою залишається причина такого наголошення на постаті святого і, зокрема, в намісному ряді іконостаса, де переважно містилися ікони свят та святих, які мали розвинений культ у даній місцевості. Можливо, це свідоме акцентування на образі святого як на патронів самого майстра, але таке пояснення видається дещо спрощеним. Більш обґрунтованим є припущення, що наголос на Іванові Предтечі був продиктований волею замовника, яким гіпотетично могла бути родина короля і власника міста Яна (Івана) III Собеського, що помер незадовго до відомої дати початку праці над іконостасом – 1696 р. Ще однією версією може бути розвинений культ святого в місті (зрештою, це також можна пов'язати із визнанням Яном III Івана Предтечі своїм небесним патроном). Яскравим відображенням цього культу є побудова у 1680 р. (за іншими відомостями 1682 р.), за привілеєм короля Яна III Собеського, на Краківському передмісті Жовкви дерев'яної церкви Св. Івана Предтечі⁴⁰ та інший промовистий момент: згідно із королівським привілеєм від 1693 року, у Жовкві відбувалось три ярмарки в рік: на Св. Мартина, на Йордан (Богоявлення) та на «руського Івана Хрестителя»⁴¹.

Над намісною іконою «Усікновення голови Івана Предтечі» в додатковому ряді знаходилась ікона «Проповідь Івана Предтечі». Цей сюжет також належить до рідкісних у іконописі. Він зустрічається в житійних іконах Івана Предтечі, де вміщено клейма зі сценою хрещення Іваном Предтечою людей в Йордані (ікона «Св. Іван Предтеча», кінця XVI ст. з с. Ліщини (Національний Музей в Перемишлі)⁴² та ікона Івана Хировського «Св. Іван Предтеча – Ангел Пустелі», 1660 р. із церкви в Улючі (Музей народної архітектури в Сяноку)⁴³). Подібна іконографія «Проповіді Івана Предтечі» зустрічається в графіці (але із зображенням «Богоявлення» на тлі), наприклад: «Проповідь Івана Предтечі» Н. Зубрицького, опублікована у «Акафістах», виданих у Львові в 1699 р. Проте безпосереднього взірця до ікони, як і випадку інших ікон додаткового ряду, також слід шукати у нідерландських гравюрах.

Аналізуючи розташування ікон додаткового ряду Жовківського іконостаса, окрім їх залежності від ікон намісних, простежується також певне змістове поєднання сцен розміщених у цьому ряді по обидва боки від умовної центральної

осі іконостаса, що проходить через царські врата і до Розп'яття на завершени ансамблю. «Христос в домі Марії і Марти» та «Зцілення Кровоточивої», обабіч царських врат, присвячені земному життю Христа; «Старозавітна Трійця» та «Троє ангелів в дорозі» засвідчують тему ангельську або тринітарну (в залежності від прочитання); наступні «Милість Стрітання» та «Втеча в Єгипет» розповідають про дитинство Христа, Святу Родину; розміщені далі «Спас в Славі в оточенні ангелів» та «Розіслання апостолів» торкаються еклезіологічної символіки і представляють Христа як главу церкви небесної і земної (ікони парної до «Проповіді Івана Предтечі», як відомо, не збереглося).

Підсумовуючи питання символіки та іконографії додаткового ряду Жовківського іконостаса, можна стверджувати про те, що додатковий ряд, подібно до фігуративних предел розвивав ідею, що була представлена на іконах намісного ряду. Особливістю жовківського іконостаса є більша від традиційної кількість намісних ікон, окрім двох дияконських дверей і царських врат, – їх було вісім. Отже, багатство і тематичний склад намісного ряду мали безпосередній вплив на кількість та тематику сюжетів, представлених у додатковому ряді. З цієї причини додатковий ряд слід розглядати невід'ємно від намісного.

Щодо іконографії ікон додаткового ряду Жовківського іконостаса, то здебільшого вони майже не мають аналогій в українському іконописі, натомість ідентичні або ж схожі композиції часто зустрічаються в західноєвропейському мистецтві і зокрема на гравюрах нідерландських майстрів, що доходили на наші землі із альбомами ілюстрацій до Біблії (так званими Лицевими Бібліями).

У ширшому контексті питання появи та існування цих додаткових композицій у іконостасі слід пов'язувати із потребою розширення тематичного складу українського іконостаса, яка, як засвідчують збережені пам'ятки, втілилась на початку XVII ст. Щодо причин потреби такого збагачення тематики іконостаса, то це питання ще потребує ретельного інтердисциплінарного дослідження. Проте можна простежити помітний вплив на цей процес декількох чинників, серед яких найважливішим був розквіт богословської думки та розвиток книгодрукування на українських землях у XVII ст.

Жовківський іконостас є одним із останніх реалізованих на Галичині прикладів високого багатоярусного ансамблю, в якому знайшли своє віддзеркалення найважливіші новації, зокрема додатковий ряд іконостаса, впроваджені до передвітарних перегород у XVII ст. Подальші значні зміни у структурі і в складі іконостаса на Західній Україні вже відбудуться в другій половині XVIII ст. під впливом пізнього бароко та нових літургійних практик в Унійній Церкві. Натомість на Центральній та Східній Україні високий багатоярусний іконостас ще органічно розвиватиметься впродовж цілого століття.

Література

¹З протоколу візитації храму Різдва Христового в Жовкві 1792 р. довідуємось, що іконостаса в церкві вже немає, натомість є нові царські врата (очевидно тут іде мова про виконання (або початок виконання) нової передвітарної перегородки, яка відповідала актуальним вподобанням духовенства і парафіян, та літургійним змінам пов'язаним із впровадженням культу Євхаристії, що були затверджені ще Замойським синодом 1720 р. Подібні приклади заміни високих іконостасів на низькі, або такі, що відкривали простір святилища вірним, наприкінці XVIII ст. часто практикувались переважно у центральних храмах здебільшого монастирських, напр. іконостас церкви св. Миколая в Крехові, іконостас Успенської церкви у Львові та ін.), натомість немає жодної згадки про старий іконостас, тобто слід вважати, що на той час його вже було передано до Нової Скваряви. *Archiwum Państwowe w Przemyślu, zespół Archiwum Biskupstwa Grecko-Katolickiego Przemyskiego. – Sygn. 327. – Ark. 9-11.* (Висловлюємо щирі вдячність п. В. Слободяну за надану можливість ознайомитись із матеріалами протоколу візитації).

²В кінці 1920-х рр. Я.-Б.Константинович звернув увагу на іконостас, який знаходився у церкві с. Нової Скваряви, і пов'язав його із Жовквою. Дослідник вперше його детально описав, зарисовував і відзняв, працюючи над докторською дисертацією, присвяченою дослідженню західноукраїнських іконостасів. У 1939 р. у Львові було опубліковано німецькою мовою її частину, що була присвячена генезі іконостаса у Східній Церкві: «*Ikonostasis. Studien und Forschungen*». Більшість матеріалів, які залишив дослідник, розпорошені по музеях та бібліотеках України й Польщі. Найбільший архів Я. Константиновича зберігається у Музеї народного будівництва в Сяноку (Польща). Натомість у Львові дослідникам доступний альбом з фотографіями до іншої частини праці, присвяченої західноукраїнським іконостасам, що знаходиться у Кабінеті Мистецтв Львівської національної наукової бібліотеки імені В. Стефаника НАН України. У цьому альбомі й зберігся рисунок та світлина жовківського іконостаса. Нам відома також копія частини машинопису дисертації, що тепер зберігається в Музеї – Замку в Ланьцуті (Польща): *Konstantynowicz J.B. Ikonostasy wieku XVII na zachodnio-ukraińskim terytorium etnograficznym w granicach dawnej Rzeczypospolitej Polskiej. – Lwów 1929. – t. I. – cz. I.*

Також про перебування Жовківського іконостаса у Новій Скваряві згадує й І. Крип'якевич: *Картини з історії Жовкви // З минулого Жовкви. Історична читанка. – Жовква, 1930. – С.10.*

³Посацька Д. Національний музей у Львові під час німецької окупації (1941–1944): хроніка подій // *Літопис Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького. – 2008. – №6 (11). – С.16, 19.*

⁴Катрушенко І., Гургула І., Нановський Я., Батіг М., Львівський Державний Музей Українського Мистецтва. Каталог (Путівник). – Львів, 1955. – С.63-64 (автором каталогу малярства XIV–XVIII ст. є М. Батіг).

⁵Свенціцька В. Іван Руткович і становлення реалізму в українському малярстві XVIIст. – Київ 1966. Детальніше про стан дослідження творчості Івана Рутковича див:

Zilinko R. Stan badań nad twórczością Iwana Rutkowycza // Roczniki Humanistyczne. Historia Sztuki. – Lublin 2004. – Tom LII. – Zeszyt 4. – S.525-534; Його ж, Стан досліджень творчості Івана Рутковича // Історія Релігій в Україні: Науковий щорічник 2005 рік. – Книга II. – Львів, 2005. – С.642-655; Його ж, До питання атрибуції та датування творів Івана Рутковича і його оточення // Літопис Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького. – 2005. – №5 (10).

⁶Детальна інформація про реставрацію ікон іконостаса відсутня, з інвентарних карток заповнених у 1959 р. В.Свенціцькою лише довідуємось, що переважна більшість ікон була законсервована і розчищена, на деяких картках фігурують прізвища Л.М.Паращук та Я.Марксена (1939–1940-ві рр.) а також Г.Онишко (1945 р.), яка, як випливає з інформації уміщеної в картках, реставрувала предели іконостаса.

⁷Свенціцька В. Іван Руткович... – С.86.

⁸Згадані інвентарні картки заповнені В. Свенціцькою у 1959 р. вже містять поклики на графічну реконструкцію іконостаса, на них містяться номери, що відповідають номерам на рисунку П. Лінинського.

⁹У одній із попередніх публікацій, ми розглядали ряд Неділь п'ятдесятниці Жовківського іконостаса Івана Рутковича: Зілінко Р. Ряд Неділь П'ятдесятниці з Жовківського іконостаса Івана Рутковича (матеріали до каталогу творів Івана Рутковича в Національному музеї у Львові ім. Андрея Шептицького) // Літопис Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького. – Львів, 2006. – Вип. 4 (9). – С.142-159.

¹⁰Александрович В. Іконостас П'ятницької церкви у Львові // Львів. Історичні нариси. – Львів, 1996. – С.114.

¹¹В. Свенціцька цей ряд в Жовківському іконостасі окреслює як нетрадиційний, на якому були представлені «окремі моменти з життя Христа та його прославлення»: Свенціцька В. Іван Руткович... – С.109. Вона однією з перших детально проаналізувала іконографію композицій ряду, а також вказала на нідерландські гравюри як на іконографічне джерело деяких творів додаткового ряду: Там само... – С.109-110

¹²Про додатковий ряд в Успенському іконостасі побіжно згадав о. В.Ярема: о.Ярема В. Традиції і нововведення у побудові іконостасів XVII та XVIII століть у західних областях України // Православний вісник. – 1961. – № 5-6. – С.185. Чи не вперше на цей ряд в Успенському іконостасі як на окреме явище звернув увагу В. Александрович, також він провів аналогію із ідентичним рядом Замойського іконостаса. На його думку, ця іконографічна новація започаткована львівськими майстрами не набула поширення в українському мистецтві, але «...стоїть у дальшому ряду іконографічних трансформацій XVII ст. поряд із таким показовим їх виявом у релігійній мистецькій практиці як цикл п'ятдесятниці»: Александрович В. Іконографічні особливості складу ансамблю ікон передвітарної огорожі Успенської церкви у Львові 1616–1638 років // Збереження та порятунк сакральних пам'яток Галичини. Матеріали міжнародної конференції. Львів, 4-5 травня 2006 року. – Львів, 2006. – С.10.

¹³Зображення іконостаса збереглось на літографії вміщеній у: Батюшков П.Н. Памятники русской старины в западных губерниях. – Санкт-Петербург, 1885. – Т. 8. – Холмская Русь. – (Альбом) Продолжение (таблицы не нумерованы); вперше про причетність Ф. Сеньковича до виконання Замойського іконостаса висловив припущення М.Гембарович:

Gebarowicz M. Portret XVI–XVIII wieku we Lwowie. – Wrocław, 1969. – S.82 (цит. за Александрович В. Іконографічні особливості складу ансамблю ікон переддівтарної огорожі Успенської церкви у Львові 1616-1638 років // Збереження та порятунк сакральних пам'яток Галичини. Матеріали міжнародної конференції. Львів, 4-5 травня 2006 року. – Львів, 2006. – С.9). В.Александрович розвинув думку польського дослідника, і приписав авторство іконостаса майстерні Ф. Сеньковича, датуючи його 1630–1631 роками: Там само. – С.10.

¹⁴Фігуративні пределли намісних ікон іконостаса зафіксовані від середини XVII ст. (найраніші приклади – іконостас церкви св. Івана Предтечі в с. Дністрику Головецькому, 1653 р. та Собору архистратига Михаїла, у с. Волі Висоцькій (нижні яруси датовані 1655 р.)). Ікони на пределлах, як і в так званому додатковому ряді не були об'єднані між собою спільною ідеєю, що й відрізняє ці ряди від інших в іконостасі (празничний, апостольський, пророчий, страшний), що творили певні цикли, натомість, вони були стисло пов'язані, як конструктивно, так і в першу чергу змістово із намісним рядом іконостаса розвиваючи основну ідею зображену на намісній іконі. Цікаво, що в іконостасах, де були присутні фігуративні пределли, додаткового ряду вже не існувало, і навпаки (єдиний відомий виняток – згадани іконостас у Волі Висоцькій, де окрім розташованих внизу предел, над двома крайніми іконами намісного ряду – Преображенням (ліворуч) та Собором архистратига Михаїла (праворуч) знаходились і додаткові композиції - Розп'яття над Преображенням та Новозавітня Трійця на Собором архистратига Михаїла). У кожному разі питання появи та існування цих додаткових композицій як у додатковому ряді так і на пределлах слід пов'язувати із потребою розширення тематичного складу українського іконостаса, яка як засвічують збережені пам'ятки, визріла на початку XVII ст.

¹⁵Giemza J. Ikonostas z cerkwi p.w. Świętego Mikołaja w Lubaczowie. Українська sztuka cerkiewna XVII wieku wobec tradycyjnych wartości ideowo-estetycznych // Polska – Ukraina spotkanie kultur. – Gdańsk, 1997. – S.41-42.

¹⁶Іконостас зберігся не повністю. Найбільше втрат є у намісному ряді. Збереглося дві ікони з ряду - «Богоявлення» та «Усікновення голови Івана Предтечі», а також дві дияконських та царські врата з іконами на одвірках та на порталах. Натомість краще збереглись конструктивні деталі з цього ряду, з яких можна реконструювати шість обрамлень намісних ікон. Проте, не відомо, що знаходилось у двох сегментах: другий ліворуч і другий праворуч від краю іконостаса. Найімовірніше, це теж були намісні ікони з пределлами.

¹⁷Вельми цікаво, що цілий сегмент з цією намісною іконою та пределлою одночасно служив прихованими вратами, що відкривались всередину (ліворуч, на рамі, збереглись автентичні завіси). Імовірно, ці двері могли провадити до допоміжного приміщення. Храм декілька разів перебудовувався, зокрема у 1837 р. після пожежі 1833 р. (Див. Крип'якевич І. Картини з історії Жовкви // З минулого Жовкви. – Жовква, 1930. – С.10) А найгрунтовніша перебудова, виконана за проектом Е.Ковача, мала місце у 1902–1906 рр. (Див.: Слободян В. Церкви України. Перемиська єпархія. – Львів, 1998. – С.178) Тому тепер важко встановити куди провадили приховані двері іконостаса. Найвірогідніше вони вели до монастиря що знаходився за північною

стіною церкви. На це вказує план церкви до її перебудови 1902–1906 рр: Яремич Г. Формування комплексу Василянської церкви та монастиря в Жовкві // Збірник матеріалів українсько-польського науково-практичного семінару «Історична, мистецька та архітектурна спадщина Жовкви: проблеми охорони, реставрації та використання». – Жовква-Львів, 1998. – С.123-124. Крім цих дверей, існували ще інші, які розташовувались на краях апостольського ряду. Тут функцію дверей виконували ікони св. Володимира та св. Костянтина. Ці двері могли провадити на внутрішню галерею та до скарбниці, що розташовувалась над південною захристією.

¹⁸Крип'якевич І. Картини з історії Жовкви // З минулого Жовкви. – Жовква, 1930. – С.10

¹⁹Visitationis Generalis Diaecesis Leopoliensis ab Anno 1740 ad Annum 1743. – НМЛ. – Ркл-17. – Арк. 160 зв.

²⁰Гелитович М. Українські ікони «Спас у Славі». – Львів, 2005. – С.4.

²¹Александрович В. Иконографічні особливості... – С.12.

²²Там само. – С.12.

²³Зілінко Р. До питання атрибуції... – С.97.

²⁴Janocha M. Ukraińskie i białoruskie ikony święteczne w dawnej Rzeczypospolitej. Problem kanonu. – Warszawa, 2001. – С.266.

²⁵Овсійчук В. Українське мистецтво другої половини XVI – першої половини XVII ст. Гуманістичні та визвольні ідеї. – Київ, 1985. – Іл. на вклейці між С.88-89.

²⁶Ця гравюра нам відома лише за згадкою В. Свенціцької: Свенціцька В. Іван Руткович... – С.110.

²⁷Александрович В. Иконостас П'ятницької церкви у Львові // Львів. Історичні нариси. – Львів, 1996. – С.144.

²⁸о. Соловій М. Божественна Літургія. Історія – розвиток – пояснення. – Львів, 1999. – С.200

²⁹Hollstein's Dutch & Flemish etchings engravings and woodcuts 1450–1700. Vol. XXII. Aegidius Sadeler to Raphael Sadeler II / ed. K. Boon. – Amsterdam, 1980. – II. 41.

³⁰Серед найдавніших українських ікон «Старозавітньої Трійці» є пам'ятка кін. XV ст. невідомого походження, яка зберігається у Краківському національному музеї. На думку дослідника українського іконопису о. Володимира Яреми, згадана ікона служила завершенням вівтарної перегородки, про що промовляє її своєрідна форма. Див.: Патріарх Дмитрій (Ярема), Иконопис Західної України XII–XV ст. – Львів, 2005. – С.405-407. Інша ікона кінця XV ст. невідомого походження зберігається в НМЛ. Ця пам'ятка, імовірно, входила до намісного ряду. Див.: Українське сакральне мистецтво з колекції «Студіон» / автор-упорядник о. д-р С.Дмитрух. – Ч. II. У збірці Національного музею у Львові імені А.Шептицького. – Львів, 2008. – Іл. на С.48. Зрідка ікони «Старозавітньої Трійці» були в складі празникового ряду, наприклад, ікони іконостасів другої половини XVI ст. з церкви Різдва Богородиці з Ванівки та церкви Успіння Богородиці в Наконечному. Гелитович М. Празникові ікони українських іконостасів XVI століття // Перемишль і Перемиська земля протягом віків (2). Видатні діячі Перемищини. – Перемишль-Львів, 2001. – С.92, 95.

³¹Giemza J. O sztuce sakralnej przemyskiej eparchii. Słowem i obrazem. – Łańcut, 2006. – S.102.

³²Читання Святого Євангелія день за днем / упор. о. Д.Сенів. – Львів, 2008. – С.410-411.

³³Зілінко Р. До питання атрибуції та датування творів Івана Рутковича і його оточення // Літопис Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького. – Львів, 2007. – Вип. 5 (10). – С.85-86.

³⁴Kalecinski M. Wzory graficzne malarstwa Iwana Rutkowicza i Jowy Kondzelewicza // Sztuka i dialog wyznań w XVI i XVII wieku. – Warszawa, 2000. – il. 4, 5, 6.

³⁵Сюжет із Деревом Єссея на царських вратах західноукраїнських іконостасів став досить популярним у другій половині – наприкінці XVII ст. Одночасно ця композиція трапляється в станковому та монументальному малярстві, графіці і декоративно-прикладному мистецтві (ікона «Дерево Єссея» з монастиря у Словіті поч. XVIII ст, розписи в церкві св. Юра в Дрогобичі, гравюра на рамці в «Уставі молитвенному», виданому у Львові в Ставропігійській друкарні у 1670 р., оклад Євангелії з Ізюма XVIII ст. та інші). Сюжет з Деревом Єссея був відомим і у східному, і західному мистецтві (про іконографію «Дерева Єсея» в контексті декоративного різьблення царських врат див.: Драган М. Українська декоративна різьба XVI–XVIII ст. – Київ, 1970. – С.186. Також про «Дерево Єсея» див. статтю у цьому збірнику: Колос О. Царські врата з церкви Св. Параскеви у с. Козара). На Сході ця композиція зустрічається у візантійському монументальному мистецтві ще з XI ст., а добрим прикладом існування цієї композиції у латинському мистецтві є вітар Віта Ствоша у Маріацькому костелі в Кракові (1477–1489 рр.). Проте, все ж видається, що в українське мистецтво XVII-XVIII ст. згаданий сюжет потрапляє із Заходу, за посередництвом гравюри. Зокрема, автор царських врат жовківського іконостаса композицію запозичив із гравюри «Дерево Єссея» (перед 1619 р.) Єроніма Вірікса (Hollstein's Dutch & Flemish etchings, engravings and woodcuts 1450–1700. Vol. 59-69. The Wierix family. Parts I-X / ed. J. Van der Stook, M.Leesberg. – Rotterdam, 2003. – Vol. LXII. – part IV. – il. 742) і повторив її з великою точністю й увагою до деталей, проте пристосував її до вимог, продиктованих матеріалом.

³⁶The new Hollstein Dutch & Flemish etchings, engravings and woodcuts 1450-1700. The Collaert dynasty / ed. M.Leesberg, A.Balis. – Amsterdam, 2005. – part I. – il. 195.

³⁷Visitationis Generalis... – НМЛ. – Ркл-17. – Арк. 160 зв.

³⁸Мозаїки та фрески Софії Київської. Альбом / упор. Тоцька І. – Київ, 1980. – Іл. 35.

³⁹Visitationis Generalis... – НМЛ. – Ркл-17. – Арк. 160 зв.

⁴⁰Слободян В. Жовківщина. Т. 5. Історико-архітектурні нариси церков. – Львів, 1998. – С.58.

⁴¹Крип'якевич І. З історії міста Жовква // Записки Чина Св. Василя Великого. – Т. 6. – Львів, 1935. – С.54.

⁴²Janocha M. Ikony w Polsce: od średniowiecza do współczesności. – Warszawa, 2008. – II. 252.

43 Там само. – II. 253.

Тарас ОТКОВИЧ,
*завідувач відділом наукових досліджень
ЛФ ННДРЦ України,
Лауреат Народної премії ім.Т.Г.Шевченка
та обласної премії
ім. Іларіона та Віри Свенціцьких*

ВИВЧЕННЯ ТА РЕСТАВРАЦІЯ ІКОНОСТАСА З ЦЕРКВИ СВ. ТРІЙЦІ В ЖОВКВІ

Церква Святої Трійці та іконостас в ній є надзвичайно цікавою пам'яткою західно-української церковної архітектури та іконопису кінця XVII – початку XVIII ст. Разом з іконостасом і церквою Різдва Богородиці (у Винниках) та іконостасом Івана Рутковича з церкви Різдва Христового (Скварявський іконостас) вони творять ансамблі надзвичайної художньої і духовної цінності, створені в Жовкві українськими митцями, що завжди привертало увагу мистецтвознавців. Але на відміну від знаменитого іконостаса Івана Рутковича для церкви Різдва Христового, який є на даний час добре вивчений та популяризований, церква Святої Трійці та її іконостас поки що фактично обділені увагою мистецтвознавців і мало вивчені, хоча своєю мистецькою вартістю вони не поступаються згаданам раніше шедеврам.

Спробуємо детальніше вивчити церкву Святої Трійці та її іконостас, зробити історичний та мистецтвознавчий огляд, показати процес реставрації іконостаса, здійснений фахівцями Львівського філіалу Національного науково-дослідного реставраційного центру України (далі в тексті ЛФ ННДРЦ України).

Церква

Церква Святої Трійці розташована на території історичного Львівського передмістя міста Жовкви, яке знаходилося поза межами міських мурів, поруч давнього шляху з Жовкви до Львова. Тепер це стик вулиць Львівської та Свято-троїцької.

На цьому місці спочатку існувала церква, збудована в 1601 році з модринового дерева (1) (згадки про неї є в міських актах 1606–1612 рр.), а 1627 роком датовані акти продажі землі біля церкви Святої Трійці руському (українському)

шпиталеві (2). Ця церква згоріла під час великої пожежі, яка охопила Жовкву 17 червня 1719 року (3) (за іншими даними в 1718 році (4)). Відома також інформація, що церква горіла і раніше (правда, не повністю) в 1695 році, а згодом, в 1700 році була пограбована (5).

Сучасна церква збудована з соснового дерева в 1720 році на місці попередньої, на кошти парафіян та пожертви королевича Костянтина Собеського, молодшого сина короля Яна III Собеського (6). В 1729 році в ній був встановлений іконостас, який зберігся і

дотепер. Існує думка, що деякі фрагменти цього іконостаса походять з первної церкви, які вціліли під час пожежі, і тепер складають частину іконостаса, який зберігся до нашого часу. Підтвердженням цієї думки може бути значна різниця в стилістиці та якості виконання окремих частин іконостаса. В XIX ст. до вівтаря церкви добудована мурована захристія (7). На подвір'ї (очевидно, на місці давньої дерев'яної) розташована мурована дзвіниця з трьома дзвонами, збудована в 1891 році (8). Згідно опису 1826 року, в церкві було ще п'ять вівтарів, 26 золотих та срібних предметів церковного начиння, 15 церковних і метричних книг (9). В 1800 році церква була прилучена до парохії Жовківського Василіанського монастиря Різдва Христового. Тому, згодом, під час свята Святого Партенія, яке припадало на першу неділю після Воздвиження Чесного Хреста, мощі цього святого (зберігаються з 1784 року в Василіанській церкві Різдва Христового) після урочистої церковної процесії містом перенесли в суботу до церкви Святої Трійці (10), а в неділю повертали назад до церкви Різдва Христового. Такі святкування проходили до початку Другої Світової війни, а останній похід відбувся наприкінці вересня 1939 року (11).

В радянський період церква була недіючою, і оголошена пам'яткою архітектури, що охороняється законом. В 1976–1978 роках пам'ятка відреставрована за проектом архітекторів Б.Кіндзельського та І.Могитича. Тоді замінено гонтове покриття та демонтовано пізніші добудови (12).

В 1978–1979 роках реставраторами П.Лінинським та Я.Мовчаном проведено консервацію іконостаса (13).

На початку 1980-х роках в церкві відкрито музей історії Жовківської школи малярства та різьби, який проіснував до 1991 року (14).

В 1991 році церква знову стала діючою і належала до 1993 року православній громаді Жовкви. В 1996 році церква Святої Трійці була передана жовківській громаді Української Греко-Католицької церкви (15).

В 2001–2002 роках відбулася масштабна реставрація церкви, а також реконструкція та впорядкування території навколо, яка перебувала в досить занедбаному стані. Повністю замінено старе напівзігниле гонтя, зроблено дренаж для відводу ґрунтових вод та відмосток біля стін церкви для захисту дерев'яних

стін від вологи. Тоді ж в 2002 році біля дзвіниці була встановлена невелика капліця з скульптурою Богородиці (16).

Церква, для побудови якої використане дерево хвойної породи, розташована із заходу на схід. Вона складається з чотирьох частин: бабинця, нави квадратної форми, п'ятикутної вівтарної частини та мурованого захристія, добудованого в ХІХ ст. до східної стіни церкви та сполученого з вівтарною частиною. Церква з широким піддашшям, яке оперізує її та опирається на випуски зрубів. Усі зруби перекриті шоломоподібними банями на восьмериках, що завершуються ліхтарями з маківками та кованими хрестами. Середня найбільша баня домінує у всьому силуеті церкви. Усі бані та дахи покриті гонтом. В інтер'єрі церкви підбанний простір розкритий на всю висоту до основи ліхтарів. Із західної сторони нави знаходяться вузькі хори, до яких ведуть сходи з бабинця (17). Балюстрада сходів виконана з прорізних фігурних дощок, розмальованих зображеннями квітів у вазонах із застосуванням вишуканої кольорової гами: блідо-голубих, темно-червоних та білих кольорів на чорному тлі.

На двох стінах вівтарної частини збереглися настінні розписи, створенні орієнтовно в ХVІІІ ст. З північної сторони зображена сцена «Молитва Мойсея на Сінайській горі». З південної – сцена «Жертвоприношення Авраама» (18). Виконані розписи олійною фарбою по дуже тонкому левкасі, збереглися достатньо погано – спостерігаються численні втрати, осипи та потерття живопису. Також розписи значно пошкодженні вологою.

На стінах церкви було розміщено декілька ікон школи Івана Рутковича, які були викрадені в 2001 році. І в самому іконостасі помітні сліди втрачених, а, імовірно, просто викрадених ікон. В ньому були дві ікони квадратної форми над дияконськими дверима (сюжети невідомі). Тепер отвори в іконостасі на місці цих втрачених ікон закриті фанерою, яка пофарбована в синій колір та декорована накладними різьбленими й посрібленими дерев'яними орнаментами. Також втрачене завершення Царських воріт – різьблена дерев'яна фігура Богородиці з Дитям і різьблені розетки на обрамленні ікони «Спас Нерукотворний». Тепер на місці фігури Богородиці з Дитям встановлений звичайний хрест з двох планок та різьбленою розеткою посередині. Коли і за яких обставин втрачені ці ікони та деталі – невідомо. У статті Павла Жолтовського «Станковий живопис» в третьому томі колективної праці «Історія українського мистецтва» за 1966 р. (19) на репродукції ці втрачені ікони та фрагменти іконостаса ще зафіксовані. Таким чином приходимо до висновку, що іконостас був цілим ще в 60-х роках ХХ ст.

До східної стіни вівтаря примикає захристіє, вимуроване з цегли та покрите двосхилим дахом з гонтя. Її фасади оздоблені пілястрами по кутах та невисоким профільним карнизом. В південній стіні захристії влаштоване вікно овальної форми, оздоблене білокам'яним різьбленим обрамленням з розетами, захищене

металевими ґратами та окутими віконницями. Це обрамлення, а також різьблений профільний білокам'яний портал, були перенесені з жовківського замку під час побудови захристії в ХІХ ст. (20). (Таке саме овальне вікно з різьбленим білокам'яним обрамленням з металевими ґратами збереглося до нашого часу в одній з веж замку). Захристіє перекрите хрестоподібним склепінням. В одному з кутів розташований невеликий, оздоблений профілюванням камін, який можливо, також походить з жовківського замку.

Іконостас

Іконостас в церкві Святої Трійці встановлений в 1728–1729 рр. (21). Ймовірно, частину ікон з іконостаса було виконано жовківськими іконописцями кола Івана Рутковича (кін. ХVІІ – поч. ХVІІІ століття). Можливо, серед авторів іконостасу був учень Рутковича – Василь Петранович (1680–1759) (22), а можливо, деякі ікони виконані самим Іваном Рутковичем чи його сином Михайлом, також іконописцем. Частина іконостаса, а саме – Царські ворота, дияконські двері із зображенням Архангела Михаїла, ікони «Спас Нерукотворний», «Моління», а також Розп'яття з Пристоячими, є надзвичайно схожими стилістично до так званого Скварявського іконостаса, який початково був створений Іваном Рутковичем для церкви Різдва Христового у Жовкві в 1697–1699 роках. Вважається, що ікони з Троїцької церкви якщо й не виконані Рутковичем, то є точним повтором ікон іконостаса з церкви Різдва Христового, виконаний його учнями, зокрема В.Петрановичем, за рисунками та зразками І.Рутковича. Так вважає і мистецтвознавець В.Овсійчук, приписуючи Івану Рутковичу ікони «Моління», храмові ікони та Мельхіседека з дияконських дверей, а Василю Петрановичу – намісні ікони «Христос-Учитель», «Богородиця з Дітям» та «Архангел Михаїл» (23). Типажі персонажів деяких ікон іконостаса по своїй стилістиці тяжіють до кінця ХVІІ ст. – часу, коли творив І.Руткович. Отже, цілком очевидно, що робота над іконостасом проводилась поетапно і початково здійснювалась в перших роках ХVІІІ ст., а можливо, ще наприкінці ХVІІ ст.

Проте, глибоке та пишно декороване різьблення іконостаса, автором якого є жовківський сніцар Ігнатій Стобенський (24) (різьблені колони, голови херувимів, обрамлення ікон пророчого ряду) має вже усі барокові ознаки. Таким чином, іконостас має дві особливості: участь у його виконанні декількох авторів та різний час створення ікон. Найранішим є, безперечно, намісний ряд (за винятком ікон «Христос-Учитель» та «Богородиця з Дітям»), частково ряд свят – п'ятидесятниць та празниковий ряд, Розп'яття з Пристоячими та ікона «Знамення Богородиці». Дещо пізнішими за виконанням є намісні ікони «Христос-Учитель», «Богородиця з Дітям» та апостольський ряд. Попри до-

статньо близький характер живопису ікон пророчого ряду до решти ікон, виразно рококове різьблене їхнього обрамлення приводить до думки, що створені вони, орієнтовно, в 1750–60-х роках, а можливо і ще пізніше.

Іконостас складається з шести рядів – двоярусна предела, намісний ряд, ряд ікон свят – п'ятидесятниць, празниковий, апостольський, пророчий ряди та Розп'яття з Пристоячими. Загальний розмір іконостаса орієнтовно 7,5 x 10 м. Предела досить висока, вона має два яруси – нижній, розмальований рослинними орнаментами на темно-червоному та блідо-зеленому тлі, і верхній, з орнаментними картушами в різьблених обрамленнях. Час створення ярусів предел, очевидно, є різним. Нижній ярус, доданий пізніше, можливо, з метою підняти іконостас, або захистити оригінальний ярус предели від дії вологи.

Орнаментні оригінальні картуші верхнього ярусу предели втрачені, окрім одного, розміщеного під храмовою іконою «Старозаповітня Трійця». На ньому вишуканий орнамент рослинного характеру, виконаний чорним контуром і зеленою фарбою з імітацією під позолоту за допомогою лаку шафрану по посрібленому тлі. Такий орнамент дещо перегукується з орнаментом предели іконостаса у церкві Святого Духа в Рогатині. Втрачені картуші інших предел замінені вставками з рослинним орнаментом, який дещо нагадує орнамент оригіналу.

У намісному ряді – посередині Царські ворота – з мотивом Євсеєвого дерева і хрестом на завершенні. На одвірках – зображення Святих Івана Злотоустого і Василя Великого та Святих Миколи і Григорія Двоєслова. Одвірки завершуються постаттю благословляючого Христа. Усі ці зображення значно перемальовані та забруднені. Намісні ікони Христа та Богородиці з Дитям повністю перемальовані, а позолочене тло покрите золотою плівкою*.

Дияконські двері із зображенням Мельхіседека і Архангела Михаїла та фігури на одвірках дверей не перемальовані, лише значно забруднені та потемнілі.

Храмова ікона «Старозаповітньої Трійці» та парна до неї ікона «Преображення Господнє» в досить доброму стані, тільки також значно забруднені та потемнілі.

Ряд ікон свят-п'ятидесятниць складається з шести зображень та ікони «Спас Нерукотворний», яка розміщена над Царськими воротами дещо вище решти ікон цього ряду. Ікони прямокутної та овальної форми розміщені поперемінно: «Зустріч Марії і Єлизавети», «Увірування Хоми», «Силоамська купіль», «Христос і Самарянка», «З'ява Христа Петру Александрійському» та зображення євангеліста Івана, яке значно відрізняється технікою виконання та колористикою від ікон ряду і є, очевидно, додане до іконостаса пізніше, орієнтовно в ХІХ ст. Іко-

* Усі ці перемалювання виконані порівняно недавно, орієнтовно в 1990-х роках, оскільки зображення цих ікон без перемалювань опубліковані у книзі В.Осіючука «Майстри українського барокко: Жовківський художній осередок» 1991 року. Ілюстрації на С.363, 365, 366.

ни, вмонтовані в обрамлення овальної форми, мають по краях темно-червоні поля без зображень, покриті шпаклівкою та мазками фарби різного кольору. Фігурні краї обрамлення закривають частини оригінального живопису. З усіх цих ознак можна зробити висновок, що ці ікони первісно не були призначені до цих обрамлень. Окрім цього, центральна ікона ряду «Спас Нерукотворний» значно вирізняється якісно вищим рівнем виконання живопису та стилістикою.

Празниковий ряд складається з шести ікон та ікони «Тайна вечеря», яка розташована над іконою «Спас Нерукотворний». Ікони цього ряду піднімаються ступінчасто догори і також мають різну форму – круглу та квадратну, увігнуту до середини. Розташовані вони також поперемінно: «Різдво Христове», «Хрещення в Йордані», «Благовіщення», «Зішестя в пекло», «Вознесіння», «Зішестя Святого Духа». Живопис празникових ікон, очевидно, належить автору попереднього ряду, окрім ікони «Різдво Христове», яка є виразно іншого типу виконання та стилістики, що тяжіє до іконопису кінця XVII ст. (можливо вона належала первісному іконостасу, частини якого вціліли під час пожеж 1695 або 1719 років, і є присутні в сучасному іконостасі).

Апостольський ряд складається з шести великих ікон з парними фігурами апостолів, які також піднімаються ступінчасто догори до великої центральної ікони «Моління». Авторство цих ікон також очевидно різне – автором «Моління» є іконописець, що малював ікони «Спас Нерукотворний», «Старозавітня Трійця», «Преображення Господне», та дияконські двері. Натомість, зображення апостолів виконував майстер автор більшості зображень ікон празникового ряду та ряду свят-п'ятидесятниць.

Пророчий ряд складається з шести фігурних картушів з парними фігурами пророків. Усі ікони нахилені під кутом до середини та кріпляться до стін церкви. Авторство і час створення цих ікон, як було вказано раніше, може належати майстру другої половини XVIII ст., хоча живопис за своїм характером досить близький іконам апостольського, празникового ряду та ряду свят-п'ятидесятниць.

Завершується іконостас Розп'яттям з шістьма невеликими картушами із зображенням страстей Господніх: «Христос перед Пилатом», «Моління про чашу», «Несення хреста», «Христос перед Кайяфою», «Коронування Христа терновим вінком» та «Бичування Христа». Під Розп'яттям розміщена невелика ікона «Знамення Богородиці», а обабіч – фігури Пристоячих – зліва Богородиці та Марії-Магдалини, а справа – апостола Івана Богослова та сотника Лонгіна. Завершує іконостас невелика ікона «Воскресіння Господне». Усі ці зображення за стилістикою можуть належати одному майстру, що створював іконні зображення більшості намісного ряду та ікон «Моління» і «Спас Нерукотворний». Розп'яття було місцями розчищене від забруднень, очевидно, під час попередньої реставрації. На клеймах із зображенням страстей Господніх залишені записи та великі й глибокі випадки левкасу, що були частково замальовані фарбою.

Різьблення іконостаса, на відміну від його живопису, справляє більш цілісніше враження за винятком пророчого ряду, і належить очевидно одному автору – жовківському сніцарю Ігнатию Стобенському. Різьблення попри деякі впливи Ренесансу та маньєризму має виразні ознаки бароко – глибокий рельєф, пишне декорування колон та карнизів, голівок херувимів на колонках поміж ікон ряду свят-п'ятидесятниць та над Царськими воротами. В різьбленні домінують рослинні мотиви листя та грон винограду, але присутні й мотиви соняшника і троянди, особливо у верхній частині іконостаса. Однак попри бароковий характер, різьблення є достатньо стриманим та гармонійним, що не заважає сприйняттю ікон і творить разом з живописом гармонійний іконостасний ансамбль.

Живопис усіх ікон іконостаса значно забруднений, покритий пилом та павутинням (особливо у верхній частині), окрім перемальованих «Христос-Учитель» і «Богородиця з Дитям» та частково відреставрованого раніше (очевидно, наприкінці 1970-тих років) Розп'яття. Також перемальовані одвірки Царських воріт. На багатьох іконах спостерігається відставання та осипи левкасу, деструкція і зсідання фарбового шару, лакової плівки та її побіління. На деяких іконах («Спас Нерукотворний», «Тайна вечеря», «Моління», «Знамення Богородиці», частково на фігурах Пристоячих) деструкція живописного шару спостерігається у вигляді його зсідання на темно-коричневих, темно-червоних тонах, в результаті чого є значні втрати живопису на ділянках, де застосовувалися ці кольори (найбільші втрати на іконах «Тайна вечеря» та «Моління»). Значне відшарування левкасу від основи спостерігається на іконі «Спас Нерукотворний» та зображенні Мельхіседека на дияконських дверях. Досить значні пошкодження у вигляді тріщин основи та випадів левкасу присутні і на деяких іконах пророчого ряду та іконі «Знамення Богородиці». Також значно потемніла і забруднена позолота на декоративному різьбленні іконостаса та обрамленнях ікон. На багатьох іконах численні механічні пошкодження: подряпини, потерта та ін. Також механічні пошкодження та втрати є на декоративному різьбленні іконостаса (обрамлення ікон, карнизи, колони). Сам іконостас значно зміщений по вертикальних осях внаслідок деформацій стін церкви.

Реставрація

Такий стан іконостаса, звичайно, не відповідав естетичному рівню діючого храму, в якому постійно проводяться церковні служби. Тому природно, що в парафіян церкви та її пароха отця Ігора Паламара, а згодом і отця Василя Батюка, виникло бажання відреставрувати іконостас, залучивши до справи фахівців реставраторів, оскільки церква є пам'яткою архітектури, що охороняється законом та належить до Жовківського заповідника. Для проведення реставраційних

робіт було запрошено фахівців ЛФ ННДРЦ України – провідної реставраційної організації у Західній Україні.

Консервація та реставрація іконостаса проводилась двома етапами. Першим етапом було обстеження стану іконостаса і виконання пробних зондажів на деяких іконах та різьбленні намісного ряду, що провели в 2001 році реставратори та наукові працівники ЛФ ННДРЦ України. Також було проведено термінову консервацію (укріплено левкас та живопис) на зображенні Мельхіседека на південних дияконських дверях, оскільки існувала загроза осипів живопису та левкасу через значні відставання та відшарування від основи.

Після обстеження стану іконостаса та проведення пробних розчинок від забруднень у ЛФ ННДРЦ України розроблено програму реставрації іконостаса, яка була представлена на виїзному засіданні ЛФ ННДРЦ України у Жовкві. На раді, що проходила безпосередньо в церкві Святої Трійці, окрім реставраторів та науковців ЛФ ННДРЦ України, були присутні представники Жовківського заповідника, міської і районної влади, управління культури Львівської області та інші. Представлений на раді план реставрації іконостаса з деякими зауваженнями та поправками був прийнятий і став основою для подальших консерваційних і реставраційних заходів.

Наступним етапом роботи була, власне, сама реставрація, яка проходила у 2006 році і полягала в повній реставрації іконостаса.

В реставраційних роботах брали участь наукові працівники та реставратори ЛФ ННДРЦ України: Галина Осьмак, Олена Козак, Тарас Откович, Мирослава Білецька, Анастасія Козак, Олександра Глипка, Всеволод Томашевський і Юрій Вороняк.

Складність реставрації іконостаса полягала в тому, що він не міг бути демонтованим, оскільки перебував в діючій церкві, в якій постійно проходили церковні служби. Тому усі реставраційні процеси над іконостасом проводились безпосередньо в церкві, з використанням риштувань.

Укріплення на іконах значних відставань та відшарувань левкасу від основи проводились мездровим клеєм 5 та 8 % концентрації, місцями із застосуванням профілактичної заклейки з цигаркового паперу. Для закріплення позолоти на різьбленні застосовувався водний розчин ВА-2ЕГА.

Найперше було усунено перемалювання з намісних ікон «Христос-Учитель» та «Богородиці з Дитям»**. Усунення олійних перемалювань на цих іконах проводилось методом компресів та подальшого добирання згустків фарби скальпелем. Аналогічно проводилось усунення перезолочень плівкою з різьбленого позолоченого тла на іконах. Стан збереження оригінального позолоченого тла

** Великою допомогою при реставрації цих ікон були раніше згадані ілюстрації в книзі В.Осійчука «Майстри українського барокко: Жовківський художній осередок», де ці ікони репродуковані ще до перемалювання.

є добрим, за винятком незначного потертя та подряпин. Більш пошкодженим є тло на іконі «Христос-Учитель» у верхній лівій частині, де воно було втрачене та доповнене шпаклюванням під час попередньої реставрації. Сам живопис цих ікон досить сильно пошкоджений – присутні численні дрібні втрати, подряпини та потертя живопису, а також дрібні випадки левкасу.

В процесі усунення перемалювань з намісних ікон було виявлено, що ікони мають ще один шар часткових перемалювань і особливо це стосується ікони «Богородиця з Дітям». Після зняття цих нашарувань виявлено посріблені та позолочені орнаментальні окантування мафорію та туніки Богородиці, а також зелений колір підкладки мафорію. Окрім цього, під червоною фарбою перемалювання була прихована фігурна золота зірка на головному уборі Богородиці. З невідомих причин було замальовано бронзовою фарбою частину голови Богородиці. Значно перемальованим було і зображення Христа на руках Богородиці – гіматій брудно-вохристого кольору, під яким був виявлений авторський живопис – вишукано орнаментований світло-вохристом та чорним кольорами по сріблі. Також було сховано під перемалюванням позолочені окантування білої туніки Христа.

При потоншенні потемнілої лакової плівки та усуненні поверхневих забруднень з поверхні живопису неперемальованих, а тільки забруднених ікон, застосовувався механічний спосіб з використанням ватного тампона із спиртовим розчином. Нейтралізація дії спиртового розчину проводилась розчином дамарного лаку та пінена (пропорція 1:3). Для надання іконам естетичного та експозиційного вигляду, втрати живопису, його подряпини та потертя, а також місця підведення реставраційного левкасу, були затоновані акварельними, а подекуди олійними фарбами (на тілесних партіях ликів та рук персонажів). Перед тонуваннями живопис ікон покривався захисним шаром дамарного лаку з піненом (пропорція 1:2).

В результаті хімічних досліджень та пробних зондажів, які проводились на позолоченому декоративному різьбленні іконостаса, було виявлено, що поверхня різьблень насправді є посрібленою та покрита шаром лаку-шафрану, що імітував позолоту. Проте цей шар з часом повністю деструктувався й почорнів та був усунений, очевидно, ще під час попередніх реставрацій. Тоді ж посріблене різьблення було покрите досить значним шаром лаку тонованого олійною фарбою під жовто-вохристий тон, який імітував позолоту, а місцями і просто бронзовою фарбою. З часом ця імітація значно потемніла та забруднилась. Неавторське походження цих тонувань підтвердилися виявленими слідами замалювання втрат левкасу на різьбленні та доповнення самого різьблення звичайним пластиліном, що, звичайно, є свідченням непрофесійних дій попередніх реставраторів. Тому було вирішено повністю усунути ці пізніші тонування до

авторського посріблення та покрити його тонким шаром ледь тонованого лаку, для імітації позолоти. Для видалення цієї забрудненої плівки застосовувався розчинник, що ефективно розчиняв олійну фарбу в шарі лаку, та є безпечним для авторського шару посріблення.

Втрати левкасу на різьбленні та дрібні втрати самого різьблення були доповнені реставраційним левкасом та затоновані. Перед покриттям різьблення тонованим лаком її поверхня покривалася шаром прозорого дамарного лаку з піненом (в пропорції 1:2) для створення проміжної плівки між авторським посрібленням та тонованим лаком. Тонований (з додаванням олійної фарби вохристого тону) дамарний лак з піненом (в пропорції 1:1) наносився на посріблену поверхню різьблення широким м'яким пензлем.

Таким чином, після завершення усього комплексу консерваційних та реставраційних робіт над іконостасом, які тривали впродовж 2006 року, він набув свого первісного вигляду. Місту Жовкві повернуто ще один шедевр українського мистецтва: іконостас тепер повністю доступний як для споглядання так і вивчення.

Література

1. Буклет «Церква Святої Трійці у Жовкві».
2. Парцей М. Стародавня Жовква. – Львів: Світ, 2005. – С.118.
3. Буклет «Церква Святої Трійці у Жовкві».
4. Varacz S. Pamiatki miasta Zolkwi. – Lwow, 1877. – S.149.; Овсійчук В.А. Майстри українського бароко: Жовківський художній осередок. – Київ: Наукова думка, 1991. – С.362.
5. Varacz S. Pamiatki miasta Zolkwi. – Lwow, 1877. – S.141.
6. Овсійчук В.А. Майстри українського бароко: Жовківський художній осередок. – Київ: Наукова думка, 1991. – С.362.
7. Буклет «Церква Святої Трійці у Жовкві»; Парцей М. Стародавня Жовква. – Львів: Світ, 2005. – С.118.; Козарський Петро, Сват Тадеуш. Жовква і її святині. – Жовква, 1999. – С.109.
8. Буклет «Церква Святої Трійці у Жовкві».
9. Парцей М. Стародавня Жовква. – Львів: Світ, 2005. – С.119.
10. Там само. – С.119.
11. Буклет «Церква Святої Трійці у Жовкві».
12. Парцей М. Стародавня Жовква. – Львів: Світ, 2005. – С.106-107.
13. Буклет «Церква Святої Трійці у Жовкві».
14. Там само.
15. Там само.
16. Там само.

17. Парцей Мирон. Стародавня Жовква. – Львів: Світ, 2005. – С.119.
18. Буклет «Церква Святої Трійці у Жовкві».; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. Том 3. Киев: Будівельник, 1985.
19. Буклет «Церква Святої Трійці у Жовкві».
21. Жолтовський П. М. Станковий живопис // Історія українського мистецтва. – Київ, 1966. – Т. 3.
22. Буклет «Церква Святої Трійці у Жовкві». ; Парцей М. Стародавня Жовква. – Львів: Світ, 2005. – С.119.
23. Парцей М. Стародавня Жовква. – Львів: Світ, 2005. – С.119. ; Буклет «Церква Святої Трійці у Жовкві».
24. Овсійчук В.А. Майстри українського барокко: Жовківський художній осередок. – Київ: Наукова думка, 1991. – С.362.
25. Там само. – С.362.
26. Буклет «Церква Святої Трійці у Жовкві».

Ірина ГАХ,
*старший науковий співробітник
Національного музею у Львові
ім. Андрея Шептицького,
кандидат мистецтвознавства*

ТВОРЧИСТЬ ЮЛІАНА БУЦМАНЮКА В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ САКРАЛЬНОГО МИСТЕЦТВА ГАЛИЧИНИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ ст. (до 125-ліття від Дня народження художника)

Галичина була і залишається унікальним регіоном щодо взаємопроникнення різних культур, традицій, віросповідань. Споконвіків на території сучасної Західної України співіснували та асимілювали різні народи: українці, поляки, австрійці, вірмени та ін. Історичні та суспільно-політичні події в Європі приносили на галицькі землі нові соціальні та культурні віяння та світогляди. Сьогодні спостерігаємо та вивчаємо унікальність культурологічного розвитку галицького мистецтва, де українська, польська, австрійська, вірменська та ін. традиції, мови, віросповідання доповнювали один одного та мирно співіснували. Упродовж століть розвивалася та шліфувалася сутність галицького історико-культурного феномена, основою якого було споріднення та розвиток різних культур, релігійних конфесій. Плинність часу сприяла появі на території західних областей України великої кількості культових споруд різної конфесійної приналежності.

На зламі ХІХ–ХХ ст. провідною мистецькою течією в європейській культурі був модерн («ар нуво», «югендстиль», «сецесіон») – стиль, що швидко розповсюдився у Центральній та Східній Європі, де набув своєрідного забарвлення. У Галичині, що територіально належала спочатку до Австро-Угорщини (1872–1918 рр.), пізніше – до Польщі (1918–1939 рр.), цей стиль охопив всі види творчості. Ґрунтуючись на традиціях народного мистецтва та давнього іконопису, він отримав яскравий прояв у галузі церковного мистецтва. Неабияку роль у подальшій популяризації та швидкому розповсюдженні модерну в

сакральній культурі відігравав факт значного прискорення наукового та культурного розвитку суспільства, урбанізації міст, зростання будівництва, піднесенню різних галузей промисловості.

На початку ХХ ст. позитивні зміни відбувалися і в греко-католицькій Церкві, главою якої став граф Андрей Шептицький (1865–1944), який 1905 року на Святоюрській горі створив Церковний музей. З того часу існування Церковного (пізніше – Національного) музею у Львові під керівництвом багаторічного директора Іларіона Семеновича Свенціцького стало головною подією у культурологічному житті Галичини. У стінах цієї установи (1908 року Митрополит купив палацовий будинок на сучасній вул. Драгоманова, куди і була переміщена сформована на Святоюрській горі збірка) активно провадилася наукова, реставраційна, мистецька, видавнича діяльність. У ці роки було налагоджено відносини із багатьма (зокрема й європейськими) науковими, мистецькими та культурно-освітніми установами. Діяльність музею чи не найкраще окреслив митрополит Андрей у передмові до видання першого «Літопису Національного музею»: «...важну роль у розвитку національного мистецтва може й повинен відіграти кожний «Національний Музей» – себто такий, що стоїть на сторожі національної традиції і старанно зберігає все, що в національному житті заслуговує на увагу – своїм характером, типом, мистецьким стилем, або прямо висловом, чи проявом національної думки, або національного життя... Музей помагає національним мистцям у кожному напрямі – себто не лишень малярам, скульпторам, музикам і письменникам, але й ремісникам всякого рода пізнати свій нарід і освідомляти собі дорогу своєї власної творчості... В збірках Музею маємо знаменитий приклад того, чим є для мистця національний характер»¹.

Під безпосереднім покровительством митрополита Андрея Шептицького церковне мистецтво Галичини початку ХХ ст. було підняте на високопрофесійний рівень. Розбудова галицьких міст та селищ, розвиток промисловості, великі будівельні та реставраційні роботи у житлових, адміністративних та сакральних спорудах були особливо масштабними. Так, наприклад, тільки у містах та селах Перемиської єпархії було перебудовано та реставровано більше ніж двадцять відсотків усіх існуючих церков – це близько 800 одиниць². Творенням архітектури та інтер'єрів у сакральних спорудах займалися художники, що отримували освіту в кращих вищих навчальних закладах Польщі, Австрії, Німеччини, Франції. Вимоги щодо стінопису, іконопису, різьблення, вишивки та ін. у новобудованих церквах були винятково високими. Буть-яка нефахова робота піддавалася нищівній критиці: «Рік-річно будується в нашому краю ціла низка церков, народних домів, читалень і т.п. рік-річно покривається малюнками ціла низка церков, але і тут і там наживаються неграмотні пройдисвіти, що не хочаючи товкти каміння по дорогах, взялися до будування чи малярства.

Але питання нашої національної гідності є власне зірвати з досьогочасного тандитою. Піти нам тим шляхом легше оскільки, що часи занепаду й убогости які запанували в нашому мистецтві протягом минулого віку, належить вже до безповоротної минувшини. Скарбниця старого українського мистецтва стоїть перед нами отвором і є мистці, які зуміють користати з засобів тієї скарбниці для творення сучасної мистецької культури»³.

Митрополит Андрей високо оцінював мистецьку складову щодо художньо-естетичного сприйняття храмової споруди, надавав винятково важливого значення малярсько-пластичного вислову в церковному інтер'єрі. Практично всі роботи, які проводились із розбудови та «наповнення» церков відповідною атрибутикою, здійснювалось під безпосереднім наглядом Митрополита. При Концесторії Святоюрської гори був створений Церковний комітет (1924 р.), який приймав та затверджував мистецькі проекти із будівництва та спорядження давніх та новозбудованих церков. Завдяки цьому на теренах західних областей України сьогодні маємо збережені пам'ятки українського мистецтва, які свідчать про високий рівень тогочасної церковної культури та майстерності художників, творчість яких припала на першу половину ХХ ст. До цієї когорти галицьких художників належить і Юліан Буцманюк-мистець, який найбільш активно працював у галузі монументального мистецтва та портрета.

В історію українського мистецтва ім'я Юліана Буцманюка повернено в роки Незалежності. Про людину – яскравого, талановитого художника, великого патріота, неординарну особистість, який все своє свідоме життя прожив нисиченим, переповненим складними ситуаціями, що були принесені хвилями національно-культурного відродження України першої половині ХХ ст.

У радянські часи нашої історії про Ю.Буцманюка жодним словом не згадували у мистецтвознавчій літературі. Цільово замовчувалося і авторство стінопису церкви ОО. Василіян у місті Жовкві, хоча місцеві мешканці розповідали про масові екскурсійні тури, зокрема студентів мистецьких закладів Москви та Ленінграду (зараз – Санкт-Петербург), яким демонстрували високопрофесійний стінопис, навчали головним принципам його творення, де особливо простежується активне авторське осмислення чіткої творчо-естетичної грані, яка відзнайшла своє втілення у фресковому малярстві.

Юліану Буцманюку довелось творити у складний і надзвичайно цікавий історичний період – 1910-40-ті роки. Галицьке мистецтво початку ХХ ст., яке позначене творчою діяльністю Івана Труша та Михайла Бойчука, підсилене художньою критикою Івана Франка, стало свого роду ідеологією творення нових напрямів розвитку образотворчості. Так виник рух за інтелектуалізацію та утвердження української культури, цільове спрямування творчих процесів у русло консолідації національного самоусвідомлення, що чи не найбільше про-

явило себе у піднесенні сакрального мистецтва. Для становлення та розвитку нового мистецького стилю, який сьогодні називаємо українським модерном, були необхідні молоді творчі сили, пошуки нових форм, високий професіоналізм. Незважаючи на життєві обставини, які неодноразово ставали на шляху його мистецьких пошуків (Перша та Друга світові війни, суспільно-політична ситуація на Галичині та ін.) незавадили йому створити власний «мистецький світ», залишити на Батьківщині високомистецькі твори. Залучаючи кращі надбання давнього українського монументального мистецтва та українського модерну початку ХХ ст, Ю.Буцманюк залишив нащадкам повновартісну мистецьку спадщину. Імпульсивний, відвертий характер Буцманюка-громадянина впевнено із повною віддачею проявив себе в реалізації актуальних суспільно-політичних запитів того часу: активна участь у визвольних змаганнях, співпраця із «Пресовою кватирою», авторські фоторепортажі із бойових дій, а головне – творча діяльність у галузі образотворчого та монументального мистецтва.

У міжвоєнний період про творчість Ю.Буцманюка часто згадували. Він був активним учасником виставкової та організаційної роботи у галузі образотворчості, педагогічної діяльності, плідної співпраці із мистецькими закладами та угрупованнями: Національним музеєм у Львові, Науковим Товариством ім. Т.Г.Шевченка, Асоціації Незалежних Українських Мистців, Українського Товариства Прихильників Мистецтва.

Нині ми маємо повне право вважати першу половину ХХ ст. епохою творення високого церковного мистецтва. Це час консолідації кращих творчих сил української інтелігенції, що були віддані розвитку церковної культури. У Галичині виникла низка мистецьких угруповань: Гурток діячів українського мистецтва (ГДУМ), Артес, Асоціація незалежних українських митців (АНУМ), «Зарево», «Руб» та ін. В історію української культури назавжди увійшли імена художників Михайла Бойчука, Юрія Могалевського, Михайла Осінчука, Модеста Сосенка, Петра Холодного-старшого, Петра Ковжуна, Андрія Коверка, Олени Кульчицької та багатьох інших, які підняли церковне мистецтво початку ХХ ст. на високоестетичний та професійний, національний рівень.

Юліан Буцманюк (1885–1967) – художник, що належав до когорти митців першої третини ХХ ст., творчий доробок яких був найпереконливішим виразником основних напрямів образотворчого та монументального мистецтва свого часу. Беззаперечний талант живописця, високий рівень професіоналізму, яскрава творча індивідуальність, неприборканий імпульсивний темперамент – ці якості належали Юліану Буцманюку, митцю, що став знаковою постаттю в галицькому церковному, і не тільки, малярстві першої половини ХХ ст. На батьківщині образотворча спадщина художника налічує невелику, проте унікальну за своєю мистецькою вартістю збірку, яка зберігається у Національному музеї

у Львові, Львівській картинній галереї та приватних колекціях. А ще – розписи жовківської церкви ОО. Василіян – найкраще, що вдалося створити мистцеві за короткий час образотворчої діяльності на батьківщині, та другий великий твір – поліхромію катедри Св. Йосафата в Едмонтоні (Канада).

Народився і отримав початкову освіту Юліан Буцманюк у Галичині. Йому випало жити і працювати у переломний для Української держави період трагічних подій Першої та Другої світових воєн, серйозні випробування під час визвольних змагань українських воєнків у 1917–1920-х рр., пережити буремні часи перебування у чеських таборах інтернованих українських військопополонених, а потім – довгі поневіряння у 40-х рр. післявоєнною Європою. І тільки 1950 р., на запрошення едмонтонського владики Ніла Саварина, Буцманюк назавжди покинув Європу. В Едмонтоні художник у 1951–1956 рр. разом із дружиною та сином виконав розпис стін катедри свщм. Йосафата – єдина монументальна робота у Західній Канаді.

На початку творчого життя Юліану Буцманюку пощастило працювати і бути близьким товаришем відомої у галицькому сакральному мистецтві людини – Модеста Сосенка, що не тільки посприяв становленню Буцманюка-художника, але й долучився до подальшого його навчання у Краківській академії мистецтв. Духівником та наставником Ю.Буцманюка був митрополит Андрей Шептицький, який не тільки морально, а й матеріально підтримував його у роки навчання. Шляхом фахового вдосконалення та творчих пошуків у галузі образотворчого мистецтва молодого Буцманюка провадили відомі педагоги, професійні художники Краківської академії мистецтв та «спеціалки» у Празі, а також скарби відомих галерей Європи, з якими Буцманюк ознайомився ще перед початком Першої світової війни.

Ю.Буцманюк брав участь у мистецькому житті Галичини, був безпосереднім учасником виставок українських художників, які відбувались у залах Національного музею у Львові – скарбниці духовно-мистецької спадщини українського народу.

Не менш вартісною була діяльність Юліана Буцманюка-портретиста. Навіть та незначна кількість творів, яка є збереженою в Україні, а також лєвова частка – у Канаді, засвідчують факт обдарованості художника в мистецтві творення портрета. Буцманюк умів віднайти цікавий типаж, заглибитись у внутрішній світ, розкрити позитивні якості зображуваної особистості. Неоціненною втраченою для культурної спадщини можемо вважати знищені твори Буцманюка, які стосуються періоду визвольних змагань.

Без сумніву, стінопис церкви ОО. Василіян у Жовкві яскраво демонструє високий рівень української церковної культури початку ХХ ст. Маємо повне право вважати його оригінальним й витонченим штрихом в історії розвитку

українського мистецтва міжвоєнного двадцятиліття, непересічним явищем, в якому органічно поєднані давні традиції українського настінного малярства із мистецькими течіями початку ХХ ст. Творчість Ю.Будманюка в галузі монументалістики становить неповторну за своєю мистецькою вартістю перлину в історії вітчизняної культури. Вона наскрізь пронизана художньо-естетичним та духовно-історичним струменем, надійно підтримана високим професійним рівнем, оригінальними композиційними та колористичними знахідками.

Стінопис Юліана Будманюка у жовківській церкві ОО. Василян засвідчує високий ступінь естетичної обдарованості й зрілості української церковної культури першої половини ХХ ст., а ім'я його автора не тільки доповнює перелік художників, творчість яких увіковічена в історії української галицької образотворчості, але збагачує перелік визначних митців-українців, що приклалися до розквіту церковного мистецтва, коли під патронатом митрополита галицького Андрея Шептицького споруджувалися і прикрашалися галицькі сакральні споруди, коли до церковної образотворчості зверталися майстри високого класу: М.Бойчук, М.Сосенко, П.І.Холодний, О.Новаківський, О.Кульчицька та ін.

Література

¹ Літопис Національного музею за 1934 рік. Шептицький А. – Львів, 1934. – С.3.

² Церкви України. Перемиська єпархія. Слободян В. – Львів, 1998.

³ Наші нові успіхи на полі мистецтва. Голубець М. // Неділя. – 1930. – 19 січ. – С.5.

Ростислава ГРИМАЛЮК,
Канд. мистецтвознавства
старший науковий співробітник
відділу мистецтвознавства
Інституту народознавства НАН України

ІКОНОГРАФІЧНА ПРОГРАМА РОЗПИСІВ І ВІТРАЖА ЦЕРКВИ ПРЕСВЯТОГО СЕРЦЯ ХРИСТОВОГО У ЖОВКВІ В КОНТЕКСТІ СТИЛІСТИЧНИХ ПОШУКІВ УКРАЇНСЬКОГО МИСТЕЦТВА ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ ст.

Архітектурною домінантою в ансамблі забудови Жовкви виступає комплекс Василянського храму та монастиря. Його історія сягає корінням межі XVI–XVII століть. Кожен відтинок часу залишив тут свій слід, долучився до формування архітектурного, культурного, духовного осередку Жовкви. Основна споруда комплексу – церква Різдва Христового (нині церква Пресвятого Серця Христового) – через пожежі 1691-го та 1833-го років зазнала істотних перебудов, а в 1900-х роках була значно розширена за рахунок долучення нових архітектурних об’ємів від півночі, сходу та півдня храму. Ідея розбудови церкви виникла у 1896 році. До праці над проектами реконструкції запросили львівського архітектора Едгара Ковача¹. На кошти жертводавців, зібрані фундацією Літургичний Союз, згідно представлених проектів у 1902 році розпочалися будівельні роботи, якими керував майстер Кордуба з Тернополя, а інженерний нагляд здійснював міський будівничий Віктор Юфе². У цьому ж році Едгар Ковач працює над проектами ансамблевої оздобы інтер’єра церкви, де широко використовує гуцульські орнаментальні мотиви³. З невідомих причин проекти не були зреалізовані.

До наміру розмалювати церкву повертаються знову лише через десять років. Можливість оздобити стіни храму розписами з’являється завдяки продуктивній діяльності монастирської друкарні, яка на той час уже прославилася своєю продукцією по всій Галичині⁴. Виконати поліхромію доручають Юліану Буцманюку. Ще будучи студентом Краківської Академії Мистецтв⁵, у 1910–1911

роках Буцманюк працює над розписами каплиці Богоматері у церкві Пресвятого Серця Христового. Тоді ж виникає ідея проекту великого вітражного полотна «Архангел Гавриїл» для вікна каплиці, який був виконаний на Краківській фабриці вітражів і мозаїк С.Г.Желенського і встановлений у 1913 році. Поглибити знання в галузі техніки і технології вітражництва Ю.Буцманюк мав можливість безпосередньо на фабриці, «де інколи працював щоб фінансово допомогти собі». Якщо взяти до уваги, що на той час фабрика Желенського виконувала вітражі за проектами таких відомих митців декоративного мистецтва як Машковський, Меґоффер, Виспянський, Сіхульський, Тетмайер, Трояновський, а згодом – Холодний, Сосенко, то праця на фабриці для молодого Буцманюка була свого роду школою для здобуття освіти в галузі вітражного мистецтва.

Вітраж із зображенням постаті архангела Гавриїла оздоблює віконний отвір каплиці. Відповідно до традицій Східної церкви, Гавриїл представлений як триумфуючий посланець неба, який «...шостого місяця від Бога був посланий...» [Лк. I (26)] на землю, щоб сповістити Благую Вість. Голова архангела ледь похилена, у правій руці він тримає білу лілію – символ чистоти і невинності. Архангел одягнений в білі шати, скромно орнаментовані на руках і докола ший, підперезані поясом, вкритим блідо-жовтим орнаментом. Постаць подана у застиглій позі, проте відчуття статичності немає, оскільки майстерне використання художником великої кількості вузьких і довгих шматків кольорового скла для творення тла довокла постаті, крил та поземі, ритм укладання цих скелець та оконтурювання їх гнучкою темною лінією свинцевої спайки наповнюють вітраж невидимою енергією руху і динаміки. Експресію рисунку доповнює колір, завдяки якому вся композиція дістає необхідне внутрішнє наповнення і вивершення – від нейтрального фону верхнього ряду сегментів вітража до поступового нарощування барв від блідо-смарагдового, смарагдово-синього до фіолетового, ультрамаринового і по низу до більш ослаблених – блакитного, блідо-фіолетового і білого. Вкраплення шматків жовто-гарячого скла доповнюють і збагачують звучний акорд вітражних барв. Витонченістю рисунку, згармонізованістю насичених барв, характером компоновання площин кольорового скла, окреслених гострими лініями контурів свинцевої протяжки, без малювання фарбами, або з мінімальним їх застосуванням, вітражне полотно Ю.Буцманюка перегукується з вітражами П.Холодного, що декорують вікна апсиди Успенської церкви у с. Мражниця під Бориславом. В доборі кольорів, у характері рисунку відчутно вплив сецесії. Однак у вітражі «Архангел Гавриїл», як і в настінних розписах Юліана Буцманюка, якими оздоблені стіни каплиці, виразно проступає мета художника створити свій світогляд, розробити універсальну систему формотворчих принципів, опираючись на старі українсько-візантійські традиції настінного та іконного малярства та активно впроваджуючи нові віяння доби.

Ще з років навчання у Краківській Академії Мистецтв у Буцманюка вири-
совується власна живописна манера, формуються і вдосконалюються художні
навики. Роки студій у професора Теодора Аксентовича, а згодом – у професорів
Леона Вичулковського, Йосифа Мегоффера, Яцка Мальчевського стали справж-
ньою школою з досить широким діапазоном творчих набутків, насамперед в
техніці малярства, у засвоєнні академічних та новітніх живописних тенден-
цій – все це виховувало відчуття художньої культури і смаку. Безпосередній
вплив на формування мистецької особистості Ю.Буцманюка мали творчі ідеї
сучасників, молодих художників, які, здобувши мистецьку освіту поза межами
Батьківщини, поверталися до краю, сповнені натхненням і новаторськими іде-
ями. Такими були «...Олена Кульчицька, яка з віденської Мистецької Промис-
лової школи привезла до Галичини сецесію прямо з джерела, і Олекса Нова-
ківський, фактично колега Ю.Буцманюка з Краківської Академії, який певною
мірою в своїй творчості відбив вплив сецесії Яцка Мальчевського і Станіслава
Виспянського» – зазначав Святослав Гординський⁶. Додамо сюди і «основопо-
ложника неовізантизму Михайла Бойчука та незвичайно культурного і тонкого
Модеста Сосенка». Як писав у своїх спогадах Іван Кейвач, Буцманюк разом зі
Сосенком «розмальовував церкви у Славську (поблизу Стрия, 1909р. – *Г.Р.*),
Рикові (нині с. Поляни що на Золочівщині, 1911р. – *Г.Р.*), Конюшках (біля Бере-
жан, 1911р. – *Г.Р.*) та інших селах»⁷, що стало для молодого художника неоці-
ненною школою настінного малярства, оскільки в своїх монументальних творах
М. Сосенко виступав одночасно і як вдумливий дослідник спадщини минулих
століть, зокрема візантійських антропоморфних зображень, і як талановитий
декоратор і колорист, що повернув орнаменту належне місце у Божому храмі, і
як масштабний художник, котрий передбачив синтезну взаємодію різних видів
монументального мистецтва в єдиному просторі храмової споруди.

Загалом, початок ХХ століття в українському мистецтві відзначений ідеєю
відродження візантизму, вмотивованою суспільними рухами і духовним підне-
сенням в державі. Вона зливалася з усвідомленням генези української культури,
відродженням поваги до її великих пам'яток доби Київської Русі⁸. Слід зазначи-
ти, що не лише українські митці виявляли глибоку заангажованість пошуками
синтезної монументалізації форм, опертої на візантизмі. В перших десятиліттях
ХХ століття простежується загальноєвропейська тенденція до монументаліза-
ції форм, почерпнутих з природи, до зацікавлення засадами візантійського мис-
тецтва в пошуках нових художніх засобів вираження, що демонструють роботи
Франца фон Штука і особливо полотна Густава Клімта, де спочатку в картині
«Даная» художник на зразок візантійських мозаїк поєднує площини кольору і
переплетення арабесок, відкидаючи будь-яку ілюзію глибини, а далі розвиває
цю ідею у знаменитому «Поцілунку», доводячи її до кульмінації монументалі-

зацією фігур, лаконічною площинністю, орнаментикою, яка своїм багатством асоціюється з дорогоцінними окладками ікон, з-за яких проглядають пластично опрацьовані, бліді лики святих. Це тяжіння до візантійської іконографії в синтезі з характерними сецесійними прийомами декоративної кольорової плями, асиметрії, пластичності, пружності дали геніальний результат не лише у творах Клімта, а й багатьох інших працях європейських та українських художників, серед яких «Богородиця – Золотий Колос» Олени Кульчицької, триптих «Гуцульська Мадонна» Казимира Сіхульського, твори Михайла Бойчука, поліхромії та вітражі Петра Холодного, Модеста Сосенка, Юліана Буцманюка.

Виконуючи розписи каплиці Пресвятої Богоматері, молодий Ю.Буцманюк творить свій неовізантинізм – він подає візантійську традицію дещо поверхово, стилізаторськи, не вникаючи в глибинну сутність її естетики, поєднує сецесійний декоративізм із візантійською центричністю композицій та специфікою живописних прийомів. Як свідчать архівні записи, на бажання замовників «мальовання мало бути новітнє, стилеве»⁹, що відповідно спрямовувало творчий пошук художника. «Він то зробив насамперед малюнок в малому розмірі і після того мав малювати каплицю.[...] Довго малював, але мальовидло було справді першокласне»¹⁰. Незважаючи на надмірний декоративізм розписів, вони були належно оцінені сучасниками Ю.Буцманюка. «Багато приходило подивитись на те мальовання, багато знатоків, між іншими був навіть Високопреосвященний Митрополит Андрей Шептицький – всі uznавали, що мальовання справді гарне. Так мала бути мальована вся церква»¹¹. Твердий намір дозволити Буцманюку продовжувати розписи не перешкодив о. Віталію Градюку оголосити «конкурс на мальовання цілої церкви. Зголошувалися різні малярі, але справа не йшла відразу так швидко»¹². Врешті в 1912 році будівництво нової великої друкарні, придбання друкарських машин та переплетні, підведення електрики поглинули значну частину коштів монастиря, і питання розмалювання церкви відійшло на інший план. Наступні роки принесуть війну, розграбування і закриття монастиря. До наміру прикрасити стіни церкви мальовидлами монахи монастиря оо. Василіян повернуться в 1931 році¹³.

Через двадцять років, коли Ігумен о. Віталій Градюк запросить митця продовжити оздобу розписами вівтарної частини, бані та нави церкви, Юліан Буцманюк запропонує на погодження ескізи, в яких виступить як зрілий художник-монументаліст, вдумливий митець, знавець естетики церковного малярства, який вміє синтезувати україно-візантійські традиції іконопису з новою стилістикою європейських мистецьких течій, представить власне бачення сецесійної сакральної поліхромії сучасного храму.

Вітражу «Архангел Гавриїл» каплиці Пресвятої Богородиці вторить зображення Архангела Михаїла, замкнене у видовжену аркоподібну площину і розта-

шоване зліва настінної композиції «Мати Божа з Христом і прихожани». Фреска «Архангел Михаїл» імітує вітражне полотно як темними взаємоперпендикулярними лініями, що нагадують віконні тяги, так і графікою тонких гострих контурів, які, наче свинцева спайка вітража, окреслюють окремі кольорові площини розпису, єднаючи їх в згармоновану цілісність. Ієратична постать Архангела, одягненого у білу сорочку, оздоблену вишивкою, розташована у центрі композиції. Його руки оперті спереду на великий меч. Крила, здійснені переможно над головою, з рухом униз органічно переходять у стилізовану позем, провадячи за собою і рух кольорової маси – від світліших жовто-вохристих та зелених барв угорі, через біло-сині у центрі до глибоких смарагдово-фіолетових і вохристокоричневих понизу. Художник навмисне відходить від традиційної іконографії Архангела Михаїла як воїна в обладунках, з вогняним мечем у руках і переможеним змієм на поземі, прагнучи в молодих архангелах символізувати надію нації (в образі Гавриїла), віру і мужність (в образі Михаїла). Обидва зображення архангелів опоясані по периметру арки широкою щедро орнаментованою каймою.

У центрі, між зображеннями Архангела Михаїла й Архангела Гавриїла, розташована настінна композиція «Мати Божа з Христом і прихожани», обмежену по краях архітектурним обрамленням, що імітує півциркульну арку, оздоблену в кутах великими восьмикутними зірками, утвореними двома переплетеними хрестами, оперту на декоративні колони зі стилізованими капітелями та базами. Йдучи шляхом наслідування давньоруських мозаїк, Ю.Буцманюк розташовує фігури на золотому тлі, рисунок якого нагадує кусочки смальти, викладені горизонтальними рядами, ледь прогнутими донизу. На противагу площинному архітектонічному обрамленню, тло створює враження простору, в якому й відбувається дійство. До Богоматері, що сидить на троні, форми і декор якого витримані в дусі найновіших взірців «гуцульської сецесії»¹⁴, прийшла мати з двома дітьми – дівчинкою, в народному поліському вбранні початку ХХ століття, та хлопцем, одягненому у лейбик, як носили чоловіки на Львівщині на зламі століть. У цьому зображенні групки прихожан закладена художником глибока ідея, що полягала у стремлінні до єдності українського народу сходу і заходу держави, до духовного відродження нації, української культури. З молитвою про заступництво і благословення вони прийшли до Божої Матері і малого Ісуса.

Ю.Буцманюк робить спробу розв'язати релігійну тему більш побутово, образи людей набирають життєвої конкретики і виразних національних рис. Зрештою, беручи до уваги твори О.Кульчицької, М.Сосенка, П.Холодного на релігійну тематику і особливості її відтворення, зокрема антропоморфних зображень, зауважимо, що Буцманюк не виступив новатором у трактуванні подібних образів і сюжетів. Загалом на межі ХІХ–ХХ століть в західноукраїнському мистецтві від-

бувалося глибоке переосмислення поглядів суспільства на традиційне сакральне малярство. Грядущі суттєві зміни визрівали саме в надрах церковного мистецтва, і, завдяки наполегливим шуканням художників нового часу, увінчалися появою окремої течії в модерному релігійному малярстві, виразно означеної національними рисами, духовністю і, водночас, реалістичністю образів.

Стінопис «Мати Божа з Христом і прихожани» споріднений з відомим твором О.Кульчицької «Мати Божа Золотий Колос» за тонально-колористичним та пластично-лінійним вирішенням образів. Вони близькі й за часом появи. Можливо тому обоє митців рівнозначно приділяють увагу золоту як архаїчному символу небесної краси, що сягає часів дохристиянства і Руси, тоді знову виступає в часи Ренесансу як носій реальних естетичних цінностей, щоб відтак проявитися в період сецесії як утвердження традиції і данина моді (беручи до уваги твори Густава Клімта).

У кольоровому вирішенні стінопису відчутна не стільки іконописна традиція, скільки живописна манера сецесії з наявністю декоративно відкритих широких площин, оконтурених пластичною лінією, та гармонійних зіставлень синьо-зеленого і вишнево-коричневого. Локальна пляма темно-синього мафору домінує у композиції і виділяє постать Богоматері на тлі золотого мерехтіння. Темна зелень сукні-столи легкими рефlekсами лягає на нижнє підборіддя і додає враження смутку та піднесеності. Подібне зіставлення кольорів у композиції Мати Божа з Дітям побачимо у київському Володимирівському соборі на мальовидлах пензля В.Васнецова, такій стриманій, наче притіненій, гамі віддавав перевагу і М.Врубель, домінує вона і в творах на релігійну тематику О.Кульчицької («Страсті Христові»).

Колористику стінопису підтримують насичені геометризовані орнаменти, в яких художник обмежується визначеною гамою, додаючи лише блакиті та червоної охри.

Прагнучи зрівноважити загальну композицію розпису каплиці, Ю.Буцманюк навпроти вищезгаданих зображень розташовує стінопис «Діва Марія з ангелами». Постать Діви Марії огорнена в ніжно-білий мафорій та білу сукню, охоплену блакитним поясом, руки молитовно складені на грудях, погляд, звернений на глядача, сповнений великої любові до людей. Зліва і справа від Марії – по три ангели у білих довгих сорочках, голови яких похилені в покорі, а великі жовто-вохристі крила замикають цю композиційну групу серцевидним силуетом. Фланкують стінопис зображення святих у візантійських шатах, щедро декорованих коричнево-цеглово-охристим орнаментом, накинутих поверх блакитної сорочки. Їх постаті теж звернені до Діви Марії і похилені у поклоні. Це створює враження руху у загальній статичній композиції, спрямованого з обох боків до центру зображення, а саме до Марії.

Багатофігурну композицію художник розташовує на золотому тлі, мальованому на кшталт мозаїки. Горизонтальні лінії золотих квадратиків отримують ще активніший прогин, ніж у розписі «Богоматір з дитям і прихожани», з наміром створення умовного апсидального простору, де б усі фігури розташовувалися вільно, незважаючи на обмеженість відведеної для розпису площини.

Загалом кольористика стінопису «Діва Марія з ангелами» наповнена символічним звучанням. Перевага жовто-золотих та небесно-блакитних барв акцентує на глибокому патріотизмі самого художника¹⁵ і неперервному стремлінні до волі й державності цілого українського народу.

У зв'язку з поліхроміями Ю.Буцманюка, слід зазначити, що їм притаманна певна «доза символізму, яким він залюбки користувався у своїх композиціях». Як стверджує Святослав Гординський, «символізм – це була дуже характерна прикмета нашого мистецтва і літератури в добу навколо Першої світової війни. В тому символізмі поєдналися і чужі впливи і наш рідний сентименталізм, створюючи свій власний символістичний стиль»¹⁶. Підтвердження цьому знаходимо і в орнаментальній оздобі храму, і у фігуративних композиціях, і в кольористичці.

Оздобу каплиці завершує розпис підкупольного простору, відмежованого від стін орнаментованою каймою, яка над арковидним вітражем і трьома імітованими вітражними вікнами виступає у напрямку центру купола гострими трикутниками. Між ними на темно-синьому зоряному тлі розташовані херувими, ніжні крила яких обхоплені у двох місцях тонесеньким орнаментом, на зразок вишиваної сорочки.

Вдаючись у спогади юних років, Михайло Островерха писав: «Тоді розмальовував він (Ю.Буцманюк – Г. Р.) бічну каплицю при церкві оо. Василян у Жовкві; тоді захотілося йому мати мою голову, руки і стопи до янголів, що він малював у цій каплиці.[...]. Пригадую собі: на троні сидить Божа Мати із Сином на руках. Над Нею і довкола, – херувими й серафими та святі. На одвірках грубих мурів дверей і вікон стоять божі угодники, між якими я з радістю впізнавав живісеньких ченців василян: о. ігумена В.Градюка, о. Епіфанія Теодоровича, о. Євгена Мальчинського, братів Нестора Шеремету і Варлаама Шавалу»¹⁷. Ймовірно нині маємо можливість оглядати оригінальні розписи каплиці, оскільки їх оминуло невдоволення польської влади, гнів якої впав на художника, коли він працював над багатофігурними композиціями у наві церкви у 1930-х роках, де розгорнув історію України у визначних «постатях і героях сучасної доби»¹⁸. Через декілька років, оглядаючи церкви Флоренції та твори назарейців у збірках музеїв, М.Островерха порівняє працю Ю.Буцманюка з творами великих італійських живописців: «...в тих молодих роках своєї творчості Ю.Буцманюк усією своєю душею розкошувався флорентійським ренесансом, його культурою і багатством барв, його сміливістю композицій, його доскона-

лою красою. А як дещо брав також із назаренізму, то не більше, як його маестро Модест Сосенко»¹⁹.

Архівні документи Протоігуменату монастирів чина Василя Великого у Львові містять записи в окремому «Записному блокноті про видатки на малювання церкви та інші будівельно-ремонтні роботи а також умови з нештатними працівниками»²⁰, згідно з якими протягом 1931-1935 років монастир оплачував художні матеріали та роботу, тобто «проекти, рисунки, студії, мальовані особи і взагалі малярські випрацьовання виконані в часі призначенім до праці для церковної роботи», п. Юліанові Буцманюкові з умовою, що художник «особи до образів буде старатися малювати з живих моделів»²¹. Однак, впродовж зазначеного часу розпис церкви закінчити не вдалося. Робота йшла повільно, а тому Ю.Буцманюк продовжував працювати і наступні чотири роки²². У 1938 році художник змушений був призупинити розписи «з причин заборони» польською владою. «*Namalował św. Piotra w wyszywanej koszuli. Posłaliśmy do Papieża*» – запевняв в одній зі своїх доповідей польський капелян, полковник Антоні Мйодоньський, що її виголосив 23 березня 1939 року в касині польських старшин в Яворові в присутності польських військових і політичних достойників»²³. Буцманюк відновив роботу над поліхроміями, а польські часописи – свої звинувачування художника у націоналізмі. «І почалися допити мистця, тяганина. На його щастя в Жовкві з'явився варшавський знавець з консерваторського уряду, оглянув стінопис у церкві, яким був захоплений, висловив признання мистцеві, а польській владі вияснив, що повинна бути вдячною мистцеві за високомистецькі твори в жовківському храмі»²⁴. Допити припинилися, але художник не встиг закінчити запроектованих стінописів. У вересні 1939 року почалася II світова війна і родина Буцманюків змушена була покинути Україну.

Подібні переслідування польською владою українських митців не були поодиноким явищем. У свій час (1930-ті роки) вітражі Петра Холодного, де автор у художній формі робить спробу оживити історію України-Русі, у конкретних постатях подати найважливіші віхи життя держави, викликали хвилю гострих нападок. Лише тодішній парох львівської Успенської церкви о. Дам'ян Лопатинський зумів переконати польську владу в тому, що зображення історичних постатей України поруч зі святими на вітражах не є вчинком, гідним покарання.

Та все ж найбільшої шкоди розписам Ю.Буцманюка завдали не польські можновладці, а наступні «окупанти, червона Москва», за розпорядженнями яких «історичні постаті тієї поліхромії зникли, бо Москва наказала її закрити, щоб вимазати історичну свідомість української нації»²⁵. Тому на сьогоднішній день важко оцінити наскільки нинішні стінописи вівтарної частини і нави церкви відповідають за манерою живопису, характером виконання, особливістю кольорових зіставлень оригінальним творам Ю.Буцманюка. До того ж їх нищить

час. Ще перед війною жовківський Календар Місіонаря зазначав: «На жаль досвід учить, що стінне церковне мальовидло в нашому підсонню нетривале: копоть, порохи, жар літа і студінь зимою скоро винищують дорогоцінну малярську працю. Не мине й кільканадцять літ, а вже треба відновлювати розписи церкви»²⁶.

Тематично загальний масив розписів церкви розділяється на чотири групи: біблійні сюжети, історичні, одинарні зображення святих та князів.

Золоте тло конхи центральної апсиди вкрите щільно переплетеними силуетами ангелів та херувимів, рівномірний ритм яких творить рапортну площинну композицію. Подібний хід вирішення небесного простору за рахунок вигадливого компонування розпростертих крил ангелів знаходимо у вітражах П.Холодного, проєктованих для вікон Успенської церкви у Львові. Близькі за часом виконання, обидва твори абсолютно відповідають епосі, в період якої створені – сецесії. Її прихильність до пружної лінії, що плавно переходить з однієї деталі зображення на іншу, до площинності й декоративності, до вигадливих переплетень і золота – сповна використали художники у своїх працях. Не менш активного впливу сецесії зазнав М.Сосенко, що підтверджують розписи церкви у с. Підберізці біля Львова. Та все ж художник уникає рапортності композиції, і його ангели у підкупольному просторі групуються у чотири низки, спрямовані від центру окресленого чотирикутника до його кутів.

На золотому тлі над лінією карнизу, у центрі, Ю.Буцманюк зобразив Ягнця на престолі, як символ спокутної жертви Ісуса Христа. Обабіч – по шість старозавітніх пророків, які чекають приходу Месії: Авакум, Захарій, Ілля, Давид, Єремія, Даниїл, Ісаїя, Єзекїїл, Мойсей, Міхей, Осія, Малахія. Така композиція є давньою і сягає часів середньовіччя, проте художник її опрацьовує, модернізує, подає експресивно, сміливо оживляючи фігури рухом, жестами, зіставленнями відтінків червоних та зелених барв, енергійним пластичним синім і червоним контуром. Кожен з пророків представлений з характерним атрибутом – Мойсей тримає в руках скрижалі, цар Давид, з короною на голові, – ліру, біля Даниїла стоїть лев, Захарій, в голубих священничих шатах, тримає в руці кадило, Єремія з ярмом на шиї, Ілля в червоних шатах на громовому колесі і т.д. – та наділений індивідуальною характеристикою, вираженою в осанці, силуеті, пропорціях фігури, типі та виразі обличчя, в розворотах і жестах. Постаті пророків не підтримують рівномірний ритм тла – на противагу творять невимушені групи. Увінчує композицію конхи сріблястий голуб, як символ Святого Духа, у жовтому колі, оточеному червоними пломеніючими променями.

Нижче лінії карнизу – Цар Слави в Пантократоні²⁷. Христос возсідає на високому троні, форми і декор якого, як і в поліхромній композиції «Мати Божа з Христом і прихожани», виконані на зразок різьблених меблів «гуцульської

сецесії». Пальці правої руки складені для благословення, а лівою – Христос вказує на обвите терновим вінком палаюче серце. Тут отримала втілення іконографічна традиція Західної церкви, оскільки за східним типом іконографії лівою рукою Цар Слави підтримує розкрите Євангеліє. Постаць Пантократора на троні підхоплена веселковою дугою, чотириразовий повтор якої замикається у своєрідний хрест. На подібне композиційне вирішення Ю.Буцманюка міг надихнути вітраж презбітерії Латинського кафедрального собору, виконаний за картонами художника Ю.Макаревича наприкінці XIX століття.

По низу, зліва і справа, Пантократор підтримують два ангели, одягнені в білу, широко вишивану на рукавах, довгу сорочку, підхоплену в поясі червоною крайкою.

Обабіч звернені до Царя Слави дванадцять Христових Апостолів, по шість ліворуч (Яків, Варфоломій, Андрій, Хома, Йоан, Петро) і праворуч (Павло, Матвій, Пилип, Симон, Тадей, Яків Алфеїв) від Пантократора. Індивідуальна інтерпретація автором теологічних образів виявилася в оригінальній композиції обох груп апостолів, де художник зумисне акцентує на окремих зображеннях святих: ліворуч – на постаті Св. Андрея-Апостола, в образному вирішенні якого знайшли втілення рядки найстарішої хроніки – літопису древньої Русі. Правою рукою Св. Андрей Первозванний тримає великий скісний хрест, на якому він помер мученичою смертю у Патрасі. У правій групі апостолів Ю.Буцманюк викремлює постаць Св. Матвія зі Святим Євангелієм у руках.

Колористика розпису є продуманою і збалансованою. Перелив охристо-цеглово-червоних барв гармонійно звучить поряд з синьо-зеленими згустками. Водночас у кольоровому вирішенні шат апостолів Ю.Буцманюк дотримується усталених канонів. Для прикладу, статечний сивоголовий, з округлою сивою бородою Апостол Петро огорнений в жовтий гіматій та зелений хітон, як на давніх мініатюрах Київського псалтиря²⁸, чи Апостол Андрей, значимість постаті якого підкреслюють зіставлення кольорів – білого хітону як символу святої віри і червоно-пурпурового гіматію як символу великої жертви за неї.

Ноги апостолів опираються на хвилясті смуги квітучого «позему», крізь твердь якого пробиваються квітучі пагони, наче перші паростки християнської віри у давній «Скитії». Смуги позему впроваджуються в іконописні зображення з XV ст.²⁹, а з другої половини XVII ст. таке трактування земної тверді стає одним з елементів реального краєвиду в іконі³⁰. В період сецесії до стилізованого позему звертаються знову й охоче використовують у розписах М.Сосенко та Ю.Буцманюк, у вітражах – П.Холодний³¹.

Спільність художньо-монументального мислення та формально-образної мови Буцманюка і монументальних творів назарейців, характерною рисою яких була виважена композиція, влучний виразний контур та локальна пляма, що й зау-

важив свого часу М.Острове́рха, все ж існувала між ними суттєва розбіжність. На відміну від назарейців, які старалися уникати живих моделей з боязні відхилитися від ідеального образу, створеного уявою³², багатофігурні композиції Буцманюка наповнені зображеннями і портретами реально існуючих історичних постатей.

Передовсім, це композиція «Христос-Вседержитель», розташована в просторі центрального куполу храму. Звична для християнсько-візантійської традиції, у цьому випадку вона трансформується художником у могутній образ Бога-Саваофа, якому підвладні незліченні небесні світила, сонмища безтілесних ангелів, херувими та серафими. Як і в розписі каплиці Пресвятої Богоматері, виконаної Буцманюком двадцять років тому, художник знову вдається до імітації мозаїчного площинного золотого тла, на противагу якому маєстатична фігура Бога-Отця вражає монументальністю, силою звучання, динамічністю ліній і, звичайно, образом. Портретованою постаттю вселенської значимості, новітнім Мойсеєм, як називали його сучасники, стає образ Митрополита Андрея Шептицького³³. Масштабність його мислення, його поглядів у діянь, його мудрості і безмірної любові до людей були гідними для втілення в образі Бога-Отця. Постать Вседержителя замкнена у коло, маргінальну фризову композицію якого творять ритмічно переплетені крила херувимів, як і на золотому рапортному тлі конхи. Патріотична нота проступає і в ненав'язливій стилізованій орнаментиці крил, й у жовто-блакитній колористиці фризу.

Про те як просуваються розписи церкви, які етапи живописних робіт вже є виконаними, які церковно-історичні сюжети закладені художником в основу тої чи іншої багатофігурної композиції, які постаті послужили моделями для виконання зображень регулярно і широко інформував читачів і мешканців часопис «Місіонер» та «Календарець Пресвятого Ісусового Серця»³⁴.

Та особливо цінними є архівні рукописні матеріали, що зберігаються у Відділі рукописів ЛНБ ім.В.Стефаніка і є першоджерельним документом, який засвідчує узгодження сюжетів і сцен майбутніх стінописів церкви між отцями Васи́ліянами та Ю.Буцманюком: «Площа виносить около 200 м.кв. Св. Василій в славі змальований в сонячному крузі. Низше в півколі родичі й діди, яких виводить круг ангелів з неба. З боків кругом святого його родина: браття, сестри, приятелі і святі, що вийшли з його Чина, як Йосафат, Студит, Дамаскин, Венедикт і т.д. В горах чотири символи. З правого і лівого боку склепіння 6 образів, що представляють розвиток монаршого життя від найдавніших часів. 1.Пустиножителі, 2.Літописці, 3.Св.Дамаскин, 4.Реформа Рутського, 5.Реформа Льва XIII, 6.Теперішня місія Васи́ліянська.

Стіна по лівій стороні церкви:

Голгофта: Хвиля смерті Христа, затміння сонця, утеча жидів і жовнірів. На першому пляні хрест з Розп'ятим і громада оплакуючих. Кругом образки Хрис-

тових страстей, в рогах чотири плачучі ангели. На філярі по правій стороні Св. Кирило, а по лівій стороні Св. Мокрина. Дальше на стіні слідує образ: поворот блудного сина, відтак на філярі Св. Параскева, далі на стіні, що лучиться з хорами: милосердний Самарянин, на доля ангел хоронитель.

Стіна по правій стороні:

На філярі Св. Методій, відтак Різдво Христове на стіні (вимір стіни 10x12 м). Кругом прес. Дитяти Божа Мати, Св. Йосиф, з другої сторони пастушки в одягах, як в тутешніх сторонах. Співають та грають на скрипках і сопілках. З неба сходять ангели.

Кругом цього образу деякі сцени, що відносяться до головного образу, як поклін трьох мудреців, утеча до Єгипту і др.

На слідуючій філярі образ Св. Євфрозини.

На дальшій стіні: Христос і Марія Магдалина, що вмиває ноги Христови. Горою ангели, долом Марія Магдалина в пустині. На філярі св.Ємелія. відтак стіна, що лучиться з хорами, на якій намальована притча о талантах. Нище Св. Архангел Михаїл, хоронитель українського народу над хорами має бути страшний суд, або подібний образ.

На аркадах розмальовані ангели.

На фронтівій стіні коло Св. Василія, що замикає аркаду, має бути приставлене культурно-суспільне життя Чина Св. Василія або професія»³⁵.

У часі виконання художник вносить деякі корективи в узгоджені попередньо сцени і зображення, про що свідчать детальні описи роботи над стінописами 1938 р.³⁶. Проте ці зміни абсолютно не порушують виваженого і вмотивованого розташування композицій, укладених за чітким ілюстративно-розповідним порядком, що, мимоволі, нав'язує порівняння з розписами Джотто і його принципом нанизування композиційного ряду на кшталт історичної розповіді. Ю.Буцманюк бездоганно відчуває простір храму, узгоджуючи тематично-композиційну схему розписів з архітектонікою споруди. Ритм архітектурних членувань за принципом чіткої симетрії підсилений струнким рядом поліхромних стінописів. У ракурсах фігур враховані кривини площин склепіння та конхи, що позбавляє зображення деформацій і робить їх чистими, ілюзорно досконалими, художньо і стилістично переконливими.

Історико-релігійну лінію стінописів Ю.Буцманюк продовжує у новітніх сюжетних зображеннях, дещо нетрадиційних для українського монументального сакрального малярства – «Мученицька смерть Св. Йосафата» та «Покликання Св. Йосафата», а також знамениті сцени «Берестейська Унія» та «Покрова». Саме ці стінописи займають більшу частину центрального простору храму, тактовно розгортаючи галерею історичних подій та історичних постатей, виразно віддзеркалюючи дух часу, ознаменований інтенсифікацією національної думки,

національної боротьби українського народу за самоствердження, за усвідомлення себе повноправною європейською нацією. Наповнення іконографічної програми розписів, окрім звичних сакральних тем, сценами історико-політичного характеру, підсиленими теологічним підтекстом, набувало надзвичайно актуального просвітницького значення, сприяючи розумінню духовного, морального, соціального, політичного підґрунтя нуртуючих подій і напрямку їх розвитку.

Зазначені стінописи виразно репрезентують і громадянську позицію самого художника, його великий патріотизм, непохитну віру і відданість національній ідеї, які залишалися незламними, незважаючи на періодичні випробування, непорозуміння і дорікання з боку польської влади³⁷, про що вже йшла мова попередньо.

Дві бокові конхи храму оздоблюють симетрично розташовані сцени «Берестейська Унія» та «Покрова». Вони мають подібний композиційний уклад, який не має жоден інший стінопис церкви. Вздовж нижньої лінії півкола конхи в обох сценах Ю.Буцманюк представляє цілу галерею персоналій, залучаючи до єдиного гурту дві групи української священничої та мирянської еліти, прихильників та противників Унії, політичних, релігійних та культурних діячів. Серед зображень композиції «Берестейська Унія» впізнаються постаті митрополитів М.Рогози та Й.Рутського, І.Потія та Я.Смогожевського, єпископа М.Терлецького та членів Василіянського чину. Крім представників Української Греко-Католицької церкви, галерею образів наповнюють портрети православного духовенства – митрополита П.Могили, архієпископа М.Смотрицького, І.Вишенського, та відомих політичних і культурних діячів: Б.Хмельницького зі синами, П.Сагайдачного, П.Дорошенко, І.Мазепи. Стримана характеристика персонажів, спосіб стилізації та ритміка постатей, фризове розгортання композиції інспірують до першоджерела, тобто до візантійських мозаїк з їх фронтальністю зображень, одноманітним ритмом поз та жестів³⁸. Композицію оживляють лише постаті гарячкуватого монаха Івана Вишенського та колінопрекленої жінки в українському вбранні.

Як і в мозаїках, художник особливу роль надає контуру, який об'єднує всю групу персонажів у єдиний фризовий ряд, водночас виокремлюючи і персоніфікуючи кожен образ. Особливий прийом подвійного контуру, ультрамариногово і сіро-блакитного, який він почерпнув і засвоїв у досвідченого майстра, свого вчителя і наставника М.Сосенка, працюючи з ним над розписами церков у селах Славське, Риків, Конюшки³⁹, охоплює фігури своєрідним сяйвом, додаючи їм значимості, звучності й монументальності. Художньою особливістю цього стінопису є живописне тло, яке розгортається панорамним краєвидом над головами персонажів, де вгадуються обриси знаних архітектурних пам'яток Соборної України – Софія Київська, Києво-Печерська Лавра, Катедра Святого Юра у

Львові та інші. Увінчує композицію на склепінні конхи зображення Св. Йосафата, як небесного покровителя Української Церкви. Його постать, зодягнена у сіро-сині шати, чітко вирисовується на вохристо-золотому тлі, замкненому в шестигранник крилами херувимів. Акцентована українськість стінопису «Берестейська Унія», підсилена і добором персонажів, і колористикою, не могла не драгувати тодішню польську, а згодом і советську владу.

Композиція «Покрова становить наче дзеркальне відображення композиції стінопису «Берестейська Унія». На склепінні конхи на золотистому тлі шестикутної зірки зображена постать Богородиці-Покрови, яку Ю.Буцманюк трактує як покровительку відродженої новітньої Української Держави, таким чином розширюючи знаний і шанований ще з часів Русі-України образ.

Культ Покрови, Цариці Небесної, яка особисто охороняє і боронить кожного, хто потребує допомоги, викристалізувався і був офіційно визнаний Східною церквою в другій половині XIII ст.⁴⁰. Основа появи в малярстві образу Покрови – літературна пам'ятка давньої Візантії «Життя Св. Андрія Юродивого», суттю якої було видиво Андрія і його учня Епіфанія в храмі у Влахені, згідно з яким Богоматір після довгої молитви за людей, що стояли довкола, знала з голови чудову хустку і розпростерла цей мафорій над людом.⁴¹

Саме східний іконографічний тип, що бере початок з часів княжої Русі (ікона «Покров» з церкви Покрови в Суздалі, датована приблизно 1360 р.) знайшов своє відображення на стінописі Жовківської церкви. Подібна іконографія отримала втілення й у вітражі П. Холодного «Мати Божа-Запорізька Покрова», що у 1928 р. оздобив віконний отвір апсиди церкви Успіння Пресвятої Богородиці у Львові. До мініатюри «Київського псалтиря» (1397 р.) тяжіє також трактування одягу Покрови, який складається з довгої сукні столи та хустки-мафорію, яка покриває голову і плечі Богородиці. Цілком ймовірно, що кольорове вирішення вітража П.Холодного послужило взірцем для добору барв на одязі Покрови Ю.Буцманюку. Бо якщо в Холодного зіставлення ніжного фіолету і зелені було даниною останнім відголоскам духу сецесії, то в стінописі Буцманюка ця колористика стала лише естетичним штрихом.

Щодо іконографії жовківського розпису «Покрова», то подібний всеосяжний образ заступниці і покровительки, яка приймає під розгорнені поли свого плаща-мафорія кожного, хто потребує захисту і опіки, зустрічаємо в іконі «Покрова» зі села Мотижин на Київщині (кін. XVII – поч. XVIII ст.), а також ікона «Покрова Богородиці» (сер. XVII ст.) зі села Стара Сіль. Та якщо в мотижинській іконі під захистом рук Пресвятої зображено духовних і світських осіб, серед яких російський цар та гетьман Б. Хмельницький, як втілення ідеї схвалення акту возз'єднання України з Росією⁴², то композиція «Покрова» у церкві Христа Чоловіколюбця просякнута глибоким патріотичним почуттям

художника Ю.Буцманюка, який сам був активним учасником визвольних змагань українського народу, непохитним борцем за незалежну новітню Українську Державу. Уособленням відродженої новітньої держави виступають групи громадсько-політичних діячів та військової еліти Української Народної Республіки та Західно-Української Народної Республіки, в центрі яких – представники Української Греко-Католицької Церкви: митрополит Андрей Шептицький, єпископи Й.Коциловський та Г.Хомишин, ченці-василіяни. Як і в композиції «Берестейська Унія», зображені постаті творять фриз, рівномірний ритм яких порушує лише постать жінки, що впала на коліна перед мертвим виснаженим тілом дитини. Це – стражденний образ Матері-України, алегорія страхітливого періоду геноциду українського народу – голодомору 1930-х років. Сцена стала відголоском на події недавніх років, які ятріли свіжою раною цілої нації. Беручи до уваги часті звинувачення, що лунали зі шпальт польської преси, зображення вкотре засвідчило мужність і твердість переконань художника-патріота, «українського буржуазного націоналіста», як його назве уже совєцька влада.

Нажаль, художник не встиг зреалізувати всю програму запланованих стінописів. Робота була зупинена. У вересні 1939 р. почалася війна і родина Буцманюків покинула Україну.

У 1960-х рр. бабинець церкви розписуватиме о. Володимир Ярема та львівський художник Станіслав Серветник⁴³.

Іконографічна програма оздобу внутрішнього простору церкви Пресвятого Серця Христового своєю художньою мовою, стилістикою, колористикою, орнаментикою та сюжетним спрямуванням впевнено демонструє втілення нуртуючих в українському мистецтві першої третини ХХ ст. ідей відродження візантизму, вмотивованого суспільними рухами і духовним піднесенням в державі, які зливалися з усвідомленням генези української культури, відродженням поваги до її великих пам'яток доби Київської Русі та глибоким шануванням історії свого народу і його видатних особистостей.

Іконографія, стиль і посланництво стінописів церква Пресвятого Серця Христового – це безсумнівний успіх таланту Ю.Буцманюка, програмний синтетичний живописний твір, де отримали втілення творчі ідейно-естетичні пошуки його попередників і сучасників, де розгорнувся весь потенціал його таланту, щоби залишити піковий знак на черговому етапі розвитку українського сакрального мистецтва.

Література

- ¹Petrus J.T. Zólkiew i jej kolegiata. – Warszawa, 1997. – S.28.
- ²ЦДІА, ф.684, оп.1, спр.1563, С.134.
- ³Нога О. Український стиль в церковному мистецтві Галичини кінця XIX – початку XX століть. – Львів, 1999. – С.78.
- ⁴ЦДІА, ф.684, оп.1, спр.1563, с.206.
- ⁵Стебельський Б. Краківська Академія Мистецтв і українці.// Ідеї і творчість. – Торонто, 1991. – С.320.
- ⁶Гординський С. Малярство Юліяна Буцманюка на тлі його доби.// Юліян Буцманюк. Монографічна студія. – Едмонтон, 1982. – С.11.
- ⁷Кейвач І. Монументаліст, портретист і педагог.// Юліян Буцманюк. Монографічна студія. – Едмонтон, 1982. – С.33.
- ⁸Ріпко О. У пошуках втраченого минулого. – Львів, 1996. – С.25.
- ⁹ЦДІА, ф.684, оп.1, спр.1563, С.214.
- ¹⁰Там само.
- ¹¹Там само.
- ¹²Там само.
- ¹³ЦДІА, ф.684, оп.1, спр.1550, С.26.
- ¹⁴Знані осередки кін. XIX – поч. XX ст. виготовлення меблів – Гуцульська спілка в Коломиї, Столярно-токарський верстат в Івано-Франківську, Промислова школа у Львові.
- ¹⁵Стебельський Б. Передмова// Юліян Буцманюк. Монографічна студія. – Едмонтон, 1982. – С.8.
- ¹⁶Гординський С. Малярство Юліяна Буцманюка на тлі його доби // Юліян Буцманюк. Монографічна студія. – Едмонтон, 1982. – С.10.
- ¹⁷Острроверха М. Здається – було це вчора // Юліян Буцманюк. Монографічна студія. – Едмонтон, 1982. – С.23.
- ¹⁸Зі спогадів дружини митця пані Ірини.
- ¹⁹Острроверха М. Здається – було це вчора // Юліян Буцманюк. Монографічна студія. – Едмонтон, 1982. – С.24.
- ²⁰ЦДІА, ф.684, оп.1, спр.1550, «Записний блокнот...».
- ²¹ЦДІА, ф.684, оп.1, спр.1550, С.26.
- ²²Малювання церкви оо. Василіян у Жовкві // Календар Місіонаря. – 1939. – С.57.
- ²³Хом'як М. Колись і тепер // Юліян Буцманюк. Монографічна студія. – Едмонтон, 1982. – С.46-47.
- ²⁴Зі спогадів дружини митця пані Ірини.
- ²⁵Хом'як М. Колись і тепер // Юліян Буцманюк. Монографічна студія. – Едмонтон, 1982. – С.47.
- ²⁶Малювання церкви оо. Василіян у Жовкві // Календар Місіонаря. – 1939. – С.57.
- ²⁷В розмальованій церкві // Обрії (тижневик). – №2. – 1936. – С.3.
- ²⁸Киевская псалтирь 1397 года. – Москва, 1978. – С.54, 225.

²⁹Нариси з історії українського мистецтва. – Київ, 1966. – С.64.

³⁰Ікони «Деїсусного» ярусу іконостасу в церкві Святого Духа в Рогатині.

³¹Вітражі Волоської церкви Успення Пресвятої Богородиці у Львові; вітражі Успенської церкви в с. Мражниця під Бориславом.

³²<http://ru.wikipedia.org/wiki/НАЗАРЕЙЦЫ>

³³Слуга Божий Митрополит Андрей Шептицький. Календар у рік молитов за прославу Слуги Божого Андрея Шептицького 29.07.1865-1.11.1944. – Львів, 2004 – С.1.

³⁴Календарець Пресвятого Ісусового Серця на 1938 рік. – Жовква, 1938. – С.48-53; Календарець Пресвятого Ісусового Серця на 1939 рік. – Жовква, 1939. – С.48-56.

³⁵Львівська Наукова Бібліотека ім.В.Стефаника. Відділ рукописів. Фонд 3, справа 1402, (дата на рукописі відсутня).

³⁶Календарець Пресвятого Ісусового Серця на 1939 рік. – Жовква, 1939. – С.54-56.

³⁷Хом'як М. Колись і тепер.// Юліян Буцманюк. Монографічна студія. – Едмонтон, 1982. – С.46-47; Буцманюк Ю. Стінопис Жовківської церкви Христа Чоловіколюбця. – Львів, 2006. – С.23.

³⁸[http://ru.wikipedia.org/wiki/ Сан-Витале](http://ru.wikipedia.org/wiki/Сан-Витале)

³⁹Кейвач І. Монументаліст, портретист і педагог // Юліян Буцманюк. Монографічна студія. – Едмонтон, 1982. – С.33.

⁴⁰Gebarowicz M. Mater Misericordiae-Pokrow-Pokrowa w sztuce i legendzie srodkowo-wschodniej Turopy – Warszawa, 1986. – S.116.

⁴¹Там само. – S.83.

⁴²Український живопис. Альбом. – Київ, 1985. – С.24, 27.

⁴³Буцманюк Ю. Стінопис Жовківської церкви Христа Чоловіколюбця. – Львів, 2006. – С.24.

Володимир ЖИШКОВИЧ,
канд. мист., доцент, старший наук. співробітник
Інституту народознавства НАН України

ХРАМОВА СКУЛЬПТУРА ЖОВКВИ

У другій половині XVI–XVIII ст. монументальна скульптура та декоративне різьблення в сакральних спорудах Західної України у порівнянні з попереднім періодом набули значнішого поширення та наповнились новим змістом, стали якісно іншими за пластичним вирішенням, художнім рівнем і своєю функцією. Це було зумовлено загальним характером мистецтва, його прагненням до більшої життєвості змісту й художньої мови, і в значній мірі особливостями розвитку монументальних видів мистецтва та архітектури. В особливо тісному зв'язку з архітектурою знаходилась монументально-декоративна скульптура, яка не лише підпорядковувалась архітектурному об'єкту, а подекуди ставала вагомим чинником його стильового виразу. Значно розширюється видовий діапазон скульптурних форм, розвивається декоративна пластика, тематична рельєфна різьба та статуарна кругла скульптура.

Розквіту монументальної скульптури на західноукраїнських землях сприяло бажання місцевих замовників оздоблювати архітектурні об'єкти в кращих традиціях тогочасного європейського мистецтва, позначеного стильовим виразом ренесансу а з часом бароко та рококо. В Україну почали прибувати чимало досвідчених архітекторів та скульпторів, цехових майстрів-різьбярів із Нідерландів, Німеччини, Італії та міст Польщі. Вони принесли з собою прийоми й мотиви європейської скульптури у властивих тій чи іншій країні видозмінах. Ці особливості у взаємодії з традиціями давньоруського та українського народного мистецтва стали плідним ґрунтом для піднесення монументальної скульптури та різьблення.

Чисельні пам'ятки скульптури збереглися в оздобленні римо-католицьких костелів і каплиць а також деяких храмів східного обряду. Здебільшого домінував різьблений декор, в окремих архітектурних ансамблях у комплексі з рельєфними сюжетними вставками. Декоративно-орнаментальне різьблення на західноукраїнських землях дуже швидко еволюціонувало від невисокого, подекуди від майже площинного рельєфу, до пишного горельєфу з динамічним розвитком форми.

Поширення набули мотиви витих і квітучих рослин, вигини аканта, вінці з лаврових листків, грона плодів, вазони квітів та нитки перлів, плетінка, розетки й пальмети, картуші. Особливої популярності передовсім у сакральних формах як символ євхаристії здобув мотив виноградної лози. Мотив виноградної лози входив не лише в різьблення іконостасів, а й вкривав портали храмів, обрамлення прорізів вікон. У декоративних оздобах широко використовувались символічні та алегоричні мотиви.

Показовим взірцем скульптурного оздоблення є парафіяльний костел Святого Лаврентія в Жовкві.

Унікальний храм Св. Лаврентія величаво міститься на пагорбі, насипаному татарськими та турецькими бранцями в межах міських оборонних мурів поблизу Глинської брами. Основним творцем костелу, як зрештою й більшості будівель міста з замком, був будівничий гетьмана Станіслава Жолкевського, з 1601 р. війт міста Жовкви Павло¹, якого часто ідентифікують як львівського зодчого на ім'я Паолус Італюс, прозваного Щасливим². Після смерті Павла Щасливого (1610 р.) добудову костелу до 1618 р. здійснював Амброзіо Сімоніс Вербене Нутклаус³ відомий ще як львівський архітектор Амброзій Прихильний (помер 1641 р.)⁴, який як і П.Щасливий, теж був зодчим і різьбярем. Костел освятили 28 травня 1623 р., проте роботи по викінченню інтер'єра тривали до кінця XVII століття.

Жовківський парафіяльний костел відзначає лаконічна, тектонічно виразна структура. Базиликального типу будівлю увінчує правильної форми купол, розміщений на перехресті рамен латинського в плані хреста. Муровані з цегли, тиньковані фасади храму членують широкі спарені тосканського ордеру пілястри та розгорнутий по периметру дорійський фриз. На загал будівлі, очевидно зважаючи на північно-італійське походження архітекторів (відомо, що Павло Щасливий та Амброзій Прихильний були родом з Ломбардії, зокрема з Гризонії)⁵, притаманні стильові риси ренесансної ломбардської архітектури, сповненої готичними елементами. У розміщеному на узвишші жовківському парафіяльному латинському костелі чи не єдиному в Україні найвиразніше виражено ренесансну ідею центрично-купольного храму, що помітно зближувало його, на думку професора Володимира Овсійчука, з типом українських п'ятидільних одноверхих церков⁶.

Образно-символічним, тематично вивіреним ладом відзначається скульптурний білокам'яний різьблений декор порталів та потужного антаблемента храму. Декор парафіяльного костелу у Жовкві римською дорікою стилево споріднений із фризом Успенської церкви у Львові. Проте тематичне скерування пластичної декорації фризу жовківського костелу має інші особливості й відповідає войовничим смакам засновника храму гетьмана Станіслава Жолкевського. Особливо

промовистою є геральдична емблематика метопа фризу, в яких виражений воївничий дух епохи, легендарно-героїчна тематика, підкреслення значимості родин Жолкевських та Гербуртів.

На одній із метопа виразно проглядається, оточений лавровим вінком, майстерно різьблений герб Любіч Жолкевських. На наріжних каменях фризу величаво возсідають немов стражі грізні орли, що символізують рід Гербуртів. Інші метопа заповнені античними та ренесансними мотивами: геральдичні емблеми, композиції з брамами та паноплями, військово озброєння, букраньони, портретно трактовані маски польських рицарів, маски левів, рослинні розетки, лілії. У мотиві флорентійської лілії, окремі дослідники, зокрема вбачають символічний натяк про спорідненість господаря замку з королівськими родами⁷.

Культ християнсько-лицарського подвижництва помітно домінує в чисельній однотипній галереї вершників. Незважаючи на узагальнений характер трактування постатей, заковані в лати гусари зі списами, шаблями, чи легко озброєна луками кіннота, рейтарі, приваблюють погляд динамікою різноманітних рухів, ратною доблестю. Серед численної групи вершників, що ритмічно проносяться один за одним на метопах фризов рамен трансепта і нефа (на фризі гранчастої апсиди зображень вершників немає), ідентифікувати можливо лише постаті святих воїнів Мартина та Георгія. Особливо виділяється метопа із зображенням Георгія Каппадокійського, зокрема відтворено сцену «Чудо Св. Георгія про змія». Різьбяр зобразив найпоширеніший у той час на Україні іконографічний тип цього сюжету з епізодом врятування святим Георгієм принцеси Єлісави від лютого змія, відомого не лише за творами української кам'яної пластики (рельєф львівської каплиці Боїмів, рельєф метопа фризу Успенської церкви у Львові), а й українському іконописі: ікона кінця XV ст. з с. Здвижень (зб. у Національному художньому музеї в Києві), ікона XVI ст. з с. Велике (зб. у Львівській галереї мистецтв), ікона кінця XV – початку XVI ст. з с. Високе (зб. у Національному музеї Перемишльської землі), ікона першої половини XVII ст. з Львівщини (зб. у Національному музеї в Кракові) та інші. Щоправда, якщо в іконописі, за влучним висловом професора В.Овсійчука, «підкреслено демонструється казково-легендарна сторона події, а юний герой набирає вигляду витончено-тендітного лицаря, що здійснює свій подвиг по визначеному наперед велінню», і в його «образі звучить одухотвореність і поетична мрія, в якій найціннішим залишається віра в перемогу добра над злом»⁸, то на виконаній горельєфом метопа жовківського костелу сцену змієборства характеризує емоційне напруження і суспільний резонанс загальноєвропейського політичного, зумовленого постійними війнами, неспокою й водночас втілення готовності й беззавітної людської мужності, караючої, але справедливої сили.

За емоційною напругою та формотворчими засобами метопа жовківського костелу, незважаючи на певні іконографічні відміни, співзвучна із створеною приблизно в тому часі (1609–1611 рр.) львівським скульптором⁹ горельєфною композицією «Чудо Св. Георгія про змія» каплиці Боїмів. У вміщеному на північному фасаді каплиці різьбленому в камені монументальному полотні чи не найповніше в українському пластичному мистецтві доби ренесансу розкрито тему тріумфу справедливості над злом, прославлено людську доблесть, і не випадково цей рельєф розглядають як «глибокий твір гуманізму у львівській скульптурі початку XVII ст.»¹⁰. Щоправда, зображення Св. Георгія (Юрія) змієборця на рельєфі каплиці, очевидно, слід розглядати перш-за-все як патрональне і сприймати як прославлення імені фундатора Георгія Боїма, живописний фресковий портрет якого поряд з дружиною Ядвігою промовисто розгорнуто на східному фасаді. Водночас метопа з зображенням Св. Георгія костелу в Жовкві слід сприймати в контексті зображень вершників на інших метапах і розглядати їх більш широко, зокрема, як прославлення всього воїнства Речі Посполитої провідне місце серед якого належало членам родини Жолкевських та Гербуртів.

Подібне мистецько-образне вирішення теми прославлення воїнства і, зокрема, мотив походу озброєних рицарів відтворений на метапах колегіати у Замості в Польщі, яку будував архітектор з Венеції Бернардо Морандо. Вважається, що близько 1601 р. декоративні деталі замостської колегіати виконували львівські «ляпідисти» у місті Миколаєві, і, що здобуті практичні навички вони використовували працюючи над фризами Успенської церкви у Львові та парафіяльного костелу в Жовкві¹¹.

Тема культу християнсько-лицарського подвижництва не обмежується лише фризом, зокрема на фронтоні головного фасаду костелу вміщено граціозну постать покровителя воїнства Архистратига Михаїла. Складається враження, що Архангел Михаїл, у пориві вознісшись над храмом, веде вершників за собою на ратне поле проти ненависних ворожих полків. Щоправда, постать архангела не цілком співзвучна із загальним стильовим вирішенням фризу та різьбленням порталів. Не дивлячись на те, що скульптуру датують 20-ми роками XVII ст.¹², їй притаманні різностильові риси: елегантно з нахилом повернута голова, широкий жест рук, динамічно розгорнуті крила, «оголена вище коліна нога, розвіяні по вітру поли туніки – все це деталі цілком барокові, але сам ангел стоїть міцно, його поза нічим не нагадує змієподібного руху барокових статуй, а пишні його кучері ще готичні за трактовою»¹³.

Розгорнута на фасадах костелу героїчна тематика невдовзі буде епічно вирішена в розміщеному на північній стіні презбітерія ліворуч головного вівтаря монументальному пристінному надгробку спорудженому в пам'ять кан-

цлера і гетьмана великого коронного Станіслава Жолкевського (пом. 1620 р.) та його сина Яна (пом. 1623 р.).

Композиційний принцип зображення родини донаторів поруч із релігійними сюжетами, набув поширення у тогочасному європейському мистецтві. Найповніше мистецтво статуарного різьблення виявлялось у численних надгробках, які мали в центрі фігуру небіжчика і водночас були складними архітектурними композиціями, пишно оздобленими декоративним різьбленням. Уміщені в середину храмів чи каплиць надгробки мали кілька поширених варіантів, взірцем яких були італійські надгробки початку XVI століття. Найпоширенішим був варіант лежачої, немов у сні, одягненої в рицарські обладунки постаті. Надгробки Жолкевських у костелі в Жовкві мають дещо інше трактування (створені в 30-х рр. XVII ст.). Це високі, помпезні багатоярусні споруди, що складаються з двох груп, розміщених обабіч вівтаря, у кожній з них – по дві статуї в повний зріст: ліворуч від вівтаря – батька Станіслава (у правій ніші) та сина Яна (у лівій ніші) Жолкевських, праворуч – матері Регіни (у лівій ніші) з роду Гербуртів і дочки Софії Данилович (у правій ніші)¹⁴.

Основу надгробків становлять високі цоколі, поділені по горизонталі карнизами на дві частини. У площину нижньої частини чоловічого надгробку вписано барельєфні композиції з трофеїв, у площину жіночого – два умовні, створені із рослинних паростків аканта картушів із голівками путті в центрі. Верхню площину цоколів обох надгробків заповнено епітафійними написами¹⁵.

Різьблені з червоного мармуру постаті розміщені в неглибоких півциркульних нішах із конхами, вмонтованих у монументальні пристінні надгробки, фланкованими гладкоствольними масивними колонами із сірого мармуру, завершеними чорними корінфськими капітелями. На імпостах колон вміщені статуї патронів зображених осіб. На чоловічому надгробку – постаті святих Івана Євангеліста та Станіслава, що воскрешає померлого; на жіночому – постаті святих Регіни та Софії, яка плащем прикриває своїх доньок – Віру, Надію, Любов. На профільованому антаблементі розміщено по дві алегоричні напівлежачі постаті, поміж яких скомпоновано великі щити з гербами. Вгорі щити у чоловічому надгробку увінчує постать архангела Михаїла, який протикає списом змія, в жіночому – Мадонна з немовлям. Чоловіки в обладунках стоять біля столів, тримаючи в руках булаву (Станіслав) й буздиган (Ян), ознаки суспільного становища; жінки в традиційних довгих сукнях і хутряних шапках на головах, в руках – вервиці.

Світлотіньове моделювання пластичних об'ємних форм і кольорове різнобарв'я буро-червоного, сірого та чорного мармуру посилили просторовість пристінної композиції надгробків, надаючи їй враження урочистого піднесення. Скульптурний ансамбль надгробків родини Жолкевських парафіяльного

жовківського костелу Святого Лаврентія входить до ряду найпоказовіших творів періоду пізнього Ренесансу в Україні.

Окрім метоп фризу фасаду та надгробків Жолкевських жовківський костел Св. Лаврентія містить й ряд інших оригінальних творів монументальної пластики доби Ренесансу. Уваги заслуговує рельєфне маньєристичне оздоблення головного західного порталу костелу. Конструкцію порталу формують, оперті на постаменти (декоровані розеткою з листя аканту), пілястри з дорійськими капітелями та півкругла арка. Вгорі портал завершує трикутний фронтон. По боках портал окреслений смугами окуттевого рольверкового орнаменту. Площину пілястр та архівольту арки розділено на вісім сегментів, кожен з яких займає завершена конхою, декорована мушлею, ніша, в якій на постаменті з написом стоїть постать святого. Внизу на пілястрах вирізьблені святі Петро і Павло, вище – Св. Лаврентій і Св. Станіслав. На архівольті в нішах – постаті чотирьох євангелістів. На замковому камені арки представлено Христа Вседержителя та двох херувимів. Трикутні поля над архівольтами заповнює рослинний декор та голівки двох ангелів. У тимпані фронтону вміщено фігурки двох ангелів.

Схожий за обрисами до головного порталу портал південного трансепту декоровано скромніше. Стилево він витриманий у суворих і величних формах Відродження й нагадує обрамлення вікон Успенської церкви у Львові. Площини пілястр та архівольти арки акцентують вписані у кола акантові розетки. Тло тимпану фронтону заповнює різьблена у невисокому рельєфі голівка ангела. Голівки двох ангелів заповнюють також площини трикутних полів над архівольтами порталу.

З посеред монументальної пластики внутрішнього оздоблення жовківського парафіяльного костелу слід згадати рельєфні зображення подвижників католицької церкви, бюсти яких вписано у медальйони й розміщено на склепінні вівтарної частини, а також різьблені (теж вписані у медальйони) образи чотирьох євангелістів, розміщені на перехресті нав під барабаном купола.

Особливе місце з посеред жовківської скульптури займають твори, що вийшли з-під різця провідного європейського скульптора Андреаса Шлютера, якого інколи ще називають «Північним Мікеланджело». Андреас Шлютер активно трудився у Польщі та деяких регіонах України на початку XVIII століття. Зокрема, роботи майстра зафіксовані у родовому помісті польського короля Яна III Собеського у Жовкві. У 1692 р. Шлютер виконує пам'ятники Теофілії та Марку Собеським, що були встановлені у домініканському костелі в Жовкві (були знищені під час пожежі 1739 р.). З-під різця майстра вийшли два надгробки представників королівського роду: Якуба Собеського (батька короля) і Станіслава Даниловича (дядька короля)¹⁶. Різьблені Шлютером протягом

1692–1693 рр. у Варшаві надгробки були встановлені під наглядом скульптора у жовківському костелі Св. Лаврентія на зламі 1693–1694 років. Ці твори, не дивлячись на періодичні реставрації, є високохудожніми яскравими взірцями фахової кам'яної скульптури доби бароко на Україні.

Конструкція та композиція обох надгробків позначена спільністю рис¹⁷. У нішу едикули вписано велику урну, біля якої розмістились алегоричні постаті. Покришку урни увінчує крилатий геній. Внизу на тлі постаменту, обабіч щитів, розмістились путті. Архітектурні елементи пам'ятників виконані з чорного мармуру, скульптури різьблено з білого алебастру¹⁸.

Серед двох скульптурних композицій за емоційним виразом, природністю поз, свободою рухів та внутрішнього натхнення виділяється надгробок Якуба Собеського. Майстерна пластика характеризує постаті алегорій «Справедливості» та «Сили». Красу їхніх облич, м'якість моделювання волосся, ніжність тіл виразно посилює теплий тон мармуру. Висока майстерність скульптора виявляється й у дрібних рельєфних вставках, зокрема у рельєфі, що прикрашає бік урни. Кількома штрихами майстер досягає пластичного ефекту, підкреслює напруженість і динаміку тіл воїнів, що сплелися у напруженій боротьбі. Шлютер неодноразово звертався до теми боротьби, життя та смерті, героїзму та загибелі.

У надгробку Станіслава Даниловича, праворуч від урни розміщено алегоричну постать «Правди», у руці якої колись було дзеркало. З часом дзеркало замінили мечем, відтак постать почала уособлювати алегорію «Слави». Ліворуч від урни, зображено алегорію «Мужності», яку трактовано у вигляді чоловіка одягнутого в обладунки римського воїна. Рука алегоричної постаті, покладена на голову лева. За характером пластика лев'ячої голови перегукується з левом із композиції «Африка», яку створив Шлютер для рицарського залу берлінського палацу¹⁹.

Майстерно виконані Андреасом Шлютером надгробки Собеського і Даниловича є кращими взірцями класицистичного напрямку в українській скульптурі, проявами впливів мистецтва пов'язаного з двором Яна III Собеського.

У костелі Св. Лаврентія у вівтарях збереглося й кілька взірців дерев'яної скульптури. В головному пізньобароковому вівтарі, створеному біля 1740 р., окрім постатей пари ангелів та путті, уваги заслуговує різьблене у першій половині XVII ст. поліхромоване розп'яття. Уявлення про загальний вигляд вівтаря дає архівне фото початку XX ст., опубліковане Єжи Петрусем²⁰. Про художні вартості фігури розп'ятого Христа можна судити лише за збереженим фрагментом торсу, в пластиці якого проглядаються готичні риси²¹.

В бічних пізньобарокових (друга чверть XVIII ст., відновлений в 60-х рр. XIX ст.) вівтарях рамен трансепта збереглися постаті святих, зокрема, у вівтарі Матері Божої – Єлизавета (?) та не ідентифікована свята, у вівтарі Святої Трійці –

Св. Флоріан і Св. Роза Ліманська (?)²². Усі постаті святих ймовірно різьблені у Австрії в 60-х роках ХІХ ст.

1743 р. коштом гетьмана великого литовського Міхала Казимира Радзівіла в костелі Св. Лаврентія було виставлено *castrum doloris* королевича Якоба Людвіга Собеського (пом. 1737 р.). Основу *castrum doloris* становили різьблені дерев'яні поліхромовані на біло алегоричні скульптури, до виготовлення яких долучились Єжи Маркварт, Олександр Ковальський і сницар Стебанський. Частина з цих майстерно виконаних скульптур нині перебуває в колекціях Львівської галереї мистецтв в Олеському замку та Історичному музеї у Львові²³. Високомистецьким рівнем виконання відзначались також, нині втрачені, дві дерев'яні скульптури Мати Божа Скорботна та святий Іван Євангеліст з композиції Розп'яття. До Другої Світової війни фігури Марії та Івана стояли перед вівтарем Матері Божої у жовківському парафіяльному костелі²⁴. За манерою виконання обидві скульптури, особливо фігура Марії Скорботної, співвідносяться із колом пізньобарокових майстрів львівського художнього осередку, послідовників творчої манери Іоанна Георгія Пінзеля.

Дещо скромніше, аніж у парафіяльному костелі, скульптура була представлена у жовківському домініканському костелі (1653–1655 рр.), вона концентрувалась здебільшого у вівтарях. Серед творів пізньобарокової дерев'яної скульптури костелу чи не найціннішою була постать розп'ятого Христа з розп'яття, різьбленого у 60-х рр. ХVІІІ ст., що знаходилось у вівтарі каплиці Господа Ісуса Розп'ятого, створеної за проектом Едгара Ковача 1902 р. у закопанському стилі²⁵. За рівнем виконання жовківське Розп'яття (нині знаходиться в домініканському костелі в Любліні) пов'язують із різцем майстра Іоанна Пінзеля, зокрема за стилістикою воно співзвучне з розп'яттями з костелу в Годовиці та костелу Св. Мартина у Львові²⁶.

Інші скульптурні твори жовківського домініканського костелу були втрачені або ж суттєво постраждали у воєнні та повоєнні роки радянського тоталітаризму ХХ століття.

В цілому, незважаючи на суттєві втрати, збережена храмова скульптура Жовкви дає можливість відтворити загальну картину розвитку пластичного мистецтва міста протягом ХVІІ–ХVІІІ століть. В храмах королівського міста концентрувались високого рівня скульптурні твори, які створювали кращі майстри Львова та Європи.

Література

1. Barącz S. Pamiątki miasta Żółkwi. – Wyd. II. – Lwów, 1877. – S.14.
2. Osiński M. Zamek w Żółkwi. – Lwów, 1933. – S.84-87.
3. Любченко В.Ф. Львівська скульптура XVI–XVII століть. – К., 1981. – С.26.
4. Існує припущення, що певну роботу в добудові костелу поряд із А.Прихильним міг провадити й відомий львівський архітектор Павло Римлянин (помер 1618 р.). Див.: Petrus J.T. Kościoły i klasztory Żółkwi. – Kraków, 1994. – S.17.
5. Овсійчук В.А. Українське мистецтво другої половини XVI – першої половини XVII ст. – К., 1995. – С. 65.
6. Овсійчук В.А. Українське мистецтво XIV – першої половини XVII століття. – К., 1985. – С.94; Овсійчук В.А. Українське мистецтво другої половини XVI – першої половини XVII ст. – С.66.
7. Любченко В.Ф. Львівська скульптура XVI–XVII століть. – С.86.
8. Овсійчук В.А. Українське мистецтво XIV – першої половини XVII століття. – С.124.
9. На перший період (1609–1611 рр.) спорудження та оздоблення каплиці припадає діяльність архітектора і скульптора Андрія Бемера, не виключено, що саме йому й належить рельєф. Скульптор Йоганн Пфістер прибув до Львова щойно у 1611 році. Див.: Овсійчук В.А. Українське мистецтво другої половини XVI – першої половини XVII ст. – С.59, 87.
10. Там само. – С.90.
11. Любченко В.Ф. Львівська скульптура XVI–XVII століть. – С.90.
12. Petrus J.T. Kościoły i klasztory Żółkwi. – S.22, 58.
13. Любченко В.Ф. Львівська скульптура XVI–XVII століть. – С.91.
14. Petrus J.T. Kościoły i klasztory Żółkwi. – S.28 – 30. – II. 136-156.
15. Тексти написів на таблицях див.: Petrus J.T. Kościoły i klasztory Żółkwi. – S. 29, 30.
16. Mańkowski T. Nieznane rzeźby Andrzeja Szlutera // Dawna sztuka. – Lwów, 1939. – R. 2. – S. 219 – 234.
17. Petrus J.T. Kościoły i klasztory Żółkwi. – S. 30 – 32. – II. 157 – 167.
18. Любченко В.Ф. Львівська скульптура XVI – XVII століть... – С. 199 – 200. – Іл. на с. 194 – 198.
19. Там само. – С. 200.
20. Petrus J.T. Kościoły i klasztory Żółkwi. – II. 86.
21. Там само. – II. 116, 117.
22. Там само. – S. 24 – 25. – II. 87 – 89, 90, 126 – 129.
23. Там само. – S. 27 – 28, 63. – II. 120 – 125.
24. Там само. – S. 24 – 25. – II. 87, 89, 118, 119.
25. Там само. – S. 104. – II. 259.
26. Там само. – S. 120. – II. 299, 300.

Метопя зі сценою «Чудо св. Георгія про змія». Фриз костелу Св. Лавренція в Жовкві

Надгробок Станіслава та Яна Жолкевських. Костел Св. Лавренція в Жовкві (на стор. 4)

Західний портал костелу Св. Лаврентія в Жовкві

Андреас Шлютер. Надгробок Станіслава Даниловича. Костел Св. Лаврентія в Жовкві. Архівне фото.

*Андреас Шлютер. Надгробок Якоба Собеського. Костел Св. Лаврентія в Жовкві.
Архівне фото.*

*Алегорична фігура з композиції *castrum doloris* королевича Якоба Собеського з Костелу Св. Лаврентія в Жовкві. Львівська галерея мистецтв.*

СУЧАСНІ ХУДОЖНИКИ ЖОВКІВЩИНИ. ТВОРЧІСТЬ НА ЗЛАМІ СТОРІЧ

Стародавня Жовква мала багатющі мистецькі традиції. Це і різьба в дереві та камені, живопис та іконопис, що на багато століть прославили місто на території від Буковини до Волині, від Карпат до Дніпра. Жовківська мистецька школа ще довго даватиме матеріал для досліджень мистецтвознавцям та історикам, а сучасники милуватимуться творіннями старих майстрів не тільки в музеях, але і в стінах жовківських храмів Св. Лаврентія, Різдва Богородиці, Пресвятої Трійці, крехівської церкви Св. Параскеви та інших (1). Традиція іконопису, живопису, сакрального декоративного мистецтва, як і взагалі мистецтва зображального, була перервана радянськими часами і тільки зараз, на зламі століть, в Жовкві заявили про себе художники, котрих можна назвати митцями.

Говорити будемо саме про тих, що мають свій неповторний стиль, працюють творчо, залишають в сучасному мистецькому процесі помітний слід і водночас формують творчий клімат міста.

В цьому контексті варто згадати Ігоря Косика, уродженця Жовкви, котрий давно мешкає у Львові. Різьбяр за освітою, випускник Івано-Франківського ХПТУ-14, він не є членом творчих спілок, але має свій стиль. Одним із перших він звернувся до теми сакрального мистецтва, співпрацюючи з чином оо. Василян проектував іконостаси до Преображенської церкви та церкви Св. Покрови в Крехівському василянському монастирі, до храму Воздвиження Чесного Хреста василянського монастиря в Бучачі. Творчість Ігоря Косика характерна перенесенням декоративних прийомів з інших матеріалів чи технік в різьбу. Його Преображенський іконостас носить відбиток характеру різьби в камені, старозавітні орнаменти та символи співзвучні з орнаментами єврейських надгробків – мацев, переносять нас до часів пророків Старого завіту. В різьбі іконостасу Святопокровської церкви художник використовує орнаментальні прийоми, характерні для вишивки – різьба тут нагадує рельєфне вишиття з мережками.

Творчість І.Косика не залишилася поза увагою і достатньо досліджена мистецтвознавцями (2). Створений І.Косиком престіл, був використаний під час

богослужіння Папою Іваном Павлом II під час його приїзду в Україну у червні 2001 року.

Ще один художник, який працює в галузі сакрального мистецтва – це Стефан Скіра. Він народився та виріс у Жовкві, його талант розвинувся, сформувався і викристалізувався на місцевому мистецькому ґрунті. В його творчості відчувається зв'язок із давніми традиціями (3). І саме йому судилося в числі перших відроджувати культове декоративне мистецтво Жовківщини.

Стефан народився у 1955 р. У 1982 р. закінчив Львівський державний інститут прикладного і декоративного мистецтва (сьогодні Львівська національна академія мистецтв) за спеціальністю «Інтер'єр та обладнання». Вчителями були: М.Опанащук, М.Яців, Л.Лесюк, С.Серветник (4). Першим твором, виконаним в дереві, була дипломна робота – декоративний пласт для фойє Жовківської друкарні. Розглядаючи еволюцію його творчості, неможливо не помітити наскільки кожна наступна робота досконаліша за попередню. Скіра є художником, котрий вміє працювати в об'ємі і з об'ємом, синтезуючи складні форми, витворюючи нову форму виразу і розуміння простору, зв'язку з архітектурним задумом об'єкту в котрому сприйматиметься його твір, не забуваючи при тому духовного, змістовного та емоційного призначення створеного. Його творіння забезпечують вищу естетичну насолоду дивуючи гармонійністю до найменших нюансів деталей, коли починає здаватися, що твір цей не внесений в об'єкт, а створений разом із ним. Це найкраще відчувається в іконостасі храму Христа Чоловіколюбця жовківського монастиря оо. Василіан.

Творений на протязі століття інтер'єр сформований такими відомими митцями як архітектор Едгар Ковач, художник Юліан Буцманюк (5), скульптор Андрій Коверко важко ігнорувати, а доповнити чимось, що органічно впишеться в середовище, ще важче. Скіра зробив це – він створив річ справді мистецьку, таку, що вписалася безвідмовно в середовище, творячи з ним органічне ціле. Конструкція іконостасу співзвучна архітектурі – художник добре володіє об'ємом в композиції, в орнаментах переграються елементи розпису стін і різьби кіоту та балдахіну, він органічно вписується в інтер'єр, творячи домінуючу, що тільки підкреслює досконалу красу храму. С.Скіра створив композицію, яка вказує на національну приналежність церкви, а саме ця приналежність в усі віки існування храму була ключовою – в основі іконостасу – тризуб. Цей прадавній символ української державності повторений також в центрі композиції – Царських воротах, присутній в орнаментах, переплітається із традиційними для християнства виноградними гронами, золочене мереживо різьби, що хитромудро заплітаючись у тризуби, увінчує усю конструкцію, творить в центрі композиції хрест, спрямований в небо. В іконостасі елементи, характерні для давнього українського орнаменту, органічно поєднані із релігійними символами христия-

янства та споконвічними солярними знаками. Ікони намісного ряду обрамлені вишуканими, тактовно орнаментованими рамами, в нижній частині розкішні золочені ажурні вставки. В композиції органічно поєднані золочена ажурна різьба із площинними рельєфними вставками, в обрамленні профільованих рамок з різьбленими колонами, між котрими гладкі площини чистого дерева. Делікатна позолота вдало підкреслює природну красу матеріалу.

Стефан є не тільки художником-проектантом, він сам різьбить усі найменші деталі, досконало володіючи засобами і матеріалами, реалізовує свій задум від першої риски в ескізі через виконання усіх елементів включно із столярськими роботами аж до остаточного монтування твору в об'єкті.

Стефан Скіра є також автором вітваря Чудотворної ікони Зарваницької Богоматері, вітваря Пресвятої Трійці, престолу та жертovníка для церкви Пресвятої Трійці і Св. Покрови в знаменитому Марійському центрі села Зарваниці Тернопільської обл. Тут в повній мірі відчувається розуміння автором призначення декоративного оздоблення бути тільки тлом для духовних символів святині. В усіх композиціях художник концентрує увагу віруючого на головному – іконах, котрі самі по собі є цінністю, що стоїть понад матеріальним світом.

Його конструкції вартісні не лише з пластичного, але і з технологічного боку – художник працює із використанням досвіду старих майстрів в поєднанні із застосуванням нових матеріалів (6). Кожен об'єкт є іншим і вимагає оригінального підходу. Скіра не є художником від заробляння грошей, в нього нема заготовок, котрі можна «вставити», кожне замовлення він виконує аналізуючи не тільки архітектурний задум, а й побажання замовників в комплексі із призначенням храму – бути духовним центром, давати віруючим відчуття єднання з Богом, враховуючи канонічність створюваного.

Список робіт С.Скіри може зайняти кілька сторінок. Головними із них є: Іконостас та церковне обладнання Церкви Св. Володимира і Ольги с. Старий Добротвір, Кам'яно-Буського р-ну, іконостас церкви Св. Петра і Павла с. Стара Скварява Жовківського р-ну, іконостас та комплекс церковного обладнання церкви Успіння Богородиці с. Синьковичі Жовківського р-ну., декоративне обрамлення ікони Жовківської Богоматері – Цариці Вервиці костелу Св. Лаврентія, в Жовклі, місійні хрести в Куликові та церкви Св. Климентія у Львові, його твори прикрашають храми в Едмонтоні (Канада) (7) та каплицю єпископа Іринія в Римі (Італія). І кожен раз автор творчо та відповідально підходить до замовлення, створюючи речі гідні називатися мистецькими.

Окрім творчої роботи, художник також займається реставрацією. Саме ним було виконано реставрацію та реконструкцію дерев'яного декору та скульптурної групи амвону костелу Св. Лаврентія в м. Жовква у 1994–1998 рр. (8).

Стефан Скіра є членом Національної спілки художників України та Спілки дизайнерів України.

Художник успішно співпрацює з Михайлом Б'єсиком – іконописцем, котрий є уродженцем с. Солошин, біля Жовкви. Михайло Б'єсик народився у 1963 році, у 1986 році закінчив Львівський державний інститут прикладного та декоративного мистецтва за спеціальністю «Інтер'єр і обладнання». Викладачі з фаху: Т.Салій, Р.Василик.

Малювання ікон є справою важкою і дуже відповідальною. Тут відіграє роль не тільки задум художника та канонізм, обов'язковий для іконопису, але й смак замовника, освіченість, відкритість на зміни служителів культу, а ще налаштованість прихожан для сприйняття мистецьких творів в культових спорудах. Іконописець повинен творити, враховуючи ці обмеження і тому часто творчі задуми залишаються тільки задумами. Михайло є автором ікон для іконостасу Храму Хреста Чоловіколюбця монастиря оо. Василіан в Жовкві. Для Михайла Б'єсика стало випробовуванням створення ряду ікон для такого важливого культурного, мистецького і духовного осередку. Розписи храму задавали тон, але виконані ескізи не були схвалені замовниками і задум створити ікони, вільні від візантійської схематичності, не знайшов підтримки. Але навіть в таких строгих рамках, лавіруючи між смаками замовника, меценатів, усталеним мистецьким оточенням та власними творчими задумами, художник творить. Його Благовіщення на Царських воротах, ікони Св. Василій Великий, Св. Миколай, а також Св. первомученик Стефан, Архангел Михаїл на дяконських дверях є взірцями прекрасного іконопису. Досконала композиція із врахуванням найменших дрібниць, прекрасний колорит, внесення деталей місцевої архітектури – усе вписується в загальний композиційний задум іконостасу, творить гармонійне ціле. Михайло як художник дуже прискіпливий до своїх робіт. Він викінчує найменші деталі, доводячи до вдосконалення не тільки загальний образ, але й кожен елемент свого творіння. Для його живописної манери характерне тонке лесування, що додає живопису колористичного багатства, створюючи додаткові кольорові ефекти глибини і світіння. Художник використовує прорізьблене золочене тло, інше для кожної ікони. Орнаменти і деталі одягу опрацьовані із врахуванням традицій українського орнаментування. Ікона Св. Миколая може служити взірцем для наслідування – настільки тонко художник передав характеристику образу, створив неповторний колорит, заснований на нюансах кольорових співставлень. В цьому ж дусі виконана ікона Св. Василя Великого, покровителя обителі. Відтінки фіолетів, пурпуру, контраст теплих і холодних кольорів творять прекрасну композицію, що враховує усі тонкощі іконописного мистецтва. Особливою одухотвореністю наділений Архангел Михаїл. Художник відходить від класичного зображення воїна і творить світлий

образ борця за добро. Ікона характерна теплим світлим колоритом та чудовим орнаментуванням найменших деталей.

Основні роботи художника: Ікона Богородиці церкви Різдва Богородиці, монастиря ОО Василіан (м. Едмонтон, Канада, 2003 р.), Св. Йосафат церкви Пр. Трійці монастиря ОО Василіан (м. Вільнюс, Литва, 2004 р.), іконостас церкви Воздвиження Чесного Хреста ОО Василіан в Бучачі (1998–2000 рр.), Голгофа, церкви монастиря ОО Василіан (м. Київ, 2004 р.), Намісний ряд, Тайна вечера, Євангелісти іконостасу церкви Св. Петра і Павла (с. Стара Скварява Жовківського р-ну, 2004–2007 рр.), іконостас храму с. Градівка (Городоцького р-ну Львівської обл.), ікона «Об'явлення Пр. Богородиці Марусі в Заглині» (2007 р, 2009 р.). У 2008 р. художник працював над розписами церкви Всіх святих в місті Губаха Пермського краю Росії.

В умовах, коли мистецтво іконопису в сучасній Україні зіткнулося із серйозною проблемою втрати живої спадковості, а оздоблення храмів відбувається в середовищі стихійних мистецьких ініціатив, твори Михайла Б'єсика служать добрим прикладом, як віднайти свій стиль в обмеженому просторі традиційного іконопису і внести нову хвилю у відродження сакрального мистецтва. Художник не тільки відроджує іконописну славу Жовкви, але й творить нову сторінку її мистецької історії.

Ще одна художниця, котра працює в Жовкві – Оксана Кінчеряк. Вона народилася 26 березня 1959 року в селі Дорошів Жовківського району. Мистецьку освіту здобула в стінах Львівського державного інституту прикладного та декоративного мистецтва, відділ художнього текстилю, котрий закінчила у 1983 р. Вчителями з фаху були: І.Боднар, С.Бабков, М.Токар, Є.Фащенко. Працювала в Ташкенті, у Львові. Оксана є педагогом Жовківської школи мистецтв, виховуючи в дітях естетичне сприйняття навколишнього світу та розуміння основ теорії та практики художнього ремесла.

Оксана художниця непересічна, працює в галузі ручної графіки та ткацтва. Її твори для непідготовлених глядачів будуть просто незрозумілими красивими картинками, бо в них малярка викладає свій внутрішній світ. Фантазмагоричні і з суворими рисами неминучості вплетені в канву буденності, світ складний, сповнений протиріч, умовних символів, добрий, місцями по-дитячому наївний. Її роботи виконані в техніці ручної графіки з використанням темпер, кольорових олівців, аплікації, туші, пера. Оксана чудово володіє засобами ручного ткацтва і з задоволенням творить гобелени. В її гобеленах відчуваються впливи Г.Клімта, В.Зарицького – багато декоровані композиції, де постаті «тануть» в орнаментах, переплетенні ліній, площин. Витончена розкіш кольору, форми, гармонійна узгодженість змісту, орнаментально-колористичної винахідливості. Її твори – відбиття високої професійної культури, філософсько-символічної змістовності,

орнаментальної досконалості. Численні її композиції, такі, як: «Синя стрічка», «Сипляться зорі», «Світанок», «Замилування» – це твори, в яких дослідників і шанувальників мистецтва захоплює невтомна праця художниці-педагога. Оксана любить красу, вміє її творити, вчить розуміти її. Оксана Кінчеряк активна учасниця виставок різного рангу. У 2007 році вона представила на суд глядачів свої роботи, виставивши їх в музеї «Жовківський замок» (9). Оксана постійно приймає участь в Жовківському художньому вернісажі «Серпневі зустрічі», всеукраїнських виставках.

Мирослава Скіра – наймолодша, але багатообіцяюча художниця. Своїми першими роботами вона впевнено заявила про себе як майстриню неповторну, творчу, мислячу, своєрідну, котра тримається національних коренів, творячи мистецтво сучасне і зрозуміле усім мешканцям планети.

Мирослава народилася у 1989 році у Львові, виросла в Жовкві в родині художників. Малювати почала швидше, ніж говорити. Писанки писала вже в п'ять років. Ще дитиною приймала участь у писанкових конкурсах, фестивалях, пленерах (10), виставляла свої роботи у Львівському Палаці мистецтв, в музеї «Жовківський замок». Таємничі символи писанок знайшли своє місце і в інших роботах юної художниці. Триквери, крутороги, спіралі, загадкові знаки постійно присутні в її композиціях. Художниця має чималий доробок. Вона учасниця районних, обласних, всеукраїнських (11), міжнародних пленерів та виставок. Перша персональна виставка відбулася в музеї «Бойківщина» в Самборі (12), вона постійна учасниця традиційного жовківського художнього вернісажу, присвяченого Дню незалежності України. Мирослава знайшла свою оригінальну техніку – графічний колаж – так можна назвати композиції, творені з шматків кольорового паперу, в поєднанні з тонким графічним малюнком, доповнені вишуканим стильним орнаментом. Майстер творення композицій, що заставляють замислитися і не сприймаються тільки як картинки, а вимагають співучасті глядача, розуміння і співпережиття. Мирослава студентка Львівської національної академії мистецтв (відділ художнього скла). Художниця добре працює з матеріалом: скло – крихке, прозоре чи матове в її руках стає витвором мистецтва. Тут, як і в своїх графічних роботах, художниця тяжіє до витонченого розпису, милуючись красою ліній, орнаменту, витворюючи систему знаків, зрозумілих втаємниченим. Її роботи залишають не лише приємне враження, а й розуміння того, що ми не зайді на нашій землі, наша історія, наше мистецтво із глибин віків говорять до нас знаками-символами, і ці знаки треба передати прийдешнім поколінням, щоб не пропав наш слід на Землі. До її основних робіт належить серія «Знаки», «Моє місто», твори-роздуми: Ровер [Кремезний хлопець], Скінчилося [То є запізно], Осінне [На краю землі], Вечером [Шукай спокою], Прогулянка [Щаслива сім'я], Непорозуміння [Тікай]. Її педагогами з фаху

є: професор заслужений діяч мистецтв М.Опанащук, О.Опанащук, В.Гоголь, Б.Васильків.

В галузі художнього скла працює львівський художник Олесь Звір, котрий народився в 1953 році в селі Нова Скварява. Освіту здобув у Львівському державному інституті прикладного і декоративного мистецтва на відділі художнього скла. Художник цікавий своєю скляною пластикою, учасник численних всеукраїнських та міжнародних виставок, симпозиумів, він творить скло живе, сплітаючи із гарячої податливої маси композиції вишукані в пластичному та композиційному плані, експериментує з матеріалом, створюючи нові методи склопластики. Поле його зацікавлень – скульптура, вітраж, скло гутне (саме в цій техніці найкраще проявився його талант). Серед його робіт є і монументальні, такі як люстри для біофаку КДУ ім. Шевченка, люстри для конференц-залу та залу засідань колегиї Міністерства освіти України, і станкові роботи, що виявляють внутрішній стан творця, як от «Червоне і чорне», «Льон» (13). Художник не тільки працює творчо, він педагог – професор Львівської національної академії мистецтв, очолює кафедру художнього скла, член НСХУ. Художник проявив себе і як талановитий скульптор-монументаліст. 29 квітня 2009 року в центрі Будапешта на площі Шандора Петефі (лівий берег Дунаю), на перехресті популярних туристичних маршрутів, території, віднесеної до світової культурної спадщини, було відкрито пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932–33 років в Україні. Автор пам'ятного знака – професор Львівської національної академії мистецтв, наш земляк, Олександр Звір. Висота пам'ятника – 2,5 м в основі – свічка пам'яті з білого мармуру з терновим вінком зі сталі чорного кольору.

В Жовкві проживає майстер із творення скляної анімалістичної пластики Федір Майк. Федір Ількович народився у 1932 році в селі Воля Арламівська, працює в галузі декоративно-ужиткового мистецтва, автор численних декоративних ваз. Член НСХУ (14). Федір Ількович є автором цілого ряду пластики малих форм, його звірята і пташата задумані і створені з любов'ю і розумінням законів декоративного мистецтва.

Марія Боньковська (Куса) народилася 14 серпня 1951 року в селі Хитрейки Жовківського району. У 1984 році закінчила Львівський державний інститут прикладного та декоративного мистецтва, відділ художньої кераміки. Викладачами з фаху були: М.Ткаченко, Т.Янко, І.Франк, М.Малавський. Але покликанням її стала реставрація. Марія працює завідувачем реставраційного відділу у Львівському музеї історії релігії, її спеціальність – реставратор творів станкового, олійного і темперного живопису I категорії. Серед творчих робіт – ряд іконографічних творів, графіка присвячена Юрію Дрогобичу, естамп.

Зіновій Федик, народився в селі Забір'я Жовківського району, освіту художника здобув в стінах ЛДПДМ, за фахом скульптор. Його роботи належать до течії

соцреалізму, основні твори: «Генерал М.Ритов» (1983), «Ветеран Д.Кравцов» (1985), «Микола Гоголь» (1987), «Народний Артист України Б.Ступка» (1989), «Купальниця» (1999). Художник мешкає і творить у Києві. Член НСХУ (15).

З Жовкви походить чернігівський художник Кріп Євген Михайлович. Народився він у 1948 році, закінчив Львівський державний інститут прикладного та декоративного мистецтва, йому пощастило бути учнем Романа Сельського та Емануїла Миська. Художник працює в галузі монументального мистецтва, творячи розписи. Його роботи «Три сестри» прикрашають приміщення залізничного вокзалу в Чернігові, за творами М.В.Гоголя митець створив розписи, що декорують Ніжинський державний педагогічний університет ім. М.Гоголя. До кращих станкових робіт художника належать «Дорога на Седнів», «Земля», «Сухі квіти» (16).

Член Закарпатської організації НСХУ заслужений художник України Сяркевич Юрій Іванович народився в Жовкві у 1944 році. Закінчив Львівський державний інститут прикладного та декоративного мистецтва, живописець. Основні роботи: «Ранок в Карпатах», «Ринок в Щербівцях», «На Латориці», «Всі стежки ведуть до Храму» (17). Художник належить до грона живописців, закоханих в природу рідної землі, він милується, вимальовуючи пейзажі, шукає красу у звичних речах і предметах, поезію в прозаїчних ситуаціях, його око вихоплює тонкі нюанси кольору, а на його полотнах оживає мертва натура. Художник відчуває зв'язок із рідним містом, що виразилося у влаштуванні персональної виставки в приміщенні Народного дому у 1998 році. Місто тоді ще не мало музею і така виставка була подарунком для земляків.

Неможливо у форматі розвідки дослідити творчість усіх художників кінця ХХ початку ХХІ ст., котрі в якийсь спосіб пов'язані із Жовквою та Жовківщиною. Тут дано тільки поверхневий огляд і характеристика творчості тих із них, що є членами Національної спілки художників України, та тих, з ким автор особисто знайома. В радянському Нестерові, а так місто називалося в радянські часи, для художника роботи, окрім оформлення червоних кутків, кімнат психо-емоційного розвантаження, писання лозунгів та малювання плакатів із зображенням вождя світового пролетаріату, не було, а тому ніхто із талановитих не залишався в рідному місті. Із здобуттям Україною незалежності, поверненням місту історичної назви, а з нею і пам'яті, відродженням давніх духовних та культурних традицій, ситуація міняється. У вищих навчальних закладах мистецького спрямування вчиться багато талановитої жовківської молоді, котра ще заявить про себе своєю творчістю. Із культурним розвитком Жовкви пов'язана доля цього покоління митців. А перші кроки для цього вже зроблені – приклад цьому створення музею «Жовківський замок» відділу Львівської національної галереї мистецтв та Державного історико-архітектурного заповідника у Жовкві. Жовква має мистецьке майбутнє.

Література

1. Овсійчук В. Майстри українського бароко. – Київ, 1991.
2. Тимків Б. Сакральна дереворізьба та ікономалярство у творчості сучасних митців // Образотворче мистецтво, №9 – С.98-90.
3. Тарнавський В. Традиції мистецької Жовкви у творчості Степана Скіри // Вісник ЛНАМ – Львів, – 2003 – № 14, – С.299-304.
4. Довідник Національної спілки художників України – Київ, 2005 – С.369.
5. Гах І., Сидір О. Юліан Буцманюк. Стінопис жовківської церкви Христа Чоловіколюбця – Львів, 2006.
6. Тимків Б. Сакральна дерево різьба та ікономалярство у творчості сучасних митців // Образотворче мистецтво, №9 – С.90.
7. Progress // Ukrainian catholic news – Winnipeg, 2005 – №16/2076 – S.1-2.
8. Kozarski P. Swat T. – Żółkiew – Fundacja Ochrony Zabytkow – Warszawa 1997 – S.32.
9. Текстиль та графіка Оксани Кінчеряк // Каталог персональної виставки – Жовква, 2007.
10. Куманець. Дитячий мистецький журнал // Львів – 2005 – С.6-7.
11. НСХУ – Всеукраїнська художня виставка до Дня художника // Київ, 2009 – С.16.
12. Високий замок // Самбірщина // №16(396) 2007 – С.8.
13. Довідник Національної спілки художників України – Київ, 2005 – С.345.
14. Там же. – С.354.
15. Там же. – С.258.
16. Там же. – С.505.
17. Там же. – С.93.

*Ігор Косик. Іконостас Преображенської церкви Крехівського
василіанського монастиря.*

*Ігор Косик. Фрагменти різьби іконостасу церкви Св. Покрови в Крехівському
василіанському монастирі.*

Стефан Скіра. Іконостас храму Христа Чоловіколюбця жовківського монастиря оо. Василіан.

Стефан Скіра. Іконостас Храму Христа Чоловіколюбця монастиря оо. Василіан. м. Жовква. Фрагменти.

*Вівтар Чудотворної ікони Зарваницької Богоматері та престіл
церкви Пресвятої Трійці і Св. Покрови в Марійському центрі
с. Зарваниця Тернопільської обл.*

*Стефан Скіра.
Іконостас.
Церкви Успіння
Богородиці
с. Синьковичі
Жовківського
р-ну.*

*Стефан Скіра.
Іконостас церкви
св. Петра і Павла
с. Стара Скварява
Жовківського р-ну.
Ікони Михайла
Б'єсика*

Михайло Б'єсик. Богородиця з дитям. Запрестольна ікона храму оо. Василіан в м. Едмонтон, Канада. Рама роботи Стефана Скіри.

Оксана Кінчеряк. Миттєвості. Папір, темпера, олівець. Оксана Кінчеряк. Плин часу. Папір, темпера, олівець.

Оксана Кінчеряк. Даремні мрії. Папір, темпера олівець.

Оксана Кінчеряк. Гобелен «Замилування». Вовна, бавовна, ручне ткацтво.

*Мирослава Скіра.
Око Велеса.
Папір, туш, акварель.*

*Мирослава Скіра.
Косиці.
Папір, туш, гуаш.*

Мирослава Скїра. Руханка. Скло, розпис

Олександр Звір. Пам'ятний знак жертвам Голодомору 1932–1933 років в Україні. Будапешт, Угорщина.

Розділ V:
Етнографія, краєзнавство
та туризм

Оксана ЛЯХОВСЬКА,
науковий співробітник
Державного історико-культурного
заповідника у м. Белзі

РОЗВИТОК ТУРИЗМУ В МАЛИХ ІСТОРИЧНИХ МІСТАХ НА ПРИКЛАДІ МІСТА БЕЛЗА

Туризм є досить важливою складовою економічної системи будь-якої країни. І для України він стає пріоритетною галуззю економіки. Певні території, райони, де немає розвинутої промисловості, сільського господарства та мають особливі умови для розвитку туризму, стають потенційними складовими даної галузі. Найпоширенішим на території України є гірський туризм, що дістав свій розвиток у Карпатському регіоні України. Багатство культурної спадщини створює сприятливі умови для створення туристичних продуктів без вираження сезонності. Прикордонні території характеризуються переплетенням різних культур і залишками пам'яток культурної спадщини, виражають потік історії в деяких регіонах понад тисячолітньої давності, що є важливим фактором та площиною транскордонної співпраці. Інтерес такого виду співпраці полягає у розвиткові старих історичних міст. Історична спадщина нашого краю представлена культурою декількох народів, використання якої в туристичній галузі дасть змогу збільшувати зацікавлення даних територій не тільки місцевих туристів-краєзнавців, а також і представників інших країн, що повинно послужити розвитку туристичної галузі, вираженої в'їзним туризмом. Регіони України з нерозвинутою промисловістю потребують додаткових факторів для свого розвитку. Пріоритетним в цьому напрямку є промоція та удосконалення маркетингу в галузі туризму. Найпоширенішим стає культурно-пізнавальний туризм, що базується на наявності пам'яток історії, культури, архітектури, археології. Інтерес складають старі історичні міста. Постановою Кабінету Міністрів України від 26 липня 2001 р. № 878 «Про затвердження списку історичних населених міст України» виділено ряд міст Львівської області, до яких належать Белз, Жовква, Сокаль, Великі Мости, Угнів, Кам'янка-Бузька та інші. Територія Західної України представлена населеними пунктами, що мають статус міст зі

своєю багатю давньою історією, з котрих можна сформуваи групу за давністю виникнення, наявністю збережених пам'яток історії, архітектури, культури, переплетеністю історії трьох народів: українського, польського та єврейського. Основними критеріями оцінки таких ареалів є:

- давність території;
- наявність пам'яток історії, архітектури (чим давніші пам'ятки, тим вища оцінка привабливості) в кількісному та якісному вигляді;
- наявність людського потенціалу для забезпечення розвитку даної галузі економіки;
- стан розвитку обслуговуючої інфраструктури (харчування, проживання);
- досвід у розвитку атракцій даного регіону;
- інформованість даної території (web-сторінки, буклети, колажі, листівки тощо);
- наукові напрацювання з питань розвитку даного регіону.

Завдання розвитку соціальної сфери окремих історичних малих міст виконуватимуться з урахуванням їх особливостей. Одним із завдань соціального розвитку малих міст є охорона культурної спадщини відповідно до Закону України «Про охорону культурної спадщини» шляхом реконструкції та реставрації пам'яток культурної спадщини в малих містах, формування мережі будинків ремесел з відродженням національної культури та народних ремесел.

Реалізація зазначених заходів поряд із розвитком і реконструкцією дорожньої мережі сприятиме створенню ефективної індустрії туризму, удосконаленню готельного господарства, максимальному використанню діючих зон відпочинку. Малі міста, що належать до категорії історичних, історико-культурних та туристичних центрів, будуть включені до системи туристичних маршрутів держави. Одночасно із розвитком туризму та рекреації розвиватимуться пов'язані з ними галузі та види діяльності. Крім забезпечення розвитку туризму стимулюватиметься розвиток науки, підготовка кадрів (для екскурсійної, перекладацької справи тощо), фестивальна, театральна-концертна, спортивно-видовищна діяльність.

Малі міста (з чисельністю населення до 50 тис. чол.) посідають особливе місце в історичному розвитку України. У них формувалася національна культура, вони є основою прогресу та створення великих виробничих і містобудівних комплексів, гарантом стабільності держави і суспільства. Державна підтримка соціально-економічного розвитку малих міст, у тому числі депресивних, надається з метою забезпечення позитивної динаміки рівня та якості життя населення, створення умов для розвитку виробництва, зв'язку, стимулювання підприємницької ініціативи за рахунок власних фінансових, матеріальних, трудових і природних ресурсів територіальних громад малих міст.

Державним пріоритетом у розвитку малих міст є створення умов для забезпечення їх сталого розвитку та формування пріоритетних напрямів перспективного розвитку міст різного типу, а саме: для міст, що мають значні природний та історико-культурний потенціали (історичні, історико-архітектурні, культурні та туристичні центри), розвиток туристичних функцій зі збереженням і можливим господарським використанням об'єктів культурної спадщини, захист довкілля, обмеження господарської діяльності на територіях історичних ареалів міст.

Якщо говорити про розвиток галузі туризму, то слід вирізнити кілька аспектів, за допомогою яких стається поштовх в промоції міст та прилеглих регіонів: державні програми розвитку; налагодження співпраці (як внутрішньої, так і зовнішньої); внутрішній потенціал при створенні додаткових туристичних атракцій.

Державне регулювання розвитку малих міст визначається наявністю законодавчих актів:

- Закон України «Про охорону культурної спадщини»;
- Указ Президента України від 2 грудня 1995 р. № 1116/95 «Про впорядкування відзначення пам'ятних дат і ювілеїв»;
- Указ Президента України від 17 грудня 1999 р. № 1583/99 «Про додаткові заходи щодо впорядкування відзначення пам'ятних дат і ювілеїв».
- Постанова Кабінету Міністрів України від 17 березня 2000 р. № 521 «Про основні напрямки забезпечення комплексного розвитку малих монофункціональних міст»;

Проаналізуємо вивчення цього питання на прикладі розвитку старовинного міста Белза, що знаходиться на кордоні з Республікою Польща.

Західний куточок України. Кордон з Польщею. Багатство історичних пам'яток. Типовість маленького історичного містечка. В 1030 році «Повість временних літ» повідомляє, що Ярослав Мудрий рушив походом на західні окраїни Київської держави і «взя Белзь». З цієї дати і починається історія міста. Проте вже саме зміст цього лаконічного повідомлення свідчить про давнішню метрику міста, оскільки вираз «взя Белзь» вказує на те, що місто вже існувало.

Історико-культурний потенціал міста:

- одне з найдавніших міст регіону;
- легендарний Червенський город;
- князівська столиця XII–XIV ст.;
- взаємопов'язана історія трьох народів: українського, польського, єврейського;
- походження чудотворної давньовізантійської ікони, відомої сьогодні як Ченстоховська Мати Божа;
- унікально збережений комплекс пам'яток архітектури, містобудування та археології.

Туристичний продукт охоплює не лише територію міста Белза. Слід долучити пам'ятки історії міста Угнів, села Варяж, Кристинопіль, Сокаль, Тартаків.

Вирізняються два основних аспекти, згідно яких Белз і Белзьку землю слід трактувати як туристичний об'єкт. А саме:

- давня княжа столиця – у Белзі унікально збережено планувальну систему давньої княжої столиці 1170–1462 років, збережені археологічні рештки та оборонні вали замку і міста з цього часу;
- міжнародне значення, завдяки збереженню у місті кількох пам'яток, цінність яких має загальноєвропейське значення.

Слідуючи вищесказаному, вимальовується кілька напрямів туристичної діяльності: паломницький туризм, краєзнавчий туризм, планується рекреаційний туризм, а саме з відтворенням ярмарок, виставок та інших видів туристичних послуг.

Містечко Белз віддавна було цікавим об'єктом для досліджень і розглядів. Історичні події добре висвітлені в працях науковців. Основним документом, що підсумовує попередні роботи вивчення історико-культурної спадщини міста, є «Обґрунтування створення історико-культурного заповідника в м. Белзі», виконане НДЛ–104 Національного університету «Львівська політехніка» в 2000 році. У 2002 році згідно Постанови Кабінету Міністрів України «Про створення Державного історико-культурного заповідника в м. Белзі» від 13 грудня 2001 р. № 1678 було відмічено територію заповідника. Виділено 4 заповідні зони:

- урочище «Замочок» – 10,5 га;
- середньовічне місто – 16 га;
- християнський цвинтар XVI–XX ст. – 1,7 га.
- окописько (юдейський цвинтар) XVIII–XX ст. – 1,9 га.

У 2003 році НДЛ–104 НУ «Львівська політехніка» був розроблений Генеральний план розвитку Державного історико-культурного заповідника в м. Белзі, що закладає напрям і конкретну програму робіт з відродження давнього міста, перетворення його на важливий науково-дослідний та туристично-рекреаційний центр.

За час існування заповідника було проведено дві наукові конференції. Матеріали конференцій були видрукувані в окремих збірниках в кількості 500 шт. В 2004 році вийшов друком фотоальбом накладом 1000 прим., по 500 прим. буклетів, календариків, колажів з панорамою міста. Це суттєвий внесок в розвиток популяризації міста.

Відкритість кордонів за час незалежності держави відкрила можливість міжнародного туризму. В'їзний туризм до міста Белза характеризується потоком єврейських паломників (близько 1000 євреїв щорічно), краєзнавців і паломників з сусідньої Польщі (в час сезону, в літні місяці, Белз відвідує все-

редньому 50 поляків у тиждень), відвідують представники з інших країн, шукаючи своє коріння: 10-15 осіб за сезон. Важливим фактом для популяризації Белза стало повернення копії ікони Белзької Матері Божої, званої в світі як Ченстоховської. Дана подія притягує до Белза паломників з навколишньої округи. В 2006 році відбувся всеукраїнський з'їзд «Матерів в молитві» за участі понад 500 паломників. Щонеділі невеличкі групи туристів відвідують місто Белз. Це важливий фактор популяризації міста Белза як об'єкта туризму.

У заповіднику працюють провідні науковці Львівщини (історики, археологи, архітектори). Кадровий потенціал сприяє розвитку історико-культурного заповідника за всіма напрямками його діяльності.

На сьогоднішні склалась ситуація в розвитку міста, **сильними сторонами** якої є:

- екологічно чиста територія завдяки відсутності великих промислових підприємств;
- пам'ятки культурної спадщини трьох народів (українського, польського, єврейського);
- велика кількість визначених сертифікованих об'єктів туризму;
- вигідне місцезнаходження та транспортне сполучення з іншими містами, обласним центром, а також з Республікою Польща;
- близькість до кордону;
- розвинена торгова і харчова мережа;
- відносно низькі ціни;
- наявність кваліфікованих кадрів;
- відсутність чинника сезонності;
- наявність узагальненої інформації: буклети, колажі, наукові збірники в 2 частинах, фотоальбом, фільм, календарики;
- часткова наявність промислу пам'яток та сувенірів;
- запроєктований митний перехід між Україною і Польщею Белз–Будинин.

Слабкі сторони:

- відсутність готельних послуг;
- відсутність фірмового харчування.

Види рекреаційної діяльності в місті та на околицях:

- прогулянки;
- відвідини пам'яток історії, архітектури, відвідини музеїв;
- споглядання ландшафту;
- традиційні свята;
- участь у місцевому житті, пізнання місцевої культури;
- малі конференції;
- виставки, ярмарки;
- фольклорні фестивалі.

Основні об'єкти для огляду:

Сакральний комплекс «Замочок». Включає Каплицю Святого Валентина, що збудована як гарнізонна у 1932–1933 рр. У 2005 р. тут була встановлена лазерна копія Белзько-Ченстоховської Матері Божої. Ікона Белзько-Ченстоховської Матері Божої складає окремих об'єкт для поклоніння, що притягує до себе значну кількість туристів. На початку ХХ століття Бухарев писав, що «за преданієм» Белзьку ікону Пресвятої Богородиці написав святий євангелист Лука. Ця легенда, про створення Белзької ікони євангелистом Лукою, повторюється і в «Encyklopedii koscielnej». Польський ксьондз Родинський подає час створення ікони – тринадцятий рік після смерти Ісуса Христа. Майже всі автори статей сходяться на тому, що святий Лука малював образ Божої Матері на кипарисовій дошці стола святої Родини в Назареті. І про те, що цей Образ з Єрусалиму був доставлений святою царицею Оленою до Константинополя, також розходжень немає. А вже шлях провадження ікони з Константинополя до Белза – різниться. Кожен автор по-своєму трактує те, як дістався Образ до Київській Русі і, зокрема, до Белза. Бухарев твердить, що з Константинополя до Белза його привіз князь Лев. Вже згадувана «Encyklopedia koscielna» подає, що візантійський цісар Никифор Ікону подарував французькому імператору Карлу Великому, а той, своєю чергою, руському князеві Леву. Князь віддав Ікону на збереження до белзького замку. Василь Габор припускає, що Образ дістався дружині Володимира Великого, візантійській царівні Анні. А в час міжусобних воєн Ікону переховували в церкві белзького замку як у найбезпечнішому місці. Згідно іншої легенди, яку подає В.Габор, Ікону ще в ХІІ ст. до Белза з Константинополя могла привезти візантійська принцеса, яка стала дружиною першого белзького князя Всеволода. Такої ж думки і Левко Войтович, вважаючи, що Ікону з Константинополя до Белза, як шлюбний посаг, привезла майбутня дружина одного з белзьких князів. Теофіл Коструба, прийшов до висновку, що Ікона до Белза прибула за часів князювання Олександра Всеволодовича (1195–1210).

У 1382 р. Владислав Опольський вивіз образ із Белза до Польщі. На честь 550-річчя після вивезення ікони на Замочку була побудована Маріанська вежа (1932 р.), де зображено герб Белза і Белзької землі.

Цікавим об'єктом є також костел Діви Марії, будований 1911 року.

Аріанська вежа – пам'ятка національного значення 1606 року. Розташована при самому в'їзді до передмістя на схід від площі Ринок. Назва її залишається загадкою і сьогодні, оскільки в Белзі аріанів (социніанів) ніколи не було. Розташована вона на колишньому цвинтарі, який ще у ХVІІІ ст. значиться як ґрунт парохіяльний. На початку ХХ ст. над її входом було поміщено плиту із зображенням герба Навіч (дівчина, яка сидить на ведмеді) з датою (1606 рік) та з латинськими літерами з боків: А, Z, P, B, що розшифровуються як «Андрій (А)

Снопковський (Z), прапорник (P), Белзьким (B)» Андрій Снопковський, шляхтич гербу Навіч, був хорунжим Белзького воєводства на зламі XVI–XVII ст.

На початку XIX ст. вежа, як приватна власність, переходить з рук в руки, використовуючись на складські потреби, зокрема на склад муки. Під час проведення археологічних досліджень були виявлені рештки поховань, що може свідчити про те, що дана споруда використовувалась як цвинтарна каплиця. А до появи цвинтаря, в XI ст. тут стояли будівлі передмістя княжого міста Белза.

Сьогодні вежа перебуває в стані закінчення реставраційних робіт. Діє художня виставка.

Руїни костелу монастиря оо. Домініканців. Пам'ятка національного значення XVI–XVII ст. У комплекс входять костел, монастирські келії, дзвіниця, вежа. Руїни костелу розташовані на величезній міській ділянці, що пролягає поперек давніми міськими оборонними валами вздовж р. Солокії. Комплекс з'явився за часів польського панування. Монастир оо. Домініканів був збудований в 1394 р. Цегляні руїни свідчать, що це була монументальна ренесансна споруда. Первісна планувально-просторова структура, очевидно, базилікова, з витягнутим півциркульним вівтарем. Нава костелу сягала аж до вулиці. Твори мистецтва не збереглися. У XVIII ст. монастир ліквідувала австрійська влада. В монастирських приміщеннях розташувалися різні урядові установи, зокрема школа і в'язниця. Неодноразові перебудови костелу вже на кінець XIX ст. стерли всі цільові сліди і тільки великий ренесансний вівтар ще підкреслює його давність. Костел був діючим 400 років, аж поки його не зруйнували радянські війська, які захопили Белз 1944 року. Сьогодні його руїни свідчать про велич та заможність Белзьких домініканців.

Колишній монастир сестер Домініканок. Пам'ятка національного значення 1635 р. Був заснований віденською каштелянкою Софією Ходкевич. До ансамблю входять: церква Св. Миколая 1653 р., монастирські корпуси та мури огорожі 1743 р., дзвіниця 1911 р. Монастирський комплекс сестер Домініканок займає велику квадратну ділянку, яка від заходу прилягає до ділянки монастиря оо. Домініканців. Монастирський костел є міською домікантою. Ансамбль монастиря складається з храму, до якого з півдня та заходу прилягають монастирські корпуси, tworячи замкнуте прямокутне подвір'я. В'їзд на подвір'я розташований у західному корпусі. Монастирський комплекс доповнений дзвіницею, зведеною 1906 року за проектом львівського архітектора Филімона Левицького, і огорожений цегляним оборонним муром товщиною 90 см.

Мозаїчне зображення Св. Миколи, виконане в 1900 році, чотири барокові скульптури на чільному фасаді костелу у півкруглих нішах з мушлями, декорований ліпною пластикою фронтон над входом до північного корпусу монастиря прикрашають будівлю церкви Св. Миколи, давнього костелу Непорочного За-

чаття Пресвятої Богородиці сс. Домініканок. Сьогодні церква Св. Миколая є найбільшою і найкраще збереженою із всіх давніх пам'яток.

1785 р. костел сс. Домініканок був переданий греко-католицькій церкві Св. Духа, а в приміщеннях монастиря від початку XIX ст. розташувались греко-католицька плебанія, повітовий суд, школа, нотаріат, архів та єдина в місті християнська крамниця.

Ратуша. Споруда XVII–XVIII ст. Ратуша розташована на території колишнього монастиря оо. Домініканців на території історичного передмістя Белза. Споруда прямокутна в плані, двоповерхова, з півницями, покрита чотирищиповим дахом. Домінуючим елементом будівлі є чотирирична прямокутна в плані вежа з годинником, увінчана сигнатуркою. Прикрашає Ратушу декоративне обрамлення вікон, вежі та головного входу. Збережені фрески на третьому ярусі вежі. Завершує ансамбль механічний годинник.

Молитовний будинок Ішре Лев. У 1909 році впливовий ізраеліт Файвель Таубе засновує товариство «Ішре Лев» для підтримки хворих і убогих, надання останньої послуги померлим. У південно-східній околиці Ринку своїм коштом він зводить молитовний будинок товариства. Це була мурована, добротна синагогальна споруда з дорогим багато оздобленим вівтарем. Після воєнних знищень вона, у перебудованому вигляді, зберігається донині.

Єврейський цвинтар. На північ від міського цвинтаря за Любельським передмістям розташований єврейський цвинтар, на якому поховані белзькі рабини династії Рокахів. На давньому цвинтарі збереглися лише кілька надмогильних каменів. Щорічно євреї здійснюють своє паломництво до могил рабинів. Євреї селилися в Белзі з 1439 р. З тих пір вони внесли свій вклад в історію міста.

Церква Св. Параскеви і дзвіниця. Пам'ятка національного значення XVII–XVIII ст. Церква розташована на міському цвинтарі, що знаходиться на колишньому Люблінському передмісті. Сакральна будівля. Згідно візитаційних та іконографічних матеріалів, первісно церква була тридільною, триверхою. Зведена з соснових брусів на дубових підвалинах, поставлених на стелари. Стіни кожухові вкриті гонтами. Над квадратною навою здіймається велика баня на низькому світловому восьмерику, увінчана сліпим ліхтарем з маківкою та кутиком хрестом. Гранчастий вівтар та наву об'єднує широке піддашшя. Покриття верхів – гонтове. Від первісної будівлі збереглися стіни центрального зрубу та вівтаря.

Церква Св. Параскеви є найголовнішою архітектурною та історичною пам'яткою. Перші згадки про церкву походять з XV ст. Первісна церква була тридільною одноверхою, але в загальному – первісний вигляд храму невідомий.

В церкві Св. Параскеви було знайдено дві ікони апостольського ряду. У ХХ ст. Церква використовувалась як музей. Зараз діючий парафіяльний храм.

Розпорядження Кабінету Міністрів України № 235-р від 07.07.2005 «Про підготовку та відзначення 1000-річчя заснування міста Белза Сокальського району Львівської області» визначило ювілейну дату святкування міста. Відзначення пам'ятної дати послужило притягненням до міста державних та приватних інвестицій. У проекті плану заходів було передбачено організацію і проведення урочистостей у місті Белзі за участю представників органів виконавчої влади різних рівнів, громадських та релігійних організацій, політичних партій, а також представників іноземних держав: Ізраїлю, Польщі, проведення культурно-мистецьких та інших святкових заходів, конференція, а також вирішення питань соціального характеру – благоустрою міста. До тисячолітнього ювілею міста Белза було видано фотоальбом «Белз» та низку листівок, буклетів, календариків, що були призначені для розповсюдження. Створений фільм про місто, ряд статей в друкованих масових виданнях та декілька телетрансляцій про культурну та історичну спадщину Белза відкрило можливість розширити територію поширення інформації про місто. Даний факт послужив збільшенню притоку туристів.

До цієї дати приурочені дві наукові конференції, що підтвердили на науковому рівні давність та важливість історичної території.

Саме з того часу ювілейних святкувань почалась співпраця влади міста Белза з прикордонними територіями Республіки Польща. Результатом співпраці міста Белза з Гміною Долгобичів Республіки Польща є надбання для міста лазерної копії Ікони Матері Божої Белзької, що встановлена в Урочищі «Замок» і складає окремий сакральний Маріїнський комплекс. Важливим елементом є тісна співпраця з місцевими релігійними громадами та парохами.

На даний час місто Белз має зв'язки з Гміною Белжець Республіки Польща. В травні 2007 р. підписана угода між Белзькою міською Радою (Україна) та Гміною Белжець (Республіка Польща) про транскордонну міжрегіональну співпрацю. Спільно з Гміною Белжець взяли участь у конкурсі в рамках Програми польської закордонної помочі, що виділяється за посередництвом Міністерства зовнішніх справ Республіки Польща. Назва проекту «Стратегія співпраці Гміни Белжець з містом Белз – перший крок до утворення туристичного транскордонного маршруту». Проект стартував у 2008 році. Основним завданням було утворення туристичного маршруту, його протяжність, описи, визначення пам'яток та привабливих елементів для туриста на даному шляху. Кінцевими пунктами маршруту є місто Белз (Україна) та Белжець (Республіка Польща).

Під час реалізації проекту було проведено кілька робочих зустрічей та організовано конференції (одна в Гміні Белжець, друга – в місті Белзі), що по-

служили чіткому виконанню поставлених завдань. До роботи були залучені провідні наукові співробітники Державного історико-культурного заповідника в Белзі. Результатом даного проекту стало визначення туристичного маршруту Белз–Белжець протяжністю 200 км., що охоплює територію нашої держави від Рави-Руської до Устилуга вздовж кордону, про що розповідає виданий буклет. Траєкторія туристичного шляху залучає території Жовківського, Сокальського р-нів Львівської області та частину Волинської. В 2009 році стартував проект «Розвиток польсько-української співпраці на рівні самоврядування – продовження дій пов'язаних з утворенням транскордонного туристичного маршруту», результатом якого стало маркування маршруту, розробленого під час реалізації попереднього проекту. Це дало змогу залучити до співпраці також представників інфраструктури туристичного бізнесу по траєкторії туристичного шляху Белз–Белжець.

Ще одним досвідом транскордонної співпраці міста Белза з Республікою Польща є організація спільного малярського пленеру. У серпні 2008 р. в рамках міжнародної співпраці в місті Белзі працювало впродовж двох тижнів 14 художників з України та Польщі. Виконано понад сто творів з зображенням краєвидів міста. Результатом стала художня виставка в Аріанській вежі міста, що діє й сьогодні.

Неодноразово організовувались спільні виступи фольклорних колективів з Белза та Гміни Белжець. Постійно присутні делегації на урочистостях з нагод святкувань по обидві сторони кордону. Тісна співпраця між представниками двох країн розширює географію популяризації міста за межами кордону та створює йому позитивний імідж серед представників туристичного бізнесу.

В 2009 році в місті працював волонтерський табір «Слідами давньої історії», що фінансувався згідно проекту Фондацією «Memory. Responsibility and Future» та Фондацією ім. С.Баторія. Волонтери, представники з Німеччини, Білорусії, Росії та України працювали протягом двох тижнів. Змакетували буклет про місто трьома мовами та створили web-сторінку.

Ще одним важливим аспектом для залучення додаткових інвестицій в місто є участь у міжнародних проектах. Досвід співпраці з Гміною Белжець показує ефективність даного фактору. В 2010 році Державним історико-культурним заповідником був поданий проект на розгляд Європейської комісії за Програмою «Польща-Білорусь-Україна» під назвою «Белз туристичний», що має на меті створити в місті центр туристичної інформації та створення готелю-хостелу з інтер'єром середньовічної доби. Ці об'єкти туристичної індустрії дадуть змогу залучати туристів більш як на один день та розвивати бізнес-туризм, що базується на проведенні конференцій, семінарів з поєднанням краєзнавчого туризму. Планується в місті започаткування щорічного міжнародного фестива-

лю трьох культур: українська, польська та єврейська «Белзька брама» з проведенням майстер-класів народного промислу: чорної кераміки, бісеру, вишивки, гончарства тощо. Відродження ринкової площі та історичної вулиці середини віків надасть місту додаткової туристичної привабливості.

Державним історико-культурним заповідником в Белзі розроблені та затверджені туристичні маршрути, що мають на меті популяризацію пам'яток історії, архітектури та монументального мистецтва, що знаходяться на території заповідника:

1. Міжнародний транскордонний туристичний маршрут Белз (Україна) – Белжець (Республіка Польща) – охоплює територію вздовж кордону протяжністю 333 км. Основний акцент в спогляданні зроблено на дерев'яні церкви на території Польщі та пам'ятки міста Белза і його околиць. Маркування туристичного маршруту здійснено за сприянням Міністерства закордонних справ Республіки Польща в межах проекту «Польської допомоги 2009 рік».

2. Щорічний міжнародний сплив байдарок річкою Буг бере початок у місті Белзі з організованою екскурсією містом для учасників спливу.

3. Туристичний краєзнавчий маршрут Угнів–Белз–Варяж протяжністю близько 30 км з охопленням пам'яток Угнева, Белза та Варяжа, що належать до відання Державного історико-культурного заповідника в місті Белзі.

5. Туристичний краєзнавчий маршрут Белзом тривалістю понад три години, популяризація культурної спадщини міста.

6. Туристичний краєзнавчий маршрут Угневом – популяризація культурної спадщини міста Угнева, де значне місце займає споглядання костелу Успіння Пресвятої Богородиці XVII століття.

Місто Белз включене в туристичний маршрут «Перлини Белзького князівства», ініціаторами якого є громадська організація «Підкова», Інститут громадського лідерства.

Об'єкти культурної спадщини Белза включені також до Державної цільової програми підготовки та проведення в Україні фінальної частини чемпіонату Європи 2012 року з футболу.

Економічні вигоди від розвитку туризму в місті:

- особисті доходи (заробітна плата працівників туристичної та суміжних галузей);
- зайнятість (робочі місця в галузі туризму та суміжних галузей);
- комерційні доходи (валові надходження, що створюються завдяки витратам туристів, чистий прибуток підприємств туристичної та суміжних галузей);
- державні доходи (податки, збори, прибутки державних підприємств).

Туристські витрати – споживчі витрати відвідувача, які пов'язані із забезпеченням його потреб як туриста, і здійснені ним (або від його імені) у місцях

відвідання. На даному етапі це такі витрати, як екскурсійне обслуговування, придбання сувенірної продукції. Метою розвитку туризму є наповнення витрат туриста наступними видами: послуги розміщення (короткотермінового проживання; харчування та напої (завдяки створенню фірмового харчування), рекреаційні, культурні, розважальні заходи тощо.

Показниками успіху від розвитку галузі туризму стануть: залучення якнайбільшої кількості туристів, вищий рівень естетичного обличчя міста, високий рейтинг, покращення соціально-економічного розвитку міста, ріст рівня життя його мешканців.

Церква Св. Параскеви з дзвіницею.

Комплекс сс. Домініканок.

Аріанська вежа

Сакральний комплекс «Замочок»

Єврейський цвинтар.

Ратуша та залишки комплексу оо. Домініканців

ЕТНОГРАФІЧНІ СТУДІЇ ЛЮБОВІ СУХОЇ НА ЖОВКІВЩИНІ

Історія народу, як відомо, складається з життєвих подій, у яких беруть участь конкретні люди, а також з легенд, повіданих про такі події та людей – іншими людьми. Історики реконструюють минуле здебільшого на основі наративних джерел, напрацьованих попередніми поколіннями, представники яких часто залишаються несправедливо забутими і їх недоторканий доробок десятиліттями чекає на дослідників в архівах та бібліотеках. Інтерес до таких матеріалів посилюється, коли з'ясовується, що вони стосуються рідних нам теренів.

У відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України нами було виявлено фонд Любові Михайлівни Сухої (1910–1988), де зберігаються документи, зібрані дослідницею під час етнографічних студій у с. Любелі, що на Жовківщині. Серед них: рукопис польською мовою «Wierzenia i obrzędy ludowe w okresie Świąt Bożego Narodzenia we wsi Lubelli pow. Żółkiew»¹ на двох аркушах без датування, підписаний «Mgr. Sucha Lubów» та машинопис статті «Народний одяг північно-західної Львівщини в II пол. XIX – I пол. XX ст. (на матеріалах с. Любелі Нестерівського р-ну)» обсягом 16 аркушів та дванадцятьма ілюстраціями², до невідомого нам збірника, що мав вийти друком 1968 року. Правдоподібно, що місце проведення своїх етнографічних студій – село Любелю – дослідниця вибрала не випадково. Відомо, що саме у цьому селі протягом 1934–1935 рр. вчителем початкової школи працював батько Любові – Михайло Васильович.

Любов Суха – мистецтвознавець, родом із Львівщини; закінчила Львівський університет 1937 року³, член Наукового Товариства ім. Шевченка, працювала у відділі етнографії, що був створений у 1944 р. при Державному етнографічному музеї у Львові. Відділ зберігся після створення Музею етнографії та художнього промислу АН Української РСР у 1951 році. Згодом він функціонував як структурна складова Львівського відділення Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. Рильського. У перші роки діяльності відділу Любов Суха опікувалась фондом художнього металу. 1953 року захистила кандидатську дисертацію на тему: «Художні вироби з металу українців східних

Карпат», здобувши науковий ступінь кандидата історичних наук⁴. Вона разом з колегами ученими-народознавцями, членами НТШ, Катериною Матейко та Мустафою Козакевичем склали наукову основу відділу. Довкола них сформувалось коло молодих українознавців, які згодом стали знайомими ученими: Зоряна Болтарович, Таїсія Гонтар, Неоніла Здоровега, Ярослав Дашкевич, Григорій Дем'ян, Микола Ковальський, Степан Макарчук, Мар'ян Мандибуря, Вікторія Маланчук, Мирослав Мороз, Маріуца Ломова, Іван Симоненко, Степан Павлюк, Олександр Росінський, Галина Стельмащук та ін.⁵.

Любов Суха належала до старшої генерації галицької інтелігенції, до шляхетної наукової еліти, яка задала тон і рівень науковим дослідженням на майбутні десятиріччя. Її перу належать наступні відомі нам праці з українського народного і декоративно-прикладного мистецтва:

1) Художні вироби з металу (Фонди Етнографічного музею АН УРСР у Львові). // Вісник Академії наук УРСР, 1951, № 1;

2) Художні металеві вироби українців Східних Карпат др. пол. XIX–XX ст. – К., 1959; 3). Нариси з історії українського декоративно-прикладного мистецтва, К., 1969.

Польові дослідження різдвяної обрядовості, проведені Сухою у с. Любеля тоді ще Жовківського повіту в кінці 30-х років XX ст. є особливо актуальними сьогодні, в період відродження української традиційної культури. Адже, до недавнього часу, особливо у часи панування комуністичної ідеології, ця проблематика практично була викреслена з карти українського народознавства. Цінність виявленого нами матеріалу полягає у тому, що він дає можливість виявити певну регіональну специфіку різдвяної обрядовості на теренах Жовківщини.

Пропонуємо перекладений нами з польської мови рукописний текст, занотований Л.Сухою. Даний матеріал публікується вперше. Під час перекладу ми намагалися максимально відтворити місцеву говірку. Виділені курсивом слова у квадратних дужках пояснюють місцеву народну термінологію, взяту в лапки.

Народні вірування та обряди на Різдво у селі Любеля Жовківського повіту

І. Свят-вечір.

День «вігільний» в місцевого населення, яке святкує Різдво згідно греко-католицького обряду – називається Свят-вечір. Це день, коли перша зірка блисне на небосхилі неба – тоді починаються святкові урочистості.

Господині протягом цілого дня крутяться по хаті, прибираючи її та готують святу вечерю, на якій, згідно традиції, повинно бути 12 страв – на пам'ять про 12 апостолів.

Господарі закінчують передсвяткову роботу на подвір'ї. Всі дівчата обов'язково постять, щоб випостити собі доброго чоловіка. Дорослі парубки готують шопку, так званий вертеп, вирізають з кольорового, золотого чи срібного паперу зірки, корони, герби і інші дрібниці, необхідні при обходинах села з вертепом.

Коли родина сідає до вечері, яку місцеві жителі називають – Свята вечеря – тоді господар дому вносить до хати дідуха – сніп пшениці і в'язку сіна. Вносячи сніп та сіно, він говорить урочисто:

Помагай Біг, помагай Біг або Слава Ісусу Христу
На щастя, на здоровля Здорові будемо з Святим вечором
На той Новий Рік
Господині відповідають:

Боже дай здоровля або Слава на віку. Дай Боже.

Лише тоді господар ставить сніп на покутті – на почесному місці, на лаві під образами святих. Діти хапають в'язки сіна і соломи, стелять на столі, прикриваючи його «обрусом» (настільником) [скатертина – Л.Б.], а звідти розкладають сіно під столом. Господині ставлять на стіл хліб і сіль, вся родина сідає до столу. Зазвичай, найстарша дочка подає вечерю. Спершу червоний пісний борщ, потім вареники з картоплею, капустою чи кашею з олією. Після пирогів – каша з пшона, поцукрована з молоком. Найважливіша страва Святої вечері це кутя. Кутя – це варена пшениця, вимішана з тертим маком та медом. Перший починає їсти господар. Бере на ложку трохи куті, куштує, а решту кидає на стелю, щоб пшениця зародила. При цьому говорить так: «Дай Боже «тільки» [стільки – Л.Б.] купочок як тих зерняток». Коли багато зернят куті прилипає до стелі – це знак, що буде добрий урожай. Діти стоять на стільцях і рахують зерна, бо скільки зерен – стільки буде кіп пшениці. Після куті п'ють «сушення» або «клоча» – компот з сушених яблук, грушок і сливок. Закінчуючи вечерю, члени родини витягають з-під обруса по одному стеблю сіна. Кому попалося довге і розгалужене стебло, того чекатиме довге життя і багато доріг, а кому коротке і рівне – життя його буде дуже щасливим.

Після вечері не збирають зі столу, залишаючи вечерю для померлих, які приходять вночі. Дівчата не можуть дочекатись кінця вечері, вони швидко збирають ложки зі столу, вибігають на подвір'я і починають калатати ними об межовий стовп. Стукають так 3 рази, тоді прислухаються на всі чотири сторони світу, бо щиро вірять, що з тієї сторони, з якої загавкає собака, прийдуть свати. Пастух також збирає ложки і зв'язує разом, щоб худоба влітку не розбігалась по пасовиську.

Пізніше колядують, а діти бавляться на підлозі в шопі, наслідують кудкудахкання курей, для того, щоб вони добре неслись. Також старші лягають на

сіно, щоб плечі не боліли. В той день не можна говорити слова «мак», бо горбці його весь вип'ють і бідний буде той, хто прибіжить під вікно і жартівливо закричить «мак».

II. Різдво.

I. Перший день Різдва має характер родинного дня. В цей день не можна нікого відвідувати. Після відправи в церкві люди споживають багатий сніданок, на який готують цілий ряд страв. Капуста на «костях» [ребрах – Л.Б.], м'ясо, вареники і традиційна просяна каша чи рис на молоці.

На Різдво не можна голосно кликати птаства, так само, як не можна замітати хати, бо лежить дідух. Лише на третій день свят збирають солому з підлоги, роблять з неї «пшевруста» [значення нам невідоме – Л.Б.] і обвішують ним овечеві дерева, щоб родили. Самі також обмотуються по талії тим «пшевростем», щоб бути сильним і здоровим. Решту соломи палять, бо з неї можуть народитись темні духи і влітку знищити збіжжя. Люди вірять також, що коли в церкві під час служби тріщать гноти в свічках – то буде літо з бурями та громами. Ввечері першого дня свят колядують дорослі парубки. Вони ходять із зіркою, також і з вертепом. Ті, які ходять з зіркою не переодягаються, а ті, які ходять з вертепом переодягаються на пастухів, царів, воїнів, жида, жидівку і козу. Приходячи під вікно, запитують: «Чи дозволите колядувати? – Дозволимо, – відповідають з хати. Тоді входять до хати, колядують і дають виставу. Жид в'їжджає у хату на козі, свариться з жидівкою, з господарями. Зичить господарю, щоб йому добре велося і, щоб навіть півень зніс йому яйце. Після короткої вистави і коляди, один з учасників віншує: «В світлий день Різдва Христового віншую Вам пане газдо, щестем, здоровлем на многі, многі літа. Христос ся раждає». Господар дає гроші. Жид також допоминається винагороди за вітання, а коли такої не дістає, тягне, що вдасться стягнути до кошика.

Малі хлопці бігають також з колядою. Їх не пускають до хати. Колядують під вікном, дістають за коляду кілька грошей, а часом і ні. Тоді допоминаються:

За ту коляду дайте

Ковбаси кладку,

А ні – то курку,

Бо вам в вікно стукну.

Другий і третій день свят майже не відрізняються один від одного. Сусіди відвідують себе і взаємно пригощаються. Найбільше радості, вірувань та забобон є на Святий вечір та у перший день Різдва.

Матімп Суха Любов.

Література

¹ ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 225 (Л.Суха), од. зб. 438, п. 17, 2 арк.

² Там само, од. зб. 285, п. II, 16 арк.

³ Енциклопедія українознавства: В 10-ти т. / Гол.ред. В.Кубійович. – Париж, Нью-Йорк: Молоде Життя, 1954–1989. // www.uk.wikipedia.org/wiki/

⁴ [www.nbuv.gov.ua/scan_dis/card.php?separator=0115-003&name=%D1%F3%F5&term=%F1\\$&tag6001=50&tag6002=51](http://www.nbuv.gov.ua/scan_dis/card.php?separator=0115-003&name=%D1%F3%F5&term=%F1$&tag6001=50&tag6002=51)

⁵ Відділ етнології сучасності. Історична довідка // www.ethnology.org.ua/modern_ethn.html/

Розділ VI:
Джерела, література
та бібліографія

ІНВЕНТАРНИЙ ОПИС ЖОВКІВСЬКОГО ЗАМКУ 1840р.

s.1

Die 10 septembris 1840

№1 Opisanie budynków.

Zamek czyli Pałac niegdyś Siedziba Jana Sobieskiego Króla Polskiego.

Z tego Pałacu trzy skrzydła, to jest: Front od Południa, jedno skrzydło od Wchodu, a jedno od Zachodu do Sukcessorów s. p. Adama Józefowicza należą; czwarte zaś od Północy, jest własnością Stanów na Dykasterium przeznaczone. – Wszystkie są o jednym piątrze. Z dziedzinka dużego wchód jest do:

1-go Skrzydła frontowego przez Ganek na filarach po schodach z dwóch boków ułożonych drewnianych na Galeryę 1-go piątra. – W tym Ganku na dole ustawionych jest sześć posągów kamiennych wielkości naturalnej Xiążąt i Hetmanow na postumentach murowanych, z których pośrodku stoi posąg siódmy Króla Jana Sobieskiego, a w tyle popiersie kamienne Królowej żony tegoż. – Te figury są po części lecz niewiele nadpsute.

Wyszędłszy na pierwsze piątro, idzie się przez Galeryę, całe te piątro filarami murowanymi czyli trynkowanymi obwarowane, których jest podłoga i powała nakształt sufitu z tarcic; lecz już znacznie popsuta. Tą Galeryą idąc po prawej ręce przez drzwi proste pojedyncze do Sionek, a z tych do a) Pokoju dużego, drzwiami podwójnymi w pół szklanymi, nad którymi okno z 6 szyb – w tym Pokoju podłoga z tarcic, sufit, piec ogrzewalny, okrągły, kamienny. – Z tego idzie się przez drzwi podwójne w pół szklane na zawiasach i hakach z zamkiem do b) Pokoju 2-go – w tym Podłoga z tarcic, sufit, okno jedno z 12 szyb, Piec w czworogran kamienny – z tego dalej przez drzwi podwójne na zawiasach hakach z klamką do c) Sali wielkiej, gdzie bale odprawiane bywają, w tej podłoga taflowana, sufit, okno jedno z 16 szyb o dwóch kwaterach, piec ogrzewalny w czworogran, kamienny – obok którego Chor dla Mu-

zyki na które idzie się po schodach. Z tej Sali wychodzi się drzwiami pojedynczymi na zawiasach hakach z klamką na powrót na Galerię, a idąc tą Galerią dalej są drzwi wielkie ordynaryjne do Sali wielkiej całkiem zdezelowanej, na zawiasach, hakach z wrzeciążem, ta Sala jest bez podłogi, sufitu i okien. Powracając

s.1 (звoпoм)

z tej Sali znowu na Galeryę a idąc tą ku wschodowi na prawą rękę idzie się przez drzwi podwójne fassowane w pół szklane z okuciem francuzkim do e) Sionki małej, w której posadzka z Cegieł i Sufit. Z tej Sionki idzie się dalej, przez drzwi pojedyncze na Zawiasach hakach, z Zamkiem francuzkim, w których są dwie szybek małych do f) Pokoju 1-go mieszkalnego – w tym podłoga z tarcic, Sufit, okno jedne, piec kamienny ogrzewalny, – z tego dalej g) Pokoju drugiego przez drzwi podwójne na Zawiasach hakach z Zamkiem francuzkim, w tym podłoga taflowana, sufit, piec kaflowy, okien dużych dwoje – a z tego przez drzwi podwójne fassowane na zawiasach, hakach, z Zamkiem francuzkim do h) Pokoju 3-go, w tym podłoga z tarcic, Piec Kaflowy, okno jedne. – Z tego idzie się dalej przez drzwi podwójne fassowane z okuciem na Zawiasach, hakach z zamkiem do i) Pokoju 4-go, w tym podłoga z tarcic, sufit, piec kamienny, ogrzewalny – komin marmurowy, okien dwoje dużych. Z tego pokoju wychodzi się przez drzwi pojedyncze z prostym okuciem na K) Kurytarz, a z kurytarza idzie się przez drzwi ordynaryjne z okuciem do l) Pokoju małego – w którym podłoga z tarcic, sufit, okno iedne, – obok tego pokojku jest mały prewecik zabudowany, z okuciem i drzwiczkami ordanaryjnymi, dalej postępując tym kurytarzem idzie się przez drzwi ordynaryjne na Zawiasach, hakach z klamką zelaznymi do m) Kuchni Angielskiej z blachami – w tej posadzka z Cegieł, Sufit, piec piekarski, okno jedne, komin murowany nad dach wyprowadzony. Z tej kuchni idzie się przez drzwi ordynaryjne z okuciem podobnym do n) Izby czeladnej, – w tej podłoga z tarcic, sufit, Piec ogrzewalny kamienny, okien dwoje, dalej przez drzwi pojedyncze ordynaryjne z Klamką na zawiasach hakach zelaznych z Wrzeciążem idzie się do o) Spizarni – w tej powała z tarcic okno jedne. – Wychodząc z tą na Kurytarz, są schody na strych do Pokojów na drugim piątrze zdezelowanych prowadzące. – Ten Korytarz, prowadzi na około pomieszczeń opisanych, którym wychodzi się na opisaną Galerię; Idąc tą Galeryą z 1-go Piątra na Dół tegoż samego skrzydła idzie się po lewej ręce przez drzwi pojedyncze na Zawiasach, hakach z Rygłem zelaznymi zaopatrzone do a) Sieni dużej, w tej Posadzka z Cegieł, Sklepienie, okno jedne bez szyb, lecz z kratami zelaznymi...

s.2

...Z sieni wprost po prawej ręce idzie się przez drzwi pojedyncze dębowe fassowane na Zawiasach hakach z zamkiem i klamką do zamykania do b) Kuchni, w tej podłoga z tarcic zdezelowana, Sklepienie, okno jedne z małych szyb z kratami zelaznymi, komin z Cegieł nad dach wyprowadzony. Z tej Kuchni po prawej ręce idzie się przez wąską małą Sionkę przez drzwi pojedyncze fassowane na Zawiasach, hakach z klamką

do c) Pokoju pierwszego, w tym Podłoga częścią taflowana, częścią z tarcic ułożona zupełnie zdeżyłowana, Sklepienie, piec kamienny, ogrzewalny, kominek, okno jedno z drobnych szyb z okuciem ordynaryjnym. – Z tegoż pokoju idzie się dalej, po prawej Stronie przez drzwi pojedyncze fassowane na zawiasach hakach z zamkiem do d) Pokoju 2-go w tym podłoga krzyżowa z tarcic sklepienie, Piec kaflowy, okien dwie pojedynczych, każde o 8 szybach, okute z kratami żelaznymi. – Z tego dalej, przez drzwi pojedyncze fassowane na Zawiasach hakach z zamkiem idzie się do e) Pokoju 3-go – w tym podłoga z tarcic, Sklepienie, okien dwoje z okuciem i kratami żelaznymi. – Dalej przez drzwi pojedyncze fassowane na zawiasach i hakach zamkiem zaopatrzone idzie się do f) Pokoju 4-go, w tym podłoga z tarcic, Sklepienie piec ogrzewalny, kaflowy, okien dwie o 8 szybach okutych z kratami żelaznymi. – Wychodząc z tego pokoju przez drzwi pojedyncze fassowane na zawiasach i hakach żelaznych z zamkiem na powrót do opisaney Sieni, iest w tej po prawej ręce Komora ciemna, w której są drzwi żelazne na Zawiasach z Zamkiem. – Z tej Sieni idąc na dziedziniec a udając się na wschód po drugiej stronie ganku, idzie się po prawej ręce do drugich pomieszczeń – a to przez drzwi pojedyncze fassowane sosnowe z okuciem i zamkiem ordynaryjnym do Sieni g), – w tej Posadzka z Cegieł, Sklepienie, Kuchnia, piec piekarski, komin nad dach wyprowadzony. – W tej Sieni jest także spizarnia h) sklepiona, do której są drzwi pojedyncze małe z okuciem ordynaryjnym, okno jedno grubą żelazną kratą zaopatrzone. – Z tej Sieni idzie się przez drzwi pojedyncze fassowane na zawiasach i hakach z zamkiem francuzkim do i) Pokoju pierwszego, w którym podłoga z tarcic, sklepienie, piec czworograni kamienny, ogrzewalny, okno 1 dubeltowe z 16 szybami – w tym samym pokoju są po prawej stronie drzwi pojedyncze fassowane z okuciem francuzkim.

s. 2 (зворот)

...Z tego dalej, przez drzwi pojedyncze na Zawiasach hakach i zamkiem francuzkim idzie się do k) pokoju 2-go, w tym podłoga z tarcic, sklepienie, piec kaflowy, na postumencie drewnianym, okno jedno pojedyncze z 8 szyb, z żelaznymi kratami. – Z tąd dalej przez drzwi podwójne fassowane na Zawiasach hakach z Zamkiem francuzkim idzie się do Pokoju l) trzeciego, w tym podłoga z tarcic, sklepienie, piec ogrzewalny, kamienny na postumencie drewnianym, okno jedno pojedyncze z kratami żelaznymi. – Z Pokoju tego idzie się przez Sien opisaną na dziedziniec a postępując dalej po prawej stronie, idzie się przez drzwi podwójne fassowane na Zawiasach hakach z Zamkiem francuzkim do m) Sieni, w tej kuchnia piec piekarski, Posadzka z Cegieł, Sklepienie, po prawej ręce jest n) Pokojk mały, dla czeladzi do którego wchodzi się przez drzwi pojedyncze fassowane na zawiasach i hakach z klamką i wrzeciążem, w tym Posadzka z Cegieł, Sklepienie, Piecyk ogrzewalny blaszany, okno jedno pojedyncze z 10 szyb. – Z Sieni po lewej ręce wchodzi się przez drzwi podwójne fassowane z okuciem francuzkim do o) Pokoju mieszkalnego 1-go, w tym podłoga z taflowana dębowa, Sklepienie, piec kaflowy, okno jedno dubeltowe z szyb 16, z

tego po prawej stronie przez drzwi podwójne fassowane z okuciem francuzkim do p) Pokoju drugiego w tym podłoga taflowana, sklepienie, piec ogrzewalny, kamienny, okno jedne dubeltowe z 16 szyb. Dalej idzie się przez drzwi podwójne fassowane z okuciem francuzkim do q) Pokoju 3-go – w tym podłoga z tarcic, sklepienie, piec okrągły, kamienny, okno jedne pojedyncze z okuciem i kratami zelaznymi. – Tu są drzwi także pojedyncze na Zawiasach hakach z Zamkiem do zamykania do wychodu na ogród. – Z tego Pokoju idąc po lewej ręce przez drzwi dwoje podwójnych z okuciem francuzkim wchodzi się do r) Pokoju 4-go, w tym podłoga z tarcic, sklepienie, okno jedne pojedyncze o 4-och kwaterach i kraty zelazne. – Obok tego pokoju jest s) Spizarnia, w której drzwi pojedyncze ordynaryjne...

s. 3

... na zawiasach hakach z zamkiem, w tej podłoga z tarcic sklepienie, okno jedno pojedyncze z kratami zelaznymi. – Z tego pokoju wychodzi się przez opisaną sien na dziedziniec, na którym dziedzincu przy tym samym skrzydle na dole od Galerii przybudowa są pod dachem gontowym od wschodu sześć a od zachodu 3 wozownie, każda drzwiami podwójnymi ordynaryjnymi z okuciem na zawiasach hakach z wrzeciążem do zamykania na kłodki zaopatrzona.

Idąc około opisanej wozowni ku wschodowi idzie się do baszty wschodowej – a idąc dołem wchodzi się najsamprzód do Stajni przez drzwi pojedyncze stare zdezelowane na zawiasach hakach z wrzeciążem zelaznymi – w tej podłoga z dylów częścią ułożona, sklepienie w środku słub z cegieł murowany i okienko z drobnych szyb jedno. – Z tej stajni wychodzi się drzwiami ordynaryjnymi z okuciem zelaznym po schodkach na korytarz 1-go Piątra, a z korytarza na 1-sze Piątro Baszty do pomieszczeń, to jest przez drzwi pojedyncze ordynaryjne na zawiasach, hakach z zasuwką do a) Izby 1-szej – w tej sklepienie, posadzka, okno jedne z okuciem, piec kaflowy – z tej przez drzwi podwójne zdezelowane z okuciem ordynaryjnym idzie się do b) 2-giej pomniejszej, w tej podłoga z tarcic, sklepienie, okno jedne pojedyncze zepsute – dalej idzie się przez drzwi ordynaryjne z okuciem podobnym do c) Izby 3-iej w tej podłoga, sklepienie, okien 2, piec ogrzewalny, kamienny; Wychodząc z opisanych izb na powrót – a idąc po lewej ręce drzwiami pojedynczymi na zawiasach hakach i klamką idzie się do d) kuchni – w tej sklepienie, posadzka z cegły, okno jedno bez szyb, komin nad dach z cegieł murowany, piec piekarski – z tej kuchni wychodzi się przez drzwi pojedyncze ordynaryjne z okuciem na kurytarzyk w baszcie będący, a z tego kurytarzyka idzie się po schodkach na drugie piątro, a to przez drzwi podwójne na zawiasach hakach z zamkiem i zasówkami zelaznymi do e) Sionki małej - w tej posadzka ...

s. 3 (звѣром)

...z cegieł sufit. – Z sionki przez drzwi podwójne ordynaryjne na zawiasach hakach z zamkiem i zasówkami zelaznymi idzie się do f) pokoju 1-go w tym jest okno jedne pojedyncze z 8-m szyb, bez podłogi i powały. – Z tego dalej przez drzwi poje-

dyncze ordynaryjne na zawiasach i hakach żelaznych do g) pokoju drugiego, w tym podłoga całkiem zdezelowana sufit popsuty, okno iedne z drobnych szyb, lecz wiele nadstłuczonych z tego idzie się do h) pokojku małego przez drzwi pojedyncze stare z okuciem na zawiasach hakach z klamką – w tym podłoga z tarcic zdezelowana, sufit, okienek 2 z drobnych szyb.

II Skrzydło 2-gie od Zachodu

Z dziedzinca dużego idzie się do skrzydła zachodowego po prawej ręce a to na pierwsze piętro przez drzwi podwójne szalowane sosnowe z okuciem na zawiasach 6 francuzkich hakach żelaznych i Ryglami zaopatrzone do a) Sieni sklepionej, z której schody na pierwsze piętro prowadzą. Z tej sieni idzie się po schodach do sionek 1-go piętra, w których posadzka z cegieł, sklepienie i okienko z 8 szyb małych. Z tych sionek idzie się po prawej ręce przez drzwi podwójne na zawiasach i hakach z zamkiem i wrzeciążem zaopatrzone do b) przedpokoju, w którym częścią podłoga, częścią posadzka ułożona jest powała z tarcic, okno jedne w pół otwierające się z okuciem żelaznym. Z tegoz przepokoju idzie się po prawej ręce przez drzwi podwójne sosnowe na zawiasach i hakach z zamkiem francuzkim do c) pokoju 1-go mieszkalnego, w tym podłoga z tarcic, sufit, piec ogrzewalny, kaflowy, blachą do zatykania zaopatrzone, okno dubeltowe z 16 szyb okute. – Z tego po prawej ręce przez drzwi pojedyncze fassowane na zawiasach i hakach żelaznych z zamkiem francuzkim idzie się do d) pokoju drugiego, w tym podłoga taflowana, sklepienie, okno jedne dubeltowe z 16 szyb. W tym samym pokoju jest przepierzenie na...

s. 4

...na komórkę do której drzwi pojedyncze okute na zawiasach i hakach żelaznych z zamkiem prostym, podłoga taflowana i sklepienie. Z tego pokoju przez drzwi podwójne idzie się do e) pokoju 3-go podłoga z tarcic, sufit okno jedne dubeltowe z okuciem przynależnym. – Wracając się przez wyz opisane pokoje idzie się przez drzwi pojedyncze na zawiasach i hakach z zamkiem do f) pokoju 4-go, w tym podłoga z tarcic, sufit, okno jedne dubeltowe z 16 szyb. Z tegoz dalej przez drzwi podwójne na zawiasach i hakach z zamkiem francuzkim i szufryglami idzie się do g) pokoju 5-go, podłoga z tarcic, sufit, okno dubeltowe z 20 tafel składające się. – Z tego przez drzwi podwójne na zawiasach i hakach z zamkiem idzie się do h) pokoju 6-go tu podłoga z tarcic, sufit, piec kaflowy 2 pokoje ogrzewający, okno dubeltowe wewnątrz z drobnych zewnątrz z dużych szyb. Z tego pokoju idzie się drzwiami podwójnymi okutymi na zawiasach i hakach z zamkiem i ryglami żelaznymi do i) pokoju sypialnego służących, w tym podłoga i powała z tarcic – piecyk lany mały żelazny, okno pojedyncze z 6 szyb dużych. Z tego pokoju idzie się do k) kuchni przez drzwi pojedyncze z okuciem żelaznym w tej posadzka z cegieł, powała z tarcic, okienek 2 z małych szyb, komin łączący się z kominem dolnym. Z kuchni idąc przez drzwi ordynaryjne na zawiasach i hakach z rygłem i klamką do zamykania zaopatrzone

idzie się do l) sionki, w tej jest podłoga i powała z tarcic, okien dwoje jedno duże, drugie małe okute. Idąc tą Sionką jest przewet przedzielony, dwoje drzwi małych na zawiasach i hakach z zamkiem mający. Z tej sionki idzie się na powrót przez opisany przedpokój i sionkę w prost do m) przedpokoju na drugiej stronie, drzwiami podwójnymi na zawiasach i hakach z zamkiem zaopatrzonemi, w tym jest podłoga z tarcic, sufit, komin z cegieł murowany, okno pojedyncze z 8szyb, - Z tego przedpokoju idzie się po lewej ręce przez drzwi podwójne fassowane,...

s. 4 (звopом)

...z okuciem francuzkim z kłamką i wrzeciązem, nad którymi jest okienko owalne i kraty zelazne do n) sionki wężkiej, w tej posadzka z cegieł, powała z tarcic. - Z tej sionki po lewej ręce idzie się przez drzwi pojedyncze na zawiasach i hakach z zamkiem ordynarynym z rekoiscią zelazną do o) pokoju 1-go tutaj podłoga z tarcic, sufit, piec kamienny, ogrzewalny, okno jedno dubeltowe z 16 szyb, - w tym pokoju znajduje się także do sionki wschodowej okienko owalne z 4 szyb i kratami zelaznymi zaopatrzone. Z tego pokoju idzie się przez drzwi podwójne fassowane z okuciem francuzkim do pokoju p) 2-go, w tym podłoga taflowana, sufit, okno jedno dubeltowe z 16 szyb. - Z tego idzie się przez drzwi podwójne fassowane na zawiasach francuzkich z zamkiem francuzkim i szufryglami do q) pokoju 3-go, w tym podłoga z tafel drobnych, sufit, piec kaflowy, ogrzewalny na postumencie drewnianym, okno jedno dubeltowe z 16 szyb okute. - Z tego pokoju idzie się na powrót po lewej ręce do sionki wyżej opisanej, przez drzwi podwójne na zawiasach francuzkich z zamkiem mosiądzem wykładanym, - a z tej sionki wprost drzwiami podwójnymi na zawiasach i hakach z zamkiem francuzkim zączką mosięzną i ryglami zelaznymi do r) pokoju pierwszego mieszkalnego, w tym podłoga z tarcic, sufit, okien dwoje dubeltowych, każde 16 szyb, okute, piec ogrzewalny kamienny. - Z tego idzie się przez drzwi podwójne fassowane na zawiasach i hakach z zamkiem francuzkim do s) pokoju 2-go, w tym podłoga taflowana, sufit, okien dwoje jedno dubeltowe z 16 szyb a drugie z 8 szyb okute. Piec ogrzewalny kamienny; - Z tego idzie się dalej przez drzwi podwójne fassowane na zawiasach i hakach z zamkiem francuzkim do t) pokoju 3-go, w tym podłoga z tarcic, sufit, okien dwoje okutych dubeltowych, każde 16 szyb, piec ogrzewalny, okrągły, kamienny. - Z tego idzie w lewą rękę przez drzwi podwójne fassowane na zawiasach, hakach z zamkiem francuzkim do u) pokoju 4-go, w tym podłoga z desek, sufit, piec kaflowy, okien dwoje dubeltowych z 32 szyb okutych. - Te wszystkie 4-ry pokoje są malowane. Wychodząc z 4-go pokoju przez pokój 3-ci opisany, idzie się na lewą rękę przez drzwi podwójne fassowane na zawiasach z zamkiem francuzkim mosiądzem wykładanym do ...

s. 5

...w) pokoju służących, w tym podłoga i powała z tarcic, okno jedno dubeltowe, wewnątrz z 8 szyb dużych zewnątrz z drobnych szyb, piec ogrzewalny graniasty kamienny i komin nad dach wymurowany. Z tego idzie się dalej przez drzwi podwójne na

zawiasach i hakach z klamką żelaznymi do x) kuchni, w tej podłoga i powała z tarcic, okno jedno z 6 szyb dużych, komin z cegieł nad dach wyprowadzony. Z tej kuchni idzie przez drzwi pojedyncze okute na zawiasach i hakach z klamką korytarz, - w tym podłoga i powała z tarcic, okno jedno z drobnych szyb, – obok tego okna dalej są drzwi podwójne na zawiasach i hakach z zamkiem francuzkim prowadzące na Galerię. – Tym samym korytarzem idzie się po schodkach drewnianych z dwóch stron do Baszty do sionki, w tej posadzka z cegieł, sklepienie, a z tej sionki przez drzwi ordynaryjne z okuciem do a) kuchni – w tej posadzka z cegieł, sklepienie, okno jedno bez szyb, komin nad dach z cegły wymórowany, – z tej dalej do Izby b) 1-szej małej bez drzwi – w tej posadzka, sklepienie, z tej idzie się do c) izby 2-jej drzwiami pojedynczemi na zawiasach i hakach z zamkiem francuzkim, w tej podłoga z tarcic, sklepienie, okien małych dwoje, jedno z małemi, a drugie bez szyb. Z tej idzie się drzwiami pojedynczemi z okuciem na zawiasach i hakach żelaznych do d) Izby trzeciej, w tej podłoga i sklepienie, okien dwoje bez szkła, z tej wychodzi się przez drzwi pojedyncze na zawiasach i hakach z zamkiem francuzkim przez sienkę i schody na korytarz wyżej opisany, na którym korytarzu nad schodkami są dwa pręty żelazne grube, które mur umocowany jest. Idąc dalej tym korytarzem na prawą rękę po schodkach drewnianych na 2 piętro Baszty, idzie się drzwiami pojedynczemi na zawiasach i hakach z zasówką do a) izby 1-jej, w tej okno pojedyncze z ośm szyb, podłogi i powały niema. – Tu jest jeszcze 3 podobnych pokoiów, lecz tylko w jednym jest powała z tarcic i ta całkiem zdezelowana, okien i podłogi niema w żadnym. Z tąd idąc po schodkach wyżej opisanych jest jeszcze mały korytarzyk nad schodami prowadzący ...

s.5 (зворот)

...na strych skrzydła południowego, w tym korytarzu jest 4 okien bez szkła na przestrzał, podłoga i powała z tarcic. – Zszedłszy na dół po schodach opisanych są drzwi po prawej ręce pojedyncze zdezelowane na zawiasach i hakach do ogrodu prowadzące – zaś po lewej ręce są drzwi z tarcic ordynaryjne na zawiasach i hakach z zamkiem na podwórze – obok tych zaraz po prawej ręce są drzwi pojedyncze ordynaryjne na zawiasach i hakach z skoblem żelaznym, któremi się wchodzi do a) Stajni, w tej powała z tarcic i podłoga już po części zdezelowana – obok tej stajni jest b) komórka, do której są drzwi na biegunach i powała z tarcic okno jedno bez szkła. – Z tej stajni wychodzi się drugimi drzwiami, zupełnie zdezelowanymi na podwórze, gdzie jest także dalej brama sklepiona do której są drzwi podwójne na biegunach na Dziedziniec Zamkowy prowadzące – oprócz tego jest jeszcze na podwórzu Wozownia przybudowana pod murem na słupach drewnianych pod dachem gątownym – dalej jest Stajnia, do której wchodzi się przez drzwi pojedyncze, stare zdezelowane na zawiasach i hakach z wrzeciążem nad którymi jest okienko z drobnych szyb, w tej stajni jest podłoga z dylów częścią ułożona, sklepienie, wszodku słup z ceciel wymurowany, i okienko z drobnych szyb jedno. Po skończonym opisanu 1-go piętra powraca się dziedzincem Zamkowym do

opisania tego samego skrzydła na Dole. Idąc z strony od Cyrkułu, wchodzi się przez drzwi ordynaryjne na zawiasach i hakach z zamkiem francuzkim nad którym okienko z 2 szyb do sieni w której posadzka z cegieł, powała z tarcic, w tej sieni jest kuchnia z piecem piekarskim i komin nad dach wyprowadzony. Z kuchni po prawej ręce idzie się drzwiami pojedynczemi na zawiasach i hakach z zamkiem do a) pokoju pierwszego, w tym podłoga z tarcic, sklepienie, okien dwoje dubeltowych z okuciem żelaznym, piec ogrzewalny, kaflowy z blachą do zatykania, dwa pokoje ogrzewający. Z tego pokoju idzie się wprost drzwiami pojedynczemi na zawiasach i hakach z zamkiem do b) pokoju 2-go, w tym podłoga z tarcic, sklepienie,...

s. 6

...okno jedne dubeltowe okute, z tego pokoju idzie się przez drzwi pojedyncze ordynaryjne z zamkiem ordynaryjnym do c) spizarni, w tej podłoga z tarcic, sklepienie, okno jedne pojedyncze z drobnych szyb stare z kratami żelaznymi. – Z tą idzie się drzwiami pojedynczemi na zawiasach i hakach żelaznych z klamką, do sionki małej, w której posadzka z cegieł przez pół sklepienie, a przez pół powała ułożona. – W tej sionce do wyścia na dwór na zachód znajdują się drzwi pojedyncze na zawiasach i hakach z zamkiem, nad którym okienko małe z drobnych szyb. Idąc tą sionką przez kuchnię, idzie się przez drzwi ordynaryjne na zawiasach i hakach z klamką – po prawej ręce do a) pokoju 1-go, w którym podłoga z tarcic, sufit, okno pojedyncze o 4 kwaterach okute z kratami żelaznymi. Z tego pokoju idzie się przez drzwi pojedyncze na zawiasach i hakach z zamkiem do b) pokoju 2-go, w tym podłoga z tarcic, sufit, okno jedne o dwóch kwaterach z 8 szyb okute i kraty żelazne, piec kaflowy stary. – Wychodząc na powrót do kuchni po prawej ręce jest c) pokoik mały dla służących, do którego idzie się przez drzwi pojedyncze na zawiasach hakach z klamką w tym podłoga i powała z tarcic, piec ogrzewalny, okrągły kamienny, okno jedne z 4 kwaterach. – Wychodząc z opisanych części mieszkalnych na dziedziniec wielki idzie się po prawej ręce do 2-go oddziału ato przez drzwi szalowane sosnowe z okuciem, na zawiasach i hakach z zamkiem francuzkimi szufryglami, nad którym okienko na 4 szyb, do sieni, w tej posadzka z cegieł powała z tarcic, z tej idzie się po lewej ręce przez drzwi pojedyncze na zawiasach hakach z zamkiem francuzkim do a) pokoju 1-go, w którym podłoga z tarcic, pół sufitu, a pół sklepienia, piec ogrzewalny kamienny, okno jedne dubeltowe z 16 szyb okute, z tego idzie się wprost do b) pokoju drugiego przez drzwi pojedyncze na zawiasach i hakach z zamkiem francuzkim, w tym podłoga z tarcic, sklepienie, okien dwoje dubeltowych, każde z 16 szyb, z okuciem na zawiasach, haczkach...

s. 6 (звoрoм)

...I szufryglach. Z tego dalej przez drzwi pojedyncze na zawiasach i hakach żelaznych z zamkiem francuzkim do c) pokoju trzeciego, w tym podłoga z tarcic, sklepienie, piec ogrzewalny kaflowy i komin mały, okno 1-o dubeltowe z 16 szyb okute. Obok pieca jest framuga z okutymi drzwiczkami i zamkiem do zamykania. Z tego z

pokoju idzie się przez drzwi pojedyncze na zawiasach i hakach z zamkiem francuzkim do d) Pokoju słuźących, w tym podłoga z tarcic, sufit, piecyk kamienny ogrzewalny z blachą zelazną do zatykania. Okno dubeltowe wpólotwierzane okute, z tego pokoju idąc przez drzwi pojedyncze na zawiasach i hakach zelaznych z zamkiem francuzkim idzie się do e) kuchni, w której komin murowany nad dach wyprowadzony i piecyk piekarski. – Na zachód od tejże samej kuchni są drzwi podwójne iedne a drugie pojedyncze, pierwsze okute na zawiasach, hakach z klamką, drugie na zawiasach i hakach z zamkiem; nad temi drzwiami są dwa okienka z drobnych szyb 17. – Idąc z kuchni od zachodu po lewej ręce drzwiami pojedynczemi na zawiasach i hakach z klamką i wrzeciazem idzie się do przedspirzarni f) w tej posadzka z cegieł, sklepienie, piec ogrzewalny kamienny, okno do spizarni okute z 6 szyb duzych a 8 malych, z tą idzie się do g) spizarni przez drzwi pojedyncze na zawiasach hakach z zamkiem. – W tej posadzka z cegieł, sklepienie, okno pojedyncze okute o dwóch kwaterach, z 16 srednich szyb. – Powracając z spizarni przez powyż opisane części mieszkalne do kuchni idzie się przez drzwi pojedyncze na zawiasach i hakach z klamką i zasówką zelazną do sieni, w tej po lewej ręce jest Piwnica murowana sklepiona, do której są drzwi pojedyncze sklepiene na zawiasach i hakach z skoblem i wrzeciazem do zamykania na kłódkę. – Wyszedłszy z tej sieni na dziedziniec wielki a idąc po prawej ręce – wchodzi się do oddziału 3-go przez drzwi pojedyncze ordynaryjne na zawiasach i hakach z zamkiem francuzkim, nad którymi okienko z 7 szyb malych do sieni, w tej posadzka z cegieł, sklepienie. Z tej sieni po lewej ręce idzie się przez drzwi pojedyncze na zawiasach i hakach zelaznych z zamkiem francuzkim do pokoju mieszkalnego a) pierwszego, w tym pokoju jest podłoga z tarcic – sklepienie całkiem malowane, piec kaflowy, kominek murowany, okien dwojedubeltowych okutych z 16 szyb składających się. Z tego pokoju przez drzwi ...

s. 7

...pojedyncze fassowane na zawiasach hakach z zamkiem francuzkim idzie się do b) pokoju 2-go, w tym podłoga z tarcic, sklepienie, okno jedne dubeltowe z 16 szyb okute, okiennice podwójne wewnątrz okute na zawiasach i hakach piec ogrzewalny, zelazny, lany, – z tego po lewej ręce idzie się przez drzwi fassowane pojedyncze na zawiasach hakach z zamkiem francuzkim idzie się do c) pokoju 3-go, w tym podłoga i powała z tarcic, okno jedne z 10 drobnych szybek, okiennica przy tym na zawiasach i hakach zelaznych, piec kamienny, ogrzewalny na zawiasach i hakach z klamką zelazną do d) kuchni, w tej komin z kapą nad dach wyprowadzony, piecyk murowany piekarski, - obok drzwi kuchennych jest okienko małe z 6 szybek. – Z tej kuchni wychodząc przez drzwi ordynaryjne na zawiasach i hakach z klamką zelazną, tudiez i kaczkiem na podwórze, znajduje się po lewej ręce Drewutnia z tarcic sosnowych, w słupy przybudowana o dwóch drzwiach z tarcic sosnowych na biegunach z skoblem i wrzeciazem zelaznemi do zamykania. – Po prawej ręce zaś są stajenki dwie murowane pod dachem gontowym, w tych powała z dessek przez pół, a przez

pół sklepienie, podłoga do połowy z dylów, jedno okienko małe, drzwi do tych dwoje na zawiasach, hakach, tudzież z wrzeciązem i skoblem żelaznym, ponad drzwiami są okienka z drobnych szyb zabite. Obok tych stajenek jest praczkarnia murowana całkiem zdezelowana bez okien i drzwi, a przy tej komórka, w której powała z tarcic, bez podłogi i bez drzwi.

Die 11 septembris 1840

III Skrzydło 3-cie od Wschodu

Idąc od skrzydła zachodowego wprost przez dziedziniec wielki idzie się do wschodowego, ato przez drzwi pierwsze pojedyncze ordynaryjne na zawiasach i hakach z klamką żelaznymi, nad którymi okienko z 3 szyb, do sieni, w tej posadzka z cegieł, sklepienie na dwóch filarach kamiennych, w środku tej sieni wstawionych. – W tej sieni obok filarów...

s. 7 (звѣром)

...po lewej i prawej stronie są schody drewniane, które się łączą z pojedynczymi schodami drewnianymi wyżej na pierwsze piętro prowadzącymi, koło których schodów jest Galerya drewniana. Po tychże schodach idzie się na pierwsze piętro, najpierw na korytarz, w którym posadzka z cegieł, powała z tarcic i 2 okienka małe. Tym korytarzem idzie się do a) Przedpokoju małego przez drzwi ordynaryjne na zawiasach i hakach z klamką i wrzeciązem do zamykania na kłódkę, w tym podłoga i powała z tarcic, okno jedno z 6 szyb o 2 kwaterach okute. Z tego przedpokoju idzie się do b) pokoju wielkiego przez drzwi podwójne fassowane na zawiasach, hakach z zamkiem francuskim, – w tym podłoga z tarcic, sufit malowany, okien dwoje dubeltowych z 36 szyb okute, piec ogrzewalny okrągły kamienny i kominek mały z tego idzie się dalej przez drzwi podwójne fassowane z okuciem francuskim do c) Pokoju drugiego mniejszego, tu podłoga taflowana, sufit, piec czworograni kamienny, ogrzewalny, okno jedno dubeltowe z 16 szyb. – Z tego przez drzwi podwójne na okuciu z zamkiem francuskim idzie się do d) pokoju 3-go, w tym podłoga taflowana, trochę zdezelowana, sufit, okno jedno dubeltowe, piec kamienny ogrzewalny i kominek. – Dalej także jest e) pokój mały od frontu do którego wchodzi się przez drzwi pojedyncze fassowane okute na zawiasach hakach z zamkiem francuskim. – W tym podłoga taflowana, sufit, okno jedno dubeltowe z 16 szyb okute. – Z tego idzie się przez drzwi pojedyncze fassowane z okuciem francuskim do pokoju f) od tyłu – w tym podłoga taflowana, sufit, okno jedno o dwóch kwaterach y kraty żelazne. Z tego dalej do g) pokoju małego 2-go przez drzwi fassowane z okuciem na zawiasach z zamkiem francuskim, – w tym podłoga taflowana, sufit, okno jedno z małych szyb, a z tego przez drzwi pojedyncze fassowane na zawiasach z zamkiem francuskim idzie się do h) pokoju od tyłu, w tym podłoga taflowana, sufit, okien dwoje dubeltowych z 24 szyb, piec ogrzewalny z cegieł wymurowany. – Z tąd wychodzi się przez drzwi podwójne fassowane z okuciem francuskim na korytarz prowadzący,...

...do Baszty na północ. Tym korytarzem idąc, w którym jest podłoga i powała z tarcic, okien 3-cie jedno z 3-ch szyb dużych, dwoje małych z drobnych szyb, idzie się do Baszty, gdzie po prawej ręce kurytarza jest prewet zabudowany z desek o dwóch drzwiach, z okuciem ordynaryinym – postępując dalej idzie się z kurytarza po schodach prosto przez drzwi pojedyncze ordynaryine z okuciem ordynaryinym do sionek, w której podłoga i powała z tarcic – a z tej do a) w Baszcie pokoju 1-go przez drzwi pojedyncze fassowane na zawiasach z zamkiem francuzkim. W tym pokojku podłoga z tarcic, sufit, okno jedne z 8 szyb dużych. Z tego pokojku idzie się dalej drzwiami pojedynczemi fassowanymi z zamkiem francuzkim na zawiasach do pokoju drugiego. W tym podłoga z tarcic, sufit, piec ogrzewalny, kamienny okrągły, kominek i komin główny nad dach wyprowadzony, okien dwoje dubeltowych, każda o 2 kwaterach z 16 szyb składające się okuta. Z tych pokojów wyszedłszy na powrót do opisanej sionki idzie się po schodach na piętro 2-gie, tam wchodzi się przez drzwi ordynaryine z okuciem do izby a) całkiem zdezelowanej, w tej podłoga z tarcic, powały niema, okien 3 bez szkła, przez okiennice zamykan. – Idąc z tego piętra przez opisane schody idzie się dalej po schodach zdezelowanych przez drzwi ordynaryine na zawiasach, hakach z zamkiem ordynaryinym na dół na dziedziniec. Powracając na powrót przez opisaną Basztę, części mieszkalne przez sredni pokojik – idzie się drzwiami pojedynczemi ordynaryinymi na zawiasach i hakach rygłem do sionki, – W tej posadzka z cegieł, powałaz tarcic, komin nad dach wyprowadzony, dalej po prawej ręce jest także a) pokojik, w którego drzwi pojedyncze z okuciem francuzkim, w tym podłoga taflowana, sufit, okno jedne dubeltowe. Z tej sionki idzie się przez przedpokój wyżej opisany, i przez pokój wielki 1-szy na lewą ręcę od frontu przez drzwi podwójne z francuzkim okuciem do a) pokoju 1-go, w tym podłoga z tafel dużych ułożona, sufit, piec ogrzewalny,...

s. 8 (зворот)

graniasty kamienny, na postumencie drewnianym, okien dwoje dubeltowych. Z tegoz drzwi podwójne fassowane z okuciem francuzkim idzie się do b) pokoju 2-go, w tym podłoga z tafel ułożona, sufit, piec ogrzewalny kamienny na postumencie. – Okno jedne dubeltowe z okuciem. – Z tego dalej przez drzwi pojedyncze na zawiasach i hakach z okuciem małym i wrzeciązem do zamykania na kłódkę idzie się do c) przedpokoju ciemnego, w którym podłoga taflowana sosnowa, sufit, okno jedne, piec kaflowy, ogrzewalny, komonek murowany, – dalej idzie się przez drzwi podwójne fassowane z okuciem francuzkim do e) pokoju 2-do, w tym podłoga z tarcic, syfit, piec ogrzewalny, kaflowy, okno 1 dubeltowe okute, z tą powracając przez opisany ciemny przedpokoik idzie się przez drzwi podwójne fassowane z okuciem francuzkim na korytarz z początku opisany, na którym po lewej ręcę na boku jest komórka na skład drzewa bez podłogi i powały, jedynie są w tej schody

drzewiane na strych prowadzące, w tej drzwi pojedyncze z okuciem ordynaryjnym do zamykania na kłódkę. Obracając się wyszedłszy z ciemnego przedpokoiku na korytarz z prawą ręką idzie się przez drzwi podwójne fassowane z okuciem francuskim do a) pokoju w którym podłoga i powała z tarcic, okien dwoje z małych szyb. – Z tego idzie się przez drzwi pojedyncze ordynaryjne z okuciem ordynaryjnym do b) kuchni, w tej podłoga i powała z tarcic, okno jedno pojedyncze, komin nad dach wyprowadzony. – Obok tej kuchni jest komórka na skład drzewa z powałą i podłogą z tarcic, do tej są drzwi ordynaryjne z okuciem ordynaryjnym, a przy tej komorce jest przewiet murowany.

Po opisanu 1-go Piątra idzie się przez schody na Dół do sieni, a z tej po prawej ręce przez drzwi pojedyncze fassowane stare na zawiasach hakach z klamką żelaznymi do Izby dużej. W tej podłoga z tarcic, sklepienie, piec ogrzewalny z cegieł wymurowany, okien dwoje pojedynczych z małych szyb, okutych,...

s.9

Idąc z tej izby na powrót do sieni, wchodzi się na przeciwko przez drzwi pojedyncze fassowane na zawiasach i hakach z zamkiem do a) pokoju pierwszego, w którym podłoga z tarcic sklepienie, piec kaflowy, okien 2 dubeltowych, z szyb dużych 36 okutych. – Z tego przez drzwi pojedyncze fassowane z okuciem na zawiasach i hakach z zamkiem wchodzi się do Pokoju b) małego, w tym podłoga i powała z tarcic, piec kamienny ogrzewalny z blachą do zatykania, komin, okno 1 dubeltowe okute. – Dalej z tego pokoju przez drzwi pojedyncze z okuciem żelaznym idzie się do c) kuchni, w tej posadzka z cegieł, powała z dylów ułożona, lecz posadzka całkiem zepsuta, komin nad dach z cegieł wymurowany, okno 1 z 6szyb. Przy tej kuchni jest także piecyk piekarski. – Z tej kuchni idzie się dalej przez drzwi ordynaryjne pojedyncze stare na zawiasach i hakach żelaznych do d) pokoju przy niej będącego, w tym podłoga z desek, powała z dylów, piec ogrzewalny kamienny, okno 1 pojedyncze z dużych 10 szyb. – Z tego pokoju przez drzwi pojedyncze ordynaryjne na zawiasach hakach z zamkiem idzie się do e) spizarni, w tej powała z tarcic i podłoga, okienko 1 małe. Wracając z tą przez kuchnię opisaną wychodzi się przez drzwi pojedyncze na zawiasach i hakach z zamkiem na dziedziniec południa. – Postępując tym dziedzińcem – a idąc dziedzińcem dużym koło opisanych części mieszkalnych, wchodzi się na powrót do opisanej głównej sieni tego oddziału, w tej w tyle ku wschodowi jest w tyle po prawej ręce a) pokój, do którego idzie się przez drzwi pojedyncze fassowane z okuciem francuskim i zamkiem, w tym podłoga z tarcic, sklepienie, okno 1 i piec ogrzewalny kamienny. Z tego idzie się wprost przez sien do b) pokoju 2-go, przez drzwi pojedyncze fassowane na zawiasach francuskich i z zamkiem, w tym podłoga z tarcic, sklepienie, piec kamienny ogrzewalny okno 1. W tej samej sieni gdzie te pokoje są drzwi na wschod do wychodu na tył pojedyncze fassowane na zawiasach i hakach z zamkiem francuskim, po nad którymi jest okienko z 4 szyb. ...

...Z tej sieni wychodzą a idąc po prawej ręce idzie się do oddziału 2-go na dole a to przez drzwi podwójne fassowane na zawiasach i hakach z klamką zelaznemi do sieni, w której posadzka z cegieł, sklepienie, pod nad drzwiami jest okno. – Z tej ze sieni idzie się po prawej ręce przez drzwi pojedyncze fassowane z okuciem ordynaryinym do a) pokoju 1-go, w tym podłoga z tarcic, sklepienie, piec kamienny, okrały, kominek, okno jedne dubeltowe. Z tego dalej przez drzwi podwojne fassowane z okuciem francuzkim idzie się do pokoju 2-go tu podłoga z tarcic sklepienie, okno jedne dubeltowe. – Powracając z tą a idąc przez drzwi opisane pokój 1-szy po prawej ręce przez drzwi pojedyncze fassowane na zawiasach i hakach z zamkiem francuzkim idzie się do c) pokoju 3-go, w tym podłoga z tarcic, sklepienie, okno 1 dubeltowe, piec ogrzewalny, kaflowy. Z tego wychodzi się do sieni powyż opisane, a z tej przez drzwi pojedyncze na zawiasach i hakach z klamką zelaznemi, wychodzi się do sionki malej, z której się w 2 piecach pali, a w której posadzka z cegieł, i komin nad dach wyprowadzony. Z tej sionki przez drzwi pojedyncze na zawiasach hakach z zamkiem francuzkim idzie się do a) pokoju 1-go, w którym podłoga z tarcic, sklepienie, piec kaflowy, okno jedne dubeltowe z 16 szyb. Z tegoż pokoju dalej idzie się przez drzwi podwójne fassowane z okuciem francuzkim do b) pokoju 2-go, w tym podłoga taflowana, sklepienie, piec ogrzewalny kaflowy, komonek murowany, okien trzy dubeltowych, każde o 16 szyb okute. – Z tego zas przez drzwi podwójne fassowane z okuciem francuzkim do c) pokoju 3-go, w tym podłoga z tarcic, sklepienie, piec czworogran kamienny, okien dwa dubeltowych, każde z 18 szyb. – W tym samym pokoju do wchodu do opisanej sieni są drzwi podwójne fassowane, z okuciem francuzkim, a oprócz tego znajduje się zabudowanie na kształt kaplicy, gdzie niegdyś ołtarz czystował. Z tego pokoju dalej idzie się przez drzwi pojedyncze ordynaryine na zawiasach i hakach z klamką do otwierania po schodkach, a przez podobne drzwi 2-gie z okuciem do d) kuchni. W tej powała z tarcic, posadzka z cegieł całkiem zdezelowana, piec piekarski, komin nad dach wyprowadzony, okno 1 pojedyncze z drobnych szyb. – Obok tej kuchni z jednej strony ku wchodowi jest e) spizarnia, w tej są drzwi pojedyncze ordynaryine z okuciem francuzkim, a w tej posadzka z cegieł, sklepienie, okno 1 małe. – Od zachodu jest f) Stancyjka mała, do tej wchodzi się przez drzwi pojedyncze z okuciem...

...ordynaryinym i zamkiem francuzkim, w tej podłoga z tarcic, sklepienie, piec kamienny, okno 1 pojedyncze o 4 kwaterach z drobnych szyb, kratą zelazną zaopatrzone. W tej samej stancyjce są jeszcze drzwi pojedyncze z okuciem ordynaryinym i zamkiem francuzkim. Z tego opisanego pokoju wychodzi się na powrót do kuchni, a z tej przez drzwi pojedyncze ordynaryine na zawiasach, hakach z klamką, tudzież z haczkami do zamykania, nad którymi okienko z drobnych szyb, na dziedziniec około

Baszty północnej, już przy 1-szym piątrze opisanej. – W tej baszcie na dole są drzwi ordynaryjne z okuciem na kłódkę do zamykania do składu w którym sklepienie, okno jedno bez szyb, kratami żelaznymi i okienicą żelazną opatrzone. Obok tego idąc do bramy na wschód przewet z drzwiami ordynaryjnymi i okuciem takim, a obok tego 2-ie komorek na skład drzewa, które są drzwiami ordynaryjnymi i okuciem zaopatrzone, a w tych jest powała z tarcic.

Pod temi trzema skrzydłami jest 9 piewnic z kamieni wymurowanych i sklepionych, które są pięcioma drzwiami ordynaryjnymi z okiciem na zawiasach i hakach z zamkami żelaznymi. Pierwsze skrzydło frontowe jest nakryte dachem stolconym przez pół dachawką a przez pół gontami. Dwa zaś skrzydła od Wschodu i Zachodu dachem stolconym dachówkami ceglami pokryte.

Postępując dołem z Dziedzinca od baszty ku północy, a idąc przez bramę murywaną sklepioną po lewej ręce przy baszcie po za bramą jest rzejazda.

s.11 (ЗВОРОТ)

XI Domek wielki na przeciw placu Miejskiego

W którym teraz kancelaria dochodów kameralnych umieszczona jest. Do tego jest wchód z frontu od wschodu i wchodzi się najsamprzód drzwiami podwójnymi szalowanymi na 6 zawiasach i hakach tudzież szufryglami żelaznymi, w których po jednej połowie są drzwiczki małe na zawiasach i hakach z zamkiem francuzkim do sieni, w której podłoga z tarcic, sklepienie. Z tej idzie się po schodach drewnianych nad którymi sklepienie na 1-sze piątro na korytarz, gdzie jest podłoga z tarcic, sufit, okno jedno pojedyncze z 10 szyb o dwóch kwaterach, okute. Idąc tym korytarzem wchodzi się po prawej ręce przez drzwi pojedyncze fassowane na zawiasach i hakach z zamkiem francuzkim do a) pokoju w tym podłoga z tarcic, sufit, okien 2 dubeltowych o 2 kwaterach, okute. Z tegoz dalej wchodzi się przez drzwi pojedyncze...

s. 12

...na zawiasach i hakach z zamkiem francuzkim do b) pokoju 2-go, w tym podłoga z tarcic, sufit, okien 2 dubeltowych, każde z 20 szyb i 2 kwater składające się, okute, piec jeden czworogran kamienny na postumencie drewnianym, pierwszy i ten pokój ogrzewający oprócz tego drugi piec czworogran kamienny tak sporządzony, że z tego pokoju do 3-go ciepło komunikację ma. – Z tegoz wychodzi się przez drzwi pojedyncze fassowane z okuciem na zawiasach i hakach z zamkiem francuzkim do c) pokoju 3 w tym podłoga z tarcic, sufit, okno jedno dubeltowe z 20 szyb o 2 kwaterach, piecyk mały w czworogran kamienny, który jak opisano przez komunikację pieca 2-go pokoju ogrzewany bywa. Z tegoz pokoju dalej postępując idzie się przez drzwi pojedyncze na zawiasach i hakach z zamkiem francuzkim do d) pokoju 4-go w tym podłoga z tarcic, sufit okno 1 dubeltowe z 20 szyb. Z tegoz pokoju są drzwi pojedyncze na zawiasach i hakach z zamkiem francuzkim do e) pokoju 5-go, w tym pod-

łoga z tarcic, sufit, piec czworogran kamienny, okien 2 dubeltowych, kazde z 20 szyb duzych okute. – Z tegoz idzie się przez drzwi pojedyncze fassowane na zawiasach i hakach zelaznych z zamkiem francuzkim do f) pokoju 6-go, w tym podłoga z tarcic, sufit, okien 2 dubeltowych, kazde z 20 szyb, okutych, piec ogrzewalny czworogran. Powraciwszy przez te wszystkie opisane pokoje na korytarz, idzie się wprost naprzecieko po drugiej stronie przez drzwi pojedyncze fassowane na zawiasach i hakach z zamkiem francuzkim do a) pokoju 1-go na teraz Bióra Przełożonego CK kameralnej Ferwalteryi, w tym podłoga z tarcic, sufit, piec ogrzewalny czworogran kamienny, okno 1 dubeltowe z 20 szyb o dwóch kwaterach, okute. – Z tegoz pokoju idzie się do b) pokoju 2-go malowanego przez drzwi pojedyncze fassowane z okuciem na zawiasach i hakach z zamkiem francuzkim, w tym podłoga z tarcic, sufit piec ogrzewalny, kamienny, okien 2 dubeltowych kazde z 20 szyb okute. – Idąc na powrót przez te opisane pokoje idzie się na korytarz na którym są schody na strych prowadzący po lewej stronie – w którego strychu są drzwi leżące podwojne ordynaryine z okuciem na zawiasach i hakach i z wrzeciążem do zamykania na kłódkę. – Dalej idąc tym korytarzem przez drzwi pojedyncze ordynaryine na zawiasach, hakach z klamką, idzie się ku zachodowi na Galeryę przez całą długość piątra tego zabudowaną daszkiem z gontów pokrytą – obracając się po prawej stronie są drzwi dwoje od opisanych pokojów Boira przełożonego, i. pojedynczych – jedne na zawiasach i hakach z zamkiem ...

s. 12 (зворот)

...ordynaryinym, drugie podobne z okuciem, lecz bez zamku li z klamką nad którymi są okienka i pręty zelazne zamiast krat – przez które te drzwi był wchód poprzód do sionek a z sionek do opisanych pokojów. – Idąc dalej tą Galeryą ku południowi po lewej ręce jest 2 drzwi do wprzód opisanych 4 pokojów, a to 1- pojedyncze z okuciem ordynaryinym na zawiasach i hakach z klamką, a drugie podwojne na zawiasach i hakach z klamką i zamkiem ordynaryinym. Dalej do ostatnich drzwi ku południowi, te są pojedyncze z okuciem ordynaryinym na zawiasach hakach z klamką do zamykania. Nad wszystkimi temi drzwiami są okienka szklanne, sztabami zelaznemi obwarowane. – Temi ostatnimi drzwiami wchodzi się do sionki, w tej podłoga z tarcic, sufit, oraz schody drewniane na strych prowadzące, w którego strychu są drzwi ordynaryine z okuciem zelaznym i wrzeciążem do zamykania na kłódkę. – Z tej sionki są drzwi pojedyncze fassowane na zawiasach, hakach z zamkiem francuzkim do wchodu do pokoju 5-go juz wyzej opisanego. – Wychodząc z tej sionki na galeryą, jest po lewej stronie prewet z 3-ch oddziałów z tarcic zbudowany, który ma 3 drzwi-czek ordynaryinych z okuciem na zawiasach i hakach z zamkami oraz i z haczkami do zakładania opatrzonych. – Odwracając się z tą napowrót a idąc tą galeryą, przez korytarz i schody idzie się z 1-go piątra do Sieni na Dół. Schodząc ze schodów idzie się po lewej ręce najrząd do sieni małej przez zrobiony otwór na drzwi, w tej podłoga z tarcic, sklepienie, okno jedne pojedyncze z 10 szyb okute. Z tej sieni zaś w prost

wchodzi się przez drzwi szalowane na zawiasach i hakach z zamkiem francuzkim do a) pokoju 1-go, w tym podłoga z tarcic, sklepienie, okno 1 dubeltowe z 20 szyb, okute okiennicą podwójną żelazną zaopatrzone, piec kamienny czworogran z drzwiczkami żelaznymi wewnątrz y rurą blaszaną do komina na postumencie drewnianym. – Z tegoz pokoju idzie się dalej przez drzwi pojedyncze ordynaryjne na zawiasach i hakach z zamkiem francuzkim do b) pokoju 2-go, w tym podłoga, sklepienie, okno 1 dubeltowe z 20 szyb, okute, okiennicą podwójną żelazną wewnątrz zapatrzone – a na koniec przez drzwi żelazne z zamkiem, antabką i wrzeciązami 2-ma do zamykania na kłódkę opatrzone do c) pokoju 3-go czyli kassy dochów kahalnych w tej podłoga z tarcic, sklepienie, piec kamienny ogrzewający z powietrzem i drzwiczkami żelaznymi ...

s. 13

...ten i drugi pokój ogrzewający, okno 1 dubeltowe z 20 szyb okute i okiennicą podwójną żelazną wewnątrz opatrzone. Powracając przez opisane części do sieni małej, jest po prawej ręce komórka pod schodami na 1-sze piętro prowadzącymi, w której drzwi pojedyncze na zawiasach i hakach z zamkiem ordynaryjnym. Wprost idąc do sieni głównej idzie się z tej naprzeciw do oddziału 2-go pomieszkań – a to przez drzwi pojedyncze fassowane na zawiasach i hakach z zamkiem francuzkim do a) pokoju 1-go dużego, w tym podłoga z tarcic, sklepienie, piec czworogran kamienny ogrzewalny na postumencie drewnianym, okien 3 dubeltowych okutych na zawiasach i haczkach z szufryglami, każde z 20 szyb dużych. Z tegoz idzie się przez drzwi pojedyncze fassowane na zawiasach i hakach żelaznych z zamkiem francuzkim do b) pokoju 2-go mniejszego, w tym podłoga, sklepienie, okno 1 dubeltowe z 20 szyb. – Z tegoz dalej przez drzwi pojedyncze fassowane z okuciem, na zawiasach i hakach z zamkiem francuzkim do c) pokoju 3-go, w tym podłoga z tarcic. Sklepienie, piec czworogran kamienny, ten i 2-gi pokój ogrzewający okien 2 dubeltowych każde z 20 szyb szklanych, należytem okuciem żelaznym. W tym pokoju po prawej ręce są drzwi pojedyncze fassowane z okuciem, na zawiasach i hakach z zamkiem francuzkim prowadzące do kuchni, w której posadzka z cegieł, sklepienie, komin nad dach wymurowany, pod tą kuchnią jest piwnica murowana, do której się idzie przez drzwi podwójne na zawiasach i hakach, okute po schodach drewnianych. Z tej wychodzi się przez drzwi podwójne ordynaryjne z okuciem ordynaryjnym i z zamkiem francuzkim po schodach zupełnie zdezelowanych na dół na dziedziniec. – Obok tej kuchni jest komórka z tarcic na skład drzewa z tarcic sosnowych pod dachem gętowym przybudowana z drzwiczkami ordynaryjnymi. Powracając z kuchni do opisanego pokoju 3-go idzie się przez drzwi pojedyncze fassowane z okuciem na zawiasach i hakach z zamkiem francuzkim do d) pokoju dużego 4-go, w tym podłoga z tarcic, sklepienie, piec okrągły kamienny ogrzewalny, okien dwa dubeltowych, z okuciem przynależytem, każde o 20 szybach. – W tym samym pokoju są także drzwi do wychodu na rynek maista, wewnątrz podwójne fassowane – w pół szklanne z okuciem na zawia-

sach i hakach żelaznych i szufryglami do zamykania, zewnątrz podwojne szalowane na zawiasach i hakach z szufryglami...

s.13 (звopом)

...i hakami żelaznymi do zamykania. – Wracając się z opisanych pokojów na powrót do sieni głównej. Wychodzi się przez drzwi podwójne wielkie szalowane z okuciem na zawiasach i hakach i szufryglach żelaznych. W których pół drzwiach jest furtka mała na zawiasach hakach z klamką do zamykania po schodach drewnianych na dół na dziedziniec na którym jest a) wozownia wielka murowana z 3–ma wielkimi podwójnymi drzwiami ze trzech stron opatrzona, każde na biegunach z czopami żelaznymi i kunami, Okute zaś z wrzeciązami do zamykania na kłódkę. – Postępując dalej obok tej wozowni jest pod pomieszkaniem dolnym b) Piwnica dosyć obszerna i długa murowana i sklepiąna, w której na teraz jest skład drewna sadowego, do tej są drzwi 2 pojedynczych ordynaryinych z okuciem ordynaryinym i wrzeciązami do zamykania na kłódkę. Obok tej dalej jest c) 2 pomniejsza piwnica murowana do której wchodzi się przez drzwi ordynaryine pojedyncze na zawiasach, Hakach z wrzeciązem. – Dalej około tej piwnicy jest d) Prewet z dessek zbudowany pod dachem gątowym o 2 oddziałach, w którego jest 2 drzwiczek ordynaryinych na zawiasach i haczkach żelaznych. –

Odwracając się od tegoż Prewetu a idąc Dziedzincem ku Północy, Jest po prawej ręce zaraz przy bramie wjazdnej miejskiej Pomieszkane murowane pod dachem gątowym, do którego wchód z Gostinca Cesarskiego od Bramy miejskiej, idąc z miasta po lewej ręce? Gdzie najprzód wchodzi się przez drzwi pojedyncze na zawiasach, Hakach z zamkiem i klamką do sionki ciemnej. W tej posadzka z cegiel, powała z tarcic, a z tej przez drzwi pojedyncze na zawiasach hakach i z klamką do a) Izby 1. w tej podłoga z tarcic powała z dessek, okno 1 pojedyncze o 2 kwaterach, z drobnych szyb, lecz zdezelowane, kominek z cegiel murowany. Z tej idzie się dalej przez drzwi pojedyncze z okuciem na zawiasach hakach z klamką i zamkiem do b) Izby 2 większej, w tej podłoga i powała z tarcic, piec ogrzewalny, czworogran kamienny, komin nad dach wyprowadzony, okno 1 pojedyncze o 2 kwaterach, lecz juz neco zdezelowane. Przy tym pomieszkaniu jest stajenka murowana na konie, do której idzie się przez drzwi pojedyncze ordynaryine z okuciem, tudziej z skoblem i klamką, w tej podłoga i powała z tarcic. Przy tej stajence jest wozownia, w której są drzwi pojedyncze ordynaryine z okuciem i z wrzeciązem...

...XII Die 21 Septembris 1840.

ЛИСТ-ПОСЛАННЯ НАЩАДКАМ РЕЛІГІЙНОЇ ГРОМАДИ КОСТЕЛУ СВ. ЛАЗАРЯ ТА МІСЬКИХ УРЯДНИКІВ, З НАГОДИ ВІДНОВЛЕННЯ РОБОТИ ЗАКЛАДУ ДЛЯ УБОГИХ

З давніх-давен Жовква була потужним центром культурного та духовного життя. На її незначній території збудовано велику кількість костелів та церков. Крім Жовківського середмістя, костели та церкви споруджувались також на передмістях. Зокрема, на Львівському передмісті був споруджений костел Пресвятого Серця Господа Ісуса і монастирський дім сестер Феліціанок. Він був зведений на місці каплиці та шпиталю Св. Лазаря, збудованих у 1627 р. на кошти Софії Данилович. Однак з часом костелові було повернуто стару назву Св. Лазаря.

В період XVI – пер. пол. XVIII ст. усі власники міста фінансували діяльність костелу та шпиталю для убогих при ньому, призначаючи кошти для його утримання та ремонту. Однак, починаючи з др. пол. XVIII ст. ситуація змінюється. Якщо костел продовжував діяти, то шпиталь переживав свої не найкращі часи. В 1865 р. було визначено фінансування для покращення діяльності цієї установи, оскільки це був єдиний заклад в місті такого типу на той час. Було вирішено опублікувати це послання до нащадків як унікальний документ того часу написаний на пергаменті, датований 1865 р. Крім інформації про відновлення фінансування, тут також подано ім'я будівничого, який розробив план перебудови закладу і керував нею безпосередньо. В документі також згадані всі міські урядники того часу, які скріпили підписами це послання.

В 1873 р. цей заклад разом з костелом передано сестрам Феліціанкам, запрошеним з Кракова священиком Юзефом Новаковським. У 1910 р. сестри спорудили новий монастирський дім, а в 1940 р. сестер виселили з Жовкви, а житлові будинки були передані для соціальних та адміністративних цілей. В 1946р., коли відбувалось масове переселення поляків, всі цінні речі з костелу були пе-

ревозені до Перемишля. З 1990 р. костел відданий Автокефальній Православній Церкві Київського патріархату.

Дуже цікавим є той факт, що даний документ не зберігається в архіві і ніколи там не знаходився. Капсулу з цим посланням було виявлено в результаті ремонтних робіт на куполі храму. Згодом його було перекладено українською мовою і на даний час розміщено в церкві разом з копією, для того, аби лист-послання виконував свою безпосередню функцію.

[Гербова печатка]

**W imię Trojcy Przynajaszniejszej
Za panowania Najaszniejszego Pana Franciszka Jozefa I Cesarza Austrii Krola
Galicji Lodomerii i A. d i A. d za urzędowania C: K: radcy namiest[nika] i
starosty obwodowego Jasnie Wielmożnego**

Antoniego Kalitowskiego Kawalerza Ordenu Zelaznej Korony

Postanowił podpisany burmistrz jako naczelnik gminy miasta Żółkwi podniesienie zakładu ubogich Sw. Lazara utworzenego w r[oku] 1627 przez księżny s.p. Zofię Danillowiczową na intencją siedmiu boleści Najświętszej Panny Maryi – przyznaczonego na utrzymanie siedmiu ubogich miejscowych:

Przez różne klęski w minionej jednego stolecia przeszłości zakład ten tak dalece podupadł że podtrzymuwał się tylko w administracyi Urzędu miejskiego z dotacyi przez s.p. Krolewicza Jakoba na hipotece dobr ziemskich w pierwotniej summie 14,5 ho. zlotych. Pol[skich] na 145 h. huldenow aust. wal. zabezpieczonej.

Roku Pańskiego 1865

Dnia 3-o sierpnia moglię podpisani przeprowadzone dzieło odnowienia tegoż zakładu niniejszem pismem o tyle przekazac pamięci potomnych: że nie tylko budynek zakładu na lewem skrzydle ale nadto kosciolek ku wiecznej Chwale Najwyższego Boga z dobrowolnych na ołtarza miłości bliźniego złożonych ofiar odnowionych dnia dzisiejszego Sw. Kszyżem Zbawiciela ku wiecznej ochronie ozdobionym został.

Oby ten jedyny zakład w Żółkwi istniejący zakład dobroczynny, częściowych w kosciele łacinskim przechowanych pamiątek narodowych wzrastał w opiece Boga ku ulrzeniu losu cierpiącej ludzkości, i oby mu przewodniczyła zawsze troskliwość mieszkanców miasta – jak szczere nasze postanowienie: zapewnic zakładowi przyszłość

Żółkiew dnia 3 sierpnia 1865.

Skład obecnej Rady miejskiej

1. Przwelebny ksiądz Jozef Nowakowski Kanonik dziekan i proboszcz łacinski
2. Przewielebny ksiądz Pius Zlamal przyłożony zakonu OO. Dominika
3. Ko: Barlaam Szemezdycki przyłożony zakonu OO. Bazylianów

4. Pan Antoni Niementowski k. K. Notariusz
5. Franciszek Zoner c. k. poczmistrz
6. Antoni Jezierkowski mieszczan
7. Jędrzej Podgórski
8. Tomasz Gawronski
9. Henryk Flerc
10. Gregorz Iniewicz
11. Stefan Sarokiewicz
12. Dominik Muzyka
13. Marcin Tulaczko budowniczy
14. Robert Nabelak agent assekuracyi
15. Jędrzej Jezierski mieszczan
16. Jakòb Link
17. Antoni Zeleski c. k. Komissarz drogowy
18. Teodor Malinowska } Kancelarisci powiatowi
19. Wawrzeniec Pelc }

Obecny skład urzędu miejskiego

1. P:[an] Juliusz Nahlik burmistr
2. Xawery Krzyzanowski assessor
3. Leon Lipski Sekretarz
4. Jan Malinowski kassier
5. Adolf Zawzięty 1-szy kancelista
6. P[an] Lubin Przedrzymirski 2-gi kancelista
7. Frydryk Dobrzycki 3-ci
8. Jozef Kartsch lekarz miejski
9. Anna Bruszakuszcza miejska
10. Marcin Tulaczko budowniczy

Ładwojcy dzielnic

1. Grzegorz Iniewicz
2. Jan Nikolaj
3. Jędrzej Podgòrski
4. Michał Jezerski
5. Jędrzej Sohol

Marcin Tulaczko – wykonawczy całej budowli zakładu S[więtego] Lazarza podług własnego planu.

[гербова печатка]

В ім'я Найсвятішої Трійці
За правління Найяснішого пана Франца Йосифа I
Цісаря Австрії, короля Галіції і Лодомерії
За урядування цісарського радника, намісника та окружного старости
Ясновельможного Антонія Калитовського
Кавалера Ордену Залізної Корони

Постановив, бурмістр, який підписався [під цим документом], як начальник Жовківської общини, зведення (відновлення, ремонт) закладу для убогих Св. Лазаря, створеного в 1627 році княжною Софією Данилович, на честь сімох страждань Найсвятішої Діви Марії – призначеного для утримання семи місцевих бідняків.

В силу різних обставин, які мали місце в минулому столітті, цей заклад перебував у занепаді, фінансувався лише з адміністрації міського уряду та з дотацій, призначених королевичем Якобом, (перебував) на іпотеці земських дібр в первинній сумі 14,5 польських золотих, (зараз) збільшено суму до 145 австрійських гульденів для забезпечення (потреб цього закладу).

Року Божого 1865

C.2

Дня 3-го серпня підтверджено підписами (даний документ), в якому засвідчено початок відновлення цього закладу. Нинішнім листом бажаємо залишити пам'ять нащадкам і повідомити, що не лише будинок закладу (для убогих) в лівому крилі, але й невеличкий костюл до вічної хвали Найвищого Бога з добровільних жертв на вівтар милосердя до ближнього покладених, відновленого цього дня Св. Хрестом Избавителем, для вічної охорони був прикрашений.

Щоб цей єдиний заклад в Жовкві, який існує на добродійних засадах, зростав в опіці Божій, для захисту убогих, щоб завжди був у прихильності мешканців міста – як щира наша постанова, забезпечити закладові майбутнє.

Жовква, дня 3 серпня 1865

Склад нинішньої міської ради

1. Превелебний священик Йозеф Новакіський, декан і приходський священик латинський
2. Превелебний священик Піус Зламал, послушник ордену Св. Домініка
3. Варлаам Шемездицький, послушник ордену Василіанів
4. Пан Антоній Нементовський, нотаріус
5. Францішек Зонер, почмістер (відав поштою)
6. Антоній Єзерковський міщанин
7. Андрій Підгірський

8. Томаш Гавронський
9. Генріх Флерц
10. Грегош Іневіч
11. Стефан Сарокевіч
12. Домінік Музика
13. Мартин Тулачко будівничий
14. Роберт Набеляк агент
15. Андрій Єзерські міщанин
16. Яків Лінк
17. Антоній Зелескі дорожний комісар
18. Теодор Маліновський повітовий канцлер
19. Лаврентій Пельц повітовий канцлер

Нинішній склад міського уряду

1. Пан Юлій Наглік – бурмістр
2. Ксавелій Крижанівський асесор
3. Леон Ліпський – секретар
4. Ян Малінбовський – касир
5. Адольф Завзятий – перший канцелярист
6. Пан Любін Передримирський – другий канцелярист
7. Фредерік Добжицкі – третій (канцелярист)
8. Йозеф Карстч – міський лікар
9. Анна Бруш – міська акушерка
10. Мартин Тулачко – будівничий

Куратори діляниць

1. Грегош Іневіч
2. Ян Ніколай
3. Андрій Підгірський
4. Михайло Єзерський
5. Андрій Сохол

Мартин Тулачко – виконавець цілого будівництва закладу Св. Лазаря згідно власного плану.

[Підписи згаданих осіб]

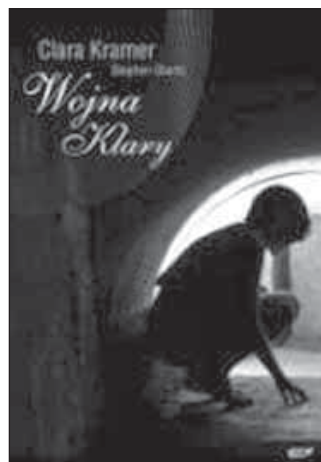
Рецензії

Людмила БАЙБУЛА
науковий співробітник ДІАЗ у м. Жовкві

KRAMER C., GLANTZ S. WOJNA KLARY. PRAWDZIWA HISTORIA CUDOWNEGO OCALENIA Z HOLOKAUSTU.

(Przekład Anna Sak. W-wo: Znak, Kraków, 2009. – 347 s.)

2009 року вийшла перекладом польською мовою книга Клари Крамер та Стефена Гляца «Війна Клари». За жанром – це повість, написана на основі особистих спогадів та переживань головної героїні Клари, якій вдалося пережити Голокост¹ у Жовкві. «Хоча події, описані у книзі мали місце понад 60 років тому, – пише Клара, – вони залишились зі мною назавжди... Я переживаю їх постійно спочатку». Зрозуміло, що дана робота не претендує на історичне дослідження, проте вона містить багато цінного фактичного матеріалу, який прямо чи опосередковано проливає світло на щоденний побут та міжнаціональні відносини мешканців тоді ще поліетнічної Жовкви – як передвоєнної, так і в роки Другої світової війни.

Книга складається з вісімнадцяти розділів, яким передує вступне слово Клари до читачів, детальна схема її генеалогічного дерева та план будинку і, зокрема, план сховку, влаштованого під підлогою поруч пивниці, в якому переховувалась героїня разом з іншими 14-ма Жовківськими євреями протягом майже двох років – з 1942 по 1944. У цьому новому холодному, темному та мокрому «помешканні» на солом'яному матраці, влаштованому просто на сирій землі, тринадцятирічна Клара на прохання матері починає вести власний щоденник, який згодом стане документальним свідченням пережитих подій. Сьогодні цей нотатник зберігається у Вашингтонському меморіальному музеї Голокосту. Уривки з цього джерела, майстерно вплетені у канву подій Стефеном Гляцем, розпочинають майже усі розділи повісті; вони виділені курсивом і стають для

¹Голокост – цей термін означає знищення євреїв в роки Другої світової війни

читача кульмінацією емоційних переживань головної героїні, існування якої нагадує коливання маятника – між життям та смертю.

Щасливе та безтурботне дитинство Клари закінчується з початком Другої світової війни. Народившись у Жовкві 1927 року, вона разом з молодшою сестрою Манею зростає у заможній родині Шварців на Львівському передмісті. Батько – Меєр Шварц – співвласник олійні (в приміщенні якої в радянські часи був влаштований консервний завод), переймає керівництво цим закладом від тестя Шимона Реіцфельда, який займається тим ремеслом з діда-прадіда. Мати Клари веде хатнє господарство та бере активну участь в харитативній діяльності. Вона опікується також власними батьками, які живуть разом із сім'єю Клари у власному будинку, навпроти олійні. Єврейське життя передвоєнної Жовкви автори описують як життя штетлу²: «Було багато шкіл, синагог, благодійних організацій, клубів і різних інших братств... Тато завжди повторював, що є нас п'ять тисяч євреїв з десятима тисячами поглядів! Вони завжди про щось між собою сперечалися, але незважаючи на це, наше місто було чимось на кшталт оазису спокою в антисемітській Східній Європі... В Жовкві діяли десятки політичних та релігійних організацій: сіоністичних, хасидських, православних, комуністичних, бундівських, соціалістичних та інш.». Усе це враз перестало існувати з початком радянської окупації, яка тривала трохи більше року. Сірий режим кардинально змінив життя міста: «Вже не дзвонили дзвони храмів, євреї боялися ходити до синагоги, ніхто публічно не розмовляв про серйозні речі, сідаючи до суботньої вечері, мама закривала штори на вікнах». В'язниця, влаштована у замковій вежі, була переповнена колишніми державними чиновниками, польськими офіцерами, вчителями, політиками та підприємцями. У квітні 1940 р. почались депортації до Казахстану. Заможні родини зникали посеред ночі одна за одною. В їх пусті будинки відразу ж заселялись росіяни. Батька Клари усунули від керування олійнею, він став простим працівником цього закладу. Від виселення Шварців врятувала кмітливість матері – вона запевнила працівників НКВД, котрі увірвались уночі до будинку, що ті помилились адресою і показала документи членів родини, на яких фігурувало прізвище Готтліб. Справа в тому, що релігійні євреї за традицією жили лише у ритуальному (цивільному) шлюбі, і хоча на щодень використовували прізвище батька родини, в офіційних документах фігурувало прізвище матері. Виселення не уникнули близькі члени родини: бабця з дідусем, тітка та дядько з сім'ями. У звільнені кімнати будинку Шварців відразу поселилась родина працівника НКВД Дупа-

²Штетл – з ідишу місто (містечко). В сучасній англійській, а згодом і в інших мовах це слово стало головним символом втраченого світу східно-європейського єврейства – і науковим терміном, що означає один з важливих предметів дослідження в юдаїці. Голокост – цей термін вживається для дефініції знищення євреїв в роки Другої світової війни

ка, з того часу господарі спілкувалися лише пошепки. До початку німецької окупації всі новоприбулі родини росіян були поспіхом евакуйовані. Розпочалась примусова мобілізація чоловічого населення міста. Червоні комісари втікали на схід, а місцевих цивілів відправляли відразу на фронт. Не вистачало машин, тому весь гужовий транспорт був вилучений. Місто охопила паніка після поширення чуток про те, що червоні перед своєю втечею по-звірячому замордували всіх політичних в'язнів. Тому жовківчани радо вітали «нових» визволителів, в тому числі і члени місцевого єврейського кагалу. Ситуація різко змінилася з появою у Жовкві Гестапо і СС. Були сплюндрована синагога та цвинтар, а місцевий юденрат³ був вимушений постійно збирати кошти та цінні речі для подарунків новим урядникам. В кінці 1942 р. єврейське населення Жовкви почали заганяти в гетто, яке обмежувалось декількома вулицями і охоплювало територію єврейської дільниці XVII століття. Почалося «остаточне розв'язання єврейського питання». Порятунком коштував цілого маєтку і мав декілька варіантів: отримання фальшивих документів, втеча до Румунії чи Угорщини, де не було окупантів і, нарешті, віднайдення надійного сховку. Виживання в таких умовах без допомоги місцевого християнського населення не мало жодних шансів. В цій, здавалося, безвихідній ситуації, коли кожен день нацисти вбивають євреїв в гетто і на вулицях Жовкви, свою допомогу сім'ї Шварців пропонує лише українець Павлюк, який працював на олійні після закінчення терміну свого ув'язнення. Батько Клари не може прийняти цю шляхетну пропозицію, бо не хоче наражати на небезпеку життя шести Павлюкових дітей. Меєр Шварц разом з Мельманом та Патронташем вирішують викопати сховок під підлогою в будинку Мельмана, розташованого поза геттом, на Львівському передмісті⁴. Ця тимчасова схованка площею 9 м² і висотою 1,5 м. слугуватиме трьом, а згодом і п'ятьом єврейським родинам за нове помешкання напротязі 18 місяців. Шварцу вдається вмовити поляка Бека оселитись в будинку Мельманів, йому, як фольксдойчеру, без проблем вдається узгодити своє переселення з владою. Вчинити саме так цього невірнішого чоловіка переконує дружина Юлія Бек – колишня господиня родини Шварців. Починається життя у підземеллі. Жахливі побутові умови, нестача кисню, напівголодне існування, влітку нестерпна спека, взимку – пронизливий холод. Доводиться або лежати на солом'яних матрацах, або сидіти. Шалена напруга і страх огортає «в'язнів», коли в кімнаті над ними з'являються тимчасові мешканці – солдати Вермахту та Гестапо. Тоді цілими днями і ночами потрібно перебувати нерухомо. Всі розуміють, що їхнє життя висить на волоссі. Мати Клари просить доньку почати вести щоденник. Клара кожного ранку робить записи, описуючи будні і побут мешканців сховку, а також нотує інформацію про

³Юденрат – єврейський представницький орган, створений окупаційною владою.

⁴Цей будинок разом із сховком зберігся до наших днів.

події, що відбуваються у місті. Ці новини «приносить» фоксдольчер Бек: про вивезення євреїв потягами з міста, про примусові роботи, про ситуацію в гетто, про випадки видачі місцевим населенням євреїв окупантам тощо.

Довгоочікуване спасіння наступило 28 червня 1944 р., коли місто було визволене військами Червоної Армії: Клара нотує в щоденнику такі рядки: «З п'яти тисяч євреїв залишилось лише п'ятдесят. Ніхто, окрім нас, не має батьків. Знищені цілі родини. Залишились самотні недобитки. Всі надзвичайно виснажені, не маємо одягу, ні будинків, не маємо грошей на харчування... Ледве пересуваємо ноги, болять стопи, ми не при звичаєні до ходьби... Але ми – обранці долі».

Проте життя триває далі. Клара виїжджає до США, де бере активну участь в заснуванні наукового центру з вивчення Голокосту. Востаннє відвідує Жовкву у 2005 році.

В результаті Голокосту наше місто втратило істотну складову своєї культурної ідентичності, як і багато інших галицьких міст, де єврейське населення проживало протягом кількох століть. Безслідно зник колорит передвоєнних вулиць, де поряд з українською та польською звучала тверда та жорстка говірка з протяжним «ль». То був їдиш, мова місцевого єврейського населення. Не почути сьогодні специфічних вуличних запахів, насичених гусячим жиром, імбиром, часником та цибулею, не зустріти бородатих чоловіків в чорних довгих плащах та жінок у перуках. Тому пам'ять про цих людей, закатованих в роки окупаційних режимів, як і представників інших національностей, має бути включена до колективної пам'яті мешканців Жовкви. В цьому контексті представлене видання є надзвичайно актуальною та важливою нарацією як для сучасних, так і прийдешніх поколінь жовківчан.

Розділ VII
Діяльність Державного
історико-архітектурного заповідника
у м. Жовкві

Хронологія подій в Державному історико-архітектурному заповіднику в м. Жовкві за 2009 рік

(ведеться з травня місяця 2009 року)

№ п/п	Дата	Зміст події	Примітка
1	2	3	4
1.	08.05.2009 р.	Відвідування Крехівського монастиря та Жовківського замку Міністром регіонального розвитку та будівництва України В.Куйбідою.	
2.	11-15.05.2009 р.	Перебування в Жовкві та Західній Україні робочої групи по дерев'яних церквах – кандидатах до списку ЮНЕСКО.	
3.	23.05.2009 р.	Громадські роботи в замку працівниками Приватбанку.	м. Жовква
4.	10.06.2009 р.	Семінар з вирішення проблем зволоження та ураження грибками мурованих конструкцій Жовківського замку та інших історичних будівель.	навчальний центр заповідника
5.	11.06.2009 р.	Відвідування заповідника археологами, істориками, мистецтвознавцями зі Сполучених Штатів Америки.	м.Жовква
6.	15.06.2009 р.	Відвідування Жовкви та Жовківського замку Генеральним консулом РП у Львові.	м.Жовква
7.	25.06.-08.07. 2009 р.	Літня практика студентів ЛНУ «Львівська політехніка», спеціальність – реставрації каменю.	м.Жовква
8.	28.06.2009 р.	Спільна зустріч українських та польських практикантів-студентів.	м.Жовква
9.	28.06.2009 р.	Участь заступника директора в урочистому відкритті меморіальної таблиці відомому Галицькому краєзнавцю о. Івану Гавришкевичу в селі Боброїдах.	с.Боброїди

10.	03.07.2009 р.	Зустріч українських-польських практикантів – студентів-реставраторів каменю «Львівської політехніки» і Варшавської Академії мистецтв. Відбулася презентація їх навчальних робіт, урочиста передача бронзового портрету Адама Міцкевича директором Жовківської СШ-1 в заповідник.	м.Жовква
11.	22-26.06. 2009 р.	Участь директора заповідника в поїздки по території Польщі спільно з українсько-польською комісією по визначенню дерев'яних храмів для спільного подання у список ЮНЕСКО.	
12.	10.07.2009 р.	Нарада по палацовому корпусі в заповіднику з питань продовження реконструкції палацового корпусу.	у приміщенні заповідника
13.	10.07.2009 р.	Приїзд журналістів газети «Експрес». Ознайомлення з роботою заповідника.	
14.	13.07.2009 р.	Літня двохтижнева практика студентів ЛНУ «Львівська політехніка», спеціальність – будівельники.	м.Жовква
15.	25.07.2009 р.	Екскурсія членам журі міжнародного конкурсу фотографії, який проходив у Львові.	м.Жовква
16.	27.07.-31.07 2009 р.	Проведення навчального семінару з головами історичних міст Львівщини.	навчальний центр заповідника
17.	11.08.2009 р.	Візит заступника голови Державної служби з питань культурної спадщини п. Я.Діхтяря.	м. Жовква
18.	19.08.2009 р.	Виставка в музеї, присвячена Дню незалежності України.	Жовківський музей
19.	21.08.2009 р.	Зустріч керівництва обласної організації товариства охорони пам'яток історії і культури по питанню підготовки районної конференції з відновлення діяльності районної організації товариства та обговорення перспективів співпраці.	м. Жовква

20.	25.08-27.08 2009 р.	Українсько-польська комісія з питань підготовки дерев'яних церков до включення в перелік пам'яток ЮНЕСКО, виїзд в с.Потелич.	м.Жовква
21.	28.08.2009 р.	Приїзд журналіста газети «Суботня пошта» по реставраційних роботах в замку.	Зустріч відбулася в приміщенні заповідника.
22.	19.09.2009 р.	Проведена екскурсія для працівників Львівської обласної ради.	
23.	21.09.2009 р.	Засідання круглого столу з розгляду концепції комплексних енергоефективних рішень для Жовківського замку. Організатор: ДІАЗ у м.Жовкві і Львівський інститут пасивного будівництва.	м.Жовква
24.	23-24.09. 2009 р.	Участь директора заповідника у роботі українсько-польської комісії по підготовці дерев'яних церков до включення їх у список ЮНЕСКО.	
25.	04.10.2009 р.	Відкриття виставки «Суб'єктивно про об'єктивне».	приміщення Жовківського музею
27.	06.10.-08.10 2009 р.	Заняття Міжнародного семінару працівників закладів Мінкультуризму України «Охорона пам'яток археології: сучасний стан, проблеми та перспективи розвитку».	
28.	15-17.10. 2009 р.	Наукова-конференція «Іван Мазепа та Мазепинці» історія та культура України остання третина XVII – поч. XVIII ст. Проводилося у Львові 15-16.10.2009 р.; у Жовкві 17.10.2009 р.	м.Львів, м.Жовква
29.	07.12-12.12. 2009 р.	Проведення курсів підвищення кваліфікації керівників та працівників установ міністерства культури і туризму України «Сучасна музейна справа – новий досвід».	навчальний центр заповідника

30.	18.12.2009 р.	<p>Приїзд заступника Міністра регіонального розвитку та будівництва України п. В.А.Негоди та начальник управління реставрації п. Литвинчука В.Ю.</p> <p>Нарада в Жовківській міській раді з керівництвом та депутатами з питань узгодження генплану заповідника, збереження архітектурної спадщини та розвитку туризму.</p>	<p>м.Жовква, Жовківська міська рада</p>
-----	---------------	---	---

ЗВІТ ПРО РОБОТУ

Державного історико-архітектурного заповідника

у м. Жовкві за 2009 рік

Основні положення

Державний історико-архітектурний заповідник в м. Жовкві входить в систему Мінрегіонбуду з 01.01.2007 року. Заповідник є науково-дослідною та культурно-просвітницькою організацією, що забезпечує вивчення, охорону, реставрацію та використання історико-культурної спадщини міста і довкілля.

Сферою безпосередньої діяльності ДІАЗу є територія центральної частини м. Жовкви (на сьогодні заповідна територія складає 27 га) з 40 пам'ятками архітектури та містобудування, в тому числі 37 національного і 3 місцевого значення.

Майно ДІАЗу

На балансі ДІАЗу знаходяться такі пам'ятки національного значення:

- Замок XVI століття.
- Синагога XVII століття.
- Церква Пресвятої Трійці XVIII століття.
- Оборонні мури, вежі та брами міста XVII століття.
- Монастир Домініканців XVIII століття.

В 2009 році оформлені реставраційні свідоцтва на Замок, синагогу, Троїцьку церкву. Того ж року ДІАЗ звернувся в Жовківську міську раду з клопотанням про закріплення за пам'ятками ДІАЗу землі в постійне користування.

Організаційні заходи в ДІАЗі

На 2009 рік у відповідності штатному розкладу затверджена чисельність працівників в кількості 26 чоловік, в т.ч. 22 основного складу. Протягом року звільнено 6 осіб і прийнято на роботу 6 працівників.

У 2009 році продовжувалась робота із забезпечення нормальних умов праці в ДІАЗі, зокрема влаштовано майстерню, продовжено власними силами ремонту службових та побутових приміщень.

Фінансова діяльність

У 2009 році заповідник працював за двома програмами:

- збереження архітектурної спадщини в заповідниках;

– реконструкція та реставрація об'єктів культурної спадщини в містах проведення чемпіонату Євро-2012.

По загальному фонду з державного бюджету було виділено коштів в сумі 547600,00 грн. Кошти були освоєні практично 100% (недовиконано 1336,84 грн. в силу економії коштів по окремих статтях). Дебіторська заборгованість становить – 2123,69 грн. (не повернені кошти фондом соціального страхування по лікарняних листках).

По спеціальному фонду було заплановано надходження коштів в сумі 120000,00 грн. Надійшло – 76 348,37 грн., в т.ч.:

- оренда приміщень – 63886,22 грн.
- консультації, пропозиції, висновки – 1698,00 грн.
- екскурсії – 3140,00 грн.
- інше – 7624,15 грн.

Недовиконання плану з надходження коштів до спеціального фонду державного бюджету пов'язане з тим, що заповідник не здійснював технічного нагляду на об'єктах реставрації. Дебіторська заборгованість по спеціальному фонду становить 177,38 грн. (не повернені кошти фондом соціального страхування по лікарняних листках), 9965,44 грн. (заборгованість за доходами по орендній платі). Кредиторська заборгованість по спеціальному фонду становить – 4699,26 грн.

Наукова діяльність

Основні напрямки наукової і науково-технічної діяльності заповідника:

- діяльність музеїв та охорона історичних місць;
- дослідження і розробки в галузі технічних наук – архітектура;
- дослідження і розробки в галузі гуманітарних наук – історичні науки, мистецтвознавство.

Атестація заповідника згідно законодавства про наукову і науково-технічну діяльність не проводилася.

До наукової діяльності в заповіднику в 2009 році було залучено шістьох штатних працівників, в тому числі трьох керівників і трьох наукових співробітників, з них двоє – на неповний робочий день (0,5 окладу). Середньооблікова чисельність працівників наукової діяльності у 2009 році становила 5,39 осіб. Усі керівники і наукові працівники мають повну вищу освіту, один (директор заповідника) має науковий ступінь кандидата економічних наук.

Фінансування наукової діяльності здійснювалося коштами Державного бюджету України за бюджетною програмою «Збереження архітектурної спадщини в заповідниках», передбачених в кошторисі на фінансування діяльності

заповідника. Видатки на виконання наукових і науково-технічних робіт у 2009 році становили 184,4 тис. грн., з них на оплату праці – 184,0 тис. грн., поточні видатки на розхідні матеріали – 0,4 тис. грн., капітальні витрати на придбання обладнання не здійснювалося.

Основним структурним підрозділом, який здійснює наукову діяльність в заповіднику є Науково-дослідний відділ у складі чотирьох штатних одиниць: начальник відділу, два наукових співробітники (архітектура) на неповний робочий день (по 0,5 окладу), науковий співробітник (історія), науковий співробітник (археологія). Усі штатні одиниці заповнені.

При заповіднику працює Вчена рада у складі дванадцяти осіб з числа працівників заповідника та залучених провідних фахівців-реставраторів і науковців м. Львова. У 2009 році проведено два засідання Вченої ради, на якому розглядалася науково-проектна містобудівна документація (Генплан заповідника) та інші питання.

Наукові дослідження і розробки

Всього у заповіднику протягом 2009 року виконано власними силами 25 наукових досліджень і розробок, з них 16 завершені протягом року, зокрема:

В галузі теорії архітектури, реставрації пам'яток архітектури – 4 дослідження і 1 розробка:

1. Натурні дослідження характерних елементів традиційної архітектури м. Жовкви, січень 2009 – червень 2010 рр., виконано 40%. Передбачається для поповнення відомостей і використання для збереження і відтворення історичного архітектурного середовища міста.

*Буд. № 38 по вул. Б.Хмельницького.
Різблений дерев'яний фронтон
з грифонами. Фото 2009 р.*

*Буд. № 3 по вул. Розточя.
Різблений дерев'яний фронтон.
Фото 2009 р.*

*Буд. №1 по вул. М.Шашикевича
Оздоба фронту будинку.
Фото 2009 р.*

*Буд. № 1 по вул. С.Бандери.
Оголовок коміна.
Фото 2009 р.*

*Будівля бойні по вул. С.Людкевича.
Південний фасад.
Фото 2009 р.*

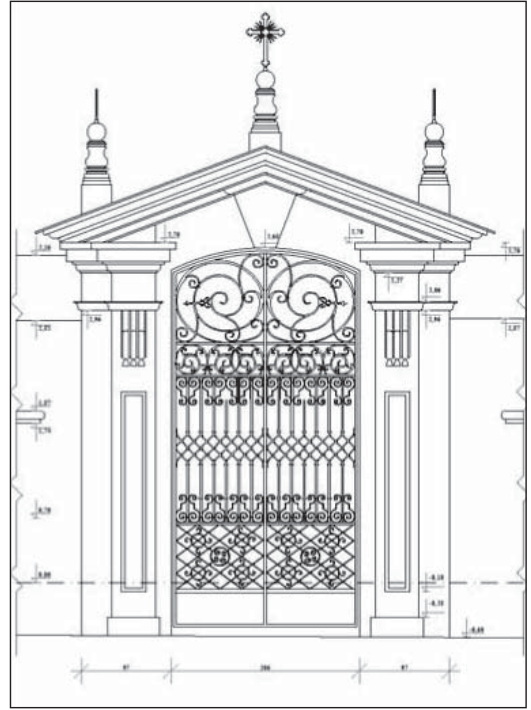

*Будівля бойні по вул. С.Людкевича.
Оздоблення ліпниною над головним
входом. Фото 2009 р.*

2. Натурні дослідження території і архітектурних форм історичного кладовища по вул. Я.Мудрого, березень 2009 – червень 2010 рр., виконано 50%. Передбачається для поповнення відомостей і використання для збереження та відтворення історичного кладовища.

3. Натурні дослідження та розробка проектних пропозицій заміни столярних заповнень вікон на нові енергоощадні для пам'ятки будинку-вілли по вул. С.Бандери, травень 2009 р. Надані власнику пам'ятки і використані при заміні віконних заповнень.

4. Комплексні дослідження та розробка проектних пропозицій реставрації головної брами Домініканського монастиря у м. Жовкві, червень 2009 – серпень 2009. Підготовлені для використання у 2010 році при виконанні реставраційних робіт.

*Південний фасад брами Домініканського монастиря.
Пропозиція реставрації південного фасаду. Фото 2009 р.*

5. Науково-практична розробка концепції комплексних енергоефективних рішень для Жовківського замку, червень 2009 – вересень 2009. Концепція надана підрядним проектним організаціям для використання при виготовленні проектної документації на реставрацію і пристосування замку, надана кільком львівським науковцям та Мінрегіонбуду для ознайомлення і дальшого наукового опрацювання важливих теоретичних і практичних зауважень щодо існуючої наукової і нормативної бази та технологій енергоефективності в будівництві.

В галузі містобудування та ландшафтної архітектури – 1 розробка:

6. Комплексні дослідження і розробка обґрунтування та облікових матеріалів для реєстрації пам'ятки садово-паркового мистецтва замкового парку, вересень–грудень 2009 р. Матеріали будуть використані для поповнення знань та надані в органи державної влади для реєстрації пам'ятки.

В галузі археології – 4 дослідження:

7. Натурні архітектурно-археологічні дослідження на території Жовківського замку, травень 2009 – березень 2010 рр., виконано 90%. Забезпечено археологічний нагляд при проведенні земляних робіт на території пам'ятки, матеріали досліджень використовуються для доповнення відомостей

про пам'ятку і надаються підрядним проектним організаціям для використання при виготовленні проектної документації на реставрацію пам'ятки.

8. Натурні архітектурно-археологічні дослідження території Домініканського монастиря у м. Жовкві, серпень 2008 – травень 2009 рр. Звіт і матеріали досліджень надані інституту «Укрзахідпроектреставрація» і використані при виготовленні проектної документації на реставрацію Домініканського монастиря і його території.

9. Натурні архітектурно-археологічні дослідження території трьох історичних ділянок забудови вул. Винниківської у м. Жовкві, липень–грудень 2009 р., виконано 70%. Матеріали досліджень використовуються при виготовленні проектної документації на відтворення втраченої забудови ділянок.

10. Натурні архітектурно-археологічні дослідження оборонних споруд та вузла в'їздової брами замку у м. Жовкві, жовтень 2009 – квітень 2010 рр., виконано 70%. Матеріали досліджень використовуються при виготовленні проектної документації на реставрацію пам'ятки.

Археологічні дослідження в'їзного вузла брами Замку. Залишки дерев'яного моста.

Археологічні дослідження східного внутрішнього двору замку.

В галузі історіографії, джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін – 5 досліджень:

11. Архівно-бібліографічні дослідження і публікація статті про видатки королівської каси за 1685–1690 рік на будівельні роботи по місту, травень–червень 2009 р. Матеріали досліджень використані для поповнення відомостей про будівельну історію Жовківського замку.

12. Архівні дослідження історичних інвентарів Жовківського замку, підготовка публікації, липень 2008 – березень 2010 рр., виконано 70%. Матеріали використовуються для поповнення відомостей про Жовківський замок і для проектних робіт з реставрації і пристосування замку.

Інвентарний опис Жовківського замку з повним описом речей, які зберігались в ньому та описи інших будівель в місті за 1743 р.

*Артемісія Гентілескі,
«Юдита зі своєю служницею».*

13. Польові і архівні дослідження (розвідка) про життя і діяльність місцевого фотографа Е.Доманського міжвоєнного періоду, січень–березень 2009 р. Матеріали використані при проведенні виставки фотографій Е.Доманського в замку та для доповіді на міжнародній конференції у Львові (листопад 2009 р.).

14. Соціотопографічні дослідження жовківського середмістя станом на 1743 рік, жовтень 2009. Матеріали досліджень використані для поповнення відомостей про будівельну історію міста.

15. Створення фонду фотокопій архівних документів з історії міста XVII–XVIII ст., протягом року. Матеріали досліджень використані для поповнення відомостей про історію міста Жовкви.

В галузі музесзнавства, зберігання художніх цінностей та пам'яток архітектури – 10 розробок паспортів і облікової документації на пам'ятки архітектури та історії, в тому числі 8 розробок завершені протягом 2009 року, матеріали передані в органи охорони культурної спадщини для розгляду і реєстрації пам'яток, зокрема по наступних об'єктах:

16. Нововиявлена пам'ятка архітектури житловий будинок по вул. Львівській №5 (січень 2009).

17. Нововиявлена пам'ятка архітектури – житловий будинок по вул. Львівській №8-10 (лютий 2009).

18. Нововиявлена пам'ятка архітектури – житловий будинок по вул. Львівській №12 (березень 2009).

19. Нововиявлена пам'ятка архітектури – житловий будинок по вул. Львівській №14 (квітень 2009).

20. Нововиявлена пам'ятка архітектури – житловий будинок по вул. Львівській №16 (травень 2009).

21. Нововиявлена пам'ятка архітектури – житловий будинок по вул. Львівській №18 (червень 2009).

22. Нововиявлена пам'ятка архітектури – житловий будинок по вул. Львівській №20 (липень 2009).

23. Нововиявлена пам'ятка архітектури – монастирський будинок по вул. Львівській №21 (серпень–листопад 2009).

24. Нововиявлена пам'ятка архітектури – дзвіниця церкви Пресвятої Трійці по вул. Львівській, 90 (листопад 2009), виконано 60%.

25. Нововиявлена пам'ятка історії – єврейське кладовище з мурованою огоорожею по вул. Т.Шевченка (грудень 2009), виконано 60%.

Нововиявлена пам'ятка архітектури – житловий будинок по вул. Львівській №12-14.

Нововиявлена пам'ятка архітектури – житловий будинок по вул. Львівській №16-20.

Науково-технічні заходи

Семінари, конференції:

1. Науково-практичний семінар «Вирішення проблем зволоження, засолення та ураження грибками мурованих конструкцій Жовківського замку та інших історичних будівель», 10 червня 2009 р. Організатор семінару – ДІАЗ у м. Жовкві. Присутні 29 учасників, в тому числі провідні науковці і фахівці виробничих фірм м. Львова та м. Харкова (12 осіб – доповідачів), проектант-и і підрядники – партнери заповідника, місцеві підприємці і представники ремонтно-будівельних підприємств міста.

Обговорено причини зволоження замку та інших історичних будівель, представлено і обговорено методи і технології усунення причин та наслідків зволоження, в тому числі історичні, традиційні та найсучасніші. Запропоновано рекомендації та застереження.

2. Круглий стіл з планування енергоефективних рішень для Жовківського замку, 21 вересня 2009 р. Організатори круглого столу: ДІАЗ у м. Жовкві та Інститут пасивного будівництва, м. Львів. Присутні 15 учасників, в тому числі провідні науковці і фахівці виробничих фірм м. Львова, проектант-и – партнери заповідника.

Представлено і схвалено розроблену у заповіднику «Концепцію комплексних енергоефективних рішень для Жовківського замку». Розглянуто теоретичні і практичні зауваження до нормування тепловтрат будівель, неефективність і негативні наслідки застосування масивної теплоізоляції, перспективи відбивної теплоізоляції, недоліки традиційних систем опалення та перспективні системи опалення тепловипромінюванням, а також альтернативні джерела енергії для тепlopостачання будівель замку.

Публікації

1. Włodzimierz Gerycz. Strategie rozwoju w polityce regionalnej Ukrainy. Studium przypadku. WSZIA w Zamościu, Zamojskie studia i materiały. Rok wydania XI, zeszyt 2 (29), seria Prawo i Administracja. Zamość 2009.

2 Кубай М.В., Стаття «Значення теплового випромінювання у тепловтратах будинків», журнал «Ринок інсталяцій» №12(150)/2009.

Участь працівників заповідника в науково-технічних заходах, які проводилися іншими установами і організаціями:

– конференція «Туризм і genius loci прикордоння культур» 29-31 липня 2009 року, Затроче (Литва). Доповідь: «Жовква – перлина польсько-українського прикордоння», В.Герич;

– всепольська конференція «Охорона та консервація сакральних пам'яток», Ціхоцінек (Польща), 12-14 жовтня 2009, доповідь «Проблеми та тенденції охо-

рони сакральних пам'яток в Україні», В.Герич;

– Міжнародна наукова конференція на пошану Михайла Рожка, м. Львів – с. Тустань, 4-5 червня 2009 р., виступ Кубая М.В.

– науково-практична конференція «Іван Мазепа і мазепинці: історія та культура України останньої третини XVII – початку XVIII століть», м. Львів – м. Жовква, 15-17 жовтня 2009 р., виступ Кубая М.В.

– науково-практична конференція «Методологія створення єврейської експозицій у музеях України», м. Львів, 23 листопада 2009 р. – виступи Байбули Л.Р., Кубая М.В.

Пам'ятникоохоронна діяльність та облік пам'яток.

Заповідником здійснювалась робота з виявлення та підготовки до паспортизації пам'яток міста. Підготовлено 44 пакети документації по заключенню охоронних договорів між органами охорони культурної спадщини та власниками або користувачами пам'яток. Проводяться регулярні обходи міста з метою контролю за дотриманням пам'ятникоохоронного законодавства.

Проведено опис творів мистецтва в церквах та храмах міста – пам'ятках архітектури.

За ініціативи заповідника відбулись неодноразові зустрічі зі службами району, які входять в єдиний дозвільний офіс для жорсткого дотримання діючого пам'ятникоохоронного, будівельного та земельного законодавства. На сьогодні максимально усунуто порушення на території ДІАЗу. В даний час іде підготовка до виготовлення охоронних таблиць на пам'ятках.

Літня практика на об'єктах ДІАЗу студентів ЛНУ «Львівська політехніка», червень 2009 року.

Заповідником у 2009 році організовано:

1. Громадські роботи в замку працівників жовківської філії «Приватбанку».
2. Літню двотижневу практику студентів ЛНУ «Львівська політехніка», спеціальність «Реставрація каменю» (червень) спільно зі студентами з Варшавської академії мистецтв.
3. Літню двотижневу практику студентів ЛНУ «Львівська політехніка», спеціальність «Інженерно-будівельні роботи» (липень).

Реставрація пам'яток.

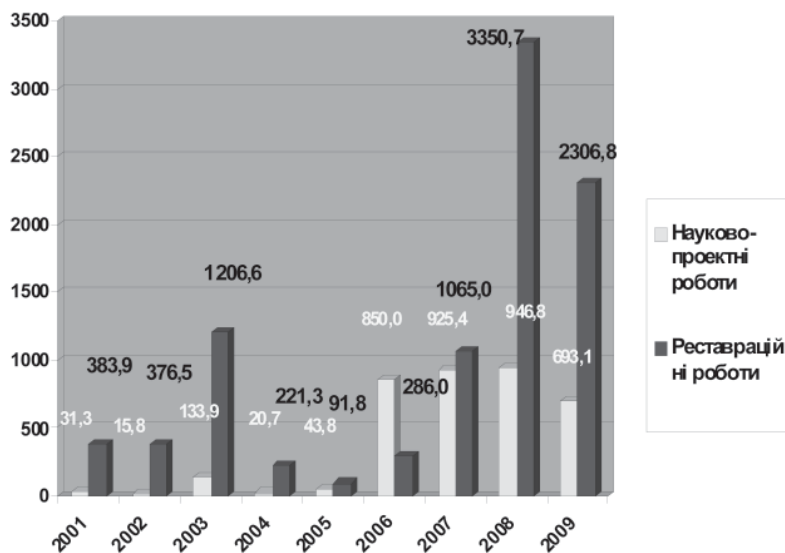
У 2009 році ДІАЗ здійснював функції замовника по реставрації замку XVI ст. в Жовкві зі Стабілізаційного фонду в рамках підготовки до Євро-2012, зокрема виконані наступні роботи:

протиаварійні реставраційні роботи на палацовому корпусі (влаштування дахів) на суму 1317,8 тис. грн.;

– реставраційно-відновлювальні роботи по території замку із влаштуванням інженерних мереж (водопровід, господарська та ливнева каналізація, слаботочні мережі, електрокабеля тощо) – 989,0 тис. грн.;

– проектні роботи на суму 653,1 тис. грн. В складі проектних робіт завершено проектування даху на палацовому корпусі, здійснено повне сканування всього об'єму та всіх приміщень замку в форматі 3D, досліджено та запроектовано в'їзний вузол замку з оборонним ровом та фортифікаціями, приміщення для влаштування візит-центру та гостьові кімнати, скориговано документацію по відтворенню замкової каплиці, відкритих галерей палацового корпусу, оборонних стін з переходами.

Обсяги науково-проектних і реставраційних робіт за кошти держбюджету на пам'ятках архітектури ДІАЗу в Жовкві

В 2009 році ДІАЗ виступив замовником на використання 100 тис. грн. з обласного екологічного фонду на ремонтні та відновлювальні роботи в при-замковому парку.

Разом з тим, за наслідками роботи в капітальному будівництві склалась кредиторська заборгованість в сумі 1020,4 тис. грн., в т.ч. з державного бюджету 945,0 тис. грн. та обласного бюджету 75,4 тис. грн.

Роботи в місті відбуваються у відповідності з Комплексною програмою збереження та відтворення історико-архітектурного середовища Жовкви, затвердженою постановою Кабінету Міністрів від 16.05.2001 року №517. В даний час в Уряд та профільні міністерства повторно готуються пропозиції про внесення змін до цього документу.

Комплексна програма збереження і відтворення історико-архітектурного середовища м. Жовкви

Джерела фінансування	І етап 2001-2005		2006	2007	2008	2009
	план	факт	факт	факт	факт	факт
Всього	60000,0	21369,3	1163,4	8000,5	6514,8	5134,6
Бюджетні кошти, в т.ч.	22900,0	10972,3	853,4	6140,5	3610,8	4904,6
держбюджет	8700,0	6906,8	488,9	2630,4	3254,8	3000,0
обласний бюджет	10200,0	2978,0	-	-	-	98,6
районний бюджет	2400,0	679,8	-	1026,6	-	-
міський бюджет	1600,0	407,7	364,5	2483,5	356,0	1806,1
Інші джерела	37100,0	10397,0	310,0	1860,0	2904,0	230,0

Навчально-пропагандистська та інформаційна робота.

Значний обсяг діяльності заповідник присвятив інформаційній роботі та роботі з депутатами міськради, юридичними особами, жителями міста. Серед проведених заходів: публічний звіт ДІАЗу про роботу в 2008 році, інформаційні виступи перед депутатами міської та районної рад, декілька зустрічей з бізнесменами та керівниками фірм, виступи перед населенням міста, розповсюдження інформаційних повідомлень тощо. Зініційовано відновлення діяльності районної УТОПіК.

*Публічний звіт про діяльність ДІАЗу.
Травень 2009 року.*

Протягом року здійснено організоване відвідування багатьма організаціями міста виставки «Жовква – місто ideale». Здійснено низку публікацій в місцевій пресі. Підготовлені і розміщені на території заповідника інформаційні стенди для мешканців та гостей міста.

Спільно з міською радою започаткований конкурс на звання «Шанувальник пам'яток Жовкви», підсумки якого проводяться щорічно до Міжнародного дня пам'яток.

В рамках промоційної роботи ДІАЗ видав календар на 2010 рік, здійснено видання буклету, карти для туристів тощо.

З метою з'ясування ставлення мешканців центральної частини міста до збереження історичного середовища Жовкви та можливої участі кожного в цій роботі в період з 22 червня по 15 липня 2009 р. Державним історико-архітектурним заповідником у м. Жовкві було проведено соціологічне дослідження «Про стан історичної частини міста». Анкета складалася з 4 блоків:

- I. Характеристики респондентів;
- II. Пов'язання з містом та позиція щодо минулого і майбутнього;
- III. Потреби та функції міста;
- IV. Оцінка рівня управління містом.

В опитуванні взяли участь 104 респонденти.

За підсумками, 78% респондентів бачать перспективи проживання в Жовкві, однак, лише 60% бачать перспективу проживання для своїх дітей.

На відкрите запитання «Що б Ви зробили, щоб місто в майбутньому виглядало краще?» ми отримали понад 20 варіантів відповідей. 18% опитуваних покращили б стан доріг, 15% озеленили б місто, прикрасили його скверами та квітниками, 14% змінили б владу, ще 14% – провели б якісну реставрацію пам'яток та будинків в центральній частині міста, 13% окультурили б парк, зробили його місцем відпочинку, 11% провели б капремонт будинків (підвалів, дахів), 9% опитуваних працювали б над організацією дозвілля дітей (побудували майданчик, басейн, оздоровчі заклади, спорткомплекс), 7% розвивали б туристичну та готельну інфраструктуру, «навели б порядок».

Проаналізувавши відповіді респондентів на запитання «Яку з перелічених проблем Ви вважаєте найбільшою для міста?» ми отримали наступні результати: 63% найбільшою проблемою вважають дороги, 47% – корупцію, 40% – працевлаштування, 38% – засміченість міста, по 35% – відновлення пам'яток та дозвілля дітей, 33% – алкоголізм, по 23% – бідність і охорону здоров'я, 18% – безпеку, 16% – благоустрій, 13% – наркоманію, 12% – виховання дітей. 4% опитуваних вважає, що все перелічене є однією важливою проблемою міста. 52% опитуваних вважають загальні умови проживання в Жовкві добрими, 35% – поганими, 13% – дуже поганими.

Давши відповідь на запитання четвертого блоку, респонденти мали змогу оцінити рівень управління містом. Результати наступні:

48% опитуваних вважають, що влада різних рівнів управляє містом погано, 25% – задовільно, 24% – незадовільно, 3% – добре.

93% тих, хто брав участь в анкетуванні, чули про Державний історико-архітектурний заповідник у м. Жовкві. 32% респондентів оцінюють роботу заповідника задовільно, 24% – добре, 22% – незадовільно, 18% – погано. 3% опитуваних не дали відповіді, 1% дав відповідь «не знаю».

На базі Заповідника продовжує роботу Міжнародний центр охорони культурної спадщини. У 2009 році було проведено чотири навчальних семінари з виїздом в Польщу для працівників пам'яткоохоронної сфери різних категорій. А саме:

1. Міжнародний науково-практичний семінар «Охорона культурної спадщини: законодавче бачення та практика» для відповідальних за охорону культурної спадщини працівників районів та міст Львівської області (21-25 квітня 2009 р.);

2. Міжнародний семінар-навчання голів історичних міст Львівської області (27-31 липня 2009 р.);

3. Міжнародний семінар працівників закладів системи Міністерства культури і туризму України «Охорона пам'яток археології: сучасний стан: проблеми та перспективи розвитку» (6-10 жовтня 2009 р.);

Курси підвищення кваліфікації працівників закладів системи Міністерства культури і туризму України «Сучасна музейна справа – новий досвід» (7-12 грудня 2009 р.).

Програма кожного семінару була складена із врахуванням теми та категорії учасників.

Так, під час першого семінару, учасниками якого були відповідальні за охорону культурної спадщини працівники райдержадміністрації, програмою було передбачено відвідування таких міст, як Жовква, Белз, Замость, Люблін, Козлувка. Тематика лекцій базувалася на законодавчих аспектах охорони пам'яток в Україні та Польщі, а також на знайомстві з технологічними та методологічними

основами реставрації та адаптації пам'яток. Отримані теоретичні знання учасники мали змогу закріпити під час спеціалізованих екскурсій містами України та Польщі.

Наступний семінар мав дещо інший характер. Його учасниками були голови історичних міст Львівської області, які ознайомилися з проблематикою просторового розвитку території в контексті охорони культурної спадщини та збереження містобудівельних комплексів міст на прикладі Жовкви та Белза, а також з досвідом використання європейських фондів для розвитку міста в Польщі, проектом відтворення та реставрації фортифікацій в Замості тощо.

Семінар на тему «Охорона пам'яток археології: сучасний стан, проблеми та перспективи розвитку» дав змогу учасникам відвідати крім українських міст Жовкви та Львова, ряд міст в Польщі, ознайомитися з найновішими археологічними відкриттями в Замості та Любліні, з підходом поляків до археології не лише як науки, а й як способу творення регіональної марки, з законодавством обох країн та обмінятися досвідом в галузі охорони пам'яток археології.

Останній семінар 2009 р. був зорієнтований на працівників закладів системи Міністерства культури і туризму України, які безпосередньо працюють в музеях чи займаються формуванням музейних фондів. Відповідно до програми, відкриття семінару відбулося в Жовкві, де й відбулися перші лекції. Наступні заняття проходили в містах Польщі: Перемишлі, Красічині, Кракові, Ланьцуті. Учасники ознайомилися з тим, як організуються експозиції в музеях цих міст, як працюють майстерні з реставрації, а також – як використовуються приміщення музеїв та замків в наш час. Надзвичайно вразило учасників семінару те, що кожен з відвіданих музеїв Польщі веде широку культурно-виховну роботу з дітьми. Закриття семінару відбулося у Львівській галереї мистецтв.

Загалом семінари відвідало 73 особи, з них:

- Працівники Міністерства культури і туризму України – 1.
- Працівники заповідників Міністерства регіонального розвитку і будівництва України – 12.
- Працівники заповідників Міністерства культури і туризму України – 23.
- Працівники органів влади – 29.
- Інші – 8.

Тематику лекцій, прочитаних на семінарах можна розділити на такі блоки:

1. Проблеми охорони в галузі культурної спадщини, теоретичні та законодавчі аспекти.
2. Технологічні та методологічні основи реставрації та адаптації пам'яток.
3. Просторовий розвиток міста і охорона пам'яток, проблеми збереження та відтворення.
4. Музеєфікація пам'яток.

Краків. Грудень 2009 року.

Крехів. Квітень 2009 року.

В 2009 році прочитано цикл з п'яти лекцій на теми охорони культурної спадщини, зокрема 8 і 15 квітня 2009 р. для учнів 10-х класів Жовківської СШ №1.

Музейна діяльність

В 2009 році проведено повну інвентаризацію музейного фонду ДІАЗ. Визначено експонати основного та допоміжного фондів, в процесі виправлення недоопрацювання щодо обліку, способу збереження експонатів тощо попередніх років.

Підготовлено перелік мистецько-сакральних речей, які до 1939 року знаходились в Домініканському костелі Св. Лаврентія.

Проведено повну інвентаризацію творів мистецтва та складено їх опис у Василянській церкві, костелі Св. Лаврентія, Домініканському костелі, церкві Пресвятої Трійці та церкві Різдва Богородиці.

Туристична діяльність.

У 2009 році, за орієнтовними оцінками, Жовкву відвідало понад 25 тис. туристів, що приблизно на 1 тис. більше ніж в минулому році. Впродовж року працівниками заповідника забезпечено обслуговування 2276 туристів, що на

676 більше ніж в 2008 р. Також, з метою зацікавлення місцевого населення культурною спадщиною свого краю були проведені безкоштовні екскурсії для мешканців Жовківського району.

У травні 2009 р. проведено започатковане у 2008 році свято відкриття туристичного сезону «Жовківщина запрошує гостей».

Відкриття туристичного сезону в Жовкві. Травень 2009 року.

Спільно з районним відділом культури в жовтні 2009 р. була проведена мистецька акція «Музика в храмі» за участю відомих митців та колективів Львівщини (О.Мамелюк, Р.Цимбала, Галицький камерний хор, Хор Вірменського собору, Народна хорова капела «Розточчя», Заслужена хорова капела «Боян», Народний жіночий вокальний ансамбль «Журавка», Камерний оркестр дитячої школи мистецтв м. Жовкви та м. Дубляни тощо) та Польщі (Хоровий колектив «Томашовяни» тощо).

Фестиваль «Музика в храмі». Листопад 2009 року

Водночас, ДІАЗ усвідомлює, що подальший розвиток туризму на базі Заповідника потребує додаткових заходів.

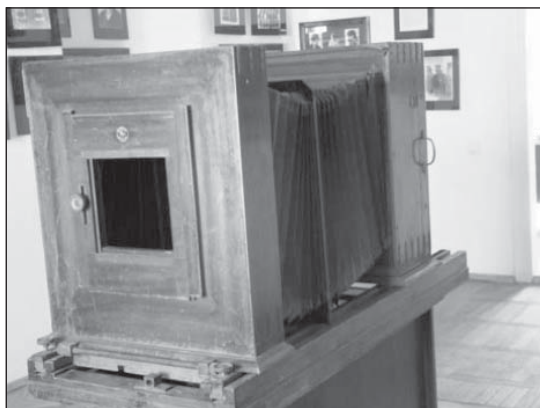
У зв'язку з цим в серпні 2009 року була розроблена Програма промоції Державного історико-архітектурного заповідника в м. Жовкві та розвитку туризму на 2010-2012 рр. Програмою передбачено:

- здійснення комплексу заходів щодо удосконалення системи регулювання екскурсійного обслуговування на території Заповідника;
- забезпечення роботи туристичної рецепції;
- розвитку матеріальної бази та туристичної інфраструктури як одного з елементів підготовки до Євро-2012;
- використання рекреаційних ресурсів та культурної спадщини Жовкви для промоції Заповідника та розвитку туризму;
- удосконалення рекламно-інформаційної діяльності у туристичній галузі.

У процесі реалізації Програми створюватимуться умови для здійснення туристичної діяльності на об'єктах заповідника, розширення мереж туристично-екскурсійних маршрутів.

Виставкова діяльність.

На наявних площах Заповідник організував виставку «Жовків'яни і не тільки на фотографіях Еміля Доманського» (22 лютого 2009 р.) спільно з Жовківським відділом Львівської галереї мистецтв. Окрім цього, функціонує постійно діюча експозиція «Жовква – ідеальне місто».

Виставка «Жовків'яни і не тільки на фотографіях Еміля Доманського».

Міжнародна діяльність.

ДІАЗ має широкі формальні та неформальні зв'язки зі спорідненими організаціями з-за кордону, з Міністерством культури Польщі, Варшавською академією мистецтв, Люблінською політехнікою та іншими установами. Підписана угода з Музеєм-Палацом у Віланові (Польща) і з Польським центром досліджень та документації пам'яток, які здійснювали роботи в ДІАЗі в 2007 та 2008 роках. Наведені контакти із заповідником в Тракаї (Литва) та музеєм в Шонбрунні (Австрія).

В 2009 році, за сприяння Польського центру досліджень та документації пам'яток, на проведення заходів Міжнародного центру охорони культурної спадщини та виїздів, пов'язаних з внесенням групи дерев'яних церков у Список ЮНЕСКО, польський бюджет витратив орієнтовно понад 200 тис. грн.

ЗМІСТ

Місія пам'ятки.....	3
---------------------	---

РОЗДІЛ I. Охорона культурної спадщини: теорія і практика

<i>Володимир Герич.</i> ОХОРОНА КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ В УКРАЇНІ І ПОЛЬЩІ – ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ	6
---	---

РОЗДІЛ II. Історичні аспекти розвитку Жовкви

<i>Олег Мазур, Володимир-Богдан Мазур.</i> ГРАД ЩЕКОТОВ НА ОКОЛИЦІ ЖОВКВИ: СПІРНІ ПИТАННЯ ДОСЛІДЖЕНЬ.....	26
--	----

<i>Юрій Лукомський, Тарас Іванишин.</i> АРХЕОЛОГІЧНО-АРХІТЕКТУРНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ОБОРОННИХ СПОРУД ТА ВУЗЛА В'ЇЗНОЇ БРАМИ ЗАМКУ В МІСТІ ЖОВКВА 2009 року.....	40
---	----

<i>Jarosław Godlewski.</i> STANISŁAW ŻÓŁKIEWSKI W WALCE Z NAJAZDAMI TATARSKIMI	51
---	----

<i>Dr Jacek Feduszka.</i> ZAMOŚĆ – ŻÓŁKIEW, HISTORYCZNE ZWIĄZKI, RELAJE, ANALOGIE.....	69
---	----

<i>Богдана Петришаак.</i> ЛИСТИ ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ІСТОРІЇ МІСТА ЖОВКВИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVIII ст.	77
---	----

<i>Михайло Кубай.</i> БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ І ЖОВКВА	79
--	----

<i>Богдан Омельчук.</i> АРХІТЕКТУРНО-ЛАНДШАФТНІ ВПОДОБАННЯ МАРІЇ-КАЗИМИРИ д'АРКУЇН ТА БУДІВЕЛЬНІ НОВОВВЕДЕННЯ В ОБОРОННИХ ЗАМКАХ-РЕЗИДЕНЦІЯХ ГАЛИЧИНИ ОСТАННЬОЇ ТРЕТИНИ XVII ст.	88
---	----

<i>Ярослава Попович.</i> СРІБНІ ОПРАВИ ЄВАНГЕЛІЙ XVI–XIX СТОЛІТЬ: ЦІННОСТІ ОТЦІВ ВАСИЛІЯН.....	100
---	-----

<i>Наталія П'єх.</i> СТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ЖОВКІВСЬКОЇ ФАРФОРНИ В 1749–1762 рр. (за матеріалами касових видатків 1749–1752 рр. та інвентарного опису 1762 р.)	110
---	-----

<i>Богдан Лазорак.</i> ІНСТИТУЦІЙНЕ ОФОРМЛЕННЯ ЦЕРКОВНОГО БРАТСТВА РІЗДВА ХРИСТОВОГО В ЖОВКВІ (XVII–XVIII ст.)	116
---	-----

<i>Володимир Галик.</i> АДРЕСАТИ З ЖОВКВИ І ДУБЛЯН ДО ІВАНА ФРАНКА	143
--	-----

<i>Marta Gołąbek, Paweł Jaskanis, Konrad Pyzel.</i> WILANÓW – ŻÓŁKIEW: POTENCJAŁ SPÓŁPRACY	156
---	-----

РОЗДІЛ III. Дослідження та реставрація пам'яток архітектури

<i>Ольга Оконченко.</i> ДОСЛІДЖЕННЯ ОБОРОННИХ УКРІПЛЕНЬ ЯДРА ЖОВКІВСЬКОГО ЗАМКУ СТАНОМ НА ПЕРШИЙ ПЕРІОД УФОРТИФІКУВАННЯ	168
<i>Ігор Оконченко.</i> ДОСЛІДЖЕННЯ МІСЬКИХ УКРІПЛЕНЬ ЖОВКВИ XVI–XVIII ст.	182
<i>Володимир Капуста.</i> КРОНВЕРК ЧИГИРИНСЬКОЇ ФОРТЕЦІ 1678 р.	198
<i>Володимир Накопало.</i> МАТЕРІАЛИ ДО КОНЦЕПЦІЇ РЕСТАВРАЦІЇ ТА ВІДТВОРЕННЯ ПРИРИНКОВИХ КАМ'ЯНИЦЬ У ЖОВКВІ ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ НАТУРНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ	206
<i>Василь Слободян.</i> УКРАЇНСЬКІ ЦЕРКВИ ЖОВКВИ ВІД НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО СЕРЕДИНИ ХХ ст.	231
<i>Оксана Бойко.</i> СИНАГОГА В ЖОВКВІ: ІСТОРІЯ І АРХІТЕКТУРНИЙ РОЗВИТОК.....	250
<i>Анна Перепелиця.</i> ЦЕРКВА АРХАНГЕЛА МИХАЇЛА СЕЛА ПОЛУДНІВКИ ЧИГИРИНСЬКОГО РАЙОНУ ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСТІ (ХХ – ПОЧАТОК ХХІ ст.)	306
<i>Надія Кукса.</i> СВЯТО-МИКОЛАЇВСЬКИЙ СОБОР МЕДВЕДІВСЬКОГО МОНАСТИРЯ.....	311
<i>Михайло Кубай.</i> РАЦІОНАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО ОЗДОРОВЛЕННЯ І ЕНЕРГОЕФЕКТИВНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ ІСТОРИЧНИХ ТА НОВИХ БУДІВЕЛЬ. РЕАБІЛІТАЦІЯ ТЕПЛОВОГО ВИПРОМІНЮВАННЯ.....	320

РОЗДІЛ IV. Мистецька спадщина Жовкви

<i>Володимир Александрович.</i> ЖОВКІВСЬКИЙ ОСЕРЕДОК УКРАЇНСЬКОГО МАЛЯРСТВА ТА РІЗЬБЛЕННЯ: ПОЧАТКИ ТРАДИЦІЇ.....	385
<i>Роман Зілінко.</i> ДОДАТКОВИЙ РЯД ЖОВКІВСЬКОГО ІКОНОСТАСА (1697–1699 рр.) ІВАНА РУТКОВИЧА: ІКОНОГРАФІЯ ТА СИМВОЛІКА.....	396
<i>Тарас Откович.</i> ВИВЧЕННЯ ТА РЕСТАВРАЦІЯ ІКОНОСТАСА З ЦЕРКВИ СВ. ТРІЦІ В ЖОВКВІ.....	413
<i>Ірина Гах.</i> ТВОРЧІСТЬ ЮЛІАНА БУЦМАНЮКА В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ САКРАЛЬНОГО МИСТЕЦТВА ГАЛИЧИНИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ ст. (до 125-ліття від Дня народження художника).....	424
<i>Ростислава Грималюк.</i> ІКОНОГРАФІЧНА ПРОГРАМА РОЗПИСІВ І ВІТРАЖА ЦЕРКВИ ПРЕСВЯТОГО СЕРЦЯ ХРИСТОВОГО У ЖОВКВІ В КОНТЕКСТІ СТИЛІСТИЧНИХ ПОШУКІВ УКРАЇНСЬКОГО МИСТЕЦТВА ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ ст.....	430
<i>Володимир Жишківич.</i> ХРАМОВА СКУЛЬПТУРА ЖОВКВИ.....	447
<i>Софія Каськун.</i> СУЧАСНІ ХУДОЖНИКИ ЖОВКІВЩИНИ. ТВОРЧІСТЬ НА ЗЛАМІ СТОРІЧ	461

РОЗДІЛ V. Етнографія, краєзнавство та туризм

<i>Оксана Ляховська. РОЗВИТОК ТУРИЗМУ В МАЛИХ ІСТОРИЧНИХ МІСТАХ НА ПРИКЛАДІ МІСТА БЕЛЗА</i>	481
<i>Людмила Байбула. ЕТНОГРАФІЧНІ СТУДІЇ ЛЮБОВІ СУХОЇ НА ЖОВКІВЩИНІ</i>	497

РОЗДІЛ VI. Джерела, література та бібліографія

ІНВЕНТАРНИЙ ОПИС ЖОВКІВСЬКОГО ЗАМКУ 1840р. (<i>нід. ред. Наталії П'ех</i>).....	503
ЛИСТ-ПОСЛАННЯ НАЩАДКАМ РЕЛІГІЙНОЇ ГРОМАДИ КОСТЕЛУ СВ. ЛАЗАРЯ ТА МІСЬКИХ УРЯДНИКІВ, З НАГОДИ ВІДНОВЛЕННЯ РОБОТИ ЗАКЛАДУ ДЛЯ УБОГИХ (<i>нід. ред. Наталії П'ех</i>).....	520

Рецензії

<i>Людмила Байбула. KRAMER C., GLANTZ S. WOJNA KLARY. PRAWDZIWA HISTORIA CUDOWNEGO OCALENIA Z HOLOKAUSTU</i>	527
--	-----

РОЗДІЛ VII. Діяльність Державного історико-архітектурного заповідника у м. Жовкві

ЗВІТ ПРО РОБОТУ ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА У м. ЖОВКВІ ЗА 2009 рік.....	532
ХРОНОЛОГІЯ ПОДІЙ В ДЕРЖАВНОМУ ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНОМУ ЗАПОВІДНИКУ В м. ЖОВКВІ ЗА 2009 рік	555

ЗМІСТ

Місія пам'ятки.....	3
---------------------	---

РОЗДІЛ I. Охорона культурної спадщини: теорія і практика

<i>Володимир Герич.</i> ОХОРОНА КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ В УКРАЇНІ І ПОЛЬЩІ – ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ	6
---	---

РОЗДІЛ II. Історичні аспекти розвитку Жовкви

<i>Олег Мазур, Володимир-Богдан Мазур.</i> ГРАД ЩЕКОТОВ НА ОКОЛИЦІ ЖОВКВИ: СПІРНІ ПИТАННЯ ДОСЛІДЖЕНЬ.....	26
--	----

<i>Юрій Лукомський, Тарас Іванишин.</i> АРХЕОЛОГІЧНО-АРХІТЕКТУРНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ОБОРОННИХ СПОРУД ТА ВУЗЛА В'ЇЗНОЇ БРАМИ ЗАМКУ В МІСТІ ЖОВКВА 2009 року.....	40
---	----

<i>Jarosław Godlewski.</i> STANISŁAW ŻÓŁKIEWSKI W WALCE Z NAJAZDAMI TATARSKIMI	51
---	----

<i>Dr Jacek Feduszka.</i> ZAMOŚĆ – ŻÓŁKIEW, HISTORYCZNE ZWIĄZKI, RELAJE, ANALOGIE.....	69
---	----

<i>Богдана Петришаак.</i> ЛИСТИ ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ІСТОРІЇ МІСТА ЖОВКВИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVIII ст.	77
---	----

<i>Михайло Кубай.</i> БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ І ЖОВКВА	79
--	----

<i>Богдан Омельчук.</i> АРХІТЕКТУРНО-ЛАНДШАФТНІ ВПОДОБАННЯ МАРІЇ-КАЗИМИРИ д'АРКУЇН ТА БУДІВЕЛЬНІ НОВОВВЕДЕННЯ В ОБОРОННИХ ЗАМКАХ-РЕЗИДЕНЦІЯХ ГАЛИЧИНИ ОСТАННЬОЇ ТРЕТИНИ XVII ст.	88
---	----

<i>Ярослава Попович.</i> СРІБНІ ОПРАВИ ЄВАНГЕЛІЙ XVI–XIX СТОЛІТЬ: ЦІННОСТІ ОТЦІВ ВАСИЛІЯН.....	100
---	-----

<i>Наталія П'єх.</i> СТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ЖОВКІВСЬКОЇ ФАРФОРНИ В 1749–1762 рр. (за матеріалами касових видатків 1749–1752 рр. та інвентарного опису 1762 р.)	110
---	-----

<i>Богдан Лазорак.</i> ІНСТИТУЦІЙНЕ ОФОРМЛЕННЯ ЦЕРКОВНОГО БРАТСТВА РІЗДВА ХРИСТОВОГО В ЖОВКВІ (XVII–XVIII ст.)	116
---	-----

<i>Володимир Галик.</i> АДРЕСАТИ З ЖОВКВИ І ДУБЛЯН ДО ІВАНА ФРАНКА	143
--	-----

<i>Marta Gołąbek, Paweł Jaskanis, Konrad Pyzel.</i> WILANÓW – ŻÓŁKIEW: POTENCJAŁ SPÓŁPRACY	156
---	-----

РОЗДІЛ III. Дослідження та реставрація пам'яток архітектури

<i>Ольга Оконченко.</i> ДОСЛІДЖЕННЯ ОБОРОННИХ УКРІПЛЕНЬ ЯДРА ЖОВКІВСЬКОГО ЗАМКУ СТАНОМ НА ПЕРШИЙ ПЕРІОД УФОРТИФІКУВАННЯ	168
<i>Ігор Оконченко.</i> ДОСЛІДЖЕННЯ МІСЬКИХ УКРІПЛЕНЬ ЖОВКВИ XVI–XVIII ст.	182
<i>Володимир Капуста.</i> КРОНВЕРК ЧИГИРИНСЬКОЇ ФОРТЕЦІ 1678 р.	198
<i>Володимир Накопало.</i> МАТЕРІАЛИ ДО КОНЦЕПЦІЇ РЕСТАВРАЦІЇ ТА ВІДТВОРЕННЯ ПРИРИНКОВИХ КАМ'ЯНИЦЬ У ЖОВКВІ ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ НАТУРНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ	206
<i>Василь Слободян.</i> УКРАЇНСЬКІ ЦЕРКВИ ЖОВКВИ ВІД НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО СЕРЕДИНИ ХХ ст.	231
<i>Оксана Бойко.</i> СИНАГОГА В ЖОВКВІ: ІСТОРІЯ І АРХІТЕКТУРНИЙ РОЗВИТОК.....	250
<i>Анна Перепелиця.</i> ЦЕРКВА АРХАНГЕЛА МИХАЇЛА СЕЛА ПОЛУДНІВКИ ЧИГИРИНСЬКОГО РАЙОНУ ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСТІ (ХХ – ПОЧАТОК ХХІ ст.)	306
<i>Надія Кукса.</i> СВЯТО-МИКОЛАЇВСЬКИЙ СОБОР МЕДВЕДІВСЬКОГО МОНАСТИРЯ.....	311
<i>Михайло Кубай.</i> РАЦІОНАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО ОЗДОРОВЛЕННЯ І ЕНЕРГОЕФЕКТИВНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ ІСТОРИЧНИХ ТА НОВИХ БУДІВЕЛЬ. РЕАБІЛІТАЦІЯ ТЕПЛОВОГО ВИПРОМІНЮВАННЯ.....	320

РОЗДІЛ IV. Мистецька спадщина Жовкви

<i>Володимир Александрович.</i> ЖОВКІВСЬКИЙ ОСЕРЕДОК УКРАЇНСЬКОГО МАЛЯРСТВА ТА РІЗЬБЛЕННЯ: ПОЧАТКИ ТРАДИЦІЇ.....	385
<i>Роман Зілінко.</i> ДОДАТКОВИЙ РЯД ЖОВКІВСЬКОГО ІКОНОСТАСА (1697–1699 рр.) ІВАНА РУТКОВИЧА: ІКОНОГРАФІЯ ТА СИМВОЛІКА.....	396
<i>Тарас Откович.</i> ВИВЧЕННЯ ТА РЕСТАВРАЦІЯ ІКОНОСТАСА З ЦЕРКВИ СВ. ТРІЦІ В ЖОВКВІ.....	413
<i>Ірина Гах.</i> ТВОРЧІСТЬ ЮЛІАНА БУЦМАНЮКА В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ САКРАЛЬНОГО МИСТЕЦТВА ГАЛИЧИНИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ ст. (до 125-ліття від Дня народження художника).....	424
<i>Ростислава Грималюк.</i> ІКОНОГРАФІЧНА ПРОГРАМА РОЗПИСІВ І ВІТРАЖА ЦЕРКВИ ПРЕСВЯТОГО СЕРЦЯ ХРИСТОВОГО У ЖОВКВІ В КОНТЕКСТІ СТИЛІСТИЧНИХ ПОШУКІВ УКРАЇНСЬКОГО МИСТЕЦТВА ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ ст.....	430
<i>Володимир Жишківич.</i> ХРАМОВА СКУЛЬПТУРА ЖОВКВИ.....	447
<i>Софія Каськун.</i> СУЧАСНІ ХУДОЖНИКИ ЖОВКІВЩИНИ. ТВОРЧІСТЬ НА ЗЛАМІ СТОРІЧ	461

РОЗДІЛ V. Етнографія, краєзнавство та туризм

<i>Оксана Ляховська. РОЗВИТОК ТУРИЗМУ В МАЛИХ ІСТОРИЧНИХ МІСТАХ НА ПРИКЛАДІ МІСТА БЕЛЗА</i>	481
<i>Людмила Байбула. ЕТНОГРАФІЧНІ СТУДІЇ ЛЮБОВІ СУХОЇ НА ЖОВКІВЩИНІ</i>	497

РОЗДІЛ VI. Джерела, література та бібліографія

ІНВЕНТАРНИЙ ОПИС ЖОВКІВСЬКОГО ЗАМКУ 1840р. (<i>нід. ред. Наталії П'ех</i>).....	503
ЛИСТ-ПОСЛАННЯ НАЩАДКАМ РЕЛІГІЙНОЇ ГРОМАДИ КОСТЕЛУ СВ. ЛАЗАРЯ ТА МІСЬКИХ УРЯДНИКІВ, З НАГОДИ ВІДНОВЛЕННЯ РОБОТИ ЗАКЛАДУ ДЛЯ УБОГИХ (<i>нід. ред. Наталії П'ех</i>).....	520

Рецензії

<i>Людмила Байбула. KRAMER C., GLANTZ S. WOJNA KLARY. PRAWdziWA HISTORIA CUDOWNEGO OCALENIA Z HOLOKAUSTU</i>	527
--	-----

РОЗДІЛ VII. Діяльність Державного історико-архітектурного заповідника у м. Жовкві

ЗВІТ ПРО РОБОТУ ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА У м. ЖОВКВІ ЗА 2009 рік.....	532
ХРОНОЛОГІЯ ПОДІЙ В ДЕРЖАВНОМУ ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНОМУ ЗАПОВІДНИКУ В м. ЖОВКВІ ЗА 2009 рік	555